MARX'IN KAPİTAL'İNİN OLUŞUMU

Roman Rosdolski

otonom

Otonom 39
Politik Ekonomi Dizisi 6

Marx'ın Kapital'inin Oluşumu
Roman Rosdolski

ISBN 978-975-6056-41-7
1. Basım: Mayıs 2012, İstanbul (1000 adet)

Kitabın Özgün Adı
The Making of Marx's Capital
©Pluto Press, 1992
©Türkçe yayım hakları Otonom Yayıncılık, 2008

İngilizceden Çevirenler
Cumhur Atay
Münevver Çelik

Kapak ve İç Tasarım
H. Mert İnan

Yayıma Hazırlayan
Sinem Özer

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık Sanayi Tic. Ltd. Şti.
Tel (0212) 576 01 36

otonom

Yayınevi Sertifika No: 11821

Otonom Yayıncılık
Firuzağa Mh. Çukurcuma Cd. Yazıcı Çıkmazı N:2
Beyoğlu, İstanbul
Tel 0 212 244 87 09
Faks 0 212 244 87 88
iletisim@otonomyayincilik.com
www.otonomyayincilik.com
https://twitter.com/otonomyayin
http://www.facebook.com/otonomyayincilik

MARX'IN KAPİTAL'İNİN OLUŞUMU

Roman Rosdolski

İngilizceden Çevirenler
Cumhur Atay
Münevver Çelik

İÇİNDEKİLER

Yazarın Önsözü

BİRİNCİ KISIM *Giriş*

1. *Ham Taslak*'ın Kökenleri
2. Marx'ın Çalışmasının Yapısı
 I. Orijinal çerçeve ve bundaki değişiklikler
 II. İlk çerçeveden ne zaman ve ne kadarıyla vazgeçildi?
 III. Çerçevedeki değişiklere dair önceki açıklamalar
 IV. Orijinal çerçevenin metodolojik anlamı
  A. İlk üç "Kitap"
   1. Marx'ta politik ekonominin yöntemi ve nesnesi üzerine
   2. Burjuva ekonominin "üçlü formülü"
   3. Üç temel toplumsal sınıf
   4. "Sermayeden toprak mülkiyetine" ve "toprak mülkiyetinden ücretli emeğe geçiş"
   5. Üç bölüme ayırmanın gerçek işlevi
  B. Sermaye Üzerine Kitap
   1. "Sermaye Üzerine Kitap"ın orijinal altbölümleri
   2. "Genel olarak sermaye" ve "birçok sermaye"
   3. "Ham Taslak"ın "Kapital" ile yapısal ilişkisi
 V. Çerçevedeki değişikliğin kapsamı ve olası açıklaması

Ek I Ücretli Emek Üzerine Kitap
 1. Kitabın içerecek olduğu konular
 2. Marx ayrı bir "Ücretli Emek Üzerine Kitap" yazmaktan neden vazgeçti?

Ek II Rosa Luxemburg'un Marx'ın Yeniden Üretim Şemalarını Eleştirisi Üzerine Metodolojik Yorumlar

3. Karl Marx ve Politik Ekonomide Kullanım-Değeri Meselesi

İKİNCİ KISIM ***Marx'ın Para Teorisini İlk Formülasyonu*** 112

4. Emek-Para Teorisinin Eleştirisi 115
5. "Değerden Paraya Geçiş" 125
1. Paranın oluşumunun gerekliliği 125
2. Değer meselesinin nicel ve nitel yönleri (değer büyüklüğü ve değer biçimi) 134
3. Paranın oluşumu ve meta fetişizmi 139
4. Para biçiminin iç çelişkilerinin ortaya çıkarılması 146
6. Paranın İşlevleri 151
A. Değer ölçüsü olarak para 151
1. Başlangıç notu 151
2. Değer ölçüsü olarak para 152
7. Paranın İşlevleri 159
B. Dolaşım aracı olarak para 159
8. Paranın İşlevleri 167
C. "Para olarak para" 167
1. Genel yorumlar 167
2. Yığılmış para 169
3. Ödeme aracı olarak para 175
4. Dünya parası olarak para 178
5. Son açıklamalar 180

ÜÇÜNCÜ KISIM ***Üretim Süreci Üzerine Bölüm*** 184

9. Giriş Niteliğinde Açıklamalar *(Kapitalist ekonomide değer yasasının gerçekliği hakkında)* 185
10. Basit Meta Ekonomisinde Mülk Edinme Yasası 193
11. Sermayeye Dönüşüm (*"Paradan sermayenin oluşması"*) 201
12. Sermaye ve Emek Gücü Arasındaki Değişim 213
13. Emek Süreci ve Değerlenme Süreci 223
14. Üretim Sürecinde Değerin Yaratılması ve Değerin Korunması *("Değişen" ve "Değişmeyen" Sermaye)* 231

15. Genel Artı-Değer Kavramı ve Bunun İki Temel Biçimi
16. Göreli Artı-Değer ve Üretken Güç *(Kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle sermayenin değerlenmesinin giderek zorlaşması üzerine)*
17. Göreli Artı-Değer Üretim Yöntemleri *(Elbirliği, manüfaktür ve makineler)*
18. "Eşzamanlı İşgünleri" Kapitalist Nüfus Yasası ve "Yedek Sanayi Ordusu"
(Marx'ın Malthus'u eleştirisi)
19. Yeniden Üretim Süreci ve Mülk Edinme Yasasının Ters Çevrilişi
20. İlksel Birikim ve Sermayelerin Birikimi

Ek Marx'ın Ücret Teorisi Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme
1.Marx'ın ücret teorisi
2. Marx'ın ücret hareketleri üzerine düşünceleri
A. Ücret artışının genel koşulları
B. Ekonomik döngü ve ücret hareketleri
3. Marx'ın göreli ücretler doktrini
4. Ücretlerin düzenleyicisi olarak yedek sanayi ordusu
5. Sözde "sefilleşme teorisi"
6. "Sefilleşme teorisi"ndeki hakiki öz
7. Son açıklamalar

DÖRDÜNCÜ KISIM DolaŞam Süreci Üzerİne Bİrİm

Giriş Niteliğinde Açıklamalar
21. Sermayenin Üretim Sürecinden Sermayenin Dolaşım Sürecine Geçiş. Gerçekleşme Sorunu ve İlk Yeniden Üretim Şeması Üzerine Arasöz
22. Dolaşım Zamanı ve Bunun Değerin Belirlenmesi Üzerindeki Etkisi
23. Sermayenin Devri ve Devir Zamanı. Kapitalist Üretimin Sürekliliği ve Sermayenin Kısımlara Ayrılması

24. Sabit ve Döner (Akışkan) Sermayenin Karakteristik Biçimleri 373

BEŞİNCİ KISIM *Meyve Veren Sermaye. Kâr ve Faiz.* 388

25. Artı-Değerin Kâra Dönüşümü. Genel Kâr Oranı 389
26. Kâr Oranının Düşme Yasası ve Kapitalizmin Çökme Eğilimi 397
27. Faiz ve Kredi Üzerine Parçalar 405
1. Orijinal çerçevenin bu temaların ele alınışını ne ölçüde öngördüğü üzerine 405
2. "Ham Taslak"ta faiz getiren sermaye 408
3. "Para olarak sermaye" kategorisi 411
4. Proudhonculuğun eleştirisi 413
5. "Ham Taslak"ta kapitalist ekonomide kredinin rolü 414
6. Kredi sisteminin sınırları 417

Ek. Marx'ın Kâr Oranının Düşme Yasasının Güncel Eleştirileri Üzerine 421

ALTINCI KISIM *Sonuç* 436

28. Değer Yasasının Tarihsel Sınırları. Marx'ın Sosyalist Toplum Konusu Üzerine Düşünceleri 437
1. Marx'ın kapitalizmde insan bireyselliğinin gelişimi üzerine düşünceleri 437
2. Sosyalist toplumun maddi önkoşulu olarak makinelerin rolü 448
3. Sosyalizmde değer yasasının "sönümlenmesi" 452
29. Ekonomik Kategorilerin Şeyleşmesi ve "Fiili Toplumsal Üretim Süreci Kavramı" 461

30. Marx'ın Yeniden Üretim Şemaları Etrafında Dönen Tartışma
I. GİRİŞ
1. II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının biçimsel yönü hakkında bir not
2. Marx'ın yeniden üretim şemalarının "gerçekliğe yakınlığı"
3. Marx'ın yeniden üretim şemalarının temel varsayımı
4. Yeniden üretim şemaları ve gerçekleşme sorunu
II. RUSYA'DAKİ "NARODNİKLER" VE "LEGAL" MARKSİSTLER ARASINDAKİ TARTIŞMA
1. Engels'in Danielson ile tartışması
2. Bulgakov ve Tugan-Baranovski'nin Marx'ın genişleyen yeniden üretim analizine dair yorumları
III. LENİN'İN GERÇEKLEŞME TEORİSİ
IV. HILFERDING'İN MARX'IN YENİDEN ÜRETİM ŞEMALARINA DAİR YORUMU
V. ROSA LUXEMBURG'UN MARX'IN BİRİKİM TEORİSİNE YÖNELİK ELEŞTİRİSİ
1. Tarihsel ve metodolojik arka plan
2. Yeniden üretim şemaları ve teknik ilerleme
3. Şemaların neo-Harmonist uygulamaları
31. Nitelikli Emek Sorunu
I. BÖHM-BAWERK'İN ELEŞTİRİSİ
II. MARX'IN OLASI ÇÖZÜMÜ
32. "Yanlış Rasyonalizasyon" Sorunu Hakkında Bir Not
33. Joan Robinson'un Marx Eleştirisi
I. MARX'IN DEĞER TEORİSİ
1. Bir "değer fetişisti" olarak Marx

2. Marx'ın "deli saçması" 563
3. Marx'ın toplumsal bir iksir arayışı. Sosyalist toplumda değer sorunu 567
II. MARX'IN KAPİTALİST SÖMÜRÜNÜN ÖZÜ TEORİSİ VE SERMAYE KAVRAMI 569
III. SON AÇIKLAMALAR 574
34. Neo-Marksist Ekonomi 577
I. GÖRÜNÜŞTE DOGMATİK TARTIŞMA 577
II. MARX'IN EKONOMİSİNİN YÖNTEMİ HAKKINDA 586
III. SON BİR SÖZ 594

Bibliyografya 597
Dizin 602

1948'de Marx'ın *Ham Taslak*'ının[1] çok ender kopyalarından birini ilk kez görme şansına sahip olduğumda, bunun Marksist teori için temel önemde bir çalışma olduğu başından itibaren belliydi. Fakat alışılmadık biçimi ve anlaşılması biraz zor ifade tarzı, bu metni geniş bir okuyucu çevresine ulaştırmaya elverişsiz kılmıştır. Bu yüzden çalışma hakkında önce bir "yorum" sunmaya ve ikinci olarak içerdiği yeni bulguların bazıları hakkında bilimsel bir değerlendirme yapmaya karar verdim. Ağırlıklı olarak II-VI. Kısım'ları kapsayan yorumlama girişimi, *Ham Taslak*'ın en önemli argümanlarının mümkün olduğunca Marx'ın kendi sözcükleriyle sergilenmesini gerektirdi. Bazı bulguları bilimsel olarak değerlendirme çabası ise, bu çalışmanın birinci, giriş, yedinci ve sonuç kısımlarında bulunan belli yönler üzerine ayrıntılı tartışmaları zorunlu kıldı.

Çalışmamın tamamlanması, bazı zorlukları ortaya çıkardı. Kütüphanelerinde (Kautsky'nin *Neune Zeit*'i gibi olmazsa olmaz dergiler bir yana bırakılırsa) çok az Almanca, Rusça ya da Fransızca sosyalist eser bulunduran bir şehirde yaşayan biri olarak, kendime ait birkaç kitapla sınırlı

1 *Ham Taslak* 1953'te Berlin'de Dietz Verlag tarafından *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857–1858* başlığı altında yayımlanmıştır. O zamana kadar Batı'da orijinal Moskova baskısının yalnızca üç ya da dört kopyası vardı. [*Grundrisse*, İngilizcede Martin Nicolaus'un çevirisi ve yazdığı bir Giriş'le yayımlanmıştır, Harmondsworth, Penguin 1973]

kalmıştım ve giriştiğim çalışmanın uygulanabilirliğinden sık sık kuşku duyuyordum. Çalışma ilerledikçe, *Ham Taslak*'ta sunulan en önemli ve kuramsal olarak en ilginç soruna -Marx'ın çalışmasının Hegel'le, özellikle de *Mantık*'la ilişkisi sorununa- ancak temas etmekle yetinebileceğim ve bunu derinlemesine ele alamayacağım belli oldu.

Marx'ın ekonomi teorisindeki tüm sorunlar arasında en çok ihmal edileni, hem genelde hem de özellikle Hegel'le ilişkisi içinde, onun yöntemi olmuştur. Son zamanlardaki çalışmalar çoğunlukla, Marx'ın kendi sözlerini tekrarlamak gerekirse, yazarın "yalnızca içerikle ilgilendiğini" ve Marx'ın yöntemine karşı tam bir kayıtsızlık içinde olduğunu açığa vuran basmakalıp sözler içerir.

Yalnızca Freud'un sonuçlarıyla ilgilenen, ama Freud'un bu sonuçları elde ettiği *tarz* meselesini ilgisiz, hatta "metafizik" olduğu için reddeden bir psikologa ne anlam verilebilir ki? Bunun karşısında ancak omuz silkilir. Fakat günümüzdeki pek çok Marx eleştirmeni ve "uzmanı"nın Marx'ın ekonomik sistemini değerlendirme biçimi tam olarak budur. Ya "metafiziğe" karşı oldukları için ("modern teori" savunucuları gibi) onun diyalektik yöntemini tartışmayı tamamen reddederler -bu, söz konusu yöntem üzerine gerçek bir inceleme yapmaktan kaçınma avantajı sağlar- ya da yapılan eleştiri, hiç söylenmese daha iyi olacak birkaç basmakalıp sözle sınırlandırılır. Bu, Joseph Schumpeter gibi meşhur bir eleştirmen için bile geçerlidir.

Schumpeter, son çalışmalarından birisinde, *Kapital*'in yazarı bir yeni Hegelci olsa bile "bu öğeyi sistemin ana anahtarı haline getirmek...bir hata ve Marx'ın bilimsel gücüne haksızlık" olur, diye yazar. Elbette, "Marx, eski aşkından yaşamı boyunca vazgeçmez. Kendisinin ve Hegel'in argümanı arasında bulunabilecek belli biçimsel benzeşimler hoşuna gider. Hegelciliğini itiraf etmeyi ve Hegelci terminolojiyi kullanmayı sever. Ama hepsi bu kadardır. Hiçbir zaman pozitif bilimi metafiziğe feda etmemiştir."[2]

Burada Schumpeter'in söylediği, tabii ki yeni bir şey değildir. Daha 1922'de Lukacs, "diyalektiği sadece üslupla ilişkili, yüzeysel bir süs olarak görmek gibi [kötü bir alışkanlıktan yakınıyordu]...Hatta örneğin, Profesör Vorländer gibi aklı başında bilginler bile, Marx'ın Hegelci kav-

2 J.A. Schumpeter, Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, Londra; Unwin 1966, s. 9–10 [15]. [Kitapta referans verilen eserlerin varsa Türkçe basımları, kaynakça kısmında köşeli parantez içinde verilmiştir. Alıntı ve atıflarda, orijinal sayfa numaralarının yanında köşeli parantez içindeki numaralar, mevcut Türkçe baskıdaki sayfa numarasına gönderme yapmaktadır. Alıntıların çevirileri ise, bazen mevcut Türkçe baskılardan alınmış, bazen mevcut çeviri üzerinde kimi değişiklikler yapılmış ve bazen de yeniden çevrilmiştir.]

ramlarla 'sadece iki yerde' ve sonra yine 'üçüncü' bir yerde 'flört ettiğini' kanıtlayabileceklerine inanıyorlardı. Oysa bu bilginler, *merkezi önemi olan ve sürekli olarak kullanılan tüm bir kategoriler* dizisinin *doğrudan doğruya* Hegel'in *Mantık*'ından kaynaklandığının farkına varamamışlardı. Marx için temel olan *dolaysızlık* ve *dolayım* arasındaki ayrımın Hegelci kökenini ve bunun hem içerik hem de yöntem bakımından önemini hatırlamamız yeter. Eğer bunun üstünden *fark edilmeden* atlanabiliyorsa, bugün de Hegel'e hâlâ bir 'köpek ölüsü' muamelesi yapıldığının doğru olması gerekir, üstelik de Hegel üniversitelerde bugün yeniden *makbul* bir kişi, hatta bir moda haline gelmiş olsa bile. Peki, Bay Prof. Vorländer, Kant'ın bir takipçisinin eserlerinde, ne kadar eleştirel ve özgün olursa olsunlar, sadece bir örnek vermek gerekirse, "tam algının sentetik birliği"nin *Saf Aklın Eleştirisi*'nden kaynaklandığını *fark etmemeyi* başaran bir felsefe tarihçisine ne diyecektir?"[3]

Lukacs'ın ön açıcı çalışmasının yayımlanmasından bu yana geçen kırk yılda, hiçbir şeyin değişmediği açıktır. Schumpeter'in Vörländer gibi felsefe profesörü olmadığını, bir ekonomi uzmanı olarak belki de Lukacs'ın kitabını (ya da diyelim ki Lenin'in aşağı yukarı aynı içerikteki *Militan Materyalizmin Önemi Üzerine* adlı metnini) okumak zorunda olmadığını kabul edebiliriz. Fakat Marx'ın kendisini bu kadar kolayca atlamamalıydı. Örneğin, aşağıdaki oldukça iyi bilinen pasaj, Marx'ın kendi yazışmalarından alınmıştır:

> Bazı hoş gelişmeler kaydediyorum; örneğin, önceden anlaşıldığı şekliyle tüm kâr teorisini bir kenara bıraktım. Yöntemle ilgili olarak, bir rastlantı sonucu Hegel'in *Mantık* kitabının sayfalarını yeniden karıştırmak bana büyük yarar sağladı.[4]

Bu gerçekten de sadece "biçimsel benzeşimler" ya da sadece Hegelci "ifade tarzı"nın kullanılması gibi mi görünüyor? Bunun yerine bu pasajdan, Marx'ın en ciddi ve profesyonel eleştirmenlerinin bile bir şekilde

3 G.Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Londra: Merlin 1971, s. xliv [48]. Lukacs'ın söyledikleri, İkinci Enternasyonal dönemindeki Marksist teori için de geçerlidir. Örneğin, O.Bauer "Olgun Marx ile Hegel'i birleştiren nedir?" sorusunu 1911'de şöyle cevaplamıştır: "Bu yalnızca olaylar üzerine bir düşünüm değil, daha çok 'dünyayı yapabileceği tek şekilde kavrayan, düşünen bir kafanın ürünü' olan [Marx'ın *Grundrisse*'ye Giriş'inden bir alıntı] bilimin esası üzerine epistemolojik bir düşünümdür, bu Hegel'de yerleşmiş olan, Kant'a ait bir parçadır ve Marx tarafından, Kant'ın bilgisi olmaksızın, Hegel'in diliyle, ama Hegel'in Kant'ı ontolojik olarak yeniden yorumlamasından bağımsız olarak geliştirilmiştir." (*Der Kampf* VI, s. 189–190)

4 *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Cilt 29, s. 260 [*Seçme Yazışmalar 1844-1869*, Cilt 1, s. 113.]

yüzeysel bir yaklaşımın sorumlusu oldukları sonucunu çıkarmamız gerekmez mi?[5]

Marx'ın *Ham Taslak*'ı bu yüzeyselliğe son verecektir. Eğer Hegel'in Marx'ın *Kapital*'i üzerindeki etkisi yalnızca birkaç dipnotta açıkça görülebiliyorsa, Hegel'in ne kadar radikal ve materyalist biçimde tersine çevrildiğine bakılmaksızın, *Ham Taslak*'a Hegel'e, özellikle de onun *Mantık*'ına yapılan muazzam bir referans olarak işaret edilmesi gerekiyor. *Grundrisse*'nin yayımlanması, Marx'ın akademik eleştirmenlerinin, artık öncelikle Marx'ın yöntemini ve bu yöntemin Hegel'le ilişkisini incelemeden bir şey yazamayacağı anlamına gelmektedir. *Ham Taslak*, hem Marksizm karşıtları hem de savunucularının önüne zorlu bir görev koymuştur, ancak bu metnin yayımlanışı, son tahlilde Marx üzerine kaleme alınan ekonomi yazılarının genel düzeyini yükseltecektir.[6]

Sonuç olarak, yazar hakkında birkaç kelime edelim. Ben mesleki olarak ne bir iktisatçı ne de bir filozofum. Eğer bugün hâlâ -yüzyılın ilk otuz yılında olduğu gibi- bu görevi yerine getirebilecek daha donanımlı Marksist kuramcılardan oluşan bir ekol mevcut olsaydı, *Ham Taslak* üzerine bir yorum yazmaya cesaret edemezdim. Ne yazık ki saygın Marksist kuramcıların son neslinin büyük bir kısmı, Marksist fikirler bütününün daha da gelişmesini on yıllarca engelleyen Hitler ve Stalin terörünün kurbanı olmuşlardır. Bu koşullar altında -kusurlu ve eksik olsa da- bu çalışmayı, Marx'ın teorisini bir kez daha hem bilgi hem de bu bilginin yönlendirdiği siyasal pratik için canlı bir kaynak olarak görecek yeni bir neslin geleceği umuduyla, okuyuculara sunmaya zorunlu hissettim.

Mart 1967

---

5 Bu olgu, Marx'ın felsefi olarak eğitimli çağdaşları açısından tamamen açıktı. Bu yüzden Lasalle, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'sını Hegel'in *Görüngübilim*'i ile kıyaslamış ve Marx'ı "sosyalist bir Ricardo ve ekonomist bir Hegel" olduğu için övmüştür. Oysa Engels, Marx'ın ekonomi sisteminin altında yatan "Alman diyalektik yöntemi"ni "materyalist yorumdan daha az önemli bir sonuç olarak" görmüştür.

6 Ne yazık ki yazar bu bakımdan fazlasıyla iyimserdi (bu Önsöz 1955'te yazıldı)... Çünkü Marx'ın *Grundrisse*'si on dört yıldır dolaşımda olmasına rağmen, neredeyse fark edilmemiştir. Tek memnuniyet verici istisna, Japon bilim insanı Kojiro Takagi'nin *Grundrisse*'ye adadığı çalışmasıdır. Alfred Schmidt'in (1962) *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* adlı çalışmasını da belirtmemiz gerekir. [Ben Fowkes tarafından çevrilen, kitabın İngilizce baskısı, *The Concept of Nature in Marx* başlığı ile yayımlanmıştır (Londra: New Left Books, 1971)] Bu çalışma "olgun Marx"ı anlamanın bir aracı olarak *Grundrisse*'ye büyük önem atfeder.

BİRİNCİ KISIM
Giriş

1. *Ham Taslak*'ın Kökenleri

Bu kitabın incelediği el yazmasının uzun bir ön tarihi vardır. Marx'ın Lasalle'a bir mektubunda[1] işaret ettiği gibi, bu el yazması, sürekli yenilenen perspektiflerden politik ekonominin problemlerine giriştiği ve böylece kendi politik ekonomi sisteminin temelini oluşturduğu süreç içinde yürüttüğü on beş yıllık bir çalışmanın meyvesiydi. Bu yüzden, Marx'ın çalışmasının olgunluğa ulaşmasının aşamalarını açıklamakla başlamalıyız.

Bu aşamaların ilki, Marx'ın 1844 ile 1846 yılları arasında yaptığı geniş kapsamlı politika ve politik ekonomi eleştirisidir.[2] Ne yazık ki bu çalışmanın yalnızca parçaları kalmıştır. Bunlar *Marx-Engels Toplu Eserler (Gesamtausgabe)* içinde *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*[3] olarak yayımlanmıştır. Marx burada öncelikle henüz yeni edindiği "hümanist" –ya da daha doğrusu "materyalist"- tarih yorumunu son derece önemli "toplumsal ekonomi" alanına uygulamaya çalışan bir filozof olarak ortaya çıkar. Bu yüzden hem hâkim toplumsal düzenin, hem de bu düzenin gelişimini yansıtan ekonomi biliminin insanlığa yabancı, "şeyleşmiş" doğasını ser-

1 *Seçme Yazışmalar*, Moscow: Progress Publishers 1975, s. 96–97. [Marx'tan Ferdinand Lasalle'a, 22 Şubat 1858 tarihli mektup].

2 Bkz. K.*Marx, Chronik Seines Lebens*, bundan sonra *Chronik* denilecektir, s. 22–23, 25–26, 30, 32, 35, 37 ve ayrıca *MEW* cilt 27, s. 16, 23, 25, 78, 79.

3 Londra: Lawrence and Wishart 1970. İlk defa *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA) *Abteilung* I, Cilt 3, Berlin 1932 içinde yayımlanmıştır.

gilemek için sık sık geleneksel ekonomi kategorilerini devralıp kullanır. Aslında ekonominin bakış açısından hakkıyla değerlendirildiğinde, bu çalışma, tüm üstün niteliklerine rağmen bir taslak, sonraki yirmi yıl içinde aralıksız süren bir araştırma çalışması ile doldurulacak genel bir çerçeve olarak kalır.[4]

Marx'ın Engels'le birlikte yazdığı *Komünist Manifesto*'nun yanı sıra, Proudhon'a karşı (*Felsefenin Sefaleti*) kaleme aldığı broşürü ve *Ücretli Emek ve Sermaye* adıyla yayımlanan dersleri kapsayan dönem, bir sonraki aşama olarak kabul edilebilir. Burada Marx, kendisini zaten hem klasik ekolle yakın ilişkisinin hem de ona karşı derin muhalefetinin tamamen bilincinde olan, tümüyle bağımsız bir ekonomi düşünürü olarak ortaya koyar. Kabul edilmelidir ki Marx henüz örneğin, para teorisi ve toprak rantı[5] teorisi gibi bazı alanlarda, Ricardo'nun, daha sonra tek yönlü ya da yanlış bulduğu bazı fikirleriyle henüz nihai hesaplaşmasını yapmamıştı. Kendi kâr teorisini de daha oluşturmuş değildi. Fakat 1848'de "onun ekonomik sisteminin köşe taşını oluşturan artı-değer teorisinin temelleri atılmış durumdaydı"[6] ve geriye sadece teorinin ayrıntıları üzerinde çalışmak kalmıştı. Bu, *Ham Taslak*'ta detaylı olarak inceleyebileceğimiz bir süreçtir.

Marx'ın ekonomi üzerine çalışmaları 1848–49 devrimiyle kesilmişti. Bu çalışmalara 1850 yazında Londra'ya sürülene kadar yeniden başlamadı ve yeniden başladığında da bu temel olarak siyasi güdülerle oldu. Gerek devrimin patlak vermesinin gerekse de yenilgisinin ne ölçüde ekonomik faktörlerle belirlenmiş olduğunu, daha önce keşfetmiş olduğu materyalist tarih görüşüne uyumlu olarak araştırmak gereğini hissetti. Aklındaki bu amaçla Marx, esas olarak Londra'da yayımlanan *Economist*'i kullanarak 1848–50 yıllarının[7] somut ekonomik tarihini inceledi ve "aynen 1847 dünya ticaret krizinin Şubat ve Mart devriminin gerçek anası olması gibi, hâlihazırda güçlenen Avrupa gericiliğine can

4 *1844 El yazmaları*'nın birçok coşkulu yorumcusu olmuştur. Biz de bu coşkuyu paylaşıyoruz, ne var ki bu metinlerde şaşırtıcı görünen şeylerin çoğunun, doğru okunsaydı *Kapital*'de de bulunabileceğini düşünmekten kendimizi alamıyoruz. Bu durumun fark edilmemiş olması, Marx'ın bu temel eserinin geleneksel biçimde salt "ekonomik" bakış açısından yorumlanmasına bağlanmalıdır.

5 Krş. *Felsefenin Sefaleti*, New York: International Publishers 1963, s. 87–88, s. 154 ve devamı.

6 *Grundrisse*, Almanca baskı, VII, (Editörün Önsözü). [Bu önsöz, Marx ya da Engels'in değerlendirmesi değildir. *Grundrisse*'nin Almanca baskısında (1953) bulunan, Marx Engels-Lenin Enstitüsü'nün (MELI) 1939 tarihli önsözüdür (Moskova) - ed. n.]

7 *Chronik* s. 92.

katan kuvvet de 1848'in ortasında yavaş yavaş yeniden başlayan ve 1849 ile 1850'de artık tamamen gelişen endüstriyel refahtır" sonucuna vardı. Bununla birlikte, Eylül 1850 gibi erken bir tarihte, "Parti yoldaşlarının"[8] zorlamasıyla kendi "Ekonomi"si üzerine yeniden çalışmaya başladı. Bu çalışma, ilk başta artık Fransızcadan çok İngilizceden okuduğu politik ekonomi hakkındaki çalışmalardan yaptığı sayısız alıntılardan oluşuyordu.[9] (Marx'ın "pedagojik" faaliyetinin, yakın arkadaşları için evde verdiği politik ekonomi derslerinin[10] onu teorik araştırmalarına tekrar başlamaya teşvik etmiş olması da mümkündür.) Yine de o kadar iyi ilerleme kaydetti ki Mayıs ya da Haziran 1851'de çalışmanın kendisini yazmaya başlayabileceğini düşünüyordu.[11]

Ne yazık ki Ryazanov'un ifadesine göre, Marx'ın eserleri arasında böyle bir el yazması bulunamadığı için bunu hazırlamayı başarıp başarmadığını söyleyemiyoruz.[12] Bütün bildiğimiz, Marx'ın birkaç yayıncıyla başarısızlıkla sonuçlanan görüşmeler yaptığı ve bu düşünceyle çalışmanın (artık kayıp) bir çerçevesini Freiligrath'ın bir arkadaşı olan gazeteci H.Ebner'e gönderdiğidir.[13] Bu Marx'ın el yazmasının nihai taslağına gerçekten başladığını kanıtlamaz; muhtemelen "kendisini çerçeveyi tamamlamak ve materyali hazırlamakla sınırlamıştı, böylece çalışmayı yazıya dökme işine ancak sözleşmeyi imzaladıktan sonra koyulacaktı."[14] Fakat o dönemin Marx ve Engels arasındaki yazışmalarda bulunan bazı referanslar, bu görüşe ters düşmektedir. Örneğin 14 Ağustos 1851'de Marx *New York Tribune*'e yazacağı makaleler için

8 Köln Komünistler Birliği'nin mektubu, 14 Eylul 1850.

9 Marx, Eylül 1850 ve Ekim 1851 arasında en az 52 ekonomistten alıntı yapmıştır. *Grundrisse*, s. 776 | Cilt 2: 240].

10 *Chronik* s. 80, 84, 90. (Krş. Liebknecht, *Erinnerungen an* Marx, Ausgewählte *Schriften* içinde, Cilt I, 1934, s. 109-10.) Bu derslerin Brüksel'deki "Ücretli Emek ve Sermaye" üzerine derslerin devamı olduğu varsayılabilir. *Neue Rheninische Zeitung Revue*'nün ilk sayısındaki (Ocak-Şubat 1850) kısa özet bunu destekler ("Burjuva mülkiyet nedir? I. Sermaye, II. Toprak mülkiyeti").

11 Marx'tan Engels'e, 2 Nisan 1851. "O kadar ilerledim ki, bu ekonomi saçmalığının tamamıyla işimi beş hafta içinde bitirmiş olacağım. Bittiğinde de ise ekonomi taslaklarımı evde yazacak ve Museum'da kendimi başka bir bilime vereceğim. Ekonomi beni sıkmaya başladı. Çoğunlukla aşırı karmaşık olan belli konularda ne kadar araştırma yapılmış olursa olsun, aslında bu bilim A.Smith ve D.Ricardo'dan beri herhangi bir ilerleme kaydetmiş değil." (*MEW* Cilt 27, s. 218).

12 Ryazanov, "Siebzig Jahre 'Zur Kritik der politischen Ökonomie'", Grünbergs Archiv, Band 15, 1930 s. 5, 8–9.

13 *a.g.e.* s. 4–5 (Viyana'daki Haus-, Hof und Staatsarchiv'den bildiğimiz kadarıyla, Ebner aynı zamanda Avusturya hükümetinin ajanıydı.)

14 *a.g.e. s.8*

arkadaşından yardım almaya çalışıyordu, çünkü "'Ekonomi' ile çok fazla meşguldü"[15] Bu husus aynı yılın 13 Ekim tarihli mektubunda daha da açık görülür. Orada Marx, Engels'e şöyle yazar: "Bu arada Proudhon hakkındaki görüşlerinin ne olduğunu bana bildirmelisin. 'Ekonomi'nin derlenmesiyle meşgul olduğum için artık bunlar beni eskisinden de çok ilgilendiriyor."[16] Bunun üzerine, Engels Marx'a, çalışmayı düzenleme biçimine itiraz etmiş olan Frankfurt'taki yayıncısı Löwenthal'i "tüm bir planı kenara atmanın imkânsız [olduğu] ve *Eleştiri*'nin[17] taslağına hâlihazırda [başlamış olduğu]" konusunda bilgilendirmesini tavsiye etti.[18] Son olarak Marx tüm yayın planlarının suya düşmesinden hemen sonra, 13 Şubat 1855'te Engels'e "taslağı yazmak için olmasa da, en azından materyale hâkim olmak ve bunları üzerinde çalışmaya hazır hale getirmek için ekonomi üzerine defterlerimi okumaktan kaynaklanan bir göz hastalığına yakalandım"[19] diye yazar. Bütün bunlardan, planlanan "Ekonomi" taslağının nihai hazırlığının en azından başlamış olduğu sonucuna varılabilir. Fakat bu el yazmasına gerçekte ne olduğu ve neden bugüne kalmadığı muhtemelen hiç cevaplanamayacak sorulardır.

Önerilen çalışmanın içeriği ve yapısı düşünüldüğünde, Engels'in alıntıladığımız 27 Şubat tarihli mektubunda ve Marx'ın daha önceki 24 Kasım 1851 tarihli mektubunda bulunan sınırlı bilgiye geri dönmek zorunda kalıyoruz. Her iki mektup da, Marx'ın çalışmaya bir *Politika Eleştirisi (Kritik der Politik)* dâhil etme yönünde önceleri taşıdığı niyetten vazgeçtiğini gösterir,[20] çünkü kendisini önceki politik ekonomiyle kozlarını paylaşmakla ve sosyalistler tarafından kurulan sistemlerle "nihai hesaplaşma" ile sınırlamak istemektedir. Buna uygun olarak, tüm çalışmanın üç ciltten ibaret olması planlanmıştı. İlki geleneksel ekonomik kategorilerin eleştirisini,[21] ikincisi sosyalistlerin eleştirisini, üçüncüsüyse biz-

15 *MEW* Cilt 27, s. 314.

16 *a.g.e. s. 359*

17 Bir sonraki paragrafa bakınız

18 *MEW* Cilt 27, s. 373.

19 *MEW* Cilt 28, s. 434.

20 Bu bölümün başlangıcına bakınız. Bu zaten Marx'ın politik ekonomi ve politikanın yanı sıra hukuk, ahlak ve hepsinin üzerinde felsefenin eleştirisini içeren daha önceki planlarının bir düzeltmesini oluşturur (bkz. Marx'ın kendi önsözü, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları -1844 Elyazmaları*).

21 Burada "*Ekonominin Eleştirisi*" Marx'ın sekiz yıl sonra Lassalle'a çerçevesini çizdiği şekilde anlaşılmalıdır: "Bu sistemin bir sunumudur ve aynı anda bunun sunum yoluyla aynı zamanda onun bir eleştirisidir." (*Seçme Yazışmalar*, s. 96 [116])

zat ekonomi biliminin kendi tarihine yönelik bir eleştiriyi içerecekti.[22] Marx, çalışmaya Löwenthal'in istediği gibi ekonomik doktrinler tarihi hakkında bir bölümle başlamış olsaydı, bu planı "bir kenara atmak" zorunda kalacaktı.[23] Doğal olarak çerçevedeki böyle bir değişikliği onaylayamadı, diğer yandan mali durumu o kadar umutsuzdu ki görüşmeleri yalnızca bu sebeple kesemedi. Bu yüzden Engels, ona mutlaka gerekli hale geldiyse, ekonomik doktrinler tarihini bir yerine iki cilt olarak yayımlaması koşuluyla, Löwenthal'in önerisini kabul etmesini tavsiye etti, çünkü böyle bir durumda sayısız "eleştiri beklentisi" kaçınılmaz olacaktı. "Bundan sonra üçüncü cilt olarak sosyalistler gelir, dördüncü olarak da – (*Eleştiri*), yani tümünden geriye kalan- şu ünlü 'olumlu' bölüm, senin 'gerçekten' istediğin bölüm gelir. İçeriğin bu biçim içinde belli sorunları var, ama ayrıca bir üstünlüğü de var: En çok aranan sır, eserin sonuna kadar açıklanmamış oluyor. Üstelik yurttaşın merakı üç cilt boyunca bastırıldıktan sonra bu sır ortaya çıkıyor; böylelikle ona bu çalışmada her derde deva, şarlatan ilaçları üretilmediği de gösterilmiş oluyor."[24] Ayrıca o sırada hâkim olan politik durum içinde "en az zararlı bölümden, yani Tarih'ten başlamak en iyisi" olacaktı.

Marx ve Engels'in politik ekonominin sorunlarını tartıştıkları mektuplar sayesinde, Marx'ın 1850-51'de sürdürdüğü çalışmalar ile bir iktisatçı olarak 1847'den beri kaydettiği ilerleme epey bir açıklığa kavuşturulmuş oluyor. (Bu mektuplar içinde özellikle Ocak 1851'de Ricardo'nun rant teorisi üzerine gerçekleştirdikleri fikir alışverişi son derecede ilginçtir).[25] Burada Marx, Ricardo'nun "rant" açıklamasına yönelik daha sonra *Artı-Değer Teorileri*'nde ve *Kapital*'in III. Cilt'inde karşılaşacağımız temel itirazlarını ortaya koyar. Engels, bu itirazları o kadar müthiş bulur ki Marx'ı şakayla yanıtlar: "Çözümünün doğru olduğuna ve toprak rantı konusunda uzman iktisatçı unvanını hak ettiğine hiç şüphe yok. Eğer dünyada biraz hak ve adalet kaldıysa, yeryüzünün bütün toprak rantı en az bir yıl senin olmalı ki bu bile hak ettiğinden azdır." Sonra şunu ekler: "Eğer bir İngiliz dergisinde toprak rantı hakkında bir makalen yayımlanabilirse muazzam dikkat çeker...İşte sana "Ekonomi"yi tamamlayıp yayımlamakta acele etmen için bir başka sebep daha."[26]

22 Krş. *Chronic*, s. 114.
23 Ryazanov'un yanıltıcı açıklamaları bu ışık altında düzeltilmelidir.
24 MEW Cilt 27, s. 373
25 *Seçme Yazışmalar*, ed. Dona Torr, Londra: Martin Lawrence 1934, s. 27, 132. [*Seçme Yazışmalar 1*, s. 53-57.]
26 *a.g.e.*, s. 32.

Bu bağlamda, Marx'ın Engels'e 3 Şubat 1851'de "Para Teorisi"ne yönelik eleştirilerini ilettiği mektubu da aynı önemdedir.[27] Bu mektupta para teorisi konusunda Marx'ın Ricardo'dan nasıl ayrıldığını görebilmek de mümkündür.

Yazışmalar içinde, Proudhon'un 1851'de yayımlanan (*The General Idea of the Revolution in the Nineteenth Century - Ondokuzuncu Yüzyılda Genel Devrim Düşüncesi*) kitabı hakkındaki ayrıntılı tartışma özel bir öneme sahiptir.[28] Marx bu kitap hakkında geniş bir broşür yazmış, yayımlanması için birkaç yayıncıya öneri götürmüş, ancak yine sonuç alamamıştır. Daha önceki bazı çalışmalar gibi bu broşürün el yazmaları da kaybolmuştur. Sadece bu metnin, bir süre için Marx'ın yakın bir tanıdığı olan Wilhelm Pieper'in elinde olduğunu,[29] Pieper'in Almanya'ya 1851'deki gezisi sırasında oradaki yayıncılara önermek üzere Marx'a söz verdiğini ve dahası Marx'ın aynı metni New York'ta Weydemeyer tarafından yayımlanan *Revolution*'da, *En Yeni Sosyalizm Vahiyleri ya da P.J. Proudhon'un Ondokuzuncu Yüzyılda Genel Devrim Düşüncesi: Karl Marx'ın Eleştirisi* başlığı altında bir makale dizisi şeklinde yayımlamak istediğini biliyoruz.[30] Fakat Marx'ın el yazmaları ve notları arasında, *Grundrisse*'deki[31] editör yorumlarında bahsedilen ve *Tamamlanmış Para Sistemi (Das vollentede Geldsystem)* başlığını taşıyan, daha evvel yayımlanmamış bir el yazması bulundu. Bu, Proudhon'a karşı yazdığı broşürün bir parçası olabilir. Fakat öyle olsun ya da olmasın *Yazışmalar*'daki[32] ayrıntılı tartışma elbette kayıp broşürün yerini doldurabilir. Buna ek olarak *Chronik*'ten, Marx'ın Ağustos 1852'de yayıncı Brockhaus'a aşağıdaki konuları tartışmayı önerdiği, *1830'dan 1852'ye İngiltere'deki Modern Politik Ekonomi Literatürü*[33] adlı bir incelemeyi teslim ettiğini öğreniyoruz: 1) "genel çalışmalar" ve 2) "nüfus, sömürgeler, banka meselesi, koruyucu gümrük vergileri ve ticaret özgürlüğü vb." hakkında "özel yazılar". Brockhaus bunu geri çevirdiği için, bu hemen hemen kesinlikle sadece bir çerçeve olarak kalmıştır.

Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* başlıklı çalışması, 1852 yazından 1856 sonbaharına kadar profesyonel gazeteci olarak çalışması yüzünden kesintiye uğradı. Elbette bu, gazeteci olarak giriştiği araştırmanın, poli

27 MEW Cilt 27, s.173–77 (Engels'in cevabı) 200–201.
28 *Chronik*, s. 110-11 ve MEW Cilt 28, s. 312, 358–59.
29 *MEW* Cilt 28, s. 369, 383.
30 *Chronik*, s. 116.
31 *Grundrisse*, Almanca Baskı, s. 987.
32 *MEW* Cilt 28, s. 296–304, 306, 308–11, 312-15, 317-18.
33 *Chronik*, s. 126.

tik ekonomi çalışması için bir öneme sahip olmadığı anlamına gelmez. Tersine, haberlerinin birçoğu "İngiltere'deki ve Kıta'daki dikkate değer ekonomik olayları" ele aldığından, Marx pratik ayrıntılara aşina hale gelmek zorundaydı. Bunlar "açıkçası politik ekonomi alanının dışında"[34] kaldığı halde, daha sonra kendisine faydalı olacaktı. Bununla ilgili olarak, ekonomik koşullar, ticaret politikası, İngiliz işçi sınıfı hareketi ve grevler hakkmdaki sayısız makalelerinden bahsetmemiz bile yeterlidir. Dahası, İrlanda ve İskoçya'da tarım koşulları ve Hindistan'daki İngiliz politikası hakkında yazdığı haberlerin "Asya tipi üretim tarzları" ve Avrupa ve Asya'daki tarımsal komünizm kalıntıları hakkında gayet geniş bir incelemeye güdü sağladığı için, gazetecilik yılları bu bakımdan da son derece faydalı olduğunu göstermiştir. Bu sayede, politik ekonomi üzerine çalışmasındaki ekonomi tarihi ile ilgili bölümler, önemli ölçüde derinleşmiş ve zenginleşmiştir.[35]

1857-58 *HamTaslak*'ının gerçek ön tarihi hakkında bu kadarı yeterlidir. *Ham Taslak*'ın kendisinin nasıl doğduğu ve ilk kısmı üzerinde kapsamlı bir biçimde yeniden çalışılarak, 1859 başında *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* başlığı altında nasıl yayımlandığı, Ryazanov'un makalesinde ve *Grundrisse*'nin Editörün Önsözü'nde[36] oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır; bu yüzden kendimizi burada en esaslı hususlarla sınırlayacağız.

Çarpıcı bir biçimde, hem *Ham Taslak*'ı yazma yönünde ivedilikle verilen kararın, hem de yazarkenki ateşli telaşın sorumlusu 1857 ekonomik krizinin patlak vermesidir. (Neredeyse 50 matbaa provası eden tüm çalışma, Temmuz 1857 ile Mart 1858 arasındaki dokuz ayda tamamlanmıştır.)[37] Ekonomik kriz, Engels'in yaşamöyküsünü yazan Mayer'in bu iki arkadaşı nitelendirdiği gibi, "İki Kişilik Parti"yi büyük umutlar vermişti[38] ve bu yüzden Marx'ın kendisini ekonomi teorisinin

---

34 *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Londra: Lawrence & Wishart 1971, s. 23 (Bundan sonra *Katkı* olarak geçecektir.)

35 Marx'ın bir yandan *New York Tribune*'de, diğer yandan *Kapital*'de ele aldığı ekonomi tarihi konularının daha yakından bir kıyaslamasını yapmak kesinlikle faydalı olacaktır.

36 *Grundrisse*, Almanca baskı, s.VII-XIV

37 *Grundrisse*'nin Almanca baskısında, s.VII-VIII, 4150 ve 842'deki editör notlarına bakınız. *Chronik*'in 162-78 sayfalarındaki hatalı bilgi, bu ışık altında düzeltilmiş olacaktır.

38 Burada Marx-Engels yazışmalarından birkaç karakteristik pasajı almak yeterlidir. Marx, Engels'e 13 Kasım 1857'de şöyle yazar: "Kendim de mali sıkıntı içinde olmama rağmen, 1849'dan beri hiç bu krizdeki kadar keyifli olmamıştım". Engels, 15 Kasım 1857'de buna şöyle yanıt verir: "Borsanın (Engels, işi yüzünden oraya uğramak zorundadır) genel görünümü, son birkaç haftadır pek eğlendirici. Borsadaki arkadaşlar, benim bu

en azından temellerini "tufandan önce,"[39] yani beklenen Avrupa devriminden evvel kâğıda dökmeye adamak istemesi doğaldır. Tabii bu devrimci tahmin bir yanılsamaya dayanmaktaydı, fakat böyle yanılsamalar yararlı olduklarını sık sık göstermiştir. Bu örnekte de böyle olmuştu. Marx, 18 Aralık 1857'de Engels'e şöyle yazdı, "Muazzam çalışıyorum – genellikle sabahın dördüne kadar. Kendime iki şeyi vazife edindim: 1) ekonominin temellerini analiz etmek...2) *mevcut kriz*. Bu konuda, *Tribune*'deki makalelerden ayrı olarak, sadece kayıtlar tutuyorum ama yine de çok zaman alıyor. Hâlâ orada olduğumuzu ve asla değişmediğimizi, 'hep aynı kaldığımızı' söyleyebilmek için, kendimizi Alman halkına yeniden duyurmak adına baharda tarih hakkında birlikte bir broşür yazarız diye düşünüyorum. Üç büyük kitap tasarladım – İngiltere, Almanya, Fransa... Amerika hakkındaki tüm materyal *Tribune*'de. Daha sonra bir araya getirilebilir."[40] Fransa hakkındaki bölümle ilgili ayrıntılı notları (Marx'ın Engels'e 25 Aralık 1857 tarihli mektubundaki)[41] ve *New York Tribune*'de[42] yayımlanan malî ve ticarî krizlere ayrılmış çok sayıda makaleyi saymazsak, bu proje de yalnızca bir tasarı olarak kalmıştır. Marx'ın 1857–58 krizinin belirtilerine gösterdiği yoğun ilginin, teorik bakışını ne derece keskinleştirdiği, *Ham Taslak*'taki gerçekleşme problemi ve kriz hakkındaki zekice arasözlerden görülebilir.[43] Bu bakımdan niyetlenilen broşürün hiç ortaya çıkmamış olduğu gerçeği, böylece tamamen telâfi edilmiştir.

Marx'ı *Ham Taslak* üzerinde çalışmaya sevk eden diğer güdü, açıktır ki, "1858'in bir çöküş yılı"[44] olmasını umut etmesinin yanında, sosyalist işçi hareketinin "sahte kardeşleri" Proudhoncularla hesaplaşma arzusu taşımasıdır. *Ham Taslak*'ın, Proudhoncu Darimon'a ve sözde Emek-Para sistemine karşı yıkıcı bir polemikle başlaması ve ayrıca Proudhonculuğun çürütülmesinin metnin geri kalanında önemli bir yer işgal etmesi,

---

beklenmedik tuhaflıktaki keyiften dört köşe halim yüzünden küplere biniyorlar. Gerçekten de, şimdi Borsa benim şu kasvetli ruh halimin, gevşekliğe ve canlılığa dönüştüğü tek yer. Haliyle, felaket tellallığı yapıyorum, bu da bu eşekleri iki kat çıldırtıyor." (MEW Cilt 29, s.207–210.)

39 *a.g.e.* s. 225: "En azından tufandan önce ön çalışmayı (*Ham Taslak'ın ana başlığı bu yüzden Grundrisse "Ön Çalışma" olarak konmuştur*) netleştirebileyim diye, ekonomik incelemelerimi toparlamak için bütün gece deli gibi çalışıyorum."

40 *a.g.e.* s.232.

41 *a.g.e.* s.236–40

42 Bkz. *Chronik* s.164–65

43 Bkz. bu kitapta 21. bölüm.

44 *MEW* Cilt 29, s.245.

kesinlikle bir tesadüf değildi. Yazışmalarından bildiğimiz kadarıyla, Marx, bunu çalışmasının ilk kısmının (yani *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* başlıklı kitabın) en can alıcı bilimsel sonuçlarından birisi olarak görmüştür.[45] Özellikle Proudhoncu sosyalizm bugün çok az bir öneme sahip olduğundan, Marx bu konuya "orantısız" vurgu yapmış görünmektedir.

Bize göre, Proudhonculuğun teorik olarak çökertilmesi, Marx tarafından vurgulanan ikinci sonucun, yani onun meta ve para analizinin "burjuva üretimin özgül olarak toplumsal ve hiçbir şekilde mutlak olmayan karakteri"ni sergilemesi karşısında çok arka planda kalır. Bununla birlikte, bu örnekte de teorinin pratik tarafından döllendiği ve Proudhonculuk ile karşılaşmasının Marx'ın para teorisini geliştirmesine çok temel bir katkı yaptığı gerçeğini gözden kaçırmamalıyız. Ama bu, para kuramına ayrılan bölüm için saklı tutmamız gereken bir bakış açısıdır.

45 Bu yüzden Weydemeyer'e 1 Şubat 1859'da şunları yazmıştır: "Özel mülkiyete dokunmayan, ama özel ürünlerin değişimini düzenleyen, yani parayı değil metayı isteyen ve şimdilerde Fransa'da çok moda olan Proudhoncu sosyalizmin dayanakları da bu iki bölümde çökertiliyor. Komünizm her şeyden evvel bu 'sahte kardeş'ten kurtulmak zorundadır" (*Seçme Yazışmalar*, s. 106 [128-30]) Benzer şekilde, Marx Engels'e 22 Temmuz 1859 tarihli mektubunda şöyle yazar: "Bunun hakkında [*Katkı* hakkında] herhangi bir şey yazarsan, unutmamalısın ki 1) Proudhonculuk burada kökten yok edilmiştir ve 2) burjuva üretimin özgül olarak toplumsal ve hiçbir şekilde mutlak olmayan karakteri, hâlihazırda mevcut olduğu en basit biçim, yani meta biçimi altında analiz edilmiştir."(*MEW* Cilt 29, s.463.)

I. ORİJİNAL ÇERÇEVE VE BUNDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Marx'ın esas çalışması için temel olarak kullanmak istediği iki çerçeve olduğu bilinmektedir; bunlardan ilki 1857, diğeriyse 1866 (ya da 1865)[1] tarihlidir. İkisi arasında, materyale uygun düşecek bir sunum biçimi bulmak için geçen dokuz yıllık bir deneme ve sürekli araştırma dönemi uzanır. Aynı zamanda, ilk çerçeve giderek daraltılırken bir yandan da kalan kısım genişletilir.

1857 çerçevesinde tüm çalışma, ("Kesimler"[2] ve "Bölümler"[3] olarak da adlandırılan) altı "Kitap"a bölünmüştür. Bunlardan birincisi sermayeyi, ikincisi toprak mülkiyetini, üçüncüsü ücretli emeği, dördüncüsü devleti, beşincisi dış ticareti ve altıncısı dünya piyasasını ve krizleri ele alacaktı. Marx, çalışmanın bütününe "aşağı yukarı bütün toplumlarda

---

1 İkinci taslağın hazırlanış tarihini 1865'e götürebiliriz, çünkü Marx'ın Engels'e yazdığı 31 Temmuz 1865 tarihli mektubunda çalışmanın yapısı hakkında söyledikleri, Kugelmann'a yazdığı 13 Ekim 1866 tarihli mektubunda söyledikleri ile birebir örtüşür.

2 *Grundrisse*'de altı kısma ayrılan çalışmanın her bir kısmından "kesim" olarak söz edilir, bkz. *Grundrisse* s.287-88 [Cilt 1, 206-07] ("ücretler üzerine kesim"), s.530 ("uluslararası ticaret üzerine kesim") ve s.227 [Cilt 1, 149].

3 "Sermaye Üzerine Bölüm" (*Katkı*, s. 19); "Ücretli Emek Üzerine Bölüm" *Grundrisse* s.399, (daha sonra Almanca baskıda) s. 817; *MEW* Cilt 29, s.337 "Ücretler Üzerine Bölüm", *Grundrisse*, s.336 [Cilt 1, 300]; *Teoriler* I, s.404 [378] ve *Teoriler* III s. 312.

bulunan evrensel, soyut özellikler"in[4] tartışıldığı bir "Giriş" ile başlangıç yapmak istedi. Fakat 1858'e girerken "tanıtlanması gereken sonuçlar hakkında önceden yargılara varmak, ancak sıkıcı olur"[5] diye düşündüğü için, bu Giriş'ten vazgeçmeye karar vermişti.

Orijinal çerçeveye göre çalışmanın altı kitabından son üçü (devlet, dış ticaret ve dünya piyasası) ancak taslak olarak verilip, Marx'ın dediği gibi "kaba hatlarla" sınırlanacaktı.[6] Yine de, bu kitaplardan birinin 28 Aralık 1862'de Kugelmann'a yazdığı bir mektubun konusu olması, bunların o zaman için tüm çalışmanın planından nihai olarak henüz çıkarılmamış olduğunu gösterir.[7] Fakat Marx'ın (Engels'in *Kapital*'in III. Cilt'i için temel aldığı) 1864–65 el yazması, bu kitaplardan söz etmez ve bunları –ya da en azından birisini, yani dünya piyasası hakkındaki kitabı– sadece çalışmanın "sonraki bir devamı"na bırakır.[8] Dolayısıyla orijinal planda bir daralmaya daha o zamandan karar verilmiştir.

İkinci daraltma, toprak mülkiyeti ve ücretli emeği ele alacak olan II. ve III. Kitap ile ilgilidir. Marx'ın bu kitapları yazmaktan kesin olarak en son ne zaman vazgeçtiğini söylemek imkânsızdır. Marx'ın, Ocak 1863 tarihli ve daha sonra Kautsky tarafından yayımlanmış olan sermaye hakkındaki kitabın birinci ve üçüncü kesimleri için getirdiği öneriler bile ikna edici bir yanıt sunmaz. Fakat toprak mülkiyeti ve ücretli emek üzerine kitapların temel konuları, 1864 ve 1866 arasında şekillenen ve çalışmanın son hali içinde yer alan I. ve III. Cilt'lerin el yazmalarına eklenmiştir. Böylece orijinalde altı kitap olarak planlanan çalışma, tek kitaba, *Sermaye Üzerine Kitap*'a (*Das Kapital*) indirgenmiştir.

Şimdi kalan kitabın nasıl genişletildiğine bakalım. İptal edilen kitaplardaki, özellikle de II. ve III. kitaplardaki materyalin büyük bir kısmının, "temel ve tamamen ekonomik gelişme" ilgili kısımlarının birin-

4 *Grundrisse* s. 81-111'deki [21-47] Giriş "metni"ne bakınız. Burada, Ham Taslak'ın metni içinde, alıntı yapılan Giriş'e ve orada ele alınan konulara çeşitli göndermelerin bulunduğu belirtilmelidir. *a.g.e.* s. 298, 320, 362.

5 *Katkı*, s.19 [22]. Aslında böyle bir Giriş'ten Marx'ın 1863 tarihli önerisinde yeniden bahsedilmektedir.

6 Marx'tan Lasalle'a mektup 11 Mart 1858 (*MEW* Cilt 29, s. 554).

7 Marx, bu mektupta, o zaman üzerinde çalıştığı ve *Sermaye, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adı altında yayımlamayı düşündüğü ikinci büyük el yazmasının konusu hakkında şöyle der: "Bu mükemmel bir özet...ve aşağıda söylenenler (farklı devlet biçimlerinin toplumun farklı ekonomik yapılarıyla olan ilişkisi haricinde) daha önce söylenmiş olanlar temelinde başkaları tarafından da kolaylıkla geliştirilebilir." (*MEW* Cilt30 s. 639.)

8 *Kapital III*, s. 110 [101].

ci kitaba aktarılmış olduğu açıktır.[9] Ama yalnızca bu da değil. Orijinal çerçeveye göre, sermaye üzerine kitap da a) "genel olarak sermaye", b) rekabet, c) kredi ve son olarak d) hisse senedi sermayesini ele alacağı varsayılan dört kesime bölünmüştür. Aynı şekilde çalışmanın ilk iki versiyonu, yani *Ham Taslak* ve 1861–63 ikinci el yazması da esasta "genel olarak sermaye" analiziyle sınırlıydı.[10] 28 Aralık 1862 tarihli bir mektupta Kugelmann'a bu ikinci el yazmasının konusu hakkında yazarken Marx, "Bu aslında sadece birinci kesimin üçüncü bölümünü oluşturacağı varsayılan,[11] yani 'genel olarak sermaye' bölümünden oluşmaktadır. Yani sermayeler arası rekabet ve kredi sistemi bu kısma dahil değildir" der. Ama tam bir ay sonra Marx, sermaye üzerine kitabı alt bölümlere ayırmak için kullandığı yöntemi radikal biçimde değiştirerek, yukarıda bahsedilen "Üçüncü Kesim" önerisinin taslağını çıkarır. Sonuç olarak, sonraki iki yıl içinde, rekabet ve hisse senedi sermayesini ayrı ayrı sunmaktan vazgeçti, ama bunu telafi etmek için ilk kitabın "genel olarak sermaye"yi ele alan birinci kısmını sürekli genişletti. İptal edilen bölümlerin esas parçası olan b), c) ve d), artık (I) sermayenin üretim süreci, (II) dolaşım süreci ve (III) bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinin yapısını[12] ele alacak üç "Kitap"ın (yeni taslakta planlandığı gibi) sonuncusuna dahil edilebilirdi. Bu değişiklikle birlikte, *Kapital* nihai şeklini aldı.

II. İLK ÇERÇEVEDEN NE ZAMAN VE NE KADARIYLA VAZGEÇİLDİ?

Kapital'in çeşitli versiyonlarının (*Ham Taslak; Teoriler*; *Kapital*) gelişimi hakkında şimdiye kadar söylediklerimizi açıklayıcı bir şekilde göstermek istiyoruz. Bu iki çerçeve yine burada referans kolaylığı sağlamak için başvuruyoruz.

1857 planı, çalışma için aşağıdaki yapıyı öngörmüştür:

I. SERMAYE ÜZERİNE KİTAP
a) *Genel olarak sermaye*
1. Sermayenin üretim süreci.
2. Sermayenin dolaşım süreci.

9 Marx'ın Lasalle'a 11 Mart 1858 tarihli mektubuna bakınız.
10 Bu kavramın Marx'ın metodolojisindeki olağanüstü önemi daha sonra bu Bölüm'ün IV/B kısmında gösterilmiştir.
11 İlk iki bölüm, *Katkı*'da "Para" ve "Meta" başlıkları altında bulunabilir.
12 *MEW* Cilt 31, s. 534

3. Kâr ve Faiz.
b) *Rekabet üzerine kesim*
c) *Kredi sistemi üzerine kesim*
d) *Hisse senedi sermayesi üzerine kesim*
II. TOPRAK MÜLKİYETİ ÜZERİNE KİTAP
III. ÜCRETLİ EMEK ÜZERİNE KİTAP
IV. DEVLET ÜZERİNE KİTAP
V. ULUSLARARASI TİCARET ÜZERİNE KİTAP
VI. DÜNYA PİYASASI VE KRİZLER ÜZERİNE KİTAP

Diğer taraftan, çalışma 1866(1865) tarihli çerçevede aşağıdaki şekilde bölümlenmişti:

KİTAP I SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ
KİTAP II SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ
KİTAP III BİR BÜTÜN OLARAK SÜRECİN BİÇİMLERİ
KİTAP IV TEORİ TARİHİ

Artık *Kapital*'i oluşturan el yazmalarını tek tek inceleyebiliriz. *Ham Taslak* 'tan başlayacağız. İlk bakışta bu çalışmanın yapısı *Kapital*'in yapısıyla örtüşür gibi görünür. Önce sermayenin üretim süreci incelenir,[13] ikinci kesim dolaşım sürecini ele alır ve üçüncü kesim kâr, faiz oranı ve kâr analiziyle biter. Ancak bu ilk bakış, daha sonraki çalışmadan farklı olarak, *Ham Taslak* esasta "genel olarak sermaye"nin analiziyle sınırlı olduğu ve bu yüzden *Kapital*'e kadar tam anlamıyla ele alınmayan birçok meseleyi bilinçli şekilde görmezden geldiği için, gayet yanıltıcıdır. Onun için, Marx'ın daha sonra *Kapital*'in birinci cildinin 10, 1-7; 14, 1-5; 15, 3-10; 17-21; 24, 2-5; 25, 5, a-f ile 26 ve 27'nci bölümlerin bazı kısımlarında geliştirdiği konuların tümü (ya da neredeyse tümü) *Ham Taslak* 'ın üretim sürecine ayrılan kesiminde bulunmaz. Bu konular, yalnızca *Ham Taslak* 'ta şöyle bir değinilen işbölümü, elbirliği, ilksel birikim ve sömürgecilik teorisi (*Kapital*'in sadece *Ham Taslak*'ta tasarlanan çerçevenin içini doldurduğu boyutlar) değil, aynı zamanda ücret ve ücret biçimleri, işgünü, sermayenin sömürü pratikleri ve emek yasaları ile ilgili her şeyi içeren, kanımızca tam da *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ın kapsamına girecek konular-

13 Burada, *Kapital*'in I. Cilt'inde "Meta ve Para" başlıklı I. Kısım'a karşılık gelen "Para Bölümü" kısmını göz ardı ediyoruz.

dır. *Ham Taslak*'ta takip eden kesim ile *Kapital*'in II. Cilt'i arasındaki fark daha da büyük görünür, çünkü *Ham Taslak*'taki konuyla ilgili tek materyal, aşağı yukarı *Kapital*'in II. Cilt'inin 5. ve 7–15 arasındaki bölümlerine denk gelir. Yani *Ham Taslak*'ta eksik olan, yalnızca parasermayenin, üretken sermayenin ve meta sermayenin dolaşım analizi değildir, ayrıca toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi ve dolaşımına dair temel inceleme de eksiktir (*Kapital* II. Cilt, Kısım III). Yine de, II. Cilt'teki sunum, *Ham Taslak*'ta zaten değinilmiş ve henüz gelişim aşamasında olan düşünce hatlarının ayrıntılandırılması olarak görülebilir.[14] II. Cilt'teki sunum, esas olarak orijinalde dolaşım sürecinin analizine ayrılan çerçevenin ötesine gitmez. Bununla birlikte, *Ham Taslak*'ın son kesiminin ek yapılmış versiyonu ile *Kapital*'in III. Cilt'ini kıyaslarsak, her şey çok farklı hale gelir. Bu, sonraki çalışmanın I-III Kesim'lerinde ele alınan aynı problemlere değinir. Fakat bu problemler, *Ham Taslak*'ın tabiri caizse, ancak kenarlarında, yani rekabet konusu dışarıda bırakılarak, "genel olarak sermaye"nin bakış açısından görüldüğü şekilde ele alınır. Başka bir deyişle, *Ham Taslak* orijinal taslağa sadık kalacaksa burada bitirilmeliydi. Bu, son kesimin neden bu kadar kısa olduğunu ve *Kapital*'in III. Cilt'inin IV-V. Kesim'lerinin içeriğini oluşturan konuların, yani bir yandan ticaret sermayesi ve kredi sistemi, diğer yandan toprak rantının neden kasten dışarıda bırakıldığını açıklar. Çünkü bunlar, 1857'deki çerçeveye göre ilk önce *Sermaye Üzerine Kitap*'ın daha sonraki kesimlerinde ve çalışmanın toprak mülkiyeti üzerine ikinci kitabında ele alınması gereken problemlerdi.

O zaman *Ham Taslak*'ın, bu kitapta s.29'de konulan planın I, a) 1–3 noktalarının esasen ilerisine gitmediğini ve yapısının Marx'ın orijinal çerçevesiyle tam olarak örtüştüğünü görebiliriz. Peki *Ham Taslak*, 1861-63 tarihli ikinci *Kapital* el yazmasıyla nasıl kıyaslanabilir?

Bu el yazmasının çok önemli parçaları hâlâ yayımlanmadığı için,[15] Kautsky tarafından yayımlanan, 1863 tarihli *Sermaye Üzerine Kitap*'ın birinci ve üçüncü kesimleri için yapılan önerilere dönmek zorundayız.[16]

---

14 İlk "yeniden üretim şemaları" *Ham Taslak*'a örnek olarak zaten konulmuştur. Krş. bu kitapta 21. Bölüm.

15 Bilindiği gibi, Kautsky, kendisini el yazmasının "Artı-Değer Teorileri"ni ele alan kısmıyla sınırlamıştır. Fakat Engels ve Kautsky'nin sözlerinden, el yazmasından geriye kalan kısmın 1000 sayfadan daha uzun bir cildi dolduracağı sonucuna varılabilir.

16 Her iki planı da *Artı-Değer Teorileri*, s. 414-16'dan alıntıladık [Cilt 1 s. 387-89].

Birinci kesim, "*sermayenin üretim süreci* aşağıdaki gibi bölünecek:

1. Giriş. Meta. Para.
2. Paranın sermayeye dönüşümü.
3. Mutlak artı-değer. a) emek süreci ve değerlenme süreci. b) değişmeyen sermaye ve değişen sermaye. c) mutlak artı-değer. d) normal işgünü için savaşım. e) eşzamanlı işgünleri (eşzamanlı çalıştırılan emekçilerin sayısı). Artı-değer miktarı ve artı-değer oranı (büyüklük ve yükseklik?)
4. Göreli artı-değer, a) basit elbirliği, b) işbölümü, c) makineler vb.
5. Mutlak ve göreli artı-değerin bileşimi. Ücretli emekle artı-değer arasındaki ilişki (oran). Emeğin sermayenin biçimsel ve gerçek boyunduruğu altına alınması. Sermayenin üretkenliği. Üretken ve üretken olmayan emek.
6.Artı-değerin yeniden sermayeye çevrilmesi. İlksel birikim. Wakefield'in sömürge teorisi.
7. Üretim sürecinin sonucu (mülk edinme yasasının görünüşündeki değişiklik, 6 ya da 7'nin altında açıklanabilir.)
8. Artı-değer teorileri
9. Üretken ve üretken olmayan emek teorileri."

İkinci öneri de şudur:

"Üçüncü kesim, 'Sermaye ve Kâr', aşağıdaki gibi bölünecek:

1. Artı-değerin kâra çevrilmesi. Artı-değer oranından farklı olarak kâr oranı.
2. Kârın ortalama kâra çevrilmesi. Genel kâr oranının oluşumu. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüştürülmesi.
3. A.Smith ve Ricardo'nun kâr ve üretim fiyatları hakkındaki teorileri.
4. Toprak rantı (değerle üretim fiyatı arasındaki farkın gösterilmesi).
5. Ricardocu Rant Yasası'nın tarihi.
6. Kâr oranının düşme yasası. A.Smith, Ricardo, Carey.
7. Kâr teorileri (Sismondi ve Malthus'un *Artı-Değer Teorileri*'ne dahil edilip edilmemesi sorunu.)
8. Kârın sanayi kârına ve faize bölünmesi. Tüccar sermayesi. Parasermaye.
9. Gelir ve bunun kaynakları. Bölüşüm ve üretim süreçleri arasında-

ki ilişki sorunu buraya konacak.

10. Bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinde paranın geri dönüş hareketleri.

11. Vülger Ekonomi.

12. Sonuç. Sermaye ve ücretli emek"

Kautsky, yukarda verilen planlar üzerine nasıl bir yorum getirmiştir? Kautsky şöyle der: "Elimizdeki bilgilere göre, 'birinci ve üçüncü cilt için yapılan öneriler',[17] bunların tasarlandığı vakitte Marx'ın *Kapital*'in [Kautsky bununla nihai versiyonu kastediyor] çerçevesini temel olarak zaten kurmuş olduğunu göstermeye yeterlidir...Birinci cildinin yayınlanmasından beş yıl önce, bir bütün olarak *Kapital*, yalnızca genel bakımdan düşünülmüş olmayıp, aslında sonuçta yayımlandığı haliyle aynı düzen içinde tamamlanmış bulunuyordu. Bu, söz konusu çerçevenin I. Cilt'in İçindekiler Listesi ile karşılaştırılmasıyla doğrudan görülebilir. Bu ikisi neredeyse tamamen çakışır. Marx'ın birinci ciltte 'Kapitalist birikimin tarihsel eğilimleri' diye geliştirdiği ve mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesine götüren akıl yürütme çizgisi, "mülk edinme yasasının görünüşündeki değişiklik" altında açıkça anlaşılabilir. Birinci cildin ilk planıyla son baskısı arasında yalnızca iki önemli fark mevcuttur. Planda Marx, *Eleştiri*'de [yani *Katkı*'da] [18] yaptığı gibi, politik ekonominin belli hususları hakkındaki teorilerin tarihini, her birinin sunulmasının ardından bir özet şeklinde verme niyetine sıkı sıkıya bağlı kalır...Teori tarihinin bu sunumunun, durumla bağlı olarak, kısmen özel bir dördüncü cilt içinde genel bir anlatım yoluyla, kısmen de tek tek dipnotlarla verilmesinin kesinlikle uygun olduğu görülecektir."

Kautsky, "Fakat Marx niçin üretken emeği, başta niyet ettiği gibi, birinci ciltte ele almadı? Bu konuyu *Kapital*'deki araştırmalarının kapsamından tamamen çıkarmak istediği varsayılamaz, çünkü bu konu *Kapital* için çok önemlidir. Peki bu konuyu birinci cildin dışında tuttuysa, acaba nereye koyabileceğini düşünmüştü? Ne yazık ki bunun hakkında bir şey söyleyecek durumda değiliz, kesin bir cevap verebilmek için elimizde en ufak bir ipucu bile yok" diye devam eder.

Aynı önsözde Kautsky'nin şu ifadelerini okuyoruz: "Kitabın son biçimi, üçüncü cilttеki ilk çerçeveye birinci cilttekinden daha fazla uymaktadır. Eğer rant ve kâr teorisi tarihinin önce planlanması ve sonra

17 Bu, "*Sermaye Üzerine Kitap*'ın birinci ve üçüncü kesimleri" şeklinde okunmalıdır.

18 *Ham Taslak*, özellikle "Artı Değer ve Kâr Teorileri" üzerine bölümleri de içerir.

bunlardan vazgeçilmesiyle ilgili, yukarıda bahsettiğimiz arasözleri göz ardı edersek, (tamamlandığı kadarıyla) üçüncü cilt ile Marx'ın ilk planı arasındaki tek fark, materyalin sıralanmasında yatar. İlk çerçeve planda, toprak rantı yasalarının serimlenmesi, ticari kâr ve para faizi tartışmalarından önce gelir. Üçüncü ciltte sıra tersine çevrilmiştir. Bu bana diğeri kadar iyi görünüyor ve bence önemli bir fark oluşturmuyor."[19] İşte Kautsky'nin görüşü budur. Onun üretken emek hakkındaki yorumları gibi, bütün bir yorumlayışı da benzer şekilde bir yanlış anlamaya dayanır. Kautsky, sadece birinci kesimin çerçevesindeki 5. Nokta'nın oldukça kesin bir biçimde *Kapital*'in I. Cilt'inin 16. ve 17. Bölümlerinin içeriğine karşılık geldiğine ve " Mutlak ve Göreli Artı-Değer" i ele alan 16. Bölüm'ün üretken emek kavramı üzerine bir incelemeyle açıldığına, bu incelemenin de amacının bu kavramın "basit emek sürecinin bakış açısından" yapılan önceki analizini genişletmek ve tamamlamak olduğuna dikkat çeker. Aslında Marx, 16. Bölüm'de kendisini bu konu hakkındaki araştırmasının kısa bir özetiyle sınırlar ve bundan ayrı olarak, okuyucuya çalışmasının (1866 çerçevesine göre) "Dördüncü Kitap"ını, yani bu soruna dair daha kapsamlı bir incelemenin bulunabileceği, bizzat *Kautsky* tarafından yayımlanan *Teoriler*'i işaret eder (İngilizce basımda I. Kısım s. 150 300 [142-288]).

Marx'ın birinci ciltte "Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimleri" olarak geliştirdiği akıl yürütme çizgisinin, "Mülk Edinme Yasasının Görünüşündeki Değişiklik" biçiminde anlaşılması gerektiği konusunda Kautsky ile aynı fikirde olunamaz. Bu kesinlikle böyle değildir. Bu daha çok, basit meta ekonomisindeki mülk edinme yasasının, burjuva üretime geçiş gerçekleştiğinde, kapitalist mülk edinme yasasına dönüşmesinin zorunlu olmasıyla ilgili bir meseledir. Marx, *Kapital*'in I. Cilt"inde bir alt bölümün[20] tamamını bu fikre ayırmıştır ve bu bölüm aslında onun klasik okula yönelik eleştirisinin özünü ifade eder.

Fakat bunlar yalnızca ayrıntılardır. Kautsky'nin Ocak 1863 çerçevesi ile *Kapital*'in I. ve III. Cilt'lerinin içindekiler kısmı arasındaki sözde "neredeyse tam" çakışma olduğu iddiası, çok daha ciddi bir yanlıştır. *Ham Taslak*'ın tersine, Kısım I'in çerçevesinin, "Normal İşgünü için Savaşım,"

19 *Teoriler* (Kautsky tarafından hazırlanan basım) III, VIII X.

20 24. Bölüm'ün ilk alt bölümüne bakınız: "Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Mülk Edinme Yasalarına Dönüşümü"(Ayrıca bkz. *Grundrisse*, s. 238, 295, 457-58, 469-70, 501, 673-74 ve Almanca baskıda s. 903-904; ve *Teoriler I* s. 86, III, s. 377-78, 483).

"Basit Elbirliği," "İşbölümü," "Ücretli Emeğin Artı-değere Oranı," "İlksel Birikim," "Sömürgecilik Teorisi" gibi konuları, yani *Kapital*'in I. Cilt'inin 10, 13, 14, 17, 26 ve 33. Bölümlerine karşılık gelen konuları içerdiği açık olmalıdır. Fakat tamamen eksik olan şey, ücret kategorisi ve ücret biçimlerine, yani Marx'ın I.Cilt'in VI. Kısmında ele aldığı materyale dair bir analizdir. Buradan Marx'ın bu konuyu *Ücretli Emek Üzerine Kitap* için ayırdığı sonucunu çıkarabiliriz. Böylece I. Kesim'le ilgili öneri, 1866'dan çok orijinal 1857 çerçevesiyle çakışır görünmektedir.

III. Kesim düşünüldüğünde mesele daha da karmaşıklaşır. İlk olarak, toprak rantı bakımından, sorununun basitçe "materyalin sıralanmasındaki bir fark" olduğu konusunda Kautsky ile aynı fikri paylaşmak çok zordur. Aslında Marx bizzat önerinin içinde toprak rantını, "meta değerlerinin üretim fiyatlarına dönüşümü"nün analiziyle doğrudan bağlantılı olması gereken "üretimin değeri ile fiyatı arasındaki farkı göstermek"[21] için sadece bir arasöz gibi ele almak istediğini söyler. Diğer taraftan, biz bunu, önerilen çerçevenin *Sermaye Üzerine Kitap*'ı alt bölümlere ayırmak üzere daha önce kullanılan yöntemden, rekabeti ayrıca ele almaktan vazgeçtiği ölçüde, ayrılıyor olmasını önemli sayıyoruz. Fakat önerilen çerçevede kredi ve hisse senedi sermayesine dair bir analiz henüz yoktur (Kautsky'nin önerilen çerçevenin 8. Nokta'sına referans yapması, Marx kredi sistemini açıkça hariç tuttuğu halde,[22] faiz kategorisini *Ham Taslak*'ta[23] ve *Artı-Değer Teorileri*'nde[24] ele aldığı için, hiçbir şekilde yeterli değildir).

Bu nedenle, Ocak 1863'te önerilen çerçevenin büyük bir kısmının, bundan bir ayrılma olduğu fark edilse bile, orijinal planın çerçevesi içinde kaldığı sonucuna varıyoruz. Bu hipotez, doğrudan *Teoriler* (yani 1861–63 el yazmalarının yayımlanan bölümleri) üzerine yapılan bir okumayla doğrulanabilmektedir. *Teoriler*'de okurun bazen ayrı bir *Ücretli Emek ve Toprak Mülkiyeti Üzerine Kitap*'a, bazen de *Sermaye Üzerine Kitap*'ın (orijinal çerçevede bahsedildiği gibi) sonraki kesimlerine yönlendirildiği çok sayıda yer mevcuttur.

---

21 Dolayısıyla, bu yalnızca Marx'ın mutlak rantlar teorisini ilgilendirir. (Krş. *Teoriler* (Kautsky baskısı), II. s. 329, "Mutlak rant, toprak ürünlerinin değerinin üretim fiyatının üzerindeki fazlasıdır. Farklılık rantı ise daha iyi toprakların ürünlerinin piyasa fiyatının ürün değerinin üzerindeki fazlasıdır.") (Krş. *MEW* Cilt 26, 2, s. 137 [*Artı Değer Teorileri II*, s.375]) Ayrıca Marx'ın Engels'e yazdığı 2 Ağustos 1862 tarihli mektubu: 'Şimdi rant teorisini bu cilde ek bir bölüm olarak, yani daha önce konan ilkenin bir 'örneği' olarak eklemek istiyorum" (*Seçme Yazışmalar*, s.120 [s. 147]).

22 Örn. bkz. *Grundrisse*, s. 790, 805, 854; *Teoriler II*, s. 212, 482, 492, 513; *Teoriler III*, s. 53, 466.

23 Bkz. bu kitapta 27. Bölüm.

24 *Teoriler III*, s. 453-96.

İkincisinden başlayalım. İlk olarak, Kautsky tarafından yayımlanan çerçevelerin, Marx tarafından *Teoriler* hakkındaki el yazmaları neredeyse tamamlandığında tasarlandığını söylemeliyiz. Bu, *Teoriler*'de neden hem kredi hakkındaki[25] hem de rekabet hakkındaki[26] özel kesimlere göndermeler bulunabildiğini açıklar. Bir şey daha baştan açıktır. *Ham Taslak*'ta, ortalama kâr oranı ve üretim fiyatları probleminin tam olarak ele alınmasının, "birçok sermaye"nin[27] yani rekabetin[28] analizine kadar imkânsız olduğu defalarca vurgulanmıştır. Marx *Teoriler*'de yine de Smith ve Ricardo'nun değer ve artı-değer teorilerini ele almak zorunda kalmıştır; ama bunu genel kâr oranının oluşturulması ve değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü meselelerini ele almadan yapamazdı. Böylece çalışmanın kendi sürecinde "genel olarak sermaye" hakkındaki orijinal kesimin sınırlarının çok ötesine gitmek gerekli olmuştur. Daha sonra *Kapital*'in III. Cilt'inde ele alındığını gördüğümüz[29] birkaç meselenin, rekabet hakkındaki "Bölüm" ya da "Kesim"e tahsis edildiği doğrudur. Fakat başlangıçta rekabet hakkındaki özel kesim için ayrılmış materyalin çoğunun 1861-63 El Yazması'nda zaten öngörülmüş olması, Marx'ın önerdiği çerçevede hâlihazırda görmüş olduğumuz gibi, sonunda bu kesimin tamamen ortadan kaldırılmasına ve sonuç olarak eski çerçevenin yerine yenisinin geçmesine yol açmıştır.

Eğer *Teoriler*'de görülebilen, *Toprak Mülkiyeti Üzerine Kitap* ve *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a yapılan referansları dikkate alırsak, farklı bir sonuç ortaya çıkar. Marx, *Teoriler*'in II. Cilt'inde Ricardo'nun rant teorisini ele aldığı bölümde, tüm yapmak istediği şeyin, "toprak mülkiyetini *ex professo* ele alıncaya kadar ranta ayrıntılı olarak girme niyeti"ni taşımadığından, "genel rant yasasını yalnızca, değer ve maliyet fiyatları teorimin bir örneklendirmesi olarak ortaya koymak"[30] olduğunu bir kez daha vurgular. *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a yapılan referanslar da eşit derecede açıktır. Bu, Marx'ın başka şeylerin yanı sıra, "nitelikli emek"[31] ve "üretici

25 Krş. Bir önceki not.

26 Bkz. *Teoriler II* s. 202, 238, 454, 468, 483, 492, 504, 503; III, s. 53, 311, 356.

27 Bkz. bu bölümün "birçok sermaye" kategorisi hakkındaki IV/B kısmı (bu kitap içinde).

28 *Grundrisse*, s. 435–36, 567, 760.

29 Bu bakımdan, en aydınlatıcı örnek kesinlikle "kâr oranının düşme yasasına zıt yönde eğilimler" örneğidir. *Teoriler*'in III. Kısmında (s. 311–12) bu "eğilimler"in incelenmesi, hâlâ "sermayelerin rekabeti" hakkındaki özel bölüme gönderme yapar. Fakat *Kapital*'in III. Cilt'inde kâr oranının düşüşüne "Zıt Yönde Etkiler"i ele alan tüm bir bölüm vardır.

30 *Teoriler II*, s. 269 [255]. Krş. a. g.e. s. 30, 37, 103, 104.

31 *Teoriler III*, s.165.

olmayan hizmetler"in[32] karşılığı ile ilgili önemli sorunu araştırmak istediği kitaptı. Bu bakımdan hâlâ orijinal çerçevesine sadıktı.

Son bir kanıt olarak, ilk kez 1864–65 yıllarında, yani bizce eski çerçeveden yenisine geçildiği bir sırada yazıldığı için, Engels tarafından kısmen yeniden düzenlenerek yayımlanan *Kapital*'in III. Cilt'inin el yazmasına başvurmak istiyoruz.

Orijinalde özellikle rekabet üzerine tasarlanan kesim düşünülürse, (daha ayrıntılı ortaya konulan) çeşitli konular, 1864–65 el yazmasında[33] "Rekabetin Özel Analizi" bölümüne ayrılmıştı. Fakat buradaki kilit nokta, Marx'ın daha el yazmasının 1. sayfasında ortaya koymuş olduğu perspektiftir.

"Sermayeler fiili hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut şekillerde çıkar ki, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki biçimi, tıpkı dolaşım sürecindeki biçimi gibi, yalnızca özel durumlar olarak ortaya çıkar. Bu kitapta geliştirildiği gibi, sermayenin çeşitli biçimleri, böylece, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki etkileri içersinde, rekabet içersinde ve bizzat üretim öğelerinin olağan bilinçleri içersinde, adım adım toplum yüzeyinde bürünecekleri biçime yaklaşırlar."[34] Bu yüzden, doğal olarak belli özgül problemleri, rekabet hakkında ayrı bir bölüm içinde ele alabilmeyi dışlamayacak şekilde, daha önceki "genel olarak sermaye" ile rekabet analizleri arasındaki temel ayrımdan burada vazgeçilmiştir.[35]

Kredi (ve hisse senedi sermayesi) Üzerine Kesim sorunu ise bu kadar kesin bir şekilde çözülemez. Marx'ın kendi ifadeleri, III. Cilt'in kredi sisteminin eksiksiz bir analizini içermesinin varsayıldığını göstermektedir.[36] Dolayısıyla Marx, bu konuda da eski çerçeveden ayrılmıştır. Fakat 1864–65 el yazmasının ilk kesiminde, kredi sisteminin sunumu "çalışmamın kapsamı dışında kalmalıdır" gibi bir yorum görürüz.[37]

Dahası, *Kapital*'in III. Cilt'inin, 25. Bölüm'ünün başında Marx, "kredi sistemi ile bu sistemin kendi kullanımı için yarattığı araçların (kredi-para vb.) çok ayrıntılı bir incelemesi bizim planımızın dışında kalır"

32 *Teoriler I*, s. 404 [378].

33 Bkz. *Kapital III*, s. 83, 118, 196, 235, 831.

34 *a.g.e.*, s. 25 [31], Krş. *a.g.e.*, s. 828.

35 Burada, Marx'ın, "rekabetin özel analizi"nin esas olarak "piyasa fiyatının gerçek hareketi'ni, yani çağdaş akademik teorinin ana analiz nesnesini oluşturan problemi ele almasını planladığı söylenmelidir.

36 Bkz. *MEW* Cilt 31, s. 296 ve *MEW* Cilt 32, s. 74, 204.

37 *Kapital III*, s. 110 [101].

der.[38] Bunlar, eğer Marx, el yazmasının –özellikle notlar halinde mevcut olan V. Kısmın- baskıya hazır bir taslağını hazırlama şansına sahip olsaydı, kesinlikle üstesinden gelinecek olan belli bir kararsızlığı gösteren ifadelerdir.[39]

Rekabet ve kredi hakkında bu kadarı yeterlidir. Peki orijinal çerçeveye göre çalışmanın II-VII. Kitap'larında ele alınması gereken mateyalle bu nasıl ilişkilendirilmelidir?

Toprak Mülkiyeti Üzerine Kitap göz önünde bulundurulursa, *Teoriler* üzerine yaptığı çalışma, Marx'ı III. Kesim için Ocak 1863'te önerilen çerçevenin 4. Nokta'sının ötesine gitmeye yöneltmiştir. Marx, hiçbir şekilde kendisini *Teoriler*'deki "üretim değerleri ile fiyatları arasındaki farkın gösterilmesi," yani mutlak rant teorisinin sergilenmesiyle sınırlamamış, ayrıca Ricardo'nun farklılık rantı teorisinin ayrıntılı bir eleştirisini sunmuştur. Her iki problem de –mutlak rant ve farklılık rantı- artık farklılık rantı incelemesi önce gelse bile, 1864- 65 el yazmasında ele alınmıştır.[40]

Engels'in yayımladığı III. Cilt'in el yazmasında, sadece arsa rantı, madencilikteki rant ve toprak fiyatı üzerine ayrı bir bölüm değil, ayrıca "Kapitalist rantın doğuşu" üzerine de ayrıntılı bir inceleme mevcuttur; yani *Teoriler*'in II. Cilt'inde dile getirilen niyet, burada gerçekleştirilmiştir.[41] Marx, "planımızın kapsamı dışında kalan, toprak mülkiyetinin sistematik bir incelenişi" yalnızca toprak mülkiyetinin farklı tarihsel biçimlerinin değil, aynı zamanda modern toprak mülkiyetiyle alâkalı özgül sorunların birçoğunun düşünülmesini gerektirdiğini vurgulasa bile, sonuçta ortaya çıkan III. Cilt'in VI. Kısmı, başlangıçta planlandığı gibi,

38 *a.g.e.*, s. 400 [351] (Krş. bu kitapta 27. Bölüm).

39 Engels'in *Kapital*'in III. Cilt'ine Önsöz'ü, s. 2–21 [11-27].

40 Aslında sıralamadaki değişiklik, yine de yalnızca Marx'ın III. Cilt, s. 726-27'deki çerçeve notunu takip eden Engels'e geri götürülebilir.

41 Burada, aşağıdaki pasaj kastedilmiştir: "Şimdi aşağıdaki problemler ortaya konulmalıdır: 1. Feodal toprak mülkiyetinden farklı bir biçime, kapitalist üretimin düzenlediği ticari arsa rantına geçiş ya da diğer taraftan bu feodal toprak mülkiyetinin özgür köylü mülkiyetine dönüşümü. 2. Birleşik Devletler'de olduğu gibi, toprağa önceden el konulmamış olduğu ve her halükârda, biçimsel anlamda burjuva üretim tarzının baştan hâkim olduğu ülkelerde rantın nasıl oluştuğu 3. Hâlâ var olan Asya tipi toprak mülkiyeti biçimleri" (*Teoriler II*, s. 42). Marx, III. Cilt'in el yazmasında, bu hususların sonuncusu hariç hepsine geri döner. Bununla bağlantılı olarak (*Kapital* I. Cilt; s.869'daki [727] dipnotundan çıkarabileceğimiz gibi) Marx'ın ayrıca "kıtlığın ve beraberinde getirdiği sonuçların, tarımsal devrimi zorla yürütmek ve İrlanda nüfusunu, toprak beylerinin gereksinmelerine yetecek kadar seyreltmek için hem toprak beyleri hem de İngiliz yasakoyucuları tarafından bile bile nasıl istismar edildiğini ayrıntılı olarak göstermek' niyetinde olduğunu belki hâlâ belirtmemiz gerekir. Marx, bu noktaya da geri dönmemiştir.

Toprak Mülkiyeti Üzerine Kitap'ın önemli temalarını kapsamalıydı.[42] Diğer taraftan Engels'in *Kapital*'in III. Cilt'ine yazdığı Önsöz'den biliyoruz ki, yetmişlerde "Marx toprak rantı konusundaki bu kısım için, büsbütün yeni, özel bir incelemeye girişmişti. Rus dostları tarafından kendisine imrenilecek bir bütünlük içerisinde sağlanan, Rusya'da 1861 'reformundan' sonra kaçınılmaz hale gelen istatistik raporlar ile toprak mülkiyeti hakkındaki öteki yayınları yıllarca Rusça asıllarından incelemiş ve bunlardan alıntılar yapmıştı... Rusya'daki hem toprak mülkiyetinin ve hem de tarımsal üreticilerin sömürülme biçimlerindeki çeşitlilik yüzünden, bu ülke, toprak rantını ele alan kısımda, İngiltere'nin sınai ücretli emekle ilgili olarak birinci ciltte oynadığı rolün aynısını oynayacaktı."[43] Bunun toprak mülkiyeti hakkındaki el yazmasının değiştirilmesinde nasıl etkileri olabileceğini söyleyemeyiz.

1864-65 el yazmasının ayrı bir *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a neden hiçbir şekilde referans içermediği kolayca açıklanabilir. El yazması, zaten Marx'ın yeni çerçevesine göre tasarlanmıştı ve sonuçta ücretli emek üzerine önceki kitabın bütün konuları, çalışmanın üretim sürecini ele alan I.Cilt'inin kapsamına girdi.

Son olarak, orijinal IV-VI. Kitaplar (devlet, dış ticaret, dünya piyasası) düşünülürse, burada Marx'ın "Dünya Piyasasında Rekabet" konusunu *Kapital* araştırmasının kapsamından çıkardığı, *Kapital*'in III. Cilt'inde sözü edilen kesime[44] işaret etmek istiyoruz. Aynı şey, bununla çok yakından ilgili başka bir probleme, yani Marx'ın "daha ileri analizi inceleme alanımızın dışında kalıyor"[45] diye tekrarla vurguladığı ve belki de çalışmanın "sonraki bir devamı" için düşünülen, ticari döngü –"refah ve krizin birbirini izlemesi"- problemi için de geçerlidir. Fakat bu, Marx'ın söz konusu problemi en somut düzeyde bir daha hiç ele alma şansına sahip olmaması anlamında, kriz teorisinin "boşluklar"ı olduğunu gösterir. Bu bakımdan Rosa Luxemburg'un eleştirisi[46] bir doğruluk payı içerir.

Çerçevede meydana gelen, *Kapital*'in el yazmalarına bakılarak görülebilecek değişiklikler üzerine bu kadarını söylemek yeterlidir. Peki araştırmamızdan hangi sonuçları çıkarabiliriz? Birincisi, eski çerçeveden yenisine geçiş 1864-65'ten önce meydana gelmemiştir; ikincisi, çerçeve-

42 *Kapital III*, s. 614, 615, 618 [543, 544, 547].
43 *a.g.e.*, Engels'in Önsöz'ü s. 7 [15-16].
44 *a.g.e.*, s.110 [101].
45 *a.g.e.*, s. 360, 362, 831.
46 Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, Londra: Routledge ang Kegan Paul 1963, s.165-70.

deki değişiklikler konusunda, orijinal I-III ile IV-VI. Kitap'lar arasında keskin bir ayrım yapmalıyız.

Bu son kitaplar düşünüldüğünde, incelememiz bunlardan asla gerçekten "vazgeçilmediği"ni öne sürmektedir. Başka bir deyişle, bunların konusu çalışmanın ikinci yapısına asla tümüyle özümsenmemiş, çalışmanın "sonraki bir devamı" için saklanmıştır. Üzerinde düşünülen bu konular *Kapital*'de ancak fasılalarla ele alındığından, "boşluklar teorisi" ifadesinin biraz haklılık payı vardır (Aslında bu, Grossman'ın terimidir. Elbette o kendisi Marx'ın *Kapital*'inde herhangi bir "boşluk" olduğunu reddeder.[47]).

II. ve III. Kitap'lar için ise durum oldukça farklıdır. Bunların yeni yapıya dahil edilmesi gerekiyordu, çünkü bunların uğraştığı sorular incelenmeden *Kapital*'in anlaşılması imkânsız olurdu. (Elbette, aynısı orijinal plandaki haliyle *Sermaye Üzerine Kitap*'ın b)-d) kesimleri için de geçerlidir.) Dolayısıyla mevcut sorunumuz, yani çerçevedeki değişiklik konusu, yalnızca ilk yapının sonraki kısımlarıyla, yani II. ve III. Kitap'lar ile birinci kitabın b)-c) kesimleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkar.[48]

III. ÇERÇEVEDEKİ DEĞİŞİKLERE DAİR ÖNCEKİ AÇIKLAMALAR

(Grossmann ve Behrens'in giriştikleri açıklamalar)

Çerçevedeki değişikliğin görünen tarihi hakkında bu kadarı yeterlidir. Peki değişikliğin sebepleri neydi ve bunlar Marx'ın çalışma metodolojisiyle nasıl ilişkiliydi? Marx'ın sisteminin anlaşılmasında çok temel olan bu sorunun, *Akkumulationsgesetz*'in yazarı Grossmann 1929'da bu soruyu ele alana kadar, ortaya atılmaması dikkat çekicidir (aynı zamanda da dehşet vericidir).[49] Fakat bu konuyu ele alan diğer savaş sonrası yazarlar gibi, Grossmann da bu soruyu cevaplamayı başaramamıştır.

Grossmann, "*Kapital*'in çerçevesindeki bir değişiklik, ne rastlantısal bir mesele, ne sunumla ilgili teknik bir mesele, ne de örneğin, bir anlaşılırlık sorunu olamazdı" derken elbette haklıdır. Onun da dediği gibi, bunun daha ziyade "içsel" bir şeye geri götürülmesi gerekir, yani bunun metodolojik sebepleri bulunmalıdır. Fakat Grossmann'ın kendi sunduğu

47 H.Grossmann, *Das Akkumulations und Zusammenbruchs gesetz des kapitalistishen Systems*, s. 417.

48 Buna göre, kendimizi bu bölümde I-III. Kitaplarla sınırlayacağız ve çalışmanın seyri içinde IV-VI. Kitaplara sadece bazen gönderme yapacağız.

49 Bkz. Grossmann, *Die Anderung des Aufhauplans des Marxschen 'Kapital' und ihre Ursachen in Archiv für die Geschichte des Sozializmus und der Arbeiterwebegung*, 1929 s. 305–38.

sebepler o kadar yetersizdir ki onun açıklama girişimini tam bir başarısızlık olarak görmek durumunda kalırız.[50]

Grossmann'a göre, sorun gayet basit şekilde çözülebilir. Marx'ın çalışması son haliyle, bilimsel bir bakış açısından, endüstriyel sermayenin tekil işlevlerine göre yapılanırken, orijinal çerçeve sadece ele alınacak materyalin ampirik bir bölümlenmesini sunar.[51] Marx -yeniden üretim problemine dair araştırmasıyla bağlantılı biçimde- "verili görünüşler dünyasını artık analizinin nesnesi olarak alamayacağı noktaya" ancak daha sonra, 1863'te erişmiştir. O, "kârın ve farklı sermaye biçimlerinin görünürdeki yüzeysel tezahürlerinden, bütünlüğe, toplam artı-değere ve toplam sermayeye dair kapsamlı bir bakış açısına" doğru ilerlemeyi ancak o zaman başarmıştır. "Bu da orijinal çerçeveye bağlı kalmayı olanaksız kılmıştır."[52] Dolayısıyla, aslında bu çerçeveden vazgeçilmesi, Marx'ın1863'e kadar içinde hapsolduğu Vülger Ekonomi kabuğunun kırılması anlamına gelmiştir!

Grossmann'ın çalışması, Behrens tarafından sertçe eleştirilmiştir.[53] Grossmann'ın tersine, Behrens çerçevedeki değişikliği "materyalist diyalektiğin esası"ndan türetmeyi amaçlar. Aslında önerdiği şey şudur: "Marx, çalışmasını başlangıçta altı kitaba bölerek, dışsal bir bakış açısından yola çıktıysa ve o zamana kadarki geleneksel ekonomik sınıflandırmayı izlediyse de, artık çalışmasını [yani, değiştirilen çerçeveye göre] tam anlamıyla bilimsel çizgileri takip ederek oluşturmaktadır."[54]

Grossmann'ın "dışsal-mekanistik" yöntemini eleştirmesine rağmen, Behrens'in kendi açıklaması da ona tıpa tıp benzemektedir. Her ikisi de (eşit derecede dışsal bir yaklaşımla) çerçevedeki değişikliği Marx'ın belli bir araştırma alanıyla meşgul olmasından türetmek ister.[55]

---

50 Krş. O. Morf'un kitabında Grossmann'ın çalışmasına yönelik keskin eleştiri: *Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*, 1951, s. 75-78.

51 Burada Grossmann'ın kendi sözleriyle söylersek: "1859 çerçevesi ele alınacak materyaller (sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, dış ticaret vb.) bakımından altı bölüme ayrılmışken, çalışmanın nihai çerçevedeki yapısı bilgi bakımından oluşturulmuştur... Metodolojik etmenler, endüstriyel sermayenin tekil işlevlerinin, materyale bakılmaksızın kendi farklı gerçekliklerinden soyut ve ayrı bir şekilde sunulmalarına yol açar. Bir bütün olarak materyal, sadece işlevlerin her birinin kendilerine karşılık gelen bakış açılarından sunuluşu içinde ele alınmıştır" (s. 311).

52 *a.g.e.*, s. 319-20.

53 Fr. Behrens, *Zur Methods der politischen Ökonomie*, 1952, s. 51-48.

54 *a.g.e.*, s. 32-33.

55 Grossmann'a göre, fark basitçe, Marx'ın "verili ampirik materyalin analizi yerine, artı-değer üretim işlevi ön planda olmalıdır" fikrine ilk kez 1863'te başladığı iddia edilen, yeniden üretim problemleri hakkındaki çalışması sürecinde varmasıdır (Grossmann,

Her ikisi de söz konusu değişikliğin zamanını *Yazışmalar*'da yer alan ve gelişigüzel yorumlanan bir pasajı temelinde 1863'e "yerleştirirler"[56] ve son olarak her ikisi de Marx'ın orijinal taslağını Vülger Ekonomi metodolojisine göre yorumlarlar. Behrens'in iddiasını süslemek için kullandığı "diyalektik" aksesuarlar hiçbir fark yaratmaz.

Bu yüzeysel açıklama girişimlerine daha yakından bakmak sadece zaman kaybı olur. Çerçeve değişikliği problemine çözüm bulacaksak, orijinal çerçevenin amacı, *Ham Taslak*'ın ve sonra da bizzat *Kapital*'in el yazmalarının analizinden türetilmelidir.

IV. ORİJİNAL ÇERÇEVENİN METODOLOJİK ANLAMI

A. İlk Üç "Kitap"

1. Marx'ta politik ekonominin yöntemi ve nesnesi üzerine

Çalışmanın ilk çerçevedeki ifadesi, en azından görünüşte burjuva ekonominin geleneksel bölümlemeleriyle çakışmıyor mu? Çakışıyor, ama yalnızca görünüşte. Ayrıca Marksist araştırmanın görevi, meselenin özüne, Marx'ın sınıflandırmasını geleneksel olandan ayıran ve kendisinin yüzeysel benzerliklerle çarpıtılmasına izin vermeyen temel metodolojik varsayımlara yönelmesinden ibarettir.

Burada tartıştığımız çerçeve, Marx tarafından ilk kez Eylül 1857'de tasarlanan, *Ham Taslak*'ın başındaki Giriş'i oluşturan, "Ekonomi Politiğin Yöntemi"yle ilgili bölümün sonunda yer alan çerçevedir.[57] Bundan, Marx'ın orijinal çerçevesinin ardındaki gerçek niyete

s. 320). Oysa Behrens'e göre Marx bu ani ilhamı "klasik burjuva ekonomisiyle" bu ekonominin artı-değer teorilerinin "yenilenmiş eleştirel karşılaştırılması"na borçludur. (Behrens, s. 44) Burada Marx'ın yeniden üretim problemiyle ilk önce 1858'de (*Ham Taslak*) meşgul olduğunu ve diğer yandan Marx'ın Smith ve Ricardo'nun metodolojisine karşı kullandığı asli noktaların tümünün *Ham Taslak*'ta bulunabileceğini söylemek yeterlidir.

56 Buradaki ilgili pasaj şudur. Marx 15 Ağustos 1863'te Engels'e şöyle yazar: "Çalışmam bir bakımdan iyi gidiyor. Bana öyle geliyor ki nihai çalışmayla çözülebilecek meseleler, kabul edilebilir bir yaygın biçim alıyor –P M ve M-P'ler gibi birkaç kaçınılmaz istisna dışında... Her halükârda No.1'den [yani *Katkı*'dan] yüzde yüz daha kolay anlaşılır olacak. Dahası, çalışmanın düzenlenişine bakıp her şeyi nasıl tersine çevirdiğimi ve tarihsel kısmı bir yere kadar tam olarak bilinmeyen materyalden oluşturmuş olduğumu görünce, Lasalle'ın 'kendi' Ekonomisine hâkim oluşunu gerçekten şaşırtıcı buluyorum..." Behrens ve Grossmann bu ifadeden, "her şeyi nasıl tersine çevirdiğim" sözünün doğrudan çerçevedeki değişiklikle ilintili olduğu sonucunu çıkarmak isterler. Fakat daha muhtemel olanı, "tersine çevirme" ile orijinal çerçeveyi değil, ekonomi hakkında daha önceki tüm çalışmayı kastettiğidir ki bu durumda Grossmann ve Behrens'in değişikliğin zamanını 1863 olarak tespit etmeleri temelsiz kalır.

57 *Grundrisse*, s. 100 [Cilt 1, 37].

dair bir ilk açıklamanın bu bölümde aranması gerektiği sonucu ortaya çıkar.

Marx burada "soyuttan somuta yükselme" yönteminin, "somutu özümsemenin ve onu düşüncede somut olarak yeniden üretme"nin tek bilimsel yolu olduğunu gösterir. Bu yüzden Giriş'in artık meşhur olan cümlesi şunu der: "Somut, birçok belirlenimin sentezi, dolayısıyla da çeşitliliğin birliği olduğu için somuttur."[58] Dolayısıyla somut ancak bir "sentez süreci" olan bir düşünce sayesinde, yani somut olanın tam da somutun kendisinin en basit, soyut tanımlarının aşamalı bir şekilde yeniden oluşturulması sayesinde bütünüyle anlaşılabilir. Diğer taraftan, eğer bilimsel (bu durumda, ekonomik) analiz, doğrudan "gerçek ve somut" olanla, "fiili önkoşullar"ın kendisiyle, örneğin, nüfus ya da dünya piyasasıyla başlarsa, o zaman analiz, belirsiz ve bütünüyle tanımsız bir gerçekliği ele alacak demektir. Çünkü: "Nüfus, örneğin onu oluşturan sınıfları göz ardı edersem, bir soyutlamadır. Öte yandan, ücretli emek gibi, sermaye vb. gibi sınıfların üzerine kurulu bulundukları öğeleri bilmiyorsam, bu sınıflar da boş sözcüklerden öte bir anlam taşımaz. Bu öğeler de değişimi, işbölümünü, fiyatları vb. önvarsayar. Örneğin sermaye, ücretli emek olmadan, değer, para, fiyat vb. olmadan hiçbir şey değildir. Demek ki incelemeye nüfusla başlarsam, bunun kaotik bir tasarımını elde ederim ve konuyu daha belirli olarak saptayarak, analitik olarak daha basit kavramlara varırım; tahayyül edilen somuttan daha ince soyutlamalara ve sonunda en basit belirlenimlere varırım. Buradan hareket ederek, yeniden nüfusa varana dek yolu ters doğrultuda bir kere daha katetmek gerekir, ama bu kez nüfus, bir bütünün kaotik tasarımı değil, birçok belirlemenin ve ilişkinin zengin bir bütünlüğüdür." İşte tam da bu yüzden, kapitalist üretim tarzının gelişiminin, kendi bütünlüğü içersinde anlaşılıncaya kadar izlenebilmesi için, doğru ve bilimsel bir politik ekonomi yönteminin "emek, iş bölümü, gereksinim, değişim-değeri gibi basit ilişkilerden...devlete, ülkeler arasında değişim ve dünya pazarı"[59] düzeyine yükselmesi gerekir.

Bu kadar sık alıntılanan bu bölüme, bize Marx'ın 1857 çerçevesine dair bazı açıklamalar sunduğu ve bu çerçevenin (daha sonra *Kapital*'in yaptığı gibi) "soyut belirlemelerden somuta giden yolu izlediğini" ve "iş-

58 Krş. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1870) s. 60 "Somut olarak kavram ve aslında herhangi bir tikel, kendi içinde özü itibariyle çeşitli belirlenimlerin bir birliğidir."

59 *Grundrisse*, s.100–101[Cilt 1, 37].

lenmemiş materyalin bakış açısına" karşılık gelen bir biçimde katiyen düzenlenmemiş olduğunu gösterdiği için işaret ediyoruz.[60] Fakat hepsi bu değil. Orijinal çerçeve öyle açık bir şekilde tasarlanmıştır ki sentez süreci, "soyuttan somuta yükselme" burada defalarca ortaya çıkar. Bu, özellikle *Grundrisse*'nin 108.[44] sayfasındaki çerçeve değişikliklerinde belirgin şekilde görülebilir. Bu versiyonda, araştırma, genel kategorilerden (değişim değeri, para, fiyat) "üretimin içsel yapısının" –sermaye, toprak mülkiyeti ve ücretli emek- analizi yoluyla, burjuva toplumun devlet biçimindeki sentezine varmak üzere ilerler. Burada burjuva toplumu, "kendisiyle ilişki içinde" incelenir ve bu da doğalında oldukça yeni bakış açıları sunar. Fakat bu, yine de somutlaştırmanın son aşaması değildir! Çünkü ulusal ekonomi, diğer kapitalist (ve kapitalist olmayan) ülkelerle girdiği dış ilişkiler temelinde ve nihayetinde tüm ülkeleri içine alan bir bütünlüğün bir unsuru olarak anlaşılmak durumundadır. Ancak o zaman "birçok belirlemenin ve ilişkinin zengin bir bütünlüğü" olarak "dünya piyasası" ve "dünya ekonomisi" kategorisine ulaşırız. Son olarak, aynı "soyuttan somuta" yükselme prosedürü, Marx'ın "genel olarak sermaye" konusu ile başladığı *Sermaye Üzerine Kitap*'ta rekabet ve kredi sisteminin araştırılması yoluyla sermayenin en gelişmiş biçimi olan hisse senedi sermayesine varmak için tekrarlanır.[61]

Böylece görüyoruz ki orijinal çerçeveyi ayırt eden şey, öncelikle burjuva ekonominin "organik bir bütün" olarak görülmesi, bir bütünlük, "bütünün parçalar üzerindeki her yönden belirleyici üstünlüğü"nün (G. Lukacs) perspektifidir.[62] Bu, dış görünüşleri birbirleriyle sırf dış ilişkilere sokan burjuva ekonomi yöntemlerinden çok uzaklaşmış bir görüştür. Buna uygun olarak Marx, Giriş'in aynı bölümünde "ekonomik kategorileri, tarihsel bakımdan belirleyici rol oynadıkları sıra ile ele almak olanaksız ve yanlıştır. Onların ele alınış sırasını belirleyen şey, tam tersine, modern burjuva toplumda aralarındaki ilişkilerdir ve burada sıra, doğal sıranın tersi olup, tarihsel evrim boyunca, birbirlerini izledikleri sıraya uymamaktadır" diye vurgular. Marx şöyle devam eder: "Bu akılda tutulmalıdır, çünkü kategorilerin düzenlenmesi üzerinde doğrudan ve belirleyici bir etkisi vardır. Her üretimin ve her varlığın kaynağı toprağa bağlı olduğuna göre, örneğin toprak rantı ile ve toprak mülkiyeti ile işe başlamaktan ve ondan geçerek, belli bir yerleşiklik düzeyine ulaşmış bütün

60 Morf, s. 35.
61 Krş. Marx'ın Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektubu. *Seçme Yazışmalar*, s. 97-101.
62 *Tarih ve Sınıf Bilinci*, s. 27[87].

toplumlarda –tarım toplumlarında- ilk üretim biçimine, tarıma varmaktan daha doğal görünen hiçbir şey yoktur. Oysa bundan yanlış bir şey olamaz." Çünkü "her toplum biçiminde bütün öteki üretim biçimlerine hâkim olan ve onlardan doğan ilişkilerin sırasını ve önemini belirleyen belirli bir üretim biçimi vardır." Örneğin, kapitalist üretimde tarım, giderek bir endüstri dalı, böylece de sermayeye tâbi hale gelir. Kesinlikle bu yüzden, burjuva toplumsal düzenin teorik analizinde "burjuva toplumun tamamen hâkim ekonomik gücü olarak" sermaye, "sonuncu olduğu kadar başlangıç noktasını da oluşturmak ve toprak mülkiyetinden önce ele alınmak zorundadır" ("Her ikisi de ayrı ayrı incelendikten sonra, aralarındaki karşılıklı ilişkiyi araştırmak gerekir.").[63]

2. Burjuva ekonominin "üçlü formülü"

Fakat eğer sermaye kategorisi "sonuncu olduğu kadar başlangıç noktasını da" oluşturuyorsa, Marx niçin *Sermaye Üzerine Kitap*'ın arkasından toprak mülkiyeti ve ücretli emek üzerine ayrı ayrı kitaplar yazmaya niyetlendi? Bu, orijinal çerçevede belli bir tutarsızlığı veya yöntemsel bir yetkinsizliği göstermez mi?

Hiç de değil. İlk önce burjuva ekonomide materyalin üç bölüme ayrılmasının her zaman savunmacı amaçlara hizmet etmediğini ve klasik ekonomi ile Vülger Ekonomi arasında en azından bu bakımdan ayrım yapmamız gerektiğini hatırlamalıyız. Marx'ın sadece üç farklı gelir kaynağı olarak değil, aynı zamanda değer yaratımının birlikte uyum içinde işleyen üç bağımsız kaynağı olarak "üretimin üç faktörüne" -sermaye, toprak ve emek- dair teorisiyle Vülger Ekonominin "üçlü formülü"nü hiç acımadan yok ettiğini biliyoruz. ("Örneğin, köylü, öküz, saban ve toprak, farklılıklarına rağmen gerçek emek sürecinde birlikte uyum içinde çalışırlar."[64]) Marx, bu formülde, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal üretim biçimlerini gerçek emek sürecinin maddi boyutlarıyla düşünmeden birleştirdiği için, "kapitalist üretim tarzının tam bir gizem haline getirilişinin, toplumsal ilişkilerin şeyleştirilmesinin tamamlandığını" gösterir: "Bay Sermaye ile Bayan Toprak'ın kol kola girip, hem toplumsal kişiler hem de sadece şeyler olarak gulyabani gezintisine çıktıkları, büyülü, çarpıtılmış ve tepetaklak edilmiş bir dünya."[65] Fakat bu nitele-

63 Grundrisse, s. 106–107 [Cilt 1, 43-44].

64 *Teoriler III*, s. 503.

65 *Kapital III*, s. 830 [729]. Buna uygun olarak, Giriş'te toprak rantını "sadece topraktan" ya da ücretleri "sadece emekten" türetmenin "tamamen yanılsama" olacağını vurgular;

me, yalnızca Vülger Ekonomi ya da bunun kuşkusuz klasik ekonomide bulunan unsurları[66] için geçerlidir.[67] İkinci olarak "üçlü formül" belli bir doğruluk payı içermektedir, çünkü gerçek üreticilerin üretim araçlarından koparılması yüzünden, her yıl yeni emek miktarının eklenmesiyle yaratılan değer, üç farklı tür gelir biçimini alan ve üç toplumsal sınıfın –kapitalistler, toprak sahipleri ve işçiler- yıllık gelirini oluşturan üç bölüme ayrılır. "Öyleyse bunlar, yeni üretilen toplam değerin, çeşitli üretim etmenlerinin sahipleri arasındaki bölüşüm ilişkilerini ifade ettikleri için, bölüşüm ilişkileri ya da biçimleridir."[68]

Gerçekten de "eğer emek ücretli emek olarak belirlenmiş olmasaydı, ürünlerin bölüşülmesinde aldığı biçim ücret olarak görünmezdi."[69] Diğer taraftan, eğer egemen sınıf üretim araçlarının tekeline sahip olmasaydı, artı emek üretmesi için işçiyi zorlayamazdı ve dolayısıyla işçinin ürettiği artı-değerin farklı kısımlarına imalatçıların kârları, faiz ve rant biçiminde el koyan konumda olmazdı. Bu yüzden, "üretim öğelerinin bölüşümü," "yani emekçinin bir metası olan çalışma yeteneğinin emekçi olmayanların mülkiyetindeki üretim araçlarından ayrılması" ürünlerin bölüşümünden önce gelir.[70] "Ürünlerin bölüşümü, açıktır ki, üretim sürecinin içinde bulunan ve üretimin yapısını belirleyen bu bölüşümün sonucundan başka bir şey değildir."[71] Bu bakış açısından bakıldığında, "bölüşüm ilişkileri" yalnızca farklı bir biçim altındaki "üretim ilişkileridir."[72] Bundan, "burjuva üretim biçimini mutlak, ama burjuva

bu bölüşüm biçimleri, kapitalizmin değiştirdiği modern toprak mülkiyeti biçimini ve modern ücretli emeği onvarsayar.

66 *Teoriler III*, s. 500.

67 Fakat klasik politik ekonomi söz konusu olduğunda, "bu politik ekonomi, dışsal biçimlerin çeşitliliğine karşı içsel bağlantıyı kavramayı hedefler. Bu yüzden, rantı artı-kâra indirger, böylece onun belli, ayrı bir biçim olmasına son verir ve onu görünür kaynağı olan topraktan ayırır. Benzer şekilde, onu kendi bağımsız biçiminin faizinden yoksun bırakır ve bunun kârın parçası olduğunu gösterir. Bu şekilde işçi olmayanların metaların değerinin bir kısmını aldıkları her tür geliri ve tüm örtülü bağımsız biçim ve senetleri tek kâr biçimine indirger. Ama tüm metanın değeri emeğe indirgendiği için, kâr da artı-değere indirgenir; metada içerilen karşılığı ödenmiş emek miktarı, ücretleri oluşturur; neticede bunun üzerindeki artı, ödenmemiş emeği oluşturur; artı emek sermaye tarafından kullanılır ve çeşitli isimler altında bedavaya el konulur."(*a. g. e.*, s. 500) Bu bakımdan Klasik Ekonomideki materyalin üç bölüme ayrılmasının, Vülger Ekonominin "üçlü formül"ü ile hiçbir bağlantısı yoktur.

68 *Kapital III*, s. 877 [769].

69 *Grundrisse*, s. 95 [Cilt 1, 32].

70 *Kapital II*, s. 389 [344].

71 *Grundrisse*, s. 96 [Cilt 1, 33-34].

72 *a.g.e.*, s. 832 [Cilt 2, 292].

bölüşüm biçimlerini tarihsel bakımdan göreli ve dolayısıyla geçici olarak görmenin"[73] budalaca olduğu sonucu çıkar, ama bölüşüm biçimlerine ekonomide yalnızca ikincil bir önem verilmesi gerektiği sonucu *çıkmaz*. Tersine, bu biçimler sürekli olarak üretim ilişkilerine tepki gösterirler. "Belli özellikler, bu yüzden de belli kısıtlamalar... Bizzat üretimin içersine onunla örtüşen ve ona hâkim olan belirleyici faktör olarak girerler."[74] "Modern üretimin belirli toplumsal yapısını kavrama kaygısı taşıyan ve *par excellence* (en üstün) üretimin iktisatçısı Ricardo'nun, modern ekonominin asıl konusunun kesinlikle üretim değil, bölüşüm olduğunu söylemesi, bu yüzdendir."[75]

Fakat son tahlilde Marx'ın esas kaygısı, aynı zamanda "Vülger İktisatçılar açısından başlangıç noktası işlevini gören" bölüşümün görünüş biçimlerini üretim ilişkilerinin zorunlu öbür yüzü olarak düşünmekti: "Gelişmiş kapitalist toplumun üç büyük gelir biçimine –toprak rantı, kâr ve ücretlere- tekabül eden üç büyük sınıfı –toprak sahibi, kapitalistler ve ücretli emekçiler- ve bunların varlığı ile kaçınılmaz şekilde bir arada bulunan sınıf savaşımını kapitalist dönemin fiili sonucu olarak"[76] tanıtlamak. Bundan dolayı *Kapital*'in III. Cilt'i toplumsal sınıfların gelirlerinin analiziyle biter. Ama ayrıca, 1857 çerçevesine göre sermaye, toprak mülkiyeti ve ücretli emek analizi "üç büyük toplumsal sınıf" ve "bunlar arasındaki değişim" üzerine bir çalışmanın önünü açmak durumundaydı. Bir başka deyişle Marx üretim ilişkileri analizinin bölüşüm ilişkileri analizine götürmesini umuyordu.[77] "Böylelikle de orijinal çerçeveyle sonuncusu arasında bu konuda da önemli bir ilişki kurulabilir.

3. Üç temel toplumsal sınıf

Anlatılanlardan, ilk çerçevede, incelemenin üçe ayrılmış olmasının, sermaye, toprak mülkiyeti ve ücretli emek hakkında üç ayrı kitap halinde tasarlanmasını nasıl yorumlamamız gerektiği artık aşikârdır; "modern burjuva toplumun bölündüğü üç büyük sınıfın iktisadi varlık koşul-

---

73 *Teoriler III*, s. 84.

74 *a.g.e.* Bu anlamda kâr ve faiz *Grundrisse*'nin Giriş'inde "belirleyici belirlenimler" olarak belirtilmiştir.

75 *Grundrisse*, s. 96–97 [Cilt 1, 34]. "Yalnızca üretimi göz önünde tuttuklarından dolayı en çok kınanmış olan Ricardo gibi iktisatçılar, daha sonraları, bölüşümü, ekonomi politiğin biricik konusu olarak tanımlamışlardı, çünkü onlar, içgüdüleriyle, bölüşüm biçimlerinde, belli bir toplumun bağrındaki üretim etkenlerinin en özgül ifadesini görmekteydiler." *Grundrisse*, s. 95-96 [Cilt 1, 33]).

76 *Kapital* III, s. 7 [16]. *MEW* cilt 32, s. 74–75.

77 Bkz. *Grundrisse*, s. 108 [Cilt 1, 45], 264.

larını araştırmak" gerekliydi.[78] Bu sınıf ayrımını belirleyen nedir? (Ya da *Kapital*'in III. Cilt'inin 52. Bölüm'ündeki parçada belirtildiği gibi, "ücretli emekçileri, kapitalistleri ve büyük toprak sahiplerini üç büyük toplumsal sınıf haline getiren şey nedir?")[79]

İşçiler ve kapitalistler düşünüldüğünde, açıkça tek cevap söz konusudur; bunların üretim süreci içersindeki işlevleri.[80] Bu, ücretli emekle ilişkili olarak son derece belli bir şeydir. Kapitalist toplumsal düzen, ücretli emek kategorisi olmadan anlaşılamaz. Sermaye, kendi değerini genişletmek için, üretim araçlarından tamamen yoksun ve bu yüzden artı emek harcayarak yarattıkları değer-ürünün bir kısmını satın almak zorunda insanlardan oluşan bir sınıfı sürekli elinin altında bulundurmalıdır. Kapitalist sınıfın rolü ve varlığı, aynı zamanda onların üretim sürecindeki işlevi ile belirlidir (bu elbette sadece sanayi sermayesi için geçerlidir).[81] Marx, *Adolph Wagner Üzerine Kenar Notları*'nda şöyle yazar: "Kapitalisti, kapitalist üretimin zorunlu bir görevlisi olarak anlatıyorum ve onun yalnızca artı-değeri 'çekip almak' ya da 'çalmak'la kalmadığını, aynı zamanda artı-değer üretimini dayattığını ve böylece önce çekilip alınacak şeyin yaratılmasına yardım ettiğini ayrıntılı olarak gösteriyorum; sonra da metaların değişiminde sadece eşdeğerler değişildiği halde, kapitalistin, emek gücünün gerçek değerini işçiye öder ödemez artı-değer elde etmeye başladığını ve bu üretim tarzına karşılık gelen yasa sayesinde bunu yapmaya tam yetkili olduğunu gösteriyorum."[82] Ya da *Teoriler*'de okuduğumuz gibi: "Kapitalist işçinin doğrudan sömürücüsüdür, artı-değerin yalnızca doğrudan el koyucusu değil doğrudan yaratıcısıdır. Fakat bu sanayi kapitalisti açısından ancak üretim süreci içersinde

78 *Katkı*, s. 19 [21].

79 *Kapital III*, s. 886 [776].

80 Bu anlamda Marx bir noktada "işlevsel bakımdan belirlenen toplumsal sınıflar"dan bahseder

81 "Sanayi sermayesi, artı değere ya da artı-ürüne yalnızca el konulmasının değil, aynı zamanda bunların yaratılmasının da sermayenin bir işlevi olduğu, sermayenin biricik varlık biçimidir. Bu nedenle, onda, üretimin kapitalist niteliği bir zorunluluktur. Varlığı, kapitalistler ile ücretli emekçiler arasındaki sınıf antagonizmasını gösterir...toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da can çekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tabi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte ve bu temelle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta veya çökmektedir." (*Kapital II*, s. 57 [56])

82 Marx şunu ekler: "Fakat tüm bunlar, 'sermayenin kârı'nı değerin 'kurucu' bir öğesi yapmaz, daha ziyade yalnızca kapitalistin emeği tarafından 'oluşturulmamış' değerin içersinde, kapitalistin 'haklı olarak,' yani metaların değişimine karşılık gelen yasaları ihlâl etmeden el koyabileceği bir bölüm olduğunu kanıtlar."(*MEW* Cilt.19, s. 359-60)

gerçekleşebileceği için, kendisi bu sürecin bir görevlisi ve yöneticisidir."[83] Bu bakış açısından "maddileşmiş emek ve canlı emek, kapitalist üretim gerçekleşmeden önce birbirleriyle ilişkilendirilmesi gereken iki faktörü temsil ettikleri için... kapitalistler ve ücretli emekçiler, üretimin tek icracıları ve faktörleridirler; aralarındaki ilişki ve karşıtlık, kapitalist üretim biçiminin özünden kaynaklanır."[84]

Tam da bu yüzden sanayi kapitalistiyle büyük toprak sahibi arasında keskin bir ayırım yapmak zorundayız. Kapitalist üretim biçimini düşündüğümüzde "kapitalist, bu üretim biçiminin yalnızca zorunlu bir görevlisi değil, aynı zamanda üretime hâkim olan kişi" iken, toprak sahibi "bu üretim biçiminde son derece gereksizdir." Büyük toprak sahibi "antik dünyada ve ortaçağlarda üretimin önemli biri görevlisi olsa da sanayi dünyasında gereksiz bir fazlalık haline gelmiştir."[85] Bu nedenle Marx, iktisatçıların, özellikle de Ricardo'nun, "kapitalistlerle ücretli emekçiler arasındaki ikiye ayrılmadan başlayıp, rant elde eden toprak sahibini, daha ileri bir aşamada özel bir şey gibi bölüşüme katmaları"nın tutarlı olduğunu

---

83 Marx 1863'te, "aslında kişinin ister kendisinin ister başkalarının sermaye sahipliğinden tamamıyla ayrılmış bulunan ve ortada kalan denetleme işinin ortaya çıkışına, bizzat kapitalist üretim neden olmuştur. Kapitalistler için bu denetleme işinin yerine getirilmesi son derece gereksiz hale gelmiştir. Bu iş, gerçekte sermayeden ayrı olarak ve sanayi kapitalistiyle para-kapitalistleri arasında var olan sahte ayırımda değil, sanayi yöneticileri vs. ile her çeşit kapitalist arasında bulunur" diye yazar. Fakat bu, "üretim görevlisi olarak kapitalistin işçiler açısından, aynen büyük toprak sahibinin burjuva üretimi bakımından kapitaliste göründüğü gibi, bir fazlalık haline geldiğini" ispatlar (*Teoriler III*, s. 497). İki sene sonra da Marx hisse senetli şirketlerin gelişmesinin "fiilen işlev gören kapitalistin yalnızca bir yönlendirici, başkalarına ait sermayenin yöneticisi ve sermaye sahibinin sırf bir sahip, sırf bir para-kapitalist haline dönüşmesi"ne yola açacağına işaret eder. "Hisseli şirketlerde, işlev, sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır, dolayısıyla da emek, üretim araçları sahipliğinden ve artı-emekten tamamıyla ayrılmıştır. Kapitalist üretimin nihai gelişmesinin bu sonucu, her ne kadar artık bireysel üreticilerin özel mülkiyeti olmaktan çok, bir araya gelmiş üreticilerin doğrudan toplumsal mülkiyeti haline gelmişse de, sermayenin, üreticilerin mülkiyetine yeniden dönüşmesine yönelik zorunlu bir geçiş evresidir" (Kapital III, s. 436-37 [386-87]). J. Burnham gibi "sosyologlar" işlev gören kapitalistin yerini sanayi yöneticisinin almasını önemli bir yenilik olarak sunduğunda, bunun bilgi hırsızlığı mı yoksa basit bir cahillik mi olduğu gerçekten bilinemez. (Troçki'nin "Buyücü Hekim" dediği) Burnham'ın Marksizm konusunda gerçekten bilgili olduğu söylenemeyeceği için, ikinci olasılık daha akla yatkındır.

84 *Teoriler II*, s.152 [141], *Kapital III*, s.879-80 [771]: "Yukarıda söylenmiş olanlar göz önünde bulundurulursa, sermayeyle ücretli emek arasındaki ilişkinin, üretim biçiminin tüm niteliğini belirlediğini yeni baştan göstermek gereksiz olacaktır. Bu üretim biçiminin belli başlı aracıları, kapitalist ile ücretli emekçi, kendi başlarına yalnızca üretim sürecinin bireyler üzerinde damgaladığı belirli toplumsal niteliklerdir; bu belirli toplumsal üretim ilişkilerinin ürünleridir."

85 *Teoriler II*, s.44 [38].

düşünür ve şöyle der: "... üretime doğrudan katılan, dolayısıyla üretilen ürünün değerine ve bu değerin somutlaştığı ürüne katılan sınıfların kapitalistlerle ücretli emekçilere indirgenmesi ve toprak sahiplerinin bundan dışlanması (onlar, kapitalist üretim biçiminden kaynaklanmayan, ama bu biçime aktarılan, doğal güçlerin sahibi oluşlarının bir sonucu olarak bölüşüme *post festum* [iş bittikten sonra] katılırlar), Ricardo açısından bir hata olmanın ötesinde,[86] feodal, eski vb. üretim biçiminden farklı olarak kapitalist üretim biçiminin doğasında yer alır. Bu indirgeme, kapitalist üretim biçiminin yeterli teorik ifadesidir ve o biçimin *differentia specifica*'sını (özgün farklılığını) açıklıkla ortaya koyar."[87] Fakat bundan, toprak sahibi "kapitalist üretim için gerekli bir etken değildir,"[88] bu üretim biçiminin sürdürülmesi için gereksizdir ya da kapitalist ekonomi, toprak sahipliği olmadan doğup gelişebilirdi sonucu çıkmaz. Tersine, eğer toprağı "herkes, başlangıçta olduğu gibi, serbestçe kullanabilseydi, o zaman sermaye oluşumunun özsel öğesi eksik kalırdı. İnsandan ve onun emeğinden ayrı olarak, üretimin en önemli öğesi ve üretimin başlangıçtaki tek koşulu elden çıkarılamaz ve mülk edinilemezdi. Böylece bir başkasının mülkü olarak, işçiyle karşı karşıya gelemez ve onu ücretli emekçi haline getiremezdi. Kapitalist anlamda, emeğin üretkenliği, başkasının ödenmemiş emeğinin 'üretilmesi' böylece olanaksız hale gelirdi. Bu da, kapitalist üretimi tümüyle durdururdu."[89] Bu şekilde bakılınca "özel toprak mülkiyeti, diğer kişilerin toprak mülkiyetinin olmamasını önvarsayan bir kişi tarafından toprağın mülk edinilmesi, kapitalist biçiminin temelidir."[90] Bu sebeple ("antitezi olarak içerdiği") toprak mülkiyeti olmadan, sermaye var olamaz ve dolayısıyla da sermaye içersindeki emeğin koşullarındaki değişiklik, yalnızca "doğrudan üreticilerin topraksızlaştırılmalarını değil, aynı zamanda da "belli bir toprak mülkiyeti biçimi"ni varsayar.[91]

---

86 Alıntı Rodbertus'a karşı yöneltilmiştir.

87 *a.g.e.*, s.152–53 [140–41].

88 *a.g.e.*, s.152 [140].

89 *a.g.e.*, s. 44 [38].

90 *Kapital III*, s. 812 [712]. Aslında sermayenin yegâne düşüncesi "arazi ve toprağın ortak mülkiyette olmaması, çalışan sınıfın karşısına ona ait olmayan üretim araçları şeklinde çıkmasıdır ve eğer devlet mülkiyeti haline gelseydi, yani rantları devlet alsaydı bu amaca tamamen ulaşılmış olurdu." "Radikal burjuva, burjuva sınıfının, sermayenin devlet mülkiyeti biçiminde ortak mülkiyeti haline getirmek istediği özel toprak sahipliğini teorik olarak reddetmeye kalkar. Fakat bir mülkiyet biçimine –çalışma koşullarının özel mülkiyetinin bir biçimine-saldırı, diğer biçimler için de çok riskli olacağından, pratikte cesaret noksanıdır." (*Teoriler II*, s. 44 [38]).

91 *Kapital III*, s. 870 [770].

Aslında "başlangıçtaki kapitalist üretim biçiminin karşısında bulduğu toprak mülkiyeti biçimi ona uymaz. O önce, tarımı sermayeye tabi kılarak kendisine uygun biçimi yaratır... böylece toprak mülkiyeti, bütün eski siyasal ve toplumsal süslerini ve ilişkilerini...üzerinden atarak, saf ekonomik biçimini alır"[92] ve kapitalist toprak rantı kategorisine indirgenir. Bu yüzden unutulmamalıdır ki "kapitalist üretim kariyerine kendi yaratısı olmayan, ama kendisinden önce orada bulunan toprak mülkiyeti varsayımı üzerinde başlamıştır." Neticede sermayenin toprak mülkiyeti üzerinde yapabileceği etki sınırlıdır. "Sermayenin yapabileceği tek şey, tarımı kapitalist üretim koşullarına tabi kılmaktır."[93] Fakat bu, tekelci üretim aracı sahiplerinden oluşan ayrı bir sınıfı, büyük toprak sahipleri şeklinde, gerçek kapitalistlerden ayrı ve onların yanında var olmaya devam etmekten alıkoyamaz. Bu sınıf "toprağa yatırım yapma çabasıyla... sermayenin karşısına yabancı bir güç ve engel olarak çıkar,"[94] ve ondan işçiler tarafından üretilen artı-değerin bir bölümünü sızdırabilir. "Doğal nesnelerin özel mülkiyeti" kesinlikle "değerin çıkıp aktığı bir kaynak değildir, çünkü değer sadece maddileşmiş emektir. O artı-değer akıtan bir kaynak da değildir...Yine de bu mülkiyet, bir gelir kaynağı... ödenmemiş emek, bedava emektir."[95] Aslında toprak sahibinin "toprak mülkiyeti yoluyla (mutlak rant) ve çeşitli toprak türlerinin fiziksel farkları nedeniyle (diferansiyel rant), yönetilmesine ve yaratılmasına hiçbir şey katmadığı bu artı-emeğin ya da artı-değerin bir kısmını cebe atmasını sağlayan bir hakkı vardır." (Marx burada ekler: "Bu nedenle, çatışma olduğunda kapitalist onu sadece bir ilave gebelik, zevk düşkünü bir ur, kapitalist üretimin paraziti, üzerinde oturan bir bit olarak görür.")[96]

4. *"Sermayeden toprak mülkiyetine" ve "toprak mülkiyetinden ücretli emeğe geçiş"*

Toprak mülkiyeti ve bunun kapitalist üretim biçimi içinde oynadığı rol sorusu üzerinde biraz durmuş olduk. Orijinal çerçevenin anlaşılması açısından elzem olan ve Marx'ın bir yandan sermayeden toprak mülkiyetine, diğer yandan da toprak mülkiyetinden ücretli emeğe geçişi tartıştığı, hem *Ham Taslak*'ta, hem de *Yazışmalar*'da[97] bulunabilecek belli bir

92 *a.g.e.* s. 617 [545-46].
93 *Teoriler II*, s.243 [228].
94 *Kapital III*, s.764 [670].
95 *Teoriler II*, s. 42 [36]
96 *a.g.e.*, s. 328 [312].
97 Yalnızca iki cümleden ibaret olduğu için, ikinciyi burada alıntılayabiliriz. Marx,

düşünce çizgisini incelemeye geldiğimizde, bu tartışmanın neden gerekli olduğunu göreceğiz.

Ham Taslak, birinci geçiş konusunda şunu der: "Para piyasasında [*Sermaye Hakkındaki Kitap* bununla sonlanacaktı] sermaye kendi bütünlüğü içinde vardır... ama sermaye yalnızca kendisini üreten bir şey olarak değil...aynı zamanda bir değer yaratıcısı olarak, sermayeden özellikle farklı bir değer ya da zenginlik biçimini varsaymalıdır. Bu toprak rantıdır. Sermayenin kendisinden, kendi üretiminden ayrı olarak yarattığı tek değerdir. Gerek doğası gereği, gerek tarihsel bakımdan sermaye, modern toprak mülkiyetinin, toprak rantının yaratıcısıdır; bunun içindir ki onun eylemi de toprak mülkiyetinin eski biçiminin ortadan kalkması olarak görünür. Yenisi, eskisinin üzerinde sermayenin eylemiyle doğar."[98]

Neticede Marx'ın bizzat vurguladığı gibi, "sermayeden toprak mülkiyetine geçiş" ikili anlamda, hem diyalektik hem tarihsel olarak anlaşılmalıdır. İkinci anlam, yukarıdaki tartışmadan sonra, daha fazla açıklama gerektirmez. Oysa diyalektik geçiş şöyle anlaşılmalıdır: Sermayenin kendi yarattığı özel zenginlik biçimi, emeğe dayalı değerdir. Ama bundan ayrı olarak, kendi başlarına emeğin ürünü olmayıp "el konulmuş, böylece değişim değerine sahip ve üretim maliyeti hesaplamasına değer olarak giren doğal etmenlerin (tarım arazisi, şelaleler, madenler, vb.) değeri" vardır.[99] Bu değer ancak Rant Teorisi ile açıklanabilir ve modern toprak rantı sermayenin belli bir yaratısını, sermayenin "kendisinden, kendi üretiminden ayrı" yarattığı tek değeri temsil eder. Böylece soru yanıtlanmıştır: "Emek içermeyen metalar nasıl değişim değerine sahip olur ya da bir başka deyişle, tamamen doğal olan güçlerin değişim değeri nasıl ortaya çıkar?"[100] Tabii burada "değer" yalnızca temsili anlama sahiptir, yani doğrudan kendi başına değer teorisiyle açıklanamaz, "daha

---

çalışmasının II. ve III. Kitaplarının konuları hakkında Engels'e şunları yazar: "Modern toprak mülkiyeti biçimi, sermayenin feodal ve diğer toprak mülkiyeti üzerindeki etkisinin ürünü olduğu için, sermayenin toprak mülkiyetine geçişi, aynı zamanda tarihseldir. Benzer şekilde, modern toprak mülkiyetinin nihai ürünü, sonuçta her şeyin temeli olarak ortaya çıkan ücretli emeğin genel olarak konulması olduğu için, toprak mülkiyetinden ücretli emeğe geçiş, yalnızca diyalektik değil, aynı zamanda tarihseldir."(*Seçme Yazışmalar*, s. 97) Krş. Engels'in 9 Nisan 1858 tarihli cevabı şöyledir: "Hâlâ toprak mülkiyetinden ücretli emeğe diyalektik geçişi açıkça anlamasam bile, çalışmanın tamamını altı kitaptan oluşacak şekilde düzenlemekten daha iyisi olamazdı ve başka türlüsü beni bu kadar memnun edemezdi"(*MEW* Cilt 29, s.319).

98 *Grundrisse*, s.275-76 [Cilt 1, 194-5].

99 *a.g.e.*, s. 715 [Cilt 2, 183].

100 *Katkı* s. 62-63 [79].

ileri gelişmeleri" varsayar.[101] Fakat Marx'ın toprak mülkiyetini, yani toprak rantı teorisini, bunu gösteren tarihsel hususlardan ayrı olarak, sermaye kategorisinin analizinin sonrasına kadar ele almak niyetinde olmamasının bir nedeni budur.

Toprak mülkiyetiyle sermaye arasındaki kavramsal ve tarihsel etkileşim için bu kadarı yeterlidir. Marx şöyle devam eder:"Şimdi toprak mülkiyetinden ücretli emeğe nasıl geçildiği sorulabilir. Tarihsel bakımdan geçiş kuşku götürmez. Bu, toprak mülkiyetinin sermayenin ürünü oluşunda hâlihazırda verilidir.[102] Bunun içindir ki, sermayenin toprak mülkiyetinin daha eski biçimlerine karşı koyan etkinliğiyle toprak mülkiyetinin para rantına dönüştüğünü (aynı şey, modern çiftçinin doğduğu yerde bir başka biçimde de oluşur) ve bu yüzden aynı zamanda tarımın sermaye ile işletilerek sanayi tarımına dönüştüğünü, zorunlu olarak pamukçuların, serflerin, angarya yükümlüsü köylülerin, kalıtsal ortakçıların, küçük köylülerin vb. gündelikçi, ücretli işçi haline geldiğini her yerde görürüz," yani "ücretli emek bütünlüğü içinde önce sermayenin toprak mülkiyeti üzerinde eylemiyle ve sonra da toprak mülkiyetinin bir biçim olarak üretilmesinin hemen ardından, bizzat toprak sahibi tarafından yaratılır. Toprak sahibi de, Steuart'ın dediği gibi, toprağı fazlalık olan yiyicilerden temizler, toprağın evlatlarını onların büyüdükleri kaynaktan koparıp atar ve böylece doğası gereği doğrudan geçim kaynağı olan toprak üzerindeki emeğin kendisini dolayımlı bir geçim kaynağına, salt toplumsal ilişkilere bağımlı bir kaynağa dönüştürür...Öyleyse şu noktada hiç kuşku söz konusu olamaz: Ücretli emek klasik biçimiyle, geniş-

101 "Emek tarafından üretilmeyen 'toprağın değeri ya da fiyatı'nın, doğrudan değer kavramıyla çelişiyormuş gibi görünmesi ve doğrudan ondan türetilmeyecek olması son derece doğrudur. Yazarı, Ricardo'nun toprağın nominal değerinin kapitalist üretim temelinde nasıl evrimleştiğini ve değer tanımıyla çelişmediğini kesin şekilde ortaya koyduğu rant teorisine saldırmadığı için, bu öneri, Ricardo'ya karşı kullanıldığı zaman daha da önemsizdir. Toprağın değeri, sermayeleştirilmiş toprak rantına ödenen fiyattan başka bir şey değildir. Bu yüzden burada, aynen basit üretken sermaye kavramından hayali sermaye, yani aslında yıllık vergi gelirinin belli bir kısmı üzerindeki yetkinin alım satımından başka bir şey olmayan, hisse senedi borsasında kumar oynama konusu çıkarsanamayacağı gibi, basit meta ve bunun değeri düşüncesinden de ilk izlenimle çıkarsanabilecek olandan çok daha uzun erimli gelişmeler olduğu varsayılmalıdır"(*Observations on Certain Verbal Disputes* metni üzerine Marx, *Teoriler III*, s. 110–11). Krş. *Kapital I*, s.677 [549]: "'Emeğin değeri' ifadesinde, değer kavramı yalnızca tamamen silinip gitmekle kalmaz, tersine çevrilir, öyle ki kendi zıddına dönüşür. Bu, toprağın değeri gibi sanal bir ifadedir. Bununla birlikte, bu sanal ifadeler, üretim ilişkilerinin kendisinden doğmaktadır. Bunlar özsel ilişkilerin görünüş biçimleri için bulunmuş kategorilerdir."

102 Tabii, burada yalnızca toprak mülkiyeti kastedilmiştir.

lemesine tüm topluma yayılmış ve toplumun üzerinde durduğu zemin olarak toprağın yerini almış olmasıyla, öncelikle ancak modern toprak mülkiyetiyle yaratılır.[103]...Toprak mülkiyetinin ücretli emeği geri getirmesinin nedeni budur. Bu, ücretli emeğin şehirlerden kırlara taşınmasından, yani toplumun tüm yüzeyine yayılan ücretli emekten başka bir şey değildir."[104] Bu bakımdan, "İngiltere, bu alanda diğer kıta Avrupası ülkeleri için model ülke olmuştur." Diğer taraftan "bir toplum içinde modern üretim ilişkileri, yani sermaye tam olarak gelişmişse ve bu toplum, örneğin sömürgelerde, yeni bölgeler ele geçirmişse," (modern) kapitalist mülkiyet için de aynı gereksinim ortaya çıkar; o zaman "bu toplum, yani onun temsilcisi kapitalist, ücretli emek olmayınca sermayesinin sermaye olmaktan çıktığını, ücretli emeğin önvarsayımlarından birinin yalnızca toprak mülkiyeti değil, modern toprak mülkiyeti olduğunu; sermayeleşmiş rant olarak toprak mülkiyetinin pahalı olduğunu ve bu haliyle toprağın bireyler tarafından doğrudan kullanılışını dışladığını görür. Wakefield'in sömürge teorisinin, Avustralya'da İngiliz hükümeti tarafından pratikte izlenmesinin nedeni budur.[105] Burada toprak mülkiyeti, ['yerli'] emekçileri ücretli emekçilere dönüştürmek, sermayeyi sermaye olarak etkili kılmak için...yapay şekilde pahalılaştırılmıştır." Marx "Wakefield'in teorisi[nin] modern toprak mülkiyetinin doğru anlaşılmasında son derece önemli" olmasının nedeninin kesinlikle bu olduğunu vurgular.[106]

Bununla birlikte toprak mülkiyetinden ücretli emeğe dönüşüm yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda diyalektiktir: "Dolayısıyla sermaye, toprak mülkiyetini yarattığında, onun genel yaratıcı temeli olan ücretli emek üretimine geri döner.[107] Sermaye dolaşımdan doğar ve emeği üc-

103 Marx, bundan önce "Kendi ilişkilerinin bütünlüğü içinde modern toplumun ya da sermayenin içsel yapısı, modern toprak mülkiyetinin modern ilişkileri içinde konulmuştur," der. (*Grundrisse*, s.276 [Cilt 1, 195]). Bir başka pasajdaysa şunları söyler: "Dolayısıyla, tam da toprak mülkiyetinin evrimi içinde, sermayenin giderek zafer kazanması ve oluşumu incelenebilir: bunun içindir ki Ricardo, modern çağın iktisatçısı, toprak mülkiyetinin sınırları içinde sermaye, ücretli emek ve toprak rantı arasındaki ilişkileri, onların özgül biçimlerini belirlemek için, büyük bir tarihsel kavrayışla incelemiştir" (*Grundrisse*, s.252 [Cilt 1, 174]).

104 *Kapital II*, s.119–20 [109]: "Emeğin ücretli emek haline gelmesi ölçüsünde üretici de sanayi kapitalisti halini alır; bu nedenle kapitalist üretim ilk kez, doğrudan tarımsal üretim yapan kişi ücretli emekçi haline geldiğinde, tam boyutlarına ulaşır."

105 *Kapital I*, Bölüm 33 "Modern Sömürgecilik Teorisi."

106 *Grundrisse*, s.276–78 [Cilt 1, 194-97].

107 Marx'ın burada kullandığı ifade, Hegel'in *Mantık*'ıyla özellikle de *II. Cilt*'te geliştirilen temel teorisiyle yakın bir ilişki gösterir. Krş. Hegel, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, s.82

retli emek olarak ortaya koyar; bu şekilde biçimlenir ve bütün olarak geliştiğinde, toprak mülkiyetini onun karşıtı olduğu kadar önkoşulu olarak da ortaya çıkarır.[108] Fakat bu suretle yalnızca genel önvarsayımı olarak ücretli emeği yarattığı sonucu çıkar. Öyleyse bu kendi başına incelenmelidir."[109]

5. Üç bölüme ayırmanın gerçek işlevi

Marx'ın burada temel olarak tartıştığı şeyin, çalışmasının yapısı ve burjuva toplumun sınıf yapısını, yani sermaye, toprak mülkiyeti ve ücretli emeği ifade edecek kategorilerin sunuluş sırası ile ilgili olduğu açıktır. Bu kategorilerin karşılıklı ilişkilerinin analizinden çıkan yanıt şudur: Burjuva toplumun belirleyici, her şeye nüfuz eden ve her şeye hâkim ilişkisi olarak sermaye kategorisi, diğer her şeyden önce incelenmelidir. Bu, sermaye ilişkisinin kendisinden türetilecek tüm biçimleri değerlendirmenin dışında bırakan, saf biçimiyle sermayedir. Ancak o zaman modern toprak mülkiyeti, sermayenin bir yaratımı ve yine sermayenin kapitalizm öncesi ekonomik biçimler üzerindeki etkisinin bir ürünü olduğu ölçüde geliştirilebilir. Bununla birlikte, ücretli emek, hem kavramsal, hem de tarihsel olarak sermayenin ve kapitalist üretim tarzının temel koşulunu temsil etse bile, tam gelişimi için, bu üretim tarzının toplumsal ilişkiler bütünlüğünü ele geçirmesini ve hatta kırsal üreticileri ücretli emekçiye dönüştürmesini gerektirir. Sonuç olarak bu kategoriyi ancak, sermaye ve toprak mülkiyetini araştırdıktan sonra etraflıca inceleyebiliriz.

O halde, Marx'ın araştırmasını üç bölüme ayırmasının ve gözettiği sıralamanın nedenlerinin burjuva ekonominin "dışsal değerlendirmeleri" ya da geleneksel "üretim faktörleri" teorisi ile en ufak bir ilişkisi olmadığı görülebilir. Bunlar daha ziyade, kapitalist üretim tarzının kendi içsel doğasının ve de bunu oluşturan ve aslında "esas meselenin saf, belli ekonomik biçimleri gözden kaçırmamak ve dolayısıyla ilgili olmayan şeyleri bir araya getirmemek"[110] olduğu daha en başta, analizin konusunun -en azından geçici olarak- parçalara ayrılmasını gerektiren kategorilerin tarihsel

---

[52]. "İlerlemenin temele, bu kökene ve hakikate bir geri dönüş olduğu düşünülürse, kabul edilmelidir ki bu düşünce özsel bir öneme sahiptir...Böylece bilinç, başladığı dolaysızlıktan geriye, kendi en derin hakikati olan mutlak bilgiye geri döner."

108 Krş. *Kapital III*, s.879 [771]'daki cümleye göre sermaye toprak mülkiyetini "antitezi" olarak içerir.

109 *Grundrisse*, s. 278-79 [Cilt 1, 198].

110 *a.g.e.*, s. 732 [Cilt 2, s.199].

ve mantıksal silsilesinin bir ürünüdür. Öyleyse Marx, sermaye kavramını kendi saflığı içersinde inceleyebilmek için, yalnızca 1857–58 tarihli *Ham Taslak*'ta toprak mülkiyeti kavramını göz ardı etmek değil, aynı zamanda ücret biçimleri üzerine daha ayrıntılı bir incelemeyi de bir kenara bırakmak zorunda hissetmiş olmalı.[111] (Ve böylece toprak rantı analizi, Marx'ın çalışmasının son versiyonunda olduğu gibi, III. Cilt'in sonuna yerleştirilerek sermaye analizinin arkasından gelebilirdi.) Bu anlamda, çalışmanın başta sermaye, toprak mülkiyeti ve ücretli emek üzerine ayrı kitaplar şeklinde üç bölüme ayrılması, geçici ama kaçınılmaz bir "plan" olarak yorumlanmalıdır. Yine de, bu planın daha sonra terk edilmesini gerektiren belirli nedenlerin neler olduğu sorusu ortada durmaktadır; ama bunu ele almadan önce, çalışmada I. Kısım'ın, yani *Sermaye Üzerine Kitap*'ın orijinal çerçevesinde meydana gelen değişiklikleri açıklığa kavuşturmalıyız.

B. Sermaye Üzerine Kitap

1. "Sermaye Üzerine Kitap"ın orijinal altbölümleri

1857–58 çerçevesine göre kitap aşağıdaki kesimlere bölünmüş olmalıydı[112]

a) Genel olarak sermaye üzerine kesim
1. Sermayenin üretim süreci
2. Sermayenin dolaşım süreci
3. Kâr ve faiz
b) Rekabet üzerine kesim
c) Kredi sistemi üzerine kesim
d) Hisse senedi sermayesi üzerine kesim

111 Marx'ın Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektubu, *Seçme Yazışmalar I*, s. 97–98 [119]. "Bu kesimde [yani 'genel olarak sermaye" kesiminde] başından sonuna kadar, ücretlerin hep asgari düzeyde kaldığı varsayılıyor. Ücretlerin hareketi ve taban ücretin artışı ya da düşüşü ücretli emek bölümünde ele alınacak. Ayrıca toprak mülkiyeti = 0 kabul ediliyor, yani belirli bir ekonomik ilişki olarak toprak mülkiyeti bu aşamada bizi ilgilendirmiyor. Her bir belirli ilişkiyi tartışırken, tüm ilişkilerle uğraşmaktan kaçınmanın tek yolu bu."

112 *Grundrisse*'nin 264 ve 275'teki [Cilt 1, 184-194] çerçeve değişikliklerinde, *Sermaye Üzerine Kitap*'ın, daha önceki dört kesiminin yanında, beşincisi "Para piyasası olarak sermaye" ve altıncısı "Zenginliğin kaynağı olarak sermaye"yi içeren bir başka bölümleme mevcuttur. Fakat bu son iki konu c) ve d) kesimlerinde pekâlâ eşit derecede ele alınmış olabilirdi ve bu da daha sonraki değişikliklerde bunlardan neden bahsedilmediğini açıklayabilir.

Üstelik *Ham Taslak*'ın yapısının ne kadar "Hegelci" olduğunu açığa çıkaran, kesinlikle bu iki değişikliktir!

Elbette bunların içinde yalnızca birinci kesim, daha önce belirttiğimiz gibi, Marx'ın daha sonraki çalışmasının tersine, "genel olarak sermaye" analiziyle sınırlanmış olan *Ham Taslak* (1857–58) biçiminde tamamlanmıştır. Kalan kesimler, yani b), c) ve d) düşünüldüğünde, bunlarda da daha önce II. ve III. Kitap'lar örneğinde saptayabildiğimize benzer bir süreç ortaya çıkmıştır. Yani gerçekten bunlardan da bağımsız kesimler olarak vazgeçilmiş, ama aynı zamanda içerikleri çalışmanın yeni yapısına dahil edilmiştir. Burada da orijinal şema daraltılmış, fakat bu, ilk kısmın, yani "genel olarak sermaye" kesiminin genişletilmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. *Kapital*'in ilk iki cildi esasta "genel olarak sermaye" analizinin ötesine gitmezken, üçüncü ciltte rekabet, kredi ve hisse senedi sermayesi, Marx'ın başlangıçta niyet ettiği kadar kapsamlı olmasa da, orijinal olarak tasarlandığı sırayla sunulmuştur. Ayrıca bu, kategorilere dair yapılan ilk keskin bölümlemenin, sadece metodolojik bir soyutlama aracı olduğunu ve dolayısıyla asıl görev –"genel olarak sermaye"nin analizi- tamamlandığında bu bölümlemeden hemen vazgeçilebildiğini gösterir. O nedenle, anlaşılması en önemli olan ve şimdi dikkatimizi vereceğimiz kategori budur.

2. *"Genel olarak sermaye" ve "birçok sermaye"*

Bildiğimiz gibi *Ham Taslak*, ilkesel olarak yalnızca orijinal II-VI. Kitap'ların kapsamına giren bütün konuları değil, aynı zamanda birinci Kitap'ın b)-d) kesimlerinde incelenecek olan konuları dışarıda bırakır.[113] Marx başlangıçtan beri "genel olarak sermaye"yi ele almak ister. Fakat bu kavram ne anlama gelmektedir? Ne düzeyde bir soyutlamayı ifade eder?

Başlangıç olarak, Marx'ın Kugelmann'a yazdığı 28 Aralık 1862 tarihli mektubunda bulunan yanıtla yetineceğiz. Marx, bu mektupta çalışmasını "genel olarak sermaye" ile sınırlandırmasının, sermayelerin rekabetini ve kredi sistemini incelemeyi dışarıda bıraktığını söyler.[114] Reka-

113 İlkesel olarak diyoruz, çünkü *Ham Taslak* "genel olarak sermaye" çerçevesinin ötesine geçen ve içerik bakımından Marx'ın çalışmasının diğer kısımlarına uyan birçok arasöz içerir. Krş. Marx'ın Engels'e 31 Mayıs 1858 tarihli mektubu: "Aksi gibi, el yazmasındaki (basılınca kalın bir cilt olacak) her şey tamamıyla karman-çorman ve aslında çok sonra gelmesi tasarlanan kısımlar için incelenmesi gereken epeyce şey var." (*MEW* Cilt 29, s.330.)

114 "İkinci kısım sonunda bitti... bu, I. Not Defteri'nin devamıdır, [yani *Katkı'dır*], ama *Kapital* adıyla bağımsız olarak yayımlandı... Aslında sadece birinci kesimin üçüncü bölümünü, yani genel olarak sermayeyi oluşturacak olan konuları kapsıyor. Bu yüzden rekabet ve kredi buraya dahil değil."(*MEW*, Cilt 30, s.639.)

bet, sermayelerin çokluğunu varsayan "sermayenin sermaye üzerindeki etkisi"ni içerirken, kredi "tek tek sermayelerle ilişkisi içinde genel bir öğe olarak ortaya çıkan sermaye"yi ele alır.[115] Her iki durumda da mesele, gerçek sermayelerin -"ideal ortalama" olarak değil, somut gerçeklik içinde sermaye, gerçek sermayelerin gerçek hareketidir.[116] *Ham Taslak*'ta okuduğumuz üzere, "sermaye ancak birçok sermaye olarak var olur ve var olabilir, dolayısıyla onun kendi belirlenimi bu sermayelerin birbiri üzerindeki karşılıklı etkisi olarak ortaya çıkar;" sermaye özü itibariyle "kendini kendinden ittiği" içindir ki zorunlu olarak "kendini kendinden itme"lidir.[117] (Hegel'in terminolojisinin tekrar eden yankılarına dikkat). Dolayısıyla, sermayeye dayalı üretim "kendisini ancak, serbest rekabet geliştiği ölçüde, uygun biçimleriyle ortaya koyar."[118] Elbette, "sermaye zayıf olduğu sürece, geçmiş ya da onun ortaya çıkmasıyla kaybolan üretim tarzlarının koltuk değneklerine bile bel bağlar." Fakat "kendini gelişmenin engeli olarak görmeye ve bilmeye başlar başlamaz, serbest rekabeti gemleyerek sermayenin egemenliğini tamamlar gibi görünen, ama aynı zamanda da sermayenin ve ona dayalı üretim tarzının çözülüşünün habercisi olan biçimlere sığınır."[119] Bununla birlikte, sermayenin altın çağında egemenliği, ancak rekabet içersinde ve sayesinde gerçekleştirilebilir.

Marx burjuva ekonominin, rekabetin bu olumlu yönünü "hiçbir zaman anlamadığını" söyler. Aslında serbest rekabet sadece "olumsuz yönde, yani tekellerin, anonim şirketlerin, yasal düzenlemelerin reddedilmesi" olarak anlaşılmıştır. Oysa rekabet, "yalnızca bu tarihsel öneme sahip olmaktan ya da sadece olumsuz bir güç olmaktan çok uzaktır." O aynı zamanda "sermayenin kendi kendisiyle bir başka sermaye olarak

115 Marx'ın Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektubu, *Seçme Yazışmalar*, s. 97 [118].

116 Benzer şekilde, *Teoriler*'de rekabet ve kredi, "gerçek sermaye hareketi" ve "somut ilişkiler" biçiminde, "genel olarak sermaye" veya "sermayenin genel doğası" ile karşılaştırılmıştır. (*Teoriler II*, s. 492 [474], 510-11, 529; *III*, s. 53, 311, 465.)

117 *Grundrisse*, s. 414-421 [Cilt 1, 314-321]: "Değer, sermayenin temelini oluşturduğu, dolayısıyla ancak bir karşı-değere karşı değişim yoluyla zorunlu olarak var olduğu için, sermaye zorunlu olarak kendini kendinden iter. Bundan dolayı karşısında başka sermayelerin olmadığı evrensel bir sermaye, bu sermayelerle değişim yapmıyorsa, hiçbir şeydir. Sermayelerin birbirini karşılıklı olarak itmesi, gerçekleşmiş değişim-değeri olarak sermayede hâlihazırda mevcuttur." Bu yüzden "devlet kapitalizmi" ancak devletin örgütlediği, birbirine karşı çıkan birkaç sermayeyle mümkün olabilir.

118 *a.g.e.*, s. 650 [Cilt 2, s.131].

119 *a.g.e.*, s. 651 [Cilt 2, s.131]. Burada, daha 1857'de Marx, tekeli kapitalizm biçimini öngörüyor. (Buna "vizyon" denebilir; ama biz daha az mistik olan "diyalektiği" tercih ediyoruz.)

ilişkisi, yani sermayenin sermaye olarak gerçek davranışıdır" ve onun sayesinde "sermaye kavramına karşılık gelen şey, tek tek sermayeler için dışsal bir gereklilik olarak ortaya konulur." O yüzden, kavramsal olarak rekabet, "sermayenin içkin belirlenimlerini birbirine ve kendi kendine zorla dayatan birçok sermayenin karşılıklı etkileşimi olarak ortaya çıkan ve gerçekleşen içsel doğasından başka bir şey değildir."[120] Bu haliyle rekabet, "burjuva ekonomide," kendi yasalarını koyan değil uygulayan, bu yasaları açıklayamasa bile görünür kılan "başlıca devindirici güçtür."[121] Öyleyse bu yasaların analizini rekabet ya da rekabeti önvarsayan kredi ilişkilerinin analiziyle karıştırmaktan daha yanlış bir şey olamaz. Görünüş biçimlerini anlamak için, ilk önce bu biçimlerde nelerin göründüğünü incelemeliyiz. Bu özellikle önemlidir, çünkü rekabetin içersindeki her şey tersine çevrilmiş bir biçimde (emek tarafından belirlenen fiyat değil, fiyat tarafından belirlenen emek vb.) sunulur ve sunulmalıdır,[122] öyle ki bunun içersinde sermaye, "fiyatları belirleyen, iş veren, üretimi düzenleyen," kısacası "üretim kaynağı" olarak görünür.[123] Bu nedenle sermayenin içsel yasalarını doğrudan inceleyebilmek için, rekabetten ve ona eşlik eden özelliklerden soyutlanmalı ve "kendi başına sermaye" ya da "genel olarak sermaye" ile başlamalıyız. "Birçok sermayenin devreye girmiş olması burada incelemeyi engellememelidir. Birçok sermayenin ilişkisi, tümünde ortak olarak var olanın, sermaye oluş niteliğinin incelenmesinden sonraya bırakıldığında, daha iyi açıklanmış olacaktır."[124]

Fakat tüm sermayelerin ortak olarak sahip oldukları özellikler nelerdir? Gayet açıktır ki bunlar diğer zenginlik biçimleriyle değil, sermayeyle ilişkili olan ve kapitalist üretim biçiminin özgül tarihsel karakterini ifade eden özelliklerdir.

Klasik İktisatçılar (Burada Marx'ın aklında Smith vardır) sermayeyi genellikle "yeni emeğe araç olarak hizmet eden birikmiş (nesnelleşmiş) emek" olarak görmüşlerdir. Oysa "çeşitli insan ırklarından doğrudan bankere ya da doğadan doğrudan buhar makinesine nasıl geçilemezse,

120 *a.g.e.*, s. 650 -51, 414 [Cilt 2, s.131]. "Genel olarak rekabet, sermayenin kendi üretim biçimini gerçekleştirmesinin aracıdır" (*a.g.e.*, s. 730 [Cilt 2, s.197]).

121 *a.g.e.*, s. 552 [Cilt 2, s.43] (Grossmann'ın *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz*, s.96–99'daki kusursuz açıklaması ile karşılaştırınız).

122 "Sermayenin içkin yasalarını ona dışsal bir zorunluluk olarak dayatan rekabet, görünüşte bunların hepsini altüst ediyor. Onları tersine çeviriyor" (*Grundrisse*, s. 761 [Cilt 2, s. 224]). Krş. *Kapital III*, s. 45, 209, 225 vb.

123 *Grundrisse*, s. 275 [Cilt 1, 194].

124 *a.g.e.*, s. 517 [Cilt 2, s.12].

emekten doğrudan sermayeye geçmek de tamamen olanaksızdır, sermaye kavramını geliştirmek için[125] emekten değil, değerden, hem de değişim hareketi içinde gelişmiş değerden başlamak gereklidir."[126] Böyle bir değişim değeri, ne sadece değişim aracı işlevi gören ne de istiflenerek hareketsiz kalan, bunun yerine yabancı emek aracılığıyla kendisini dolaşımda sürdürüp çoğalttığı ölçüde paradır. Bu nedenle, saf değer ya da paradan ayrı olarak sermayenin ilk ayırt edici özelliği, "artı-değer üreten" değer olması ve tarihsel olarak belirlenmiş belli bir ilişkiye –ücretli emek ilişkisine- dayanmasıdır. Kuşkusuz, "kavramsal olarak ona ait görünmeyen birçok şey, *sermaye* kavramının altında toplanır. Örneğin sermaye ödünç verilir, biriktirilir vb. Bütün bu ilişkilerde, sermayenin salt bir nesne olduğu ve içinde mevcut olduğu madde ile tamamıyla çakıştığı görülür."[127] Fakat burada ele aldığımız konu, "ne tikel bir sermaye biçimi, ne de diğer tekil sermayelerden ayrı tekil bir sermayedir *vb.* Sermayenin oluşum sürecini izliyoruz.[128] Sermayenin bu diyalektik oluşum süreci, yalnızca sermayeyi oluşturan gerçek hareketin ideal ifadesidir.[129] Daha sonraki ilişkiler, bu filizden çıkan gelişmeler olarak ele alınmalıdır."[130]

Tüm sermayelerde ortak olan şey, kendi değerlerini genişletme kapasiteleri (*Verwertungseigenschaft*), yani kapitalist üretim sürecinde yaratılan artı-değere (doğrudan ya da dolaylı olarak) el koydukları gerçeğidir. Bu yüzden, "genel olarak sermaye" analizi, üretim sürecinin araştırılmasıyla başlamalıdır. Bu da paranın "sadece para olma niteliğinin ötesine" nasıl "geçtiği" ve "sermaye" haline nasıl geldiğini, sonra insan emeğinin harcanması yoluyla nasıl artı değer ürettiğini ve son olarak da

125 "Çünkü kapitalist üretimin tümü, emeğin bir kısmına üretim fiyatları içinde satın almaksızın el koymak ve bu kısmı ürünün içinde satmak üzere, emeğin doğrudan satın alınmasına dayanır – çünkü sermayenin varlık temeli ve asıl özü budur..." (*Teoriler I*, s.293 [277]).

126 *Grundrisse*, s.259 [Cilt 1, s.180]. Krş. Bu iddianın daha detaylı biçimde ele alındığı, bu kitabın III. Kısmının II. Bölümü.

127 *Grundrisse*, s.513 [Cilt 1, s.404].

128 Bu yüzden *Ham Taslak*'ın analizinin gerçek nesnesinden, birçok yerde "sermayenin ortaya çıkışının genel tarihi," sermayenin "kendi kendini belirlenimi" veya "kendi kendini biçimlendirmesi" olarak bahsedilir (*a.g.e.*, s.403, 414, 529 [Cilt 1, s.314]).

129 "Burada kendi başına sermayeden, oluşum halindeki sermayeden söz ettiğimize göre, önümüzde henüz onun dışında –çok sayıda sermaye bizim için var olmadığı için– onun kendisinden ve basit dolaşımdan başka bir şey yoktur..." (*a.g.e.*, s.729 [Cilt 2, s.196]). *Ham Taslak*'ta (*Kapital*'de ve *Teoriler*'de de) oluşum halindeki sermaye, "bütün olarak, dolaşım ve üretim sürecinin birliği olarak görünen" sermaye (*Teoriler* III, s. 483; *Teoriler* II. s.513) ya da "sermayenin tamamlanmış biçimi" olarak sermaye (*Kapital* III, s.209) anlamında oluşmuş, tamamlanmış sermaye ile karşılaştırılır.

130 *Grundrisse*, s.310 [Cilt 1, s.223].

artı-değer üretiminin hem sermayenin hem de bizzat sermaye ilişkisinin yeniden üretimine nasıl yol açtığını göstermelidir. Bütün bunlar, farklı *tikel sermayeler üretim sürecinde yaratılan artı-değeri* nasıl bölüştürürse bölüştürsünler, "kendi aralarında toplam artı-üründen fazlasını dağıtamayacakları"[131] için, birkaç sermayenin varlığına ve aralarındaki farklara dikkat etmemiz gerekmeden geliştirilebilir. Bu, artı-değerin ortaya çıkışını açıklayamaz, yalnızca anlaşılmaz hale getirir; çünkü artı-değer kâr biçiminde sermayenin tüm kesimleri tarafından eşit miktarlarda üretiliyormuş gibi ve sermayenin kendisi de "emekten bağımsız zenginlik kaynağı gibi" görünür.[132] Bu yüzden, eğer sermaye ilişkisinin temel önvarsayımı, yani sermayenin emekle ilişkisi ve kapitalist üretimin itici gücü olarak artı-değerin rolü kavranacaksa, "birçok sermaye" ile değil, sermaye veya "genel olarak sermaye" [133] ile başlamalıyız. Ancak *o zaman sermaye kavramının gerçek gelişimi mümkün olur.*

Fakat sermayenin yaşam döngüsü doğrudan üretim süreciyle sınırlı değildir. Sermayenin kendisini yenilemesi için, artı-değer dahil sermayenin ürününün, "değişimin hiçbir şekilde kendi bütünlüğü içerisinde üretimle değil, fazla üretimle ve fazla ürünle ilgili olduğu önceki üretim aşamalarında olmayan şekliyle, paraya dönüşmesi gerekir."[134] Üretim süreci aşaması dolaşım süreci aşamasıyla tamamlanmalıdır. Böylece sermaye hareketi, içerisinde (sabit ve dolaşan) biçimlerin geliştiği, sermayenin geçici belirlenimleri olmaktan çıkıp sermayenin varoluşunun belli biçimleri olarak pekiştiği bir döngü haline gelir. Buna ilâveten, bu biçimler, "genel olarak sermaye" soyutlaması içerisindeki ayrımlar ("sermayenin tikelleşmesi"[135]) *olarak anlaşılmalıdır, çünkü bunlar* "her tür sermayeyi karakterize ederler",[136] ve bu nedenle "birçok sermaye"nin karşılıklı eylemine bakılmaksızın anlaşılmalıdırlar. Diğer taraftan, sermayenin farklı dolaşım aşamalarından geçişi, "üretimi sınırlayan bir engel, sermayenin kendisinin özgül doğası tarafından konmuş engeller olarak" ortaya çıkar. Dolaşım, zaman alır ve bu zaman süresince serma-

131 *a.g.e.*, s.684 [Cilt 2, s.160]. "Sınıf olarak kapitalistlerin kârı ya da kendi başına sermayenin kârı, paylaştırılmadan önce var olmalıdır..."

132 *a.g.e.* s.759 [Cilt 2, s.223].

133 "Burada üzerinde durduğumuz sermaye, kendi başına sermaye, yani tüm toplumun sermayesidir. Sermayelerin çeşitliliği bizi henüz ilgilendirmiyor"(a.g.e, s.346 [254]).

134 *a.g.e.*, s.406 [307].

135 *a.g.e.*, s.275 [194]. Benzer şekilde "tikelleşme" kavramı özellikle Hegelcidir (Yine, Marx'ın "genellik/evrensellik," "tikellik" ve "tekillik" gibi terimleri kullanışı da Hegel'in *Mantık*'ına dayanır).

136 *Grundrisse*, s.449 [Cilt 1, 347].

ye herhangi bir artı-değer üretemez. Değerinin genişlemesi (*Verwertung*) yalnızca sermayenin değer yarattığı zamanın uzunluğunda (emek-zamana) değil, bu değerlerin gerçekleştiği dolaşım zamanına da eşit derecede bağlıdır.[137]

Buna göre sermayenin artı-değeri, "artık sadece sermayenin üretim sürecinde el koyduğu artı emek yoluyla belirlenmiş gibi görünmez." Artı-değer artık onun gerçek standardı olan "artı-emeğin gerekli emeğe oranı" ile değil, sermayenin kendi büyüklüğüyle ölçülür. "Belli değerdeki bir sermaye belli bir zaman süresinde belli bir artı-değer üretir."[138]

Böylece artı-değer artık dönüşmüş ve türemiş kâr biçimini, artı-değer oranı da kâr oranı biçimini alır. (Böylece *Ham Taslak*'ın üçüncü ve sonuncu kesimine geliyoruz.) Gereken tek şey, kapitalist sınıfın toplam kârının bu sınıf tarafından el konulan toplam artı-değerle çakışmasıdır.[139] Diğer yandan, tikel kapitalistler kendi üretim süreçlerinde yaratılmış olana karşılık gelen artı-değerden daha fazlasını ya da azını cebe indirebilirler. Marx *Ham Taslak*'ta, genel kâr oranının kurulması ve değerlerin buna karşılık gelen üretim fiyatlarına dönüşmesi rekabeti önvarsaydığı ve bu yüzden de Marx'ın orijinal çerçevesine göre araştırmasının dışında bırakılan bir düzeyde meydana geldiği için, "birçok sermaye" konusu incelenene kadar bu sorundan bahsetmez.[140]

Burada alıntı yaptığımız cümlelerde, Marx'ın belirli tekil sermayelerin tersine, tüm kapitalist sınıfın sermayesinden, "toplam toplumsal sermaye"den bahsettiği açıklanmış olmalıdır.

Fakat Marx'ın metodolojisinde bu kavramın önemi nedir? Bunun önemi, *Ham Taslak*'ta kenara not ettiği çok önemli bir yorumda bulunabilir. Bu yorumda şunları okuruz: "Tikel sermayelerden farklı olarak genel olarak sermaye, gerçekten (1) yalnızca bir soyutlama olarak ortaya çıkar; keyfi bir soyutlama değil, sermayeyi tüm öteki zenginlik biçimlerinden...ayırt eden özgül farklılıklarını kavrayan bir soyutlama... Bunlar kendi başına her sermayenin ortak özellikleridir ya da her belirli değerler toplamını sermaye yapan özelliklerdir. Bu soyutlama içerisindeki farklılıklar da, ister onun olumlaması isterse olumsuzlaması olmaları bakımından, her tür sermayeyi nitelendiren soyut tikelliklerdir (örneğin sabit sermaye ya da döner sermaye); (2) ama tikel gerçek sermayelerden

137 *a.g.e.* s. 627 [Cilt 2, s.36].
138 *a.g.e.*, s.746 [Cilt 2, s.109].
139 *a.g.e.*, s.787-88.
140 *a.g.e.*, s.759–60.

farklı olarak, genel olarak sermayenin kendisi gerçek bir varoluştur. Bu, anlaşılmamış da olsa, geleneksel iktisat tarafından kabul edilir ve denge teorilerinde çok önemli bir uğrak oluşturur. Örneğin, tekil kapitalistlere ait olmakla birlikte, bu genel biçiminde sermaye...bankalarda biriken ya da bankalar aracılığıyla dağıtılan sermayeyi oluşturur ve Ricardo'nun söylediği gibi, üretimin gereksinimlerine uygun olarak, hayranlık duyulacak biçimde dağıtılır.[141] Aynı biçimde, borçlar vb. yoluyla, farklı ülkeler arasında eş bir düzey yaratır[142]... Dolayısıyla genel olan, bir yandan yalnızca ayrımın düşünsel bir işareti iken, aynı zamanda tikel ve tekil biçimin yanı sıra, belli bir gerçek biçimdir."(Marx şöyle ekler: "Ekonomik olmaktan çok mantıksal bir karaktere sahip olsa bile, incelememizin akışı içinde büyük öneme sahip olacak bu konuya ileride döneceğiz. Cebirde de böyledir. Örneğin a,b,c kendi başlarına genel olarak sayıdırlar; ama sonra a/b, b/c, c/b, c/a, b/a, vb. karşısında tam sayılardır, bununla birlikte ikinciler birincileri kendi genel öğeleri olarak varsayar."[143])

Ham Taslak'ın bir başka kısmında Marx şöyle der: "Sermayeyi genel olarak incelemek, saf bir soyutlama değildir. Bir ulusun toplam sermayesini, örneğin toplam ücretli emekten (ya da toprak mülkiyetinden) ayrı görürsem ya da sermayeyi bir sınıfı diğer sınıftan ayıran genel bir ekonomik temel olarak algılarsam, sermayeyi genel biçimde incelemiş olurum. Tıpkı insanı, fizyolojik olarak örneğin hayvanlardan ayrı olarak gördüğüm gibi."[144]

Marx'ın bu kenar notlarının olağanüstü önemi hemen anlaşılır. Örnek olarak, *Kapital*'in II. Cilt'inde onun "Toplam Toplumsal Sermayenin Yeniden Üretimi ve Dolaşımı" konusunu nasıl incelediğini ele alabiliriz. Burada "Meta-sermaye devresi" hakkında şunları söyler: "Ne var ki, bu M'...M', kendi alanı içerisinde, M biçiminde (E artı ÜA'ya eşit) diğer sanayi sermayesinin varlığını önvarsayması...nedeniyle, yalnız devrenin genel biçimi, yani tek başına her sanayi sermayesinin içinde incelenebileceği toplumsal bir biçim olarak ve dolayısıyla salt bütün tekil sanayi

141 Bkz. örn. D.Ricardo, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*,1971, s.152.

142 Burada Marx şöyle devam eder: "Dolayısıyla, kendisini gerçekleştirmek için kendisini çift olarak koyması ve kendini bu çift biçim içinde gerçekleştirmesi gerekmesi, genel olarak sermayenin bir yasası ise, o halde, örneğin, belli bir ülkenin, bir başkasına antitez olarak sermayeyi en mükemmel biçimde temsil eden sermayesi, kendisini gerçekleştirebilmek için kendini üçüncü bir ülkeye ödünç vermek zorunda kalacaktır." Marx şunu ekler: "Bu çift konuluş, bu kendiyle bir yabancı olarak ilişkilenme, bu durumda kabrolası bir gerçek olur." (*Grundrisse*, s.449-50 [Cilt 1, s.347-48])

143 *a.g.e.*, s. 450 [348].

144 *a.g.e.*, s.852 [Cilt 2, s.312].

sermayelerinde ortak bir hareket biçimi gibi kabul edilmesini bağıra bağıra istemekle kalmaz, aynı zamanda tekil sermayeler toplamının, dolayısıyla kapitalist sınıfın toplam sermayesinin hareketinin bir biçimi –bu harekette her tekil sanayi sermayesi, diğer hareketlerle iç içe geçmiş ve bunlar tarafından gerekli kılınan kısmi bir hareket gibi görünür- olarak da kabul edilmesini ister. Örneğin, eğer biz belli bir ülkede üretilen yıllık metalar toplamına bakar ve bunun bir kısmı bütün tekil girişimlerdeki üretken sermayenin yerini alırken, diğer bir kısmın çeşitli sınıfların tekil tüketimine girdiği hareketi incelersek, M'...M"nü, toplumsal sermaye ile onun ürettiği artı-değerin ya da artı ürünün bir hareket biçimi olarak dikkate almış oluruz. Toplumsal sermayenin, tekil sermayelerin... toplamına eşit olması ve toplumsal sermayenin toplam hareketinin tekil sermayelerin hareketlerinin cebirsel toplamına eşit olması olgusu, hiçbir zaman, tek bir tekil sermayenin hareketi biçimindeki bu hareketin, aynı hareketin toplumsal sermayenin toplam hareketinin bir kısmı gibi, dolayısıyla diğer kısımlarının hareketleri ile karşılıklı bağlantı içinde düşünüldüğünde göstereceğinden başka bir olguyu gösterebilme olasılığını ve de bu hareketin, ayrı bir tekil sermayenin devresini incelerken çözüldüğü varsayılması gereken problemleri, böyle bir incelemenin sonucunu beklemek yerine, eşzamanlı bir şekilde çözebilmesi olasılığını ortadan kaldırmaz."[145]

Bu bakış açısından tekil sermayeler, toplumsal sermayenin, "hareketi, tekil sermayelerin hareketi gibi," -yalnızca tekil sermayelerin toplamı olmasına rağmen her tekil kapitalistin sermayesinden farklı bir özellik gösteren- "toplam sermayenin hareketi içerisinde birleştirici bir halka işlevi gören parçaları" (*Bruchstücke)* olarak ele alınmalıdır.[146] Bu yüzden "toplumun toplam sermayesi", bir bütün olarak "belli gerçek sermayelerden ayrı gerçek bir varoluş" olarak anlaşılmalıdır. Aynısı (kenar notlarının gösterdiği gibi) Marx'ın kredi incelemesi için de geçerlidir: "Sanayi sermayesi örneğinde, ancak çeşitli tekil alanlar arasındaki hareket ve rekabetin seyri içinde meydana gelebilen bir şeyken, sermaye burada [para piyasasında], arzında ve talebinde, kendini *kendinde varlık olarak, bir sınıfın ortak sermayesi olarak* en kesin biçimde ortaya koyar."[147] Bu nedenle, Marx, krediyi "sermayenin kendini tekil sermayelerden ayrı olarak ya da tekil sermayeyi kendi niceliksel sınırından ayrı olarak koymaya çalıştığı

145 *Kapital II*, s. 99–100 [92].
146 *a.g.e.*, s.397 [350].
147 *a.g.e.*, III., s. 368 [323].

bir biçim"[148] "olarak görür. Fakat toplam toplumsal sermayenin gerçek karakteri kendini en açık şekilde hisse senedi sermayesinde gösterir: "Bu biçimdeki sermaye kendini, yalnızca *kendinde*, tözü itibariyle değil, ama aynı zamanda toplumsal güç ve ürün biçiminde koyduğu nihai biçimine doğru geliştirmiştir."[149]

"Somut ilişkiler,"[150] yani "kendi gerçekliği içindeki sermaye"nin[151] incelenmesinden ayrı olarak, "genel sermaye kavramı" hakkında bu kadarı yeter. Söylediğimiz gibi bu kavram, Marx'a göre, yalnızca "sermayenin *oluştuğu* gerçek hareketin" soyut ve diyalektik bir *imgesidir*. Bundan, "daha sonra gelenin," genel sermaye kavramı içerisinde ve henüz gelişmemiş bir biçimde "zaten içerilmiş" olduğu sonucu çıkar. Yani yalnızca "uygarlaştırıcı" ve ilerici eğilimler değil, aynı zamanda sermayeyi sınırlarının ötesine götüren çelişkiler de.[152] (*Ham Taslak*'ta bulunabilecek sayısız örnek vardır; burada yalnızca makinelerin gelişimi,[153] kredi sisteminden ve gerçekleşme probleminden bahsediyoruz[154]). Fakat diğer yandan

---

148 *Grundrisse*, s.659 [Cilt 2, 137].

149 *a.g.e.*, s.530 [23]. Burada "kendinde" ve "konulmuş varlık" karşıtlığının Hegel'in *Mantık*'ından alındığını belirtmeliyiz.

150 Krş. *Kapital II*, s.461; III, s. 25, 110, 113.

151 İki inceleme yöntemi arasındaki fark aşağıdaki örnekte gösterilmiştir. "Sermayeler farklı büyüklüklere sahiptir. Ama her tekil sermayenin büyüklüğü kendine eşittir, dolayısıyla yalnız sermaye olarak niteliği dikkate alınırsa, herhangi bir büyüklüktür. Ama iki sermayeyi karşılaştırmalı olarak ele alırsak, büyüklüklerin farklı olması, niteliksel bir özelliğe sahip bir ilişkiyi ortaya çıkarır. Bu büyüklük, onların bizzat ayrıt edici niteliği olur. Bu, büyüklüğün sadece tek bir anını oluşturduğu, kendi başına sermayenin incelenmesinin bir sermayenin başka bir sermayeye ilişkisi içinde ya da sermayenin kendi gerçekliği içinde incelenmesinden farklılaşmasının özsel bir yönüdür." (*Grundrisse*, s. 684–85 [Cilt 2, s.160]).

152 "Basit sermaye kavramında aslında onun uygarlaştırıcı eğilimlerinin vb. içerilmiş olması gerekir; şimdiye kadarki ekonomi kitaplarında olduğu gibi bunlar, salt dışsal sonuçlar olarak görülmemelidir. Sonradan ortaya çıkan çelişkilerin de onda gizli halde bulunduğu ortaya konmalıdır" (*a.g.e.*, s.414 [Cilt 1, s.314-15]) Krş. a.g.e, s.331 [Cilt 1, s.241] "Soyut yansıyan görünüşü aynı zamanda kavramı olan sermayenin kendisinin, burjuva toplumunun temeli olması gibi, modern ekonominin temel kavramı olmasından dolayı da sermaye kavramının tam olarak geliştirilmesi gerekir. İlişkinin temel önvarsayımlarının mükemmel bir açıklıkla ifade edilişi, burjuva üretimin kendi ötesine geçtiği sınırı olduğu kadar, bu üretimin tüm çelişkilerini de meydana çıkarmalıdır."

153 "Makinelerin ortaya çıkışını, rekabetten ve rekabet yüzünden üretim maliyetlerinin kısıtlanması yasasından yola çıkarak geliştirmek kolaydır. Burada söz konusu olan, başka bir sermayeyi hesaba katmadan, sermayenin canlı emekle ilişkisinden yola çıkarak onu geliştirmektir" (*a.g.e.*, s.776–77 [Cilt 2, s.238]).

154 "Emek-zaman ile dolaşım zamanı karşıtlığı...kredi ile ilgili bütün öğretiyi içerir"(*a.g.e.*, s.660[Cilt 2, s.138]).

Gerçekleşme konusunda; *a.g.e.*, s.447 [Cilt 1, 345–46]. Krş. *Teoriler II*, s.493 [474]: "Paranın

"genel kavram olarak ele alındığında, sermayenin, kendisinde içerilmiş olarak ortaya çıkan bütün öğeleri, bağımsız bir gerçeklik kazanırlar ve ancak reel olarak, birçok sermaye olarak ortaya çıktığında kendilerini gösterirler. Böylece rekabet çerçevesinde ve rekabet yoluyla oluşan içsel düzenleme, bundan sonra daha geniş bir biçimde gelişir."[155] Özellikle, "sermayenin farklı boyutlarının eşzamanlılığı gibi, farklı yollarının eşzamanlılığı da, ancak birçok sermaye önvarsayıldığında, açık hale gelir. Benzer şekilde, insanın yaşam süreci farklı yaşlardan geçilmesinden oluşur. Ama insanın bütün yaşları aynı zamanda farklı bireyler arasında dağılmış şekilde yan yana var olurlar."[156]

3. *"Ham Taslak"ın "Kapital" ile yapısal ilişkisi*

Marx'ın *Kapital*'inin içeriğine aşina olan okuyucular, *Ham Taslak*'tan yapılan bu alıntıların önemini elbette değerlendireceklerdir, çünkü Marx'ın 1857-58'de burada yazdıkları aslında daha sonraki çalışmanın programı haline gelmiştir. *Ham Taslak* gibi, *Kapital*'in I. ve II. Cilt'leri de "sermayenin oluşumu olgusunun soyut incelemesi"yle[157] ya da dolaşım ve yeniden üretim sürecinin, "en soyut ifadesine,"[158] yani "genel olarak sermayeye indirgendiği temel biçimi içinde" analiziyle sınırlanmıştır. (Metaların kendi değerlerinde satıldığı varsayımı buradan çıkar.[159]) Gerçek metodolojik fark, ilk kez *Kapital*'in III. Cilt'inde ortaya çıkar. *Ham Taslak*, kârdan, genel kâr oranından ve kâr oranının düşüş eğiliminden söz ettiğinde, "bir tekil sermayenin bir diğer sermayenin zararına"[160] elde ettiği kârdan değil, hâlâ "genel olarak kâr"dan, "kapitalist sınıfın kârı"ndan söz etmektedir. Birincisinin incelenmesi (yani değerlerin üretim fiyat-

---

incelenmesi...nasıl ki paranın kriz olasılığını içinde taşıdığını gösterdiyse, sermayenin genel doğasının incelenmesi de, gerçek üretim sürecinin bütün önkoşullarını oluşturan diğer gerçek ilişkilerin üzerinde durmadan, bunu daha da açıklıkla ortaya koyar."

155 *Grundrisse*, s.520 [Cilt 2, s.14].

156 *a.g.e.*, s.639 [Cilt 2, s.120]. Krş. *a.g.e.*, s.661 [Cilt 2, s.139]: "Sermaye sürecinin, sürecin değişik aşamalarındaki eşzamanlılığı, ancak her birisi sermaye, ama farklı bir bakımdan sermaye olan parçalara bölünmesi ve ayrılması yoluyla mümkündür. Bu biçim ve madde değişikliği aynı organik bedende olduğu gibidir. Örneğin bedenin kendisini 24 saatte yeniden ürettiği söylense de, bu tüm bedeni aynı anda yeniden ürettiği anlamına gelmez, daha ziyade bir biçimden çıkarak bir başka biçim içinde yenilenmesi eşzamanlı meydana gelir ...(o halde, burada birçok sermayeye geçiş söz konusudur)."

157 *Kapital I*, s. 269 [166].

158 *Kapital II*, s. 461 [449].

159 "Genel olarak sermayenin incelenişinde, meta fiyatlarının meta değerleriyle özdeş olduğu varsayılır." (*Teoriler II*, s.515 [494])

160 *Grundrisse*, s.767 [Cilt 2, 230].

larına dönüşümü ve artı-değerin iş kârına, faize vb. bölünmesi) "genel olarak sermaye" konusunun ötesine geçer. Fakat *Kapital*'in III. Cilt'inde "sermaye biçimleri, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki etkileri içinde, rekabet içinde ve bizzat üretim öğelerinin olağan bilinçleri içinde, adım adım toplum yüzeyinde ortaya çıkacakları biçimlere yaklaşırlar."[161] Bu noktada, Marx'ın *Ham Taslak*'ta incelemiş olduğu kavram olan "genel olarak sermaye" kavramının sınırları fazlasıyla aşılmıştır. Artık araştırmanın daha önceki aşamalarında sadece ipuçları verilmiş olabilecek problemler[162] –çözümü ancak "ekonomik ilişkilerin yüzeyde görünen nihai biçimi"nden çıkıp, "bunun içsel, temel ama gizlenmiş özsel yapısına ve buna tekabül eden kavrayışa"[163] ilerlediğimizde mümkün hale gelebilecek problemler- ele alınabilir.

Bu nedenle "genel olarak sermaye" ve "birçok sermaye" kategorilerinin yalnızca *Ham Taslak*'ın değil, daha sonraki çalışmanın, yani *Kapital*'in de anlaşılmasının anahtarını sağladığını düşünüyoruz. Elbette iki çalışmanın yapısal benzerliği abartılmamalıdır. Orijinal *Sermaye Üzerine Kitap*'ın daha sonra yeniden düzenlenmesinin, bu kitabın temelinde yatan kavramların kullanılışında belli bir değişikliğe yol açtığı ve açmak zorunda olduğu, bu nedenle bu kavramların *Kapital*'de taşıdıkları anlamın *Ham Taslak*'ta karşılaştığımız anlamla her zaman örtüşmediği görmezden gelinemez.

Ham Taslak'ta olduğu gibi, *Kapital*'de de, kapitalist üretimin "gerçek iç hareketi"nin, onun rekabette açığa çıkan "görünüşteki" hareketiyle sürekli karşılaştırıldığı tabii ki doğrudur. Benzer şekilde "öz" ve "görünüş(görüngü)" arasındaki Hegelci ayrımdan sürekli yararlanılmıştır.[164] I. Cilt'te şunu okuruz: "Sermayenin genel ve zorunlu eğilimlerini, bunların görünüş biçimlerinden ayırt etmek gerekir... Kapitalist üretimin içkin yasalarının, tekil sermayelerin dışsal hareketi içinde kendilerini nasıl gösterdikleri ve kendilerini rekabetin zorlayıcı yasaları olarak nasıl ortaya koydukları... burada incelenmek durumunda değil... Ama şu kadarı açıktır

161 *Kapital III*, s.25 [31].

162 Bunun bir örneği, birikim tanımında olduğu gibi- yalnızca "soyut bakımdan, dolaysız üretim sürecinin bir boyutu olarak" (*Kapital I*, s.710[580]) incelenmiş olan ve ancak III. Cilt'teki "somut koşullar" açısından daha fazla geliştirilebilecek olan "toplumsal olarak gerekli emek" kavramının tanımıdır (daha detaylı bir tartışma için bir sonraki bölüme bakınız).

163 *Kapital III*, s.209 [186]. (Kavram, "gizlenmiş özsel yapı"nın, yani gerçek hâkim toplumsal ilişkilerin yalnızca bir görüntüsüdür.)

164 Krş. Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, s.67 [60], dipnot 9.

ki rekabetin bilimsel analizi, aynen gök cisimlerinin görünür hareketlerinin, ancak duyularla doğrudan algılanamayan gerçek hareketlerini bilen birisi için anlaşılabilir olması gibi, ancak sermayenin içsel doğasını kavrayabilirsek mümkündür."[165] Benzer şekilde III. Cilt'in VI. Bölüm'ünde şöyle yazar: "Bu bölümde analiz edilen fenomenler, tam bir gelişme gösterebilmeleri için kredi sistemini ve dünya piyasasında rekabeti gerektirir...Bununla birlikte, kapitalist üretimin bu daha somut biçimleri, ancak sermayenin genel doğası anlaşıldığında kapsamlı şekilde sunulabilir."[166]Aslında "eğer şeylerin görünüşü ile özü doğrudan çakışsaydı"[167] bütün bu çabalar gerekli olmayacaktı, ama o zaman "bütün bilim...gereksiz olurdu." Durum bu olmadığına göre bilimsel araştırma, "görünüşler yasası"nı[168] keşfedebilmek ve bu görünüşün kendisinin zorunlu olduğunu anlamak için,[169] ekonomik sürecin "yüzeysel görünüşleri"nden yola çıkıp "içsel özüne", "özsel yapısı"na doğru ilerlemelidir. Bu boyutta ele alındığında, *Kapital*'in metodolojik yönelimi *Ham Taslak*'ınkinden farklı değildir. Fark başka yerde, yani Marx'ın, *Kapital*'de araştırmasının "rekabetteki yüzeysel biçimlere giderek yaklaşan" kısmını (yani III. Cilt) "sermayenin genel analizi"ne de ait olarak görmesinde yatar. Bu yüzden analizin sonraki kapsamı genişler ve rekabet analizinin çerçevesi daraltılır.[170] Bu, *Ham Taslak*'ın temelini oluşturan "genel olarak sermaye" ile "birçok sermaye" arasındaki ayrımın, her şeyden önce, o olmadan Marx'ın ekonomik sisteminin asla geliştirilemeyeceği, ancak -herhangi bir araştırma hipotezi gibi- belirli sınırlar içerisinde tam geçerlilik kazanabilecek "bir plan" sunduğunun kanıtıdır.

---

165 *Kapital I*, s.433 (316 [330-331]).

166 *Kapital III*, s.110 [101]. "Bu tür bir genel analizde, genellikle her zaman gerçek koşulların kendi kavramsallaştırmalarına karşılık geldiği ya da aynı şekilde, gerçek koşulların ancak kendi genel durumlarının örneği olduğu kadarıyla temsil edildiği varsayılır." (ayrıca krş s.831 [729]) "[Gerçek rekabet hareketlerini] konumuzun dışında bırakıyoruz, ancak kapitalist üretim biçiminin iç örgütlenişini, ideal ortalaması içinde olduğu gibi ortaya koymak zorundayız."

167 *a.g.e.*, s. 817 [718]. (Marx'ın Engels'e 28 Haziran 1851 tarihli mektubu, *Seçme Yazışmalar*, s.178-79 ve Kugelmann'a 11 Temmuz 1868 tarihli mektubu, *a.g.e.*, s.195-97 [244-47]).

168 *Kapital I*, s. 421 (307).

169 Marx, 1851 defterlerinden birisinde, Ricardo'nun rekabet hakkındaki görüşüyle ilgili şöyle yazar: Ricardo "rastlantısal olarak kabul ettiği şeyden soyutlama yapar. Diğeri ise, hem rastlantısal hareket olarak gördüğü, fakat değişmez ve gerçek olan şeyin hem de bunun yasasının, yani ortalama ilişkinin eşit şekilde temel göründüğü gerçek süreci sunmaktır." (*Grundrisse*, Almanca baskısı, s.803. Krş. MEGA III, s. 530-31.)

170 *Ham Taslak*'ın tersine *Kapital*'de "rekabet teorisi" alanı, (üretim fiyatlarının antitezi biçiminde) "piyasa fiyatlarının gerçek hareketi"nin analiziyle ve dünya piyasasındaki rekabetçi mücadelelerin incelenmesiyle sınırlandırılır. Bkz. *Kapital III*, s. 110 [101], 235 [182], 764, 831.

V. ÇERÇEVEDEKİ DEĞİŞİKLİĞİN KAPSAMI VE OLASI AÇIKLAMASI

O halde, araştırmamızın sonuçları nelerdir? Bir başka deyişle, değişiklik neden ibarettir ve nasıl açıklanabilir?

Birinci soruyu cevaplamak zor değil (bu bölümün sonundaki şemaya bakınız). *Kapital* el yazmaları hakkındaki incelememizden, orijinal olarak planlanan altı kitaptan son üçünün Marx tarafından hiçbir zaman kesinlikle "terk edilmiş" olmadığı, daha ziyade çalışmanın "ileride devam" ettirilmesi için ayrılmış olduğu sonucunu çıkarabileceğimize inanıyoruz. Yani çerçevedeki gerçek değişiklik yalnızca I-III. Kitaplarla ilişkilidir; yani değişiklik, (toprak mülkiyeti üzerine) ikinci kitap, son çalışmanın III. Cilt'ine dahil edilmişken, (ücretli emek üzerine) üçüncü kitabın malzemesinin I. Cilt'in son kesimine dahil edilmiş olmasından kaynaklanır. Fakat *Sermaye Üzerine Kitap*, yani orijinal çerçevenin I. Kısmı söz konusu olduğunda, yeni bir gruplandırma yapılır ve bu kitabın b)-d) kesimleri aynı sırayla Kapital'in III. Cilt'ine koyulurken, çalışmanın ilk iki cildi, orijinal *Sermaye Üzerine Kitap*'ın a) kesimiyle neredeyse tamamen örtüşür. Yani bunlar "genel olarak sermaye" analiziyle sınırlanmıştır.

Burada söylenenlerin, yalnızca Marx'ın sistemi içerisinde ele alınan materyalin görünüşte yeniden gruplanmasıyla ilgili olduğu elbette doğrudur. Peki bunun ardında hangi güdüler yatmaktadır?

Bir şey kesindir. Bunlar Grossmann ve Behrens tarafından öngörülen nedenler değildir! Daha ziyade, çerçevedeki değişiklik, bu analiz sürecinde temas edilmiş olan nedenlerle açıklanabilir; yani Marx araştırmasının en temel kısmını –endüstriyel sermayenin analizini– tamamlar tamamlamaz, çalışmanın, kendini açıklığa kavuşturmanın bir aracı olarak hizmet etmiş olan önceki yapısı gereksiz hale gelmiştir. *Ham Taslak*'ın kendisi burada önemli bir göstergedir, çünkü bu el yazması tamamen orijinal çerçevenin amaçlarına uygun olarak tasarlandığı halde, ücret ve ücret biçimleri üzerine bölüm dışında, Marx'ın daha sonra *Kapital*'in I. ve II. Cilt'lerinde geliştirdiği temel düşünce çizgilerinin hiçbirisi eksik değildir. (Burada çerçevenin üretim ve dolaşım sürecini ele alan kesimlerinden bahsediyoruz.) Bu, sermayenin üretim ve dolaşım süreçlerine dair bütün analizin, ücretli emek ve toprak mülkiyeti üzerine öngörülen kitap için düşünülen konuların hiçbirisine girilmeden sürdürülebileceğini gösterir. Bu analizin önvarsaydığı tek şey, ücretli emek ilişkisinin varlığıydı; fakat bu kavramsal olarak sermayenin varlığıyla çakışır. Sermaye kategorisi kendi saf biçimiyle incelenebilsin diye, diğer her şey ilk anda göz ardı edilebilirdi ve edil-

meliydi.[171] Bu bakımdan, orijinal çerçevenin temelini oluşturan araştırma alanlarının kesin biçimde ayrılması, araştırmanın başından sonuna kadar devam ettirilmiştir. Oysa başlangıçta gerekli ve faydalı olan bu ayırma, sonuçta lüzumsuz ve engelleyici bir sınırlamaya dönüşmüştür. (Dahası bu ayrıma sıkı sıkıya bağlı kalınması, zaten sunulmuş olan şeylerin sürekli tekrarlanmasına yol açabilirdi.) Plan, amacına hizmet etmişti ve dolayısıyla zaten elde edilmiş olan sonuçlarda herhangi bir temel değişikliğe yol açmadan, analizin daha ileri aşamalarında terk edilebilirdi. Bu, asıl kısımları yalnızca "sermaye"yi ele alan yeni çalışmanın içine dahil edilmek üzere, toprak mülkiyeti ve ücretli emek üzerine ayrı kitaplardan vazgeçilebilirdi anlamına geliyordu. Her ikisi de ait oldukları yerde bulunur; *Toprak Mülkiyeti Üzerine Kitap*, III. Cilt'tedir, çünkü toprak rantı ile ilgili gerçek teorik sorun, hâlihazırda tamamlanmış olan endüstriyel sermayenin ve onun "ikincil" ve "türemiş"[172] biçimlerinin[173] analizinin bir devamı olarak ancak analizin bu aşamasında çözülebilirdi. Tersine *Ücretli Emek Üzerine Kitap*, I. Cilt'teki değer teorisi ile III. Cilt'te geliştirilen üretim fiyatları teorisi arasında, ücret kategorisi ve ücret biçimlerinin bir analizi yoluyla, zorunlu "bağlantılar"dan birisini oluşturmak için, doğrudan doğruya sermayenin üretim sürecinin analizine, yani I. Cilt'e konulmuştur. (Bu son mesele, *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a ayrılan bu bölümün ekinde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.)

171 Krş. *Grundrisse*, s.817 [Cilt 2, s. 278]. Katı varsayımların hepsi, bizzat gelişmenin seyri içinde akıcı hale gelir. Ama bunların ancak başlangıçta kesin olmasıyla, her şeyi birbirine karıştırmadan geliştirmek olanaklıdır."

172 "Burjuva toplumuna hükmettiği ve diğer tüm biçimler ancak ondan çıkan ikincil veya türemiş biçimler –faiz getiren sermaye gibi türetilmiş; (dolaşım sürecine ait olan) ticaret sermayesi biçiminde belli bir işleve sahip olan sermaye gibi ikincil- olarak göründüğü için, sermaye ilişkisinin gerçek biçimi olan endüstriyel sermaye..." (*Teoriler III*, s.468)

173 *Kapital*'in III. Cilt'inin XLVII. Bölüm'ünde şunu okuruz: "Modern ekonomi açısından toprak rantının analizindeki gerçek güçlüğün nerede yattığını açıklığa kavuşturmalıyız... Güçlük, tarımsal sermayenin ürettiği artı ürünü ve tarımsal sermayenin buna tekabül eden genel olarak artı-değerini açıklamak değildir. Bu sorun, hangi alana yatırılırsa yatırılsın, tüm üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin analizi ile çözümlenmiştir. Güçlük, daha çok, artı-değerin, çeşitli sermayeler arasında ortalama kâra eşitlenmesinden ve çeşitli sermayeler, üretimin bütün alanlarındaki toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden nispi büyüklükleriyle orantılı olarak paylarını aldıktan sonra, toprağa yatırılan sermaye tarafından rant biçiminde toprak beyine ödenen artı-değer fazlasının kaynağını... göstermektir"(*Kapital III*, s. 782 [687].)

Yazarın Marx'ın çalışmasıyla ilişkili olduğunu düşündüğü taslak çerçeveler ve çerçeve notlarının listesi.

1) Eylül 1857 *Grundrisse*, s. 108 [Cilt 1, 44-45].
2) Ekim 1857 *Grundrisse*, s. 227–28 [Cilt 1, 157-58].
3) Kasım 1857 *Grundrisse*, s. 264 [Cilt 1, 184].
4) Kasım 1857 *Grundrisse*, s. 275 [Cilt 1, 194].
5) Şubat 1858 Lassalle'a 22 Şubat 1858 tarihli mektup *Seçme Yazışmalar*, s. 96 [117-18].
6) Nisan 1858 Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektup *a.g.e.* s. 97–98 [118-123].
7) Haziran 1858 *Grundrisse*, Almanca baskı, s.855–859.
8) Ocak 1859 *Katkı*, s. 19 [21].
9) Şubat-Mart 1859 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 969–978.
10) Aralık 1862 Kugelmann'a 28 Aralık 1862 tarihli mektup *MEW* Cilt 30.
11) Ocak 1863 *Teoriler* I, s. 414–416 [387-89].
12) Temmuz 1865 Engels'e 31 Temmuz 1865 tarihli mektup *MEW* Cilt 31.
13) Ekim 1866 Kugelmann'a 13 Ekim 1866 tarihli mektup *a.g.e.* [*Seçme Yazışmalar*, 215]
14) Nisan 1868 Engels'e 30 Nisan 1868 tarihli mektup, *Seçme Yazışmalar*, s. 191-195 [239-244].

ORJİNAL PLAN (6 Kitap)	**DEĞİŞEN PLAN**
I. SERMAYE ÜZERİNE a) Genel olarak sermaye 1) Üretim süreci	"KAPİTAL" (3 Cilt) I. Sermayenin Üretim süreci (Kesimler): 1)Meta ve para 2) Paranın sermayeye dönüşümü 3-4-5) Mutlak ve göreli artı-değer 6) Ücret 7)Birikim süreci
2) Dolaşım süreci	II. Sermayenin dolaşımı süreci
3) Kâr ve faiz	III. Bir bütün olarak kapitalist üretim süreci
b) Rekabet	1-2-3) Kâr ve kâr oranı
c) Kredi sistemi	4) Ticari sermaye
d) Hisse senedi sermayesi	5) Faiz ve Kredi
II. TOPRAK MÜLKİYETİ ÜZERİNE	6) Toprak rantı
III. ÜCRETLİ EMEK ÜZERİNE	7) Gelirler
IV. DEVLET	
V.DIŞ TİCARET	
VI. DÜNYA PİYASASI	

Kesiksiz çizgiler: İlk üç kitaptaki değişiklikler
Kesikli çizgiler: *Sermaye Üzerine Kitap*'taki değişiklikler

Ek I
Ücretli Emek Üzerine Kitap

I. Kitabın içerecek olduğu konular

En baştan belirtilmesi gerekir ki hakkında kesin bilgiye sahip olmadığımız için, hangi konuların *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ın kapsamına alındığını kesin olarak söyleyemeyiz. Esas olarak *Ham Taslak*'ın daha sonraki çalışmayla karşılaştırılmasına dayanmak zorundayız. Bu yüzden, daha önce bahsedildiği üzere, *Ham Taslak*'ta ücret analizi yoktur; bunun yanında, Marx'ın *Kapital*'in I. Cilt'inde detaylı olarak ele aldığı işgününün uzunluğu, sermayenin sömürü pratikleri ve fabrika yasaları ile ilgili materyal de eksiktir. Orijinal çerçeveye göre, bütün bunlar *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ta analiz edilecekti. *Ham Taslak*'ın her yerinde ve Marx'ın daha sonraki el yazmalarında bu varsayımın keyfi olmadığını kanıtlayan çok sayıda görüş bulabiliriz.

"Ücretli Emek Teorisi"nin konusu *Katkı*'da aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır: "Değerin asıl ölçüsü olarak emek-zaman verili ise, ücretler bu temelde nasıl belirlenecektir?"[1] Başka bir deyişle, genel olarak sermayeyle olan değişimde işçinin aldığı değer miktarı, işçinin çalışma kapasitesini yeniden üretmek, yani kendisini ve soyunu fiziksel olarak sürdürmek için gerekli olan nesnelleşmiş emekle ölçülür. Fakat işçinin gerçekte ücret olarak aldığı miktarın "az ya da çok" nasıl belirlendiği, "genel ilişkiyi

1 *Katkı*, s. 62 [78].

öylesine az ilgilendirir ki bu ilişkinin tek başına bundan çıkarak geliştirilmesi olanaklı değildir."[2] "Gerçek ücret hareketleri," (meta piyasasından ayrı olarak[3]) emek piyasasına hâkim olan yasalara dayanır[4] ve bu yasaların analizi ayrı bir ücretli emek teorisine dahil edilmelidir.

Ama biraz daha ilerleyelim: "Kapitalist üretimin gelişmesinin temeli, genelde, işçiye ait bir meta olan emek gücünün, sermaye biçiminde tutulan ve işçilerden bağımsız var olan metalar olarak emek koşullarıyla karşı karşıya gelmesidir... Meta olarak emek gücünün değerinin belirlenmesi hayati önem taşır... Emek gücünün değeri ile o emek gücünün yarattığı değer arasındaki fark, sadece bu temelde ortaya çıkar - bu fark, kullanım değeri ve bu nedenle de kullanılması kendi değişim değerini ya da ondan kaynaklanan değişim değerlerini arttırabilen başka bir meta olmadığı için, başka hiçbir metada bulunmayan bir farktır. Bu yüzden, görevi kapitalist üretimin analizi olan modern politik ekonominin temeli, emek gücü değerinin, pratikte her durumda gerçekten de olduğu gibi, belli büyüklükte, sabit bir şey olarak kavranmasıdır."[5] Sermaye analizini ve sermaye oluşumunu ele alırken Marx da bu öncülü doğal olarak kullanır; yani başlangıçta "işçiye ekonomik bakımdan adil, yani genel ekonomi yasalarına göre belirlenen ücret ödenir"[6] varsayımında bulunur.

---

2 *Grundrisse*, s. 282 [Cilt 1, 201].

3 "IV) Sermayenin bir bölümünün canlı emek gücü karşılığında değişilmesi, belirli bir uğrak olarak ele alınabilir ve alınmalıdır, çünkü emek piyasası, ürün piyasasının yasalarından başka yasalar tarafından yönetilir...IV.uğrak, ücretler vb. üzerine bölüme girer." (*a.g.e.*, s. 521 [Cilt 2, 15])

4 Krş. *Teoriler*. "Ücretlerdeki bir yükseliş ya da düşüş, emek gücü arz ve talebindeki bir değişikliğin sonucu ya da emek gücü arz ve talebindeki değişiklikler ve bunun neden olduğu ücretlerdeki artış ya da düşüş yüzünden (lüks tüketim mallarıyla karşılaştırıldığında) zorunlu tüketim mallarının fiyatlarında meydana gelen geçici bir yükseliş ve artışın bir sonucu olabilir. Ücretlerdeki bu yükseliş ya da düşüş nedeniyle kâr oranında meydana gelen yükseliş ya da düşüş miktarının, kâr oranının yükseliş ya da düşüşüne dair genel yasayla ilgisi, metaların piyasa fiyatlarının onların değerlerinin belirlenmesi ile olan ilgisi kadar azdır. Bu, gerçek ücret hareketleri üzerine Bölüm'de ele alınacaktır." (Bu, Marx'ın orijinal metninin zorluğu nedeniyle, bir şekilde yeniden düzenlenen ve Kautsky tarafından basılan *Teoriler*'den alınmıştır.) Bu mesele, *Kapital* III. Cilt. Bölüm XI, *"Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim Fiyatları Üzerindeki Etkileri"*nde ele alınmıştır.

5 *Teoriler I*, s. 44 [38]. Krş. *Grundrisse*, s. 817 [Cilt 2, 278]: "Ayrıca şu gerçekten kesindir ki... gerekli emeğin ölçüsü çeşitli dönemlerde ve çeşitli ülkelerde birbirinden farklı olmakla birlikte...hangi dönemde olursa olsun ölçü, sermaye tarafından belirlenmiş olarak kabul edilmeli ve buna göre işlem yapılmalıdır. Bizzat bu değişimlerin incelenmesi, ücretli emeğin ele alındığı bölüme dahildir."

6 *Teoriler I*, s. 426. Fakat burada, *Ham Taslak*'ta (ve bir ölçüde *Teoriler*'de) Marx'ın "ekonomik bakımdan adil ücret"i, miktar bakımından asgari ücretle özdeş görme eğiliminde olduğunu belirtmeliyiz. Bu yanlış görüş ancak sonra düzeltilmiştir. (Bkz. Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*,

Artı-değerin oluşum yasalarının, "beraberinde gerçek gelişim sürecini engelleyen ve ona yabancı olan koşullar getirmeden," saf biçimleri içinde düzenlenebilmelerinin tek yolu budur. Doğal olarak analiz, genel ilişkilerinden daha somut ilişkilere geçtiği anda, bu "değişmez önkabuller"in bırakılması gerekirdi; aynı şekilde "ekonomik bakımdan adil ücret," yani emek gücünün değerinde satılması varsayımı da bırakılmalıydı. Somut gerçeklikte sermaye, bir yandan emek gücünü değerinin altına iterek, diğer yandan da çalışma süresini normal sınırlarının ötesine genişleterek (ki bu, emek gücünün değersizleşmesi demektir) kendi değerlenmesini (*Verwertung*) arttırmaya çalışır. Bu yöntemlerin her ikisi de ilk önce *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ta incelenecekti. *Ham Taslak*'ta şöyle denilir: "Gerek pratikte gerekse genel eğilim olarak, sermayenin gerekli emeği [yani, işçiyi] aldatmak ve onu ölçüsünün altına düşürmek için, örneğin, trampa sisteminde olduğu gibi, doğrudan fiyatı kullanması... konumuzla ilgili değildir...Çelişkiler burada, tekil kapitalistlerin aldatmacalarından değil, genel koşulların içinden ortaya çıkmalıdır. Bunun gerçeklikte aldığı daha ileri biçimler, ücret öğretisinin konusuna girer."[8] Aynı sebeple, diğer uygulamaların yanında, gece çalışması ve kadın ve çocukların işgücüne dahil edilmesiyle beraber, "işgününün doğal sınırlarının ötesine zorla uzatılması," *Ham Taslak*'ta Ücretli Emek üzerine bölüme (değişmeli olarak, "emek ücreti" şeklinde bahsedilmiştir) dahil edilmiştir.[9]

Köle ya da serf ilişkisinin tersine, serbest ücretli emekçinin çalışma kapasitesi, "kendi bütünlüğü içinde emekçinin mülkiyeti, onun özne olarak üzerinde tahakküm uyguladığı ve onu yabancılaştırarak sürdür-

---

s.51'de, Engels'in notu.)

Buna ek olarak: *Teoriler*'in orijinal metni ile yapılan karşılaştırmanın gösterdiği gibi, Kautsky, Marx'ın "asgari ücret"ten bahsettiği her yeri silip, Marx'ın herhangi bir "zayıf noktası"nı teşhir etmemek adına bunları kendi düzeltmeleriyle değiştirmeyi gerekli görmüştür. (Kautsky'nin hazırladığı baskıdan alıntıladığımız iki bölüm, gözden kaçtığı için değiştirilmeden kalmış olabilir.)

7 Böyle yöntemler, kapitalist dünyanın "az gelişmiş" kesimlerinde (örneğin Orta ve Güney Amerika'da, Asya ve Afrika'da) tüm vahşetiyle hâlâ kullanılmaktadır.

8 *Grundrisse*, s. 426 [Cilt 1, 325].

9 *Ham Taslak*'tan alınan aşağıdaki pasajlara bakınız: "İşgününün kendisi gün ışığını sınır olarak tanımaz; gece yarılarına kadar uzatılabilir; bu konu, ücretler hakkındaki bölüme aittir" (*a.g.e.*, s. 336 [Cilt 1, 245]). "Artı-emek, işgününün doğal sınırlarının ötesine zorla uzatılması, kadınların ve çocukların çalışan nüfusa eklenmesi yoluyla da üretilebilir – burada yalnızca değinmekle yetindiğimiz bu nokta, ücretli emek bölümüne girer." (*a.g.e.*, s. 399 [Cilt 1, 300])

düğü uğraklarından biri olarak görünür."[10] Neticede işçinin kendi ürünü içindeki payı, ücret biçimini alır. ("Eğer emek, ücretli emek özelliğine sahip olmasaydı, o zaman ürünlerin bölüşümüne katılmasının tarzı, ücret olarak görünmezdi... Ücretli emek biçiminde üretime katılan bir birey, ürünlerden, üretimin sonuçlarından ücret biçiminde pay alır."[11] emek gücü değerinin sermayenin genel analizi içinde zaten alması gereken dönüşmüş biçimin incelenmesi önemli olmasına rağmen, ücretin kendisinin sergilediği farklı biçimlerin incelemesine girmek başlangıçta lüzumsuz görünür. *Ham Taslak*'ta böyle bir analiz bulamadığımız için, bunun *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a saklandığı sonucuna varabiliriz. Neticede burası, Marx'ın ücretin farklı biçimlerini, aslında yalnızca iki temel biçimini –saat ücreti ve parça başı ücret[12]– değil, aynı zamanda kâr paylaşımı,[13] "doğal ücretler" vb. gibi ödeme biçimlerini de ilk kez inceleyeceği yer olabilirdi. Buna ek olarak, orijinal çerçeveye göre, kişisel hizmetler denilen hizmetlerin değerinin belirlenmesi de, bu hizmetlerin karşılığı ücret yasalarına göre ödendiği oranda,[14] ilk kez *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ta incelenecekti.

Bu bağlamda, Marx'ın (daha önce işaret ettiğimiz gibi)[15] *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ta, vasıflı emeğin ortalama basit emeğe indirgenmesinin yasalarını incelemeyi düşündüğünü de belirtmeliyiz. Bu, özellikle burada Marx'ın değer teorisinde (bu soru hakkında yazan çoğu yazarda olduğu gibi) bir "boşluk" olduğu varsayılırsa, ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir. Fakat Marx, temel problemi, yani bireysel ve somut özellikleri içindeki farklı insan emeklerinin farklılaştırılmamış, ortalama basit emeğe indirgenmesi problemini zaten çözmüştü. Bu şekilde bakılınca, nitelikli emeğin niteliksiz emekle ilişkisinin ne olduğu sorusu, son tahlilde, Marx'ın vurguladığı gibi,[16] incelenmesi ücretli emek üzerine bölümde de-

10 Marx, "Bu daha sonra ücretli emekte geliştirilecektir" diye ekler (*a.g.e.*, s. 465 [Cilt 1, 361]).

11 *a.g.e.*, s. 95 [Cilt 1, 32].

12 *Ham Taslak*'ta şunu okuruz: "Parça başı işe ücret sistemi...zaman ölçüsünün yalnızca bir başka biçimidir...; burada, genel ilişkiler üzerine incelememizde, bu bizi şimdilik ilgilendirmiyor" (*a.g.e.*, s. 282[cilt 1, 200]).

13 "İşçilere kârdan belli bir pay verilmesi gerektiği yönünde son zamanlarda kendini beğenmişlikle ortaya atılan talep, ücretli emek üzerine bölümde ele alınacaktır" (*a.g.e.*, s. 288 [Cilt 1, 206]).

14 "Bu hizmetlerin değerinin nasıl düzenlendiği ve ücretleri yöneten yasanın bu değerin kendisini nasıl belirlediği sorusunun, ele aldığımız ilişkinin incelenişi ile hiçbir ilgisi yoktur ve Ücretler Üzerine Bölüm'le ilgili bir konudur" (*Teoriler I*, s. 404 [378]).

15 Bkz. s. 19 [36].

16 *Teoriler III*, s. 165.

vam edebilecek olan "emek-güçlerinin farklı değerleri" sorusuna indirgenebilecek özel bir durumu gösterir. (Bu kitabın 31. Bölüm'ünde Marx'ın bu problemi nasıl çözmeyi düşündüğünü göreceğiz.)

2. Marx ayrı bir "Ücretli Emek Üzerine Kitap" yazmaktan neden vazgeçti?

Marx'ın ilk başta, özelikle ücretli emek hakkında bir kitabın kapsamına dahil etmek istediği konular hakkında bu kadarını söylemek yeterli. Bunların birçoğu, daha sonra *Kapital*'in I. Cilt'inde ele alınmıştır.[17] Görülebileceği gibi, bütün bunlar, sermaye ilişkisinin en "saf" biçiminde genel olarak geliştirilmesi açısından ilgisiz konulardır ve bu nedenle ilk anda görmezden gelinebilmiştir. Fakat bizim burada ilgilendiğimiz mesele, Marx'ın orijinal planındaki çerçevelere aşina hale gelmekten daha çok, onun sonradan bundan vazgeçmesine yol açan sebepleri keşfetmektir. *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ın sonraki tarihçesi, bu bakımdan bazı değerli işaretler sunuyor gibidir.

Kautsky tarafından yayımlanan, I. Kesim için 1863'te önerilen çerçevenin, orijinalde *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ta ele alınacak olan "İşgünü" hakkında ayrı bir madde içerdiği oranda, 1857-58 çerçevesinde bir değişikliğe işaret ettiğini gördük. Fakat her şey, Marx'ın 1863'te hâlâ eski çerçevesine ve sonuçta ayrı bir *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a bağlı kaldığını gösteriyor gibidir.

En sonunda bu kitaptan vazgeçildiğine ilk kez *Kapital*'in I. Cilt'ine geldiğimizde emin oluruz. Mutlak ve nispi artı-değer ile birikim süreci üzerine kesimlerin temelini oluşturan ve eski çerçeveye göre *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'a kadar ele alınmayacak olan temaların çoğunu içeren kapsamlı deneysel ve tarihsel analizler bunu göstermektedir. Bu ayrıntılı analizlerin, I. Cilt'in sunumuna ne kadar canlılık ve ikna edicilik kattığını vurgulamak bile gerekmez. Fakat analizin bu bölüm açısından esas sonuçları (*Ham Taslak* örneğinin gösterdiği gibi), Marx'ın da başlangıçta niyet etmiş olduğu şekilde, bu kanıt olmadan sunulabilirdi.[18] Diğer yandan, Marx'ın önerilen *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ın ana kısmını, yani 1863 planında hâlâ eksik olan ücret ve ücret biçimleri analizini I. Cilt'e

17 Nitelikli emek sorusu ve "gerçek ücret hareketleri"nin incelenmesi ele alınmamıştı; Marx aynı nedenden dolayı hem bu ikincisini ele almamış hem de "piyasa fiyatlarının gerçek hareketleri"ni göz ardı etmiştir (*Kapital III*, s.765[672]).

18 Krş. Marx'ın Engels'e 10 Şubat 1866 tarihli mektubu. "[I. Cilt'in] teorik kısmını ilerletemedim. Boynum çok güçsüzleşti [Marx burada hastalığından bahsediyor]. Neticede 'İşgünü' hakkındaki bölümü tarihsel anlamda genişlettim ki bu orijinal planımın içinde yer almıyordu." (*MEW* Cilt 31, s. 174.)

yedirmiş olduğu gerçeği çok daha önemli görünmektedir. 1864'ten önce olmadığı kesin olsa bile, Marx'ın bunu yapmaya ne zaman karar verdiğini söyleyemeyiz. Yine de Marx'ın 27 Haziran 1867 tarihinde Engels'e yazdığı mektupta bunun nedenleri açıkça görülebilir.

Mektupta şöyle ifade edilir: "Metanın değeri, (1) tüm emeğin ücretler şeklinde ödenmiş göründüğü; (2) ama artı-emek ya da artı-değerin, maliyet fiyatının (değişmeyen sermaye kısmının fiyatı + ücretlerin fiyatına eşittir) üzerinde ve ötesinde faiz, kâr vb. denen bir fiyat artışı biçimini aldığı üretim fiyatlarına dönüşmesi nasıl olur?

Bu sorunun cevabı şunları önvarsayar:

1. Örneğin, bir günlük emek gücü değerinin ücrete dönüşmesi ya da bir günlük emeğin fiyatı açıklanmıştır. Bu açıklama, bu cildin 5. Bölüm'ünde [19](yani I. Cilt [20]) bulunabilir..."

Dolayısıyla, Marx burada, başlangıçtaki niyetleriyle aynı çizgide olmasa bile, ücretler ve ücret biçimleri analizini I.Cilt'e (ilk şemaya göre *Sermaye Üzerine Kitap*) dahil etmeyi neden seçtiğini bizzat belirtir. Bu, daha sonra III. Cilt'te sunulacak olan üretim fiyatları teorisiyle zorunlu bir bağlantı kuracaktı. Eğer bu, çerçevedeki değişikliğin nedenleri sorusuna doğrudan yanıt vermiyor gibi görünüyorsa, o zaman *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'taki ani değişiklikler, tek bir şeyi, yani eski çerçevenin öngördüğü şekliyle sermaye ve ücretli emek kategorilerinin kesin olarak ayrılmasının ancak belli bir noktaya kadar götürülebildiğini ve sonra terk edilmek zorunda kalındığını gösterir. Bu, çerçevedeki değişiklik hakkındaki hipotezimizin doğru olduğunun başka bir kanıtıdır.

---

19 Burada bahsedilen konu, aslında I. Cilt'in 5. Bölüm'ünde değil, 19. Bölüm'ünde ele alındığı için Marx'ın bir hatası söz konusu olmalıdır (ya da el yazısı yanlış çözülmüş olmalıdır). Bu bölümde şöyle denmektedir: "Demek ki ücret biçimi, işgününün gerekli emek ve artı-emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili tüm izleri silip yok ediyor. Bütün emek karşılığı ödenmiş emek olarak görünüyor...Köle emeğinde ise, işgününün kölenin yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür...Ücretli emekte ise, tersine, artı-emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emeği, mülkiyet ilişkisi gözlerden gizlerken, diğerinde ücretli işçinin karşılığı ödenmeyen emeğini, para ilişkisi gözlerden gizler." (*Kapital I*, s. 680 [552-53]) Krş. *Kapital III*, s. 30 [34-5]. "Kapitalist üretim tarzı, köleliğe dayalı üretim tarzından, diğer şeylerin yanı sıra, onda emek gücünün değerinin ve dolayısıyla fiyatının, emeğin kendisinin değeri ya da fiyatı veya ücretler olarak görünmesi olgusuyla ayrılır." (Marx böylece okuyucuyu 19. Bölüm'e gönderir.)

20 *Seçme Yazışmalar*, s. 179 [Cilt 1, 224].

Ek II
Rosa Luxemburg'un Marx'ın Yeniden Üretim Şemalarını Eleştirisi Üzerine Metodolojik Yorumlar

Marksist literatürde, Luxemburg'un *Kapital*'in II. Cilt'indeki yeniden üretim şemalarına yönelik eleştirisinin yanlışlığına dair sayısız referans vardır. Fakat tuhaf olan, eleştirisinin başlangıç noktası olarak benimsediği metodolojik öncüllerin ihmal edilmiş olmasıdır; eleştirisinin en ilginç yönü ve gerçekten başlanması gereken noktası buymuş gibi görünmesine rağmen.

Luxemburg'un kendisi, eleştirisinin merkezinde iki metodolojik sorunun olduğunu görmüştür. Bir: Ekonomik süreçler tekil sermaye açısından mı yoksa toplam toplumsal sermaye açısından mı incelenmelidir? İki: Bu ikinci yöntem, sadece kapitalistler ve işçilerden oluşan bir toplum soyutlamasıyla uyumlu mudur?

Rosa Luxemburg'un birinci sorunun cevabı hakkında hiç kuşkusu yoktu. Onun *Anti-Critique*'inde[1] şunları okuruz: "Tekil sermayenin kendinde-yeterli varoluşu, aslında yalnızca dışsal bir biçim, sadece Vülger İktisatçılar'ın şeylerin özü ve şeylerin bilgisinin tek kaynağı olarak gördüğü ekonomik yaşamın yüzeyidir. Bu yüzeyin altında ve bütün rekabet çelişkilerinin içinde, toplumdaki tüm tekil sermayelerin bir bütün oluşturduğu gerçeği vardır. Bunların varlığı ve hareketi, mevcut siste-

1 *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*'nin içinde yayımlanmıştır. Luxemburg ve Buharin Londra: Allen Lane 1972. Bundan sonra *Anti-Critique* olarak bahsedilecektir.

min plansız doğası ve anarşisiyle, kendilerini ancak tekil kapitalistlerin arkasına gizlenmiş ve dolaylı bir biçimde onların bilinçlerine karşıt olarak ve sadece normdan sapmalar yoluyla ortaya koyan ortak toplumsal yasalar tarafından yönetilir."

Bu sebeple Luxemburg, politik ekonomi alanındaki her ciddi teorinin, ekonomik süreçleri "piyasanın yüzeysel bakış açısından, yani Vülger İktisatçı yeğlediği zemin olarak tekil kapitalistin değil, toplam sermayenin, yani son tahlilde tek doğru ve uygun olan" bakış açısından incelenmesi gerektiğini düşünür.

"Bu, kesinlikle, Marx'ın sistematik olarak ilk kez *Kapital*'in II. Cilt'inde geliştirdiği, fakat tüm teorisinin dayandığı bakış açısıdır." Marx ancak bunu yaptıktan sonra "Quesnay, Adam Smith ve onların kötü taklitçilerinin çelişkiler kaosundan ve beceriksiz girişimlerinden, ilk defa iki kategori, yani tekil sermaye ile toplam sermaye arasındaki temel ayrımı mükemmel bir açıklıkla çekip çıkarmayı" başarmıştır. "Marx'ın ekonomi teorisi, elle tutulur ifadesini toplam kapitalist kârda ve bunun bölüşümünde bulan ve görünmez hareketi tekil sermaye miktarlarının tüm görünür hareketlerini başlatan, gerçek bir ekonomik büyüklük olarak toplam toplumsal sermaye kavramı nedeniyle hem başarılı hem başarısız olur."[2]

Yine de, Luxemburg, Marx'ın teorik olarak saf kapitalist bir toplum soyutlamasına yalnızca *Kapital*'in I.Cilt'inde değil, II. ve III. Cilt'lerde de sadık kaldığını söyleyerek devam eder. Marx, bu yüzden, "toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi ve dolaşımı" problemine, bu problemin gerçek çözümünü imkânsız hale getiren bir varsayımla yaklaşmıştır. Luxemburg, "eleştirime başlamam gerektiğine bu noktada kanaat getirdim. *Kapital*'in birinci cildinde, tekil sermaye ve onun fabrikadaki sömürü uygulamasına dair analizde olduğu gibi araştırmanın belli amaçları için geçerli olan, teorik olarak yalnızca kapitalistler ve işçilerden oluşan bir toplum varsayımı, toplam toplumsal sermaye birikimini ele aldığımızda artık uygun görünmez. Bu, kapitalist gelişimin gerçek tarihsel sürecini ifade ettiği için, tarihsel gerçekliğin bütün koşullarından soyutlandığında, bunun anlaşılması bana imkânsız görünüyor. Tarihsel süreç olarak sermaye birikimi, kapitalizm öncesi çeşitli biçimlerin olduğu bir ortamda sürekli bir politik mücadele ve karşılıklı ekonomik ilişkiler içinde gelişir.[3] Bu süreç, mücadelenin ve ilişkilerin var olmadığını söyleyen

2 *Anti Critique*, s. 73, 86, 103.

3 Buna yalnızca sermaye birikimini değil, genel olarak sermaye dolaşımını da eklemeliyiz.

ruhsuz bir teorik kurgu içerisinde nasıl kavranabilir? Burada, Marksist teorinin ruhuna uygun olarak, birinci cildin öncülünden vazgeçmek ve araştırmayı sermayenin maddi değişimini ve tarihsel ortamını kapsayan bütün bir süreç olarak birikim kavramı etrafında yürütmek gerekli görünmektedir. Bu yapılırsa, o zaman sürecin açıklaması, Marx'ın temel teorilerinden serbestçe çıkar ve onun ekonomi hakkındaki temel çalışmalarının diğer kısımlarıyla tutarlı olur."[4] "Tekil sermaye" ve "toplam toplumsal sermaye" kategorilerinin, Marx'ın ekonomi teorisini burjuva, özellikle de "Vülger Ekonomi" teorisinden ayıran temel metodolojik farkı ifade ettiği kabul edilmelidir.[5] Fakat bunu söylerken Marx'ın yöntemindeki en özsel şeyin ne olduğunu gerçekten kavradık mı? Bu ayırım, Marx'ın çalışması ve bunun yapısının anlaşılmasına dair bize gerçekten bir anahtar sağlıyor mu? Elbette, hayır. Luxemburg, *Kapital*'in her bir cildinin, Marx'ın kendisini birinci ciltte tekil sermaye analiziyle sınırlaması ve toplumsal bağlantıları içerisindeki sermaye analizine ancak ikinci ve üçüncü ciltlerde geçmesi itibariyle farklılaştığını düşünür. Gerçekte durum bu değildir. Toplam sermaye kategorisi I. Cilt'in birçok yerinde tekil sermayenin karşısında konumlandırılır. Bu yöntem, örneğin artı-değer oranını ve miktarını etkileyen faktörlerin incelenmesinde,[6] 7. Kısım'da, sermaye birikim sürecinin incelenmesinde[7] vb. olduğu gibi,

---

"Sanayi sermayesinin para ya da meta olarak işlev gördüğü dolaşım süreci içerisinde, sanayi sermayesinin, *ister para-sermaye ister meta-sermaye olarak* dolaşımı, meta ürettikleri sürece, çok çeşitli toplumsal üretim biçimlerinin meta dolaşımıyla kesişir" (*Kapital II*, s. 113 [103]).

4 *Anti-Critique*, s. 61. Bu akıl yürütme çizgisinin *Sermaye Birikimi*, Bölüm 25 ve 26'daki daha ayrıntılı kanıtlaması ile karşılaştırınız.

5 Krş. Bu kitabın 2. Bölümü.

6 "Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, bir tek işgünü olarak kabul edilebilir. Örneğin, işçi sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama işgünü 10 saat olsa, toplumsal işgünü on milyon saat olur. Bu işgününün uzunluğu belli olduğuna göre bu sınırlandırma fiziksel ya da toplumsal olarak belirlenmiş olabilir- artı-değer kitlesi ancak işçi sayısının, yani emekçi nüfusun artırılmasıyla çoğaltılabilir. Nüfus artışı, burada, toplam toplumsal sermaye ile yaratılan artı-değer üretiminin matematik sınırını oluşturur. Tersine, belli bir nüfusla, bu sınır, işgününün mümkün olduğu kadar uzatılmasıyla belirlenir" (*Kapital I*, s. 422 [321]).

7 Krş. *a.g.e.* s. 713 (568) [583]: "Tek bir kapitalist ile tek bir işçi yerine, tüm bir kapitalist sınıf ile tüm bir işçi sınıfını alırsak, paranın işe karışmasıyla ortaya çıkan yanılsama hemen yok olur. Kapitalist sınıf, işçi sınıfına sürekli olarak, işçi sınıfı tarafından üretilen ve kapitalist sınıf tarafından el konulan metaların bir kısmı için para şeklinde ödeme makbuzları verir. İşçiler ise yine aynı süreklilik içerisinde, bu ödeme makbuzlarını kapitalist sınıfa geri verirler ve böylece kendi elleriyle ürettikleri üründen paylarını alırlar. Ürünün meta şeklini ve metaın para şeklini alışı, bu alışverişi bir örtü ile gizler." Krş. *a.g.e.*, s. 719 [589]: "Demek ki toplumun bakış açısından bakıldığında, işçi sınıfı,

çok önemli bazı kuramsal sonuçlar oluşturmak için kullanılır. Asıl fark, daha ziyade, ilk iki cilt "genel olarak sermaye" analizinin ötesine gitmezken, üçüncü cildin bunu yapması ve böylece "birçok sermaye" analizine geçmesi ve bunların birbirleriyle olan karşılıklı ilişkisini, yani "kendi gerçekliği içindeki" sermayeyi ifade etmesidir.

Bir başka deyişle, " tekil sermaye" ve " genel olarak sermaye" kavramları hiçbir şekilde özdeş değildir. İkincisi, Marx'a göre "toplumun toplam sermayesi"nin en başarılı şekilde "genel olarak sermaye" bağlamı içerisinde incelenebilir olduğu ve aslında incelenmesi gerektiği için birincisinden çok daha geniştir. Bunun en iyi örneğini, tam da Rosa Luxemburg'un eleştirdiği II. Cilt'in III. Kısmı sunar. Böylece Luxemburg'un ikinci metodolojik sorusuna geliyoruz; ekonomik süreçlerin toplam sermaye bakış açısından incelenmesi, sadece kapitalistler ve işçilerden oluşan bir toplum soyutlamasıyla uyumlu hale getirilebilir mi getirilemez mi?

Luxemburg'un II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarına getirdiği eleştirilerin, ancak Marx toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecini bu şemalar aracılığıyla sadece "soyut ifadesinde," "temel biçimi içinde"[8] değil, aynı zamanda gerçek tarihsel gelişim süreci içinde de betimlemek istemiş olsaydı, haklı görülebileceği açıktır. Marx'ın böyle yapmadığını biliyoruz. Luxemburg, toplam toplumsal sermayeyi analiz ettiğimizde -tekil sermayenin tersine- yalnızca kendi bütünlükleri içindeki ekonomik süreçleri değil, aynı zamanda kapitalizmin doğrudan, somut gerçekliğini de ele almak zorunda olduğumuzu düşündüğü için, bunu varsaymak zorundadır. Ancak o zaman, Luxemburg'un III. Kısım'daki analizi neden "ruhsuz bir kurgu" olarak gördüğünü ve bu bakımdan neden Marx'ı "tarihsel gerçekliğin tüm koşullarından" soyutlamakla itham ettiğini anlamak mümkündür. Tüm koşullardan mı? Daha yakından bakarsak, Luxemburg'un, tüm koşullardan bahsetse bile, aslında yalnızca birini, yani kapitalist olmayan bir çevrenin, üçüncü şahıs denilen şeyin varlığını kastettiğini görürüz. Bu da rastlantı değildir, çünkü Luxemburg'un söyledikleri doğru kabul edilip, Marx'ın keşfettiği ekonomik yasaların geçerliliği, "tarihsel gerçekliğin tüm koşulları" hakkında katı bir düşünceye dayandırılmak istenirse, yalnızca yeniden üretim şemalarının değil, *Kapital*'deki analizin tüm sonuçlarının da "kurgu" olduğunun kanıtlanması gerekir. Her teorik soyutlamanın, salt ampirizm alanında hep ikinciliği elde edeceği çok iyi bilinir.

---

emek sürecine doğrudan doğruya katılmadığı zaman bile, tıpkı sıradan bir emek aracı gibi sermayenin tamamlayıcı bir parçasıdır."

8 Bkz. yukarıda s. 66.

"Tarihsel bir süreç" olarak sermaye birikiminin, "ilkinden sonuncusuna kadar" sürekli etkileşim içinde olduğu bir kapitalizm öncesi ekonomik biçimler ortamını varsaydığı kesinlikle doğrudur.[9] Fakat bu, "ilkinden sonuncusuna kadar," ülkelerin içindeki ve aralarındaki rekabet, değerlerin fiyatlarla çakışmaması, ortalama bir kâr oranının varlığı, dış ticaret, emek verimliliği düşük olan ülkelerin daha şanslı rakipleri tarafından sömürülmesi vb. gibi başka birçok şeyi de varsayar. Bunların hepsi, Marx'ın haklı olarak soyut yeniden üretim şemalarında görmezden geldiği, ama "kapitalizmin tarihsel ortamı" gibi, ampirik olarak düşünülen "gerçekliğin" bakış açısı benimsendiğinde, üzerinden atlanamayacak şeylerdir.

Bir başka deyişle, şemaların tarihsel gerçeklikle karşılaştırılması, ya çok şeyi kanıtlar ya da hiçbir şeyi. Luxemburg'un tutarsızlığı bu noktada açıkça ortaya çıkar. Fakat sadece bu noktada değil! Luxemburg, II. Cilt'teki yeniden üretim şemaları ile "Marx'ın *Kapital*'in III. Cilt'inde[10] ortaya koyduğu, bir bütün olarak kapitalist süreç ve bu sürecin gelişimine yönelik kavrayış" arasında ortaya çıkan, sözde afallatıcı çelişkilere memnuniyetle gönderme yapar. Bununla birlikte, bizzat kendisi tekrar tekrar (ve doğru olarak) Marx'ın yalnızca I. ve II. Cilt'lerde değil, III. Cilt'te de sadece sermayeler ve işçilerden oluşan bir toplum varsayımıyla ilerlediğini iddia etmiştir[11] – yani Marx, daha baştan itibaren doğru bir birikim süreci fikrini dışladığı iddia edilen bir varsayımla ilerlemiştir! Bu ifadeler nasıl uzlaştırılabilir? Marx kendisini *II.* Cilt'te yanlış yola sevk eden aynı varsayımları kullanarak, III. Cilt'te tümüyle karşıt sonuçlara –Luxemburg'un doğru kabul ettiği sonuçlara- nasıl varabildi? Burada yine çok fazla şey, Luxemburg'un eleştirisinin başlangıç noktasıyla uyumlu olandan daha fazlası kanıtlanmıştır. *Ham Taslak* okununca bütün bu hataların kaynağının keşfedilmesi zor değildir. Bu, Marx'ın "genel olarak sermaye" kategorisinin tamamen ihmal edilmesinde, dahası Marksist yöntemde "saf bir kapitalist toplum" soyutlamasına ayrı-

9 Bu, Troçki tarafından *Sürekli Devrim*'de gayet güzel ele alınmıştır. "Kapitalist gelişim –*Kapital*'in İkinci Cilt'inde, analizin bir aşaması olarak bütün önemini koruyan soyut formüllerde değil, bunun yerine tarihsel gerçeklik içinde- temelinin sistemli şekilde genişlemesiyle meydana gelmiştir ve ancak böyle meydana gelebilirdi. Gelişim süreci içinde ve sonuç olarak kendi iç çelişkileriyle mücadelesi içinde, her ulusal sermaye sürekli olarak giderek 'dış pazar' rezervlerine, yani dünya ekonomisinin rezervlerine dönüşür. Kapitalizmin sürekli iç krizlerinden doğan kontrol edilemez büyüme, kapitalizm için öldürücü bir güç haline gelesiye kadar ilerici bir güç oluşturur" (s. 153).

10 *Sermaye Birikimi*, s. 345 [264]

11 *a.g.e.*, s. 331 [255].

lan rolü anlamadaki başarısızlıkta yatar. Marx'ın kendisi bu konu hakkında şöyle der: "Kapitalist üretimin temel ilişkileri gözden geçirilirken, tüm metalar dünyasının, tüm maddi üretim alanlarının (biçimsel olarak ya da gerçekten) kapitalist üretim biçimine tabi kılındığı varsayılabilir (çünkü giderek daha tam biçimde olagelen şey budur; bu başlıca amaçtır ve emeğin üretken güçleri ancak bu durumda en yüksek gelişme düzeyine ulaşabilir). [Sürecin] sınırını ifade eden ve böylece gerçekliğin eksiksiz sunumuna giderek yaklaşan bu öncül temelinde, meta üretiminde yer alan bütün emekçiler ücretli emekçidir ve bütün bu alanlardaki üretim araçları da onların karşısına sermaye olarak çıkar."[12]

Doğal olarak bu, Marx'ın söz konusu metodolojik varsayımı kapitalizmin gerçekliğiyle bir kereliğine karıştırdığı anlamına gelmez. Marx'ın temel kaygısı, kapitalist üretim biçimini somut gerçekliği içerisinde anlamaktı. Yine de Marx, "soyuttan somuta yükselme" yöntemini, bunu başarmanın uygun olan tek bilimsel aracı olarak görmüştür -- bu yöntemin taslağını Giriş'te vermiş, daha sonra da *Ham Taslak*'ta ve *Kapital*'de kullanmıştır. Yani, Marx'a göre, kapitalist üretim biçiminin temelini oluşturan özgün yasalarını incelemek için, sermayenin "gelişimi" hem üretim sürecinde, hem de yeniden üretim ve dolaşım süreçlerinde, ilk önce sermayenin tüm "somut biçimleri"nin (örn. kapitalist olmayan sınıfın varlığının) görmezden gelineceği, "genel bir tip" olarak, "ideal ortalama"da incelenmeliydi.

"Bir bütün olarak toplumun sermayesi," analizin özel amaçlarına uygun biçimde "kendi başına sermaye" ya da "genel olarak sermaye" şeklinde anlaşılabileceği ve anlaşılması gerektiği için, bu analiz hiçbir şekilde (Luxemburg'un kavramıyla uyum içinde olacak) tekil sermaye analiziyle sınırlı değildi.[13] Okuyucuya bir önceki bölümde alıntılanan *Ham Taslak*'taki kısmı hatırlatalım: "Bir ulusun toplam sermayesini, örneğin toplam ücretli emekten (ya da toprak mülkiyetinden) ayrı görürsem ya da sermayeyi bir sınıfı diğer sınıftan ayıran genel bir ekonomik temel olarak algılarsam, sermayeyi genel biçimde incelemiş olurum." Tekil sermayenin incelenmesinin tersine, bunun "ruhsuz bir kurgu"yu ifade ettiği asla kabul edilemez.

12 *Teoriler I*, s.409-10 [383], *Kapital III*, s. 175 [158]: "Ama teorik olarak, kapitalist üretime özgü yasaların, kendi saf biçimleri içerisinde işledikleri varsayılır. Gerçekte ise, ancak yaklaşık bir durum vardır; ne var ki kapitalist üretim tarzı ne kadar fazla gelişmiş ve daha önceki ekonomik koşulların kalıntıları ile ne kadar az bozulmuş ve karışmış ise, bu yaklaşıklık o kadar büyük olur."

13 *Grundrisse*, s. 340 [Cilt 1, 254].

Kabul edilmelidir ki burada toplam toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecinin, sermayeler çokluğunu önvarsayıp saymadığını, bu yüzden bu sürecin incelenmesinin "genel olarak sermaye" analizinin dışında tutulup tutulmayacağını ve "birçok sermaye," yani rekabet analizine bırakılıp bırakılmayacağını sorabilirdik. (*Ham Taslak*'taki bir pasajdan çıkarılabileceği gibi, Marx'ın kendisi de bir süre benzer düşünceler taşımış olabilir.)[14] Fakat toplumsal sermayenin yeniden üretim süreci, kavramsal olarak, sadece toplumsal üretimin iki bölümü, yani üretim araçları üreten endüstri ile tüketim araçları üreten endüstri (gerçek anlamda rekabet içinde olmayan iki ayrı sermaye tarafından temsil edildiği düşünülebilir) arasında değişim ilişkilerinin varlığını gerektirir. Elbette "ikilik söz konusu olduğunda çokluk artık verilidir" ve dolayısıyla bunu, genel olarak "sermayeden" "tikel sermayelere, gerçek sermayelere geçiş" izler.[15] Ama bu hiçbir şekilde "genel olarak sermaye" çerçevesi içerisinde soyut bir araştırmayı dışlamaz. Ayrıca bu, Marx "birçok sermayenin birbirleri üzerindeki eylemi," ortalama kâr oranı, vs. incelemesine geçmeden önce, böyle bir araştırmanın *Kapital*'in II. Cilt'inde yer alabilmiş olmasının da nedenidir. Yine de, Marx (Luxemburg'un gayet iyi bildiği ve son derece önemsediği) *Artı-Değer Teorileri*'nde aynı bakış açısını hatasız bir açıklıkla savunduğu için, bu yorumun sağlamlığı konusunda kendimizi ikna etmek için *Ham Taslak*'a dönmemiz gerekmez.

Teoriler'in II. Kısmındaki "Krizler" hakkındaki bölümün Sunuş Niteliğindeki Bazı Düşünceler bölümünde şunları okuruz: "Burada yalnızca, sermayenin kendi gelişiminin çeşitli aşamalarında içinden geçtiği biçimleri incelememiz gerekiyor. Bu nedenle fiili üretim sürecinin içinde yer aldığı gerçek koşullar analiz edilmemektedir. Inceleme boyunca metanın kendi değerinde satıldığı varsayılmıştır. Ne sermayelerin rekabetini, ne kredi sistemini ne de kuşkusuz, hiçbir suretle iki sınıftan, işçilerden ve endüstriyel kapitalistlerden oluşmayan ve bu nedenle tüketicilerle ve üreticilerin özdeş kategoriler olmadığı fiili toplum bileşimini inceliyoruz. Birinci kategori, yani tüketiciler kategorisi (ki gelirleri, kısmen birincil değil, ikincil niteliktedir, yani kâr ve ücretlerden türetilmektedir), ikinci kategoriden [üreticilerden] çok daha geniştir ve bu yüzden gelirlerini harcayış biçimleri ve bizzat gelirlerinin miktarı ekonomide, özellikle de sermayenin dolaşım ve yeniden üretim sürecinde çok önemli

14 *a.g.e.*, s. 521 [Cilt 2, 17].

15 *a.g.e.*, s. 449 [347]. (Bu pasaj aslında, *Teoriler II* s. 211'deki benzer bir pasajda olduğu gibi, krediden bahseder; ama burada öne sürülen nokta yeniden üretim sürecine uygulanabilir.)

değişikliklere neden olur. Yine de nasıl ki hem metaların doğal biçimlerinden tamamen farklı bir biçimini temsil ettiği, hem de ödeme aracı biçiminde olduğu ölçüde paranın incelenmesi, kriz olasılığını içerdiğini gösterdiyse; sermayenin genel niteliğinin, hepsi de fiili üretim sürecinin ön koşullarını oluşturan gerçek ilişkilere bile girmeden incelenmesi, bunu daha da açıkça ortaya koyar."[16]

Buna karşıt olarak, aynı cildin bir başka kısmında şunu okuruz: "Ama artık potansiyel krizin daha ileri gelişiminin –gerçek kriz, ancak kapitalist üretimin gerçek hareketinden, rekabet ve krediden çıkarılabilir- krizler, sermayenin yalnızca meta ve para olarak varlığında içerilmiş şekilde değil, sermaye olarak sermayeye özgü özel yönlerinden çıktığı ölçüde, izlenmesi gerekir."[17]

Marx, sanki analizin bu düzeyinde "fiili ilişkileri" görmezden gelirse eleştirilebileceğini önceden hissetmiş gibi, birkaç satır sonra şunları yazar: "Dahası, yalnızca sermayenin nasıl ürettiğini değil, sermayenin nasıl üretildiğini de açıklamak zorunda olduğumuz için, hâlihazırda var olan sermayeyi[18] –sermaye ve kârı[19]- ele almadan önce dolaşım ve yeniden üretim sürecini tanımlamak gereklidir. Fakat fiili hareket var olan sermayeden başlar, yani fiili hareket, kendi temelinden başlayan ve onu önvarsayan gelişkin kapitalist üretime işaret eder. Yeniden üretim süreci ve daha sonra bunun içerisinde gelişen kriz eğilimi, bu nedenle bu başlık altında ancak kısmen açıklanmıştır ve Sermaye ve Kâr hakkındaki bölümde [20] daha ileri bir incelemeyi gerektirmektedir."[21]

Çünkü: "Dünya piyasasındaki krizler, burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin gerçek yoğunlaşması ve zorla çekidüzene sokulması olarak görülmelidir. Krizlerde yoğunlaşan tekil faktörler, bu yüzden burjuva ekonomisinin her alanında ortaya çıkmalı ve açıklanmalıdır; ve bu te-

16 *Teoriler II*, s. 492-93 [474]. Luxemburg, oradaki en önemli şeye, yani Marx'ın "sermayenin genel niteliği" ile "gerçek ilişkiler" arasındaki ayırımına en ufak bir dikkat göstermeden aynı pasajı kitabında alıntılar.

17 *Teoriler II*, s. 512-13 [492].

18 Sayfa 60'taki 129. dipnota bakınız.

19 *Grundrisse*'nin Almanca baskısının 978. sayfasındaki taslak çerçevede bunun, konusu itibariyle düşünüldüğünde, çalışmanın *Kapital*'in III. Cilt'ine karşılık gelen kısmına işaret ettiğini biliyoruz.

20 Bu "Kesim" ya da "Kitap" olarak okunmalıdır.

21 *Teoriler II*, s. 513 [492-93]. Marx'ın kendisi burada *Kapital*'in III. Cilt'indeki *Krizler* hakkındaki bölüm ile III. Cilt'teki (Luxemburg'un II. ve III. Cilt arasında gördüğünü varsaydığı çelişkiyi ele alan) yeniden üretim şemaları üzerine bölüm arasındaki ilişkiden bahsediyor.

kil faktörleri incelemekte ilerleme sağladığımız ölçüde, bir yandan bu çatışmanın daha çok yönünün izini sürmek, diğer yandan krizin daha soyut biçimlerinin birbirini izlediğini ve daha somut biçimler içinde içerildiğini göstermek gerekir."[22] Dolayısıyla, "krizin, ancak soyut ilişkileri, yani sermayelerin rekabetini ve krediyi gözlemlemekle araştırılabilecek bir uğraklar, koşullar ve olasılıklar çokluğu" mevcuttur.[23] Marx, bu yüzden bu aşamada bunları sunmaktan vazgeçmiştir. Marx'ın çerçevesine göre, somut olgular olarak toplumsal yeniden üretim sürecine ve krizlere dair ayrıntılı analizler, analizin bu aşamasında Marx'ın taşıdığı diğer iki önemli kaygıdan dolayı, çalışmasının daha sonraki bir kısmına ayrılmıştı.[24] Bu iki kaygı şuydu: 1. "Genel kriz olasılığının" neden ilk kez kapitalist üretim biçimi içinde "gerçeklik haline geldiği"[25] ve 2. buna rağmen (çok göreceli ve periyodik düzensizliklere tabi olsa da) "genişleyen bir kapitalizmde hareketli denge"nin nasıl "mümkün olduğu."[26] Elbette bu, sonraki aşamada analizin somutlaşmasını dışlamaz; aslında bunu gerektirir.[27] (Başarılı bir somut analiz örneği, *Kapital*'in III. Cilt'inin XV. Bölüm'ünde verilmiştir. Ayrıca Marx'ın bu cildin, daha ileri düzeyde somutlaştırma zorunluluğuna açıkça gönderme yaptığı 878. sayfasında yer alan metodolojik tespitler de dikkate alınmalıdır.)

Böylece Luxemburg'un Marx'ı kınamasına neden olan "ruhsuz kurgu"nun, toplumsal yeniden üretim sürecinin "genel olarak sermaye" bağlamında incelenmesinden başka bir şey olmadığı görülebilir. Bu, *Kapital*'in yönteminin Luxemburg tarafından ne ölçüde yanlış yorumlandığını, sonuçta da onun Marx'ın yeniden üretim şemalarına yönelik eleştirisine ne kadar az güvenebileceğimizi gösterir. (Bu, aynı zamanda Lenin'in *Kapital*'in yöntembiliminin anlaşılmamış olmasını, İkinci Enternasyonal zamanındaki Marksist ekonomi teorisinin en zayıf yönü olarak tanımlamasında ne kadar haklı olduğunu gösterir.)[28] Luxemburg'un ekonomik süreçlerin tekil sermayenin bakış açısından ve toplam toplumsal sermayenin bakış açısından incelenmeleri arasın-

22 *a.g.e.*, s. 510 [489-90].

23 *a.g.e.*, s. 512 [511].

24 "Burada Sismondi'yi tarihsel araştırmanın dışında tutuyorum, çünkü onun görüşlerinin bir eleştirisi, çalışmanın sermayenin gerçek hareketlerini ele alan kısmına (rekabet ve kredi) aittir." *Teoriler III*, s. 53.

25 *Teoriler II*, s. 514 [494].

26 Buharin, *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*, s. 154.

27 *Teoriler*'in II. Cilt'inde dile getirilen metodolojik düşüncelerin, ne Luxemburg'un ne de onu eleştirenlerin dikkatini çekmiş olması bir bakımdan önemli olmalıdır.

28 Bkz. Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 28, s. 180.

daki temel ayrıma etkili bir şekilde dikkat çektiği doğrudur; bu konu üzerine yazdığı sayfalar kitabının en iyi sayfaları arasındadır. Ne var ki Luxemburg, aynı zamanda "genel olarak sermaye" ile "gerçekte" sermaye, "birçok sermaye" arasındaki temel ayrımı da eşit ölçüde karıştırır. Ona göre, yalnızca tekil sermaye soyut bir inceleme yöntemine izin verirken, toplam toplumsal sermaye kategorisi doğrudan gerçekliği temsil eden bir kategori olarak kullanılmalıdır.

Luxemburg'un "tarihsel gerçekliğe" karşıt olarak "teorik kurgu"ya atıf yapması, Marx'ın yeniden üretim şemaları hakkındaki hatalı eleştirisi ve son olarak kitabının geçerli özünü, yani sermayenin sınırsız değerlenme güdüsü ile kapitalist toplumun sınırlı satın alma gücü arasındaki çelişkinin kapitalizmin politik ve ekonomik genişlemesinin temel kaynaklarından birisi olduğu yönündeki vurgusunu Marksist teori açısından, somut olarak geliştirmeyi üstlenememesi bu yüzdendir.

Luxemburg'un bu soruya vereceği yanıtın tatmin edici olup olmayacağından bağımsız olarak, onun bu yaklaşımı, yani doğrudan Marx'ın teorisinin kendisinden çıkan, ama İkinci Enternasyonal'in reformist taraftarları açısından zorlu problemler ortaya koyan bir yaklaşımı, tartışmanın merkezine tekrar taşımış olduğunu teslim etmek gerekir.

3. Karl Marx ve Politik Ekonomide Kullanım-Değeri Meselesi[1]

Ham Taslak'ın içeriğinin sunumuna başlamadan önce, cevabı *Han Taslak* hakkındaki bilgilerimize esaslı katkılar sağlayan, ama daha önce ki Marksist literatürde çok ihmal edilmiş olan[2] yöntembilimsel bir soru yu ortaya koymak istiyoruz. Mesele, Marx'ın ekonomi teorisinde kulla nım-değeri kavramının rolüdür.

I.

Marx'ın Ricardo'nun sistemine getirdiği sayısız eleştirel yorum ara sında en çarpıcı olanı, yalnızca *Ham Taslak*'ta bulunabilir. Buradaki eleş tiri, Ricardo'nun ekonomisinde kullanım-değerinden soyutladığını,[3] bı önemli kategoriyle yalnızca "harici olarak ilgilendiği"[4] ve sonuçta kulla nım-değeri kategorisinin Ricardo açısından "basit bir önvarsayım olaral cansız dur[duğu]"[5] şeklindedir.

---

1 İlk olarak 1959'da İsviçre'de basılan *Kyklos* gazetesinde yayımlanmıştır.

2 Burada istisna oluşturan iki çalışmanın ismini verebiliriz: Birincisi, Rus iktisatçı I. I Rubin'in 1930 tarihli *Marx's Theory of Production and Consumption* adlı çalışmasıdır k yazar bu çalışmaya ulaşamamıştır; ikincisi ise (en azından kısmen) Grossmann'ın soı çalışması *Marx, die klassische Nationalokonomie und das Problem der Dynamik*'tir (teksirl çoğaltılmıştır) New York.

3 *Grundrisse*, s. 267 [Cilt 1, 187].

4 *a.g.e.*, s. 647 [Cilt 2, 127].

5 *a.g.e.*, s. 320 [Cilt 1, 231].

Şimdi bu eleştiriyi daha yakından incelemeliyiz. Oldukça tuhaftır ki Marksist ekonomistler arasında kullanım-değerinin göz ardı edilmesi ve "meta konusu" (*Warenkunde*) kapsamı içine alınması bir gelenek olduğu için, bu eleştiri yalnızca Ricardo ile değil, Marx'ın öğrencilerinin birçoğuyla da ilgilidir. Mesela, Böhm-Bawerk'e verdiği yanıtta Hilferding şunları yazar: "Meta, kullanım-değeri ve değerin birliğidir, ama bu birliği iki farklı boyutta ele alabiliriz. [Meta] doğal bir nesne olarak doğa biliminin konusu – toplumsal bir nesne olarak, bir sosyal bilimin, politik ekonominin konusudur.

Ekonominin konusu, toplumsal olarak karşılıklı bağlantıların bir sembolü olduğu ölçüde metanın, eşyanın toplumsal boyutudur. Diğer yandan metanın doğal boyutu, onun kullanım-değeri, politik ekonominin ilgi alanı dışında kalır."[6]

İlk bakışta bu, sadece Marx'ın *Katkı*'da yer alan ve çok iyi bilinen bir bölümün yeniden bir ifadesi gibi görünür. Peki ama bu pasaj Marx'ta aslında ne demektedir?

"Açıktır ki bir meta için kullanım-değeri olmak, zorunlu bir önkoşuldur, ama kullanım-değeri için meta olup olmamak zorunlu değildir. Kendi başına kullanım-değeri, belirli bir ekonomik biçimden bağımsız olduğu için, politik ekonominin araştırma alanının dışında kalır. Kullanım-değeri ancak bizzat kendisi belli bir biçim haline geldiğinde bu alan ait olur."[7]

Orijinal ifadenin kopyasından önemli şekilde farklı olduğu[8] ve

6 R. Hilferding, *Böhm Bawerk's Criticism of Marx*, Clifton NJ: Kelley, 1949, s. 130.

7 *Katkı*, s. 28 [42].

8 Bernstein bunu derhal fark etmiş ve (*Dokumenten des Sozialismus* 1904 Heft 4, s. 154-57'de) Hilferding'in metnini tartışırken, meseleyi onun ifade ediş*i* ile Marx'ın kendi ifadesi arasındaki ayrılık konusunda Hilferding'i yıpratmıştır. Bernstein şöyle yazar: "Marx kullanım değerini politik ekonominin dışına tamamen atacak kadar pervasız değildir" ve Hilferding bunu yapıyorsa, "demek ki bir Marx yorumcusu olarak sahip olduğu yüce konumdan, ciddiye almadığı üniversite profesörlerinin konumundan bile daha aşağılara düşer." Fakat bu alaycı sözler, Bernstein'in kendisinin de bu ayrılığı nasıl ele alınacağı konusunda bir fikir sahibi olmadığı ve bunu ancak Marx'ın teorisini "psikoloji okul"üne bağlı iktisatçılara yaklaştırarak çözebildiği gerçeğini gizleyemez.

Bu konuda Hilferding'den çok zayıf bir yanıt gelir: "Kullanım-değeri, ancak toplumun bilinçli amacı olduğu, onun bilinçli toplumsal eyleminin konusu haline geldiği zaman bir toplumsal kategori olarak belirlenebilir. Kullanım-değeri böyle bir hale, amacı kullanım değerleri üretimi olan bilinçli bir yönetime sahip sosyalist bir toplumda gelir; oysa kapitalist toplumda durum hiç de böyle değildir. . .Ama sosyalist bir toplumda kullanım-değeri, toplumsal bir kategori olarak belirlenebilse bile, ekonomik bir kategori ve teorik bir ekonomi analizinin konusu değildir, çünkü bilinçli şekilde yönlendirilmiş bir üretim ilişkisi böyle bir analiz gerektirir" (*Neue Zeit* No.4, s. 110-11).

Hilferding'in bu cümleleri keyfi şekilde yeniden kurmasının Marx'ın gerçek görüşünün beceriksizce çarpıtılmasıyla eşdeğer olduğu kabul edilmelidir.

Ya da daha yakın zamanlardan Marksist bir yazarı, P. M. Sweezy'i ele alabiliriz. Onun Marx'ın ekonomi teorisini yaygınlaştırmayı amaçlayan *Kapitalist Gelişme Teorisi* çalışmasında şunları okuruz: "Marx, kullanım-değerini (ya da şimdi adlandırılacağı şekliyle 'faydayı') doğrudan toplumsal bir ilişkiyi cisimleştirmediği için politik ekonominin araştırma alanının dışında tutmuştur. Marx, ekonomi kategorilerinin, toplumsal kategoriler, yani insanlar arasındaki ilişkileri temsil eden kategoriler olması gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. Bu yaklaşımın, modern ekonomi teorisinin tavrıyla keskin bir karşıtlık içinde olduğunun farkına varmak önemlidir. . ."[9]

Sweezy'nin anlatımı, normalde Marksist ekonomiyi yaygınlaştırmaya yönelik çalışmalardaki anlatımlardan temelde farklı değildir.[10] Ama Sweezy, yalnızca *Artı-Değer Teorileri*'ne değil, Marx'ın kendi ekonomi teorisinde kullanım-değerinin rolünü gayet ayrıntılı şekilde tartıştığı *A. Wagner Üzerine Kenar Notları*'na da[11] erişebildiği için, onun durumunda hata yapmak daha da bağışlanamaz bir şeydir.

Marx, sözü geçen çalışmasında Wagner hakkında şöyle yazar: "Ancak *Kapital*'in bir kelimesini bile anlamamış olan bir *vir obscurus* [yabancılaşmış ve sıradan biri] şu sonuca varabilir: Marx, *Kapital*'in bi-

9 *Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 26 [38].

10 Filozof Marcuse, "Marx, kullanım değerinin ekonomi teorisinin kapsamı dışında olduğunu belirtirken, ilk önce klasik politik ekonomideki meselelerin gerçek durumunu tanımlamaktadır. Marx'ın kendi analizi, kapitalizmlerde kullanım-değerlerinin ancak 'değişim-değerinin maddi taşıyıcıları' (*Kapital I*, s. 126(36)[50]) olarak ortaya çıktığını kabul edip açıklamakla başlar. O halde Marx'ın eleştirisi, kullanım-değerlerinin kapitalist tarzda ele alınışını çürütür ve eleştirinin amaçlarını bu ilişkinin tamamen ortadan kaldırıldığı bir ekonomi üzerine kurar" (*Us ve Devrim*, s. 304) diye yazarken diğer uca gider.

Bu yorumun keyfiliği hemen anlaşılır. Öncelikle, *Katkı*'dan alınan pasaj, sadece klasik politik ekonomiyle değil, genel anlamda politik ekonomiyle ilgilidir. İkincisi, Marx hiçbir yerde kullanım-değerlerinin yalnızca "değişim değerinin maddi taşıyıcıları" olduklarını değil, "aynı zamanda" "değişim değerinin maddi taşıyıcıları" olduklarını belirtir ki bu çok başka bir meseledir. Son olarak, Marx kendisini asla kullanım değerlerinin kapitalist tarzda ele alınışıyla mücadele etmeye değil, bunun yerine kullanım değerlerinin insani gereksinimleri karşılayabilmesi için kendilerini önce değişim değerleri olarak ortaya koymak zorunda olmasının kapitalizme (ve genelde meta üretimine) özgü bir olgu olduğunu bilimsel olarak açıklamaya vermiştir.

11 Marx'ın son ekonomi çalışması, *MEW* Cilt 19, s. 355–89'da basılmıştır. İngilizce baskısı, *Theoretical Practice*, sayı 5, Bahar 1972'de yayımlanmıştır.

rinci baskısında 'kullanım-değeri' hakkındaki bir dipnotta Alman uzmanların genel olarak 'kullanım-değeri'yle ilgili saçmalamalarını bir kenara bıraktığı ve gerçek kullanım-değeri ile ilgili bir şeyler bilmek isteyen okuyucuyu 'metalar üzerine tanımlara'[12] yönlendirdiği için, Marx için kullanım-değerinin bir rolü yoktur...Eğer en basit somut ekonomik varlık olan 'Meta' analiziyle ilgileniliyorsa, analizin konusuyla bir ilgisi olmayan tüm ilişkiler uzak tutulmalıdır. Yine de kullanım-değeriyle ilgili olarak meta hakkında söylenecek ne varsa birkaç satırda söyledim; ama diğer yandan kullanım-değerinin –emek ürününün[13]– göründüğü karakteristik biçime dikkat çektim; yani 'Bir şey bir meta olmadan da yararlı ve insan emeğinin ürünü olabilir. Kendi ihtiyaçlarını doğrudan kendi emeğinin ürünüyle karşılayan herkes, aslında metalar değil, kullanım değerleri yaratır. Metaları üretmek için onun yalnızca kullanım-değerleri değil, başkaları için kullanım-değerleri, toplumsal kullanım-değerleri üretmesi gerekir . . ."[14] Böylece kullanım değerinin kendisi -'bir metanın' kullanım-değeri olarak- tarihsel anlamda belirli bir karaktere sahiptir . . . Dolayısıyla, meta kendisini bir yandan bir kullanım-değeri ve ürün olarak, diğer yandan bir 'değer' olarak sunduğu için, [standart üniversite iktisatçılarının yaptığı gibi] metalar dünyasının bir parçasını oluşturmayan kullanım değerleri ya da ürünler hakkında her türlü banal düşünceye ek yapmak için meta analizinin sağladığı olanağı kullanmak, tam anlamıyla sözü dolandırmak olurdu...Diğer taraftan *vir obscurus*, metayı, kendini ortaya koyduğu ikili biçim içinde analiz etmekle kalmayıp, ürünü meta olan emeğin ikili niteliğinin, yararlı emeğin, yani kullanım-değerleri yaratan somut emek biçimlerinin ve soyut emeğin, yani hangi 'yararlı' biçimde kullanıldığına bakılmaksızın (üretim sürecini sonraki sunuşum buna dayalıdır) emek-gücünün harcanması olarak emeğin, metanın ikili varoluşu içinde ifade edildiğini; metanın değer-biçiminin gelişimi içinde, onun son biçimi olan para-biçiminde, dolayısıyla parada, metanın değerinin, bir başka metanın kullanım-değeri, yani diğer metanın doğal biçimi içinde temsil edildiğini; artı-değerin bizzat emek-gücünün 'özgün' ve özel kullanım değerinden elde edildiğini vb. vb. söyleyerek hemen devam ettiğim gerçeğini görmezden gelmiştir. Yani, kullanım-değeri benim ekonomi analizimde, şimdiye kadarki ik-

12 Bkz. *Katkı*, s. 28 [42].

13 Bu, "emek ürünü olduğu sürece" diye okunmalıdır.

14 *Kapital I*, s. 131 [55]'ten alınmıştır.

tisatçıların[15] analizlerinde olduğundan çok daha önemli bir rol oynar, ama bu, 'kullanım-değeri' ve 'değer' kelimelerinin kavramları hakkında ileri geri tartışarak değil, ancak belli ekonomik biçimlerin analizinden çıktığında göz önüne alınır."[16]

II.

Fakat Marx'ın eleştirisinin temeli nedir ve başlangıçta dile getirilen, Ricardo'ya karşı itirazları gerçekte nasıl yorumlamalıyız?

Bunu yanıtlamak için Marksist sistemin temel yöntembilimsel varsayımlarına geri dönmeliyiz.

Klasik ekolün tersine, Marx'ın tüm teorik çabasının "belli bir toplumsal düzenin ortaya çıkışını, varoluşunu, gelişimini, ölümünü ve yerini daha yüksek bir toplumsal düzene bırakmasını düzenleyen belirli yasaları"[17] ortaya çıkarmaya yönelik olduğunu biliyoruz. Bu yüzden Marx, kapitalist üretim biçimini "yalnızca maddi üretim koşullarının gelişiminde belirli bir sınırlı döneme tekabül eden tarihsel bir üretim biçimi"[18] olarak ve burjuva ekonomisinin kategorilerini de "tarihsel olarak belirlenmiş belirli bir üretim biçiminin koşullarını ve ilişkilerini, toplumsal geçerlilikle ifade eden düşünce biçimleri"[19] olarak görmüştür.

Fakat geçerliliği için yalnızca tarihsel bir iddiaya dayanan bir teori, böyle belirli yasaların bilgisine nasıl varabilir? Ve bu yasalar, "özne ile nesnenin, insanlık ile doğanın özdeşliğinden kaynaklanan" bir olgu olarak "tüm üretim dönemleri belli ortak özelliklere sahip"[20] olduğu için,

15 Elbette Marx, burada Smith ve Ricardo'nun ekonomi analizlerinden bahsediyor.

16 *MEW* Cilt 19, s. 371.

17 J. J. Kaufmann'ın Marx'ın araştırma yöntemine dair anlatımı – Marx tarafından *Kapital*'in I. Cilt'inin Almanca İkinci Baskı'sına yazılan Sonsöz, s. 102 [27]'den alıntılanmıştır.

18 *Kapital III*, s. 259 [229].

19 *Kapital I*, s. 169 [91].

20 *Grundrisse*, s. 85 [Cilt 1, 23]. Dolayısıyla, "ürettiği ürünlerin bir kısmını, üretim araçlarına ya da yeni ürünlerin unsurlarına sürekli dönüştürmedikçe, hiçbir toplum üretime devam edemez, başka bir deyişle hiçbir toplum yeniden üretim yapamaz" (*Kapital I*, s. 711 [581]). Bu nedenden dolayı, toplum, üretim araçları üreten sanayilerin büyümesiyle tüketim malları üreten sanayilerin büyümesi (Marx'ın yeniden üretim şemalarındaki Kesim I ve II) arasında belli bir üretim oranını sürdürmek, rezervler biriktirmek, vb. zorundadır. Diğer yandan, her toplum, "nüfus artışının gerekli kıldığı, gelişme fonu dediğimiz bir fonu elinde tutmak" zorunda olduğu için, her toplumda toplumun üyeleri tarafından belli bir artı-emek miktarı sağlanmış olmalıdır "(*Teoriler I*, s. 107 [99]). "Hem ücretleri hem *artı-değeri*, hem gerekli emeği hem de artı-emeği, kendi özgül kapitalist niteliklerinden sıyırıp atarsak, geriye kuşkusuz bu biçimler değil, bütün toplumsal üretim biçimlerinde ortak olan özleri kalır"(*Kapital III*, s. 876 [767]). Son olarak, "toplumun kullanılabilir

tüm toplumsal dönemler için geçerli olan genel ekonomik belirlenimler ile nasıl uyumlaştırılabilir? Sonuç olarak, bu ortak özellikleri ayıklayarak, "tüm tarihsel farklılıkları genel beşeri yasalar altında silmek ya da yok etmek"ten daha kolay bir şey yoktur.[21] Örneğin, "en gelişmiş diller bile en az gelişmiş dillerle ortak yasalara ve özelliklere sahip olmalarına karşın, bu dillerin gelişimini belirleyen öğeler, bunların genel olarak sahip oldukları ile ortak olarak sahip oldukları arasındaki ayrımı" ifade etmelidir. Benzer şekilde politik ekonominin görevi de, her şeyden evvel, kapitalist dönemin gelişim yasalarını, "bunların birliği içinde" (kapitalist dönemin, sahip oldukları ortak özellikler sayesinde, daha önceki dönemlerle kurduğu birlik içinde) "özsel farkın unutulmasına izin vermeyecek" şekilde araştırmaktır."[22]

Peki ama ekonomi alanında gelişmeyi oluşturan şey nedir? Bu kesinlikle, içinde kendi özgün toplumsal niteliğini ifade ettiği süreçtir! "Emek-süreci sırf insanla doğa arasındaki bir süreç olduğu ölçüde, bunun basit öğeleri, tüm toplumsal gelişim biçimlerinde ortak olmayı sürdürür. Oysa bu sürecin belli her tarihsel biçimi, kendi maddi temelleri ve toplumsal biçimleri içinde daha ileri bir gelişimi gösterir."[23] Burada belirleyici olan faktör, doğal olarak verili "içerik"lerinden ayrı olarak, toplumsal biçimlerdir. "Doğal yasalar bütünüyle ortadan kaldırılamayacağı" için, bunlar tek başına etkin, ileri giden öğeyi temsil ederler;[24] "tarihsel olarak farklı durumlarda değişebilecek şey, yalnızca, bu yasaların kendilerini içinde ortaya koydukları biçimdir."[25]

Burada ekonomideki "Biçim" ve "İçerik" arasındaki temel Marksist ayırıma daha yakından bakamayız. (Hegel'in *Mantık*'ının etkisi burada kolayca görülebilir.[26]) Yine de kesin bir gerçek vardır: Marx'a göre, belirli

---

emek zamanını, yeniden düzenlenen üretimden bir şekilde uzak tutmayı hiçbir toplum başaramaz" (*MEW* Cilt 32, s. 12). Sonuçta, değerin belirlenmesini oluşturan bu maddi temel, sosyalizmde de çok önemli olacaktır. (*Kapital III*, s. 851)

21 *Grundrisse*, s. 87 [Cilt 1, 25].

22 *a.g.e.*, s. 85 [Cilt 1, 23].

23 *Kapital III*, s. 883 [725].

24 Hegel'in *Mantık Bilimi, Cilt II*, s. 79 [344]. "Madde ilgisiz olarak belirlenmiştir: O, etkin olana karşı edilgen olandır . . . Madde biçimlenmeli ve Biçim kendisini maddileştirmelidir - kendine Madde içinde kendi ile özdeşlik ve kalıcılık vermelidir."

25 Marx'ın Kugelmann'a 11 Temmuz 1868 tarihli mektubu, *Seçme Yazışmalar*, s. 196 [Cilt 1, 245].

26 Rus politik ekonomici I. I. Rubin bir başka bağlamda şöyle yazar: "İçerik ve biçim arasındaki ilişki sorununda, Marx'ın Kant'ın değil de Hegel'in bakış açısını benimsediği unutulmamalıdır. Kant, biçimi içerik açısından dışsal bir şey ve içeriğe dışarıdan bağlanan bir şey olarak ele almıştır. Hegel felsefesinin bakış açısından ise, içerik, kendi içinde,

üretim tarzlarını ayırt etmeye yarayan ve ekonomik bireylerin toplumsal ilişkilerini ifade eden şey, *ekonomik* biçimlerdir. Örneğin, Rossi'yi eleştirirken söylediği gibi: "Rossi'nin 'değişim biçimlerine' kayıtsız kalması, tıpkı bir fizyologun, farklı yaşam biçimlerine, bunların tümü yalnızca organik maddenin biçimleridir diyerek kayıtsız kalması gibidir. Oysa bir toplumsal üretimin özgül niteliğini anlamak söz konusu olduğunda, önem taşıyan tek şey tam da bu biçimlerdir. Ceket cekettir. Ama ceketi birinci değişim biçimi [terzinin satışa hazır ceket ürettiği biçim] içinde yaptırtırsanız, kapitalist üretim ve modern burjuva toplum biçimi söz konusudur; ikinci biçim [ceketi isteyen kişi tarafından terziye malzeme ve ücret verilen biçim] içinde ise, Asya tipi ilişkilere ya da ortaçağ ilişkilerine vb. bile uygun düşen bir zanaatçı biçimi vardır."[27] Çünkü "birinci durumda yevmiyeli terzi yalnızca ceket üretmez, sermaye üretir; dolayısıyla da kâr üretir; ustasını bir kapitalist olarak ve kendisini de bir ücretli emekçi olarak üretir. Girişimci bir terzi, kendi işçisinin yaptığı bir ceketi giyip kullandığı zaman ne kadar girişimci olursa, yevmiyeli bir terzinin giymem için evde bana yaptığı ceket de beni (ekonomik bir kategori anlamında) ancak o kadar kendi girişimcim yapar."[28]

Marx bir başka pasajda şunları yazar: "Sermaye tarafından 'ödenen' ücretler alan İngiltere ve Hollanda'daki tarım emekçileri, aynı Fransız köylüsü ya da kendini geçindiren Rus köylüsü gibi 'kendi ücretlerini kendileri üretirler'. Üretim süreci kendi sürekliliği içersinde düşünüldüğünde, kapitalist, işçiye bugün 'ücret' olarak yalnızca dün ürettiği ürünün bir kısmını öder. Bu yüzden, fark, bir durumda işçinin kendi ücretini ürettiği, diğerindeyse bunu üretmediği gerçeğinde yatmaz...Tüm fark, ücret biçiminde kendisine dönmeden önce işçi tarafından üretilen emek ürünün uğramış olduğu *biçim değişikliğinde* yatar . . ."[29]

Dolayısıyla Marx'a göre, ekonomik analizin asıl konusunu oluşturan şey, belli toplumsal üretim ve bölüşüm biçimleridir ve daha önceki ekonomistleri, hatta bunların en iyi temsilcilerini bile ayırt eden şey, tam da "mal-

biçimin dışarıdan bağlı olduğu bir şey değildir. Daha ziyade içerik, kendi gelişimi yoluyla, halihazırda kendinde örtük olarak bulunan biçimi doğurur. Biçim, zorunlu olarak içeriğin kendisinden çıkar." (*Marx'ın Emek Değer Teorisi*, Detroit: Black and Red 1972, s. 117 [128])

27 Marx'ın buradaki yorumları, Rossi'nin aşağıdaki cümlesine gönderme yapar: "İnsan hazır giysileri ister bir terziden alsın, ister kendisine malzemesi verilen ve ücreti ödenen yevmiyeli bir terziden alsın, sonuçlar bakımından iki girişim de birbirinin tamamen aynısıdır" (*Teoriler I*, s. 295 [279]).

28 *Teoriler I*, s. 295-96 [280].

29 *Teoriler III*, s. 424. (Krş. *Grundrisse*, s. 87 [Cilt 1, 25])

zemeyi çok kaba bir biçimde ele almalarının" yanı sıra, "ekonomik ilişkilerin farklı biçimlerini ayırt etmede gerekli olan teorik kavrayıştan yoksun olmaları"dır.[30] Yalnızca R. Jones ve Sismondi bu eleştirinin dışında tutulur.[31]

Böylece yöntembilim üzerine arasözümüzün sonuna geldik. Bu arada okuyucu aynı zamanda, Marx'ın ekonomi teorisinde kullanım-değerinin rolü sorusunu çok genel terimlerle cevapladığımızı fark etmiş olacaktır. Bu bölümün başında Marx'ın *Katkı*'sından alıntıladığımız o pasaj nasıl devam etmiştir? "Belli bir ekonomik biçimden bağımsızlığı içinde" kullanım-değeri, "politik ekonominin araştırma alanının dışında kalır. Kullanım-değeri ancak *bizzat kendisi belirli bir biçim* haline geldiğinde bu alana ait olur." Bir başka deyişle, kullanım-değerine ekonomik bir önem atfedilip atfedilmeyeceğine, ancak toplumsal üretim ilişkileriyle olan ilişkisi göz önünde bulundurularak karar verilebilir. Kullanım-değeri, kesinlikle bu ilişkileri etkilediği ya da kendisi bu ilişkilerden etkilendiği ölçüde ekonomik bir kategoridir. Ama bundan ayrı olarak, sadece "doğal" özellikleri içersinde, politik ekonominin kapsamı dışında kalır ya da *Grundrisse*'de denildiği gibi "Politik ekonomi, zenginliğin özgül toplumsal biçimlerini ya da daha çok zenginliğin üretimini ele alır. Zenginliğin maddesi, emek gibi öznel olsun, doğal ya da tarihsel gereksinimlerin karşılanmasına dönük nesneler gibi nesnel olsun, en başta bütün üretim çağları için ortak görünür. Bunun içindir ki bu madde ilkin, politik ekonominin incelenmesinin tamamen dışında kalan ve ancak biçimsel ilişkiler tarafından değişikliğe uğratıldığında ya da onları değişikliğe uğratır gibi göründüğünde inceleme alanına giren, salt önvarsayım olarak ortaya çıkar."[32]

III.

Bu şekilde düşünüldüğünde, ekonomide kullanım-değerinin rolü hakkında Marx ve Ricardo arasındaki farkın ne olduğu sorusu, artık

30 *Teoriler I*, s. 92 [85] ve *Kapital I*, s. 682 [556]; *Kapital III*, s. 323.

31 "Jones'u (belki Sismondi hariç) diğer ikrisatçılardan ayıran şey, sermayenin özsel niteliğinin onun toplumsal olarak belirlenmiş biçimi olduğunu vurgulaması ve kapitalist üretim biçimi ile diğer üretim biçimleri arasındaki tüm farklılığı da bu ayırt edici biçime indirgemesidir" (*Teoriler III*, s. 424).

32 *Grundrisse*, s. 852 [Cilt 2, 312]. Krş. s. 881 [Cilt 2, 338]: "Burjuva zenginliğinin kendini ortaya koyduğu ilk kategori, meta kategorisidir. Meta kendisini iki boyutun birliği olarak gösterir. Meta kullanım-değeridir, yani insanların her türlü gereksinimini karşılamaya yönelik bütün sistemlerin konusudur. Bu, metanın, en farklı üretim dönemlerinde ortak olabilen ve bu yüzden incelenmesi politik ekonominin ötesine geçen maddi boyutudur. Kullanım-değeri, modern üretim ilişkileri tarafından dönüştürüldüğünde veya bu ilişkileri dönüştürmek için müdahil olduğunda, politik ekonominin kapsamına girer."

açıklanması zor bir soru olmaktan çıkar. Hem Marx hem de Ricardo, emek-değer teorisini kabul ettikleri için, bu soru onların temel değer teorileriyle ilişkilendirilemez. Emek-değer teorisi açısından, emek ürünlerinin faydasının ya da kullanım-değerinin, değer yaratımında herhangi bir etkiye sahip olduğu varsayılamaz; bunların kullanım-değerleri daha ziyade değişilebilirliklerinin basit bir önvarsayımı olarak görülmelidir. Yine de bundan hiçbir şekilde kullanım-değerinin herhangi bir ekonomik öneme sahip olmadığı ve kolayca ekonomi alanının dışında tutulması gerektiği sonucu çıkmaz.

Marx'a göre, bu yalnızca basit meta dolaşımı (M-P-M değişim biçimi) durumunda doğrudur. Basit dolaşım "aslında[33] yalnızca değişim değerinin bazen meta rolünde, diğer zamanlarda ise para rolünde ortaya konduğu biçimsel süreçten ibarettir."[34] Değişime girecek metaların tam olarak nasıl üretildiği (yani kapitalist ekonomi içinde mi yoksa kapitalizm öncesi ekonomide mi üretildiği) ve değişimden sonra nasıl tüketildikleri, basit meta dolaşımının ekonomik olarak incelenmesi bakımından önemsizdir. Buradaki asıl aktörler sadece alıcılar ve satıcılar ya da daha ziyade onlar tarafından satışa çıkarılan ve onlar adına toplumsal bağlantıyı kuran metalardır. Değişimin gerçek amacı, yani meta üreticilerinin gereksinimlerinin karşılıklı olarak karşılanması, ancak metalar kendilerini değer olarak eşzamanlı ortaya koyduklarında ve "evrensel meta," yani para karşılığında başarılı şekilde değişildiklerinde gerçekleştirilebilir. Sonuç olarak maddenin toplumsal değişimi, metaların kendi biçiminin değişiminde meydana gelir.

Bu durumda biçim değişimi, meta sahipleri arasındaki tek toplumsal ilişki, "onların toplumsal işlevlerinin ya da birbirleriyle girdikleri toplumsal ilişkinin göstergesidir."[35] Ama değişim eylemi dışındaki içerik düşünüldüğünde "...bu içerik ancak 1) değişilmiş metanın doğal özelliği 2) değişimcilerin özel doğal gereksinimi ya da her ikisi birden, değişilen metaların farklı *kullanım-değerleri* olabilir."[36] Fakat kendi başına içerik, değişim ilişkisinin karakterini belirlemez. Aslında, kullanım-değeri sadece "belirli bir ekonomik ilişkinin kendisini üzerinde ortaya koyduğu maddi temeli" oluşturur ve "kullanım-değerine meta olarak damgasını vuran yalnızca bu belirli ilişkidir...Değişim-değeri yalnızca kullanım-

33 Orijinalinde, "*au fond*" [aslında].
34 *Grundrisse*, s. 256 [Cilt 1, 177].
35 *a.g.e.*, s. 241 [Cilt 1, 163].
36 *a.g.e.*, s. 242 [Cilt 1, 164].

değerinin belirlediği şekilde ortaya çıkmamakla kalmaz, dahası, meta sahibi metasıyla kullanım-değeri olarak ilişkilenmediği ölçüde meta yalnızca bir meta haline gelir."[37] Dolayısıyla bu durumda, yani değişimin "metanın yalnızca karşılıklı kullanımı için gerçekleştiği yerde, kullanım-değerinin yani...kendi başına metanın doğal özelliğinin ekonomik biçim olarak varlığı yoktur," yani "toplumsal bir ilişki olarak ilişkinin bir içeriği değildir."[38] Sonuçta yalnızca meta ve para biçiminin değişilmesi ekonomik öneme sahiptir ve basit meta değişiminin gösterilmesi, tek başına bu biçim değişimiyle sınırlandırılmalıdır.[39]

Oysa bu, basit meta değişimi için doğru olsa bile, Marx, "basit dolaşımda karakteristik ekonomik biçimin dışında kalan, kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki farkın ...genel olarak bunun dışında kaldığı" sonucuna varmaktan daha yanlış bir şey olamayacağını belirtir. "Örneğin burjuva ekonomisinin yalnızca değişim-değeriyle ilgilendiğine ve kullanım-değerini sadece dışsal olarak ele aldığına inanan Ricardo, değişim-değerinin en önemli belirlenimlerini tamamen kullanım-değerinden, bu ikisi arasındaki ilişkiden çıkarır: örneğin, fiyatların belirlenmesinde ve benzer şekilde arz ve talep ilişkisi vs. üzerindeki en önemli etkiyi atfettiği *toprak rantı, en düşük ücret düzeyi, sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki fark*."[40] Aslında Ricardo "değişim-değeri ağır basan yöndür. Ama elbette kullanım, kendi yolunu değişim sayesinde bulmasına rağmen, yalnızca değişimle belirlenmiş olmakla sona ermez"[41] derken haklıdır. "İster tüketim için ister üretim için olsun, yararlanmak, tüketmektir. Değişim, bu eylemin toplumsal bir süreç yoluyla dolayımlanmasıdır. Bu kullanım/yarar" değişim sayesinde "ortaya konabilir ve sadece değişimin bir sonucu olabilir; o halde değişim, sadece kullanımın bir uğrağı olarak görülebilir vb... (Dolaşımdaki) sermaye açısından, değişim, kullanım-değerinin ortaya konması olarak görünür, ama öte yandan onun (üretim eylemi içinde) kullanımı, değişimi ortaya koyan, kendi değişim-değerini koyan olarak görünür. Aynısı üretim ve tüketim için de geçerlidir. Burjuva ekonomide (her ekonomide olduğu gibi), bunlar kendine özgü farklarda ve kendine özgü birimlerde ortaya konmuştur. Önemli olan, bu ayırt edici özellikleri bütünüyle anlamaktır...yoksa ne

37 *a.g.e.*, s. 881 [Cilt 2, 338-9].
38 *a.g.e.*, s.267 [Cilt 1, 187].
39 "Bireylerin toplumsal ilişkilerini ekonomik süreçleri içinde incelemek istediğimizde, bu sürecin kendi karakteristik biçimine bağlı kalmalıyız" (*Grundrisse*, Almanca baskı, s. 914).
40 *Grundrisse*, s. 646-47 [Cilt 2, 127].
41 *a.g.e.*, s. 257 [Cilt 1, 187].

Ricardo'nun yaptığı gibi bütünüyle bunlardan soyutlamak, ne de can sıkıcı Say'in yaptığı gibi sadece 'yararlılık' sözcüğünün önvarsayılması için yaygara koparmaktır." Çünkü "bizzat kullanım-değeri, ekonomik bir kategori olarak rol oynar. Bu rolü oynadığı yerde...kullanım-değerinin ne ölçüde ekonominin ve onun belirli biçimlerinin dışında, sadece önvarsayılan bir konu olarak var olmadığı...gelişmenin kendisinden ortaya çıkan bir şeydir."[42]

IV.

Öyleyse, Marx'a göre, kendi başına kullanım-değeri burjuva ekonomisinin biçimsel ilişkileri tarafından dönüştürülür mü ve buna karşılık olarak kendisi "belirli bir ekonomik biçim olarak" bu biçimsel ilişkileri dönüştürmek üzere ne zaman devreye girer?

Marx, daha önce alıntılanan *A. Wagner Üzerine Kenar Notları*'nda, basit meta dolaşımında bile metanın para-biçiminin gelişmesiyle birlikte, bir metanın değerinin "kullanım-değeri, yani başka bir metanın doğal biçimi içersinde" temsil edilmesi gerektiğine işaret eder. Marx'a göre, bu, yalnızca paranın doğal olarak meta olması gerektiği, yani maddesinde kullanım-değerine sahip olduğu değil, aynı zamanda bu kullanım-değerinin, para-metanın işlevini yerine getirebilmesini sağlayan tamamen kendine özgü fiziksel özellikleriyle bağlantılı olduğu anlamına gelir. *Ham Taslak*'ta şunları okuruz: "Öyleyse, para ilişkisinin konusu, bu ilişkinin cisimleşmiş hali olarak değerli metallerin incelenmesi, Proudhon'un inandığı gibi politik ekonomi alanının hiç de dışında değildir, tıpkı renklerin ve mermerin fiziksel niteliğinin ressamlık ve heykelcilik alanının dışında olmaması gibi. Değişim-değeri olarak metanın sahip olduğu özellikler, metanın doğal niteliklerinin yeterli olmadığı bu özellikler, en üstün biçimde para maddesi olan metalara talebi ifade eder. Bu talepler, şimdiye kadar kendimizi sınırladığımız düzeyde [yani, yalnız metallerin dolaşımı düzeyinde] en eksiksiz şekilde değerli metaller tarafından karşılanmıştır."[43]

Evrensel eşdeğer işlevi gören metalar, tam da onları tek para maddesi haline getiren belirli özellikleri yüzünden kullanım-değerlerini iki katına çıkarabilirler. Metalar, ". . .tikel bir meta olarak tikel kullanım-değerlerinin yanı sıra" "evrensel" veya "genel" bir kullanım-değeri içerirler.[44] "Bu

42 *a.g.e.*, s. 646, 267 [Cilt 2, 127; Cilt 1, 187].

43 *a.g.e.*, s. 174 [Cilt 1, 102-3].

44 "[Paranın] biçimsel kullanım değerinin, hiçbir gerçek bireysel ihtiyaçla ilgisi yoktur" (*Katkı*, s. 89 [63]).

evrensel ve genel kullanım-değerinin kendisi karakteristik bir biçimdir, yani değişim süreci içersinde diğer metalar tarafından üzerine uygulanan çok taraflı eylemin sonucu olarak, [para-metanın] oynadığı özgül rolden kaynaklanır."[45] Bu durumda, "...maddi ve biçimsel değişim çakışır, çünkü parada, içeriğin kendisi karakteristik ekonomik biçimin parçasıdır."[46]

Marx'ın *Kenar Notları*'nda bahsettiği ikinci örnek, yani sermayeyle emek arasındaki değişim belirleyici öneme sahiptir. Örneğin "burjuva dünyanın yüzeyinde" göründüğü şekliyle basit meta dolaşımına baktığımızda, perakende ticarette "bir ekmek satın alan işçi ile aynı ekmeği alan milyoner, bu eylem içinde yalnız basit alıcılardır, bakkal da onların karşısında yalnız satıcı olarak vardır. Bu satın alma eylemlerinin içeriği, tıpkı kapsamı gibi, biçimsel boyutla karşılaştırıldığında, tamamen ilgisiz görünür."[47]

Fakat yüzeydeki bu değişimden kapitalist üretim tarzının özünü belirleyen sermayeyle emek arasındaki değişime geçtiğimizde, mesele oldukça farklı görünür. Çünkü basit dolaşımda, "A metası B parası karşılığında değişilirse, bu para da tüketime ayrılan –ve A için değişimin ilk amacı olan- C metası karşılığında değişilirse, C metasının kullanımı, tüketimi, tamamen dolaşımın dışına çıkar ve ilişkinin biçimiyle ilgisizdir...bireyin kendi doğal yapısı itibariyle bireysel olarak gereksinim duyduğu nesneyle ilişkisinden daha fazlasını ifade etmeyen salt fiziksel bir ilgidir. Bireyin C metasıyla ne yapacağı, ekonomik ilişkiye ait olmayan bir sorundur."[48] Bunun tersine, sermayeyle emek arasındaki değişimde, kapitalist üretim sürecinin ve bizzat sermaye ilişkisinin önvarsayımını oluşturan şey, kesinlikle kapitalistin satın aldığı metanın (yani emek-gücünün) kullanım-değeridir. Bu satın alma işleminde kapitalist, tüketilmesi "doğrudan emeğin nesnelleşmesiyle (*Vergegenständlichung*) yani değişim-değerinin ortaya konulmasıyla örtüşen" bir metayı değiştirir.[49] Sonuç olarak, burada "kullanım-değerinin içeriği önemsiz olsa," tersine, "para karşılığı değişilen şeyin kullanım-değeri belli bir ekonomik ilişki olarak ortaya çıkar...ve burada kullanım-değerinin kendisi değişim-değeri tarafından belirlendiği için ekonomik sürece girer."[50]

45 *Karkı*, s. 47 [63].
46 *Grundrisse*, s. 667 [Cilt 2, 144-5].
47 *a.g.e.*, 251 [Cilt 1, 173].
48 *a.g.e.*, s. 274 [Cilt 1, 193-4].
49 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 944.
50 *Grundrisse*, s. 274-75, 311 [Cilt 1, 194, 224].

Bu yüzden, sermayenin değişim-değerindeki artış gibi, artı-değer üretimi de emek-gücü metasının özgül kullanım-değerinden türüyorsa, o zaman politik ekonomi buna karşılık işçiye düşen değer-ürün payını onu geçindirmek için gereken malların karşılığıyla sınırlamalı, sonuç olarak bu payın esas olarak kullanım-değeri sayesinde belirlenmesine olanak sağlamalıdır.[51] Bu durumda da kullanım-değeri kategorisi, kapitalist üretim biçiminin ekonomik ilişkileri üzerinde etkiye sahiptir.

Artık kullanım-değerinin sermayenin dolaşım süreci içersindeki ekonomik ilişki biçimlerini sürekli etkilediğini kabul edebiliriz. Burada ürünün maddi doğasının çalışma döneminin ve dolaşım döneminin süresini etkileme biçimlerini görmezden geliyoruz[52] ve doğrudan dolaşım süreci açısından temel olan ayrıma, yani Marx'm Ricardo'ya karşı yürüttüğü, yukarıda bahsi geçen polemikte işaret ettiği sabit ve döner sermaye arasındaki ayrıma geçiyoruz.

Sabit sermaye ele alındığında, onun "üretim sürecinde" ancak " kullanım-değeri olarak kullanıldığı ya da tüketildiği ölçüde değer olarak" dolaştığı görülür. "Ama tüketilmesi ve kullanım-değeri biçiminde yeniden üretilmesi için gereken zaman, onun dayanıklılığına bağlıdır. Dolayısıyla bu sabit sermayenin dayanıklılığı ya da bozulma süresinin azlığı veya çokluğu, yani sermayenin yinelenen üretim süreçleri içinde işlevini yerine getirmeye devam edebildiği sürenin azlığı ya da çokluğu, sahip olduğu kullanım-değerinin bu boyutu, burada, süreci belirleyen bir biçim, yani sermaye açısından maddi yönden değil, biçim yönünden belirleyici bir öğe haline gelir. Sabit sermayenin, toplam sermayeyi oluşturan kısmı ile birlikte zorunlu olarak yeniden üretilmesi için gereken zaman, bu yüzden burada, toplam sermayenin devir zamanını ve dolayısıyla değerlenme zamanını değiştirir."[53]

Böylece sabit ve döner sermaye kategorilerinde, "kullanım-değerleri olarak [emek sürecinin üç] öğesi arasındaki ayrım...sermayenin kendi içersindeki niteliksel bir ayırım ve tüm (devir) hareketinin belirleyicisi

51 "Ricardo, emeğin ürününü işçi açısından yalnızca kullanım-değeri –ürünün, yalnızca işçinin işçi olarak yaşayabilmek için gereksindiği kısmı- olarak görüyor. Ama, işçinin nasıl olup da, birdenbire, değişimde yalnızca kullanım-değerini temsil ettiğini ya da değişimden yalnızca kullanım-değerini çekip aldığını hiç de anlamamış " (*a.g.e.*, s. 551 [Cilt 2, 42]).

52 Özellikle *Kapital II*'nin V, XII ve XIII. Bölümleri.

53 *Grundrisse*, s. 685 [Cilt 2, 160]. *Kapital II*, s. 170-71 [153-4].

olarak ortaya çıkar."[54] O nedenle bu, kullanım-değerinin sermaye sürecine ekonomik bir faktör olarak girdiği bir başka örneği ifade eder.[55]

Fakat kullanım-değerinin rolü en açık şekilde, *Kapital II*. Cilt, III. Kısım'da sunulduğu haliyle toplam toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecinde görülür. Bu bölümün başında Marx, sadece tekil bir sermayenin tek bir yeniden üretim süreci analiz edildiği sürece (yani I. Cilt'te olduğu gibi), "...ister makine olsun ister hububat ya da ayna olsun, meta-ürünün doğal biçiminin analiz açısından hiçbir önem taşımadığına" işaret eder. I. Cilt'te sadece "bir yandan kapitalistin, ürünü değeri üzerinden sattığı, diğer yandan da süreci yeniden başlatmak ya da devam ettirmek için üretimin nesnel araçlarını dolaşım alanında bulduğu varsayılmıştı." Çünkü "dolaşım alanında üzerinde durduğumuz tek hareket, kapitalist üretimin temel koşulu olarak emek-gücü alım satımıydı."[56] Oysa "bu salt biçimsel[57] sunuş tarzı", yeniden üretimindeki sorunun sadece değerin değil, aynı zamanda malzemenin yerine konması olduğu "toplam toplumsal sermayenin incelenmesi için artık uygun değildir" ve sonuç olarak her şey değer-ürünün kullanım-değerine, maddi biçimine bağlıdır.[58]

Aynı vurgu, Marx'ın kullanım-değerinin ekonomik kategori olarak öneminden açıkça söz ettiği *Teoriler*'de farklı şekilde ortaya konmuştur: "Kendi başına artı-değer ele alınırken, ürünün, dolayısıyla artı-ürünün aldığı ilk biçimin hiçbir önemi yoktur. Bu, gerçek yeniden üretim sürecini, kısmen onun biçimlerini anlamak, kısmen de lüks üretimin vb. yeniden üretim üzerindeki etkisini kavramak için ele aldığımızda önemli hale gelir."[59] Marx, "bunun kendi başına kullanım-değerinin ne

54 *Grundrisse*, s. 692 [Cilt 2, 166].

55 Bu bakımdan, "toprakla bütünleşmiş sermaye olarak," fabrika binaları, demiryolları, tüneller, rıhtımlar, vb. biçiminde işlev gören emek aletlerinden söz etmeliyiz. Bu emek aletlerinin "bir yerde sınırlandırılması, sıkı sıkıya bir yere bağlanması olgusu, sabit sermayenin bu kısmına, ulusların ekonomisinde özel bir rol yükler. Bunlar ülke dışına gönderilemez, dünya piyasasında metalar halinde dolaşamazlar. Bu sabit sermaye üzerindeki sahiplik hakkı değişebilir, alınıp satılabilir ve bu ölçüde düşünsel olarak dolaşabilir. Bu mülkiyet hakkı, söz gelimi, hisse senetleri biçiminde, dış piyasalarda bile dolaşabilir. Ama bu türden sabit sermayeye sahip olan kişilerin değişmesi, ulusal zenginliğin *hareketsiz ve maddi bakımdan sabit olan kısmının, hareketli kısmıyla* ilişkisini değiştirmez" (*Kapital II*, s. 166 [149]).

56 *a.g.e.*, s. 356-57 [315-6].

57 Başka bir deyişle, sürecin biçimi akılda tutularak.

58 *Kapital II*, s. 398 [352]. Tugan-Baranovsky ve Otto Bauer'in iyi bilinen yeniden üretim şemaları, kesinlikle bu yöntembilimsel önermeyi dikkate almadığı için sorunludur.

59 *Kapital II*, s. 407.

kadar ekonomik önem kazandığının bir başka örneğini"[60] oluşturduğunu vurgular.

Şimdi *Kapital*'in III. Cilt'inde ele alınan konulara geçiyoruz. Burada da kullanım-değerinin ekonomik bir kategori olarak önemine dair çok sayıda örnek bulabiliriz. Bu, Marx'ın (Ricardo gibi) nihayetinde "değişim-değerinin kullanım-değeriyle ilişkisinden" türettiği toprak-rantı örneğinde açıktır. Ayrıca, kullanım-değerinin önemi, hammaddelerin değerindeki dalgalanmalara bağlı olduğu kadarıyla, kâr oranıyla ilişkili olarak da gösterilmiştir. Çünkü, "özellikle gerçek anlamda tarımsal ürünler, yani organik doğadan alınan hammaddeler. . .ürün hâsılatında değişiklik vb. nedeniyle fiyatta meydana gelen dalgalanmalardan etkilenir. Kontrol edilemeyen doğal koşullara, iyi ya da kötü geçen mevsimlere vb. bağlı olarak, aynı miktarda emek, çok farklı miktarlardaki kullanım-değerleri ile temsil edilebilir ve bu kullanım-değerlerinin belli bir miktarı bu yüzden farklı fiyatlara sahip olabilir."[61] Fiyattaki bu değişimler, "ücretleri, dolayısıyla artı-değer oranını ve miktarını olduğu gibi bıraksa bile, kâr oranını her zaman etkiler."[62] Bunun yanında, kullanım-değerinin sermaye birikimi üzerindeki etkisine de özel bir dikkat göstermeliyiz.

Grossmann şöyle yazar: "Marksist literatürde şimdiye kadar vurgu, sadece kapitalist üretim ve sermaye birikim süreci içersinde sabit sermayenin *değer miktarının*, emeğin üretkenliğindeki artışla ve sermayenin

60 *Teoriler III*, s. 251-52. Marx, aynı çalışmada yer alan bir başka pasajda, "devredilmeden önce...artı-değerin bir kısmının doğrudan değişmeyen sermayeye dönüştürülebilir" olup olmadığı sorusunu inceler. Bu konuyla ilgili olarak şöyle yazar: "Endüstriyel alanlarda imalatçılar için tüm fabrikaları kuran makine üreticileri vardır. Bunun onda birinin artı-ürün ya da karşılığı ödenmemiş emek olduğunu varsayalım. Bu onda-birin, bu artı-ürünün, bir üçüncü taraf için yapılan ve ona satılan fabrika yapılarından mı oluştuğu, yoksa üreticinin kendisi için kurduğu –ve kendine sattığı- binalardan mı oluştuğu hiç fark etmez. Burada önemli olan tek şey, artı-emeği temsil eden kullanım-değeri türünün, artının ait olduğu kapitalistin üretim alanına bir üretim aracı olarak yeniden girip giremeyeceğidir. Bu, kullanım-değerinin ekonomik olguların belirlenmesine ilişkin analizlerde ne kadar önemli olduğunun bir başka örneğidir" (*Teoriler II*, s. 488-89 [470]).

61 *Kapital III*, s. 117-18 [108].

62 *a.g.e.*, s. 115 [97-98]. Kapitalist ekonomide değişik üretim alanlarının eşitsiz gelişimi, diğer bir örnek olarak alınabilir. III. Cilt'te şöyle denir: "Üretkenliğin farklı üretim kollarında çok farklı oranlarda ve hatta çoğu kez zıt yönlerde gelişmesi olgusu, sadece rekabet kargaşasından ve burjuva üretim tarzının özelliğinden ileri gelmez. Emeğin üretkenliği, ayrıca, üretkenlik büyürken –bunun toplumsal koşullara bağlı olması ölçüsünde- çoğu kez daha az üretken hale gelen doğal koşullar ile de bağımlı durumdadır. Böylece, bu farklı alanlardaki zıt hareketler, bir yerde ilerlerken bir başka yerde geriler. Örneğin yalnızca ulaşılabilir hammadde hacmini, orman alanlarının, kömür ve demir madenlerinin tüketilmesini belirleyen mevsimlerin etkisini düşününüz" (*a.g.e.*, s. 260[230]).

daha yüksek bir organik bileşim düzeyine geçişiyle hem mutlak olarak ve hem de değişken sermayeye göreli olarak artması üzerine yapılmıştır. Fakat bu olgu, değer yönünden bakıldığında birikim sürecinin yalnızca bir tarafını oluşturur. Aslında yeniden üretim sürecinin, yalnızca bir değerlendirme süreci değil aynı zamanda bir emek süreci de olduğu -bu süreç sadece değerler değil, aynı zamanda kullanım-değerleri üretir- çok sık dile getirilmez." Ayrıca "kullanım-değeri yönünden bakıldığında, üretim kapasitesindeki artış, yalnızca mevcut sermayenin değer yitirmesi yönünde değil, kullanım nesnelerindeki niceliksel artış yönünde de işler."[63] Bunun sermaye birikimi üzerindeki etkisi, *Kapital*'in III. Cilt'inde okunabilir.[64]

Orada şöyle denilir: "Üretken güçteki artış, mevcut sermayenin değerini doğrudan doğruya, ancak kâr oranını yükseltmek suretiyle, yıllık ürünün değerinin tekrar sermayeye çevrilen kısmını artırarak büyütebilir...Bununla birlikte, emeğin üretkenliğindeki gelişme, aynı değişim-değerini temsil eden ve maddi özü, yani sermayenin maddi öğelerini, değişmeyen sermayeyi doğrudan doğruya, değişen sermayeyi en azından dolaylı olarak meydana getiren nesneleri oluşturan kullanım-değerlerinin kitlesini ve türlerini artırmak yoluyla, mevcut sermayenin değerinin yükselmesine dolaylı biçimde katkıda bulunur."[65] Aynı sermaye ve aynı emekle, değişim-değerleri ne olursa olsun sermayeye dönüştürülebilecek daha fazla ürün yaratılır. Bu ürünler ek emeğin, dolayısıyla da ek artı-emeğin emilmesine hizmet edebilir ve bu yüzden de ek sermaye yaratırlar." Çünkü "sermayenin kumanda edebileceği emek miktarı, onun değerine bağlı olmayıp, değerleri ne olursa olsun, hepsi bir araya geldiğinde kendisini oluşturan ham ve yardımcı maddelerin kitlesine, makinelere, sabit sermayenin öğelerine ve yaşam gereksinimlerine bağlıdır. Kullanılan emek kitlesi ve dolayısıyla artı-emeğin kitlesi büyüdükçe, yeniden üretilen sermayenin değeri ile buna yeni eklenen artı değerde de bir büyüme olur."[66]

---

63 Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s. 326-28.

64 Krş. ayrıca *Kapital I*, s. 752-53 [620-21].

65 "Eğer biri (aynı değerde bile olsa) daha fazla üretim öğesine sahipse, üretimin teknik düzeyi yükseltilebilir; o zaman üretim sürecinde, aynı sermaye değeri miktarıyla, bir sonraki üretim döngüsünde daha fazla değer üretecek olan daha çok işçi istihdam edilebilir" (Grossmann, a.g.e., s. 330).

66 *Kapital III*, s. 248 [220].

V.

Arz ve talep sorunu, *Kapital*'in II. Cilt'inde özel olarak ele alınmıştır. Bu sorun, yukarıda 2. Bölüm'de öne sürülen ve çok tartışılan toplumsal olarak gerekli emek-zaman sorunuyla yakından ilgilidir.[67]

I. Cilt'in daha başlangıcında şöyle yazar: "Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım-değerini, normal üretim koşulları altında, o toplumda o sıradaki ortalama beceri derecesi ve yoğunluğu ile üretmek için gereken emek-zamandır." Ayrıca, "herhangi bir malın değerinin büyüklüğünü, toplumsal olarak gerekli emek miktarı ya da onun üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek-zaman belirler."[68]

Toplumsal olarak gerekli emek-zaman kavramının bu "teknik" anlamıyla *Kapital*'de ve Marx'ın diğer çalışmalarında tekrar tekrar karşılaşırız. Bununla birlikte bu kavramın, emeğin, toplumun belli bir kullanım-değeri için duyduğu toplam gereksinimlere karşılık geldiğinde, "toplumsal olarak gerekli" sayıldığı, bir başka anlamıyla daha karşılaşırız.

Kapital'in I. Cilt'inde şunları okuruz: "Piyasadaki her keten bezi parçasının, toplumsal olarak gerekli emek-zamandan fazlasını içermediğini düşünelim. Buna karşın, bütün bu parçalar, bir bütün olarak ele alındığında, bunlar için gereğinden fazla emek-zaman harcanmış olabilir. Eğer piyasa tüm keten bezini normal fiyattan, yardası 2 şilinden yutamazsa, bu, toplumdaki toplam emeğin gereğinden büyük bir bölümünün dokumacılık biçiminde harcandığını tanıtlar. Sanki her dokumacı, kendi özel ürününe toplumsal olarak gerekli olandan daha çok emek-zaman harcamış gibidir. Burada bir Alman atasözünü yineleyebiliriz: Birlikte yakalanan birlikte asılır. Piyasadaki bütün keten bezlerinin her parçası yalnızca bütünün bir kısmı olur, tek bir ticari mal olarak değerlendirilir. Aslında her bir yardasının değeri de toplumsal olarak belirli aynı türdeş insan emeği niceliğinin maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir."[69]

Marx aynı fikri diğer birçok pasajda ifade eder. Engels ise, Rodbertus'a yönelttiği bir eleştiride, "eğer emeğin hangi araçlarla ve nasıl değer yarattığını ve böylece aynı zamanda onu belirlediğini ve ölçtüğünü incelemiş olsaydı, hem aynı türden öteki ürünlerle ilişkili olarak hem de toplumun toplam talebi ile ilişkili olarak tek bir ürün için toplumsal olarak gerekli

67 Krş. bu kitapta s.67.
68 *Kapital I*, s. 129 [53 4].
69 *a.g.e.*, s. 202 [122-3].

emek kavramına varmış olurdu"[70] diye belirttiğinde, her iki anlamı da bir tanım altında birleştirmiştir.

"Toplumsal olarak gerekli emeğin" bu iki anlamının birleştirilmesi, çok sayıda yazar tarafından kabul edilemez bir çelişki olarak görülmüştür.[71] Gerçekte çelişki yalnızca görünüştedir ve aslında bu, farklı ama karşılıklı olarak birbirini tamamlayan iki kavramla çalışmayı gerektiren farklı analiz düzeyleriyle ilgili bir sorundur.

Kapital'in III. Cilt'inde bu konu hakkında şöyle denilir: "Bir metanın kullanım-değerine sahip olduğunu söylemek, onun yalnızca herhangi bir toplumsal gereksinimi karşıladığını söylemek demektir. Biz yalnızca tekil metaları ele aldığımız sürece –miktarı zaten fiyatıyla belirtilmiş olan– belli bir meta için gereksinme olduğunu, bu gereksinimin karşılanması için gerekli olan miktar konusunda daha fazla araştırma yapmaksızın varsayabiliriz. Ne var ki bu miktar, bütün bir üretim koluna ait ürün bir yana ve buna olan toplumsal gereksinme öte yana konur konmaz büyük bir önem kazanır. O zaman bunun büyüklüğünü, yani toplumsal gereksinmenin miktarını göz önünde bulundurmak zorunlu hale gelir."[72]

Bir başka deyişle, analiz şimdiye kadar bir dizi basitleştirici varsayımdan yola çıkarak ilerlemiştir. İlk varsayım, metaların kendi değerleri karşılığında değişildiğini, ikincisi bu metaların her zaman bir alıcı bulduğunu öne sürer. Sermayenin üretim ve dolaşım sürecini, saf biçimde, bu süreçlere "eşlik eden durumların" bozucu etkisi olmadan ana hatlarıyla vermek, ancak bu şekilde mümkündü. Fakat şimdiye kadar ihmal edilen ama sonunda hakkı verilmesi gereken arz ve talep uğraklarını, artık ekonomi analizinin içersine sokmanın tam zamanıdır.

Arz düşünüldüğünde, öncelikle, tekil meta (ya da tek bir kapitalist tarafından üretilen meta miktarı) yerine, artık bütün bir üretim dalının toplam üretimini varsaymak zorundayız demektir. Tekil meta için toplumsal olarak gerekli emek-zamanın belirlenmesi, "metanın tekil değerinin (ve şimdiki varsayıma göre aynı anlama gelen satış fiyatının) onun toplumsal değeriyle örtüşmesi"[73] gereğinden çıkar. Fakat bir üretim dalının toplam üretimi söz konusu olduğunda, mesele oldukça farklıdır.

---

70 Marx'ın *Felsefenin Sefaleti* adlı çalışmasına Engels'in yazdığı Önsöz, s. 20 [20].

71 T. Grigorovici'nin yol gösterici incelemesinde, ilgili literatürün değerlendirilmesine bakınız. *Die Wertlehre bei Marx und Lassalle. Beitrag zur Geschichte eines wissenschaftlichen Misverständnisses* 1908. Ayrıca krş. Diehl, *Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu D. Ricardos Grundgesetzen*, I, 1905, s. 125-28.

72 *Kapital III*, s. 185 [166]. Aynı düşünce çizgisi *Ham Taslak* s. 404-5 [305-6]'da da görülebilir.

73 *Kapital III*, s. 182 [164].

Burada toplumsal olarak gerekli emek-zaman koşulu, ancak tüm metalar kitlesi için geçerli olabilir ve bu yüzden sonuçta metaların tekil değeri toplumsal değerlerinden ayrılmak zorundadır. Toplumsal değer, metalar toplamının ortalama değerini temsil eden piyasa değeri biçimini varsayar ve bundan bazı metalarm tekil değerlerinin daima farklılaşmak zorunda olduğu sonucu çıkar: Bu değerlerin belirlenen piyasa değerinin üstünde ya da altında kalması gerekir.

Bunun nedeni, her üretim dalındaki üreticileri genel olarak üç kategoriye ayırabilmemizdir: ortalamanın üstündeki, ortalamada ve ortalamanın altındaki koşullarda üreten üreticiler. "Kategorilerden hangisinin ortalama değer üzerinde belirleyici etkiye sahip olacağı, özellikle kategorilerin sayısal oranına ya da oransal büyüklüğüne bağlıdır."[74] Kural olarak bu, ortalama kategori olacaktır. Bu durumda, tüm meta miktarının daha kötü koşullar altında üretilen kısmı tekil değerlerinin altında satılmak zorunda kalırken, ortalamanın üstündeki koşullarda üretilen metalar fazladan bir miktar kârı güvenceye alabilecektir. Fakat ya daha iyi koşullarda üreten sınıfın ya da daha kötü koşullarda üreten sınıfın hâkim olması durumu da söz konusu olabilir. İlk durumda daha iyi koşullar altında, ikinci durumdaysa daha kötü koşullar altında üretilen metalar piyasa değerini belirleyecektir.

Eğer arz ve talep arasında bir dengesizlik olabileceğini göz ardı ederek, yalnızca piyasaya sürülen meta miktarına bakarsak, piyasa değeri bu şekilde belirleniyormuş gibi görünür. Bu yüzden, "talebin, alıcılar arasındaki rekabet yoluyla bu şekilde saptanan değerler üzerinden meta kitlesini emmeye yetecek büyüklükte olması koşuluyla... meta, piyasa değerini yukarda sözü edilen üç durumdan hangisi düzenlerse düzenlesin, kendi piyasa değerinden satılacaktır. Bu metalar kitlesi, yalnızca bir gereksinimi karşılamakla kalmaz, aynı zamanda bu gereksinimi bütün toplumsal boyutuyla karşılar."[75] Oysa kapitalist üretim biçiminde "bir yanda toplumsal bir ürüne harcanan toplumsal emeğin toplam miktarı ile... öte yanda toplumun söz konusu nesne ile karşılamak istediği gereksinmenin büyüklüğü arasında zorunlu olmaktan çok rastlantısal bir ilişki" olduğunu biliyoruz. "Her bir tekil ürün ya da bir metanın belli bir miktarı, gerçekte üretimi için gerekli toplumsal emekten daha fazlasını içermez ve bu açıdan, bu metanın tamamının piyasa değeri, yalnız gerekli emeği temsil eder, ama eğer bu meta, mevcut toplumsal gereksin-

74 *Teoriler II*, s. 204 [191].
75 *Kapital III*, s. 185 [166].

meyi aşan miktarda üretilmişse, toplumsal emek-zamanın bir o kadarı boşa harcanmıştır ve bu meta kitlesi, piyasada, fiilen kendisine katılmış bulunan toplumsal emekten çok daha küçük miktarda toplumsal emeği temsil eder hale gelir...belli bir tür metanın üretiminde kullanılan toplumsal emek miktarının, bu metaya olan toplumsal talebi karşılamaya yetmeyecek kadar az olması halinde ise, bunun tersi olur[76]

Her iki durumda da "piyasa değerinin [daha önce] soyut olarak açıkladığımız belirlenişi... arzın çok az olması halinde, piyasa değerinin daima, uygun olmayan koşullar altında üretilen, arzın çok fazla olması halinde ise en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlenmesi[ne]" göre değişikliğe uğrar; "bu nedenle sırf farklı koşullar altında üretilen meta miktarları arasındaki ilişkiden hareket ettiğimizde farklı bir sonuca ulaşılmasına karşın, piyasa değerini belirleyen şey, uçlardan birisi oluyor."[77]

Böylece hangi (üretici) kategorisinin piyasa değerini belirlediğinin, yalnızca onların orantısal güçlerine değil, aynı zamanda belli bir anlamda arz ve talep ilişkisine de bağlı olduğu görülebilir. Ama bu Marx'ın değer teorisini tamamen geçersiz kılmaz mı? Hiç de değil. Bu ancak, talebin arza ya da arzın talebe ağır bastığı her seferde, bu piyasa değerinin kendisinde orantısal bir artışa ya da düşüşe yol açsaydı doğru olabilirdi. Fakat bu durumda ya piyasa değeri piyasa fiyatıyla aynı olurdu ya da – Marx'ın belirttiği gibi – "kendi değerinin üstünde"[78] olurdu. Çünkü Marx'ın görüşüne göre, piyasa değeri ancak üç kategoriden birisinin üretim koşullarının (ve sonuçta tekil değerin) koyduğu sınırlar içinde hareket edebilir.

Teoriler'de toprak-rantına ayrılan bölümde şöyle yazar: "Piyasa değeriyle tekil değer arasındaki fark, genel olarak, ürünler mutlaka değerlerinin üstünde satıldığı için değil, sadece tekil ürünün değeri, tüm bir alanın ürün değerinden farklı olduğu için ortaya çıkar...Bir ürünün piyasa değeriyle tekil değeri arasındaki fark, bu nedenle, yalnızca toplam ürünün farklı bölümlerini üreten belli emek miktarlarının farklı üretkenlik derecesinde olmasından kaynaklanabilir. Bu asla değerin, bu alanda istihdam edilen toplam emek miktarını dikkate almaksızın belirlenmesinden kaynaklanmaz."[79]

76 *a.g.e.*, s. 187 [168].
77 *a.g.e.*, s. 185 [166-7].
78 *Teoriler II*, s. 271 [256].
79 *a.g.e.*, s. 270-71 [256].

Bu yüzden, eğer piyasa durumunun sonucu olarak meta kitlesi en kötü koşullarda üretilen metaların tekil değerinin üzerinde ya da en iyi koşullarda üretilenlerin tekil değerinin altında satılıyorsa, piyasa fiyatı aslında piyasa değerinden sapmış olur.[80] Piyasa fiyatında ara sıra meydana gelen dalgalanmaların düzenlenmesi, elbette burjuva ekonomi sisteminde arz ve talep ilişkisine yüklenen temel işlevdir.

Marx'ın piyasa değeri teorisine dair yorumumuzun, Marksist literatürde normal olarak sunulan yorumun dışına çıktığı açıktır. Grigorovici'nin aşağıda alıntılanan pasajı buna örnek oluşturabilir: "Marx der ki, 'eğer talep metaları piyasa değerleri üzerinde emebilecek kadar büyükse, bu meta, piyasa değerini yukarda sözü edilen üç durumdan hangisi düzenlerse düzenlesin, kendi piyasa değerinden satılacaktır. Bu metalar kitlesi, yalnızca bir gereksinimi karşılamakla kalmaz, aynı zamanda bu gereksinimi bütün toplumsal boyutuyla karşılar. Ama bunların miktarı, bunlara olan talepten daha az veya daha çok olsaydı, piyasa fiyatı ile piyasa değeri arasında sapmalar görülecekti", yani piyasa fiyatı piyasa değerini aşacak ya da bunun altında kalacak; piyasa fiyatıyla piyasa değeri örtüşmeyecekti." Grigorovici buradan şu sonucu çıkarır: "Böylece, her iki durumda da piyasa değerinin kendisi sanki arz ve talep ilişkisindeki değişikliğin sonucu olarak değişmiş gibi görünse bile, arz ve talep ilişkisini etkileyen şey ya da bir başka deyişle talep öğesi, piyasa değerindeki bir değişiklik değil, sadece metanın piyasa fiyatının piyasa değerinden sapmasıdır; çünkü birinci durumda daha kötü koşullarda üretilen meta, ikinci durumdaysa daha iyi koşullarda üretilen meta, piyasa değerini düzenliyormuş gibi görünür."[81]

İşte Grigorovici'nin görüşü budur. Peki ama burada kısmen alıntıladığımız III. Cilt'teki pasaj gerçekte bu konuda ne söylemektedir?

"Şimdi bu kitleye olan talep aynı kaldığı takdirde, bu meta, piyasa değerini yukarıda sözü edilen üç durumdan hangisi düzenlerse düzenlesin, kendi piyasa değerinden satılacaktır...Bunların miktarı, bunlara olan talepten daha az veya çok olsaydı, piyasa fiyatı ile piyasa değeri arasında sapmalar olacaktı. İlk sapma, arzın çok az olması halinde, piyasa değerinin daima, uygun olmayan koşullar altında üretilen, arzın çok

80 Krş. *a.g.e.*, s. 268 [253]. "Bu piyasa değerinin kendisi, en düşük verimli sınıfın" (kömür madeni) "ürününün değerinden büyük olamaz". "Daha büyük olsaydı, bu yalnızca piyasa fiyatının piyasa değerinin üzerinde olduğunu gösterirdi. Ama piyasa değeri, gerçek değeri temsil etmelidir."

81 Grigorovici, s. 37.

fazla olması halinde ise daima, en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlenmesidir; bu nedenle sırf farklı koşullar altında üretilen meta kitleleri arasındaki ilişkiden hareket ettiğimizde farklı bir sonuca ulaşılmasına karşın, piyasa değerini belirleyen şey, uçlardan biri oluyor.[82]

Formülasyon hiç de açık değildir ve sonuçta belirsizlikler doğurabilir. Fakat Marx kendisini III. Cilt s. 179'da daha kesin şekilde ifade eder. Şöyle yazar: "Belli bir fiyattaki bir meta, piyasada tam o kadar yer kaplar. Bir fiyat değişikliği halinde, fiyatın yükselmesiyle birlikte, metanın arzında bir azalma, fiyatın düşmesiyle birlikte, metanın arzında bir artma olduğu takdirde, bu yer aynı kalır. Fiyatın, en elverişsiz koşullar altında üretilen metaların değeri tarafından düzenlenmesi halinde, eğer talep, daralmayacak kadar kuvvetli ise, bu metaların *değeri, piyasa değerini belirler.* Bu, talep normalin üzerinde olmadıkça ya da arz olağan düzeyin altına düşmedikçe olanaksızdır. Sonuç olarak, eğer üretilen metaların kitlesi, ortalama piyasa değerleri üzerinden sürülebilecek olandan büyükse, *en uygun koşullar altında üretilen metalar, piyasa değerini düzenler.*"

Marx'ın çalışmasında, daha henüz söylenmiş bir şeyin tersini kanıtlıyormuş gibi görünen pasajlar olduğunu hiçbir şekilde reddetmek istemeyiz.[83] Fakat önemli olan, bu belirsizlikleri yanlış şekilde anlaşılmış bir Marksist ortodoksluk temelinde "açıklamak" değil, Marx'ın açıklamalarının "içsel mantığı" bakımından bunların gerçek anlamını kavramak ve yorumlamaktır. Piyasa değeri hakkındaki pasajlar üzerine yaptığımız yorumun, bir bütün olarak Marx'ın teorisiyle, özellikle de toprak-rantı teorisiyle, Gregorovici ve diğerlerinin yaptığı yorumlardan daha iyi uyuştuğunu düşünüyoruz.

Fakat burası, bu özel soruna ayrıntılı şekilde girilebilecek bir yer değil. Amacımız yalnızca, Marx'ın, kesinlikle mantıklı bir tarzda, "toplumsal olarak gerekli emek-zaman" sorununu iki farklı düzeyde ele aldığını ve bunu yapma amacının toplumsal talep öğesini, yani kullanım-değerini kendi doğru anlamı içine yerleştirmek olduğunu göstermekti.

III. Cilt'teki bir başka pasajda şunları okuruz: "Metanın kullanım-değerini temsil etmesi zorunlu bir gereklilik olmaya devam ediyor. Ama eğer tekil metaların kullanım-değeri, bunların özel bir gereksinmeyi karşılayıp karşılamadıklarına bağlıysa, o halde toplumsal ürün kitlesi-

82 *Kapital III*, s. 185 [166-7].

83 Engels'in belirttiği gibi, III. Cilt'in el yazmasının yalnızca "fazlasıyla eksik ilk taslak" olduğu unutulmamalıdır.

nin kullanım-değeri, her özel ürün çeşidi için duyulan belirli nicelikte toplumsal gereksinmeyi, yeterli bir biçimde karşılayıp karşılamadığına ve dolayısıyla, emeğin bu nicel olarak belirlenmiş toplumsal gereksinimlere uygun olarak, farklı alanlar arasında orantılı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığına bağlıdır... Toplumsal gereksinme, yani toplumsal ölçekte kullanım değeri, burada, üretimin çeşitli özgül alanlarında harcanan toplam toplumsal emek-zamanı miktarı için belirleyici öğe olarak görünmektedir. Ama bu, yalnızca, önceden tek tek metalara uygulanmış olan yasanın aynısıdır, yani bir metanın kullanım-değeri, onun değişim-değerinin ve dolayısıyla değerinin temelidir...Gerekli emek-zaman burada farklı bir anlama bürünmüş olsa da, çeşitli özel üretim alanları için kullanılabilecek bu toplumsal zaman payının nicel sınırı, genel olarak değer yasasının daha gelişmiş bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bunun ancak bu kadarı, toplumsal gereksinmelerin karşılanması için gereklidir. Bu sınırlamayı getiren kullanım-değeridir."[84]

Böylece kullanım-değerinin değişim değerine dayanan burjuva ekonomisi ilişkilerinde kendi başına nasıl işlediğini ve sonuçta bizzat bir ekonomik kategori haline nasıl geldiğini tekrar görebiliriz.

Bu son örnekle analizimizin sonuna geldik. Marx üzerine gelecekte yapılacak araştırmalar, *Ham Taslak*'tan yaptığımız alıntıların doğru olduğumuzu kanıtlayıp kanıtlamadığına ve Marx'ın ekonomik teorisinin daha önceki yorumlarının kısmi bir revizyonuna gerçekten yol açıp açmadığına -ki biz öyle olduğuna inanıyoruz- karar verecektir. Yine de biz kendimize son bir söz söyleme fırsatı tanıyabiliriz; Marx'ın Ricardo'ya itirazını böylesine orijinal ve mantıklı bir tarzda geliştirmesine olanak veren şey, kesinlikle onun kendi eşsiz analiz yöntemiydi. Marx'ın kullanım-değerini ve bunun politik ekonomideki rolünü ele alışında, "Alman diyalektik yöntemin" kullanılışının klasik bir örneğini gören Engels kesinlikle haklıydı.[85]

84 *Kapital III*, s. 635-36 [561-2]. Krş. *Teoriler I*, s. 204.

85 Engels'in *MEW* Cilt 13, s. 476'daki Marx'ın *Katkı*'sı (1859) üzerine değerlendirmesine bakınız.

İKİNCİ KISIM
Marx'ın Para Teorisinin İlk Formülasyonu

Başlangıç Notu

("Ham Taslak'ın" "Katkı" ve Kapital'in I. Cilt, Birinci Kısmı ile İlişkisi)

Daha önce belirttiğimiz gibi, Marx'ın kendisi 1857-58 el yazmalarının ancak nispeten küçük bir kısmını, aslında üzerinde esaslı bir şekilde yeniden çalışıldıktan sonra, *Katkı*'da yayımlanan Para Üzerine Bölümü (*Grundrisse* s. 119-239 [49-129]) yayımlayabilmiştir. El yazmalarının geri kalanı yazı masasında bırakılmış ve sadece belli aralıklarla *Kapital*'de ve *Teoriler*'de kullanılmıştır.[1]

Dolayısıyla konu açısından bakıldığında, *Ham Taslak*'ın birinci kısmının, hem *Katkı*'nın metniyle hem de *Kapital*'in I. Cilt, Birinci Kısmı ile örtüştüğü görülür. Dolayısıyla, *Ham Taslak*, bu metinlerin ilk taslağı olarak görülmelidir. Yine de harfi harfine bir örtüşmeden söz edemeyiz, çünkü öncelikle (sayfa 881-882'deki [Cilt 2, 338-39] kısa bir pasaj dışında)[2] *Ham Taslak*'ta değer teorisinin sunumu yoktur ve ikinci olarak

1 Bu çalışmada uygun yerlerde bunun örneklerinden bahsedeceğiz.

2 Elbette, *Ham Taslak*'ın sunumu bir bütün olarak Marx'ın değer teorisine dayandığı için, değer teorisi bu metinde örtülü anlamda mevcuttur. Marx'ın 11 Temmuz 1868'de Kugelmann'a yazdığı mektupta aşağıdaki ifadeleri kullanmakta ne kadar haklı olduğu görülebilir: "Talihsiz adam" (Marx, *Kapital*'in I. Cilt'inin *Centralblatt*'taki tenkitçisini kastediyor) "görmüyor ki kitabımda 'değer' konusunda herhangi bir bölüm olmasa bile, gerçek ilişkiler üzerine yaptığım analizler, gerçek değer ilişkisinin kanıtını ve tanıtlamasını içermektedir."(*Seçme Yazışmalar*, s. 196 [Cilt 1, 245]. 1 Temmuz 1868'de *Kapital* üzerine bir eleştiri yazısının yayımlandığı *Literarisches Centralblatt für Deutschland*'a işaret edilmektedir.)

da *Ham Taslak*'taki para bölümü, para teorisinin daha sonraki sunumlarından o kadar net biçimde ayrılır ki Marx, bu bölümün bütünüyle yeniden yazılması gerektiğini düşünmüş ve üzerinde yeniden çalıştığı metni 1859 çalışmasına temel olarak almıştır.[3] Sonuç olarak elimizde Marx'ın para üzerine bölümünün dört versiyonu var. Bu versiyonlar birçok ayrıntıda farklılaşır ve dolayısıyla bunlar arasındaki bir karşılaştırma, Marx'ın çalışmasının bu temel –ama aynı zamanda zor– bölümünün anlaşılmasına önemli bir katkı sunabilir.

3 *Katkı* için yazılan orijinal metnin ("*Urtext*"), bize göre, *Grundrisse*'nin (Almanca baskısının) 871-901. sayfalarının yanı sıra 666-69, 675-701 ve 745-62. sayfalarını da içermesi gereken kısmına bakınız. Bu kısım, Para Üzerine Bölüm'ün başlangıcını dışarıda bırakır.

4. Emek-Para Teorisinin Eleştirisi I

Marx'ın para teorisinin daha sonraki versiyonlarının tersine, *Ham Taslak*'ta olduğu haliyle bu teori, karşımıza bitmiş haliyle çıkmaz; Marx, kendi görüşünü başlangıçta Proudhoncu Darimon'un ve Proudhon'un kendi emek-para teorisinin bir eleştirisi sayesinde geliştirdiği için, bu teoriyi burada daha ziyade oluşumu içinde gözlemleyebiliriz. Sonuç olarak bu eleştiri, *Ham Taslak*'ta kırk sayfa tutarken, Marx kendisini 1859 çalışmasında[1] kısa bir özetle, *Kapital*'deyse[2] birkaç dipnotla sınırlamıştır. Biçimsel bir bakış açısından bakıldığında, gerçek para teorisinin emek-para ütopyasının eleştirisinden ayrılması, tamamen haklı çıkmıştır; bu ütopya, serbest kredi doktrini biçiminde bugün bile yakamızı hâlâ bırakmadığı için, *Ham Taslak*'tan daha sonra çıkarılan sayfalar bizim için özellikle ilginçtir.

Proudhoncular toplumsal düzen içindeki esas kötülüğün, paranın "ayrıcalığı"ndan, metaların dolaşımında ve bir bütün olarak ekonomik hayatta değerli metallerin sahip olduğu hegemonyadan kaynaklandığını söylemişlerdi. Sermayeyle emek arasındaki eşitsiz değişimin, faizin ve genel ekonomik krizlerin gerçek kaynağı burada yatmaktaydı. Sonuç

1 Bkz. *Katkı*, s. 85-86 [103-104].

2 Krş. *Kapital I*, dipnot 26, s.161 [dipnot 26, s.84]; dipnot 4, s. 181[dipnot 41, s.102]; dipnot 1, s. 188-89 [dipnot 51, s.110].

olarak, asıl yapılması gereken, altın ve gümüşün gasp ettiği hâkimiyeti yıkmak, bunları aşağı düzeyden, alelade metalar haline getirmek ve böylece "doğal" değişimin eşitliğini ve oranını yeniden kurmaktı.

Elbette, Proudhoncular kesinlikle doğrudan takasa geri dönüşü önermiyorlardı. O günkü meta üretiminin genel bir değişim aracı gerektirdiğini biliyorlardı. Yine de paranın ayrıcalıklarından sıyrılıp sıyrılamayacağı veya daha doğrusu tüm metaların doğrudan değiştirilebilir hale, yani paraya dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği sorularını soruyorlardı.

Paranın tahttan indirilmesi pek çok şekilde düşünülebilirdi; öncelikle altın ve gümüş, ancak içlerinde cisimleşen emek-zamanı doğrudan temsil edecek şekilde, para olarak devam edebilirdi. "Örneğin diyelim ki İngiliz altın lirası, aynen metrenin belli bir uzunluğun ismi olması gibi, bir ons altının x payında ifade edilen kısmı için sadece bir paye adı (hesaplama adı) olan İngiliz altın lirası adını taşımakla kalmıyor, buna aynı zamanda, gene diyelim ki, x saat emek-zaman deniyor. Gerçekte 1/x ons altın, maddeleşmiş, nesnelleşmiş olarak 1/x saat emek-zamandan başka bir şey değildir. Ama altın, geçmişte birikmiş, tanımlanmış belli bir emek-zamandır. Bunun üstündeki rakam, belli miktarda bir emeği, kendi ölçütü haline getirebilir. Böyle bir durumda, bir altın liranın, x saat emek-zamana çevrilebilmesi, onu her an satın alabilmesi gerekir; daha fazla ya da daha az miktar satın alabildiği anda değerlenmiş ya da değersizleşmiş olur; değersizleştiği durumda ise çevrilebilirliği son bulmuş demektir. Değeri belirleyen şey, ürünlere katılan emek-zaman miktarı değil, belli bir anda gerekli olan emek-zaman miktarıdır. Altın liranın kendisini alalım; bu lira 20 saatlik emek-zamanın ürünü olsun. Bazı nedenlerden dolayı, bir altın lira üretmek için daha sonra yalnızca 10 saat emek-zaman gerektiğini varsayalım. Üstündeki rakamın, liranın 20 saatlik emek-zamana eşit olduğunu belirten altın lira, bu kez yalnız 10 saatlik emek-zamana eşittir, çünkü 20 saatlik emek-zaman 2 altın liraya eşittir. 10 saatlik emek pratikte 1 altın liraya karşılık değişilir; o halde 1 altın lira, artık 20 saatlik emek-zaman ile değişilemez. Üstünde sıradan şekilde 'x saat emek' yazan altın para, başka bir paraya göre ve özellikle şimdiki altın paraya göre daha büyük dalgalanmalar uğrayabilirdi; çünkü altın, altına göre düşüp yükselemezken (altın kendisine eşittir), belli bir miktar altında birikmiş olan emek-zaman, tersine, şimdiki canlı emek-zamana göre sürekli düşüp çıkmak zorundadır. Altının çevri-

lebilirliğini sürdürmek için emek-zamanın verimliliği sabit tutulmalıdır. Dahası, üretim maliyetinin sürekli azaldığını, canlı emeğin durmadan daha verimli hale geldiğini ve böylece ürünlerde nesnelleşen emek-zamanın sürekli değer yitirdiğini iddia eden genel ekonomik yasaya göre, emek-parası olarak bu altının kaçınılmaz yazgısı, sürekli değer yitirmek olabilirdi."[3]

Bununla birlikte Marx, bu kötülüğü kontrol etmek için ("Weitling'in ve ondan önce İngilizlerin ve ondan sonra da Fransızların önerdiği gibi") altın yerine kâğıt emek-para geçirilebilirdi diye devam eder. "O zaman kâğıdın kendisinde *içerilen* emek-zaman, banknotların kâğıt değeri kadar az ilgili olmalıdır...İş saati daha verimli olursa, onu temsil eden kâğıt parçası, alım gücünü artırır ya da tam tersi düşürür, tıpkı şimdi 5 liralık banknotun, altının göreli değerinin öteki metalarla karşılaştırılınca yükselmesine veya düşmesine göre daha çok ya da daha az satın alması gibi. Altın emek-parasını sürekli değersizleşmeye tabi kılan aynı yasa uyarınca, kâğıt emek-paranın da sürekli değer kazanması gerekirdi!" Ama Proudhoncular, bu önemli değildir diye feryat eder: "İşte bizim istediğimiz de budur; işçi, şimdiki gibi orantısal olarak daha fazla yabancı zenginlik yaratmak ve kendisini değersizleştirmek yerine, emek verimliliğinin artışından memnun olur...Ne yazık ki burada bazı küçük şüpheler ortaya çıkar. İlk olarak, sadece saat hesabını gösteren bir pusula bile olsa, bir kez parayı önvarsaydığımızda, bu para biçimine dahil edilen sözleşmeleri, tahvilleri, değişmez vergileri vb. olduğu kadar bu paranın birikimini de önvarsaymak zorundayız. Biriken pusulalar, yeni çıkarılanlarla birlikte sürekli değerlenir; böylece bir yandan emeğin artan verimliliği işçi olmayanların yararına olurken, diğer yandan daha önce anlaşmaya bağlanan borçlar, emeğin yükselen verimliliği ile yan yana gider."[4] Canlı emeğin birikmiş emek, faiz ve krizler yoluyla bu şekilde sömürülmesi, kısacası Proudhoncuların paranın reformu sayesinde üstesinden gelmek istediği tüm kötülükler, yeni biçimlerle tekrar ortaya çıkar!

Dolayısıyla, Proudhoncuların –her derde deva sayılan– ikame-parası, artan emek verimliliği yasası karşısında suya düşer.[5] "Dünya her an yeni baştan başlatılabilseydi" ve dolayısıyla altına girilmiş olan yükümlülükler emek-parasının değişen değeri karşısında asla baki kalmasaydı,

3 *Grundrisse*, s. 134-35 [Cilt 1, 68].

4 *a.g.e.*, s. 135-36 [Cilt 1, 68-69].

5 Krş. Marx'ın İngiliz ütopik sosyalist Bray'in emek-para önerisine karşı *Felsefenin Sefaleti*'nde yürüttüğü polemik, s. 69-74 [68-76].

saat-pusulalarının değer kazanmasının "hiç önemli olmadığı" elbette doğru olurdu. Ama durum bu olmadığına göre emek-para, sadece bir ütopyadır. Emek-parasını savunanların istediği şey, paranın krizlerde ortaya çıkan aşırı-değerlenmesini ortadan kaldırmak[6] ve her küçük meta üreticisine ve meta satıcısına kendi ürünü için "adil" bir fiyat güvencesi vermektir. Yalnızca parayı her an metalara çevirmek değil, metaları da paraya dönüştürmek mümkün olmalıdır ki bu doğal olarak, ancak fiyatlar değerlerle, yani metalarda cisimleşmiş emek miktarlarıyla tam olarak örtüşürse mümkündür. Şimdi, emek-para teorisini savunanların ya da -Marx'ın adlandırdığı gibi- "saat-pusulacılarının" ikinci temel yanlışına, yani değer ve fiyatı aynı sınıfa sokmaları ve bu iki biçim arasındaki zorunlu antagonizmayı anlayamamaları meselesine geliyoruz.

Aslında, "tüm metaların değeri (gerçek değişim-değeri)...üretim maliyetleriyle, bir başka deyişle onları üretmek için gerekli olan emek-zamanla belirlenir. Onların *fiyatı*, para olarak ifade edilen bu değişim-değerleridir." Öyleyse, değerle fiyat arasındaki fark, ilk anda sadece nominal olarak görünür. "Ama hiçbir şekilde böyle bir durum söz konusu değildir. Metaların emek-zamanla belirlenen değeri, onların yalnızca ortalama değeridir. Bu ortalama, bir dönemin ortalama değeri olarak hesaplanıyorsa, örneğin bir pound kahve 1 şilin ise, diyelim ki bu, kahvenin 25 senelik gerçek ortalama fiyatı olarak alınıyorsa, dışsal bir soyutlama olarak görünür; ama bu ortalama, devindiren bir güç ve belirli bir çağ süresince meta fiyatlarının geçirdiği dalgalanmaları canlandıran ilke olarak kabul ediliyorsa tamamıyla gerçektir[7]...Metanın piyasa

6 *Ham Taslak*'ta Proudhoncularla ilgili olarak şunları okuruz: Proudhoncular aslında "yalnız krizler sırasında yüzeye çıkan bir yönü görürler: Altın ve gümüşün neredeyse diğer tüm metalar karşısında değer kazanmasını görürler. Öteki tarafı, altın ve gümüşün ya da paranın geri kalan tüm metalara karşı (belki emek dışlanabilir, o da her zaman değil) refah dönemi denen dönemlerde, fiyatların geçici olarak genellikle yükseldiği dönemlerde değer yitirmesini görmezler. Metal paranın...değer yitirmesi, her zaman değer kazanmasından önce geldiği için, bunların soruyu tersinden sormaları gerekir: paranın dönemsel olarak yinelenen değer yitimi nasıl önlenebilir (onların diliyle söylersek, metaların para karşısındaki ayrıcalıkları nasıl ortadan kaldırılabilir)? Bu son formülasyonda, sorun, bizzat fiyatların yükselişinin ve düşüşünün üzerinden nasıl gelineceğine indirgenmiş olur. Bunun yolu, fiyatları ortadan kaldırmaktır. Ama nasıl? Değişim-değerini ortadan kaldırarak. Ama değişim değeri, toplumun burjuva örgütlenmesine tekabül eder. Dolayısıyla bu son sorun, burjuva toplumun ekonomik olarak devrimcileştirilmesini gerektirir. Sorunu bu açıdan ele alınca, burjuva toplumun kötü yanının, bankaları 'dönüştürerek' ya da rasyonel bir 'para sistemi'nin kurulmasıyla düzeltilemeyeceği daha başlangıçta anlaşılır"(*Grundrisse*, s. 134 [Cilt 1, 67]).

7 Marx şöyle ekler: "Bu gerçek, sadece teorik bir önem taşımakla kalmaz: Olasılık hesabı hem dalgalanmanın merkezi olarak ortaya çıkan ortalama fiyatlara, hem de bu merkezin

değeri,[8] bu ortalama değerden her zaman farklıdır ve her zaman ya bunun üzerindedir ya da altındadır. Piyasa değeri, kendisini gerçek değerle, sanki bu üçüncü bir tarafmış gibi, eşitlik yoluyla değil, tersine sürekli kendisine eşit olmama yoluyla, sürekli dalgalanmalar yoluyla eşitler[9]... Öyleyse fiyat değerden yalnızca nominalin gerçek olandan ayırt edilmesi olarak değil, yalnızca altın ve gümüşle adlandırılmasıyla değil, ama ikincisi [değer] birincisinin [fiyatın] içinden geçtiği hareketlerin yasası olarak belirdiği için ayırt edilebilir. Ama bunlar sürekli olarak farklıdır ve asla dengelenmezler ya da ancak rastlantısal ve istisnai olarak dengelenirler. Bir metanın fiyatı sürekli olarak meta değerinin üzerinde ya da altındadır ve metanın kendi değeri ancak meta fiyatlarının bu yukarı-aşağı hareketi içersinde var olur. Arz ve talep, meta fiyatlarını sürekli olarak belirler; asla dengelenmez ya da ancak tesadüfen dengelenir; ama üretim maliyeti, kendi açısından, arz ve talep dalgalanmalarını belirler...Bir metanın üretim maliyeti ile altın ve gümüşün üretim maliyetinin aynı kalması koşuluyla, bunların piyasa fiyatının yükselip düşmesi, bir metaın x emek-zamana eşit olmasından, piyasada daha az veya daha çok x emek-zamana sürekli olarak komuta etmesinden, emek-zaman ile belirlenmiş ortalama değerinin üstünde ya da altında olmasından başka bir anlam taşımaz." Tam da bu sebeple ortalama emek-zamanı temsil eden saat-pusulası "hiçbir zaman gerçek emek-zamana karşılık gelmez ya da onunla değişilemez."[10]

Böylece, emek-para teorisine daha önce yöneltilen itiraz, artan verimlilik yasasının, metaların saat-pusulaları karşısında sürekli değersizleşmesine yol açmasından ve neticede saat-pusulalarının değişilemezliğiyle sonuçlanmak zorunda kalmasından kaynaklanmakla birlikte, Marx'ın şu anda bahsetmekte olduğu, saat pusulalarının değişilemezliği, "gerçek değerle piyasa değeri, değişim-değeriyle fiyat arasındaki değişilemezliğin diğer bir ifadesinden başka bir şey değildir. Tüm diğer metaların tersine, saat-pusulası, bazen daha çok bazen de daha az gerçek emek-zaman karşılığında değişilebilecek ve saat-pusulası içinde kendine özgü ayrı bir

---

üstünde ya da altındaki dalgalanmanın ortalama çıkış ve inişlerine dayanan, ticari spekülasyonun temelini oluşturur" (Grundrisse, s. 137 [Cilt 1, 70]).

8 Buradaki piyasa değeri kavramı, *Kapital III*'teki anlamından farklı bir anlam taşır - burada fiyatla özdeştir (Bkz. yukarıda s.107-111).

9 Marx burada "Hegel'in diyeceği gibi, soyut özdeşlik yoluyla değil, olumsuzlamanın, yani gerçek değerin olumsuzlaması olarak kendisinin sürekli olumsuzlanması yoluyla" diye belirtir.

10 *Grundrisse*, s. 137-39 [70-71].

varoluş, bu eşitsizliğe tekabül eden bir varoluş kazanacak olan ideal bir emek-zamanı temsil eder. Genel eşdeğer, dolaşım aracı ve metaların ölçüsü, metaların karşısına,[11] kendi yasalarını izleyen, yabancılaşmış,[12] yani şu an mevcut olan paranın tüm özellikleriyle donanmış, ama aynı hizmetleri yerine getiremeyen tekil bir biçimde çıkabilirdi. Metaların, emek-zamanın bu nesnelleşmiş miktarlarının karşılaştırıldığı aracın, üçüncü bir meta değil de, kendilerinin değer ölçüsü, emek-zamanın kendisi olması nedeniyle, sonuçta kargaşa büsbütün doruğa çıkar." Çünkü "fiyat ile değer arasındaki, üretildiği emek-zamanla ölçülen meta ile emek-zaman karşılığında değişilen ürün arasındaki fark" kesinlikle "metaların gerçek değişim-değerlerinin ifade edilmesinde bir ölçü gibi hareket eden üçüncü bir metayı gerektirir...değer belirleyici öğe emek-zaman, kendisini aynı anda hem belirleyici hem de belirleyici olmayan, kendisine hem eşit hem de eşit olmayan biçimde ifade etmek zorunda kalacağı için, fiyatların ifade edildiği öğe olamaz." (Marx burada şunu ekler: "Burada aynı zamanda, değer ilişkisinin nasıl ve niçin para biçiminde ayrı bir maddi varlık elde ettiği," başka bir deyişle meta dolaşımının niçin paranın gelişimine yol açması gerektiği "açıklığa kavuşur."[13]) Saat-pusulacılar doğal olarak "gerçek değer ile piyasa değeri, değişim-değeri ile fiyat arasındaki nominal farkı kaldırarak –yani değeri, emek-zamanın belli bir biçim içinde, örneğin altın ve gümüşte nesnelleşmesi olarak değil, bizzat emek-zaman birimleri içinde ifade ederek– ve böyle yapmakla da fiyat ve değer arasındaki gerçek farkı ve çelişkiyi ortadan kaldırmayı" hayal ederler. "Bu aldatıcı varsayım sayesinde, yalnızca saat-pusulasının getirilmesinin tüm krizleri, burjuva üretimin tüm kusurlarını ortadan kaldıracağı açıktır. Metaların para fiyatı = bunların gerçek değeri; talep = arz; üretim = tüketim; para eşzamanlı olarak hem ortadan kaldırılır hem korunur; ürünü meta olan, metada maddileşen emek-zaman, yalnızca bir değer sembolü, para, saat-pusulaları biçiminde bu emek-zamana karşılık gelen bir ayna-görüntü yaratmak için ölçülmek zorundadır. Böylece her meta doğrudan paraya dönüştürülmüş olur; altın ve gümüş de kendi açılarından bütün diğer metaların düzeyine indirilmiş olur."[14]

11 *a.g.e.*, s. 218 [Cilt 1, 143]. "Parada genel zenginlik yalnızca bir biçim değil, aynı zamanda içeriğin kendisidir. Denebilir ki, zenginlik kavramı, tikel bir nesnede gerçekleşmiş, tekilleşmiştir."

12 Her tür parada, "değişim ilişkisi kendisini üreticilere dışsal ve onlardan bağımsız bir güç olarak kurar". *a.g.e.*, s. 146 [Cilt 1, 78].

13 *a.g.e.*, s. 140 [Cilt 1, 72].

14 *a.g.e.*, s. 138 [Cilt 1, 71], krş. *a.g.e.*, s. 126 [Cilt 1, 60], "Darimon'un antagonizmayı

Artık Proudhon ve başkaları tarafından yaygınlaştırılan "Paranın Değersizleştirilmesi ve Metanın Yüceltilmesi" fikrinin, ne kadar da "meta ve para arasında var olan zorunlu karşılıklı ilişkinin temelde yanlış anlaşılması"na[15] dayandığını görebiliriz. Proudhon ve diğerleri, her meta dolaşımı sürecinin zorunlu olarak paranın gelişmesine neden olacağını ve dolayısıyla da "değişim-değeri, ürünlerin toplumsal biçimi olarak kaldığı sürece, paranın kendisini ortadan kaldırmanın olanaksız"[16] olduğunu anlamayı başaramadılar. Ama belki de "merkezi bir değişim bankası" kurulması yoluyla, emek-paranın hâlihazırda anlatılmış olan kusurlarının üstesinden gelinmesi, böylece anarşik piyasa güçlerinin yerine bir toplumsal planlama öğesinin geçmesi mümkündür.

Aslında Marx, buna şöyle yanıt verir: "Metaların fiyatlarının onların değişim-değerlerine eşit olduğu koşullar sağlanırsa ve arz-talep dengesinin, üretim-tüketim dengesinin ve son aşamada oransal üretimin gerçekleştiği varsayılırsa, para konusu, özellikle değeri temsil eden biçimin mavi mi yeşil mi, kağıt mı metal mi olacağı veya başka hangi toplumsal hesaplama biçimlerine bürünebileceği konusu ikincil hale gelir. Böyle bir durumda, gerçek para ilişkileri hakkında bir araştırma yapıldığı bahanesini sürdürmek bütünüyle anlamsız olur."[17]

O halde saat-pusulası çıkaran, aynı zamanda da bireysel üreticilerin metalarını üretim maliyetleri üzerinden satın alan bir banka hayal edelim. Bu durumda banka "genel bir alıcı, yalnız şu ya da bu metanın değil, bütün metaların alıcısı" olacaktır, çünkü ancak bu şekilde emek-para genel kabul görebilir. "Ama banka genel alıcı olunca, genel satıcı da olmalıdır; yalnızca bütün malların depolandığı liman doklarının değil, yalnızca ge-

---

indirgediği son analiz budur. Altın ve gümüşün ayrıcalığını kaldırın, onları tüm öteki metaların düzeyine indirin; Darimon'un son kararı budur. O zaman altın ve gümüşün ya da altına veya gümüşe çevrilebilen banknotların kötülüklerinden kurtulmuş olursunuz. Tüm kötülükleri kaldırırsınız. Daha da iyisi, bütün metaları, şimdi yalnızca altın ve gümüşün sahip olduğu tekel konumuna yükseltirsiniz. Bırakın Papa yerinde kalsın, ama herkesi de birer Papa yapın."

15 *Katkı*, s. 86 [104].

16 *Grundrisse*, s. 144 [Cilt 1, 77].

17 *a.g.e.*, s. 153 [Cilt 1, 84]. Krş. *Kapital I*, s. 188, dipnot 1 [110, dipnot 51] "Bu noktada yalnızca şunu eklemek isterim ki, örneğin Owen'in 'emek-parası', tiyatro bileti ne kadar para sayılırsa o kadar paradır. Owen, doğrudan toplumsallaşmış emeği, meta üretimine tamamen ters bir üretim biçimini önvarsayıyor. Emek belgeleri, yalnızca, bireyin ortak emekte yer aldığını ve tüketim için ayrılan ortak üretim içinde hak ettiği belli payı gösterir. Ama Owen, meta üretimini önvarsayarken, aynı zamanda para ile de hokkabazlık edip, bu üretim biçiminin gerekli koşullarının çevresinden dolanmaya çalışma hatasına hiç düşmedi."

nel ambarın değil, her tüccarın sahip olmasıyla aynı anlamda, metaların sahibidir." Buna göre, "bankaya ikinci bir özellik yüklenmelidir; banka, bütün metaların değişim-değerini, yani onlarda maddeleşmiş emek-zamanı resmi olarak belirleme gücüne sahip olmalıdır"[18] (Marx, "altın ve gümüşün saflığını ve ağırlığını denetlemek o kadar kolay değildir" diye ekler). Yine de, "bankanın işlevleri burada bitmez. Onun metaların belli bir endüstride mevcut ortalama üretim araçlarıyla üretilebildiği emek-zamanı...belirlemesi gerekir. Ancak bu da yeterli olmayabilir. Belli bir miktarda ürünün üretilmesi için gerekli zamanı belirleme ve üreticilerin, emeği eşit derecede üretken kılmalarının koşullarını sağlamanın (yani emek araçlarının bölüşümünü dengeleme ve düzenleme) yanı sıra, farklı üretim dallarında uygulanması gereken emek-zaman miktarlarını da belirlemek zorundadır. (Bu sonuncusu zorunlu olacaktır, çünkü değişim-değerini gerçekleştirme ve bankanın parasının gerçekten değişilebilir olmasını sağlamak amacıyla, genel olarak toplumsal üretimin, değişim sürecindeki tarafların ihtiyaçlarını her zaman karşılayacak şekilde istikrarlı ve düzenli hale getirilmesi gerekecektir.)" Fakat "hepsi bu kadarla da kalmaz. En büyük değişim süreci, metalar arasındaki değil, metalarla emek arasındaki değişim sürecidir...İşçiler emeklerini bankaya satmamalı," tersine Proudhoncuların doktrinine göre, "emeklerinin toplam ürünü için değişim-değeri almalıdırlar, vb. Tam bu açıdan bakınca banka, yalnızca genel alıcı ve satıcı değil, aynı zamanda genel üreticidir. Aslında banka, ya üretimin despotik hâkimi ve bölüşümün yöneticisi ya da basbayağı ortaklaşa çalışan toplum için defter ve hesap tutan bir kuruldan" (yani, sosyalist bir planlama ajansından) "başka bir şey olmamalıdır."[19] Fakat bu durumda Proudhoncuların "metaların adil değişimi" ideali tersine dönecektir.

Bu konuda Marx şu sonuca ulaşır: "Burada...temel soruna ulaştık... Dolaşım aracında ve dolaşımın örgütlenmesinde bir değişiklik yaparak, var olan üretim ilişkileri ve bunlara tekabül eden bölüşüm ilişkileri devrimcileştirilebilir mi? Soruyu ilerletelim: Var olan üretim ilişkilerine ve bunlara dayalı toplumsal ilişkilere dokunmadan dolaşımda böyle bir dönüşüm gerçekleştirilebilir mi? Dolaşımdaki böyle her dönüşüm, diğer üretim koşullarında değişimleri ve toplumsal devrimleri önkoşul olarak koyarsa, bunun peşinden, bir yandan bu toplumsal değişimlerin zora dayalı nite-

18 Rodbertus ayrıca, kendi "oluşturulmuş değer" ve emek-parası açısından, "değişime girecek olan ürünlerde içerilen emek miktarlarının doğru hesaplanmasını, dengelenmesini ve sabitlenmesini" öngörür. C. Rodbertus Jagetzow, *Schriften*, Cilt II, s. 65.

19 *Grundrisse*, s. 154-56 [Cilt 1, 86].

liğinden kaçınmak, öte yandan da bu değişimleri dolaşımdaki dönüşümlerin bir önkoşulu olarak değil, aşama aşama gelen sonucu olarak göstermek için dolaşım hileleri öneren doktrinin çöküşü kendiliğinden gelir."[20] "Değişim-değeri temel olarak kaldığı sürece, bunun bir budalalık olduğu ve dahası, metal paranın güya değişimi bozacağı yanılsamasının onun doğasını bütünüyle göz ardı etmekten kaynaklandığı artık açıkça anlaşılmış olmalıdır. Diğer yandan yine açıktır ki hâkim üretim ilişkilerine karşıtlık arttığı ve bu ilişkiler de eski derilerini değiştirmeyi daha çok zorladığı ölçüde, polemikler, sistemin açık bir şekilde ortaya koyduğu, en çarpıcı, en çelişkili ve en zorlu fenomen olarak, metal para ya da genel olarak paraya yöneltilir. Öyleyse, parayı düzeltmeye yönelik her türlü kurnazca çabanın, paranın salt algılanabilir görünüşünün çelişkilerini ortadan kaldıracağı varsayılmaktadır. Yine, paraya yapılan bir saldırı diğer her şeyi olduğu gibi bırakıp, yalnızca parayı düzeltme çabası olarak göründüğü sürece, para konusunda bazı devrimci girişimlerin gerçekleştirilebileceği açıktır.[21] O zaman, eşeğe vurma niyetiyle çuvala vurulmuş olur. Ama eşek çuvala vurulduğunu anlamazsa, aslında eşeğe değil gerçekten çuvala vurulmuş olur. Eşek vurulduğunu hissederse, çuvala değil eşeğe vurulmuş olur. Bu gibi girişimler kendi başına paraya karşı yöneldiği sürece, bunlar sadece nedenleri dokunulmadan bırakılan sonuçlara karşı bir saldırı olurlar; başka bir deyişle, sağlam temeli, az ya da çok güçlü bir tepki vererek bu girişimlere... hâkim olabilme gücüne sahip olan üretim sürecinin bozulması."[22]

Marx'ın, emek-para ütopyasına yönelttiği eleştiri üzerine bu kadar söz yeter.[23] Marx'ın buna getirdiği itirazların, büyük bir oranda, kendi para teorisinde zaten içerilmiş olduğu görülebilir. Aslında bu itirazlar, Marx'ın para teorisinin –yani paranın gelişimi teorisinin- çok önemli bir öğesini oluşturur. Bu nedenle, Marx'ın el yazmasında ayrıntılı olarak gösterildiği şekliyle, bu konuyu incelemeye geçmemiz gerekecek.

---

20 *a.g.e.*, s. 122 [Cilt 1, 56].

21 Krş. Proudhon'un faiz teorisi üzerine Marx tarafından yapılan benzer bir değerlendirme. Marx, 24 Ocak 1865'te Schweitzer'e şöyle yazar: "Belli ekonomik ve politik koşullarda kredi sisteminin, tıpkı örneğin, on dokuzuncu yüzyılın başında İngiltere'de zenginliğin bir sınıftan diğerine aktarılmasını kolaylaştırdığı gibi, işçi sınıfının kurtuluşunu hızlandırmak için de kullanılabileceği tartışmasız ve son derece açıktır. Fakat faiz getiren sermayeye, sermayenin temel biçimi olarak bakmak ve belli bir kredi sistemini, faizin kaldırılması iddiasıyla ilişkilendirerek, toplumu dönüştürmenin temeli yapmak bütünüyle bir küçük burjuva fantezisidir" (*Seçme Yazışmalar*, s. 147 [Cilt 1, 182]).

22 *Grundrisse*, s. 240 [Cilt 1, 162].

23 Marx'ın, yine bu bağlamda Proudhon'un kriz teorisine yaptığı eleştiriyi dışarıda tuttuk.

5. "Değerden Paraya Geçiş"*

1. Paranın oluşumunun gerekliliği

Marx, *Kapital*'de "güçlük, paranın meta olduğunun anlaşılmasında değil metanın nasıl, neden ve hangi yollarla para haline geldiğini keşfetmekte yatar"[1] diye yazar. Bu yüzden mesele, para gelişiminin, en basit ve temel meta değişimi ilişkisi içinde saklı olan tohumunu kazıp çıkarmaktır.

Marx'ın *Kapital*'ine aşina olan okurlar, bu sorunun, I. Cilt'teki "basit," "toplam" ve "genel" değer biçiminin analizinin ana temasını oluşturduğunu bilirler. Yine de bu sorunun cevabı aslında *Ham Taslak*'ta zaten bulunabilir.[2]

Marx'a göre emek-paranın her türlü biçiminin önünde duran engelleri hatırlayalım. Birincisi, tüm metaların "saat-pusulaları" ile ilişkili olarak sürekli değersizleşmesine yol açacak olan, emek üretkenliğinin artış

---

* Bkz. Marx'ın *Grundrisse*'deki *Index zu en 7 Hefter*'i [7. Defterin Dizini], Almanca Baskı, s. 855 [Cilt 2, s. 352].

1 *Kapital I*, s. 186 [107].

2 Marx daha 1844'teki ilk ekonomi yazılarında ve ayrıca *Felsefenin Sefaleti*'nde, "paranın değerin değer olarak değişiminin ilk gerçek biçimidir" ve sonuç olarak "değişim, tikel bir değişim aracı yaratılması yoluyla, değişim-değerini tekilleştirmek zorundaydı" diye belirtir (*MEGA III*, s. 532). Yine de bu mantık çizgisi, *Ham Taslak*'a kadar detaylı olarak geliştirilip, sağlam şekilde kurulmamıştı.

yasasıdır. İkincisi, "değer ve fiyatın, gerçek değer ve piyasa değeri"nin uyumsuzluğu; yani değer kavramına içkin bir olgu olarak, tekil metada nesnelleşen fiili emek- zamanın, genel veya ortalama emek-zamanla doğrudan örtüşmemesidir. Bu noktada, Marx'ın ortaya attığı iddianın gelişim seyrini bir kez daha ele almalıyız.

Emeğin ürünlerinin, ancak aynı toplumsal özün, genel insan emeğinin cisimleşmiş halleri olarak hesaba katıldıkları sürece, değer olduklarını biliyoruz. Oysa emek, "metaların tikel doğal özelliklerinden bağımsız ve ayrı bir genel nesne biçiminde var olmaz."[3] "Tikel doğal maddeleri tikel insan gereksinimleri için kullanan,"[4] bireylerin farklı yoğunluk ve beceri düzeyleri gösteren emeği, belirli somut emektir. Bu haliyle emek, "tikel özelliklere ve gereksinimlerle tikel ilişkilere sahip belli bir tikel metada" nesnelleşir; öte yandan genel insan emeği ve değer olarak, "kendi doğal özelliklerine kayıtsız ve bu nedenle aynı emek-zamanı nesnelleştiren başka her metaya dönüştürülebilecek -yani değişilebilecek- olan, kendi payından ya da miktarından fazlasını ifade etmeyen bir metada"[5] nesnelleşmelidir. Bir başka deyişle, "kendi varlığına kavuşmadan önce, meta, evrensel emek-zaman değil, yalnızca belli bir tür nesnelleşmiş tekil emek-zamandır. Bu yüzden meta, doğrudan değişim-değeri değildir, ama değişim-değeri *haline gelmek* zorundadır." Peki ama "tikel bir metayı doğrudan *nesnelleşmiş evrensel* emek-zaman olarak ifade etmek nasıl mümkündür, ya da -aynı anlama gelecek şekilde- tikel bir metada nesnelleşen tekil emek-zaman, evrensel bir karakteri doğrudan nasıl benimser?"[6]

Canlı emek için geçerli olan şey, aynı zamanda nesnelleşmiş emek, yani metanın kendisi için de geçerlidir. "İki meta, örneğin bir yarda pamuklu bez ve bir ölçek yağ, doğal nitelikleri itibariyle farklıdır, farklı özelliklere sahiptir, farklı ölçülerle ölçülürler, karşılaştırılamazlar." Diğer yandan, değer olarak "tüm metalar niteliksel olarak eşittir ve yalnızca niceliksel olarak farklıdırlar, böylece karşılıklı olarak ölçülebilir ve belli niceliksel ilişkilerde birbirlerinin yerine geçebilirler. Değer metaların toplumsal ilişkisi,[7] ekonomik niteliğidir." Değer "doğal niteliklerine

3 *Grundrisse*, s. 168 [Cilt 1, 97].

4 *Kapital I*, s. 133 [57].

5 *Grundrisse*, s. 168 [Cilt 1, 97-8].

6 *Katkı*, s. 43, 46 [58-61].

7 Metaların "değer olarak nesnel niteliği[nin], sadece toplumsal" (*Kapital I*, s. 138 [82]) olmasından, bunların, insanların bilgi ve iradesinden bağımsız bir maddi varlığa sahip olmadıkları sonucu elbette çıkmaz. Bu yüzden *Teoriler III*, s. 163'te Marx şöyle der:

bakmaksızın, toplumsal emeği, tüm ürünlerin özü olarak öngörür ..." "Belli bir değere sahip bir kitap ve aynı değere sahip bir somun ekmek birbirleriyle değişilebilir, farklı maddeler olmalarına rağmen aynı değerdedirler." Bu yüzden, değer olarak "meta, bir eşdeğerdir...diğer tüm metaların genel temsilcisi, genel değişim aracı olmanın yanı sıra genel ölçüsüdür. Değer olarak meta, paradır."

Yine de kesinlikle "değer olarak metalar birbirlerinden yalnızca niceliksel bakımdan farklı oldukları için...metaların doğal farklılığı ekonomik eşdeğerleriyle çelişkiye düşmek" ve bu yüzden taşıdıkları değerler, kendilerinden "niteliksel bakımdan ayırt edilebilir bir varlık" kazanmak zorundadır. Çünkü "değer olarak her meta bölünebilir; ama doğal varlığı içinde bu özellikte değildir. Kaç tane dönüşümden ve varlık biçiminden geçmiş olursa olsun, bir meta, değer olarak aynı kalır; gerçekte, metalar yalnızca aynı olmadıkları ve farklı ihtiyaç sistemlerine karşılık geldikleri için değişilirler. Değer olarak meta geneldir; gerçek meta olarak ise tikeldir. Değer olarak her zaman değiştirilebilir; gerçek değişimde ise, ancak tikel koşulları yerine getirirse değiştirilebilir. Değer olarak bir metanın değişilebilir olmasının ölçüsü, kendisi tarafından belirlenir; değişim-değeri kesinlikle, metanın başka metaların yerine geçtiği ilişkiyi ifade eder; gerçek değişimde ise, ancak onun doğal özellikleriyle bağlantılı ve değişime giren tarafların ihtiyaçlarına karşılık gelen miktarlarda değişilebilirdir. (Kısacası, paranın özel nitelikleri olarak sayılabilecek tüm özellikler, değişim-değeri olarak metanın;[8] değer olarak ürünün, ürün

"Zihinden bağımsız olan ama onu etkileyen, üreticileri ürünlerini meta olarak satmaya zorlayan aynı koşullar...yine bu üreticilerin ürünlerini (kendi zihinlerinde) kullanım-değerlerinden bağımsız bir değişim-değeriyle donatır. 'Zihinleri', bilinçleri, belki de aslında ürünlerinin değerini ya da değer olarak ürünlerini belirleyen şeyin varlığından tamamen bilgisiz, habersiz olabilir. Düşüncelerini belirleyen ama bunu bilemeyecekleri ilişkilere girmek durumunda bırakılırlar. Paranın ne olduğunu anlamak gerekmeksizin, herkes parayı para olarak kullanabilir. Ekonomik kategoriler, zihinde gayet çarpıtılmış bir şekilde yansırlar."

8 Marx, daha sonraları sadece "değer" den söz edeceği *Grundrisse*'de (ve ayrıca, henüz görmüş olduğumuz gibi *Teoriler*'de) "değişim-değeri" ifadesini sık sık kullanmıştır. Bu nedenle *Kapital I*'de yazdığı şey, burada da geçerlidir: "Bu bölümün başında günlük konuşma diliyle, bir metanın hem kullanım-değeri, hem de değişim değeri olduğunu söylememiz, doğrusunu ifade etmek gerekirse, yanlıştı. Bir meta, bir kullanım-değeri ya da yararlılık nesnesi ve bir değerdir. Meta kendisini bu iki yanıyla, değeri, doğal biçiminden farklı olan, kendi tikel tezahür biçimini alır almaz gösterir. Bu tezahür biçimi değişim-değeridir ve yalıtılmış halde bu biçimi hiçbir zaman almaz; ama ancak farklı türden başka bir meta ile bir değer ya da değişim ilişkisi içine girince bu biçime bürünür. Biz bunu bildikten sonra, bu anlatım şeklinin zararı olmaz ve ancak kısaltmak bakımından yararı vardır" (*Kapital I*, s. 152 [75-6]).

olarak değerden ayrı özellikleridir.)"[9] Bu yüzden, ilk başta genel ve tekil emek-zaman arasındaki bir çelişki olarak görünen şey, şimdi değer olarak metanın genel karakteri ve onun kullanım-değeri olarak tikel karakteri arasındaki çelişki olarak karşımıza çıkar. Marx, bu açık çelişkinin, "ancak kendisinin *nesnelleşmesi* yoluyla," gerçek değişim sürecinde metanın "çifte" varlık kazanmasıyla, yani "*para* içinde, doğal varlığından ayrılmış bir toplumsal varlık" elde etmesiyle "çözülebilir"[10] olduğunu söyleyerek devam eder.

Fakat bunun ancak gerçek değişimde olduğuna dikkat ediniz. Çünkü gereken tek şey, değerin belirlenmesi olduğu sürece, tek sorun, metaların genel değer-özünü, değişim ilişkisinin temelini oluşturan "değerin içkin ölçüsü"nü keşfetmektir.[11] İki metayı birbirleriyle değiştirdiğim zaman, "metaların her birini, kendileriyle değil, bir üçüncüyle eşitlerim...Bir ilişkiyi ifade ettiği için her ikisinden de farklı olan bu üçüncü" onların değeridir; meta, diğer metalarla karşılaştırılmadan önce "nitelik bakımından kendinden farklı bir şey olan emek-zamana dönüştürülmelidir."

"Kağıt üzerinde, kafada, bu başkalaşım saf soyutlama yoluyla ilerler; ama gerçek değişim sürecinde gerçek bir *dolayım*[12] gerektirir...bu soyutlama nesnelleşmiş olmalıdır."[13] Ama meta sahipleri, üreticiler olarak komünal birlik içersinde yer almayıp, birbirleriyle yalnızca ürünleri aracılığıyla ilişkilendikleri için, bu, ancak bir metanın diğer meta ile ilişkisinde ortaya çıkabilir. Sonuç olarak, bir metanın değer ifadesi haline gelebilecek tek şey, bir başka metadır (benzer şekilde bir kesme şekerin ağırlığı ancak bir başka katı maddenin, örneğin demirin ağırlığı yoluyla ifade edilebilir[14]). Bu yüzden metanın "[sadece] zihinsel olarak çifte

9 *Grundrisse*, s. 141-42 [Cilt 1, 73-4]. Krş. Marx'ın Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektubu. "Değerin genel karakteri ile tikel bir meta içersindeki maddi varlığı arasındaki çelişki vs. – bu genel özellikler daha sonra parada ortaya çıkan özelliklerle aynıdır– para kategorisini ortaya çıkarır" (*Seçme Yazışmalar*, s. 98 [Cilt 1, 119-20]).

10 *Grundrisse*, s. 145 [Cilt 1, 77].

11 "Değerin içkin ölçüsü" hiçbir şekilde Klasik iktisatçılardan bazılarının boşuna aradıkları "değişmez değer ölçüsüyle" karıştırılmamalıdır. Bunun nedeni, değerin dışsal bir ölçüsü olarak işlev gören metanın, Marx'ın gösterdiği üzere, "ancak emek-zamanın maddileşmesi şeklinde diğer metaların eşdeğeri olabildiği, ama somut emeğin üretkenliğindeki değişimlerin bir sonucu olarak aynı miktarda emek-zaman, aynı türdeki kullanım değerinde eşitsiz miktarlarda içerildiği" için, kendi değerini değiştirebilmek zorunda olmasıdır." *Katkı*, s. 67; *Teoriler III*, s. 133-34.

12 Hegel'den ödünç alınan "dolayım" kategorisi hakkında, bkz. Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, s. 162-64 [253-55].

13 *Grundrisse*, s. 142, 143 44 [Cilt 1, 75-76].

14 *Kapital I*, s. 148-9 [71].

varlık kazanması" yeterli değildir. "Düşüncedeki bu çifte varlık olgusu, metanın gerçek değişimde çifte biçimde göründüğü noktaya kadar gider (ve gitmelidir); bir yanda doğal ürün olarak, diğer yanda değişim-değeri olarak. Yani "metanın değişim-değeri metadan ayrı bir maddi varlık elde eder", para biçiminde bağımsızlık kazanır.[15]

Paranın bu şekilde türetilmesi tutarlıymış gibi görünmesine rağmen, ilk başlarda *Ham Taslak*'ta görünür bazı tereddütler söz konusudur. Marx açısından, ayrıca Hegel'den feyiz almış Lassalle açısından da, Hegelci terimlerle söylenirse, parayı, "Gerçek, Tikel, Çok"u temsil eden metalara karşıt olarak, "İdeal, Evrensel, Bir" anlamında değerin somutlaşması olarak görmek atılması gereken açık bir adımdı.[16] Üstelik tıpkı Lassalle gibi Marx da ilk başta tam da bu nedenden dolayı, parayı yalnızca bir değer işareti, "dolaşımdaki tüm gerçek ürünlerin ideal değer birliği ya da ifadesi"[17] olarak görme eğilimindeydi. (Aslında paranın saf bir değer işareti olarak göründüğü bu noktada, Ricardo'nun, paranın dolaşım aracı olarak işlevine tek taraflı vurgu yaptığı para teorisinin etkisini de fark edebiliriz.) Bu nedenle, *Ham Taslak*'ta, özellikle I. ve II. Defter'de genel olarak parayı (ve sadece kâğıt parayı değil) yalnızca bir değer işareti ya da bir "sembol"olarak ele alan çok sayıda pasaj bulabiliriz. Örneğin, bu metinlerde şöyle bir pasaj görürüz: "Ürün, meta haline, yani değişimin yalın öğesi haline gelir. Meta değişim-değerine dönüşür. Değişim-değeri olarak onu kendisiyle eşitlemek için, değişim-değeri olarak metayı temsil eden bir sembolle değişilir. Meta, bu haliyle sembolleşmiş bir değişim değeri olarak, belli oranlara göre başka herhangi bir meta ile değişilebilir."[18] Elbette, metnin bu kısmında bile Marx, "yalnızca bir işaret olmasına rağmen" paranın, "tekil bir metadan oluşmak zorunda" olduğunu ve sonuçta kâğıt paranın hiçbir şekilde metaların değerini doğ-

15 *Grundrisse*, s. 145 [Cilt 1, 77].

16 Marx'ın, Engels'e yazdığı ve Lassalle'ın Heraklietos hakkındaki kitabını yorumladığı 1 Şubat 1858 tarihli mektubuna bakınız (*Seçme Yazışmalar*, s. 94-95 [116]). Krş. Hegel'in *Tüze Felsefesi*: "Değer kavramını düşündüğümüzde, bu şeyin kendisine yalnızca bir sembol olarak bakmalıyız; o kendisi olarak değil değeri kadar hesaba katılır" (*Kapital I*, s. 185 [106]'dan alıntılanmıştır).

17 Lasselle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos*, 1858, Cilt I, s. 224, Lenin buna *Toplu Eserler* Cilt 38, s. 325'te referans verir. Lenin'in *Felsefe Defterleri*'nin bir önceki sayfasında şöyle yazar: "Bu bağlamda Lassalle, değer hakkında...onu Hegelci tarzda ('ayrılmış soyut birlik' olarak) açıklayarak yazar ve 'bu birliğin, paranın *gerçek* bir şey değil, *sadece* (Lassalle'ın italikleri) ideal bir şey olduğu...açıktır'" diye ekler. Lenin kenara şu notu düşer: "Yanlış (Lassalle'ın idealizmi)."

18 *Grundrisse*, s. 145 [Cilt 1, 77].

rudan ifade edemeyeceğini, ama sürekli altın paranın temsilcisi olarak işlev görmesi gerektiğini tekrar tekrar vurgular.[19] Yine de *Ham Taslak*'ın I. Defter'inde, Marx'ın paranın metaların değerini yalnızca "temsil" etmediğini, aynı zamanda "sembolleştirdiğini"[20] söylerkenki kendini ifade etme tarzı, Marx'ın para teorisinin gerçek anlamıyla çarpıcı bir karşıtlık içersinde durmaktadır ve Marx, sonuçta bu ifade tarzını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu *Katkı*'da gerçekleşir[21] ve ondan sonra Marx'ın çalışmalarında bu "sembol teorisi"nin izini hiçbir şekilde göremeyiz.

Ham Taslak'ta yer aldığı şekliyle, paranın değerden diyalektik olarak türetilmesi hakkında bu kadarını söyledikten sonra devam edelim. Marx'ın teorisine aşina olmayan okur için bu türetme, "zoraki" bir türetme – ekonomik kategorilere kendilerine ait bir hayat bahşeden ve bu kategorileri, hakiki bir Hegelci tarzla, birbirinden doğuran ve birbirinin içine geçiren boş bir "kavramlar diyalektiği" örneği gibi görünebilir. *Ham Taslak*'taki ilginç bir yan açıklama, böyle bir izlenimin nasıl kolaylıkla ortaya çıkabileceğini ve ayrıca Marx'ın kendisinin böyle bir yanlış yorum olasılığına nasıl izin verdiğini anlatır. Marx, şöyle der: "Daha sonra, bu konudan ayrılmadan önce, yalnızca kavram belirlemelerinin ve bu kavramların diyalektiğinin söz konusu olduğu görüntüsünü veren bu idealist açıklama tarzını düzeltmek gerekli olacaktır. Öyleyse her şeyden önce şu ifade gelir: ürün (ya da etkinlik) meta olur, meta değişim-değeri, değişim-değeri para olur."[22] Bir başka deyişle, okuyucu, ekonomik kate-

19 *a.g.e.*, s. 167 [Cilt 1, 83].

20 *a.g.e.*, s. 167 [Cilt 1, 96]. Metanın genel değişim-değerine dönüşmesinden, değişim değerinin özel bir meta haline gelmesi sonucu çıkar; değişim değeri, ancak özel bir metanın bütün ötekiler karşısında onların değişim-değerini temsil etme ayrıcalığını, onları sembolize etme, yani para olma ayrıcalığını kazanması ile bu hale gelebilir." (Buradaki yanlışın "temsil etme" ve "sembolize etme" kavramlarının eşit tutulması olduğu açıktır.)

21 Marx'ın (adeta kendisine karşı bir polemik içinde olduğu) şu pasaj ile karşılaştırınız: "Para bir sembol değildir, tıpkı bir kullanım-değerinin meta biçimindeki varoluşunun bir sembol olmaması gibi. Bir toplumsal üretim ilişkisi, birey olarak insanlardan ayrı bir şeymiş gibi görünür ve onların toplumdaki üretim süreci içersinde girdikleri farklı ilişkiler, bir nesnenin özgül nitelikleriymiş gibi görünür – işte değişim-değerini varsayan tüm toplumsal emek biçimlerinin özelliği, bu çarpıtılmış görünüm, bu bayağı gerçek ve hiçbir şekilde hayali olmayan bu aldatmadır. Bu çarpıtılmış görünüm, kendisini metalarda olduğundan çok daha dikkat çekici şekilde sadece parada ortaya koyar" (*Katkı*, s. 49[64]). Ayrıca, *Kapital I*, s. 200 [120]'de Lassalle'ın "hatalı bir şekilde parayı yalnızca bir değer sembolü yapmasıyla" ilgili polemik nota ve aynı eserin 185-86. [Cilt 1, 106-7.] sayfalarına bakınız.

22 *Grundrisse*, s. 151 [Cilt 1, 82]. Bize göre, böyle bir "düzeltme" gereği, Marx'ın *Katkı*'daki analize, başlangıçta niyet ettiği (yani 2 Nisan 1858 planında öngördüğü) gibi, değerle

gorilerin gerçek ilişkilerin yansımasından başka bir şey olduğunu ya da bu kategorilerin mantıksal olarak türetilmesinin tarihsel olarak türetilmesinden bağımsız şekilde ilerleyebileceğini farz etmemelidir. Tersine, (Engels'in 1859'da *Katkı* üzerine incelemesinde yazdığı gibi), mantıksal yaklaşım yöntemi, "aslında yalnızca tarihsel biçimden ve can sıkıcı rastlantısal olaylardan sıyrılmış tarihsel yöntemden başka bir şey değildir. Bu tarihin başladığı nokta, düşünce çizgisinin de başlangıç noktası olmalıdır ve bu çizginin gelişmesi, sadece tarihin akışının soyut ve teorik bakımdan tutarlı biçimde yansıması olacaktır. Bu yansıma düzeltilmiş bir yansıma olacaktır, ama her faktör tam olgunluğuna, klasik biçimine eriştiği gelişim aşamasında incelenebileceği için, tarihin gerçek akışına uygun şekilde düzeltilmiş bir yansıma olacaktır."[23] Marx'ın yönteminin başlangıçtan beri bu olduğu en iyi şekilde, *Ham Taslak*'ta, *Katkı*'da ve *Kapital*'deki sayısız pasaj arasında, değer ve paranın mantıksal olarak türetilişinin yanında, aynı kavramların tarihsel olarak türetilişini de sunan, ki Marx buralarda soyut analizinin sonuçlarını gerçek tarihsel gelişme ile karşılaştırır, pasajlarda görülebilir.

Doğal olarak Marx, Adam Smith'in değişim ilişkilerini sözüm ona doğuştan gelen "tüketme eğilimi"nden[24] türeten tarih dışı kavrayışını paylaşamazdı. Marx, ilkel bir avcı kabilesinde yay ve okları sığır ve av eti karşılığında değiştirmeyi asıl işi haline getiren ve böylece toplumsal işbölümünün temel taşını koyan tekil yay üreticisiyle ilgili "hayal gücünden yoksun" fikri reddeder.[25] Marx için, tekil meta üreticisi çok uzun bir tarihsel gelişim sürecinin nihai sonucudur. Değişim, kesinlikle "bu tekilleşmenin asıl etmenlerinden biri" idi, ama değişim, başlangıçta hiçbir şekilde var olmayan belli bir emek verimliliği düzeyini varsayar.

Başlangıç noktamız, "aslen hayvan krallığından ortaya çıktıkları halde, yine de doğa güçleri önünde güçsüz olan ve henüz kendilerinin bilincine varmamış, bu yüzden hayvanlar kadar fakir ve verimsiz olan"(Engels) doğal topluluklar olmalıdır. Burada insan "acil gereksinim-

---

değil meta ile başlamaya sevk etmiştir. Marx, Kauffmann'ın Kharkov'da yayınlanan *Theorie der Preischwankungen* hakkındaki kenar notunda şöyle yazar: "Hata, genelde en üst kategori olarak somuttan, metadan değil değerden yola çıkarak ilerlemektir . . . Evet, ama tek bir insan değil, soyut varlık olarak da değil...Yanlış olan, bir eyleyen değil, bir düşünür olarak insandan yola çıkıp ilerlemek..." *Karl Marx Album*, 1953, s. 115.

23 Engels, *MEW* Cilt 13, s. 475 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 35].

24 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Ulusların Zenginliği*] [1776], New York 1937, s.13.

25 *Toplu Eserler*'de Smith hakkındaki defterler, Cilt 3, Londra: Lawrence &Wishart 1975.

lerinden fazlasını" üretmez. İhtiyaçlarının sınırı üretimin sınırıdır...bu durumda değişim olmaz ya da değişim, kendi emeğinin ürünü karşılığında yine kendi emeğinin değişilmesine indirgenmiştir ve bu değişim gerçek değişimin gizli biçimi, tohumudur."[26]

Dönüm noktası, insanlar günlük geçimleri için gerekenden fazlasını üretmeye muktedir olduklarında ve emekleri "artı-değer" sağladığında başlar. Artık, ürünlerin değişimi, ilk anda doğal toplulukların kendi sınırları içinde değil, "bu toplumların sona erdikleri yerde, sınırlarında, öteki toplumlarla temasa geçtikleri tek tük noktalarda"[27] ortaya çıkabilir. Ama bu ilkel takas, yine de araç olarak paranın geçerli olduğu gerçek değişimin çok uzağındadır. Aslında takas, değişimin bütün ürünleri kapsadığı yerlerde bile, "metanın paraya dönüşmesinden çok kullanım-değerlerinin metaya dönüşmeye başlamasını" ifade eder. Bu durumda değişim-değeri bağımsız bir biçim elde etmiş değildir, "hâlâ doğrudan doğruya kullanım değerine-bağlıdır. Bu, iki şekilde kendisini ortaya koyar. Tüm üretim sisteminin amacı değişim-değeri değil, kullanım-değeridir ve kullanım-değerleri tüketim için gerekenden çok daha büyük miktarlarda üretildiği zaman, kullanım-değeri olmayı bırakıp değişim aracı ya da meta haline gelirler. Diğer yandan, bu işlev, sahipleri tarafından değişilecek metalar, her ikisi için de kullanım-değeri olması gerekecek şekilde kutuplaşsa bile, bunlar ancak doğrudan kullanım-değerlerinin koyduğu sınırlar içersinde meta olur, ama her meta, sahibi olmayan kişi için bir kullanım-değeri olmalıdır."[28]

Dolayısıyla "metada içerilen *kullanım-değeriyle değişim-değeri arasındaki çelişki*"nin açık şekilde ortaya çıktığı nokta burasıdır. "Mesela, kullanım-değeri olarak metalar, değişim-değeri olarak sahip olmaları gereken bir özellik olan bölünebilme özelliğine sahip değildir. A'ya ait bir meta, B için bir kullanım-değeri olabilirken, B'nin metası, A için kullanım-değerine sahip olmayabilir. Meta sahipleri birbirlerinin metalarına ihtiyaç

26 Bkz. *Toplu Eserler*, Cilt 3, s. 224. Son cümle, (eşdeğerlerin bir değişimi olduğu sürece) malların gerçek değişiminde, değişim eyleminin her bir tarafının, kendi malının eşdeğeri olarak, yalnızca kendi emeğinin ürününe karşılık gelen bir miktar aldığı şeklinde anlaşılmalıdır.

27 *Katkı*, s. 50 [65]. Değişim kavramına içkin olan şey, taraflardan her birisinin kendi ürünü karşılığında başka birisinin malı olan bir şey satın almasıdır. "Ama bu karşılıklı yalıtılmışlık ve yabancılık ilişkisi, doğal kökenli ilkel bir topluluğun üyeleri için mevcut değildir." Ancak daha sonra, "ürünler bir topluluğun dış ilişkilerinde meta haline geldiği anda, bunlar gerisin geri toplum içi ilişkilerde de meta haline gelirler" (*Kapital I*, s. 182 [103]).

28 *Katkı*, s. 50 [65].

duyabilirler, ama bu metalar bölünemezler ve göreli değişim-değerleri farklı olabilir."[29] (Ya da bunlara aynı anda ihtiyaç duymayacaklarını söyleyebiliriz.) Bütün bu örneklerde, metaların doğal özellikleri değer olarak genel özellikleriyle çelişkili olduğu için, hiçbir değişim olmaz. Bu zorluğun üstesinden gelmek için, değişim-değeri olarak ürün, kendisini diğer ürünlerle ölçülemez olmaktan kurtarmalı ve "kendi kullanım-değerinden ya da değişim yapan kişinin bireysel ihtiyacından bağımsız bir değer-biçimi elde etmelidir."

Marx şöyle devam eder: "Problem ile çözüm yolları aynı anda ortaya çıkar. Çeşitli biçimlere sahip farklı türden metalar, tek ve aynı özel bir nesne ile değişilebilir ve değer olarak eşitlenebilir hale gelmedikçe, meta sahiplerinin, bunları başkalarının metaları ile eşitlemesi ve geniş ölçüde değişime girmesi söz konusu olamaz. Bu üçüncü meta, öteki çeşitli metalarm eşdeğeri haline gelmekle, dar sınırlar içerisinde kalmakla birlikte, hemen genel veya toplumsal bir eşdeğer biçimine bürünür. Bu genel eşdeğer biçim, kendisini yaratan anlık toplumsal bağlantıyla doğar ve kaybolur. Bu biçim, sırayla ve geçici olarak şu ya da bu metaya atfedilir. Ama değişimdeki gelişme ile birlikte, genel eşdeğer biçimi, yalnızca tikel meta türlerinde sabitlenir ve *para-biçiminde* kristalleşir."[30]

"Başlangıçta meta, bir tüketim nesnesi olarak en sık değiştirilen ve dolaştırılan...yani, mevcut toplumsal örgütlenme içersinde zenginliği *en üstün biçimde* temsil eden...para olarak hizmet görecektir...Bu yüzden tuz, hayvan derileri, sığırlar,[31] köleler böyledir...Bu durumlarda onu para olarak damgalayan şey, ister tikel bir tüketim nesnesi (deri) olsun, isterse doğrudan üretim aleti olsun (köle), o metanın tikel yararlılığıdır. Daha ileri gelişme durumunda ise tam tersi ortaya çıkacaktır, yani bir tüketim nesnesi ya da üretim aleti olarak en az yararlılığa sahip olan meta, *bu biçimiyle değişimin* gereksinimlerine en iyi hizmet edecektir. İlk durumda meta, tikel kullanım-değeri nedeniyle para haline gelir; sonraki durumdaysa tikel kullanım-değerini, para olarak hizmet edebilir ol-

29 *a.g.e.*, s. 51 [66].

30 *Kapital I*, s. 182-83 [104].

31 "Tüm dünyevi malları taşınabilir ve böylece doğrudan elden çıkarılabilir biçimde olduğu ve ayrıca yaşam biçimleri bu toplulukları sürekli olarak yabancı topluluklarla temasa geçirerek ürünlerin değişimini teşvik ettiği için, göçebe halklar para-biçimini ilk geliştiren halklardır" (*a.g.e.*, s. 183 [104])

L. H. Morgan'ın meşhur *Ancient Society* kitabı hakkında çok sonraları yazmış olduğu incelemesinde Marx, Morgan'ın "sonsuz çoğalma kabiliyetinde olan evcilleştirilmiş hayvanlara sahip olmanın, insan zihninde zenginliğe dair ilk fikri oluşturduğu" düşüncesine dikkat çekmiştir.

masından dolayı elde eder. Değerli madenlerin dayanıklılığı, değişmezliği, bölünebilir ve sonra yeniden birleştirilebilir olmaları, küçük bir hacimde büyük bir değişim-değeri içermeleri dolayısıyla kolayca taşınabilir olmaları, tüm bu özellikler, değerli metalleri sonraki aşamada özellikle uygun hale getirir."[32]

Marx'ın çalışmasının ilk –ve kabul edildiği gibi en soyut– kısmında izlediği yolu açıklamak için bu kadar söz yeterlidir. Burada söz edilen bütün konu kısaca şudur: paranın doğrudan takastan türetilmesi; değişimin (*Kapital*'den "basit", "toplam" ve "genel" değer biçimi olarak bildiğimiz) üç aşamasının sıralanışı; kullanım-değeri ve değişim-değerinin karşıtlığı ve son olarak da bu karşıtlıktan kaynaklı olarak, metanın meta ve para olarak çifte varlığı. "Olgularla sınama" aynı anda hem "tümdengelimci" hem "tümevarımcı" ve hem "mantıksal" hem de "tarihsel" olarak ilerleyen "...analizin her adımında yer alır." (Daha henüz alıntıladığımız) Lenin, Marx'ın *Kapital*'inin *en derin anlamıyla*, kapitalizmin (burada meta-üreten toplumun) tarihini, "bu tarihi *özetleyen* kavramların analizi" sayesinde açıklayan ve anlatan bir çalışma olduğunu iddia etmekte haklıydı.[33] Bu bakış açısından bakıldığında, sunuş yöntemi zaman zaman açıkça anlaşılmaz olmasına rağmen, ekonomi hakkında kesinlikle *Kapital*'den daha gerçekçi bir çalışma olamaz.

2. Değer meselesinin nicel ve nitel yönleri (değer büyüklüğü ve değer biçimi)

Paranın yaratılmasının "ürün olarak metanın tikel doğasıyla onun değişim-değeri olarak genel doğası arasındaki çelişki"den nasıl çıktığını gördük. Parada yalnızca basit takasın zorluklarının üstesinden gelmek üzere tasarlanmış "kurnazca düşünülmüş bir çare" gören burjuva iktisatçılarının tersine, Marx parayı, "*kullanım-değeri ve değişim-değerinin doğrudan birliği* olarak metanın varoluşunun içerdiği" temel çelişkiden türetir. Fakat bu çelişkinin gerçek anlamı nedir ve Marx neden buna bu

32 *Grundrisse*, s. 165-66 [Cilt 1, 95-6]. Marx burada şöyle bir ek yapar: "Aynı zamanda bunlar [metaller] paranın ilk biçiminden başlayarak doğal geçişi oluştururlar. Üretim ve değişimin biraz daha yüksek aşamalarında, üretim aleti ürünlere üstünlük sağlar ve metaller (onların öncesinde de taşlar) ilk ve en vazgeçilmez üretim aletleridir. Antik çağda para olarak büyük bir rol oynayan bakır örneğinde bu ikisi henüz birleşiktir: Burada bir üretim aracı olarak tikel kullanım-değeri özelliği, metanın kullanım-değerinden çıkmayan ama onun kullanım değeri işlevine karşılık gelen diğer özelliklerle birlikte bulunur."

33 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 38, s. 320.

kadar önem atfeder? (Bortkiewicz'in düşündüğü gibi) bu, Marx'ın akla gelebilecek her çelişkiyi ve karşıtlığı kapitalizme "yansıtmaya" yönelik "inatçı" bir istek taşımasından mı kaynaklanıyordu?[34] Bunu kabul etmek, daha en baştan Marx'ın değer teorisinin anlaşılmasına götürebilecek yolun tıkanması demektir. Zoraki bir "metafizik" kuruluş olmanın tersine, bu çelişki, aslında burjuva toplumsal düzenin gerçek varlık koşulları ve gelişim eğilimlerinin yoğunlaştığı en genel biçimi temsil eder. Gerçekte bu, atomize olmuş özel üreticiler toplumunda, bireyin emeğinin doğrudan toplumsal olmadığı (ve olamayacağı), ama böyle olduğunu, kendi ilk özelliğini olumsuzlayarak kanıtlamak zorunda olduğu gerçeğinin bir başka ifadesidir. Çünkü üreticilerin birbirlerine genel olarak bağımlı olması ilk önce bu üretim tarzında bir gerçek haline gelmiş olsa bile, bu üretim biçimi her tür birleştirilmiş toplumsal planlama biçiminden yoksundur ve piyasanın kör güçlerine tabidir.[35] "*Bu düzensizliğin toplu hare-*

---

34 "Ayrıca Marx'ta, Hegelci bir tarzda, nesnelerin kendilerine mantıksal çelişkiler yansıtmaya yönelik inatçı bir istek buluruz. Kapitalist ekonomide olduğu gibi, fiyatların belirlenmesi, değer yasasıyla çelişir. Neden olmasın? Kapitalist ekonomik düzen her türlü çelişkiyle doludur ve bu çelişkiler onun içine işlemiştir. Kapitalizmin hesabına bir çelişki daha girmek, Marx'a ancak haklı görünür." (L. V.Bortkiewicz, "Value and Price in the Marxian System", *International Economic Papers*, N. 2, 1952. Aslı 1907'de Almanca yayımlanmıştır.)

35 *Kapital III*, s. 881 [772 3]. "Kapitalist üretim biçiminde, doğrudan üretici kitlesi, kendi üretimlerinin toplumsal karakteri ile sıkı bir otorite ve tam bir hiyerarşi halinde düzenlenmiş toplumsal emek süreci mekanizması biçiminde karşı karşıya gelirler...bu otoritenin sahipleri, birbirlerinin karşısına sırf meta sahipleri olarak çıkan kapitalistlerin kendi aralarında, tam bir kargaşa egemendir ve bu kargaşa içinde, üretimin toplumsal çerçevesi kendisini yalnızca, bireyin keyfi iradesinin karşısındaki karşı konulamaz bir doğal yasa olarak koyar."

Peki ama modern, güçlü tekeller ya da günümüz ekonomisindeki *etatisme* [devletçilik] eğilimleri hakkında ne söylenebilir? Bunlar Marx'ın zamanında (1864 65) mevcut olmadığından, Marx'ın inceleyemediği faktörlerdir. Bu faktörler, bizzat kapitalizmin kendine özgü üretim anarşisinin üstesinden geldiğini ya da bunun eşiğinde olduğunu ispatlamaz mı? Bunu iddia edenler, çok fazla şey ispatladıkları yanılgısına düşerler. Eğer kapitalizm serbest rekabeti ve üretim anarşisini gerçekten ortadan kaldırabilmiş olsaydı, aynı zamanda kendisini de ortadan kaldırmış olurdu. Yukarıdaki iddiada bulunanlar, "sermayelerin birbirlerini itmesi"nin sermaye kavramına içkin olduğunu ve "evrensel sermaye[nin], karşısında değişim yapabileceği başka bağımsız sermayeler olmadan bir hiç" olacağını unutmaktadırlar (*Grundrisse*, s. 421[Cilt 1, 321]).

Ham Taslak'ın bir başka kısmında şunları okuruz: "Üretimin ve tüketimin genel bağlantısı ve çok yanlı bağımlılığı, tüketiciler ve üreticiler arasındaki serbestlikle ve birbirine karşı kayıtsızlıkla birlikte arttığı için, dünya piyasasının bağımsızlaşması...para ilişkilerinin gelişimi ile artar ya da azalır, bu çelişki krizlere vb. yol açtığı için, bu yabancılaşmanın gelişmesi ile birlikte ve aynı temelde, bu yabancılaşmanın üstesinden gelmeye yönelik girişimlerde bulunulur." Yine de bu çabaların gerçek tarihsel önemi başka bir yerde yatar: "Tüm bu yöntemler, verili bakış açısında, yabancılaşmanın üstesinden gelememekle

keti, onun düzenidir."[36]

Peki o zaman, toplum içindeki karşılıklı bağlantılar, böyle bir üretim tarzında nasıl kurulmuştur? Bu ilk başta, sadece niceliksel bir sorun gibi görünür. Her toplum, üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Sonuç olarak, her toplum için kullanılabilir emek gücünün uzun vadede boş yere harcanmaması ve yanlış istihdam edilmemesi; dahası tüm üretim dallarının gerekli miktarda emeği elde etmesi ve bunların hiçbirisinde emeğin ortalamadan daha kötü koşullarda istihdam edilmemesi çok önemlidir. Kendi anarşik karakterinin bir sonucu olarak, bağımsız meta üreticilerinden oluşan bir toplum, bunu önceden düzenleme araçlarına sahip değildir. Böyle bir toplum, yalnızca tek bir toplumsal bağlantı biçimini, yani piyasayı tanır. Bu toplumda üretici, "metasının toplumsal bir ihtiyacı gerçekten karşılayıp karşılamadığını ve emek-zamanının uygun şekilde kullanılıp kullanılmadığını...değişim tamamlandıktan sonra" ancak *post festum* anlar.[37]

Toplumun harcayacağı emek miktarı ancak bu şekilde saptanabilir ve bireyin çalışması bir bütün olarak ekonominin gereksinimleriyle uyumlu hale getirilir. Hilferding, Marx'ın "soyut", "genel toplumsal" emek kavramının, öncelikle "toplumsal olarak gerekli emek" anlamında yorumlanması gerektiğini düşünmüştür. Hilferding, "meta üretimi içinde, değişim ilişkisinin altında yatan ve bu ilişkiyi yöneten nesnel bir toplumsal etmen vardır; bu da değişilecek nesnelerde cisimleşmiş toplumsal olarak gerekli emek-zamandır" der. Ayrıca, "bu nesneler" yalnızca bu türden bir toplumsal emek-zamanın "ifadesi olarak ölçülebilir hale gelirler."[38]

Marx'ın, *Artı-Değer Teorileri*, III. Kısım'da Bailey ve Ricardo'ya karşı yürüttüğü polemiğe baktığımızda, Marx'ın değer kavramının bu şekilde yorumlanmasının ne kadar tek yanlı (bu yüzden de yetersiz) olduğunu görebiliriz.

"Metaların kendilerinde cisimleşmiş olan emek miktarına göre ölçülebilmesi için...farklı metalarda içerilen farklı emek türlerinin homojen basit emeğe indirgenmesi gerekir...yine de [farklı emeklerin] ortalama basit emeğe indirgenmesi, meta değerlerinin indirgendiği birim olarak

birlikte, daha önceki bakış açısının, [yani kapitalizmin] ortadan kaldırılması olanağını içeren koşullar ve bağlantılar" sunulur (*a.g.e.*, s. 160-61[Cilt 1, 91]).

36 K. Marx, *Ücretli-Emek ve Sermaye, Toplu Eserler*, s. 78 [28].

37 R. Hilferding, *Finans Kapital*, s. 8 [62].

38 *a.g.e.*, s. 3-4, 6 [57, 59].

bu emeğin niteliğinin tek belirleyicisi değildir. Bir metada cisimleşen emek miktarının, o metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli miktarı olması, dolayısıyla emek- zamanın gerekli emek-zaman olması, yalnızca değerin büyüklüğü ile ilgili bir tanımdır.[39] Oysa değerin özünü oluşturan emek, yalnızca homojen, basit, ortalama emek değildir; aynı zamanda bir bireyin belli bir üründe temsil edilen emeğidir. Yine de, değer olarak ürün, toplumsal emeğin cisimleşmiş hali olmalı ve bu haliyle bir kullanım-değerinden tüm diğer kullanım-değerlerine doğrudan çevrilebilmelidir...Bu yüzden bireylerin emeği doğrudan[40] kendi karşıtı olarak, toplumsal emek olarak temsil edilmelidir ..."[41]

Bu çarpıcı çelişki, ancak değişime giren bireylerin emeğinin eşitlenmesiyle, soyut, evrensel insan emeğine indirgenmesiyle çözülebilir. "Bireyin emek-zamanı, ancak evrensel eşdeğerler üretirse, yani evrensel emek-zamanı temsil ederse değişim-değeri üretebilir..." "Bireyin emeği, doğrudan kendi karşıtını, soyut evrensel emek biçimini alarak toplumsal emek haline gelir." Mesele, onun saf ve basit toplumsal doğası değil, "değişim-değerini ortaya koyan ve böylece meta üreten toplumsal emek olan...o emeğin özel biçimidir."[42]

Değişim için üretimin ya hiç ya da çok az bir rol oynadığı kapitalizm öncesi koşullara baktığımızda bu açık hale gelir. Örneğin: "İp eğirenlerle ve dokuma yapanların aynı çatı altında yaşadığı, ailenin gereksinimlerini karşılamak için diyelim, kadınlarının ip eğirdiği ve erkeklerin dokuma işini yaptığı kırsal-ataerkil üretim sisteminde, iplik ve keten toplumsal ürünlerdi ve eğirme ile dokumacılık da aile içindeki toplumsal emekti. Ama bunların toplumsal niteliği, evrensel eşdeğer olarak keten karşılığında değişilen evrensel eşdeğer haline gelen iplik biçiminde, yani, birbirleri karşılığında eşit ve aynı evrensel emek-zamanın eşit şekilde geçerli ifadeleri olarak değişilen iki ürün biçiminde ortaya çıkmamıştır. Tersine, emeğin ürünü, doğal şekilde oluşan işbölümüyle aile ilişkisinin karakteristik toplumsal izini taşımıştır."

Marx, "ya da ortaçağdaki angarya hizmetleri ve yükümlülükleri ele alalım" diye devam eder. "O zamanın toplumsal bağlarını oluşturan şey, bireyin emeğinin evrensel yönü değil, bireyin kendi ilk biçimindeki

39 Ricardo, (Marx'ın teorisini yaygınlaştırmaya çalışan pek çok kişinin yaptığı gibi) tam da bu noktayı göz ardı etmiştir.

40 Bu doğrudan temsil, olanaksız olduğu için, bir "dolayım," yani paranın oluşumu gerçekleşmelidir.

41 *Teoriler III*, s. 135.

42 *Katkı*, s. 32-35 [48-9].

ayrı emeği ve bu emeğin tikel özellikleriydi. Ya da son olarak, tüm uygar ulusların kendi tarihlerinin başlangıcında bulduğumuz, kendiliğinden evrimleşmiş biçimdeki komünal emeği alalım. Bu durumda emeğin toplumsal niteliği, bireyin soyut, evrensel emek biçimini varsayan emeğiyle ya da onun evrensel eşdeğer biçimini varsayan ürünüyle dolayımlanmaz. Bu üretim biçimine dayanan komünal sistem, bireyin emeğinin özel emek olmasını ve ürününün ayrı bir bireyin özel ürünü olmasını engeller; tersine, bireyin emeğinin toplumsal örgütlenmenin bir üyesinin doğrudan işlevi olarak görünmesini sağlar."[43] (Aynısı elbette *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapılmak şartıyla], geleceğin sosyalist toplumu için de geçerlidir.)[44]

Buna karşılık, "yalıtılmış bireylerden," yani özel üreticilerden oluşan bir toplumdaki bireylerin emeği, ancak "toplumun toplam emeğinin bir öğesi olarak, değişim eyleminin doğrudan doğruya ürünler arasında ve dolaylı olarak bunlar aracılığıyla üreticiler arasında kurduğu ilişkiler yoluyla"[45] iş görür. "Farklı kişilerin emeği, ancak bir kullanım-değerinin bir başka kullanım-değeriyle değişim-değeri kılığında ilişkiye sokulmasıyla evrensel emek olarak eşitlenir ve muamele görür."[46] Böylece ("sadece belirli bir üretim biçimi, meta üretimi için geçerli bir şey olarak") "birbirlerinden bağımsız yürütülen özel emeklerin özgül toplumsal niteliğinin, her çeşit emeğin...eşitliği gerçeğine dayandığı" ve bu toplumsal niteliğin bu yüzden "üründe değer-biçimine" bürünmek zorunda olduğu ortaya çıkar.[47]

Burada, Marx'ın değer teorisinin belli başlı ilkelerinden birisini, bu değer teorisini kendinden öncekilerden radikal biçimde ayıran bir ilkeyi ele aldığımız açıktır. Elbette Ricardo da, bireyin emeğinin değerin temeli olarak hizmet etmesi için "toplumsal olarak gerekli-emeğe" indirgenmesi gerektiğinin farkındaydı. (Buna kitabının birinci bölümünün ikinci kısmında işaret eder.) Yine de bu, sorunun niteliksel değil, sadece niceliksel yanı ile ilgilenir. Oysa mesele "sadece meta değerlerinin farklı büyüklerinin, özel bir metanın kullanım-değerinde ifade edilen değerlerle ölçülmesi değil, aynı zamanda bunların hepsinin, toplumsal emeğin cisimleşmiş halleri olarak var oldukları, dolayısıyla başka metalarla de-

43 *a.g.e.*, s. 33-34 [48].
44 İleride 28. Bölüm, "Değer Yasasının Tarihsel Sınırları"
45 *Kapital I*, s. 165 [88].
46 *Katkı*, s. 34 [49].
47 *Kapital I*, s. 167 [89].

ğiştirilebilir ve istendiği zaman arzu edilen her türlü kullanım-değerine çevrilebilir oldukları bir biçim içinde ifade edilmeleridir." Metalarda içerilen emek "toplumsal emek olarak, yabancılaşmış bireysel emek olarak temsil edilmelidir."[48] Fakat bu sadece, meta üreten bir toplumda zorunludur. Ancak böyle bir toplumda bireyin emeği, kendisini "karşıtı, kişisel olmayan, soyut, genel ve sadece bu haliyle toplumsal" emek olarak ifade etmek zorundadır.[49] Elbette sosyalist bir toplum bile, kullanılabilir emek gücünün "hesabını tutmak" ve böylece bireysel emeği "basit ortalama emeğe" indirgemek zorunda kalacaktır. Yine de böyle bir toplum "yüz metrekare kumaşın üretimi için, diyelim bin çalışma saati gerektiği yalın gerçeğini, bu kumaş bin çalışma saati değerindedir gibi dolambaçlı ve anlamsız bir biçimde ifade etmeyi" düşünmeyecektir.[50] Ricardo değer biçimini hatalı şekilde, "toplumsal üretimin sonsuz, doğal biçimi" olarak görmesi nedeniyle, yaptığı analizde kendisini değer büyüklüğüyle kısıtlamıştır.[51] Onun "yanlış para teorisi" de, "metanın *değişim-değerinin* emek-zamanla belirlenmesi ile metaların gelişiminin zorunlu olarak *paranın oluşumuna* yol açması arasındaki bağlantıyı"[52] anlamaktaki başarısızlığı da bu yüzdendir.

3. Paranın oluşumu ve meta fetişizmi

Meta fetişizmi fenomeni, paranın oluşumuyla yakından bağlantılıdır. Gerçek değişimin metanın ikileşmesini, onun meta ve paraya ayrılmasını ürettiğini gördük. O, "yaygın meta kitlesinin içinden, diğer tüm metaların değerlerinin ilk ve son olarak ifade edilebileceği egemen bir metayı; toplumsal emeğin doğrudan cisimlenişi olarak hizmet eden ve bu nedenle diğer tüm metalar karşılığında doğrudan ve koşulsuz olarak değiştirilebilir bir metayı – yani parayı"[53] seçer. Fakat "tikel bir metanın adeta değişim-değerinin genel özü haline gelebilmesi" için, tüm metaların değişim-değerlerinin bu tikel meta ile belirlenebilir olması gerekir; metalardan birisinin "metadan bağımsız bir varlık, kendi maddesi içinde, tikel bir metada bağımsızlaşmış bir varlık" elde etmesi gerekir.[54] "Bir şeyin değişim-değeri, onun bir değişim aracı olarak hizmet görme ka-

48 *Teoriler III*, s. 130-31.
49 *Katkı*, s. 69 [86].
50 Engels, *Anti-Dühring*, s. 367 [436].
51 Krş. *Kapital I*, s. 174 (s. 80, not 1)[100, dipnot 39].
52 *Teoriler II*, s. 164 [152].
53 *Anti-Dühring*, s. 427 [434].
54 *Grundrisse*, s. 168, 188 [Cilt 1, 98, 116].

pasitesinin nicel olarak özgül ifadesinden başka bir şey değildir. Parada değişim aracı bir şey haline gelir veya o şeyin değişim-değeri bu şeyden ayrı bağımsız bir varlık kazanır."[55] Bu, zaten meta üretimiyle ilgili fetişizmi ve bu fetişizmin kendine özgü biçimde "nesneleri kişileştirmesini ve üretim ilişkilerini şeyleştirmesini" tartışmasız şekilde açıklayan bir gelişmedir.

Gelin Marx'ın metaların değeriyle nesnelerin ağırlığı arasında yaptığı karşılaştırmaya geri dönelim. Şeker bir ağırlığa sahip olduğu için, bu ağırlık bir başka cismin ağırlığıyla karşılaştırılarak ifade edilebilir. "Ama örneğin, terazinin diğer tarafına on pound-ağırlık koyduğum için, şekerin on pound ağırlıkta olduğu varsayımını yapmak saçmalıktır."[56] Dahası şekerin ağırlığı demir-ağırlıklarla ifade edildiği için, şekerin "demirli" bir şey olduğunu, demirin aslında ağırlığı gösterdiğini ve içerdiğini varsaymak da daha az saçma olmayacak, aslında delilik olacaktır. Oysa değişim ilişkilerinin meta sahiplerine göründüğü biçimi niteleyen şey, tam da bu saçmalıktır. Değişimde bir metanın değerinin bir başka metanın kullanım-değeri dışında ifade edilemeyeceğini biliyoruz, yani ketenin değeri bir ceketin kullanım-değeri içersinde ifade edilebilir. Bu en basit *değişim ilişkisi için bile doğrudur: x* Meta A = *y* Meta B (Marx'ın "değerin basit, yalıtılmış veya rastlantısal biçimi" dediği şey). Bu yüzden B metası (ceket) "değerin, içinde ortaya konduğu veya değeri elle dokunulur doğal biçiminde temsil eden bir şey" olarak varsayılır.[57] Yine de keten beziyle ilişkili olarak ceket, "keten bezinin değeri aynı anda ceket biçimini almadığı sürece,"[58] bir başka deyişle, ceket tıpkı "ağır olma ya da bizi ısıtma" özelliğinin ona Doğa tarafından verilmiş olması gibi, "değer ifade eden ve değer biçimini doğadan alan" bir şekilde ortaya çıkmadıkça "değeri temsil edemez."[59] "Kullanım-değeri olarak keten bezi, elle tutulur şekilde ceketten farklı bir şeydir; değer olarak ise ceketle aynıdır, bu nedenle de ceket gibi görünür."[60] Böylece en basit değişim ilişkisi, üreticilerin birbirleriyle ancak sahip oldukları metalar aracılığıyla ilişkilenebildiği özel mülkiyete dayalı bir toplumda, "kendi emeklerinin toplumsal niteliğinin

55 *a.g.e.*, s. 199 200 [126].
56 K. Kautsky, *K Marx Ökonomische Lehren*, 1906, s. 27.
57 *Kapital I*, s. 143 [66].
58 Marx şunu ekler: "Örneğin A kişisinin, B kişisinin 'saygıdeğer efendisi' olabilmesi için, B'nin gözünde efendinin A'nın fiziksel biçimini alması, dahası 'halkın' her yeni 'babası' ile birlikte yüz hatlarını, saçlarını ve diğer şeyleri değiştirmesi gerekir" (*a.g.e.*, s. 143 [66]).
59 *a.g.e.*, s. 149 [72].
60 *a.g.e.*, s. 143 [67].

bizzat emek ürünlerinin nesnel niteliği gibi"[61] görünmek zorunda olduğunu ortaya koyar.

Yine de, x Meta A = y Meta B değer biçimi, sadece tikel iki meta arasında ara sıra yapılan ve bu yüzden de geçici olan değişim ilişkisinde geçerlidir. Böyle bir durumda, toplumsal üretim ilişkilerinin şeyleşmesini kavramak hâlâ çok zordur. Şeyleşme, para biçimine kadar ayrı ve elle tutulur bir şekil almaz. O zaman bütün metalar, kendi değerlerini aynı eşdeğerde, aynı para-metada ifade ederler. Sonuçta "sahte görünüş" iyice yerleşik hale gelir, yani "başka bir nesnenin değer büyüklüğünü temsil eden nesne, bu ilişkiden bağımsız olarak, sanki doğa tarafından kendisine verilmiş toplumsal bir özellikmiş gibi eşdeğer biçime sahip olur."[62] "Doğrudan ve evrensel olarak değişilebilirliğin biçimi" sonunda "meta altının (veya gümüşün) özel doğal biçimiyle kuşatılmış"[63] hale gelir. Bu meta altın, "diğer tüm metalar değerlerini onda ifade ettikleri için para halini almaz, tam tersine, altın *para* olduğu için, tüm öteki metalar değerlerini, evrensel olarak altında ifade eder. Bu sürece aracılık eden hareket, arkada iz bırakmadan kendi sonucu içersinde ortadan kaybolur. Metalar kendi paylarına hiçbir inisiyatif almaksızın, değerlerinin tamamen, yanlarında bulunan başka bir meta ile temsil edildiğini görürler. Bu nesneler, topraktan çıktıkları işlenmemiş halleriyle altın veya gümüş, bundan böyle bütün insan emeğinin doğrudan cisimleşmiş hali olur."[64] "Politik iktisatçının kaba bakış açısını ancak...onun karşısına para biçiminde ortaya çıktığında etkileyebilen" toplumsal üretim ilişkilerinin tamamen tersyüz oluşu ve şeyleşmesi böyle gerçekleşir (Marx şunu ekler: "20 yarda keten bezi = 1 ceket gibi çok basit bir değer ifadesinin bile, eşdeğer bilmecesinin çözümünü zaten kendi içinde taşıdığını aklına getirmiyor."[65]

Peki ama bu benzersiz tersyüz oluşun gerçek kaynağı nedir? Meta-üreten bir toplumda insanların karşılıklı ilişkileri neden *"her zaman nesnelere bağlı olmak zorundadır"* ve neden bunlar *"nesne olarak görünmelidir?"*[66] Bunun nedeni sadece, kendi üretim ilişkileri üzerindeki

61 *a.g.e.*, s. 164-65 [89].
62 *a.g.e.*, s. 187 [107-8].
63 *a.g.e.*, s. 162 [85].
64 *a.g.e.*, s. 187 [108].
65 *a.g.e.*, s. 149-50 [72-3].
66 Engels, *MEW* Cilt 13, s.475-76. "Değişime giren ürün metadır. Ürün, ancak nesneyi, ürünü alan iki kişi ya da topluluk arasındaki, yani burada tek ve aynı kişi olmayan üretici ile tüketici arasındaki ilişkinin içinde metadır. Bu, ekonominin bütününe nüfuz eden ve

kontrollerini yitirmiş oldukları için, böyle bir toplumda üreticilerin, kendi emekleriyle doğrudan toplumsal emek olarak ilişkilenememeleridir. Bu yüzden, "emeğin *toplumsal* niteliği, metanın *para-varoluşu* olarak ve sonuçta da gerçek üretimin dışındaki bir *şey* olarak görünür."[67] "Yararlı nesneler, ancak birbirlerinden bağımsız çalışan *özel bireylerin emeklerinin ürünü* oldukları için meta haline gelirler...Üreticiler kendi emeklerinin ürününü değiştirinceye kadar toplumsal temasa girmedikleri için, her üreticinin emeğinin özgül toplumsal niteliği kendisini ancak bu değişim ilişkisi içinde ortaya koyar." Bu nesneler, üreticilere, "aslında oldukları gibi...yani çalışan bireyler arasındaki doğrudan toplumsal ilişki olarak değil...*kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak*"[68] görünür.

Burada kendimizi *Kapital*'in I. Cilt'inden pasajlarla sınırladık, çünkü bu çalışmadaki değer biçimi analizi, "para fetişi bilmecesi"nin aslında "sadece, artık görünür hale gelen ve gözlerimizi kamaştıran meta fetişizmi bilmecesi"[69] olduğunu kanıtlar. Ama bu, Marx'ın çok bilinen "meta fetişizmi" kavramının ilk kez 1860'lı yılların ortalarında geliştirildiği anlamında alınmamalıdır. Bu, Marx'ın en eski ekonomi çalışmalarında zaten açıkça görünüyordu. Örneğin Marx'ın 1844 tarihinde Mill hakkında yazdığı notlarda şunları okuruz: "Para...en başta öyle bir doğaya sahiptir ki...sayesinde insan ürünlerinin karşılıklı olarak birbirlerini tamamladığı insani toplumsal eylemin dolayımlayıcı etkinliği yabancılaştırılmış ve insana dışsal olan, maddi bir şeyin, yani paranın özelliği haline gelmiştir İnsan bu dolayımlayıcı etkinliği dışsallaştırdığında, sadece sürgün edilmiş ve insanlıktan çıkmış bir varlık olarak etkindir; şeyler arasındaki *ilişki* ve insan etkinliğinin şeylerle *ilişkisi*, insanın dışında ve üstünde bir etkinlik haline gelir. İnsanın kendisinin insanlar arasında aracılık etmesi gerekirken, bu *yabancı aracı* yüzünden insan, kendi iradesini, etkinliğini ve başkalarıyla ilişkilerini kendisinden ve diğer insanlardan bağımsız bir güç olarak görür. Bu nedenle insanın köleliği, doruk noktasına ulaşır.

---

burjuva iktisatçıların zihninde korkunç bir karışıklığa neden olan son derece benzersiz bir durumun doğrudan bir örneğidir. İktisatçılar, şeylerle değil, insanlar arasındaki ilişkilerle ve son tahlilde sınıflar arasındaki ilişkilerle ilgilenirler; ama bu ilişkiler her zaman şeylerle bağlantılıdır ve şeyler olarak görünürler. Marx, bunun genelde tüm ekonomiler için geçerli olduğunu ortaya koyan ve bu yüzden en zor meseleleri bu kadar kolay ve net biçimde açıklayan ilk kişidir."

67 *Kapital III*, s. 516-17 [457].

68 *Kapital I*, s. 165-66 [88].

69 a.g.e., s. 187 [108].

Bu aracı, benim için aracılık ettiği şey üzerindeki gerçek güç olduğu için, bu aracının gerçek bir tanrı haline geldiği açıktır.[70] Onun kültü, kendi içinde bir amaç haline gelir. Bu aracıdan ayrılan nesneler, sahip oldukları değerleri yitirmek zorundadır. Dolayısıyla nesneler, ancak onu temsil ettikleri sürece değere sahiptirler, oysa ilk başta aracı, ancak *nesneleri* temsil ettiği kadarıyla değere sahipmiş gibi görünüyordu."[71]

Marx başka bir yerde de şöyle der: "Para sistemi içinde niçin özel mülkiyet gelişmek zorundadır? Çünkü toplumsal bir varlık olarak insan, değişime yönelmek zorundadır ve çünkü özel mülkiyeti önvarsayan değişim, *değere* dönüşmek zorundadır. Değişim yapanlar arasındaki aracılık ilişkisi, insan ilişkisi değil, özel mülkiyetin *soyut ilişkisidir* ve bu soyut ilişkinin ifadesi *değerdir*, değer olarak gerçek varlığı *paradır*. Nesne, insanın kişisel mülkü olma anlamını kaybeder, çünkü değişim yapanlar birbirleriyle insanlar olarak ilişkilenmezler." Sonuç olarak, parada "yabancılaşmış nesnenin insanlar *üzerindeki* bütünlüklü hâkimiyeti ortaya çıkar. Kişinin kişi üzerindeki hâkimiyeti olan şey, artık *nesnelerin insanlar* üzerindeki, ürünün üreticiler üzerindeki evrensel hâkimiyetidir.[72] Eşdeğerin, değerin özel mülkiyetin yabancılaşmasının (*Entäusserung*) temelini oluşturmasıyla aynı biçimde, para da bu yabancılaşmanın duyumsal, nesnel varlığıdır."[73]

Felsefi kılığa bürünmüş olsalar bile, daha sonraki meta teorisinin tüm öğeleri burada zaten mevcuttur. Bu teori gerçek ekonomik temeline *Kapital* yayımlanana kadar kavuşmamış olmasına rağmen, on yıl önce yazılmış olan *Ham Taslak*, meta üreten bir toplumda bütün ürünlerin, emeğin bütün sonuçlarının, toplumsal geçerlilik kazanabilmesi ve kabul

---

70 Krş. *Grundrisse*, s. 33 [Cilt 1, 241], tümüyle Hegelci olan şu pasaj: "Bu aracı durum, her zaman daima kendi bütünlüğü içindeki ekonomik bir durum olarak görünür, çünkü karşıt kutupları birleştirir ve sonunda hep, bizzat karşıt kutupların karşısında tek-yanlı daha yüksek bir güç olarak ortaya çıkar; çünkü başlangıçta iki uç arasında aracı olarak ortaya çıkan hareket ya da ilişki, diyalektik bakımdan zorunlu olarak, kendiyle bir dolayım olarak, bu uçların sadece uğraklarını oluşturduğu bir özne olarak göründüğü, kendisini tek bağımsız olan olarak ortaya koyabilmek için bu uğrakların bağımsız olarak önvarsayılmasını ortadan kaldırdığı noktaya ilerler." Krş. Bu pasajın *Kapital I*, Bölüm 32'deki yankısı.

71 *MEGA III*, s. 531, Bottomore ve Rubel, Karl, *Marx: Selected Writings in Sociology and Social Philosophy*, Harmondsworth: Penguin 1961, s. 179 içinde. *Toplu Eserler*, Cilt III, s. 212, *Grundrisse*, s. 149 [Cilt 1, 81]. "Para özünde tüm değerlerin temsilcisidir; pratikte durum tersine döner ve bütün gerçek ürünler ve emekler paranın temsilcisi haline gelir."

72 "Şeylerin, bütün para sisteminin toplumsal gücünü gasp ederseniz, bunu kişiler üzerinde baskı uygulamaları için birilerine vermeniz gerekir." *Grundrisse*, s.158 [88].

73 *Toplu Eserler*, Cilt 3, s. 212-13. (Krş. *Alman İdeolojisi*, s. 445)

görebilmesi için neden önce "üçüncü bir *maddi* şeyle" değişilmek zorunda olduğunu ve sonra da bu "maddi aracının" neden metalar dünyasından bağımsız olması gerektiğini zaten açıklamaktadır. Bu, hem para ve para ilişkilerinin üstünlüğünün hem de üretime katılan insanların bilincinde toplumsal üretim ilişkilerinin baş aşağı şekilde yansımasının temelini oluşturur, yani meta fetişizmine bir temel sunar.

Bu, *Ham Taslak*'ta okuyabileceğimiz bir şeydir: "Birbirlerine kayıtsız bireylerin karşılıklı ve çok yönlü bağımlılığı, onların toplumsal bağlantısını oluşturur. Bu toplumsal bağ, her bireyin kendi etkinliğinin ya da ürününün, yalnızca kendisi için bir etkinlik ve ürün haline geldiği değişim-değerinde ifade edilir;" ürününü "kendisi için bir *yaşam aracına*" dönüştürebilmesi için "genel bir ürün – değişim-değeri veya...para üretmek zorundadır."[74] "Diğer taraftan her bireyin başkalarının etkinliği üzerinde ya da toplumsal zenginlik üzerinde uyguladığı güç, değişim-değerlerinin, paranın sahibi olarak bireyde vardır. Birey toplumla olan bağı gibi toplumsal gücünü de cebinde taşır."[75] "Üretim, her üretici kendi metasının değişim-değerine bağımlı hale gelecek şekilde ne kadar biçimlenirse, *paranın* gücü de o kadar artar,[76] yani değişim ilişkisi kendisini, üreticilerden bağımsız dışsal bir güç olarak kurar." Başlangıçta üretimi teşvik etmenin aracı olarak görünen şey, üreticilere yabancı bir ilişki haline gelir." Sonuç olarak değişim-değeri içinde, "kişiler arasındaki toplumsal bağ, şeyler arasındaki bir toplumsal ilişkiye dönüştürülür; kişisel kapasite nesnel zenginliğe dönüştürülür."[77] Bu anlamda para, "toplumun nesnel bağıdır,"[78] doğal bağlar ve kişisel bağımlılık ilişkileriyle bir arada tutulan eski topluluğun yerini alan, "üzerinde başka hiçbir şeyin olmasına" tahammül edemeyen "gerçek topluluktur."[79] Bu ifadeden, meta fetişizminin ve paranın oluşumunun, (Marksist ekonomi hakkındaki

74 Marx bir başka pasajda şöyle belirtir: "Bir yarda keten bezinin son derece küçük bir kısmını yaratan biri için, bunun değer, değişim-değeri olması, biçimsel bir mesele değildir. Eğer bu kişi, bir değişim değeri, para yaratmamış olsaydı, hiçbir şey yaratmamış olacaktı" (*Grundrisse*, s. 252 [Cilt 1, 173]).

75 *a.g.e.*, s. 156-57 [Cilt 1, 88].

76 Daha sonra "paranın aşkınsal gücü" ifadesini görürüz.

77 *a.g.e.*, s. 146, 157 [Cilt 1, 78, 88].

78 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 866 [Cilt 2, 356]. *Index zu den 7 Heften*'deki bir başlığa gönderme.

79 *Grundrisse*, s. 223, 225 [147, 148]. Burada toplumsal üretim ilişkilerinin şeyleşmesinin sermayeyle, özellikle de faiz getiren sermayeyle zirveye eriştiği vurgulanmalıdır. "Tıpkı değişim-değerinin bir şey olarak parada ortaya çıkması gibi, değişim-değerlerini yaratan etkinliğin, emeğin bütün boyutları sermayede ortaya çıkar" (a.g.e., s. 254 [Cilt 1, 176]). Bu daha sonra ilgileneceğimiz bir temadır.

ders kitaplarında sık sık gözden kaçırılan bir gerçek olarak) sadece aynı durumun iki farklı yönü olduğunu, yani meta-üreten bir toplumda "değişilebilir olan metanın,...kendinden farklı bir şey, artık kendisiyle doğrudan özdeş olmayan bir şey"[80] gibi var olduğunu ve dolayısıyla değerin metalar karşısında bağımsızlık kazanması gerektiğini anlayabiliriz.[81] Dahası bu ifadeden, her iki fenomenin de meta üretiminden ayrılmaz olduğu ve meta-üreten toplumun hem kendisini paradan kurtarmaktan hem de maddi üretim sürecinin gerçek doğasını gizleyen "mistik örtüyü" yırtmaktan aciz olduğu sonucu çıkar. Bu ancak, üretim süreci "serbestçe bir araya gelen üreticilerin üretimi haline geldiği ve onların bilinçli ve planlı kontrolü altında bulunduğu" zaman mümkün olacaktır. "Ne var ki bu da toplumun, maddi bir temele veya kendileri de uzun ve eziyetli bir tarihsel gelişimin doğal ve kendiliğinden sonucu olan bir dizi maddi varlık koşuluna sahip olmasını gerektirir."[82]

---

80 *a.g.e.*, s. 147 [Cilt 1, 74].

81 Marx *Teoriler*'de değerin bağımsızlaşmasının "skolastik bir icat" ya da bir "paradoks" olarak görülebileceğini belirtir (aynen Marx'ın sermayeyi, "bağımsız değer" ya da "süreç-içindeki-değer" biçiminde kavramsallaştırmasının, burjuva iktisatçılarına paradoksal görünmesi gibi). Oysa "gerçeklik paradoksunun, sağduyu ile, yani kaba kişilerin düşündüğü ve inandığı şeylerle çelişen söz paradokslarında bir yansımasını bulduğunu söylemeye gerek yok. Çelişkiler, meta üretimi temelinde, bireyin emeğinin, kendisini genel toplumsal emek ve insanların ilişkilerinin de kendilerini şeyler arasındaki ilişkiler ve şeyler biçiminde sunmasından doğar. Bu çelişkiler, konunun sözlü ifadelerinden kaynaklanmayan, konunun kendisine içkin çelişkilerdir" (*Teoriler III*, s. 137).

82 *Kapital I*, s. 173 [95]. Parayla devlet arasında iyi bir karşılaştırma, Troçki'nin *Ihanete Uğrayan Devrim*, New York 1945, s. 65-66'da bulunabilir. "Bu iki sorun, devlet ve para sorunu, her ikisi de kendisini son tahlilde emeğin üretkenliği sorununa indirgediği için, birkaç ortak özelliğe sahiptir. Devlet zoru da para zoru gibi, insanın insanla ilişkilerini dini ya da laik fetiş biçimleri dışında tanımlayamayan ve önce bunları savunması için tüm fetişlerin en tehlikelisini, dişleri arasında büyük bir bıçak tutan devleti görevlendiren sınıflı toplumun bir mirasıdır. Komünist toplumda devlet ve para ortadan kalkacaktır. Bunların yavaş yavaş ölmeleri neticede sosyalizm altında başlamalıdır. Sosyalizmin gerçek zaferinden, ancak devlet yarı-devlete dönüştüğü, paranın da sihirli gücünü yitirmeye başladığı o tarihsel anda bahsedebileceğiz. Bu, kendisini kapitalist fetişlerden kurtaran sosyalizmin, insanlar arasında daha açık, özgür ve değerli bir ilişki yaratmaya başladığı anlamına gelecektir. 'Paranın ortadan kaldırılması,' 'ücretin ortadan kaldırılması' ya da devletin ve ailenin 'tasfiyesi' gibi anarşist nitelikteki talepler, sadece mekanik düşünce modelleri olarak ilginçtir. Ne para keyfi şekilde 'ortadan kaldırılabilir,' ne de devlet ve eski aile yapısı 'tasfiye edilebilir'. Bunlar tarihsel misyonlarını tamamlamalı, buharlaşıp gitmelidir. Para fetişizmine öldürücü darbe, toplumsal zenginliğin devamlı büyümesi, biz iki ayaklılara, her fazladan çalışma dakikası karşısındaki pintice tutumumuzu ve payımıza düşenin büyüklüğü hakkındaki gülünç korkumuzu unutturduğu zaman vurulacaktır. Mutluluk getirme ya da insanı ayaklar altında çiğneme yeteneğini kaybeden para, istatistikçilerin rahat etmesi ya da planlama amaçları için sadece muhasebe makbuzuna dönüşecektir. Daha da uzak bir gelecekte belki bu makbuzlara da gerek duyulmayacaktır.

4. *Para biçiminin iç çelişkilerinin ortaya çıkarılması*

Şimdiye kadar "emek-zamanın karşılıklı olarak eşit ve eşdeğer biçimde nesnelleşmeleri olan metaların değişim-değeri ilişkisinin, nesnel ifadelerini emek-zamandan *ayrı bir parada* bulan *çelişkiler içerdiğini*"[83] ispatlamakla ilgilendik. Çünkü meta kendisini aynı anda hem kullanım-değeri, hem de değişim-değeri olarak ortaya koymak zorundadır; çünkü metada içerilen özel emek kendisini doğrudan toplumsal emek olarak ortaya koymalıdır; metalar dünyası, içinde bu çelişkilerin çözülür gibi görüneceği tek bir meta seçmelidir. Diğer tüm metalar sadece kullanım-değerleri olarak "alelade meta yığını" seviyesine inerken, yalnızca bu meta evrensel eşdeğer olabilir; yalnızca bu metada içerilen emek, "meta üreten diğer bütün emekler gibi, bireylerin özel emeği olmakla birlikte, aynı zamanda doğrudan toplumsal nitelikte emeği"[84] temsil eder. O zaman şu soru ortaya çıkar: Bu, kesin bir çözüm müdür? Gerçekten de meta üretimindeki çelişkilerin üstesinden gelir mi?

Marx'ın cevabı, "hayır"dır. Birincisi: "Metanın ürün olarak tikel doğası ile değişim-değeri olarak genel doğası arasındaki, metayı bir tarafta bu tikel meta, diğer tarafta para olarak çifte biçimde ortaya koyma gereğini yaratan bu aynı çelişki ...daha baştan metanın içindeki bu iki ayrı biçimin birbirine çevrilemez olması olasılığını içerir.[85]... Para, metanın yanında dışsal bir şey haline geldiği anda, metanın para karşılığında değişebilirliği hemen var olan ya da olmayan dış koşullara bağlı hale gelir...Değişimde meta, doğal özellikleri nedeniyle, nesnesi olduğu gereksinimler nedeniyle talep edilir. Paraysa tersine, ancak değişim-değeri nedeniyle, değişim-değeri olarak talep edilir. Bu yüzden metanın paraya çevrilip çevrilemeyeceği...öncelikle değişim-değeri olarak metayla hiçbir ilgisi olmayan ve ondan bağımsız bulunan koşullara bağlıdır...Bu yüzden, ürün olarak belirli biçimi içinde metanın, para olarak kendi genel biçimi ile artık değişilememesi, eşitlenememesi olasılığı doğar."[86]

Fakat Marx'ın cevabı yalnızca bu değildir, ikinci olarak şunları ifade eder: "Tıpkı metanın değişim-değerinin, tikel bir meta ve para biçiminde çifte varoluşa yol açması gibi, değişim eylemi de birbirinden bağımsız

Fakat bu meseleyi, bizden daha akıllı olacak olan gelecek kuşaklara bırakabiliriz."

83 *Grundrisse*, s. 169 [Cilt 1, 98].

84 *Kapital I*, s. 150 [74].

85 Bu husus, bir önceki bölümde zaten öngörülmüştü (Marx'ın "saat-pusulalarının çevrilebilirliği" hakkındaki tartışması).

86 *Grundrisse*, s. 147-48 [Cilt 1, 79].

iki edime ayrılır: metaların para karşılığında değişimi ve paranın metalar karşılığında değişimi; alma ve satma. Artık bunlar mekânsal ve zamansal bakımdan birbirinden ayrı ve birbirine karşı kayıtsız bir varlık biçimi kazandıkları için, doğrudan özdeşlikleri sona erer. Birbirlerine karşılık gelirler veya gelmeyebilirler; birbirlerini dengeleyebilir ya da dengeleyemeyebilirler; birbirleriyle orantısız bir ilişki içine girebilirler. Gerçi sürekli eşitlenmeye çalışırlar; fakat daha önceki doğrudan eşitliğin yerinde, artık açıkça eşit-olmamayı önvarsayan sürekli bir eşitleme hareketi vardır. Büyük bir olasılıkla şimdi uyumluluk, ancak en aşırı uyumsuzluktan geçerek sağlanabilir."[87] Çünkü "meta...meta karşılığı değişilir; aynı zamanda ve eşit şekilde, meta, para karşılığı değişildiğine göre, meta karşılığında değişilmez...Zaten bu yüzden, aracı olarak paranın niteliğinde, değişimin iki eyleme ayrılmasında, krizlerin tohumu yatar..."[88]

Üçüncü olarak, Marx şöyle devam eder: "Tıpkı değişimin kendisinin birbirinden bağımsız iki edime bölünmesi gibi, değişimin tüm hareketinin kendisi de değişimcilerden, metaların üreticilerinden ayrılır. Değişim için değişim, metalar için değişimden ayrılır. Üreticiler arasına bir tüccar sınıfı girer; bu sınıf yalnızca satmak için satın alan, yalnız yeniden satın almak için satan, bu işlemde ürün olarak metalara sahip olmayı değil, yalnızca kendi başına değişim-değerlerini, parayı almayı amaçlayan bir sınıftır...Değişimin böyle çifte nitelik almasıyla –tüketim için değişim ve değişim için değişim- yeni bir orantısızlık doğurur. Değişim yaparken tüccarı belirleyen şey, yalnızca metaların alınışı ve satılışı arasındaki farktır; ama bir meta satın alan tüketici, o metanın değişim-değerini kesinlikle yerine koymak zorundadır. Dolaşım, yani tüccar sınıfı arasındaki değişim ve dolaşımın sonu, yani tüccar sınıfı ile tüketiciler arasındaki değişim, karşılıklı olarak birbirini ne kadar koşullandırmak zorunda olursa olsun, bambaşka yasalar ve nedenler tarafından belirlenmişlerdir ve birbirleriyle en keskin çelişkiye girebilirler." (Sonuçta bir başka kriz olasılığı daha![89]). "Ama üretim, doğrudan ticaret ve ancak dolaylı olarak tüketim için yapıldığından beri, ticaret için ve değişim için üretim arasındaki uyumsuzluğu sadece yaratan değil, aynı zamanda eşit ölçüde bunun bir sonucu da olmak zorundadır."[90]

87 *a.g.e.*, s. 148 [Cilt 1, 79-80].

88 *a.g.e.*, s. 197-98 [Cilt 1, 124-5]. Krş. *Kapital I*, s. 209 [152] ve özellikle *Teoriler II*, s. 507 [473 ve devamı].

89 Kriz olasılığı elbette kriz zorunluluğundan ayırt edilmelidir; (*Teoriler II*, s. 513 [482]'te bu konunun kapsamlı açıklamasına bakınız).

90 *Grundrisse*, s. 148-49 [Cilt 1, 80].

Son olarak, Marx mali işlemlerin gerçek ticaretten ayrılmasında kendilerini ortaya koyan çelişkilere işaret eder. "Para kendisi tikel bir meta olması... ve böylece diğer metalarla değişilirken, değişimin tikel koşullarına, ki bu koşullar paranın evrensel olarak koşulsuz değişilebilirliği ile çelişir, tabi olması yüzünden, kendisi ve kendi özellikleri ile çelişkiye düşer." Para, "...arz ve taleple belirlenebilir; farklı para türlerine ayrılır vs." "Evrensel karakterine rağmen, değişilebilir diğer şeyler yanında değişilebilir bir şeydir. Yalnızca evrensel değişim-değeri değil, aynı zamanda da diğer tikel değişim-değerlerinin yanında tikel bir değişim-değeridir. Pratikte ortaya çıkan çelişkilerin, yeni kaynağı budur."[91]

Marx, "dolayısıyla, paranın, amaçlarını eşzamanlı olarak onları yadsıyarak gerçekleştirmesinin; metalardan bağımsızlaşmasının; amaç haline gelen araç olmasının; metaların değişim-değerini onları değişim-değerinden ayırarak gerçekleştirmesinin; değişimi, onu parçalayarak kolaylaştırmasının; metaların doğrudan değişiminin güçlüklerinin üstesinden onları genelleştirerek gelmesinin; üreticiler değişime bağımlı hale geldiği ölçüde değişimi üreticilerden bağımsızlaştırmasının, nasıl da paraya içkin özellikler olduğunu görüyoruz"[92] diye devam eder. Metada özel ve toplumsal emek arasındaki, kullanım-değeriyle değişim-değeri arasındaki, parayla meta arasındaki gizli çelişkinin üstesinden, ancak bu çelişkinin aynı anda bir başka düzeyde yeniden üretilmesiyle gelinir. Ya da *Kapital*'de okuduğumuz gibi, "metanın," meta ve para biçiminde "daha da gelişmesi, bu çelişkileri ortadan kaldırmaz, tersine içinde hareket edecekleri biçimi sağlar. Genelde gerçek çelişkilerin çözülmesinin yolu budur. Örneğin, bir cismin sürekli olarak başka bir cisme doğru düştüğünü, ama aynı zamanda da durmadan ondan uzaklaştığını söylemek bir çelişkidir. Elips, bu çelişkinin hem gerçekleştiği hem de çözüldüğü bir hareket biçimidir."[93]

Böylece Marx'ın ekonomi teorisinin en önemli, ama aynı zamanda en çok ihmal edilen ve yanlış anlaşılan yönlerinden birisine varmış bulunuyoruz. "Kullanım-değeriyle değişim-değeri arasındaki çelişki" tezi ne kadar sık tekrarlanmıştır? (Örneğin, Kautsky tarafından yüzeysel ve toy bir biçimde ya da Stalinist düşünce ekolünün Sovyet iktisatçıları tarafından dogmatik ve bilgiç bir tarzda.) Diğer taraftan, kaç kez birisi bu tezi geliştirmek zahmetine gerçekten girmiş ya da bunu, Marx'ın

91 *a.g.e.* s. 151 [Cilt 1, 81-2].
92 *a.g.e.*, s. 151 [Cilt 1, 82].
93 *Kapital* 1 s. 198 [119].

"Hegelci ifade tarzıyla flört ettiği" dönemin bir kalıntısından daha fazla bir şey olarak görmüştür? Aslında burada, Marx'ın ekonomiye dair en temel, ihmal edilmesi halinde onun değer ve para teorisindeki sonuçları tamamen çarpıtılmış biçimde gösteren keşiflerinden bir tanesini ele alıyoruz. Ama ilgilendiğimiz şey sadece bu değil. Lenin'in yazdığı gibi, "Marx, *Kapital*'inde ilk önce burjuva (meta) ekonomisinin en basit, en sıradan, en temel, en genel ve gündelik *ilişkisini*, milyarlarca kez rastlanan bir ilişkiyi, yani metaların değişimini analiz eder. Bu çok basit olguda (burjuva toplumun 'hücre'sinde), analiz, modern toplumun *tüm* çelişkilerini (veya tüm çelişkilerin tohumlarını) ortaya çıkarır. Bunu izleyen açıklama, bize bu çelişkilerin ve bu toplumun gelişimini (hem büyümesini hem de hareketini) başından sonuna kadar tek tek parçaların bütünü içinde gösterir."[94]

Marx'ın "Değerden Paraya Dönüşüm" analizi üzerine yaptığımız araştırma, bu cümlelerin Marksist ekonominin gerçek anlamını ne kadar doğru şekilde yakaladığını göstermiştir. Şimdi araştırmamızda daha da ilerlerken, bu analizin geçerliliğini sınamalıyız.

94 *Toplu Eserler*, Cilt 38, s. 36. *Katkı*, s. 96 [115]: "...çünkü meta ile para arasındaki çelişki, burjuva emek biçimine içkin tüm çelişkilerin en soyut ve genel biçimidir."

A. Değer Ölçüsü Olarak Para

1. Başlangıç notu

Araştırmamıza devam etmeden önce Marx'ın "işlevsel varoluş biçimi" kavramına kısaca göz atmak gerekli olacaktır.

Marx'ın temek kaygısının ekonomik ilişkilerin karakteristik biçimlerini kavramak olduğunu görmüştük. Bu bakış açısından bakıldığında, tüm politik ekonomi bilimi toplumsal üretim ve toplumsal ilişki biçimlerinin tarihi olarak nitelenebilir.

Her üretim ve ilişki biçiminin, yerine getirmesi gereken belli bir işlevi vardır: ekonomik bir ilişki ancak "her bir özel biçime karşılık gelen işlevi yerine getirdiğinde...yeni bir dönüşüm evresine girebileceği biçimi alır."[1] Bu nedenle, bir ekonomik biçimin gerçekten neyi temsil ettiği, ancak kendisine düşen ve onun altında yatan işlevden türetilebilir. Bu bağlamda Marx, para ve sermayenin sürekli yüklendiği ve üzerinden attığı ve bu kategorilerin diyalektik gelişimini ifade eden "işlevsel" (ya da "işlevsel veya kavramsal olarak belirlenmiş") "varoluş biçimleri"nden tekrar tekrar bahseder.[2]

---

1 *Kapital II*, s. 50 [54].

2 Krş. Yukarıda s. 47-50.

Özellikle paranın işlevleri düşünüldüğünde, Marx hakkında biraz fikir sahibi olan bir burjuva eleştirmeni H. Block'un sözlerine bakmak yeterlidir. "Bu işlevlerin paranın özünden (toplumsal değerden) kesin olarak ayrılması ve benzer şekilde yine bu işlevlerin birbirinden ayrılması, Marx'ın para teorisinin çarpıcı bir özelliğidir. Diğer teorisyenler, parayı ticaret aracı, hesap birimi, alışveriş aracı veya ödeme aracı olarak tanımlarlar, yani tikel bir işlevi paranın belirleyici özelliği olma konumuna yükseltirler, sonra da kalan tüm işlevleri bir şekilde asıl işlevden türetirler. Buna karşılık Marx, paranın özünü, sahip olduğu tikel nitelikten dolayı yerine getirebildiği hizmetlerden kesinlikle ayırır. Diğer yandan tek tek işlevler, birbirlerinden ayrı ve eşit şekilde yan yana dururlar."[3] (Doğal olarak bu, onların birbirlerine kenetlenmelerini ya da genetik olarak yakından bağlantılı olmalarını engellemez.)

2. *Değer ölçüsü olarak para*

Katkı'da Marx şöyle yazar: "Paranın analizindeki asıl güçlük, metanın paranın kökeni olduğu anlaşıldığında aşılır. Ondan sonrası paraya özgü belli biçimin açıkça anlaşılması sorunudur. Bu pek kolay değildir çünkü tüm burjuva ilişkileri yaldızlı ilişkiler gibi, yani para ilişkileri olarak görünürler ve bu nedenle para-biçimi, bu biçime son derece yabancı, sonsuz çeşitlilikte bir içeriğe sahipmiş gibi görünür."[4]

Paranın bu özgül biçimlerinden ilki –ilki, çünkü doğrudan paranın kendi oluşum sürecinden ortaya çıkar– onun değer ölçüsü işlevidir.

"Para, aslında farklı emek ürünlerinin birbirlerine eşitlendiği ve böylece metalara dönüştürüldüğü değişim sürecinde zorunlu olarak kristalleşir. Değişim olgusunun tarihsel olarak genişlemesi ve derinleşmesi, metanın doğasında gizli olan kullanım-değeriyle değer arasındaki karşıtlığı geliştirir. Ticari ilişkilerin amaçları için bu karşıtlığa dışsal bir ifade kazandırma gereksinimi, bağımsız bir değer biçiminin saptanması yönünde bir itki yaratır ve bu itki, metalar meta ve para olarak farklılaşmış bir biçim elde edene kadar devam eder."[5] Artık her metanın değeri, ürünlerin doğrudan değişimindeki gibi bir dizi sonsuz değer denklemi içinde ifade edilmek zorunda değildir (Marx'ın "genişletilmiş değer biçimi"); tek bir denklem, x Meta A = y Para meta denklemi, bu değeri toplumsal olarak geçerli bir biçimde temsil etmek için yeterlidir. "Para, bağımsız

3 H. Block, Die *Marxsche Geldtheorie*, Jena 1926, s. 66-67.
4 *Katkı*, s. 64 [80].
5 *Kapital I*, s. 181 [102].

değişim-değeri olarak konulduktan sonra" bizzat metalar "kendi öznel-eri olan para karşısında tikellikleri içinde konulurlar...Paraya eşitlenme sayesinde, değişim-değerleri olarak, önceden olduğu gibi, kavramsal bakımdan yine birbirleriyle ilişkili hale gelirler; kendilerini birbirleriyle belli oranlarda dengeler ve eşitlerler." Para, "metaların, değişim-değeri olarak bağımsız birer varlık elde etmek için, içine batırılmaları gereken, içinde altın ve gümüşle kaplı hale geldikleri evrensel maddedir...Tikel değişim-değeri, meta, bağımsız değişim-değerinin, paranın niteliğinde ifade edilir, kapsanır, ortaya konulur."[6]

Ham Taslak şöyle devam eder: "*Para niteliğinde konulan değişim-değeri, fiyattır*...Fiyatta para, birincisi, bütün değişim-değerlerinin birimi olarak görünür; ikincisi, hepsinin belli bir sayıda içerdiği birimi gösterir, öyle ki paraya eşitlik, değişim-değerlerinin niceliksel özgüllüğünü, birbirleriyle niceliksel ilişkilerini ifade eder."[7] Para burada ortak payda, değerlerin ölçüsü, "metaların değer büyüklüklerinin toplumsal bakımdan ifade edildiği madde olarak" iş görür. Bu kapasiteye sahip olan para, "*metalara içkin değer ölçüsünün, yani emek-zamanın* zorunlu görünüş biçimidir."[8] Genel değer yasasından kendiliğinden çıkan bir tanım da şudur: Hem metalarda hem de parada nesnelleşmiş insan emeği içerildiği için, bir günlük emek içeren bir metanın değeri, aynı şekilde içinde bir günlük emek içeren altın veya gümüşün niceliğinde ifade edilir hale gelir. Dolaşım süreci, metaları ölçülebilir yapan şeyi, sanki paraymış gibi gösterir. Gerçekteyse durum tersidir: "Değer olarak tüm metalar, nesnelleşmiş insan emeği oldukları ve bu nedenle de kendi içlerinde karşılaştırılabilir oldukları için, bunların değerleri genel olarak tek ve aynı, belli bir meta ile ölçülebilir ve bu meta, metaların değerinin ortak ölçüsüne, yani paraya çevrilebilir."[9] Değer ölçüsü, "metaları değer olarak önvarsayar ve sadece bu değerin ifadesine ve büyüklüğüne...değerlerin fiyata dönüşmesine gönderme yapar." O, "değeri zaten varsayar."[10]

Fiyatlar yalnızca metaların paraya ideal bir dönüşümünü temsil eder. Metanın, meta ve para biçiminde çifte varlığı ve paranın oluşumu, metanın kendi başına para haline geldiğini veya bir metanın sırf kendisine bir fiyat verildiği için evrensel değişebilirliğe sahip olduğunu ima

6 *Grundrisse*, s. 188-90 [Cilt 1, 116-7].
7 *a.g.e.*, s. 189 [Cilt 1, 117].
8 *Kapital I*, s. 188 [105].
9 Krş. *Katkı*, s. 66-67 [82].
10 *Teoriler III*, s. 40.

etmez. "Değişim sürecine girerken metaların somut biçimi, kullanım-değeri biçimidir. Metalar ancak kendi yabancılaşmalarının bir sonucu olarak evrensel eşdeğer haline geleceklerdir. Meta fiyatlarının belirlenmesi, bunların sadece nominal olarak evrensel eşdeğere çevrilmesi, uygulamaya geçirilmemiş bile olsa altınla bir eşitlik kurulmasıdır."[11] Bu yüzden metanın fiyatı, "değişim-değerlerinin ya da metaların parayla *dışsal* ilişkisi olarak" görünür; "meta, toplumsal özünün onu değişim-değeri olarak nitelendirdiği biçimde, fiyat *değildir*, bu nitelik onunla doğrudan eş-kapsamlı değildir; tersine metanın parayla karşılaştırılması yoluyla dolayımlanmıştır; meta değişim-değeridir, fakat bir fiyatı *vardır*."[12]

Böylece bir önceki bölümde zaten değindiğimiz konuya, fiyat ve değerin özdeş olmaması konusuna geri dönmüş oluyoruz. İlk bakışta bu sadece terminolojik bir fark gibi görünebilir; ama aslında bu fark, "gerçek dolaşım sürecinde metayı tehdit eden tüm fırtınaların merkezinde yer alan basit bir nominal fark olmaktan çok uzaktır."[13] Çünkü meta, örneğin demir, "fiyatında *ideal* bir değer-biçimine veya hayali bir altın-biçimine sahip olsa" bile, doğal olarak "gerçeklikte bir ve aynı anda, hem demir hem de altın" olamaz. "Fiyatını belirlemek için, imgelemde onun altınla *eşitlenmesi* yeterlidir." Fakat gerçek değişimde, "sahibine evrensel eşdeğer hizmeti görmek için...fiilen altınla değiştirilmesi gerekir." Yine gerçek değişimde, "fiyat hem meta değerinin büyüklüğünü, hem de belli koşullar altında satılabileceği para miktarının azlığını ya da çokluğunu ifade edebilir. Fiyatla değer büyüklüğü arasındaki *niceliksel uyuşmazlık olasılığı*...bu yüzden *fiyat biçiminin kendisine* içkindir. Bu bir kusur değildir; tersine, yasaları kendilerini ancak sürekli düzensizlikler içinde körlemesine işleyen ortalamalar şeklinde ortaya koyabilen bir üretim tarzı için, bu biçimi uygun biçim haline getirir."[14]

Fiyatlar yalnızca ideal para miktarlarını temsil ettiklerinden dolayı, fiyatı belirlemek için gerçek para gerekli değildir. Yani, "metaların ideal olarak paraya çevrilmesi, *prima facie* [ilk bakışta] gerçek para yığınından bağımsızdır ve onunla sınırlı değildir. Bu süreçte tek bir parça para gerekli değildir, tıpkı örneğin yardaların ideal niceliğinin ifade edilmesi için bir uzunluk ölçüsünün (diyelim ki yardanın) kullanılmasına gerek olmayışı gibi. Eğer örneğin İngiltere'nin tüm ulusal zenginliği para ola-

11 *Katkı*, s. 68 [85].
12 *Grundrisse*, s. 190 [Cilt 1, 118].
13 *Katkı*, s. 69 [86].
14 *Kapital I*, s. 196-97 [117 8].

rak değerlendirilirse, yani fiyat olarak ifade edilirse, herkes dünyada bu fiyatı gerçekleştirecek kadar para olmadığını bilir. Para burada yalnızca bir kategori olarak, *düşünsel* bir ilişki olarak gereklidir."[15] Yine de para, emek-zaman aracılığıyla değerin belirlenmesi ile bağlantısı olmadan hayali bir değer ölçüsü haline gelemez; bu yüzden: "Bir pound pamuk 8 peni değerindedir dersem, 1 pound pamuk eşittir 1/116 ons altındır demiş olurum...Bu aynı zamanda onun, hepsi de bir ons altınla karşılaştırıldıkları için, çoğunlukla bu ya da şu kadar ons altın içeren bütün öteki metaların karşısında, değişim-değeri olarak özelliğini ifade eder. Bir poundluk pamuğun altınla kurduğu bu ilk ilişki...her ikisinde de gerçekleşen emek-zamanın, değişim-değerlerinin bu gerçek ortak özünün miktarıyla belirlenir."[16] "Ölçü olarak, fiyat-belirleme öğesi olarak para... şu fenomenleri sunar: (1) değişim-değeri herhangi bir metaya karşılık bir ons altın olarak belirlenmişse, para onun yalnızca tasarlanmış bir birimi olarak gereklidir; onun fiili olarak mevcut olması gereksizdir, bunun yanında, onun erişilebilir miktarı ise daha da gereksizdir ...(2) bundan dolayı onun yalnızca ideal olarak konulması gerekirken ve gerçekten de bir metanın fiyatı biçimi içinde *onda* sadece ideal olarak konulmuşken, aynı zamanda içinde sunulduğu doğal özün yalın bir miktarı olarak, verili bir altın, gümüş vs. ağırlığı olarak...karşılaştırma noktasını, birimi, ölçüyü sağlar."[17] Bu anlamda, "paranın maddi özü" bir değer ölçüsü olarak paranın işlevi bakımından "önemlidir, oysa erişilebilirliği ve hatta bundan da çok niceliği, birim hizmeti gören altın ya da gümüşün paylarının miktarı, onun için bu belirlenimde önemsizdir; o genel olarak yalnızca tasarlanmış, varlığı olmayan [en azından maddi olarak var olmayan] birim olarak kullanılır."[18]

Yukarıdaki ifadeler, zaten bildiğimiz şeyi, yani yalnızca gerçek bir metanın, gerçek bir emek ürününün değer ölçüsü olarak işlev görebileceğini doğrular. "Para ancak belirli bir maddede somutlaşmış emek-zaman olduğu için bir *ölçü*, dolayısıyla bizzat *değerdir*."[19] Bu ifadeden ne onun daima aynı maddede somutlaşması gerektiği,[20] ne de "değişmez bir de-

15 *Grundrisse*, s. 191 [Cilt 1, 119].
16 *a.g.e.*, s. 203-204 [Cilt 1, 130].
17 *a.g.e.*, s. 207-208 [Cilt 1, 133-4].
18 *a.g.e.*, s. 203 [Cilt 1, 129-30].
19 *a.g.e.*, s. 791 [Cilt 2, 252].
20 "Eğer tüm metaların değerleri gümüşle, buğdayla ya da bakırla ölçülseydi ve buna uygun olarak gümüş, buğday veya bakır fiyatları olarak ifade edilseydi, o zaman gümüş, buğday ve bakır değer ölçüsü, sonuçta da evrensel eşdeğerler haline gelirdi" (*Katkı*, s. 66 [83]).

ğerden" oluştuğu sonucu çıkar.[21] Bundan çıkan tek sonuç, "herhangi bir metanın değişim-değerinin bir başka metanın kullanım-değerinde ifadesini bulmasında olduğu gibi," benzer şekilde, metaların değerlerinin altın veya gümüş olarak ifade edilmesinde de "altın veya gümüşün belli bir anda belli bir miktar emek-zamanı ifade ettiğinin" varsayılmasıdır. "Eğer bir ons altının değeri, bunu üretmek için gereken emek-zamandaki bir değişikliğin sonucu olarak artar ya da azalırsa, o zaman bütün diğer metaların değeri de *eşit derecede* artar veya azalır ve değer böylece bütün metalar için *belli* bir hacimdeki emek-zamanı temsil etmeye devam eder. Aynı değişim-değerleri, artık öncekinden daha büyük ya da küçük miktarlarda altınla ölçülür, ama aralarındaki nispi değer ilişkisi devam eder...Altının değişen değeri nedeniyle değişim-değerlerinin değişen miktarlarda altınla ifade edilmesi, altının değer ölçüsü olarak işlev görmesini engellemez, tıpkı gümüşün değerinin altının on beşte biri kadar olmasının onun bu işlevi ele geçirmesini engellemediği gibi."[22]

Böylece paranın ikili standardı sorununa gelmiş bulunuyoruz. *Kapital*'de şöyle denir: "Bu nedenle, eğer altın ve gümüş gibi iki farklı meta aynı anda değer ölçüsü olarak hizmet ediyorlarsa, tüm metalar iki ayrı fiyat ifadesine sahip olacaktır, gümüşün değerinin oranı altının değerine göre değişmeden kaldığı sürece, iki fiyat, yani altın fiyatı ve gümüş fiyatı, yan yana sessizce aynı anda bulunabilir...Fakat bu orandaki her değişme, metaların altın-fiyatlarıyla gümüş-fiyatları arasındaki oranı bozar ve bu da değerin ölçüsünün çiftleşmesinin, bu ölçünün işleviyle çeliştiğini kanıtlar."[23]

Ham Taslak'ta paranın fiyat ölçüsü olarak işlevi, yalnızca üstü kapalı şekilde ifade edilir.[24] Fiyat olarak tüm metaların değerleri, farklı büyüklüklerde *hayali* miktarlara dönüştürülür. "Bunlar artık birbirleriyle karşılaştırılabilir ve ölçülebilirler ve bunların, birim ölçüsü olarak sabit bir

21 Bkz. Bir önceki bölüm, dipnot 11.

22 *Katkı*, s. 67 68 [84]. Krş. *Kapital I*, 192 93 [113-4]. H. Block'un ele aldığı üzere (a.g.e., s.73), "altın değerindeki dalgalanmaların, belli bir yüksekliğe ulaştığında, aynı zamanda altının değer ölçme işlevini de olanaksız hale getirmesi" olgusu, (1920'lerde Almanya'da yaşanan enflasyon sırasındaki Mark'ı düşünün), doğal olarak Marx'ın değer ölçüsü olarak altın teorisine bir itiraz oluşturmaz.

23 *Kapital I*, s. 190 [111 2]. (Paranın ikili standardı konusu *Ham Taslak* içersinde bu bağlamda ele alınmamıştır.)

24 "Paranın fiyat ölçüsü olması ve dolayısıyla da değişim-değerlerinin birbirleriyle karşılaştırılması, açıkça ortada olan durumun bir yönüdür" (*Grundrisse*, s. 189 [Cilt 1, 116]).

miktarda altınla kıyaslanması teknik bir gereksinme haline gelir.[25] Bu birim, sonrasında daha küçük bölümlere ayrılarak, bizzat ölçme işinin standardı haline gelir. Altın, gümüş ve bakır, para haline gelmeden önce de kendi ağırlıkları içinde böyle standartlara sahiptir."[26]

Bu şekilde para-meta, değerin ölçüsünden fiyatların standardına dönüşür. Bunlar tamamen farklı iki işlevdir: "Para, insan emeğinin toplumsal olarak cisimleşmesi olarak değer ölçüsü ve ağırlığı sabit bir maden miktarı olarak fiyatın standardı" olduğu için, "değer ölçüsü olarak, her türden metaların değerlerini fiyatlara, hayali altın niceliklerine çevirmeye hizmet eder; fiyatın standardı olarak ise, bu altın niceliklerini ölçer...Altını fiyat standardı yapmak için, belli bir altın ağırlığının ölçü birimi olarak saptanması gerekir. Aynı adı taşıyan niceliklerin ölçülmesi ile ilgili bütün durumlarda olduğu gibi, burada da değişmeyen bir ölçü biriminin saptanması çok önemlidir." Diğer yandan "altının kendisi de bir emek ürünü olduğu ve dolayısıyla değeri potansiyel olarak değişebilir olduğu için değerin bir ölçüsü olarak işlev görebilir."[27] (Marx *Kapital*'de bu iki özgül biçimin birbirine karıştırılması, "en aşırı teorilerin doğmasına yol açmıştır" diye belirtir.)[28]

Öyleyse metaların dolaşımından önce gelen[29] (her meta dolaşımının fiyat olarak belli değişim-değerlerini önvarsayması anlamında "önce gelen")[30] fiyatların oluşum süreci hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Bu sürecin akışı içersinde para, onu ancak değer ölçüsü (ya da fiyat standardı) olma işleviyle ayırt eden belli özgül biçimler elde eder. Şimdi de gerçek meta değişimi sürecinde, paranın nasıl davrandığına ve orada elde ettiği özelliklerin zaten bildiğimiz özellikleriyle çelişip çelişmediğine bakalım.

---

25 Marx, hem *Katkı*'da hem de *Kapital*'de "kolaylık olsun diye" altının para-meta olduğunu varsayar.

26 *Kapital I*, s. 191 [112].

27 *a.g.e.*, s. 192 [113].

28 *a.g.e.*, s. 190 [111]. Bu teoriler üzerine detaylı bir tartışma, hem *Katkı*'da ("Para Standardı Teorileri" üzerine bölüm) hem de *Grundrisse*'de, bu bölümün s. 789-805'deki [Cilt 2, 251 266] ilk halinde bulunabilir.

29 "Dolaşımın ilk aşaması, gerçek dolaşımı hazırlayan teorik bir aşamadır" (*Katkı* s. 64 [81]).

30 *Grundrisse*, s. 188 [116].

B. Dolaşım Aracı Olarak Para

Her ekonomik ilişki gibi meta dolaşımı da iki farklı (ama yine de birbirleriyle yakından bağlantılı) boyuta işaret eder. Dolaşım, "...metalar kullanım-değeri olmadıkları ellerden kullanım-değeri olacakları ellere aktardığı" ölçüde, sadece "insan gereksinimleri için doğal nesnelere el konulması" ve dolayısıyla bir *toplumsal metabolizma sürecidir (Stoffwechsel).* Fakat kullanım-değerlerinin bu yer değiştirmesi, paranın aracılık ettiği özel değişim yoluyla gerçekleştiği ve metaların birbirleriyle ilişkileri farklı para *(Bestimmung-)* biçimleri olarak kristalleştiği ölçüde, dolaşım "aynı zamanda belli toplumsal üretim ilişkileri doğurur" ve bu yüzden bir biçim değişikliğidir *(Formwechsel).*[1] Marx, yalnızca bu ikinci boyutu analiz etmiştir.

İlk bakışta meta dolaşımı sadece, meta ve paranın elden ele, bir yerden başka bir yere geçirilmesiyle gerçekleşen muazzam sayıda değişimler olarak görünür. Dolaşım, "...asıl başladığı nokta, sonunda geri döndüğü nokta" olmaksızın "sonsuz sayıda noktadan başlar ve sonsuz sayıda noktaya döner.. Meta para karşılığında değişilir; para ise meta karşılığında değişilir" ve "aynı sürecin bu sürekli yenilenişi...sonsuz şekilde tekrarlanır."[3] Fakat dikkatli

---

1. *Kapital I*, s. 198 [119].
2. Krş. yukarıda s. 96-99.
3. Marx, bu bakış açısından, meta dolaşımının Hegelci anlamıyla "basitçe sonsuz bir süreç

bakıldığında, meta dolaşımı "başka fenomenleri de açığa çıkartır; tamamlanma fenomeni ya da çıkış noktasının kendisine dönüşünü." Dolaşım bu nedenle (iki öğesi, yani meta ve paranın içinde göründüğü üzere) eşit derecede hem bir para hareketi hem de bir meta hareketi olarak tam anlamıyla anlaşılabilir. "Eğer satın almak için satarsam o zaman satmak için de satın alabilirim...buna sadece dolaşım olarak baktığımızda, burada çıkış noktasını saptamak için müdahil olduğum noktanın bir önemi olmamalıdır." Ama her iki örnekte de iki farklı döngü meydana gelir: M-P-M ve P-M-P.

"İlk durumda para yalnızca meta elde etmek için bir araç, meta da amaçtır; ikinci durumda ise meta yalnızca para elde etmek için bir araç, para da amaçtır."[4] Aynı zamanda P-P uçlarının yalnıza niceliksel olarak farklı olduğu (neticede ikinci P'nın birincisinden büyük olduğu) ikinci döngü, eşdeğer-olmayanların değişimini önvarsayar; dolayısıyla "P-M-P döngüsündeki para ve meta, daha ileri üretim ilişkilerini ima eder ve basit dolaşım içinde döngü, yalnızca daha karmaşık nitelikteki bir hareketin yansımasıdır."[5] Bu yüzden şimdilik kendimizi M-P-M (satın almak için satmak) biçimindeki dolaşımla sınırlayacağız.

M-P-M döngüsünde paranın rolü nedir?

Eğer biraz önce söz ettiğimiz gibi, para, meta dünyasına fiyatların ifade edilmesinin malzemesini sunduysa, gerçek değişimde paranın asıl işinin, metaların fiyatını gerçekleştirmek, yani "fiyat gerçekleştirici (*Verwirklicher*)" olarak hareket etmek olması gerektiği açıktır.

Yine de her meta değişiminin, meta dolaşımı anlamına gelmediğini hatırlamalıyız. Bu meta [illegible] yalnızca "daimi hareket halinde ve aşağı yukarı toplumun her yerinde mevcut olan bir değişim döngüsünü ve bunların bütününü"[6] gerektirmekle kalmaz. Zaten bildiğimiz üzere, dolaşım aynı zamanda, "metaların değişim sürecine *belirli fiyatlarla* girmesini" ve neticede eşdeğer metanın para-niteliğine zaten sahip olduğunu önvarsayar.[7]

---

olarak görülebileceğini ekler. *Grundrisse*, s. 197 [Cilt 1, 124] ve *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 865. Hegelci "kötü sonsuz" kavramı için bkz. Engels, *Anti-Dühring*, s. 61 67 [100]. [İngilizceye çevirenin notu: Her iki durumda da göz önünde bulundurulan terim *unendlichkeit*'tır.]

4 *Grundrisse*, s. 197, 201 [Cilt 1, 124, 127].

5 *Katkı*, s. 123 [143].

6 Bu anlamda "ekonomik kategoriler arasındaki ilk bütünlük" olarak dolaşım, "aynı zamanda, örneğin yalnızca parada ya da değişim değerindeki gibi değil, bunun yerine bizzat toplumsal hareketin bütününe yayılan şekilde, toplumsal ilişkinin bireylerden bağımsız bir şey olarak göründüğü ilk biçimdir" (*Grundrisse*, s. 197 [Cilt 1, 124])

7 *Katkı*, s. 88 [104].

Aslında, "üretildiği yerde, diğer herhangi bir meta gibi altın da bir metadır. Onun göreli değeri...ve başka herhangi bir metanın değeri, burada, bu metaların birbirleri ile karşılıklı olarak değişildikleri miktarlarda yansıtılır. Oysa bu işlem dolaşım süreci içersinde önvarsayılmıştır, altının değeri zaten metaların fiyatlarında verilidir. Bu nedenle dolaşım süreci içersinde, altın ve meta ilişkisinin doğrudan takas olduğunu ve neticede bunların göreli değerlerinin basit metalar olarak değişilmeleriyle belirlendiğini varsaymak tamamen yanlış olur."[8] Bu görüşe takılıp kalırsak, "gözlemlemek zorunda olduğumuz asıl şeyi, yani meta *biçimine* ne olduğunu gözden kaçırırız. Altının sırf meta olarak para olmadığını ve diğer metaların, fiyatları yoluyla kendilerini parada ifade etmek için aracı olarak altınla ilişkilendirdiklerini görmeyiz."[9] Bir başka deyişle, dolaşımda metalar yalnızca gerçekten paraya çevrilip, gerçek para için değişilmekle kalmazlar, aynı zamanda fiyat olarak da gerçekleşirler. Bu yüzden fiyatın belirlenmesi, meta dolaşımının sonucu değil, onun önkoşuludur.

Paranın metaları ancak belli fiyatlarla dolaşıma sokabilecek olması, dolaşım için gereken altın ve gümüş miktarının, ilk önce gerçekleştirilmesi gereken meta fiyatlarının toplamıyla belirlenmesi sonucunu verir. Fakat bu toplam fiyatların kendisi, "birincisi, tek tek metaların fiyatlarıyla; ikincisi, belli fiyatlarda dolaşıma giren metaların miktarıyla belirlenir...Ama üçüncüsü, dolaşım için gereken para miktarı, yalnızca gerçekleşmesi gereken fiyatların toplamına değil, aynı zamanda paranın dolaşım hızına da bağlıdır...Eğer 1 taler, 1 saatte her biri 1 talerden 10 satın alım yaparsa, 10 kez değişim görürse, o zaman saatte yalnızca 1 alım yapan 10 taler kadar iş yapmış olur. Hız negatif öğedir; miktarın yerine geçer; onun sayesinde tek bir para parçası çoğalır."[10] Aslında para dolaşımı, "ne tek bir merkezden başlar ne de çevredeki tüm noktalardan (emisyon bankalarında ve kısmen de devlet emisyonunda olduğu gibi) tek bir merkeze döner;[11] meta dolaşımında olduğu gibi, sonsuz sayıda

8 *a.g.e.*, s. 90 [108].

9 *Kapital I*, s. 199 [119].

10 *Grundrisse*, s. 194 [Cilt 1, 122]. Marx daha sonraki bir pasajda şöyle der (s. 519 [Cilt 2, 13]): "Hızın yerini kitlenin ve kitlenin yerini hızın aldığı yasaya para dolaşımında daha önce rastlamıştık. Bu yasa mekanikte olduğu gibi, üretimde de geçerlidir. Bu, kâr oranlarının, fiyatların vb. eşitlenmesi konusunu ele aldığımızda, yeniden geri döneceğimiz bir durumdur."

11 Marx, paranın basit dolaşımı ile daha yüksek düzeydeki "geri dönen" dolaşımı arasında tam bu anlamda ayırım yapar. "Kendi içinde düşünüldüğünde basit para dolaşımının, kendisine geri dönmediği, bunun yerine sonsuz sayıda ilgisiz ve rastlantı eseri yan yana

noktadan başlar ve sonsuz sayıda noktaya döner. Bu nedenle dolaşım aracının hızı, ancak belli bir noktaya kadar dolaşım aracı miktarının yerini alabilir." Dolayısıyla "belli bir hacimdeki ödemeler *aynı anda* yapılmak zorundadır...Öyleyse dolaşım için belli bir miktar para gerekir, bu toplam para her zaman dolaşımda bulunur ve dolaşımda eşzamanlı çıkış noktalarından gelen toplam para miktarı ile bunun dolaşım hızı tarafından belirlenir...Kalıcı değişiklikler daima çok yavaş olduğu, uzun sürelerde meydana geldiği ve sürekli ikincil koşullar tarafından felç edildiği için, bu dolaşan malzemenin miktarının ne kadar azalıp çoğaldığından bağımsız olarak, yine de ortalama bir seviye ortaya çıkar."[12]

Belli bir dolaşım hızını varsaydığımızda, fiyatın dolaşımdaki aracı yığını tarafından değil, dolaşımdaki aracı yığınının fiyat tarafından belirlendiği gerçeğinden "dolaşımda çok ya da az para olduğu için fiyatların yüksek ya da düşük olduğu değil, fiyatlar yüksek ya da düşük olduğu için dolaşımda çok ya da az paranın olduğu" sonucu çıkar.[13] (Yukarıdaki ifadeler, devlet tarafından çıkartılan kâğıt paralar için geçerli değildir.) Marx şunu da ekler: "Bu, temel ekonomik yasalardan birisidir ve fiyatların tarihine dayanarak bunun ayrıntılı biçimde kanıtlanması, belki de Ricardo-sonrası İngiliz iktisatçıların tek başarısıdır."[14]

Fiyatların gerçekleştirilmesinin aracısı olarak paranın rolü hakkında bu kadarı yeterli olmalıdır. M-P-M döngüsünde bir metanın fiyatının gerçekleşmesinin, öncelikle bu metanın bir başka meta karşılığında değişimini kolaylaştırmaya hizmet ettiği (*vermittlen*) gözden kaçırılma-

---

gelen hareketlerden oluştuğu açıktır." Yine de, "para dolaşımı kendisine geri döndüğü ölçüde, ardında meydana gelen ve onu belirleyen bir dolaşımın salt görünüşü olarak ortaya çıkar; örneğin, imalatçılar, işçi, dükkan sahibi ve banker arasındaki para dolaşımına baktığımızda söz konusu olan budur." *a.g.e.*, s. 790 [Cilt 2, 252]. "Paranın evrensel ödeme aracı olarak gelişimi, basit madeni dolaşım temelinde sahip olduğu ayrıcalıklı önemin ortadan kalktığı, dolayımlanan, kendine geri dönen ve zaten toplumsal kontrol altına alınmış olan daha yüksek bir dolaşımın gelişimiyle el ele gider." (*Grundrisse*, Almanca baskı, s. 875-76) ve *Katkı*, s. 101-103.

12 *Grundrisse*, s. 195 [Cilt 1, 122].

13 *a.g.e.*, s. 194-95 [Cilt 1, 122]. Metnin bir başka yerinde (s. 814 [Cilt 2, 275]) şu açıklamayı buluruz: "Fiyatların, para fiyatlarının miktarını değil, paranın miktarını düzenlediği ya da başka bir deyişle paranın (dolaşım aracının miktarının) ticareti değil, ticaretin parayı düzenlediği önermesiyle birlikte elbette...fiyatın yalnızca *bir başka dile çevrilmiş değer* olduğu varsayılır. Önvarsayım, değer ve emek-zamanla belirlenmiş olarak değerdir. Dolayısıyla açıktır ki bu yasa, fiyat dalgalanmalarına her çağda aynı biçimde uygulanamaz; bizzat dolaşım aracının dolaşımdan, değişimden değil, yağmadan, çapulculuktan, vb. doğduğu, örneğin, antik çağda ya da Roma'da uygulanamaz." Krş. *Katkı*, s. 157-65 ve *MEW* Cilt 29, s. 316.

14 *Katkı*, s. 105-106 [124].

malıdır. Tek başına sadece M-P ya da P-M döngülerine değil de tüm döngünün sonucuna bakılırsa, bu sonuç maddenin karşılıklı değişilmesine, M-M'ye varır. "Meta para karşılığında değişilir; paraysa meta karşılığında değişilir. Bu şekilde meta meta ile değişilmiş olur, ama bu değişimde kullanılan bir aracı vardır." Dolayısıyla para temelde sadece "birinci metanın ikinci meta ile değişilmesine hizmet etmiştir."[15] Sonuç olarak, tüm M-P-M döngüsü düşünüldüğünde para, "sadece metaların *değişim aracı*" olarak ortaya çıkar, "ama dolaşım sürecine uyarlanmış bir değişim aracı, yani *dolaşım aracı* olarak"[16] ortaya çkmaz. Eğer paranın bu yeni işlevi açıkça anlaşılacaksa, bu işlevi önceki işlevlerinin karşısına koymak gerekir.

"Para metaların fiyatını gerçekleştirdiğine göre, meta, altındaki ve gümüşteki gerçek eşdeğeri karşılığında değişilir...ama bu süreç yalnızca bu parayı bir metaya çevirmek, yani birinci metayı ikincisi karşılığında değiştirmekten ibaret olduğuna göre, para yalnızca geçici olarak ortaya çıkar, ya da paranın özü sadece, dolayım aracı olarak, bu şekilde sürekli ortadan kaybolup sonra yeniden ortaya çıkmasına bağlı olur. Dolaşım aracı olarak para, *yalnızca* dolaşım aracıdır. Paranın bu niteliğiyle hizmet edebilmesi için gereken tek özellik, dolaşımdaki niceliği ve miktarıdır."[17]

Marx, bu bakış açısından şöyle devam eder: "Bu, sanki mesele metanın tikel metalar olarak altın ya da gümüş karşılığında değişilmesiymiş gibi, yalnızca bir görüntüdür: Süreç bittiği anda, altın ve gümüş yine bir meta karşılığında değişildiği ve meta böylece bir başka meta karşılığında değişildiği anda ortadan kalkan bir görüntüdür. Dolayısıyla salt dolaşım aracı olarak altın ve gümüşün niteliği...bunların tikel doğal metalar olarak sahip oldukları özellikler ile ilgili değildir." Bu, 1 talerin, her bir tikel değişimde yalnızca 1 talerlik gümüş ağırlığını temsil etmesine rağmen, dolaşım süreci içersinde gerçekte içerdiğinden yüz kat daha fazla gümüş miktarını temsil edebilmesinde ortaya çıkar.[18] "Bir bütün olarak dolaşımda, 1 taler 100 taleri, gerçekte içerdiğinden yüz kat daha büyük gümüş ağırlığını temsil eder. Aslında 1 taler, 100 talerde içerilen gümüş ağırlığının yalnızca sembolüdür.

15 *Grundrisse*, s. 197, 208 [Cilt 1, 124, 134]

16 *Katkı*, s. 96 [114]. Satışta ve alışta meta ve para "birbirlerinin karşısına aynı şekilde çıktıkları, satıcı metayı, alıcı parayı temsil ettiği" için, dolaşım aracı olarak para, satın alma aracı olarak işlevi görür (*a.g.e.*, s. 98 [116]).

17 *Grundrisse*, s. 208-209 [Cilt 1, 134-5].

18 Aslında orijinal metinde hem pound sterlin hem de taler kullanılmasına rağmen, tutarlılığı sağlamak adına tüm parasal örnekler taler olarak ifade edilmiştir.

Metanın 1 talerlik fiyatı ödeniyorsa...1 talerin gerçekten x ağırlıkta gümüş içermesi belirleyici önemdedir. Eğer bu 1 taler, sahte olsaydı, değeri olmayan metalden oluşsaydı...o zaman aslında metanın fiyatı gerçekleşmemiş olurdu; bunun gerçekleşmesi için x ağırlıkta gümüşe eşit olan değersiz metal miktarı kadar ödeme yapılması gerekirdi. Tek başına bu dolaşım anına bakıldığında, para biriminin belli bir miktar altın veya gümüşü gerçekten temsil etmesi önemlidir. Ancak dolaşımı bir bütün, kendini tamamlamış bir süreç olarak yani M-P-M-P döngüsü şeklinde ele alırsak, o zaman mesele tümüyle farklı görünür. Birinci durumda fiyatın gerçekleşmesi ancak görünüşte olacaktı; [meta] fiyatının yalnızca bir kısmı gerçekleşecekti... Ama dolaşımda gerçek taler yerine sahte bir taler olsaydı, dolaşımın bütünü içinde sanki gerçek talermiş gibi, kesinlikle aynı işi görürdü...Bu nedenle, talerin fiyatları gerçekleştirdiği anı bırakıp, yalnızca değişim aracı hizmetini gördüğü ve fiyatların gerçekleşmesinin yalnızca bir görüntü, geçici bir dolayım olduğu sürecin bütününe baktığımız ölçüde, bu süreçte gerçek taler aslında bir sembolden başka bir şey değildir."[19]

Metinde daha sonra şu ifadeleri okuruz: "Dolaşım sürecinin sürekli akışı içinde, salt bir dolaşım aracı rolünde para, fiyat ölçüsü değildir,[20] çünkü o haliyle fiyatların içinde zaten ortaya konmuştur; tek bir dolaşım anında o haliyle mevcut olduğu ama dolaşım anlarının toplamı içersinde ortadan kaybolduğu için fiyatın gerçekleşmesinin aracı da değildir; tersine, sadece diğer tüm metalarla ilişkili olarak fiyatın temsilcisidir ve yalnızca tüm metaların eşdeğer fiyatlardan değişilmesinde yalnızca aracı olarak hizmet eder...Bu ilişkide para, kendisinin sembolüdür. . .Bu ifadeden, yalnızca değişim ve dolaşım aracı rolü düşünüldüğünde, altın ve gümüş biçimindeki paranın yerine, onun belli bir birim miktarını temsil eden başka herhangi bir sembolün geçebileceği ve bu şekilde gerçek paranın yerini sembolik paranın alabileceği çıkar, çünkü salt değişim değeri olarak maddi paranın kendisi semboliktir."[21]

Dolaşım aracı en karakteristik biçimini sikkede elde eder. Sikke olarak para "kullanım-değerini kaybetmiştir; onun kullanım-değeri dolaşım aracı niteliğiyle özdeştir...Bundan dolayı sikke de yalnızca maddesi önemsiz olan bir semboldür. Ama sikke olarak evrensel niteliğini kaybeder ve ulusal, yerel bir nitelik kazanır. Para, içerdiği maddeye göre farklı

19 *Grundrisse*, s. 209 10 [Cilt 1, 135-6].
20 "Değer ölçüsü" diye okunmalıdır.
21 *Grundrisse*, s. 211-12 [136 8]. Burada sembol teorisi, doğru oranlarına indirgenmiştir.

tür sikkelere ayrılır, altın, bakır, gümüş, vs. Politik bir ünvan edinir ve o haliyle farklı ülkelerde farklı dille konuşur."[22]

Marx'ın *Ham Taslak*'ta, devlet tarafından değişmez değişim oranlarıyla çıkarılan sikke ve kâğıt para hakkında söylemek durumunda kaldığı şeyler, dağınık birkaç açıklamanın ötesine gitmez.[23]

Fakat Marx bu konuda da vardığı sonuçların, "bilinen doktrinin tam tersi yönde çıkarsanmış olduğunu" vurgular. "Niceliği, dolaştırdığı fiyatlarla belirlendiği için, para yerinden edilebilir. Kendisi değere sahip olduğu ölçüde -yedek dolaşım aracındaki [sikkedeki] gibi- paranın niceliğinin, bir eşdeğer olarak birikemeyeceği ve gerçekten yalnızca asıl dolaşım aracının yan tekerleği olarak rol oynayacağı şekilde belirlenmiş olması zorunludur. Fakat diğerinin" –devletin çıkardığı kâğıt paranın– "yerine geçtiği ölçüde hiçbir şekilde bir değere sahip olmamalıdır, yani değeri kendisinden ayrı var olmalıdır."[24] Bu nedenle paranın değeri, "bu özel metanın," yani altın ya da gümüşün sahip olduğu "ayrıcalığı elinden bırakmadan...kendi maddesinden, özünden ayrı varolabilir, çünkü bu ayrılmış varlık biçimi, adını özgül metadan almaya zorunlu olarak devam etmelidir."[25]

Paranın dolaşım aracı işlevi içinde "maddi varlığı, belli miktarda altın ya da gümüş olarak maddi dayanağı önemsiz, miktarı ise önemli" iken (çünkü ancak bu şekilde "kendisinin sembolü" olabilir), "yalnızca ideal olarak sunulduğu, ölçü olarak rolünde...maddi dayanağı[nın] önemli, miktarı ve hatta varlığı[nın] ise önemsiz" olduğu görülebilir. Marx, buna ek olarak, paranın işlevleri arasındaki[26] bu çelişkinin başka türlü açıklanamayan şu olguyu açıklayabildiğini belirtir: "Altın, gümüş ve metal paranın ayarı, değersiz metaller karıştırılarak düşürülürse, para değer yitirir, fiyatlar yükselir; çünkü bu durumda fiyatların ölçüsü,[27] artık altın onsla ifade ettiğimiz üretim maliyeti değil, 2/3 oranında bakır vb. karıştırılmış onsla ifade edilen üretim maliyetidir." Fakat "diğer taraftan...paranın dayanağı tamamen kaldırılmış, onun yerine, belli miktarlarda gerçek paranın sembolünü taşıyan, dolaşımın gerektirdiği

22 *a.g.e.*, s. 226 [Cilt 1, 148].

23 Bu açıklamalar *Grundrisse*, s. 814'te [Cilt 2, 275] verilir.

24 *a.g.e.*, s. 814 [Cilt 2, 275].

25 *a.g.e.*, s. 167 [Cilt 1, 97].

26 "Ama bu, salt hayali para söz konusu olduğunda her şeyin fiziksel öze dayanması gerekirken, maddi olarak var olan sikke durumunda her şeyin nominal bir sayısal ilişkiye bağlı olması gerektiğini söyleyen sağduyuyla çelişir" (*Katkı*, s. 121 [141]).

27 Bu yine "değer ölçüsü" olarak okunmalıdır.

miktar kadar para konulursa,[28] o zaman kâğıt para, altın ve gümüşün tam değerinde dolaşıma girer. İlk durumda dolaşım aracı, aynı zamanda ölçü olarak paranın maddesi ve fiyatların içinde kesin olarak gerçekleştiği madde olduğu için; ikinci durumdaysa para yalnızca dolaşım aracı rolü içinde [işlev gördüğü] için."[29]

Marksizmi iyi bilen okuyucular *Ham Taslak*'taki sunumla *Katkı* ve *Kapital*'deki sunum arasındaki farkı derhal anlayacaklardır. *Ham Taslak*'ta sikke ve kâğıt para üzerine bir inceleme bulunmadığı gibi, daha sonraki iki çalışmanın dolaşım aracı hakkındaki bölümlerinde bulabildiğimiz, M-P-M döngüsünün ayrıntılı bir analizi de yoktur.[30] Bu nedenle *Ham Taslak*'ın sunduğu şey, bu konunun gelişigüzel bir taslağından ibarettir. Yine de doğrudan paranın meta fiyatlarının gerçekleşmesinde yerine getirdiği işlevlerine odaklanarak, daha sonraki çalışmaları haber veren bir ek sunar ve böylece daha sonraki sunumları anlamamıza yardımcı olur. Bu, bir sonraki bölüm için de geçerlidir.

28 Bu yüzden, Marx'a göre, "paranın miktar teorisi" yalnızca devlet tarafından çıkarılan kâğıt para için geçerlidir. (ayrıca Krş. *Katkı*, s. 119-20 [139-140]).

29 *Grundrisse*, s. 212-13 [138].

30 *Katkı*, s. 87 [104]. *Kapital I*, s. 198-209 [119-139].

C. "Para olarak para"

1. Genel yorumlar

Şu ana kadar paranın esas olarak iki işleviyle tanıştık; değer ölçüsü olarak para ve dolaşım aracı olarak para. Birinci işlevinde para yalnızca ideal para olarak, ikinci işlevinde ise yalnızca sembolik para olarak işler. Fakat artık paranın ya "kendi altın kişiliği" içindeki gerçek mevcudiyetine bağımlı olan ya da diğer taraftan "burada saf ve basit kullanım-değerleri olan diğer metalar karşısında *tek değer biçimi* veya başka bir ifadeyle *değişim-değerinin tek uygun varoluş biçimi olarak*"[1] göründüğü biçimlere gelmiş bulunuyoruz. Marx burada "para olarak paradan" ya da "paranın üçüncü işlevinden" söz eder.

Bu, paranın "hem toplum hem de bireyler karşısında *bağımsızlaştığı*"[2] anlamına gelir. Para kavramına zaten içkin olan bu bağımsız konumun edinilmesi, yine de her şeyden önce değişim sürecinin bir ürünüdür ve bu yüzden çeşitli özgül para biçimlerinin gelişimi içinde açıklanmalıdır. Örneğin, dolaşım aracı işlevinde para, geçici bağımsızlık kazanır. M-P, yani satışın gerçekleştiği her seferde, "değer ölçüleri olarak yalnızca ideal

1 *Kapital I*, s. 227 [144].
2 *Alman İdeolojisi*, s. 445.

para olan" altın veya gümüş, "gerçek paraya dönüşürler." Bu yüzden, para olarak metanın koza hali, "paranın yaşamında kısa ya da uzun süre kalabileceği bağımsız bir aşama oluşturur."[3] Fakat M-P hareketine M-P-M döngüsü bağlamında baktığımızda, bu para-koza yalnızca madde değişikliği (*Stoffwechsel*) M-P'ye hizmet eder ve dolayısıyla geçici ve hızlı bir nitelik taşır. Bağımsız hale gelmiş sabit bir değer kristali olarak, değer olarak para, ilk önce artık salt değişim aracı olarak hizmet etmediği, daha ziyade metalarla bir dolaşım aracından başka bir şey olarak karşılaştığı yerde ortaya çıkar.

Marx'a göre para üçüncü işlevinde üç biçimde ortaya çıkar: 1) Yığılmış olarak, 2) ödeme aracı olarak ve 3) dünya sikkesi ya da dünya parası olarak. İlk biçimde para dolaşımın dışında kalır, dolaşımdan çekilir; ikincisinde aslında dolaşıma girer, ama dolaşım aracı olarak değil; son olarak üçüncüsünde dünya piyasasında, uluslararası ticarette evrensel eşdeğer olarak işlev görmek üzere ulusal sınırların koyduğu iç dolaşım engellerini yıkar.[4] "Para olarak para" kategorisinin gerçek anlamını ancak bütün bu biçimleri inceleyerek yakalayabiliriz.

Ham Taslak'ın bu noktada ("üçüncü işlevin" türetilmesi konusunda) *Katkı*'dan ve *Kapital*'den fark edilir şekilde ayrıldığı da belirtilmelidir. *Ham Taslak*'ta "para olarak para" kategorisi, aslında P-M-P biçiminin gelişmesi şeklinde anlaşılmıştır.[5] Aslında bu döngünün incelenmesi, burada "paranın ne yalnızca ölçü olarak, ne yalnızca dolaşım aracı olarak, ne de yalnızca her ikisi olarak işlev gördüğünü; bunun yerine üçüncü bir özellik taşıdığını, dolaşımın dışında bağımsız bir varlığa sahip olduğunu ve tıpkı metanın sürekli olarak dolaşımın dışına kalmak zorunda olması gibi, bu yeni özelliği dolayısıyla paranın da dolaşımdan çekilebileceğini"[6] açıkça gösterir. Fakat daha önce vurgulamış olduğumuz gibi,[7] "P-M-P döngüsünde para ve meta *daha gelişmiş* üretim ilişkilerini ima ettiği," yani P-M-P döngüsü basit meta üretiminin değil, kapitalist üretimin hâkimiyetini ortaya koyduğu için, *Katkı*'da Marx, paranın üçüncü işlevini, P-M-P döngüsünden değil, "meta dolaşımının dolaysız biçiminden"[8] yani M-P-M döngüsünden yola çıkarak geliştirmeye karar vermiştir. Biz

3 *Katkı*, s. 89, 91 [107, 109].
4 *a.g.e.*, s. 144 [164].
5 Bu, Marx'ın Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektubunda da doğrulanır, *Seçme Yazışmalar*, s. 97-101 [Cilt 1, 118-123].
6 *Grundrisse*, s. 203 [Cilt 1, 129].
7 Bkz. bir önceki bölüm, s.160
8 *Katkı*, s. 123 [143].

de burada bu düzeltilmiş versiyonu takip etmeliyiz. Para salt bir dolaşım aracı olarak işlev görmediği sürece, paranın üçüncü işlevinin M-P-M döngüsü biçimi içersinde zaten apaçık ortada olduğunu *Ham Taslak*'ta görebildiğimiz için, bu daha da önemli hale gelir.[9]

2. *Yığılmış para*

Yığılmış haldeki para, paranın bağımsızlığının en çarpıcı biçimidir. Meta dolaşımının, "kişinin kendi ürününü elden çıkarması ve bir başkasının ürününü alması arasındaki doğrudan özdeşliği...alım ve satım şeklinde iki karşıt parçaya ayırarak...doğrudan trampanın dayattığı bütün zamansal, mekânsal ve kişisel engelleri yıkıp geçtiğini" görmüştük. "Alacak biri yoksa, kimse satamaz. Ama sırf birisi satıyor diye diğerleri satın almak zorunda da değildir."[10] "Para olarak altının bağımsız bir varlık edinmesi, bu yüzden her şeyden önce dolaşım sürecinin bölünmesinin ya da metaların yan yana var olan iki farklı ve ayrı işlem şeklinde başkalaşmasının elle tutulur ifadesidir."[11] Bu nedenle M-P-M döngüsünün ayrılması, meta satıcılarının metanın para biçimini elde tutmak için, M-P işlemini kasten yalıtmalarını ve böylece P-M'nin gerçekleşmesini engellemelerini mümkün kılar. Bu durumda para yığılarak taşlaşır ve meta satıcısı para yığıcı haline gelir.

Öncelikle, para yığma sürecinin, bu süreç "tüm meta üretiminde yaygın" olduğu halde, "yalnızca gelişmemiş, kapitalizm-öncesi meta üretim biçimlerinde *kendinde bir amaç* olarak rol oynadığını"[12] söyleyerek başlamalıyız. Çünkü "ne kadar az ürün meta niteliği kazanırsa ve değişimdeğerinin üretim üzerindeki egemenliği ne kadar az ve sınırlı olursa para da –kullanım-değerlerinde sınırlı biçimde sunulmasının tersine– o kadar çok gerçek zenginlik, genel olarak zenginlik şeklinde görünür."[13] Bu yüzden, yalnızca fazla kullanım-değerlerinin metaya dönüştürüldüğü ve "geleneksel üretim tarzının bireyin kendi gereksinimlerini karşılamayı amaçladığı, sabit ve sınırlı bir gereksinim alanına karşılık geldiği"[14] ilkel toplumlarda para yığma büyük önem taşır. Böyle toplumlarda altın ve gümüş, fazlanın uygun varoluş biçimi ve aynı zamanda "zenginliğin soyut toplumsal zenginlik olarak elde tutulabildiği ilk biçimdir." Bu, "diğer

9 *MEW* Cilt 29, s. 317.
10 *Kapital I*, s. 208, 209 [129].
11 *Katkı*, s. 125 [146].
12 *Kapital II*, s. 85 [80].
13 *Kapital III*, s. 598 [529].
14 *Kapital I*, s. 228 [145].

tüm metaların biriktirilmesinin" neden "altın ve gümüşün biriktirilmesinden daha yeni" olduğunu açıklar. Bu durum öncelikle değerli madenlerin sahip olduğu doğal özellikle, yani onların dayanıklı olmasıyla ilişkilidir. "Birikim aslında zamanla meydana gelen bir süreçtir." Gerçekte her kullanım-değeri, "tüketilerek yani yok edilerek hizmet görür" ve bu aynı zamanda onun değişim-değerinin de yok oluşu demektir. "Diğer taraftan para söz konusu olduğunda, onun özü, maddiliği, bizzat onun zenginliği temsil eden biçimidir." Sonuç olarak eğer para "her yerde genel meta olarak ortaya çıkıyorsa, o zaman bütün çağlarda genel meta olarak ortaya çıkar. Kendisini daima zenginlik olarak sürdürür...'O hazinedir, ne güvelenir ne de paslanır.' Tüm metalar yalnızca geçici paradır; para ise kalıcı metadır."[15] İkincisi, "kullanım-değeri olarak meta, tikel bir gereksinmeyi karşılar ve maddi zenginliğin tikel bir öğesidir. Ama bir metanın değeri, diğer tüm maddi zenginlik öğeleri için taşıdığı çekim gücünün derecesini, dolayısıyla sahibinin toplumsal zenginliğini ölçer. Barbarlar arasında, meta sahibi olan kişi açısından...değer, değer-biçiminden ayrılamaz ve bu yüzden ona göre yığılmış altın ve gümüş miktarındaki artış, değerde bir artış demektir. Paranın değerinin bazen kendi değerindeki bir değişmenin bazen de metaların değerindeki bir değişmenin sonucu olarak değiştiği doğrudur. Fakat bu, bir yandan 200 ons altının 100 ons altından daha fazla değer taşımasına engel olamayacağı gibi, öte yandan da bu nesnenin sahip olduğu doğal madeni biçimin, diğer tüm metaların evrensel eşdeğer biçimi ve tüm insan emeğinin doğrudan toplumsal olarak cisimleşmiş biçimi olmaya devam etmesini de engelleyemez."[16]

Kendi başına para yığma, kapitalizm-öncesi koşulların özelliği olmasına rağmen, aynı zamanda, sonuçta bu ilkel koşulların çözünmesine ve bu koşullara karşılık gelen toplulukların çökmesine yol açan eğilimleri de ortaya çıkartır.[17] Bu böyledir, çünkü her doğal zenginlik biçimi "yerini değişim-değerine bırakmadan önce...birey ve nesneler arasında önemli bir ilişki olduğunu varsayar, bu ilişkide birey bir yönüyle kendisini nesnenin kendisinde nesnelleştirir, öyle ki bireyin bir nesneye sahip olması aynı zamanda onun bireyselliğinin belli bir gelişimi olarak ortaya

15 *Grundrisse*, s. 231 [Cilt 1, 153].

16 *Kapital I*, s. 230 [147].

17 Bu anlamda Marx paranın (ve ticaretin) ilkel toplumlar üzerindeki "çözücü etkisi"nden bahseder. Fakat *Ham Taslak*'ta "paranın çözücü etkisi" bazen başka bir manada anlaşılır, yani para "mülkiyetin sayısız bölümlere ayrılmasının ve değişim yoluyla parça parça tüketilmesinin" aracıdır. "(Para olmadan, değişilemeyen ve devredilemeyen nesneler yığını)." (*Grundrisse*, s. 871[Cilt 2, 330])

çıkar; koyun zenginliği, bireyin çoban olarak gelişmesi, tahıl zenginliği onun tarımcı olarak gelişmesine vs. karşılık gelir. Oysa genel zenginliğin bireyi olarak[18]...sadece toplumsal bir sonuç olarak para, sahibiyle hiçbir bireysel ilişki varsaymaz; bu toplumsal ilişki aynı zamanda mekanik olarak ele geçirilebilecek ve aynı şekilde yitirilebilecek, duyulara hitap eden dışsal bir nesne olduğundan...ona sahip olmak, kişinin bireyselliğinin özsel herhangi bir tikel yönünün gelişimi değildir. Dolayısıyla onun bireyle ilişkisi salt rastlantısal bir ilişki olarak ortaya çıkar; öte yandan bireyin bireyselliğiyle hiçbir bağlantısı olmayan bu ilişki, bireye aynı zamanda bu nesnenin niteliği sebebiyle toplum üzerinde, tüm haz, çalışma, vs. dünyası üzerinde genel bir güç sağlar." (Marx burada şunu ekler: "Para sahibi olmak beni [toplumsal] zenginlikle, felsefe taşının bilimlerle kurduğu ilişkinin aynısı bir ilişkiye sokuyor.")[19]

"Böylece toplumsal güç özel kişilerin özel gücü haline gelir."[20] Bununla birlikte, "kendisini her şeye teslim eden ve herhangi bir şey karşılığında elde edilebilen her şey, *yozlaşma ve fahişeliğin evrensel aracı* olarak görünür."[21] Çünkü "nasıl para karşılığında her şey devredilebiliyorsa, yine her şey de parayla elde edilebilir...ve bu, bireyin bir şeye sahip olmaya ya da olmamaya karar vermesi, sahip olduğu paraya bağlı olduğuna göre,

---

18 Yukarıda 11. dipnota bakınız.

19 Grundrisse, s. 221-22 [Cilt 1, 144]. Görüldüğü gibi, Marx burada *1844 Elyazmaları* s. 167'de [207-8] yer alan para eleştirisinden devam etmektedir. Marx, bu metinde, Goethe'nin *Faust*'undan bir pasajı yorumlayarak şöyle yazar: "*Para* sayesinde benim olan şey, karşılığını ödeyebildiğim, yani paranın satın alabildiği şey, ben kendimim, para sahibi olan ben. Paranın gücü ne kadarsa benim gücüm de o kadardır. Paranın özellikleri benim özelliklerimdir...Demek ki ne olduğum ve ne yapabileceğim hiçbir şekilde kendi bireyselliğim tarafından belirlenmez. Çirkinim, ama kendime kadınların en güzelini satın alabilirim. Demek ki ben çirkin değilim, çünkü çirkinliğin etkisi, iticiliği para tarafından yok edilmiştir. Birey olarak kötürümüm, ama para bana 24 ayak sağlar. Öyleyse kötürüm değilim. Ben kötü, namussuz, vicdansız, kafasız bir adamım, ama para saygındır, öyleyse para sahibi de saygındır. Para en üstün iyidir, demek ki para sahibi de iyidir. Ayrıca para beni namussuz olma derdinden kurtarır, bu yüzden dürüst olduğum farz edilir. Ben kafasızım, ama para her şeyin gerçek aklıdır, peki o zaman onun sahibi nasıl kafasız olabilir? Üstelik para, kendisine yetenekli insanları satın alabilir, yetenekliler üzerinde güç sahibi olan para, yeteneklilerden daha yetenekli değil midir? Para sayesinde insan kalbinin özlediği her şeyi yapabilen ben, insanın tüm yeteneklerine sahip değil miyim? Bu yüzden param tüm yeteneksizliklerimi kendi karşıtlarına çevirmez mi?" Bu pasaj, insana, mahkeme tutanakları yazılırken beş dakika içinde gerekli bilgiye sahip insanları çağırtabileceğini söyleyerek kendisine yöneltilen cahillik suçlamasını savuşturmayı başaran Henry Ford'u hatırlatıyor (K. Sward, *Legend of Henry Ford* s. 105).

20 *Kapital I*, s. 230 [146].

21 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 895. (Marx ve Engels'in, para ilişkisiyle ilgili "evrensel rüşvet alma"yı ele aldıkları çok sayıdaki pasajla karşılaştırınız.)

şansa bağlıdır...Her şey para karşılığında devredilebildiği için, devredilemeyecek olan hiçbir şey yoktur. Her şey parayla elde edilebileceği için, ondan daha yüce ve kutsal bir şey yoktur. *"In nullis bonis", "nec aestimationem recipere nec obligari alienarique posse"* olan ve *"commercio hominum"*un dışında kalan *"res sacrae"* ve *"religiosae,"* para için mevcut değildir – tıpkı tüm insanların Tanrı önünde eşit olmaları gibi."[22] ("Kimsenin mülkiyetinde olmayan, değer biçilemeyen, ipotek edilemeyen, devredilemeyen ve ticaretin dışında kalan kutsal ve dini şeyler.") Kesinlikle bu yüzden para, üçüncü niteliğiyle, burjuva toplumundaki gibi "bizzat kendisi bir topluluk" olmadığı sürece, kullanım-değerlerine dayanan eski toplulukların çözülmesine neden olmak zorundadır.[23]

Para yığma güdüsü doğası gereği sınırsız olduğu için, bu daha da böyle olacaktır. "Altın ve gümüşte, saf biçimindeki genel zenginliğe sahibim; ne kadar fazla altın ve gümüş yığarsam o kadar fazla genel zenginlik elde ederim. Altın ve gümüş genel zenginlikse, o zaman tikel miktarlar olarak onu ancak tikel bir ölçüde, yani yetersizce temsil ederler. Bütün, sürekli olarak kendi sınırının ötesine geçmeye zorlanır."[24] Marx, *Ham Taslak*'ta şöyle devam eder: "Para bu yüzden yalnızca *bir* nesne değil, aynı zamanda zenginlik tutkusunun nesnesidir. Aslında *auri sacra fames*'tir (altına duyulan lanetli tutku, açlık). Tikel bir güdü biçimi olarak, yani örneğin, giysi, silah, mücevher, kadın, şarap, vb. tutkusu gibi tikel zenginlik türlerine duyulan özlemden farklı olarak, zenginlik tutkusu, ancak genel zenginlik, başlı başına zenginlik tikel bir şeyde tekilleştiği anda, yani para üçüncü niteliğinde konulduğu anda olanaklıdır. Bu nedenle para

22 *Grundrisse*, s. 839 [Cilt 2, 299-300]. (Marx para dolaşımının "simyası"ndan söz eder ve bu simya ilmine "azizlerin kemikleri bile dayanamadıktan sonra, *res sacrosanctae* [kutsal şeyler]....nasıl dayansın" der. Krş. *Kapital I*, s. 229 [146].)

23 *Grundrisse*, s. 224 [Cilt 1, 147]. Ayrıca *Ham Taslak*'ta şu ifadeleri de buluruz: "Antik çağda değişim değeri *nexus rerum* [şeyleri birleştiren] değildir; o, bu haliyle ancak tüccar halklarda görülür, bunlar ise sadece taşıma ticareti yapıyor ve kendileri üretmiyorlardı. En azından Fenikelilerde, Kartacalılarda vs. durum buydu. Fakat bu tali bir konudur. Bunlar, ancak Polonya'daki ya da ortaçağdaki Yahudiler gibi, eski dünyanın yarıklarında yaşayabiliyorlardı. Daha çok, bu dünyanın kendisi böyle tüccar halkları için önkoşuldu. Bu halkların, antik topluluklarla ciddi çatışmalara girer girmez hemen dağılmalarının nedeni budur. Yalnızca Yunanlılarda, Romalılarda vb. para ölçü ve değişim aracı olarak her iki biçimiyle de serbest bırakılmış görünür ve her ikisinde de çok fazla gelişmemiştir. Ama bunlarda ticaret vs. geliştikçe ya da Romalıların durumunda olduğu gibi fetih onlara muazzam miktarda para getirdiğinde, kısacası aniden ve ekonomik gelişmenin belli bir aşamasında, para, zorunlu olarak üçüncü rolünde ortaya çıkar ve bu rolde ne kadar gelişirse toplumları da bir o kadar çürür" (*a.g.e.*, s. 223 [145]).

24 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 872.

yalnızca zenginleşme tutkusunun nesnesi olmayıp, aynı zamanda kaynağıdır da...Altta yatan neden aslında kendi başına değişim-değerinin amaç haline gelmesi ve sonuçta da değişim-değerinin genişlemesidir."[25] "Öyleyse M-P başkalaşımı kendisi için, tikel bir maddi zenginliği genel toplumsal zenginliğe çevirmek için meydana gelir. *Maddenin değişilmesi yerine biçim değişikliği, kendinde bir amaç haline gelir.* Sadece bir biçim olan değişim-değeri, hareketin içeriğine dönüşür."[26] Bu nedenle paraya tapmanın "kendine özgü çileciliği, özverisi, fedakârlığı vardır – tutumluluk ve gözü tokluk, dünyevi, geçici ve fani zevkleri hor görme; ölümsüz hazinenin ardından koşmak."[27]

Eğer meselenin köküne inilirse, para yığan kişinin komik şekilde sevimli gelen görüntüsü[28] farklı bir ışıkta görünür, çünkü "para için para biriktirilmesi, aslında üretim için üretimin barbarca biçimidir, yani toplumsal emeğin üretici güçlerinin alışılagelmiş gereksinimlerin sınırlarının ötesinde geliştirilmesidir."[29] Bu yüzden de "meta üretimi ne kadar az gelişkinse, değişim-değerinin para olarak bağımsız bir varlık edindiği ilk biçim olan para yığma da o kadar önemlidir."[30]

Toplumsal çerçeveden bağımsız olarak "soyut zenginlik olarak parayı tutma ve koruma" peşinde olan ve "değişim-değerinin bağımsızlığının, uygun varlık biçiminin hâlâ sadece altının doğrudan maddi biçiminde anlaşıldığı"[31] para yığıcılığı hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Marx'ın tekrar tekrar vurguladığı gibi, bu biçim, "bizzat dolaşım mekanizmasından kaynaklanan ve aslında dolaşım mekanizması içinde yalnızca dinlenme yerleri olan" diğer para biriktirme biçimlerine yer açmak

25 *Grundrisse*, s. 222 [Cilt 1, 145] ve *Katkı*, s. 132 [153].

26 *Katkı*, s.127-28 [148].

27 *Grundrisse*, s. 232 [Cilt 1, 153]. Bu fikirden, daha sonraları burjuva sosyologlar ve iktisatçılar sanki tamamen yeni bir şeymiş gibi bahsetmişlerdir.

28 *Katkı*, s. 140.

29 *a.g.e.*, s. 134 [155]. *Ham Taslak*'ta şöyle yazar (s. 225 [Cilt 1, 147]): "Tekilleşmiş değişim-değeri, dolayısıyla cisimleşmiş zenginlik olarak para, simyacıların aradığı şeydi; para bu rolü Parasal (Merkantilist) Sistem içinde oynar. Modern sanayi toplumunun gelişiminden önceki dönem, gerek bireylerin gerekse devletlerin para hırsıyla başlar. Zenginlik kaynaklarının gerçek gelişmesi, zenginliğin temsilcilerini ele geçirmenin aracı olarak, sanki onların arkasında meydana geliyor gibi görünür...Bütün ülkelerde altının peşinden koşulması, altın bulunmasına, yeni devletlerin kurulmasına, önce yeni ihtiyaçlar üreten metaların yayılmasına yol açar ve uzak kıtaları dolaşımın, yani değişimin bünyesine çeker." Dolayısıyla bu bakımdan, üçüncü işlevinde para, "zenginliğin evrenselliğini genişletmenin ve değişimin boyutlarını tüm dünyaya yaymanın, değişim değerinin hem maddi olarak hem de kapsam olarak gerçek genelliğini yaratmanın çifte aracıydı."

30 *Katkı*, s. 134 [155].

31 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 886.

üzere "burjuva toplumunda giderek" ortadan kalkar.[32]

Örneğin, şu basit olgu, yani işbölümü ve satmanın satın almadan ayrılması olgusu, dolaşım araçlarının geçici olarak birikmesine yol açar:

"Herkes ürettiği tikel metayı satar, ama toplumsal varoluşu için ihtiyaç duyduğu diğer tüm metaları satın alır. Satıcı olarak piyasada görünme sıklığı, metasını üretmek için gereken emek-zamana bağlıyken, alıcı olarak piyasada görünmesi, hayati gereksinimlerinin sürekli yenilenmesi tarafından belirlenir. Satmadan alabilmek için, almadan bir şey satmış olması gerekir." Bundan şu sonuç çıkar: "M-P-M döngüsünün ikinci uğrağı olan P-M, hepsi bir defada olmak yerine belli bir süre içinde peşi sıra gerçekleşen, böylece P'nin bir kısmı sikke olarak dolaşırken, diğer kısmının para olarak dinlenmede kaldığı bir dizi satın almaya bölünür. Bu durumda, para aslında *askıya alınmış sikkedir* ve dolaşımdaki sikkelerin çeşitli parçaları, bazen şu biçimde bazen de bu biçimde görünmek üzere sürekli olarak değişir."[33]

Böylece ticaretin tüm noktalarında yedek sikke fonları ortaya çıkar ve bunların "oluşumu, dağılımı, tasfiyesi ve yeniden biçimlenişi sürekli değişir"; bunlar aynı zamanda dolaşımda sürekli olarak genişleyen ve daralan para miktarına ekleme ya da çıkartma yapan kanallar olarak hizmet görürler.[34] Buna ek olarak, yedek fonlar, daha sonra ele alınacak olan paranın ödeme aracı işlevinden[35] ve dünya parası işlevinden[36] kaynaklanır. İlk önce kapitalist üretim içinde ciddi bir boyuta ulaşsalar bile, tüm bu fonların gerekliliği zaten basit meta dolaşım mekanizmasının bir ürünüdür. Bu üretim biçimine özgü olan şey, sermayenin devriyle koşullanan para birikimi, yani "yeni birikmiş ve henüz yatırılmamış para-sermaye de dâhil olmak üzere, para biçimindeki atıl ve geçici olarak kullanılmayan sermaye"[37] yığılmasıdır. Bundan ayrı olarak, gelişmiş kapitalist üretim yapan ülkelerde "ortalama seviyelerin dikkat çekecek kadar üzerinde para yığma...meta dolaşımındaki durgunluğa...yani bunların başkalaşımlarının akışı içinde bir kesintiye işaret eder."[38]

---

32 *a.g.e.*

33 *Katkı*, s. 125-26 [146].

34 *a.g.e.*, s. 126 [146] ve *Kapital I*, s. 231[148].

35 "Ödeme aracı olarak paranın gelişimi, borçlanılmış miktarların ödenme tarihi için para biriktirilmesini gerektirir. Zenginliğe kavuşmanın belli bir yolu olarak para yığma, burjuva toplumun ilerlemesiyle ortadan kalkarken, aynı zamanda yedek ödeme aracı fonlarının biriktirilme biçimi içinde gelişir." (*Kapital I*, s. 240 [156])

36 *a.g.e.*, s. 240-44 [156-60] ve *Katkı*, s. 149 [170].

37 *Kapital III*, s. 319 [280].

38 *Kapital I*, s. 244 [159], *Kapital II*, s. 353 [313]: "Kapitalist üretim temelinde para

3. *Ödeme aracı olarak para*

Paranın mutlak değer biçimi olarak ortaya çıktığı ikinci işlev, ödeme aracı işlevidir. Bu işlev *Grundrisse*'nin iki farklı bölümünde tartışılmıştır; ilk olarak –çok kısaca– asıl *Ham Taslak*'ın "Para Bölümü"nün sonunda (s. 235-36 [157-8]), ikinci olarak da *Urtext: Zur Kritik*'te (*Grundrisse*'nin Almanca baskısının sonunda yer alan, *Katkı*'nın orijinal taslağı). Her iki pasaj da kabul edilmelidir ki meselenin incelenmesiyle ilgili bazı parçalardan fazlasını sunmaz, ama burada ele aldığımız konu açısından önemli olan noktalardan bahsedeceğiz.

Daha önce, para dolaşıma girdiğinde, aynı zamanda gerçek bir satın alma aracı rolünü oynamayı sürdürdüğü, dolayısıyla değişimin her iki kutbu olan meta ve paranın bir ve aynı anda mevcut olması gerektiği varsayımından hareket ettik. "Ama değişilecek metaların mevcut hale gelmesi arasında *zaman farkı* olabilir. Bir hizmetin bugün yapılması, karşılığındaki hizmetin ise ancak bir yıl sonra yapılabilmesi vs. karşılıklı hizmetlerin doğasında bulunabilecek bir şeydir."[39] Böyle durumlarda meta başkalaşımının başlangıçtaki niteliği değişir; borçlu ve alacaklı ilişkisi[40] satın alan ve satan ilişkisinin yerine geçer ve bizzat para yeni ödeme aracı niteliğini üstlenir. Para bu işlevde ancak "*değişim-değerinin tek uygun*

---

yığmanın oluşumu, hiçbir zaman kendinde bir amaç olmayıp, ya dolaşımdaki bir durgunluğun –genelde olandan daha büyük miktarlarda paranın yığılması– ya da devrin gerektirdiği birikimlerin sonucudur; ya da son olarak, para yığma sadece üretken sermaye işlevini görmek üzere ve geçici bir süreliğine gizli bir biçimde var olan para-sermayenin yaratılmasıdır."

39 *Grundrisse*, s. 235 [Cilt 1, 157]. Krş. *Kapital I*, 232-33 [149-50]: "Dolaşımın gelişmesiyle, metaların elden çıkarılmasının, fiyatlarının gerçekleşmesinden bir zaman aralığıyla ayrıldığı koşullar doğar...Bir çeşit metanın üretilmesi için daha uzun zaman, bir diğerinin üretilmesi içinse daha kısa zaman gerekir. Yine, farklı metaların üretilmesi yılın farklı mevsimlerine bağımlıdır. Bir meta kendi pazar yerinde doğabilir, diğeriyse pazara gitmek için uzun bir yolculuk yapmak zorundadır. Bu yüzden bir meta sahibi, bir başkası o metayı satın almaya hazır değilken satmaya hazır olabilir...satıcı mevcut bir metayı satar, alıcı sadece paranın temsilcisi ya da gelecekteki paranın temsilcisi olarak satın alır."

40 Krş. *Katkı*, s. 138-39 [160]. "Metaların başkalaşım sürecinde, meta ne kadar sık yer değiştirirse ya da para olarak yeni bir biçime ne kadar sık bürünürse, meta sahibi de o kadar sık kılık değiştirir. Bu yüzden meta sahipleri birbirleriyle ilk başta sadece meta sahipleri olarak karşılaşırlar; sonra birisi satıcı, diğeriyse alıcı olur; sonra her birisi değişimli olarak satıcı ve alıcı olurlar; sonra para yığıcı ve en sonunda da zengin adam olurlar. Dolaşım sürecine giren meta sahipleri, dolaşımdan farklı kişiler olarak çıkarlar. Dolaşım süreci içinde paranın aldığı farklı biçimler, aslında yalnızca metaların dönüşümünün, meta sahiplerinin değişim işini yaptıkları değişen toplumsal ilişkilerin sadece nesnel bir ifadesi olan bir dönüşümün kristalleşmesidir. Dolaşım sürecinde yeni ilişkiler ortaya çıkar ve bu değişen ilişkileri temsil eden meta sahipleri yeni ekonomik özellikler elde ederler."

varlığı"nı ya da "*metanın mutlak biçimi*"ni temsil ettiği oranda ortaya çıkabilir. "Madeni para" ödeme aracı işlevinde "pusuda beklemektedir."[41]

Yine de bu, "kredi sisteminin gelişmesiyle kapitalist üretimin, zenginlik ve onun hareketi önünde aynı anda hem maddi hem de hayali bakımdan engel oluşturan bu madeni engeli sürekli *aşmaya* çabalaması"[42] olgusuyla çelişir gibi görünür. Çünkü, Marx'ın *Ham Taslak*'ta söylediği gibi, "ödemeler eşitlendiği sürece, para ortadan kaybolan bir biçim, değişilen değer büyüklüklerinin sadece ideal, hayali bir ölçüsü olarak görünür. Paranın fiziksel aracılığı, görece önemsiz dengelerin kurulmasıyla sınırlıdır." Metnin daha ilerisinde ise, "paranın evrensel ödeme aracı olarak gelişimi, basit madeni dolaşım temelinde sahip olduğu ayrıcalıklı önemin ortadan kalktığı, dolayımlanan, kendine geri dönen[43] ve zaten toplumsal kontrol altına alınmış olan daha yüksek bir dolaşımın gelişimiyle el ele gider"[44] diye yazar. Fakat "ödemelerin eşitlenme akışı, kredilerdeki ani yükselmeler nedeniyle kesintiye uğrarsa...birdenbire evrensel ödeme aracı olarak para gerekir ve kendi bütünlüğü içindeki zenginliğin çift olarak var olması talep edilir – önce meta sonra da para olarak, böylece bu her iki varoluş biçimi de birbirini örter. Kendisini Parasal Sistem'deki gibi, sadece hayali değersizleşmede değil tüm gerçek fiziksel zenginliğin fiili değersizleşmesinde gösteren böyle kriz anlarında para, yegâne zenginlik biçimi haline gelir. Değer, metalar dünyasının karşısında, yalnızca tek uygun biçiminde, para olarak var olur."

Bu yüzden "evrensel ödeme aracı olarak paranın gelişimine içkin çelişkiler" burada açık hale gelir. "Paranın fiziksel varlığı kendi başına anlamsız olduğu için böyle döngülerde para ölçü olarak talep edilmez; tıpkı sikkenin, ödemelerde sikke olarak rol oynamadığı için talep edilmemesi gibi. Para, daha çok bağımsız değişim-değeri olarak, fiziksel yönden var olan evrensel eşdeğer, soyut zenginliğin maddileşmesi, kısacası, kesinlikle yığma nesnesi olduğu biçimde, para olarak istenir. Onun evrensel ödeme aracı olarak gelişimi, [bir taraftan] değişim-değerinin var oluş biçiminden bağımsız biçimler alması, diğer taraftan da para olarak var oluş biçiminin, belirleyici ve tek uygun biçim olarak varsayılmasından kaynaklanan çelişkisini gizler."[45]

41 "Çünkü görünmez değer ölçüsünün altında, madeni para pusuda bekler." (*Katkı*, s. 70 [87])

42 *Kapital III*, s. 574 [509].

43 Bkz. Bu kitapta 7. Bölüm, dipnot 11.

44 Krş. Bu kitapta 22. Bölüm.

45 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 875-76. *Kapital III*, s. 573 [508]. "Peki ama altın ve gümüş

Aynı çelişki bir başka bakımdan daha ortaya çıkar: "Ödeme aracı olarak para – kendisi için para– kendi başına değeri temsil etmelidir; oysa para aslında sadece, değişken değerin özdeş bir niceliğidir."[46] Gördük ki "...altın ve gümüşün değerindeki değişiklikler, bunların değer ölçüsü ve hesap parası işlevlerini etkilemez." Ama "altın ve gümüşün değerindeki artış ve düşüşler, biriktirilen altın ve gümüşün değerini artıp düşüreceği için, bu değişiklikler para yığma bakımından belirleyici öneme sahiptir. Böyle değişiklikler, ödeme aracı olarak para için daha da büyük önem taşır."[47] Çünkü "ödencek olan şey, sözleşme tamamlandığı anda belli bir değerin, yani belli bir emek-zamanın nesnelleştiği belli bir miktar altın ya da gümüş miktarıdır. Fakat tıpkı bütün metalar gibi, altın ve gümüşün değer büyüklükleri de onların üretilmeleri için gerekli olan emek-zamanla değişir, üretilmeleri için gereken emek-zaman artıp azaldıkça değerleri de artıp azalır." "Sonuçta, alıcı tarafından satışın gerçekleşmesinin, (*Realisation*) satılan metanın elden çıkarılmasından bir süre sonra olması ve aynı miktarda altın veya gümüşün sözleşmenin yapıldığı zamankinden farklı, daha fazla ya da az değer içermesi mümkündür. Altın ve gümüş, para olarak, değerlerinin büyüklüğündeki herhangi bir değişiklikten bağımsız şekilde, sürekli olarak gerçekleşen ve gerçekleştirilebilir evrensel eşdeğer olma, tüm metalara karşı kendi değerleriyle orantılı şekilde sürekli değişilebilir olma biçimindeki özgün niteliklerini korurlar. Yine de bu büyüklük, potansiyel olarak, tıpkı diğer metaların tabi olduğu dalgalanmaların aynısına tabidir. Dolayısıyla, ödemenin gerçek eşdeğerde, yani ilk başta niyet edilen değer büyüklüğünde yapılıp yapılmaması, belli bir miktarda altın ya da gümüşün üretimi için gereken emek-zamanın aynı kalıp kalmadığına bağlıdır. Tikel bir metada nesnelleşmiş olan paranın doğası, burada onun bağımsız hale gelmiş değişim-

diğer zenginlik biçimlerinden nasıl ayırdedilir? Bunlarla bütünleşmiş olan emeğin değeriyle belirlendiği için değerlerinin büyüklüğüyle değil, zenginliğin toplumsal karakterinin bağımsız cisimleşmelerini, ifadelerini temsil etmeleriyle ayırt edilirler... Bu nedenle zenginliğin bu toplumsal varoluşu, toplumsal zenginliğin gerçek öğelerinin yanı sıra ve onların dışındaki bir şey, madde, meta, bir öte dünya niteliği kazanır. Üretim akış halinde olduğu sürece bu unutulur. Kendisi de bir toplumsal zenginlik biçimi olan kredi paraya yer bırakmaz ve onun yerini gasp eder. Ürünlerin para-biçiminin yalnızca gözden kaybolan ve ideal bir şey, sadece hayali bir şey halini almasına izin veren, üretimin toplumsal niteliğine duyulan güvendir. Fakat kredi sarsıldığı anda –ve modern endüstriyel döngüde bu zorunlu evre daima ortaya çıkar– tüm gerçek zenginlik fiilen ve hemen paraya, altına ve gümüşe dönüştürülecektir; bu, sistemin kendisinden zorunlu olarak doğup gelişen çılgınca bir istektir."

46 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 871.

47 *Katkı*, s. 148 [170].

değeri işleviyle çatışır."[48] "Maddenin toplumsal değişiminin değişim-değeri temelinde toptan nesnelleşmesi, dışsallaşması (*Ausserlichwerdung*), tüm toplumsal ilişkilerin, üretim aleti ya da zenginlik yaratmanın aracı olarak tamamen önemsiz olan doğal madeni nesnelerin üretim maliyetlerine dikkat çekici şekilde bağlı görünür."[49]

Paranın ödeme aracı işlevinin gelişmesi, ticaret biçimlerinin kendi açılarından üretim ilişkilerine verdikleri tepkilerde açıkça görülür. *Katkı*'da "başlangıçta kendi ürünü kendisi için kullanım-değeri oluşturmayıp, ancak el değiştirme yoluyla kullanım-değeri haline gelmesi gerektiğinde, dolaşım alanında ürünlerin paraya dönüşmesi, meta sahibine sadece bireysel bir ihtiyaçmış gibi görünür. Ama sözleşmede belirlenen günde ödeme yapmak için bu kişinin metaları daha önceden satmış olması gerekir. Bu yüzden dolaşım sürecinin evrimi, satış işlemini, onun bireysel gereksinimleriyle son derece ilgisiz olan toplumsal bir zorunluluğa dönüştürür. Metaların daha önceki alıcısı olarak meta sahibi, satın alma aracı olarak değil ödeme aracı olarak para elde etmek için başka metaların satıcısı olmaya zorlanır...Para yığmada, meta sahibinin isteğine bağlıymış gibi görünen, metaların paraya dönüşümü... ya da nihai hedef olarak metaların ilk başkalaşımı, artık ekonomik bir işlev haline gelmiştir. Ödeme amacıyla satma güdüsü ve içeriği, tam da kendi biçiminden doğan bir süreç olan dolaşım sürecinin içeriğini oluşturur."[50]

4. Dünya parası olarak para

Son olarak paranın uluslararası ödeme ve satın alma aracı olarak, dünya parası olarak oynadığı role geldik.

Okuyucu Marx'ın ilk çerçevesine göre bu konunun, çalışmanın beşinci kitabı, *Dış Ticaret Üzerine Kitap*'ta analiz edilmiş olması gerektiğini hatırlayacaktır. Fakat bu konuya ayrılan bir bölümün bir kısmı zaten *Katkı*'nın orijinal metninin bir parçasında, *Urtext*'te[51] bulunabilir. "Para olarak para" kategorisinin, aynı zamanda paranın uluslararası ticaretteki rolü araştırılmadan tam olarak incelenemeyeceği açıktır. Marx, zaten bu nedenle orijinal çerçevesinden daha 1859'da ayrılmak zorunda kalmıştır.

---

48 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 877.
49 *a.g.e.*, s. 878.
50 *Katkı*, s. 141-42 [163].
51 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 878.

Urtext'de, *Katkı*'da ve *Kapital*'deki (yani üç farklı versiyonda) dünya parası üzerine bölümün okunması, bunun ne kadar mantıklı olduğunu gösterir.

Paranın uluslararası değişimde oynaması gereken rol, "paranın, genel, evrensel eşdeğer ve hem para yığma hem de ödeme aracı olarak oynadığı rollere ek bir rol...yeni bir nitelik değildir."[52] Aslında para, "iç dolaşım alanından çıktığı anda, orada büründüğü, fiyat standardı, sikke, işaret ve değer sembolü gibi yerel giysilerinden soyunur ve ilk biçimi külçe haline döner."[53] Dünya piyasasında onu zaten bildiklerimizden farklı kılan herhangi bir özel işlev üstlenmez. Daha ziyade "dünya parası olarak" para, "ilk başta takasta oynadığı roldeki ilk doğal biçimi"[54] geri kazanır. Bir başka deyişle, "Uluslararası meta dolaşımı alanında altın ve gümüş, dolaşım aracı olarak değil, evrensel değişim aracı olarak ortaya çıkar."[55] Fakat evrensel değişim aracı olarak para, yalnızca satın alma aracı ve ödeme aracı biçiminde işlev görebilir.[56] Yine de dünya piyasasında bu iki biçimin ilişkisi, tersine dönmüştür.

İç dolaşım alanında para (sikke olduğu kadarıyla), sadece satın alma aracı olarak işlev görür. Dünya piyasasında ise, bunun tersine, "[paranın] uluslararası bakiyelerin tasfiyesinde ödeme aracı olarak üstlendiği işlev, onun başlıca işlevidir." Bununla birlikte, "farklı ülkeler arasındaki normal ürün değişiminin dengesi birden bozulduğunda" esas olarak, örneğin, "kötü hasat yüzünden bu ülkelerden biri normalin üzerinde ürün almak zorunda kaldığında,"[57] altın ve gümüş uluslararası satın alma aracı işlevini görür. Her iki durumda da paranın, "her zaman para yığma biçiminde, madeni halde; sadece değerin bir biçimi olarak değil, aynı zamanda para-biçimini oluşturduğu değerin kendisi olarak var olması gerekir."[58] Son olarak da dünya piyasasında para, "satın alma ve ödeme-

52 *a.g.e.*, s. 881.

53 *Kapital I*, s. 240 [156].

54 *Katkı*, s. 149 [171]. *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 881.

55 *Katkı*, s. 150 [172]. Bu anlamda dünya parası "dünya sikkesi" olarak da nitelenebilir. Fakat o bu haliyle, gerçek sikkeden, dolaşım aracı olarak "biçimsel özelliğine kayıtsız" ve "gerçekte kendi başına meta, her yerde ve her zaman bulunan meta" olması yönünden ayırt edilir. Bu nedenle altın ve gümüş, uluslararası ticarette "sadece değişim aracı" işlevi gördüğü sürece "aslında sikke, ama damgasını yitirmiş sikke işlevini görür," öyle ki "yalnızca madeni ağırlıklarına göre değerlenirler; sadece değeri temsil etmekle kalmayıp, aynı zamanda değer olurlar." (*Grundrisse*, s. 227 [Cilt 1, 150]; *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 871, 879.)

56 *Katkı*, s. 150 [172].

57 *a.g.e.*, s. 150 [172] ve *Kapital I*, s. 242 [157].

58 *Kapital III*, s. 451 [399].

nin değil de zenginliğin bir ülkeden diğerine aktarılması söz konusu olduğu zamanlarda ve bu aktarımın ya dünya pazarının o anki koşulları yüzünden ya da bizzat güdülen amaç nedeniyle meta biçiminde yapılamadığı durumlarda (örneğin, sübvansiyonlar, savaş için ya da bankaları yeniden nakit ödemeler yapabilecek duruma getirmek amacıyla alınan krediler vb.), toplumsal zenginliğin geçerli evrensel maddi biçimi olarak işlev görür."[59]

Bu yüzden, paranın uluslararası değişim ve ödeme aracı biçimi aslında "bu amaç için tikel bir biçim değildir;" para bu haliyle daha ziyade, sadece onu "para olarak açıkça basit ve aynı zamanda da somut biçiminde"[60] görünür kılan işlevleri yerine getirir. Tersine, paranın dünya piyasasına girişinin sınırlarını gerçekten çizen şey, "paranın, kavramının evrenselliğine karşılık gelen, görünüşünün evrenselliğidir."

Çünkü paranın ilk kez "yalnızca kavramına değil varoluş tarzına göre de evrensel meta" haline gelişi ve "zenginlik olarak niteliğini her yerde koruyan, kendi başına meta, *evrensel* meta olarak konulması" dünya piyasasında olur.[61] "Para, doğal biçimi, aynı zamanda soyut insan emeğinin gerçekleşmesinin doğrudan toplumsal biçimi de olan meta olarak, tam anlamıyla ilk kez" dünya piyasasında "işlev görür."[62] Bu anlamda para önce "dünya parası" olarak, "evrensel dünya piyasası metası" olarak "üçüncü işlevi"[63] içinde gerçekleşmiş olur.

5. Son açıklamalar

Paranın M-P-M döngüsündeki rolüne dair analizimiz, değişim sürecinin aynı zamanda paranın oluşum süreci olduğunu ve bizzat evrensel değişim araçlarının bağımsızlığının "metada içerilmiş olan çelişkilerin gelişmesinin, değişim sürecinin ürünü" olduğunu göstermiş bulunmak-

59 *Kapital I*, s. 243 [157-8].

60 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 883.

61 *a.g.e.*, s. 878 ve 881.

62 *Kapital I*, s. 242 [156]. Krş. *Teoriler III*, s. 253: "Ama paranın dünya piyasasına ve soyut emeğin toplumsal emeğe dönüşmesine neden olan şey, yalnızca dış ticaret ve piyasanın dünya piyasasına dönüşmesidir. Soyut zenginlik, değer, para ve dolayısıyla soyut emek; somut emek dünya piyasasını kucaklayan farklı emek biçimlerinin bir bütünlüğü haline geldiği ölçüde gelişir. Kapitalist üretim değere, yani üründe içerilen emeğin toplumsal emeğe dönüşmesine dayanır. Fakat bu yalnızca dış ticaret ve dünya piyasası temelinde mümkündür. Bu aynı zamanda kapitalist üretimin hem önkoşulu hem de sonucudur."

63 Bu nedenle Marx "gerçek para"nın, "terimin bilinen anlamında para"nın yalnızca "evrensel dünya piyasası metası" içinde "dünya piyasası parası" olarak mevcut olduğunu tekrar tekrar vurgular. (*Kapital III*, s. 430, 534 [378, 475])

tadır. Fakat paranın son biçiminin ilk biçiminden ne kadar uzaklaşmış olduğuna dikkat ediniz! Para, değişim süreci içersindeki yalın bir aracı olmaktan çıkıp, beklenmedik şekilde değişim sürecinin dışında kalan ve ondan bağımsız bir etmene dönüşmüştür. Başlangıçta sadece metaları temsil ederken şimdi durum tersine dönmüş ve metaların kendileri paranın temsilcileri haline gelmişlerdir. "Her tikel meta, değişim-değeri olduğu sürece, gerçekleşmek üzere dolaşıma sokulması gerektiği ve gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kendi tikelliği nedeniyle rastlantıya bağlı olduğu için, bir fiyata sahiptir ve ancak belli bir miktarda parayı kusurlu bir biçimde ifade eder." Bu metayı değer olarak değil, doğal özelliği içersinde gördüğümüz takdirde, "karşıladığı tikel gereksinimle olan ilişkisi sayesinde yalnızca bir zenginlik öğesidir ve bu ilişkide 1. yalnızca kullanım zenginliğini, 2. bu zenginliğin yalnızca oldukça tikel bir yanını temsil eder". Bunun tersine para, bir taraftan "tekleşmiş, elle tutulur bir nesne olarak...tekilleşmiş...tikel bir maddede yoğunlaşmış genel zenginliğin kendisi olarak...değişim-değerinin upuygun gerçekliğidir";[64] diğer taraftan, "her gereksinimin arzu edilen nesnesine karşılık değişilebildiği sürece, her gereksinimi" karşılar. Neticede, para sadece "zenginliği oluşturan bütün maddelerin karşısında" toplumsal zenginliğin evrensel biçimi değil, aynı zamanda bu zenginliğin "kendi katışıksız madeni şekli içinde, metalar dünyasında gizli bir halde evrimleşen tüm fiziksel zenginliği içeren"[65] maddi temsilcisidir. "Dolaşım aracı olarak işlev gören altın, her türlü tahribata maruz kalmış, kesilmiş ve hatta sadece sembolik kâğıt parçasına indirgenmiştir. Altının ihtişamı, para olarak hizmet gördüğünde geri verilir. Uşak iken efendi olur. Sadece bir kul iken, metaların tanrısı haline gelir."[66]

Bir başka pasajda Marx şöyle yazar: "Parayı para olarak tam gelişkin niteliğiyle kavramanın özel zorluğu...bir toplumsal ilişkinin, bireyler arasındaki belirli bir ilişkinin, burada yani parada, doğada olduğu haliyle bulunabilecek ve biçim olarak doğal varlığından ayırt edilemez olan bir metal, bir taş olarak, tamamen fiziksel, dışsal bir şey olarak görünmesidir...Paranın para olma niteliğinin, sadece toplumsal süreçlerin bir sonucu olduğu hiç de açık değildir; o, paradır. Yaşayan birey açısından, doğrudan kullanım-değeri ile paranın bu rolü arasında hiçbir ilişki olmadığı ve genelde, değişim-değerinden ayrı olan kullanım-değerinin anısı saf değişim-değerinin bu cisimle-

64 *Grundrisse*, s. 218, 221 [Cilt 1, 143, 144] ve krş. yukarıdaki dipnot 11.
65 *Grundrisse*, s. 221 [Cilt 1, 143] ve *Katkı*, s. 124 [145].
66 *Katkı*, s. 124-25 [145].

nişi içinde tamamen silinmiş olduğu için, bunu görmek daha da zorlaşır. Bu yüzden değişim-değeri ve buna tekabül eden toplumsal üretim tarzı içersindeki temel çelişki, burada tüm saflığıyla ortaya çıkar."[67]

Yine de: "Son, tamamlanmış niteliğinde para, artık her yönden kendi kendini çözen, kendi çözülüşüne doğru giden bir çelişki olarak görünür. Genel zenginlik biçimi olarak tüm gerçek zenginlikler dünyası, ona karşı durur." Ama "zenginliğin tamamen maddi, elle tutulur biçimde göründüğü yerde, onun varlığı yalnızca kafamdadır, salt bir fantezidir... Diğer taraftan, genel zenginliğin maddi temsilcisi olarak para, yalnızca tekil, tikel zenginlik biçimleri karşılığında yok olmak üzere, yeniden dolaşıma sokulmak yoluyla gerçekleşir." Eğer "o sımsıkı tutulmak istenirse, gerçek zenginliğin sadece bir hayaletine dönüşmek üzere elde buharlaşır gider;" ama kişi onu kişisel zevkleri için tüketirse, "biriktiren kişi için bir kayıp olur." Fakat "onu arttırmak için biriktirmenin...yine yanlış olduğu ortaya çıkar. Eğer diğer zenginler biriktirmezlerse, biriktirildiği ölçüde değerini yitirir. Artışı gibi görünen şey, aslında onun azalışıdır. Bağımsızlığı sadece bir görüntüdür; dolaşımdan bağımsız olması, yalnızca dolaşıma bağımlılığı olarak vardır. Genel meta imiş gibi yapar, ama doğal özelliği nedeniyle, değeri yine de hem arza hem de talebe ve kendi üretim maliyetindeki değişmelere bağlı olan tikel bir metadır...Bireyselliğimden tamamen bağımsız, kesinlikle güvenli bir zenginlik olarak, o aynı zamanda, bana dışsal bir şey olduğu için, rastlantıyla benden ayrılabilecek kesinlikle güvensiz bir şeydir...Bu nedenle tamamlanmış değişim-değeri olarak kendisini askıya alır."[68]

Bu belirgin çelişkinin çözümü, ilk önce *Ham Taslak*'ta sermaye hakkındaki bölümde ortaya çıkacaktır. Burada ancak şu kadarı ifade edilmiştir: "Sermaye kavramını geliştirmek için emekten değil, değerden, aslında dolaşım hareketi içinde gelişmiş değer olarak değişim-değerinden başlamak gerekir...Öyleyse sermayenin birinci niteliği; dolaşımdan türeyen ve dolaşımı önvarsayan değişim-değerinin, dolaşımda ve dolaşım sayesinde korunması; dolaşıma girerek kaybolmaması; dolaşımın onun ortadan kalktığı hareket değil, değişim-değeri olarak kendini ortaya koyduğu, değişim-değeri olarak kendini gerçekleştirdiği hareket olmasıdır."[69] Bu yüzden basit meta dolaşımının, M-P-M döngüsünün son ürünü olarak paranın temel çelişkisi, ancak kapitalist üretim süreciyle, yani P-M-P döngüsüyle aşılabilir.

---

67 *Grundrisse*, s. 239-40 [Cilt 1, 161].
68 *a.g.e.*, s. 233-34 [Cilt 1, 155-6].
69 *a.g.e.*, s. 259-60 [Cilt 1, 180].

ÜÇÜNCÜ KISIM
Üretim Süreci Üzerine Bölüm

9. Giriş Niteliğinde Açıklamalar
(Kapitalist Ekonomide Değer Yasasının Gerçekliği Hakkında)

Şimdiye kadarki analizin sonucu, artık kısa ve öz olarak gelişim sırasıyla özetlenebilir: Meta – Değer – Para – Sermaye. Bizzat Marx, bunun hiçbir şekilde sadece kavramlar ve bunların diyalektiği meselesi olmadığı[1] ve kategorilerin mantıksal dizilişinin eşzamanlı olarak gerçek tarihsel gelişimi yansıttığı konusunda bizi tam zamanında uyarmıştır. Bu koşulu göz önünde bulundurduğumuzda, gelişim aşamalarının bu dizisi, yalnızca sözü edilen kategorilerin her birisinin kendi ötesine geçtiğini ve hiçbirinin kendisinden önceki kategoriler olmadan bütünüyle anlaşılamayacağını söyler. Fakat bunun tersi de doğru görünür; yani kategorilerin her birisi kendinden sonra gelen kategorileri önvarsayar ve ancak onların temeli üzerinde tamamen gelişebilir. Örneğin, sermaye kategorisinin, meta, değer ve para kategorileri olmadan incelenemeyeceği açıktır; ama bu en genel kategorilerin ancak sermaye ve kapitalist üretim biçimi temelinde bütünüyle gelişmiş hale gelebilecekleri de eşit derecede doğrudur. Bu "çelişki" nasıl çözülebilir ve gelişim düzenine ilişkin bu iki yorumdan hangisi doğrudur?

Burada Marx'ın kapitalist üretim biçimi anlayışına dair eski ama sürekli olarak yeniden ortaya çıkan itiraza gelmiş bulunuyoruz.[2]

---

1 Krş. bu kitapta 5. Bölüm.

2 Bu itiraz Tugan-Baranovsky'e kadar geri gider.

Bu itirazın konusu, Marx'ın değer teorisiyle sermaye teorisi arasındaki sıkı bağlantıdır; Marx'ın, kapitalist üretim tarzının yasalarına ulaşmak için, değişime giren tarafların toplumsal eşitliğini varsayan ve bu nedenle kapitalist üretimi niteleyen eşitsizliği göz ardı eden basit meta üretiminin analizinden[3] yola çıktığı olgusudur. Ya da Marx'ı en yakın zamanda eleştirenlerden biri olan Rudolf Schlesinger şöyle der: "Büyük adamların bile bazen mantıksal hatalar yaptığı gerçeği, bizim için önemli değildir, ama Marx'ın belli bir model [yani kapitalist ekonomik düzen] için geçerli yasaları, yapı olarak daha basit ve tarihsel sıralamada daha önce gelen model" [yani basit meta ekonomisi modeli] "için geçerli olan yasalardan çıkarsamış olması önemlidir."[4]

Diğer birçok örnekte, olduğu gibi, bu "kuşkuları" ilk formülleştiren kişi yine Marx'ın kendisi olmuştur. Bu yüzden *Ham Taslak*'ta Adam Smith'e ve onu izleyen iktisatçılara karşı yazan Marx şöyle der: "Tüm modern iktisatçılar...ister daha iktisadi ister daha hukuksal biçimde olsun, bireyin kendi emeğinin mülkiyet hakkına sahip olduğunu ve bireyin kendi emeğinin sonucu olan bu mülkiyet hakkının burjuva toplumun temel önkoşulu olduğunu ileri sürdüler...Bizzat bu önkoşul, *değişim-değerinin tüm üretim ve ticaret ilişkilerini yöneten ekonomik ilişki olduğu* ve bu yüzden bizzat burjuva toplumun, gelişkin değişim-değeri toplumunun tarihsel *ürünü* olduğu varsayımına dayanır. Öte yandan, basit dolaşımın sunduğundan çok daha somut ekonomik ilişkilerin incelenmesinde, çelişkili yasalar ortaya çıkıyormuş gibi göründüğü için, Ricardo'ya kadar tüm klasik iktisatçılar, bizzat burjuva toplumdan doğan bu görüşün genel yasa sayılmasına izin vermeyi, ama onun fiili gerçekliğini *henüz mülkiyetin hiç var olmadığı* altın çağa sürgün etmeyi tercih ederler. Örneğin Boisguillebert'te olduğu gibi, Âdem'in ekonomik düşüşünden önceki çağa sürgün edilir. *Böylece, burjuva toplumun mülk edinme yasasının gerçek işleyişinin bu toplumun henüz var olmadığı bir zamana ve temel mülkiyet yasasının da mülkiyetsizlik çağına aktarılması gerektiği gibi tuhaf bir sonuç ortaya çıkar.*"[5]

Burada tartışılan şey mülk edinme yasası olduğu halde, değer yasasına ilişkin olarak da tamamen aynı şey söylenebilir. *Teoriler*'de şöyle denilir: "Ricardo, belli istisnalardan ayrı olarak, sermayeyle ücretli emek arasındaki ayrımın, metaların değerinin belirlenmesinde hiçbir şeyi de-

3 F. Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, s. 176.
4 R. Schlesinger, *His Time and Ours*, 1950, s. 96-97.
5 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 903-04.

ğiştirmediğini ispatlamaya çalışmıştır. Ricardo'nun belirttiği istisnalara dayanarak Torrens, yasayı reddeder. Metaların değerlerinin, sermaye ve toprak mülkiyeti geliştiği zaman değil, insanların birbirlerinin karşısına sadece meta sahipleri ve değişimcileri olarak çıktıkları 'erken dönem'de, metaların içerdiği emek-zaman tarafından belirlendiğini düşünen Adam Smith'e (Ricardocu kanıtlama ona karşı yöneltilir) geri döner. Bu,...meta olarak metalara uygulanan yasanın, bu metalar bir kez sermaye ya da sermaye ürünleri olarak görüldüğünde veya metadan sermayeye genel bir ilerleme olduğunda, bunlara artık uygulanmadığı anlamına gelir. Diğer taraftan, hem tüm ürünün değişim-değerine dönüştürülmesi gerektiği anlamında hem de bunun üretimi için gerekli tüm malzemenin onun içersine meta olarak girdiği anlamında, ürün önce tamamen meta biçimini alır ve ilk kez kapitalist üretim temelinde ve onun gelişmesiyle tamamen bir meta haline gelir. Bu yüzden değer yasasının, hiç meta üretmeyen (ya da sadece sınırlı miktarda meta üreten) bir üretim türü için geçerli olması gerektiği ve meta olarak ürüne dayanan üretim türü için geçerli olmaması gerektiği varsayılmıştır. Ürünün genel biçimi olarak meta gibi bizzat yasa da kapitalist üretimden soyutlanmıştır ve oysa yasa tam da kapitalist üretim bakımından geçersiz sayılmıştır."[6] Bu yüzden Torrens, "burada, kapitalist üretim içersinde değer yasası birden değişir" sonucuna varır. "Yani kapitalist üretimden soyutlanmış olan değer yasası, kapitalist olgularla çelişir. Peki ama bunun yerine ne koyar? Açıklanması gereken olgunun kaba ve düşüncesizce bir ifadesinden başka hiçbir şey konmaz."[7]

Marx, bu nedenle Smith ve Torrens tarafından savunulan görüşleri ısrarla reddeder; değer yasasının işleyişini kapitalizm öncesi toplumun bu "Altın Çağ"ına göndermek, Marx'ın aklına gelmez, çünkü burjuva iktisatçıların hayal ettikleri şekliyle bu "Altın Çağ," kapitalist meta dolaşımının yüzey görünümlerinden doğan ve Adam Smith'in "hakiki bir on sekizinci yüzyıl tavrıyla, tarihöncesi döneme, tarihten önce gelen döneme yerleştirdiği"[8] bir "saf hayal"dir. Gerçekte, "en eski üretim biçimi, özel değişimin yalnızca gayet yüzeysel ve ikincil bir istisnai durum olarak göründüğü yerli topluluklarına dayanıyordu. Ama bu toplulukların

6 *Teoriler III*, s. 74. Schlesinger, Marx'ın "metaların üretim fiyatlarından değişildiği bir aşamada, totolojiler dışında desteklenemeyecek bir anlamda, 'değeri' kurtarmak için gösterdiği inatçı çabaları"ndan söz ederken, tam da bu pasaja gönderme yapar (Schlesinger, pasajın gerçek anlamını kaçırmıştır.)

7 *Teoriler III*, s. 72-73.

8 *Grundrisse*, s. 156 [Cilt 1, 87].

tarihsel çözülüşüyle birlikte, egemenlik ve kölelik ilişkileri, ılımlı meta dolaşımı ve buna karşılık gelen ilişkilerle açıkça çelişen güç ilişkileri ortaya çıkar."[9] Değer yasasının gerçekliğini "Âdem-öncesi" zamanlara, 'insanların birbirlerinin karşısına kapitalist, ücretli-emekçi, toprak sahibi, kiracı çiftçi, tefeci, vb. olarak değil de sadece meta üreten ve bunları değişen kişiler olarak çıktıkları burjuvazinin kayıp cenneti'ne[10] gönderme yönündeki bu girişimlerin tersine, Marx bir yandan, kapitalist üretim biçimi "kendi temeli olarak her şeyden önce metaların dolaşımını ve dolayısıyla parayı önvarsaydığı"[11] için, diğer yandan, meta üretiminin "kapitalist üretim onun temeli olarak hizmet edinceye kadar...normal, hâkim üretim biçimi haline gelmediğini" ve neticede "genel mutlak biçimindeki" meta üretiminin, kesinlikle kapitalist meta üretimi olduğunu tekrar tekrar vurgular.[12] Çünkü "ancak ücretli emek onun temeli olduğu yerde... meta üretimi, kendisini bütün topluma dayatır"[13] ve ancak o zaman değer yasası, kapitalizm öncesi koşullar altında sahip olduğu embriyonik biçimden çıkıp toplumsal üretimin bütünlüğü içindeki etkili ve hâkim belirleyicilerden biri haline gelebilir. Bu nedenle Marx'a göre emek yasası, geçmişe ait olmak bir yana, özellikle kapitalist toplumun niteliğidir ve tüm geçerliliğini ilk kez onun içinde kazanır. Peki ama bu, (*Marx'ın* sürekli vurguladığı bir şey olarak) gelişmiş bir kapitalist toplumda "piyasa fiyatlarının etrafında dalgalandığı" merkezin, bir metanın değeri değil de onun değerinden farklılaşan üretim fiyatı olması olgusuyla nasıl uzlaştırılabilir? Dolayısıyla nasıl ki Marx (Torrens'e karşı polemiğinde) kapitalist üretimden soyutlanan değer yasasının bu üretim biçimine niçin uygulanamayacağını sorduysa, benzer şekilde aynı yasanın, doğrudan verili fenomeni kendisiyle *prima facie* [görünüşte] çelişen bir üretim biçiminden aslında nasıl soyutlanabildiği de sorulabilirdi.

Yine de *Kapital*'in I. ve III. Cilt'leri arasında var olduğu söylenen çelişkiye, "yani değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi" sorununa girmenin yeri burası değildir. (Buna daha sonra geri döneceğiz.) Burada asıl il-

9 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 904.

10 *Katkı*, s. 59 [76].

11 *Kapital III*, s. 324 [285].

12 *Kapital II*, s. 33, 141 [40, 129]. Krş. *Teoriler III*, s. 313: "Meta üretiminin ya da ürünlerin meta olarak üretilmesinin her şeyi kapsayan hale gelmesi ve ürünlerin kendilerinin doğasını etkilemesi, ancak kapitalizm temelinde olur."

13 *Kapital I*, s. 733 [604]. Krş. *Kapital II*, s. 119[109]: "Gerçek şu ki kapitalist üretim, genel üretim biçimi olarak meta üretimidir. Ne var ki böyle olmasının ve kendi gelişiminin seyri içinde gitgide daha da bu hale gelmesinin tek nedeni, emeğin kendisinin burada meta olarak ortaya çıkması, emekçinin emeğini, yani kendi emek gücünün işlevini satmasıdır."

gilendiğimiz konu, sorunun yöntembilimsel boyutu, yani Marx'ın bakış açısına göre, iki farklı "modelden", yani basit meta ekonomisi ve kapitalist ekonomi modellerinden söz edilip edilemeyeceği ve Marx'ın aslında ikincinin yasalarını ilkinden türetip türetmediği sorusudur.

Cevap, Marx'ın *Ham Taslak*'ta yer alan Giriş'te, aslında "Politik Ekonominin Yöntemi" üzerine yazdığı meşhur bölümde bulunabilir. Marx "soyuttan somuta yükselme" yönteminin nasıl "düşüncenin somutu kendine mal etmesinin, onu düşüncede somut olarak yeniden üretmesinin tek yolu" olduğunu gösterir. "Fakat bu, hiçbir şekilde bizzat somutu varlığa getiren süreç değildir." Bu yüzden, bir "kategori olarak" değişim-değeri "Nuh nebiden kalma bir varoluşa" sahipmiş gibi görünse bile, "en basit ekonomik kategori," yani tamamlanmış biçimindeki "değişim-değeri, hâlihazırda mevcut, somut bir canlı bütün (yani kapitalist toplum) içindeki, soyut ve tek yanlı bir ilişkiden başka bir şey olarak asla var olamaz." Sonuç olarak: "Genel olarak bütün tarihsel ve toplumsal bilimlerde olduğu gibi, hiç akıldan çıkarmamak gerekir ki ekonomik kategorilerin peşi sıra gelişinde, bunların öznesi (burada modern burjuva toplum) daima gerçeklikte olduğu gibi, kafada da verilidir ve dolayısıyla bu kategoriler bu özgül toplumun, bu öznenin varlık biçimlerini, varoluş özelliklerini ve çok kez de sadece tekil yanlarını temsil eder ve bunun sonucu olarak bu toplum, bilimsel bakımdan da, ancak kendisinden bu haliyle söz edilebildiği andan itibaren başlar."[14] (Bize göre, bu toplum, meta ve paranın analiziyle başlamıştır.)

Marx, "en basit" kategorilerin soyut niteliğini bu şekilde sergiledikten sonra, şunu sorar: "Ama bu daha basit kategoriler, daha somut olanlardan önce gelen bağımsız bir tarihsel ve doğal varoluşa sahip değil midir? Duruma göre değişir." Örneğin, para, "sermaye var olmadan, bankalar var olmadan, ücretli emek var olmadan önce vs. tarihsel olarak var olabilir ve var olmuştur da." Fakat "para her yerde çok önceden beri rol oynamasına rağmen, gene de antik çağda, yalnızca tek yanlı gelişmiş uluslar, tüccar uluslar içinde egemen bir öğedir. Antik dünyanın en gelişmiş kısımlarında, Yunanlılarda ve Romalılarda bile para, modern burjuva toplumun önkoşulu olan tam gelişmesine, ancak bu toplulukların dağılma dönemlerinde ulaşmıştır." Bu yüzden "en basit kategori, daha somut olandan tarihsel olarak önce var olmuş olsa bile *tam (yoğun ve yaygın) gelişmesine [ancak]...toplumun en gelişkin koşullarında erişebilir!*"[15]

14 *Grundrisse*, s. 101, 106 [Cilt 1, 38, 42-3].
15 *a.g.e.*, s. 101-04 [Cilt 1, 38-42].

Emek kategorisi bunun bir başka örneğidir: "Emek gayet basit bir kategori olarak görünür. Bu en genel biçimindeki emek kavramı –kendi başına emek- tahmin edilemeyecek kadar eskidir. Yine de bu basitlik içinde ekonomik olarak düşünüldüğünde, "emek" bu basit soyutlamayı oluşturan ilişkiler kadar modern bir kategoridir." Bunun nedeni şudur: "Emeğin belli bir türüne karşı kayıtsızlık, hiçbiri artık egemen durumda bulunmayan gerçek emek türlerinin çok gelişkin bir bütünlüğünü varsayar...Diğer yandan kendi başına emeğin soyutlanması, sadece somut bir emekler bütünlüğünün zihinsel ürünü değildir. Belli türde emeklere karşı kayıtsızlık, bireylerin bir emekten diğerine kolaylıkla geçebilecekleri ve belli bir emek türünün onlar açısından rastlantısal, dolayısıyla önemsiz bir mesele olduğu bir toplum biçimine karşılık gelir."

Yine de böyle bir durumla, ilk kez gelişmiş kapitalist bir ülkede karşılaşılmıştır.[16] Marx şu sonuca varır: "Bu emek örneği, her çağda geçerli olmalarına rağmen en soyut kategorilerin bile, kesinlikle soyutlukları yüzünden, yine de nasıl bu soyutlamanın özgün niteliği içinde, tarihsel ilişkilerin bir ürünü olduklarını ve *yalnızca bu ilişkiler için ve onların içersinde tam anlamıyla geçerliliğe sahip olduklarını* açıkça gösterir."[17]

Marx'ın burada emek kategorisi hakkında söyledikleri elbette emek tarafından belirlendiği şekliyle değer kategorisi için de geçerlidir. Bu kategori de "Nuh nebiden kalma bir varoluşa" sahipti, o da yalnızca olgunlaşmamış ve embriyonik bir biçimde bile olsa, tarihsel olarak kapitalist üretimden çok önce vardı ve hiçbir şekilde "tüm ekonomik ilişkilere nüfuz" etmemişti." Bu bakımdan, "metaların değerlerini, yalnızca teorik olarak değil, tarihsel olarak da üretim fiyatlarına öncel olarak görmek oldukça yerindedir."[18] Fakat meta üretimi sadece kapitalist toplumda genel üretim biçimi haline geldiği için, değer kategorisi gelişmiş biçimde yalnızca bu toplumda ortaya çıkar.[19]

Aslında kapitalist bir toplumda ürünler, tüm metalar sermaye ürünleri haline geldikleri ölçüde, meta haline gelirler. Bu nedenle değer yasasında bir değişikliğin meydana gelmesi gerekir. Dolayısıyla değer yasası

16 Krş. *Kapital I*, s. 152 [75]: "Değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları sürece her tür emeğin eşitliği ve eşdeğerliği, insan eşitliği düşüncesi halkın önyargıları arasına yerleşmedikçe çözülemez. Bu ancak meta biçiminin evrensel ürün biçimini aldığı, dolayısıyla meta sahipleri olarak insanlar arasındaki ilişkinin egemen toplumsal ilişki halini aldığı bir toplumda mümkün olur."

17 *Grundrisse*, s. 103, 104, 105 [Cilt 1, 40, 41].

18 *Kapital III*, s. 177 [160].

19 Krş. Rubin'in daha önce gönderme yapılan çalışmasının 4. Bölüm'ü.

burada ancak kapitalist toplumun yalnızca bir yönünü ifade eden soyut bir belirleyen olarak işlev görür; ancak bu yön, yani tüm ekonomik öznelerin (işçi ve kapitalistin karşılıklı ilişkisi de dahil olmak üzere) birbirleriyle meta değişimcileri olarak ilişkilenmeleri, kapitalist toplumun temel bir yönüdür.[20] Fakat soyut belirleyenler "daha da gelişmiş somut ilişkilere" doğrudan uygulanamaz; bunların önce dolayımlanması gerekir. Bu dolayım da üretim fiyatları kategorisi sayesinde kurulur. Sonuç olarak "değer yasasının ters çevrilmesi," emek-değerden (basit meta ekonomisinden) üretim fiyatlarına (ya da sermayeye) diyalektik geçiş, tarihsel bir çıkarsama değil, somutu, yani bizzat kapitalist toplumu kavramanın yöntemidir. Marx'ın eleştirilerine geri dönersek, bir başka deyişle bu, iki farklı "model" meselesi değil, ancak kendi hareketinin içsel yasaları ortaya çıkarılarak, böylece "soyuttan somuta yükselme" yoluyla kavranabilecek tek ve aynı model, yani modern kapitalist üretim biçimiyle ilgili bir meseledir. Yüzeyde beliren üretim fiyatlarını anlamak için, bunların gizli nedenine, değere geri dönmek zorundayız. Bunu kabul etmeyenler, kendilerini safi ampirizme hapsetmek ve böylece kapitalist ekonomi süreçlerine dair gerçek bir açıklama sunmaya yönelik her türlü girişimden vazgeçmek zorundadırlar.

Marx'ın "değer yasasının gerçekliği" sorununu nasıl çözdüğü hakkında bu kadarını söylememiz yeter. Bu bölüm, daha sonraki bölümlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için yazılmıştır. Okuyucu, Marx'ın neden basit meta dolaşımı analiziyle başladığını ve teorisinde bu analize verdiği rolü önceden anlamalıdır. Okur aynı zamanda bunun, kapitalist üretimin en soyut alanıyla ilgili, arkasında hem değer yasasının hem de mülk edinme yasasının radikal bir tersine çevrilişinin (*Umschlag*) kaçınılmaz hale geldiği "bir başka dünyanın, karşılıklı sermaye bağlantıları dünyasının kendini gizlediği"[21] alanla ilgili bir sorun olduğunu gözden kaçırmamalıdır.

20 Bu ilişkiyle ilgili olarak, Marx'ı eleştirenler, bizzat Marx'ın işaret ettiği değişikliklere rağmen, en önemli değişimin - emek gücünün alım ve satımının - öncelikle değer yasasına, yani "ilk modele" uygunluğunu inkâr edemez. (Bkz. *Kapital III*, s. 159-60.)

21 *Grundrisse*, s. 639 [Cilt 2, 120].

10. Basit Meta Ekonomisinde Mülk Edinme Yasası

"Para Üzerine Bölüm"ü izleyen "Sermaye Üzerine Bölüm,"[1] "basit dolaşımda ortaya çıktığı haliyle mülk edinme yasası"[2] hakkında aydınlatıcı bir incelemeyle açılır. Bu, konuya yalnızca laf arasında değinildiği *Kapital*'in I. Cilt'ine hoş bir ek oluşturur.[3]

Şu ana kadar Marx'ın sunumu basit dolaşım alanının ötesine geçmiş değildir. Basit meta dolaşımında değişimciler, ilk başta birbirlerinin karşısına, birbirlerinin metalarını ancak değişim için gönüllü bir anlaşma temelinde elde edebilen ve bu nedenle birbirlerini özel mülk sahipleri olarak tanımak zorunda olan kişiler şeklinde çıkarlar. Değişim ilişkisinin kendisi, bize onların nasıl meta sahipleri haline geldikleri-

1 "Sermaye Üzerine Bölüm"ün tümü (*Grundrisse*'nin Almanca baskısı s. 150'deki [Cilt 1, 161] editör notundan öğrendiğimize göre) başlangıçta "Sermaye Olarak Para Üzerine Bölüm" olarak tasarlanmıştır ve bu nedenle çalışmayı yayımlayanların bu orijinal başlığı, neden "mülk edinme yasası"nın analizine ayrılan 151 ve 162 [Cilt 1, 161-171] arasındaki sayfaların üst kısmında içeriği gösteren bir başlık olarak kullandıkları anlaşılmazdır. Sovyet iktisatçısı Leontiev bu hatalı yönlendirmeyi göründüğü gibi alır ve okuyucularına "s. 151-62'nin içeriği ilk bakışta Marx tarafından konulan başlığa karşılık geliyor gibi görünmese de" bunun aslında sadece "görünüşteki bir çelişki" olduğunu kanıtlamaya çalışır (*O pervonatshalnom nabroske "Kapitala"* Marksa, Moscow, 1946, s. 27.)

2 *Index zu den 7 Heften*'in iki baskısında da böyle tasarlanmıştır (*Grundrisse*, Almanca baskı, s. 151-62 ve 901-18 [Cilt 2, 7. Defterin Dizini, 351-70]).

3 Krş. *Kapital I*, s. 178-79 [99-100], 279-80.

ni ve metaların başlangıçta nasıl mülk edinildiklerini anlatmaz. Ama değer olarak meta, sadece nesnelleşmiş emeği temsil ettiği ve dolaşım açısından bakıldığında "yabancı metalar, yani diğer insanların emeği, ancak kişinin kendi emeğine *yabancılaşması* sayesinde mülk edinilebileceği için, değişimden evvel metadaki mülkiyetin...doğrudan sahibinin emeğinden kaynaklanmıyor göründüğü, emeğin de ilk mülk edinme biçimi olarak...mülkiyet üzerindeki yasal hak olarak göründüğü sonucuna varılır." Klasik iktisatçıların "*bireyin kendi emeğinin sonucu olan mülkiyet, burjuva toplumunun temel önvarsayımı olmalıdır*"[4] demeleri bu anlama gelmekteydi.

Basit meta ekonomisini ayırt eden, "kişinin kendi emeği yoluyla mülk edinme yasası," "dolaşımda kendiliğinden yayılan bu yasaya dayalı bir burjuva özgürlük ve eşitlik alanı doğurur." Ayrıca karşılıklılık ilkesi, "meta sahipleri arasındaki önceden kurulmuş uyum," bu yasanın bir sonucudur.[5]

Gerçekten de "A bireyi B bireyinin metasına gereksinim duymakla birlikte, bu metayı zorla mülk edinmez", meta sahibi B için de böyledir; bunun yerine "karşılıklı olarak birbirlerini mal sahipleri, iradeleri metalarına nüfuz eden kişiler olarak kabul ederler." Bu şekilde, "Kişinin ve onda mevcut olduğu sürece *Özgürlüğün* yasal uğrağı," meta sahiplerinin ilişkisine dahil olur. (Bu bağlamda Marx şunu belirtir: "Roma Hukuku'nda köle, bu nedenle doğru bir şekilde, kendisi için bir şey elde etmek amacıyla değişim ilişkisine girmeyen birisi olarak tanımlanmıştır.") Kabul edilmelidir ki değişimdeki tarafların, kendi gereksinimleri yüzünden değişim ilişkisine çekildikleri gerçeğinde belli bir zorlama unsuru mevcuttur. Fakat bu şekilde bakıldığında, "üzerime güç uygulayan bu gereksinim ve dürtüler toplamı, benim kendi doğamdır, yabancı bir şey değildir.. Ama sonuçta başkası üzerinde zor uygulamamı ve onu değişim sistemine çekmemi sağlayan da gene bu yandır."[6] Böylece meta dolaşımı, kendisini doğrudan meta sahiplerinin özgürlük ve bağımsızlığının gerçekleşmesi olarak ortaya koyar.

Değişimde bireyler birbirlerinin karşısına sadece meta sahipleri olarak çıkarlar ve bu bireylerin her biri, "diğeriyle ve diğerleri de onunla aynı toplumsal ilişkiye sahiptir. Değişimin özneleri olarak onların ilişkisi bu yüzden *eşitlik* ilişkisidir. Aralarında en ufak bir fark bulmak, bir çelişki-

4 *Grundrisse*, Almanca baskı s. 902, 903.
5 *a.g.e.*, s. 904.
6 *Grundrisse*, s. 243-46 [Cilt 1, 165-167].

den söz etmek imkânsızdır."[7] Elbette değişimciler farklı gereksinimleri ve farklı kullanım-değerlerini temsil ederler. Bu durum, "bireylerin toplumsal eşitliğini tehlikeye sokmak şöyle dursun, tersine onların doğal farklılıklarını toplumsal eşitliklerinin temeli yapar. A bireyi B bireyi ile aynı gereksinime sahip olsaydı ve her ikisi de emeklerini aynı nesnede gerçekleştirselerdi, o zaman aralarında hiçbir şekilde bir ilişki olmazdı; yalnızca yaptıkları üretim düşünüldüğünde, hiç de farklı bireyler olmazlardı. Her ikisinin de nefes almaya gereksinimi vardır; her ikisi için de hava atmosfer şeklinde mevcuttur; bu onları hiçbir toplumsal ilişkiye sokmaz; nefes alan bireyler olarak birbirleriyle kişi olarak değil, yalnızca doğal bedenler olarak ilişkilenirler. Sadece gereksinimleri ve yaptıkları üretim arasındaki farklılıklar, değişimi ve onların değişim içersindeki toplumsal eşitliklerini doğurur; bu doğal farklılıklar, bu yüzden onların değişim eylemi içersindeki toplumsal eşitliklerinin ve içersinde birbirleriyle üretici olarak ilişkilendikleri bu genel ilişkinin önkoşuludur."[8]

Öte yandan, "Değişilen metalar, değişim-değerleri olarak...sadece eşit olan değil, aynı zamanda eşit olmaları gerektiği açıkça varsayılan eşdeğerdirler;" ve "bir kişi diyelim ki diğerini aldattıysa, bunun nedeni, *onları birbirleriyle karşı karşıya getiren toplumsal işlevin doğası değil*,...doğal zeka, ikna edicilik, vs., kısacası yalnızca bir bireyin diğeri üzerindeki bireysel üstünlüğüdür."[9] Dolayısıyla burada, hem değişim yapan özneler hem de değişilen nesneler eşitlik yasasına tabi görünürler.

Son olarak, değişimde özgürlük ve eşitlik özelliğine ek olarak karşılıklılık özelliği gelir: "A bireyi 'a' metası aracılığıyla B bireyinin gereksinimine, ancak B bireyi 'b' metası aracılığıyla A bireyinin gereksinimine hizmet ettiği kadarıyla ve nedeniyle hizmet eder, bunun tersi de doğrudur. Her biri kendine hizmet etmek için diğerine hizmet eder; karşılıklı olarak herbiri diğerinden faydalanır." Neticede "her birisinin ancak diğerine araç olarak hizmet ettiği ölçüde amacına ulaştığı; her birisinin diğeri için bir araç olduğu; son olarak her birinin aynı anda hem araç hem de amaç olduğu ve aslında kendi amacına ancak diğeri için araç haline gelerek ulaştığı ve ancak amacına ulaşmakla araç haline geldiği karşılıklılığın, değişimin doğal bir önkoşulu olarak varsayılan zorunlu bir olgu olduğu, ama bu haliyle, değişimin iki öznesi için de önemsiz olduğu ve her iki özneyi de ancak *kendi* çıkarını karşıladığı ölçüde ilgilendirdiği,

7 *a.g.e.*, s. 241 [Cilt 1, 163].
8 *a.g.e.*, s. 242 [Cilt 1, 164].
9 *a.g.e.*, 241 [Cilt 1, 163].

değişim yapan öznelerin bilincinde mevcuttur."[10]

Marx başka bir pasajda, iktisatçıların "bunu şöyle açıkladıklarını" söyler: "Her birisi kendi özel çıkarının, yalnızca özel çıkarının peşinden gider ve böylece istemeden ya da bilmeden herkesin özel çıkarına, genel çıkara hizmet eder." Ama "can alıcı nokta, her bireyin kendi özel çıkarının peşinden gitmesinin özel çıkarların bütününü, genel çıkarı teşvik etmesi değildir. Bu soyut ifadeden, her bireyin karşılıklı olarak diğerlerinin kendi çıkarlarını savunmasını engellediği, böylece herkesin herkese karşı bu savaşının genel bir olumlama yerine, genel bir olumsuzlama ürettiği gibi bir sonuç da pekâlâ çıkarılabilir. Meselenin can alıcı noktası daha ziyade, özel çıkarın zaten ancak toplum tarafından konulan koşullar içersinde ve toplumun sağladığı araçlarla ulaşılabilen, toplumsal olarak belirlenmiş bir çıkar olduğudur...Bu, özel kişilerin çıkarıdır; ama içeriği ve ayrıca gerçekleşme biçimi ve aracı, hepsinden bağımsız olan toplumsal koşullarca verilir."[11]

Marx, meta sahiplerinin, meta değişiminden doğan eşitlik, özgürlük ve karşılıklılık anlayışlarının, para sistemi sayesinde nasıl pekiştirilip mükemmelleştirildiğini de inceler. Bu, öncelikle paranın "eşitleyici" rolüyle ilgilidir. Para bir "radikal düzleyici"[12] gibi, tüm doğal farklılıkları yok eder ve "3 şiline meta satın alan bir işçiyi...aynı şeyi yapan bir kralla...aynı işlev, aynı eşitlik içinde gösterir."[13] Birikim, yani paranın yığın halinde taşlaşması bile, meta sahiplerinin eşitliğini yalnızca görünüşte ortadan kaldırır. Çünkü "eğer bir kişi biriktirir, diğeri biriktirmezse, kimse bunu diğerinin pahasına yapmaz...O sadece orada meta biçiminde duran şeyi para biçiminde alabilir...Birisi zenginliğin içeriğinden yararlanır, diğeriyse zenginliğe genel biçimi içinde sahip olur. Birisi yoksullaşır, öteki zenginleşirse, bu, onların akıllılığı, tutumluluğu, hamaratlığı,[14] ahlâklılığı, vb. ile ilgilidir ve hiçbir şekilde dolaşımdaki bireylerin birbirleriyle karşı karşıya geldikleri...ekonomik ilişkilerden doğmaz."

---

10 *a.g.e.*, s. 243-44 [Cilt 1, 165-66] ve *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 911-12. Metinde daha ileride şunları okuruz: "Ortak çıkar, aslında her iki tarafça da bir olgu olarak kabul edilir, ama bu kendi başına bir güdü değildir; ortak çıkar daha ziyade, deyim yerindeyse, yalnızca kendi üzerine yansıyan bu bireysel çıkarların ardında mevcuttur...Kişi olsa olsa en bencilce çıkarlarının tatmin edilmesinin, kesinlikle yerinden edilen antitezin, yani genel toplumsal çıkarın gerçekleşmesi olduğunun iç rahatlatıcı farkındalığına sahip olabilir...Genel çıkar, kesinlikle bencil çıkarların genelliğidir."

11 *Grundrisse*, s. 156 [Cilt 1, 87].

12 *Kapital I*, s. 229 [146].

13 *Grundrisse*, s. 246 [Cilt 1, 168].

14 Yani çalışkanlık.

Dahası, "bu tür eşitsizlikleri sürdürebilecek *miras* ve benzeri hukuki ilişkiler bile, bu toplumsal eşitliğe gölge düşürmez. Eğer A bireyinin ilişkisi başlangıçta eşitlikle çelişki içersinde değilse, o zaman böyle bir çelişki kesinlikle B bireyinin A'nın yerine geçmesi, böylece onu devam ettirmesinden doğamaz. Miras, daha çok toplumsal yasanın doğal yaşam süresinin ötesinde hak iddia etmesi ve doğanın rastlantısal etkileri karşısında pekiştirilmesidir; doğanın etkisi, daha çok bireyin özgürlüğünü yok etmek eğilimindedir. Ayrıca, bu ilişkide birey sadece paranın kişileşmesi olduğundan, *bu niteliğiyle paranın kendisi gibi ölümsüzdür.*"[15]

O halde meta değişiminin gerçek koşullarından zorunlu olarak doğan ve bunu "insanın doğuştan gelen haklarının asıl Cennet'i" olarak gösteren "özgürlük ve eşitlik uyumu"[16] hakkında bu kadar söz yeter. Bugüne kadar kapitalizm savunucularının kapitalist ekonomik düzenin çelişkilerini defetmeyi arzu ettiklerinde, basit meta değişimi alanına dönmeyi tercih etmeleri hiç de şaşırtıcı değildir! Kapitalist ilişkilerin aynı zamanda değişim ilişkileri olması yüzünden, bu ilişkilere artık sadece değişim ilişkileri olarak bakılmaktadır. Marx şöyle der: "Bütün bu bilgeliğin sonunda vardığı yer, bağımsız olarak alındıklarında salt soyutlamalar olarak algılanan en basit ekonomik ilişkilere sıkıca tutunma çabasıdır; oysa bu ilişkiler, gerçekte çok daha derin karşıtlıklar tarafından dolayımlanır ve ancak karşıtlıkların tam ifadesinin karanlıkta kaldığı tek bir boyutu ifade ederler."[17] Sonuç olarak, eğer burjuva iktisatçıları basit meta değişimi ilişkilerini "bireylerin birbirleriyle artık sadece satıcı ve alıcı olarak değil, belirli ilişkiler içersinde ilişkilendikleri daha gelişkin ekonomik ilişkilerin" bir çürütmesi olarak alıyorlarsa, "o zaman bu, doğal cisimler arasında hiçbir farkın ve dahası hiçbir karşıtlık ve çelişkinin olmadığını, çünkü bunların örneğin, ağırlık yönünden bakıldığında, hepsinin ağırlığı olduğu için eşit olduğunu ya da hepsinin uzayda üç boyutlu bir yer kapladıkları için eşit olduğunu ileri sürmekle aynı anlama gelir." Burada iktisatçılar, başlangıç olarak aldıkları önvarsayımın bile "hiçbir şekilde kişinin iradesinden ya da kişinin doğrudan doğasından kaynaklanmayıp, daha çok tarihsel" olduğunu ve gelişmiş meta dolaşımında "bireyin yalnızca değişim-değeri üreticisi olarak bir varlığa sahip olduğunu, dolayısıyla bunun zaten bireyin doğal varlığının bütünüyle olumsuzlanması

15 *Grundrisse*, s. 247 [Cilt 1, 167] ve *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 915.

16 *Kapital I*, s. 280 [191].

17 "Gözden kaçırılan şey . . . değişim-değeri ve paranın basit biçimlerinin, emekle sermaye arasındaki karşıtlığı vb. zaten gizli olarak içerdiğidir" (*Grundrisse*, s. 248 [169]).

anlamına geldiğini"[18] unutmaktadırlar. Diğer taraftan, meta dolaşımı alanının sadece burjuva toplumun yüzeyini temsil ettiğini ve bu yüzeyin "derinliklerinde bireylerin özgürlük ve bağımsızlığıyla az ya da çok çatışan, farklı ve daha karmaşık" ekonomik ilişkiler doğuran "tamamen farklı süreçlerin gerçekleştiğini" de unutmaktadırlar.

Burjuva savunucuların bu "çocukça soyutlama"sının hiçbir şekilde tarihsel olmayan karakterini göstermek için Marx, meta üretiminin önkoşulunu oluşturan toplumsal işbölümüne döner. Petty'den Smith'e kadar klasik iktisatçılar, meta ve değer biçimlerini alan ürünler, aslında farklı şekillerde ve farklı kullanım-değerlerinde gerçekleşmiş emekten başka bir şey olmadıkları, "işbölümünün nesnel var oluşu"ndan başka bir şey olmadıkları için, işbölümünü "değişim-değeriyle bağıntılı" bir şey olarak anlamışlardır. Bu bölünme, "farklı kullanım-değerlerinin madde biçiminde ifade ettiği şeyi...etkin biçimiyle, emeğin tikelleşmesi olarak" ifade eder. Meta değişiminde işbölümü, yalnızca "sonuçta" ortaya çıkar; sadece "değişime giren öznelerin, farklı ihtiyaçlara karşılık gelen farklı metalar ürettiğini, eğer her birey bütün bireylerin üretimine bağımlıysa, karşılıklı olarak birbirlerini tamamladıkları için bütün bireylerin de o bireyin üretimine bağımlı olduğu, bu şekilde her bireyin ürününün, dolaşım süreci sayesinde ve sahip olduğu değer miktarı ölçüsünde, bir bütün olarak toplumsal üretime katılmanın aracı olduğunu gösterir."[19] Ama bu, toplumsal işbölümü içersinde kapsanmış olan daha karmaşık ekonomik ilişkileri gizler. Yine de, meta üretiminin "sadece genel anlamda işbölümünü" değil, kendisini bireyin yalıtılmışlığında, "bireyin her bir noktada bağımsızlığını ileri sürmesinde"[20] ve meta üreticilerinin özel karakterinde ortaya koyan, işbölümünün "özgül olarak gelişmiş bir biçimini"[21] önvarsaydığı açıktır.[22] En önemli olan konu da işbölümünün bu özgül biçimidir! Çünkü sadece kendi başına değişim-değerine bakarsak "bir İngiliz çiftlik kiracısıyla bir Fransız köylüsü aynı ekonomik ilişki içersinde yer alırlar. Oysa Fransız köylüsü yalnızca ailesinin

18 *Grundrisse*, s. 247-48 [169].

19 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 907-09.

20 *"punktuelle Verselbständigung"* (a.g.e., s. 906.) Hegel'den alınan bir kavram.

21 *a.g.e.*, s. 905.

22 Böylece toplumsal işbölümü –çoğu kez de oldukça gelişkin bir biçimde– ürettikleri ürünlerin meta biçimini aldığı anlamına gelmese bile, ilkel komünist topluluklarda da mevcuttur. Ama "bireysel değişimin işbölümünü önvarsaydığını söylemek" doğru olsa bile, "işbölümünün bireysel değişimi önvarsaydığını savunmak yanlıştır." (*Katkı*, s. 60 [76])

yaptığı üretimden kalan küçük miktardaki artı-değeri satar. Ürününün çoğunu kendisi tüketir, bu yüzden de ürünün büyük kısmıyla değişim-değeri olarak değil, kullanım-değeri olarak, doğrudan geçim aracı olarak ilişkilenir. Tersine, İngiliz çiftlik kiracısı tamamen ürününün satışına, dolayısıyla meta olarak satışına ve böylece de ürününün toplumsal kullanım-değerine bağımlıdır. Bu nedenle onun tüm ürünü, değişim-değeri tarafından belirlenir ve değişim-değeri üzerinden değerlendirilir."

Marx bunun, "örneğin, tahılın sadece değişim-değeri olarak üretilebilmesi ve böylece tümüyle dolaşıma girebilmesi için, emeğin üretici güçlerinde ve işbölümünde nasıl farklı bir gelişme olması ve üretimdeki bireyler arasında da nasıl farklı ilişkiler kurulması gerektiği; bir Fransız köylüsünü bir İngiliz çiftçisi haline getirmek için hangi ekonomik süreçlerin gerektiğini"[23] gösterdiği sonucuna varır. Ama gelişmiş meta üretiminin karakteristik figürü, yarı-doğal bir ekonomide yaşayan köylü değil, gelişmiş meta üretiminde piyasa için üretim belirleyici öneme sahip olduğu için, kapitalist çiftçidir. Meta değişiminin temeli olarak işbölümü biçiminin analizi, bu nedenle (zaten bildiğimiz üzere), "değişim-değerinin nesnelerin yüzeyinde, basit hareket noktası olarak ortaya çıkabilmesi" ve toplum üyelerinin "dolaşım süreci içersinde birbirlerinin karşısına *basit alıcı ve satıcı ilişkisine giren özgür üreticiler* olarak çıkabilmeleri ve dolaşım sürecinin bağımsız özneleri rolünü oynamaları için tüm bir burjuva üretim sistemini"[24] önvarsaymamız gerektiği sonucuna götürür. Dolayısıyla gelişmiş meta üretimine özgü, "mülkiyet, özgürlük ve eşitlik üçlüsü" şeklinde özetlenen fikirlerin, teorik olarak ilk kez on yedinci ve on sekizinci yüzyıldaki İtalyan, İngiliz ve Fransız iktisatçılar tarafından formülleştirilmiş olması rastlantısal değildir. Bu fikirler, dolayısıyla, sadece bu üçlünün modern burjuva toplumda gerçekleşmesini önceden görmüştür. İnsan doğasının belli başlı sonsuz özelliklerini ifade etmekten uzak olan bu fikirler, daha ziyade, sadece gerçek temellerini oluşturan kapitalist değişim sürecinin yansımalarıdır. "Saf fikirler olarak bunlar, kapitalist değişim sürecinin farklı uğraklarının idealleştirilmiş ifadeleridir; yasal, siyasal ve toplumsal ilişkiler içersinde geliştirilmiş fikirler olarak, yalnızca başka düzlemlerde yeniden-üretilmişlerdir."[25]

---

23 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 906.

24 *a.g.e.*, s. 907.

25 *a.g.e.*, s. 915-16. Marx şöyle ekler: "Bu, tarihte de böyle olmuştur. Bu boyutta gelişmiş eşitlik ve özgürlük, temelinde gelişmiş değişim-değeri olmayan, tersine değişim-değerinin temel olarak gelişmesiyle yok olan antik dünyadaki özgürlük ve eşitliğin tam tersidir." (*Grundrisse*, s. 245 [Cilt 1, 166]. Krş. Engels, *Anti-Dühring*, s. 124.)

Basit meta dolaşımına dair burjuva savunucuların hatalı yorumu ve bundan doğan yasalar hakkında bu kadarı yeterlidir.[26] Marx, "değişim ve değişim-değerinin vs. başlangıçta (zamanında) veya özünde (uygun biçimleri içinde) bir evrensel özgürlük ve eşitlik sistemi olup, para ve sermaye vs. yoluyla bozulduğunu savunan sosyalistlerin (özellikle de sosyalizmi, burjuva toplumun Fransız Devrimi ile dile getirilen ideallerinin gerçekleşmesi olarak ortaya koymak isteyen Fransız sosyalistlerinin) budalalığında" bu durumun bir eşini görmüştür. Hepsinden önce Proudhon'u[27] düşünen Marx, bu sosyalistlere şöyle yanıt verir: "Değişim-değeri ya da daha açıkçası para sistemi, aslında eşitlik ve özgürlük sistemidir ve sistemin daha ileri gelişiminde bunların karşısına çıkan bozukluklar, sisteme içkin olan bozukluklardır ya da tam da eşitsizlik ve tutsaklığa dönüşen, eşitlik ve özgürlüğün gerçekleşmesidirler."[28]

Söylenenlerden son derece önemli bir yöntembilimsel sonuç çıkar: "toplumun *yüzeyinde göründüğü* gibi" üretim süreci, "emeğin ürününün emek tarafından ve başkasının emeğinin ürününün bireyin kendi emeği tarafından mülk edinilmesinden" başka bir mülk edinme biçimini tanımadığı için, üreticilerin eşitlik, özgürlük ve karşılıklılığı temelinde, meta üretiminin gelişim sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin, "tıpkı başlangıçta emeğin mülk edinilmesi yasası gibi, *bizzat değişim-değerinin gelişiminden* türetilmesi"[29] gerekir. Basit meta dolaşımı, başkasının emeğini mülk edinmeye, ancak bireyin kendi emeğini vermesiyle, yani ancak eşdeğerlerin değişimi sayesinde izin verir gibi görünür. Teori şimdi, daha ileri gelişim sürecinde bunun nasıl değiştiğini ve sonuçta "kişinin kendi emeğinin ürünündeki özel mülkiyetin, emekle mülkiyetin ayrılmasıyla nasıl özdeş olduğunu, böylece emeğin başkasının mülkiyetini nasıl yaratacağını ve mülkiyetin de başkasının emeğine nasıl komuta edeceğini"[30] göstermelidir.

26 Krş. *Grundrisse*, s. 883-93'teki [Cilt 2, 340-6] "Bastiat ve Carey" adlı kısa taslak.
27 *Kapital I*, s. 178-79, not 1 [s. 84, dipnot 26].
28 *Grundrisse*, s. 248-49 [Cilt 1, 170].
29 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 904.
30 *Grundrisse*, s. 238 [Cilt 1, 158].

11. SERMAYEYE DÖNÜŞÜM
("PARADAN SERMAYENİN OLUŞMASI")[1]

Artık Marx'ın analizinin ana konusuna, sermaye kategorisine geldik. İlk soru doğal olarak şudur: Sermaye nedir? Sermaye kavramı nasıl oluşturulmuştur?

Ham Taslak'ta Klasik iktisatçıların sermayeyi çoğu kez "yeni emeğin aracı olarak hizmet eden birikmiş (aslında nesnelleşmiş[2]) emek" olarak anladıklarını okuruz. Ama "çeşitli insan ırklarından doğrudan bankere ya da doğadan doğrudan buhar makinesine nasıl geçilemezse, emekten doğrudan sermayeye geçmek de bütünüyle olanaksızdır." Sermayeye dair bilindik tanım, temelde sermayenin bir üretim aracı olduğundan başka bir şey söylemez, "çünkü en geniş anlamda, alet olarak, üretim aracı olarak işlev görmeden önce, örneğin bir taş gibi, sadece doğa tarafından sağlananlar da dahil olmak üzere, her nesne bir çeşit etkinlik yoluyla mülk edinilmelidir. Buna göre, sermaye, bütün toplum biçimlerinde var

1 *Grundrisse*'de yer alan "Sermayeye Dönüşüm" bölümünün, bir önceki bölümde olduğu gibi, iki versiyonu mevcuttur. Bunlar, asıl elyazmasının kendisinde (*Ham Taslak*'ın İngilizce baskısının 239. sayfasından [Cilt 1, 161] itibaren) ve Almanca baskının 919. sayfasında yer alan *Urtext: 'Zur Kritik'* (*Katkı*'nın orijinal versiyonu) içindedir. Burada her iki versiyon da kullanılmıştır.

2 "*Birikmiş* emekte zaten ona gizlice sızmış bir şey vardır, çünkü o özsel niteliği içinde sadece, içinde yine de belli bir miktar emeğin biriktiği, *nesnelleşmiş* emek olmalıdır. Bununla birlikte birikmiş emek, emeğin içersinde gerçekleştiği bir miktar nesneyi zaten kapsar." (*Grundrisse*, s. 258 [Cilt 1, 178,79])

olmuş olmalıdır ve tamamen, tarihsel olmayan bir şeydir. Bu yüzden bedenin her organı, her birisi yalnızca etkinlik ve emek yoluyla geliştirilmek değil, aynı zamanda bir organ olarak etkin olabilmesi için beslenmek ve yeniden üretilmek zorunda olduğu için, sermayedir. Demek ki kol ve özellikle de el, sermayedir. En az gelişmiş olan, avcılık, balıkçılık vb. dahil her tür emek, bir önceki emeğin ürününün doğrudan, canlı emek için araç olarak kullanıldığını varsaydığı için, sermaye, insan ırkı kadar eski bir şeyin ancak yeni ismi olabilirdi."

Bu yüzden yukarıdaki tanım yalnızca "sermayenin onsuz sermaye olamayacağı biçimsel niteliğe bakmaksızın, sermayenin basit maddesinden bahseder". "Öyleyse sermayenin özgül biçimi soyutlanıp, yalnızca tüm emeğin zorunlu bir uğrağı olarak içerik vurgulanırsa, *o zaman elbette sermayenin bütün insan üretiminin zorunlu bir koşulu olduğunu göstermekten daha kolay bir şey yoktur.* Bunun kanıtı, tam da sermayeyi insan üretiminin özellikle gelişmiş *tarihsel* bir aşamasının uğrağı haline getiren özgül yönlerden soyutlama yoluyla ilerler. Konunun püf noktası şudur ki her sermaye, yeni üretime araç olarak hizmet eden nesnelleşmiş emek olsa bile, yeni üretimin aracı olarak hizmet eden her nesnelleşmiş emeğin, sermaye olması söz konusu değildir. *Sermaye bir ilişki olarak değil, bir nesne olarak kavranır.*"[3]

İlk bakışta, sermayeyi "değerler toplamı" ya da "kendisini yeniden üreten değişim-değeri" olarak kavrayan bir başka açıklama, daha umut verici gibi görünür. Bu açıklama, en azından emeğin maddi ürünlerinin birikimi yerine, "değişim-değerinin[4] hareket noktası olduğu *biçimi* içerir."[5] Oysa "değerlerin her toplamı bir değişim-değeridir ve her değ-

3 *a.g.e.*, s. 257-59 [Cilt 1, 178-80]. Marx'ın *Ücretli Emek ve Sermaye*'sinden (1847) oldukça bilinen şu pasaj ile karşılaştırınız: "Yeni üretim aracı olarak hizmet eden birikmiş emek, sermayedir. İktisatçılar böyle derler – Zenci bir köle nedir? Siyah ırktan bir insan. Diğeri kadar iyi bir açıklama. Zenci zencidir. O ancak belli ilişkiler içersinde köle haline gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belli ilişkiler içersinde *sermaye* haline gelir. Bu ilişkilerden koparıldığında o artık sermaye değildir –tıpkı altının kendi içinde para olmaması ya da şekerin şeker fiyatı olmaması gibi." Marx, daha ileride şöyle ekler: "*Sermaye*, aynı zamanda toplumsal bir üretim ilişkisidir. *Bir burjuva üretim ilişkisi*, burjuva toplumun üretim ilişkisidir. Sermayeyi oluşturan geçim araçları, emek aletleri ve ham maddeler, belli toplumsal koşullar altında, belirli toplumsal ilişkiler içinde üretilmiş ve biriktirilmiş değil midir? Bunlar belli toplumsal koşullar altında, belirli toplumsal ilişkiler içersinde yeni üretim için kullanılmıyorlar mı? Yeni üretime hizmet eden ürünleri *sermayeye* dönüştüren, tam da bu belli toplumsal nitelik değil midir?" (*Selected Works*, s. 79-80 [*Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 31-2])

4 Krş. Yukarıda, s. 127'de 8. dipnot.

5 *Grundrisse*, s. 258 [Cilt 1, 179].

şim-değeri değerlerin bir toplamıdır. Basit bir toplama işlemi ile değişim-değerinden sermayeye varamam."[6] Diğer yandan, "her sermaye metaların, yani değişim-değerlerinin toplamı olmakla birlikte, metaların, değişim-değerlerinin toplamı her zaman sermaye değildir."[7] Bu yüzden de ikinci açıklama, ilkinden daha yararlı değildir.

Aslında iktisatçılar "sermayeyi, *kâr* üreten ya da en azından kâr üretmek niyetiyle kullanılan" her türlü değer olarak tanımlamakla kendi çıkmazlarından kurtulmaya çalışırlar. Ama bu durumda, "kâr, sermayenin kendi kendisiyle özgül bir ilişkisi olduğu için" [8] açıklanması gereken şeyi yalnızca varsaymış olurlar. Bunun soruya cevap vermediği açıktır. Sermaye kendi kendini arttıran bir değer, dolayısıyla bir süreç olarak anlaşılmalıdır. Bu amaçla sadece bir değerler ya da emek ürünleri toplamından değil, "*dolaşım hareketi içersinde gelişmiş olduğu şekliyle* değişim-değeri"nden yola çıkmak gerekir. Bu nedenle Marx'ın analizi burada başlar.

Fakat burada, zaten bildiğimiz iki dolaşım biçiminden (M-P-P ve P-M-P) hangisi dahil edilmiştir? Hangisinde değer sermaye haline gelebilir?

Açıktır ki burada meta ve paranın değer değişimi (*Wertwechsel*) "geçici dolayım" rolü üstlendiği için, değer M-P-M (basit dolaşım) döngüsünde sermayeye dönüşmez: "Bir meta eninde sonunda başka bir meta karşılığında değişilir...ve dolaşımın kendisi ancak bir yandan kullanım-değerlerinin ihtiyaca göre el değiştirebilmelerine, diğer yandan da içerdikleri emek-zaman ölçüsünde...ve genel toplumsal emek-zaman içinde eşit ağırlığa sahip etmenler oldukları ölçüde el değiştirebilmelerine hizmet eder."[9] Bu nedenle, kendi başına basit meta dolaşımı, yani M-P-M

---

6 *a.g.e.*, s. 251 [Cilt 1, 173].

7 *Ücretli-Emek ve Sermaye* (*Selected Works*, s. 81 [32])

8 *Grundrisse*, s. 258 [Cilt 1, 179]. *Ham Taslak*'ta biraz ileride şunları okuruz: "Sermayede değerin kendisini korumasından çoğalması teorisine geçmek, yani sermayenin, yalnızca rastlantı olarak ya da sonuç olarak değil, temel niteliği içinde çoğalmasını kavramak, bu iktisatçı beyler için son derece zordur...Kabul edilmelidir ki iktisatçılar bunu temel bir yön olarak sermaye ilişkisine sokmak isterler, fakat bu, sermayenin artışının zaten özel bir *ekonomik* biçim, yani kâr olarak konulduğu bir yerde, sermayeyi kâr getiren şey olarak tanımlamak gibi kaba bir biçimde yapılmazsa, ancak gizli kapaklı ve son derece zayıf olur... Hiç kimsenin ondan bir kazanç sağlamaksızın sermayesini kullanamayacağı anlamına gelen saçmalığın vardığı nokta, ya dürüst kapitalistlerin sermayelerini kullanmaksızın da kapitalist kalacağı saçmalığıdır ya da kazançlı yatırımın sermayenin doğasına ait olduğunu söylemenin banal bir biçimidir. Güzel. O zaman bunun kanıtlanması gerekir" *a.g.e.*, s. 270-71 [Cilt 1, 190]).

9 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 925: "Kendi içinde bakıldığında, dolaşım önvarsayılan uçların dolayımlanmasıdır. Ama bu uçları koyan, dolaşım değildir. Bu nedenle,

biçimi, "kendi içinde kendi kendini yenileme ilkesi"ne sahip değildir, "kendisini kendi kaynaklarıyla yeniden ateşleyemez;" sürecin tekrarlanışı "dolaşımın koşullarından çıkmaz...[Dolaşımın] içine, ateşe yakacak atılır gibi, sürekli olarak yeni metalar atılmalıdır. Yoksa ilgisizlikten sönüp gider."[10]

Bir başka deyişle, tüketim, kullanım-değeri, basit meta dolaşımının nihai amacını ve gerçek içeriğini oluşturur. Marx, şu sonuca varır: "Bu nedenle yol gösterecek özellikleri aramamız gereken yer, içeriğin (materyal) bu boyutu değildir." Tersine, "kendi başına değişim-değerinin daha da gelişkin hale geldiği ve dolaşım sürecinin sayesinde daha geniş kapsamlı özellikler elde ettiği" biçimsel boyutta kalmalıyız. "Bir başka deyişle," dolaşım sürecinin sonucu olarak göründüğü haliyle, "paranın gelişimi boyutunda kalmamız gerekir."[11] Böylece "para olarak basit niteliğinin ötesine geçen"[12] ve böylece değer ve paradan sermayeye geçişi oluşturan "Sermaye olarak Para" kategorisine geldik.

Elbette sermaye olarak para, yalnızca "paranın, artık sadece meta değişiminin bir aracı olmadığı üçüncü niteliğinde ya da işlevinde"[13] geçerlidir..."Anlaşmanın tersine, dolaşımdan kaynaklanan" ve içinde değerin dolaşımdan "bağımsızlaştığı dolaşımın bir ürünüdür." Aynı zamanda bu, içinde, akla uygun tek hareketin değerin büyümesi, sürekli çoğalması olarak göründüğü bir biçimdir.[14]

Aslında basit meta dolaşımı alanında kaldığımız sürece, paranın bağımsızlığının son tahlilde boş bir hayal olduğunun ortaya çıkması gerekir, çünkü üçüncü niteliğindeki para bile sadece, oluşumunu dolaşım sürecinin istemli ya da istemsiz olarak kesintiye uğramasına borçlu olan, "askıya alınmış dolaşım aracı"dır. Eğer "yeniden dolaşıma girerse bu onun ölümsüzlüğünün sonudur, içerdiği değer, karşılığında değişildi-

hem dolayımın bütünlüğü olarak hem de kendisi toplam bir süreç olarak dolaşımın dolayımlanması gerekir. Dolayısıyla dolaşımın dolaysız varlığı, salt görüntüdür. Dolaşım, kendi ardında işleyen bir sürecin görünüşüdür" (*a.g.e.*, s. 920 [Cilt 1, 176]).

10 *Grundrisse*, s. 255 [Cilt 1, 176] ve Almanca baskı, s. 920.

11 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 925.

12 "*Sermaye olarak para*, paranın para olarak kendi basit niteliğinin ötesine geçen bir boyutudur. Bu, insanın gelişmiş bir maymun olduğunun söylenebilmesi gibi, daha yüksek bir gerçekleşme olarak görülebilir. Fakat bu şekilde daha alt biçim, asıl özne olarak daha üst biçimin üzerine konulmuş olur" ki bu hatalı olur. "Her durumda *sermaye olarak para, para olarak paradan* farklıdır. Bu yeni boyutun geliştirilmesi gerekir" *Grundrisse*, s. 251 [Cilt 1, 172]). Krş. Tartışmanın "Sermaye olarak Para" üzerine odaklanan bölümü: *Kapital I*, Bölüm 4.

13 Krş. yukarıda, 8. Bölüm .

14 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 928, 935 [Cilt 1, 181].

ği metaların kullanım-değerleri içersinde yok olur ve bir kez daha sadece dolaşım aracı haline gelir." Diğer taraftan, para dolaşımdan çekilmiş halde kalırsa "bir madenin derinliklerinde gömülüymüş gibi değersizdir;" "sanki bütün bir sürecin arta kalan cansız külü gibi, kendi maddesinin içine çöker."[15] Dolaşımdan çekilmiş olan para yığılsa bile, P-M-P hareketinde hiçbir gerçek değer artışı ya da yaratımı meydana gelmez. "Değerden değer ortaya çıkmaz; değer, daha ziyade, kullanılamayan yığılmış para biçiminde ondan tekrar geri çekilmek üzere, meta biçiminde dolaşıma atılır...Daha önce meta biçiminde var olan aynı miktarda değer, şimdi para biçiminde mevcuttur; değerin meta biçiminden vazgeçildiği için, para biçiminde yığılır...bu yüzden zenginlik, kendi içeriğinde kendiliğinden yoksullaşma olarak görünür."[16] Sonuç olarak, basit dolaşımda para artışı, "paranın," kendisini yeniden metaya dönüştürecek "bütün süreci tamamlamasına olanak tanınmadığı için, sürekli meta satışıyla yinelenen M-P hareketinin aracılık ettiği para yığma biçiminde ortaya çıkabilir."[17] Bu yüzden M-P-M biçiminde paranın dolaşıma girmesi ya da girmemesi, sonunda onu bağımsızlığını ve ölümsüzlüğünü kaybetmekten koruyamaz.[18]

O zaman sorunun gerçek çözümü nerededir? Paranın, sadece bir dolaşım aracı olarak emilmeden ya da yığın taşlaşmadan, kendisini bağımsız bir değer olarak koruyup çoğaltması için ilkel para yığma aşamasının ötesine geçebileceği koşullar nelerdir? (Çünkü "evrensel zenginlik biçimi olarak...para, yalnızca niceliksel bir hareket yapabilir, yani kendisini arttırabilir...ancak sürekli kendini çoğaltarak, kullanım-değerinden ayrı şekilde, bağımsız değer olarak kendini koruyabilir."[19]) Bu koşulların önce P-M-P (satmak için satın almak) döngüsü içersinde geçerli olduğu açıktır. Çünkü para "kendisini para olarak korumak için, dolaşımdan çıktığı sıklıkta dolaşıma girmek zorundadır, ama sadece dolaşım aracı olarak değil...meta olarak varlığı içersinde yine para olarak kal[malı]dır ve para olarak varlığında yalnızca geçici meta biçiminde var ol[malı]dır...paranın dolaşıma girmesi, onun kendinde olmasının bir uğrağı ve kendinde

15 *a.g.e.*, s. 929, 925 [Cilt 1, 183].
16 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 929, 935.
17 *a.g.e.*, s. 930.
18 Krş. *Kapital I*, s. 268 [180]: "Bu nedenle sermaye dolaşımdan doğamaz ve aynı şekilde dolaşımdan ayrı doğması da olanaksızdır. Sermayenin kökü, hem dolaşımın içinde hem de dışında olmalıdır."
19 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 936.

olması[20] da dolaşıma girmesinin bir uğrağı olmalıdır." (Bir başka deyişle, değişim-değerinin sınırsızca büyüme itkisi, sırf "hayal" olmaktan çıkıp, yaşayan, fiili bir gerçekliğe ancak sermaye olarak para biçiminde dönüşebilir.[21] Diğer taraftan, dolaşımın kendisi "değişim-değerlerinin üretimi içinde bir uğrak olarak", değişim-değerlerinin korunup çoğaltıldığı süreç içinde bir bağ olarak görünmelidir. Bu amaçla, değişim-değeri, "aslında kullanım-değeri ve kullanım-değeri olarak tüketilen meta karşılığında değişilmeli, ama bu tüketimde kendisini değişim-değeri olarak korumalıdır."[22]

Dolayısıyla bu metanın tüketilmesi, doğrudan *kullanıma değil*, daha ziyade yeniden üretime ve yeni değerlerin üretimine yönelik üretken tüketim olmalıdır.[23] Ancak bu koşullar altında, yani M-P-M döngüsü P-M-P döngüsüne dönüştüğünde, para kendi kendini koruyan ve kendi kendini arttıran değer haline, sermaye haline gelebilir.

Fakat tüketilmesi kendini aynı anda hem değer hem de artı-değer üretimi olarak ortaya koyması gereken kullanım-değerini daha kesin bir şekilde tanımlamak zorundayız. Daha önce belirtildiği gibi, sermaye doğası gereği "artı-değer doğuran" değerdir.[24] "Kendi başına sermayenin karşısında durabilen tek kullanım-değeri, *yani yararlılık, sermayeyi sermaye olarak arttıran*, çoğaltan ve böylece koruyandır...onda kendini kaybetmek yerine koruyup arttırdığı bir tüketim nesnesidir." Sermayenin karşısına ancak böyle bir kullanım-değeri "bağımsız değer" olarak çıkabilir ve sermaye ancak böyle bir değer içersinde gerçekleşebilir.

---

20 *Beisichbleiben* – Hegelci terminolojiyi anımsatan bir ifade daha.

21 "Ama zenginliğin genel biçiminin -paranın- temsilcisi olarak sermaye, kendi sınırlandırıcı engelinin ötesine geçmeye yönelen sonsuz ve sınırsız itkidir. Her sınır (*Grenze*) onun için bir engeldir (*Schranke*) ve engel olmalıdır. Yoksa sermaye, sermaye olmaktan, kendi kendini yeniden üreten para olmaktan çıkar. Eğer belli bir sınırı engel olarak algılamayıp, bir sınır olarak onun içinde rahat olsaydı, kendi kendine değişim-değerinden kullanım-değerine, genel zenginlik biçiminden onun belirli bir maddi biçimine inerdi...Artı-değerin niceliksel sınırı, kendisine sadece doğal bir engel olarak, sürekli ihlal etmeye çalıştığı ve sürekli ötesine geçmeye çalıştığı bir zorunluluk olarak görünür." (*Grundrisse*, s. 334-35 [Cilt 1, 243-4]) "Sınır" ve "engel" arasındaki kavramsal fark, Hegel'den alınmıştır. (Bkz. *Mantık Bilimi*, Cilt 1, s. 129-51 [92-114])

22 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 931-32. Basit meta dolaşımında bu imkânsızdır: "Metada var olan kullanım-değeri, fiyatı para olarak gerçekleştiği anda (sahibi açısından) yok olur; parada sabitlenen değişim-değeri ise, metada kullanım-değeri olarak gerçekleştiği anda (para sahibi açısından) yok olur...Basit değişim eylemi sayesinde, her biri, onun içinde gerçekleştiğinde, diğeriyle karşıt olan niteliği açısından ancak kaybolur. Hiçbiri, birinin diğerine dönüşmesi bakımından, tek bir özellikte kalamaz." (*a.g.e.*, s. 919-20)

23 *a.g.e.*, s. 932-33.

24 "Etkin değer, yalnızca artı-değer koyan değerdir." (*Grundrisse*, Almanca baskı, s. 936.)

Bu açıdan bakıldığında, sermaye haline gelmiş olan para, "tüm metaların tikelliklerine kayıtsız olduğu ve istenen her meta biçimini alabildiği" için, kendi başına meta, sermayenin karşıtı olamaz. "O, şu ya da bu meta değildir, ama her metaya dönüşebilir." Tıpkı para gibi metalar da değişimde ancak cisimleşmiş emek olarak hesaba katıldıkları için, "tüm meta dizisi, bütün metalar, parayı dışlamak yerine, parada cisimleşmiş eşit miktarlar olarak görünürler." Bu bakımdan metalar ve sermayeye dönüşmüş para arasında ilke olarak fark yoktur.[25] "*Nesnelleşmiş* emeğin tek antitezi, *nesnelleşmemiş*...öznellik olarak emektir. (Ya da nesnelleşmiş emek, yani mekânda bulunan emek, geçmiş emek olarak, zamanda mevcut emeğe karşıt olabilir.)" Fakat kendi başına emek, "ancak bir kapasite, bir olanak, dolayısıyla bir *işçi* olarak var olduğu *canlı özne* olarak bulunur."[26] Bu yüzden "*sermaye olarak paraya bir karşıtlık ve tamamlayıcı bir öğe oluşturabilecek*" tek kullanım-değeri, "*bizzat değişim-değerini geliştiren, üreten ve arttıran*" kullanım-değeri olarak *emektir*. Parayı sermayeye dönüştürebilecek tek değişim, sermaye sahibinin canlı çalışma kapasitesinin sahibiyle,[27] yani işçiyle girdiği değişimdir."[28] Bu anlamda canlı emek, sermayenin kullanım-değeri olarak, kendi başına sermayenin karşısına çıkan, "gerçek *sermaye-olmayan*" şeklinde tanımlanabilir.[29]

Bunun sorunun *Kapital*'in I. Cilt'inde karşılaştığımız çözümüyle aynı çözüm olduğu görülebilir;[30] *Kapital*'deki çözüm, ara aşamalar dışarıda bırakılarak bitmiş haliyle sunulurken, burada çözümü olduğu gibi, *statu nascendi* [oluşum evresi] içinde gözlemleyebiliriz. Fakat Marx'ın kendisinin bir pasajda belirttiği gibi, her iki durumda da paranın sermayeye dönüşümü, "bağımsız değişim-değerinin kullanım-değeriyle ilişkisinden

---

25 *a.g.e.*, s. 941.

26 Grundrisse, s. 272 [Cilt 1, 191] ve Almanca baskı, s. 942.

27 *Ham Taslak*'ın her yerinde Marx, "çalışma kapasitesi" (*Arbeitsvermögen*) ifadesini, daha sonraki "emek gücü" (*Arbeitskraft*) ifadesinin yerine kullanır.

28 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 942, 943, 944 [Cilt 1, 191, 192, 193].

29 *Grundrisse*, s. 274 [Cilt 1, 193]. "Kendi başına *sermaye-olmayan* olarak konulan emek: (1) *olumsuz olarak anlaşılan, nesnelleşmemiş emektir*...ham-madde değildir, iş aleti değildir, ham ürün değildir: Emek, bütün emek araçlarından ve emek nesnelerinden, tüm nesnelliğinden ayrılmış emektir"...(2) ama bu nitelikteki emek (kapitalistler için) "değerin canlı kaynağıdır," bu yüzden de "kendisini eylem içersinde ortaya koyan, zenginliğin genel olanağıdır." Her iki ifade de "karşılıklı olarak birbirini belirler ve emeğin sermaye tarafından çelişki olarak, sermayenin çelişkili varlığı olarak önvarsayılması ve böylece sermayenin de emek tarafından önvarsayılması gibi, emeğin özünden gelirler" (a.g.e., s. 295-96 [Cilt 1, 210]). Bu bağlamda kendimizi *Ham Taslak*'ın bu önemli ama zor yönünün –kabul edilmelidir ki çok yetersiz– bir özetiyle sınırlamak zorundayız.

30 Bkz. *Kapital I*, s. 270 [182] ve sonrası.

yola çıkarak geliştirilir."[31] Bu nedenle çözümün *Kapital*'deki ikinci, "daha gerçekçi" görünen versiyonu ile *Ham Taslak*'taki daha "metafizik" versiyonuyla karşı karşıya getirilmesi anlamsız olur. Her ikisi de Marx'ın diyalektik yönteminin ürünüdür ve bu yüzden aynı nedenle kabul edilmeli veya reddedilmelidir. İkisi arasındaki fark, sadece sunuş yöntemindedir.

Bu çözümü, sadece kavramların diyalektik olarak açımlanması gibi görmek kesinlikle çok yanlış olur! Böyle bir çözüm, bir o kadar da kapitalist üretim biçiminin oluşumuna yol açan somut tarihsel koşulların kapsamlı analizine dayanır. Hem *Kapital*'de hem de *Ham Taslak*'ta sermaye ilişkisinin ilk önvarsayımı, para sahibinin, kapitalistin "parasını başkasının meta olarak çalışma kabiliyeti karşılığında değiştirebilmesi;" bu yüzden de "ilk olarak, işçinin, kendi çalışma yeteneğini, onun özgür sahibi olarak devretmesi (yani kendi çalışma kabiliyeti ile meta olarak ilişkilenmesi)," ikinci olarak da "kendi emeğini artık nesnelleşmiş emek olarak bir başka meta biçiminde değişime sokamaması, satışa sunmak zorunda olduğu tek metanın, canlı bedensel varlığında bulunan kendi canlı çalışma kapasitesi olması"dır...Fakat "kendisinden yola çıktığımız ve burjuva toplumdaki üretim sürecinin başlangıç noktasını oluşturan bir önkoşul olarak, kapitalistin dolaşım *sürecinin sınırları içinde*, piyasada çalışma yeteneğini meta şeklinde bulması" olgusunun, "uzun bir tarihsel gelişmenin, çok sayıda ekonomik değişikliğin sonucu olduğu ve eski üretim biçimlerinin yok olup gitmesini...ve toplumsal emeğin üretici güçlerinin belirli bir gelişimini varsaydığı açıktır."[32]

Marx, fırsatını bulmuşken şunu vurgular: "Bu nokta, diyalektik sunuş biçiminin ancak kendi sınırlarını bildiğinde ne kadar doğru olduğunu kesin olarak gösterir." Ama bu sınırlar gerçek tarihsel gelişim süreci tarafından belirlenir. "Burjuva üretim biçiminde basit dolaşımın kendisi ancak sermayenin bir önvarsayımı ve onu önvarsayan olarak var olduğu için, genel sermaye kavramı basit dolaşımın incelenmesinden türetilebilir. Genel sermaye kavramının ortaya çıkışı, sermayeyi sonsuz bir ideanın cisimleşmiş haline dönüştürmez; daha ziyade gerçekte ve ancak *zorunlu* bir biçim olarak, nasıl önce değişim-değerini-koyan emekle, değişim-değerine dayanan üretimle sonuçlanması gerektiğini gösterir."[33] Bu yüzden, ilk bakışta sadece "kavramların diyalektiği" olarak görünebilecek olan şey, gerçekte, yalnızca sermayenin egemenliği altında tüm

31 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 952.
32 *a.g.e.*, s. 945, Krş. *Kapital I*, s. 273 [184-5].
33 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 945-46.

ekonomik organizmaya nüfuz eden genel biçime dönüşen, "kendisini daha derin bir sürecin, yani ardında yatan ve onu hem yaratan hem de ondan çıkan *endüstri sermayesinin* bir uğrağı, yalnızca bir görünüş biçimi olarak ortaya koyan," kapitalist üretim biçimi içerisinde "soyut bir alan"dan başka bir şeyi ifade etmeyen basit meta dolaşımının sadece yansımasıdır.[34]

Marx, bu noktanın, yani kapitalistle ücretli işçi arasındaki değişim ilişkisinin, ilk başta "sadece bir para ve meta ilişkisi, basit dolaşım ilişkisi" olduğunun "akılda tutulmasının çok önemli olduğunu" vurgular. Çünkü dolaşımda meydana gelen şey, "*parayla emek* arasındaki değişim değil, *parayla canlı çalışma kapasitesi* arasındaki değişimdir."[35] Ama daha ileri gelişimi içinde bu değişimi basit dolaşım sınırlarının ötesine iten şey, değişilen şeyin özgül kullanım-değeri, çalışma kapasitesinin kullanım-değeridir.

Zaten bildiğimiz üzere, basit dolaşımda kullanım-değerinin içeriği, ekonomik olarak ilgisizdir "ve ilişkinin biçimini hiç ilgilendirmez." Oysa sermayeyle emek arasındaki değişimde "para karşılığında değişilen şeyin kullanım-değeri, özgül bir ekonomik ilişki olarak," değişimin "asıl ekonomik uğrağı" olarak ortaya çıkar.[36] Sonuç olarak, gerçekte, "değişimde sadece biçimsel olarak değil, niteliksel olarak da birbirinden farklı ve birbirine karşıt *iki* süreç gerçekleşir:" 1. Çalışma kapasitesinin ücret karşılığında değişilmesi (basit dolaşıma ait bir eylem) 2. Çalışma kapasitesinin kapitalistlerce kullanılması. "Çalışma kapasitesi, öznenin kendi *yaşamında* var olduğu ve ancak onun yaşam ifadesi olarak ortaya konulduğu için...bu kapasitenin kullanılması eylemi sırasında bunun kullanım hakkına el konulması, doğal olarak alıcıyı ve satıcıyı, üreticinin dışında bir nesne olarak var olan nesnelleşmiş emek durumunda hakim olan ilişkiden farklı bir ilişkiye sokar."[37] Bu nedenle, "ikinci eylemle birincisi arasındaki fark –emeğe sermaye tarafından el konulmasının belirli sürecinin, ikinci eylem olduğuna dikkat ediniz– tam da sermaye ve emek değişimi ile metalar arasında paranın aracılık ettiği değişim

34 *a.g.e.*, s. 922-23.

35 *a.g.e.*, s. 946.

36 *Grundrisse*, s. 274 [Cilt 1, 194].

37 Marx burada şöyle bir ek yapar: "Bu, değişim ilişkisini etkilemez...Kullanım-değeri olarak çalışma kapasitesi, ancak emeğin kendi etkinliği içersinde gerçekleşir, [tıpkı bir şişe şarabın kullanım-değerinin] yalnızca şarap içildiğinde gerçekleşmesi gibi. İçme eylemi, basit dolaşım sürecinde ne kadar az yer alıyorsa, emeğin kendisi de bu süreçte o kadar az yer alır." (*Grundrisse*, Almanca baskı, s. 946.)

arasındaki farktır. *Sermayeyle emek arasındaki değişimde birinci eylem, bir değişimdir ve tamamen dolaşımın içersinde yer alır; ikincisi nitelik bakımından değişimden farklı bir süreçtir* ve bunun herhangi bir tür değişim olarak adlandırılması, ancak yanlış bir kullanımla mümkündür. İkinci değişim, meta "değişiminin doğrudan karşısında durur" ve "özsel olarak farklı bir kategoridir."[38]

M-P-M'dan P-M-P'ya dönüşüm süreci içersinde para, sermaye haline gelmiştir. "Paranın kendisini dolaşım karşısında olumsuz olarak ortaya koyarak, dolaşımdan çekilerek elde etmeye çalıştığı ölümsüzlüğe, tam da dolaşıma terk edilerek korunduğu için, sermaye sayesinde ulaşılır. Dolaşımı önvarsayan değişim-değeri olarak sermaye, karşılığında dolaşım tarafından önvarsayılır ve kendisini dolaşım içersinde korur ve basit dolaşımda içerilen her iki yönü de," yani M ve P'yı sırasıyla benimser ve bunu "aslında basit dolaşıma özgü bir şekilde bir biçimin diğerine dönüşmesi şeklinde değil, daha ziyade her bir yönün içinde, eşzamanlı olarak kendi karşıtıyla bir ilişki olacağı şekilde yapar."[39] "Tıpkı basit dolaşımın kendisi gibi, kendi başına para ve meta, sermaye için ancak, ne kadar ortadan kayboluyorsa o kadar da ortaya çıktığı, bir uğraktan diğerine geçtiği, var oluşunun belli soyut uğrakları olarak vardır." Böylece, "sermayede para, sabitliğini kaybetmiş ve somut bir şey olmaktan çıkıp bir sürece dönüşmüştür."[40] Bununla birlikte bir bütün olarak üretim biçiminde köklü bir değişiklik meydana gelir: Daha önce basit meta dolaşımı aşamasında, değer-yaratan üretim, ancak dolaşıma giren metalar, toplumsal emek-zamanın cisimleşmiş halleri olduğu ve dolayısıyla bu halleriyle değer taşımak zorunda oldukları oranda önemliyken, "şimdi dolaşımın kendisi, değişim-değerini ortaya koyan ya da üreten etkinliğe...kendi temeline" (aynı zamanda "kendi sonucuna) geri döner."[41] Ayrıca, daha

38 *Grundrisse*, s. 275 [Cilt 1, 194].

39 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 938: "Sermaye, kendisini gelip geçici metalarda cisimleştirerek, onların biçimini alarak, ama aynı zamanda onları sürekli değiştirerek... değerin kalıcılığını ortaya koyar; paradaki kalıcı biçimiyle metalardaki geçici biçimi arasında gider gelir; kalıcılık, sermayenin olabileceği tek şey, geçici bir geçiş · üreç - hayat olarak ortaya konur. Ama sermaye bu yeteneği, ancak vampir gibi, kendi ruhu olan canlı emeği sürekli emerek elde eder." (*Grundrisse*, s. 646 [Cilt 2, 126]) *Kapital I*, s. 342 [247]: "Sermaye ölü emektir ve ancak vampir gibi canlı emeği emerek yaşar ve ne kadar çok emeği emerse o kadar çok yaşar."

40 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 937.

41 *Grundrisse*, s. 255 [Cilt 1, 176]. Bu, ilk bakışta sırf Hegelci bir yorum meselesi gibi görünür, çünkü "temele geri dönüş" Hegelci diyalektiğin en temel özelliklerinden birisidir. (Bkz. yukarıda sayfa 54-55'deki 107. Dipnot)

Oysa *Ham Taslak*'taki şu pasaja bakıldığında, Marx'ın bu "dönüş"ü ne kadar gerçekçi şekilde

önce dolaşım için tüm gereken şey, "artı olarak değişim-değeri yaratan" bir üretim biçimiyken, şimdi değer üretimi tüm üretim sistemine hükmeden belirleyici bir toplumsal biçim, teorik bakımdan "sermaye olarak para" kategorisinde ifade edilen tarihsel bir süreç haline gelmektedir.

anladığı görülebilir: "Bu yüzden dolaşım [yani basit meta dolaşımı] yalnızca artı, fazlalık biçimindeki değişim-değerini tanıyan bir üretimi önvarsayar; ama ancak dolaşımla bir ilişki içinde gerçekleşen bir üretime, değişim-değerini doğrudan amaç (*Objekt*) olarak koyan bir üretime geri dönmüştür. Bu, basit dolaşımın, üretime hükmeden biçim olarak sermayeye, değişim-değerine tarihsel geri dönüşünün bir örneğidir" (*Grundrisse*, Almanca baskı, s. 922.)

12. Sermaye ve Emek Gücü Arasındaki Değişim

Bir önceki bölümde sermaye ile emek arasındaki değişimde yer alar iki farklı sürece işaret ettik. İşçi için bu değişim, sadece kendi emek gücünün belli bir miktar para, ücret karşılığında satılmasını ifade eder kapitalistin bu değişim sayesinde elde ettiği şey emeğin kendisidir "sermayenin elde edip çoğalttığı üretici güçtür" ve bu güç, sermayenir satın aldığı metanın değerinden değil, kullanım-değerinden kaynaklanır. İşçinin yaptığı değişim, içersinde kendi metasının (emek gücünün M-P-M biçimindeki dolaşımdan geçtiği basit meta dolaşımı hareketidir sermaye ise bu hareket içinde karşıt bir uğrağı, P-M-P biçimini temsi eder. Son olarak, işçi açısından mesele eşdeğerlerin (emek fiyatı karşılığında emek gücünün) değişimi iken, öte yandan sermaye bakımından bu değişim sayesinde kapitalist "verdiğinden daha fazla değer elde etmel zorunda olduğu için" ancak görünürde bir değişimden (ya da "olmayan bir-değişimden") söz edilebilir.

Bu süreçlerin ilkine, sermaye ve emek gücü arasındaki değişime bakarak başlamak istiyoruz.

Her değişimde olduğu gibi, işçi burada kendi dışında bir şey değil yaşayan bedeninin bir parçası olarak var olan metasının, emek gücünün sahibi olarak ortaya çıkar. Bu yüzden işçinin para sahibine, kapitaliste sadece kendi çalışma kapasitesi üzerindeki kullanım yetkisini, bu kul

lanım yetkisinin "*özgül* bir emekle ve belirli bir süreyle (şu kadar veya bu kadar emek-zamanla) sınırlanmış olması koşuluyla,"[1] devredebileceği açıktır.

Bundan çıkan sonuç, işçinin "yaşamını yeniden üretmek için gereken miktarda maddeyi alır almaz her zaman değişime yeniden başlayabileceği" ve emeğin "işçi açısından, çalışabilir durumda olduğu sürece, sermayeyle değişimin daima yeni bir kaynağı"nı oluşturduğudur. Değişim eyleminin periyodik olarak yinelenmesi, sadece işçinin "bir *perpetuum mobile* (devridaim makine) olmadığı" ve "emeğini ve sermayeyle değişimini yinelemeden önce"[2] uyuyup karnını doyurmak zorunda olduğu anlamına gelir. Bunun dışında, yineleme sadece görünüştedir. "İşçinin sermayeyle değiştiği şey, örneğin 20 yılda harcadığı tüm çalışma kapasitesidir. Sermaye ona bunu bir defada ödeyeceği yerde, azar azar öder." Ama bu, elbette ilişkinin temel doğasında hiçbir şeyi değiştirmez.[3]

Fakat işçinin emek gücünün sahibi olması ve değişim içersinde sermayeye ancak bunun üzerindeki geçici kullanım yetkisini devretmesi, ücretli emek ilişkisinin onu tarihsel olarak önceki sömürü biçimlerinden üstün kılan özelliklerden birisi olarak sayıldığı için, belirleyici bir öneme sahiptir. Örneğin, köle ilişkisinde gerçek doğrudan üretici "*tek* ve *belirli* bir sahibe aittir ve onun iş makinesidir. *Harcanacak-güç* toplamı olarak, emek kapasitesi olarak, başkasına ait bir şeydir ve ne kendisinin belli bir güç harcamasıyla ne de canlı emek edimiyle özne olarak ilişkilenir." Serf ilişkisinde "[doğrudan üretici] bizzat toprak mülkiyetinin öğesi olarak görünür, tıpkı iş hayvanı gibi toprağın bir eklentisidir." Tersine ücretli emekçi "kendisine aittir ve değişim yoluyla kendi gücünün harcanması üzerinde kullanım yetkisine sahiptir." Ücretli emekçinin sattığı şey, "her zaman ancak belirli, özgül nicelikte harcanacak güçtür; bir bütün olarak emek kapasitesi, belirli ölçüde harcanan güçten daha büyüktür."[4] (Bu da aslında işçinin "kendisi için kendi emeğinden ayrı bir şey olan ve

1 *Grundrisse*, s. 282 [Cilt 1, 200]. Marx, *Kapital*'de, eğer işçi emek gücünü "toptan ve süresiz olarak" satmış olsaydı, "kendisini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkarıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkarıp bir metaya dönüştürmüş olurdu" diye belirtir (*Kapital I*, s. 271 [183])

2 Marx daha sonra şöyle der: "Bu yana bakıp hayrete düşmek yerine –ve işçinin yaşamda kalmasını...belli yaşam süreçlerini her gün yineleyebilmesini sermayeye borçlu olduğunu düşünmek yerine- burjuva ekonominin bu savunucuları, dikkatlerini, işçinin durmadan yinelenen emekten sonra, her zaman *ancak* canlı, doğrudan emeğinin kendisini değişebildiğine vermeliydiler." (*Grundrisse*, s. 293-94 [Cilt 1, 208])

3 *a.g.e.*, s. 294 [Cilt 1, 208].

4 *a.g.e.*, s. 464-65 [Cilt 1, 361].

yaşam-ifadesini yalnızca kendi yaşamının bir aracı olarak devreden"[5] bir kişi, bir insan olarak tanınmasıdır.) Ayrıca ücretli emekçi sahip olduğu güç harcama yetisini "bağımsız bir birey olarak karşısına çıktığı tikel bir kapitaliste" satar. "Ücretli emekçinin sermaye olarak sermayenin varlığıyla, yani *sermaye sınıfıyla* ilişkisinin bu olmadığı açıktır.[6] Yine de bu şekilde tekil, gerçek kişi düşünüldüğünde," burada diğer sınıflı toplumlardaki üreticilerin yoksun olduğu "geniş bir seçme, keyfi bir irade ve dolayısıyla biçimsel bir özgürlük alanı vardır" ve bunlar olmasaydı işçilerin özgürleşme mücadelesinin anlaşılabilmesi mümkün olmazdı.[7]

Bu yüzden işçinin emek gücü, kendisine, "bir özne olarak üzerinde egemenlik uyguladığı ve ancak harcayarak sürdürdüğü mülkü olarak, kendi öğelerinden biri olarak" görünür. Bu durumda o, basit bir meta sahibi gibi hareket eder ve "satın alanın alınan metadan sağladığı yararın, burada, diğer herhangi bir meta örneğinde olduğu gibi, ilişkinin *özgül biçimiyle* ilgisiz olduğu açıktır...Kapitalist, işçiyi gerçekten hiç çalıştırmadan, örneğin işçinin emeğini yedekte tutmak vb. ya da rakibini bu kullanma kapasitesinden mahrum etmek için, sadece onu kullanma kapasitesiyle yetinse bile[8]...[yine de] değişim tam olarak gerçekleşmiş demektir."

Kabul edilmelidir ki parça başı iş sistemi, "işçinin üründen belli bir pay aldığı görüntüsünü yaratır. Fakat bu, zamanı ölçmenin yalnızca bir başka biçimidir[9] (12 saat *çalışacaksın* demek yerine, parça başına şu kadar alacaksın, yani çalıştığın zamanı ürünlerin sayısıyla ölçüyoruz demektir)" ve bu biçim, meta değişimi yasası gereğince, işçinin kapitalistten sadece emek gücünün eşdeğerini aldığı gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez.[10]

Bu eşdeğerin miktarı, emek gücünün değeri söz konusu olduğunda, "bunun, satın alanın onu *kullanma* biçimiyle değil, ancak içerdiği nesnelleşmiş emek miktarıyla"[11] belirlenebileceği açıktır. "Bir şeyin

5 *a.g.e.*, s. 289 [Cilt 1, 207].

6 Krş. *Kapital I*, s. 719 [589]: "Toplumun bakış açısından işçi sınıfı o halde...tıpkı cansız emek aletleri gibi sermayenin bir eklentisidir...Romalı köle prangaya vurulurdu; ücretli emekçi ise sahibine, görünmez iplerle bağlıdır. Bağımsızlık görüntüsü, tekil işverenin sürekli değişmesiyle ve sözleşme gibi hukuki bir kurguyla sağlanır."

7 *Grundrisse*, s. 464 [Cilt 1, 361].

8 Marx, "şarkıcıları şarkı söyletmek için değil, rakip bir tiyatroda şarkı söylemelerini engellemek için bir sezonluğuna satın alan" tiyatro müdürleri örneğini kullanır.

9 Ek 1'de dipnot 12.

10 *Grundrisse*, s. 282 [Cilt 1, 200].

11 *a.g.e.*, s. 282-466 [Cilt 1, 201].

kullanım-değeri bu durumdaki satıcıyı değil, yalnızca alıcıyı ilgilendirir. Güherçilenin barut yapmakta *kullanılabilme* özelliği, güherçilenin fiyatını belirlemez; bu fiyat daha çok güherçilenin üretim maliyetiyle... belirlenir."[12] Benzer şekilde emek gücü, "işçinin kendisi için ancak *değişim-değeri* olduğu sürece bir kullanım-değerine sahiptir, değişim-değerleri ürettiği sürece değil."[13] Ama bu değişim-değeri emek-gücünün, yani bizzat işçinin üretim maliyetiyle belirlenir. İşçinin sunduğu meta, "ancak bir yetenek, bedensel varlığının bir kapasitesi olarak vardır." Dolayısıyla emek gücünün değeri, işçinin yaşamını sürdürmesi ve bir işçi olarak kendini yeniden üretmesi için gerekli olan emek miktarıyla ölçülür. "Genel olarak...*değişimde elde ettiği* değer miktarının, para toplamının ölçüsü, budur."[14]

Her meta değişiminde olduğu gibi emek gücüyle sermaye arasındaki değişim de para tarafından dolayımlanmıştır. "İşçi eşdeğeri para biçiminde, genel zenginlik biçiminde aldığı için, bu değişimde, her değişim yapan gibi, kapitalistin karşısında eşit durumdadır." Elbette bu eşitlik, "yalnızca bir görüntü ve aldatıcı bir görüntüdür" ve gerçekte sermayenin işçinin emek-zamanının bir kısmına "*değişim olmadan*, değişim *biçimi* aracılığıyla" el koyması ve bu yüzden işçinin kapitalistle "değişim ilişkisi yerine, ekonomik olarak belirli başka bir ilişki içinde" olmasıyla geçersiz ve hükümsüz hale gelir..."Bu görüntü, yine de onun yönünden ve bir dereceye kadar diğeri yönünden de, bir yanılsama olarak vardır ve dolayısıyla diğer toplumsal üretim biçimlerindeki işçilerin ilişkisiyle karşılaştırıldığında onun ilişkisini temelden değiştirir."[15]

Ama sadece bu kadar da değil! İşçi emek gücünü para karşılığında, "genel zenginlik biçimi karşılığında" değiştiği için, "elbette kendi eşdeğerinin sınırına, her değişimde olduğu gibi niteliksel olana dönüşen niceliksel bir sınıra kadar, genel zenginliğin ortak katılımcısı haline gelir." Bu sınırın kural olarak çok dar şekilde tanımlanmış olduğu doğru olsa bile, işçi "ne [ihtiyaçlarını] tikel bir tarzda karşılamaya...ne de tikel nesnelere bağlıdır.[16] İşçinin tüketim miktarı, niteliksel değil niceliksel ola-

12 *a.g.e.*, s. 306 [Cilt 1, 219].
13 *a.g.e.*, s.307 [Cilt 1, 219-20].
14 *a.g.e.*, s. 282-83 [Cilt 1, 201].
15 *a.g.e.*, s. 284, 465, 674 [Cilt 1, 202, 361; Cilt 2, 151].
16 Marx, işçinin "daha yüce, hatta kültürel gereksinimlerini karşılamasını, kendi çıkarları için propaganda yapmasını, gazete abonesi olmasını, derslere devam etmesini, çocuklarının öğrenim görmesini, zevklerinin gelişmesini vb. ...onu köleden ayıran tek şey olan uygarlığa" katılmasının, tam da bu araçlarla mümkün olduğunu ekler. (*a.g.e.*, s. 287 [Cilt 1, 205])

rak kısıtlanmıştır."[17] Ayrıca "onu köleden, serften vb. ayırt eden budur."[18]

Emek gücüyle sermaye arasındaki değişim, basit meta dolaşım alanına girer, çünkü işçi için değişimin amacını oluşturan şey kendi başına değer değil, doğrudan gereksinimlerinin karşılanmasıdır. "Para alır ama bu, kaybolup giden dolayım olarak değer değil, işçinin doğrudan gereksinimlerinin karşılanmasıdır. Bu nedenle işçinin değişimden elde ettiği şey, değişim-değeri değil, zenginlik değil, geçim araçları, yaşamını sürdürmeye, genel, fiziksel, toplumsal, vb. gereksinimlerini karşılamaya yarayan nesnelerdir."[19] Oysa M-P-M döngüsünü incelerken paranın dolaşımdan çekilip yığılabileceğini görmüştük. Öyleyse bu anlamda işçi, teorik olarak eline geçen paranın bir kısmını biriktirebilecek, genel zenginlik biçiminde tutabilecek ve neticede kendisini "zenginleştirebilecek" bir konumda olabilir. Ama bu ancak "işçinin zenginlik *biçimini* elde edebilmek için temel gereksinimlerini karşılamaktan feragat etmesiyle, başka bir deyişle dolaşıma verdiği mallardan daha azını dolaşımdan çekip tüketimini kısması, biriktirmesi ve tutumlu olmasıyla" mümkün olabilir. Bunu ayrıca "durup dinlenmeyi reddederek" ve "emek gücünü daha sık değişerek ya da bunu niceliksel olarak genişleterek, yani çalışkanlıkla" da yapabilir.

Marx, mevcut toplumda "çalışkanlık" üzerine vaazları dinlemek zorunda kalanların aslında işçiler olmasını alaycı bir üslupla yorumlar, "değişime girmesinin amacı zenginleşmek olandan değil de değişime kendisini geçindirmek için girenden feragat etmesi" talep edilir.[20] "Yine de hiçbir iktisatçı, eğer işçiler genel olarak, yani işçi olarak hareket ederlerse (tekil bir işçinin, kendi türünden ayrı olarak, yaptığı ya da yapabildiği şey, bir kural değil ancak bir istisna oluşturabilir, çünkü bu ilişkinin doğasına ait bir şey değildir), başka bir deyişle *kural* olarak bu talebe göre

17 Orijinalde: *"ausgeschlossen"*

18 *a.g.e.*, s. 283 [Cilt 1, 201-2]. Marx, ayrıca gereksinimleri karşılama döngüsünün yalnızca niceliksel olarak sınırlanmış olmasının, modern işçilere "tüketiciler olarak da...örneğin eskiçağda, ortaçağlarda ya da şimdi Asya'da sahip olduğundan tamamen farklı bir önem kazandırdığı"nı belirtir.

19 *a.g.e.*, s. 284 [Cilt 1, 202]. (Okuyucunun da görebileceği gibi, Marx'ın aklına emek gücünün değerini fiziksel bir "asgari varoluş" ile sınırlamak hiçbir zaman gelmemiştir!)

20 *a.g.e.*, s. 284 [Cilt 1, 203]. (Sonraki cümlede Marx şöyle der: "Kapitalistlerin gerçekten 'feragatte bulundukları' ve böylece kapitalist hale geldikleri hayali, böyle bir talep ve düşünce ancak sermayenin feodal vb. koşullardan doğduğu erken dönemlerinde bir anlama sahip olduğu için, sağlam bir muhakeme gücüne sahip bütün modern iktisatçılar tarafından terk edilmiştir." *Kapital*'in yazarı bu bakımdan kesinlikle fazla iyimserdi.)

hareket ederlerse," genel tüketime verecekleri büyük zararların dışında, "...kesinlikle kendi amaçlarıyla çelişen araçları kullanıyor" hale geleceklerini reddetmeyecektir. "İşçilerin hepsi ya da çoğunluğu aşırı ölçüde çalışkan olursa (modern endüstride çalışkanlık aslında onların kişisel tercihine bırakıldığı ölçüde, ki üretimin en önemli ve en gelişmiş dallarında durum hiç de böyle değildir) o zaman kendi metalarının değerini değil, ancak miktarını arttırmış olurlar...[ve] ücretlerdeki genel bir düşüş onların eski durumlarına geri dönmesine neden olacaktır."[21] Sonuç olarak işçilerin tasarruf etmekle kazanabilecekleri en iyi şey, harcamalarını daha uygun bir şekilde dağıtmaktır ki böylece "yaşlılıklarında ya da hastalık, kriz vb. durumunda, yoksullar evine, devlete ya da yardım gelirlerine... ve kapitalistlerin cebinden geçinerek onlara yük olmasınlar." Ayrıca "kapitalistlerin gerçekten istediği şey de" budur. "İşçiler işlerin iyi gittiği zamanlarda, kötü zamanları öyle ya da böyle geçirebilmek, daha az çalışmaya ya da ücretlerin düşürülmesine katlanabilmek için gerektiği kadar biriktirmelidirler." İşçiler, sermayenin krizleri aşmasını kolaylaştırmalı, diğer yandan da "kapitalistler onların biriktirdiklerinden büyük faizler elde edebilsin ya da devlet bu birikimleri alıp kullanabilsin diye...yani her durumda kendileri için değil sermaye için biriktirmelidirler!"[22]

Ortalama işçinin biriktirerek zenginleşemeyecek, ait olduğu sınıfsal konumun üstüne çıkamayacak olması, sadece sermayeyle girdiği değişimde "kendisini basit dolaşım ilişkisi içersinde bulmasının" ve bu yüzden kendi emek gücünün eşdeğeri olarak "zenginlik değil, ancak geçim

21 *a.g.e.*, s. 285-86 [Cilt 1, 203-4].

22 *a.g.e.*, s. 287 [Cilt 1, 205]. Arada Marx şunu ekler: "Her kapitalist, işçilerinin, ama yalnızca *kendi işçilerinin* biriktirmesini ister, çünkü işçi olarak karşısında onlar vardır; ama işçiler dünyasının geri kalanı asla biriktirmemelidir, çünkü onlar kendisi için ancak tüketici olarak vardır. Bu nedenle bütün 'sofu' nutuklara rağmen kapitalist, işçileri tüketime yöneltmek, metasına yeni çekicilikler bulmak, sürekli konuşarak işçilerde yeni gereksinimler uyandırmak için her çareye başvurur. Emek ile sermaye arasındaki ilişkinin bu yönü kesinlikle asli bir uygarlaştırıcı uğraktır ve sermayenin tarihsel olarak haklılaştırılması ile bugünkü gücü buna dayanır." (*a.g.e.*, s. 287 [Cilt 1, 205])

Krş. Marx'ın *Ücretler* (1847) başlıklı yazısı: "Mevduat bankalarının –en azından dar ekonomik anlamda amacının, işçilerin kendi uzak görüş ve zekâlarıyla, işlerin iyi gitmediği dönemleri iyi giden dönemlerle dengelemeleri; yani ücretlerini sanayi hareketinin çevrimi içinde paylaştırmaları, böylece gerçekte yaşamlarını sürdürmek için vazgeçilmez olan asgari ücretten fazlasını harcamamaları olduğu varsayılır. Fakat gördük ki ücretlerdeki dalgalanmalar işçileri yalnızca devrimci kılmaz ve ücretler asgari düzeyin üzerine geçici olarak çıkmasaydı, işçiler, üretimdeki, kamu zenginliğindeki, uygarlıktaki tüm ilerlemelerin, yani özgürleşme olanağının dışında kalırdı. Onun kendisini bir burjuva hesap makinesine çevirmesi, cimriliği sistemleştirmesi, pintiliğe değişmez ve kalıcı bir nitelik vermesi gerekir." (*Toplu Eserler*, Cilt 6, s. 426 [*Ücretli Emek ve Sermaye*, 66])

araçları, doğrudan tüketim için kullanım-değerleri elde etmesi"nin bir sonucudur. "Eğer dolaşımın çıkış noktası meta, değişimin ilkesi olarak kullanım-değeriyse, o zaman, döngüsü tanımlandıktan sonra doğrudan gereksinim nesnesi olarak tüketilen metaya geri geliriz". Bu süreçte para, sadece değişim aracı, "kaybolan dolayım" rolünü üstlenir.[23] Ama eğer işçinin biriktirdiği para, "sadece dolaşım ürünü olarak kalmazsa" o zaman er ya da geç "kendisi sermaye haline gelmek, yani emek satın almak zorundadır." Bunun sonucu, "üstesinden gelindiği varsayılan çelişkinin bir başka noktada kurulmasıdır." Bu nedenle eğer değişimin ürünü işçiler açısından "kullanım-değeri, geçim aracı, doğrudan gereksinimlerin karşılanması" olmasaydı, "o zaman emek sermayenin karşısına emek olarak değil, sermaye-olmayan olarak değil, sermaye olarak çıkardı. Oysa sermaye de, emeğin karşısına çıkmadan sermayenin karşısına çıkamaz, çünkü bu çelişkili ilişkide sermaye ancak emek olmayan olarak sermayedir. Bu nedenle bizzat sermaye kavramı ve ilişkisinin kendisi ortadan kalkardı."[24]

Basit meta değişiminde satıcının satışa koyduğu metanın meyveleri üzerinde hiçbir hakkı yoktur; bu durum, "mercimek yemeği karşılığında doğuştan gelen hakkını teslim eden Esau gibi, [çalışma yeteneğinin fiyatı karşılığında] *yaratıcı gücünü teslim eden*" ücretli emekçi için de geçerlidir. Ücretli emekçinin sermayeyle değişime girmesi, (Sismondi'nin takipçisi Cherbuliez'in ifade ettiği gibi) "*emeğin[in] tüm meyvelerinden vazgeçmesi*"[25] ile aynı anlama gelir. "*Sonuç olarak* paradoksal görünen şey, bu önvarsayımda zaten içerilmiş durumdadır." Kapitalist üretim biçiminde, işçi, yalnızca kendi kişisel var oluşuyla örtüşen çalışma yeteneğini devrederken, emeğinin nesnelleşmesi için gerekli tüm araçlar sermayeye aittir, üretici gücünün sağladığı faydalar kendisine değil, ancak sermayeye akabilir. "Bu nedenle işçi daha önceki bir sürecin belirlediği basit, önceden belirlenmiş, bir değişim-değeri olarak emek satar – emeğin kendisini *nesnelleşmiş* emek olarak satar...sermaye emeği canlı emek olarak, zenginliğin genel üretici gücü, zenginliği arttıran etkinlik olarak satın alır. Dolayısıyla işçinin bu değişim yoluyla *zenginleşemeyeceği* açıktır. Tersine işçi...*yoksullaşmak* zorundadır, çünkü emeğinin yaratıcı gücü kendisini sermayenin gücü olarak, işçinin karşısına çıkan yabancı bir güç olarak kurar. İşçi kendisini zenginliğin üretici gücü olarak emek-

23 *Grundrisse*, s. 289, 295 [Cilt 1, 206, 209].
24 *a.g.e.*, s. 288 [Cilt 1, 206].
25 *a.g.e.*, s. 308 [Cilt 1, 220].

ten yoksun bırakır; sermaye onu bu haliyle kendine mal eder."[26] "Emeğin ürününde emek ile mülkiyet, emek ile zenginlik arasındaki ayrım, bu yüzden bizzat bu değişim eyleminin içinde ortaya konulur."[27]

Marx'ın emek gücüyle sermaye arasındaki değişimi gösterirken ele aldığı son nokta, sermayenin karşısına çıkan emeğin soyut karakteridir. "*Kendi başına* sermaye kendi tözünün her tikelliğine karşı kayıtsız olduğu için..." onun karşısına çıkan emek de "tikel özgüllüğüne karşı kesinlikle kayıtsızdır, ama her özgüllüğe de muktedirdir...Bu demektir ki emek her durumda özgül bir emek olmakla birlikte, sermaye her özgül emekle ilişkiye girebilir, potansiyel olarak bütün emeklerin *bütünlüğünün* karşısına çıkabilir ve belli bir anda karşısına hangi tikel emeğin çıktığı tamamen tesadüfi bir meseledir." Buna karşılık olarak işçi de "kendi emeğinin özgüllüğüne tamamen kayıtsızdır; onu kendi başına olduğu haliyle değil, yalnızca aslında *emek* olduğu ve bu haliyle de sermaye için bir kullanım-değeri olduğu kadarıyla ilgilendirir. Bu haliyle emeğin – yani sermaye için *kullanım-değeri* olarak emeğin– taşıyıcısı olmak, onun ekonomik karakterini oluşturur; o, kapitalistin tersine *işçidir*." Onu "ekonomik karakteri kesinlikle emeklerinin *özgüllüğünde* ve *belirli* bir ustayla olan ilişkilerinde yatan zanaatkârdan ve lonca üyelerinden vb."[28] ayıran şey tam olarak budur. Ücret ilişkisi, "bu nedenle, emek tüm sanat özelliklerini kaybettiği oranda, tikel becerileri giderek daha da soyut ve

---

26 Marx, başka bir yerde burjuva iktisatçılarının bile ücreti, "*Salär*"ı, üretici olarak görmediklerinden, bunu kabul ettiklerini belirtir. "Elbette onlara göre üretken olmak zenginliği üretmek anlamına gelir. Ücretler, işçiyle sermaye arasındaki değişimin ürünü –ve bizzat bu eylemde ortaya konan tek ürün– olduğu için, bu değişimde işçinin zenginlik üretmediğini kabul ederler; işçi ne kapitalist açısından zenginlik üretir, çünkü kapitalist için bir kullanım-değeri karşılığında işçiye para ödemek –bu ödeme bu ilişkide sermayenin tek işlevini oluşturur– zenginliğin yaratılması değil, gözden çıkarılmasıdır, bu yüzden işçiye olabildiğince az ödemeye çalışır; ne de işçi açısından zenginlik üretir, çünkü bu değişim işçiye, asla genel zenginlik biçimi, asla zenginlik değil, yalnızca geçim aracı, bireysel gereksinimlerinin az ya da çok karşılanmasını sağlar. Zaten sattığı metanın içeriği hiçbir şekilde genel dolaşım yasalarının üzerine çıkmadığı için bunu yapamaz: [Onun amacı] dolaşıma verdiği değerin karşılığında, onun eşdeğerini, paranın aracılığıyla, tükettiği bir başka kullanım-değeri olarak elde etmektir. Elbette böyle bir işlem asla zenginlik getiremez, ama bu işlemi yapanı, sürecin sonunda, başlangıçta bulunduğu noktaya aynen geri götürür." (a.g.e., s. 294 [Cilt 1, 208 9])

27 *a.g.e.*, s. 307 [Cilt 1, 220].

28 "Örneğin, sermayenin kendisinin henüz sınırlı bir biçime sahip olduğu, hâlâ belirli bir maddenin içine gömülü olduğu ve dolayısıyla henüz kendi başına sermaye olmadığı lonca ve zanaat emeğinde, emek de hâlâ, sermayenin karşısına çıktığında olduğu gibi *emek olarak* emeğin bütünlüğü ve soyutlaması içinde değil, kendi tikel özgüllüğü içinde görünür." (*a.g.e.*, s. 296 [Cilt 1, 211])

önemsiz bir şey haline geldikçe ve giderek daha da *saf soyut etkinlik*, saf mekanik bir etkinlik, böylece tikel biçimine kayıtsız hale geldikçe, daha saf ve uygun bir şekilde gelişir." Marx, "burada bir kez daha görülebileceği gibi, üretim ilişkisinin, kategorinin –burada sermaye ve emek– belirli özgüllüğünün, ancak belirli bir maddi üretim biçiminin ve endüstriyel üretici güçlerin gelişimi içersinde belirli bir aşamanın" yani kapitalizmin "ortaya çıkmasıyla gerçek hale geldiği"[29] sonucuna varır.

Öyleyse sermayeyle emek arasında meydana gelen sürecin ilk yönü, yani basit meta dolaşımı alanına ait olan emek gücünün değişimi hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. "*Emeğin* (bir amaca yönelik canlı etkinlik olarak) sermayeye *dönüşümü*, aslında, emeğin ürünü üzerindeki mülkiyet hakkını kapitaliste verdiği sürece, sermaye ile emek arasındaki değişimin sonucudur. Fakat bu dönüşüm ancak "başlangıçta bu değişimin dışında kalan ve ondan bağımsız olan *emeğin tüketilmesi* yoluyla," dolayısıyla ancak kapitalist üretim sürecinde gerçek hale gelir.[30] Bu nedenle şimdi bunu anlatmalıyız.

29 *a.g.e.*, s. 296-97 [Cilt 1, 210-111].
30 *a.g.e.*, s. 308 [Cilt 1, 221].

13. Emek Süreci ve Değerlenme Süreci

İlk olarak, emek sürecinin ve değerlenme sürecinin analizi, *Kapital*'de *Ham Taslak*'ta olduğundan daha eksiksiz ve aydınlatıcı biçimde verildiği ve ikinci olarak da kendinden sonraki çalışmayla karşılaştırıldığında *Ham Taslak*, bu konuda yeni bir şey ortaya atan ya da bu konuyu tamamlamaya yarayabilecek (bu çalışmayla ilgili olarak, belirleyici olan şey de budur) daha az fikir içerdiği için, burada bu konu üzerinde gerçekten kısaca durabiliriz. İkisi arasındaki fark esas olarak sunuş tarzında yatar; fakat bu, *Ham Taslak*'ta bu konuyla ilgili bölümün ayrıca ele alınmasını haklı çıkarmaya yetecek kadar önemli görünmektedir.[1]

İşçinin bedensel şekli içinde sermayeden ayrı, doğrudan kendi var oluşu içindeki canlı emeğin, yalnızca potansiyel olarak bir değer kaynağı olduğunu görmüştük: "canlı emek ancak sermaye ile ilişkiye geçince gerçek bir etkinlik haline gelir" (Marx, emeğin bunu kendiliğinden yapamayacağını, çünkü bir nesnesi olmadığını ekler); "o zaman gerçekten ortaya değer koyan üretici bir etkinlik olur." Sürecin birinci aşaması, "kendi başına değişim sürecini ele aldığımız kadarıyla" tamamlanmıştır; eşdeğerler değişilmiş ve artık kapitalist, kendi etkinliği, emeği yoluyla sermayenin oluşturucusu, zenginliğin üretici gücü olduğunu ortaya koymaya zorunda olan emek gücüne sahiptir. Daha sonraki süreç, bu neden-

1 Bkz. *Grundrisse*, s. 297-318, 321-26 [Cilt 1, 211-229, 232-36].

le, emek tüketimini, "sermayenin emekle, sermayenin kullanım-değeri olarak ilişkilenmesini"[2] içermelidir.

Kapitalistle işçi arasındaki değişimin son ürününde, sermaye canlı emeği kendiyle bütünleştirmeyi başarmıştır; canlı emek, sermayenin üretim araçları biçiminde var olan ve sadece nesnelleşmiş emek içeren maddi öğelerinin yanı sıra, sermayenin bir öğesi haline gelir. Nesnelleşmiş emek olarak sermaye, artık kendisini korumak ve genişletmek için, nesnelleşmiş olmayan emekle bir sürece girmek zorundadır: "Bir yandan içinde bulunduğu nesnellik işlenmeli, yani emek tarafından tüketilmeli; öte yandan emeğin salt öznelliği ortadan kaldırılmalı ve sermayenin maddesi içinde nesnelleşmelidir." Bu ancak üretim sürecinde, sermayenin edilgen madde olarak nesnelleşmiş öğesinin, emeğin oluşturucu etkinliğine tabi kılınması sayesinde meydana gelebilir. Bu nedenle, "içerik olarak sermayenin emekle ilişkisi, nesnelleşmiş emeğin canlı emekle ilişkisi, genelde emeğin, kendi nesnelliğiyle, kendi maddesiyle olan ilişkisinden başka bir şey olamaz." Fakat sadece emeğin malzemesi olarak, sermayenin maddesi, yalnızca iki nitelikte ortaya çıkabilir; hammadde, "yani biçimlenmemiş madde, emeğin biçimlendirici, amaçlı etkinliğinin malzemesi olarak" ve emek aleti, "yani öznel etkinliğin kendisiyle nesne arasına kendi bağlantısı olarak koyduğu nesnel araçlar olarak."[3] Emek, hammaddeyi ve iş aletlerini tüketerek, "kendi biçimini değiştirir" ve "dinginsizlik biçiminden varlık biçimine, hareket biçiminden nesnellik biçimine bir dönüşüm geçirir."[4] Sürecin sonucu, üretimde tüketilen sermaye öğelerinin (hammaddenin, aletin, emeğin) içinde nötr bir sonuç gibi yeniden ortaya çıktığı üründür.[5] *Dolayısıyla bütün süreç*, üretken tüketim, yani "sadece maddenin tüketilmesi olmayıp, nesnenin verili biçimini onu yeni bir nesnel biçimde koymak için tüketen" tüketim olarak tanımlanabilir..."Nesnenin nesnel karakterini –biçime kayıtsızlığını– ve etkinliğin öznel karakterini tüketir; birini biçimlendirir, diğerini ise maddileştirir. Ama *ürün* olarak, üretim sürecinin sonucu, *kullanım-değeridir*."[6]

Şimdiye kadar analizin üretim sürecinin maddi yönüyle sınırlı kaldığına dikkat ediniz. Fakat bu maddi yön, yalnızca sermayenin öz-

2 *a.g.e.*, s. 298 [Cilt 1, 211-2].
3 *a.g.e.*, s. 298-99 [Cilt 1, 212-3].
4 *Kapital I*, s. 296 [205].
5 Üretim sürecinin öznel ve nesnel faktörleri arasındaki ayrımın üründe yok olması anlamında.
6 *Grundrisse*, s. 301 [Cilt 1, 214].

gül hareketini değil, aynı zamanda değer niteliğini de gizliyor gibidir. "Pamuk ipliği haline gelen pamuk ya da kumaş haline gelen pamuk ipliği ya da basma ve boyama yapılacak malzeme haline gelen kumaş, emek için yalnızca eldeki pamuk, iplik, kumaş olarak vardır. Emek ürünleri olarak...bunlar, kendileri hiçbir sürece girmeyip, belli doğal özelliklere sahip maddi varlıklar olarak [işlev görürler]. Bu özelliklerin onların içinde *nasıl* konulduğu, canlı emeğin bunlarla olan ilişkisinde hiçbir fark yaratmaz; bunlar canlı emek için, ancak ondan ayrı biçimde var oldukları, yani emek malzemesi oldukları sürece vardırlar."[7] Bu da şu anlama gelir: "Süreci şimdiye değin incelediğimiz kadarıyla, kendisi-için-varlığında sermaye, yani kapitalist[8] bu sürece hiç girmez. Emek tarafından hammadde ve emek aleti olarak tüketilen, kapitalist değildir. Bu tüketimi yapan da kapitalist değil, emektir." Üretim süreci "sermayenin üretim süreci olarak değil, genel olarak üretim süreci olarak" (ki aynı şekilde "tüm üretim biçimlerinin de özelliği") "görünür ve sermayenin emekten farkı, ancak hammaddenin ve emek aletinin maddi özelliğinde ortaya çıkar... burada sermayenin kullanım-değeri olarak emeğin kendisiyle olan...tüm ilişkisi...ortadan kalkar." (Marx şunu ekler: "İktisatçılar, sermayeyi her üretim sürecinin gerekli bir unsuru olarak göstermek için bu yönü benimserler. Elbette bunu yalnızca bu süreç sırasında onun sermaye olarak davranışını unutarak yaparlar.")[9]

Metnin devamında şunu okuruz: "Sürecin sonunda, başlangıçta önvarsayım ve önkoşul olarak görünmeyen hiçbir şey ortaya çıkamaz. Ama diğer yandan da her şey ortaya çıkmak zorundadır." Bu yüzden, eğer şimdiye kadarki analiz, "hiçbir tikel *ekonomik* biçim içinde konmamış" basit üretim süreci kavramından daha öteye geçmediyse, bunun nedeni, sürecin, değerlerin korunması ve çoğaltılması süreci olarak, yani kendi tikel biçimine göre anlaşılmaksızın, maddi yönüyle sınırlanmış olmasıdır. Bu şekilde bakıldığında, bu süreç sermayenin kendini koruma sürecidir.[10]

"Biçim olarak [yani toplumsal ilişki olarak bakılan] sermaye, emek nesnelerinden ve emekten değil, *değerlerden* ve daha kesin olara *fiyatlar-*

7 a.g.e.,s. 302 [Cilt 1, 215-6]. Krş. *Kapital I*, s. 289 [199]: "Herhangi bir süreçteki üretim araçları, geçmişteki emeğin ürünü olma niteliklerini kendi kusurları sayesinde ortaya koyarlar. Kör bir bıçak, sürekli kopan bir parça iplik, bize istesek de istemesek de bıçakçı Bay A'yı ya da iplikçi Bay B'yi hatırlatır. Tamamlanmış bir üründe, taşıdığı yararlı özelliklerin geçmişteki emek tarafından dolayımlanmış olması görünmez hale gelir."

8 Bkz. Bu bölümün sonu, s. 230.

9 *Grundrisse*, s. 303 [Cilt 1, 219].

10 a.g.e.,s. 304 [Cilt 1, 218].

dan oluşur." Sermayenin kurucu öğelerinin emek süreci içersinde maddi değişikliklere uğraması, "hareketlilik biçiminden, yani süreçten çıkıp, kendilerini yine ürün içersinde hareketsiz, nesnel biçimde yoğunlaştırmaları...değer olarak özelliklerini etkilemez...[Bunlar] daha önce ürünün temel, kayıtsız önkoşulları olarak görünüyorlardı. Şimdi ise üründürler. Bu nedenle ürünün değeri, ancak sürecin özgül maddi öğelerinde maddileşmiş olan değerlerin toplamına eşit olabilir...Ürünün değeri, hammaddenin değeri ve emek aletinin yok edilen kısmının değeriyle... *emeğin değerinin toplamına eşittir.*"[11] (Veya ürünün fiyatı, onun üretim maliyetine eşittir.[12])

Bu şekilde bakıldığında, *sermayenin değeri* hiç değişmemiş, sadece bir başka fiziksel biçime bürünmüştür. Onsuz sermayenin kendini koruması mümkün olmayacağı için, maddi dönüşüm elbette mutlak bir zorunluluktur. Yine de maddi üretim sürecinin nihai bir ürüne kadar sürüp gitmesinin, "daha ilk önkoşulda, yani sermayenin gerçekten kullanım-değeri haline gelmesinde zaten içerilmiş" olması, kapitalist üretim biçiminin önvarsayımıdır. Bu nedenle, "gerekli fiyat [değer] = üretim giderleri fiyatlarının toplamıdır cümlesi salt analitiktir." Bu ifade sadece *sermayenin başlangıçtaki değerinin*, ürünün içinde basit değerler toplamı olarak tekrar ortaya çıkmak üzere, üretim süreci içinde belli niceliksel öğelere (emek gücü değeri, hammadde değeri, iş aletlerinin değeri) ayrıştığını belirtir. "Ama bu toplam, *başlangıçtaki birliğe eşittir*...Eğer sermaye başlangıçta 100 talere eşitse ve sonra da 100 taler üretim fiyatı içinde[13] 50 taler pamuk, 40 taler ücretler +10 taler çıkrık makineleri şeklinde mevcut olsa bile, 100 talere eşit kalırsa, şimdi 100 taler fiyatında pamuk ipliği olarak mevcuttur. 100 talerin bu yeniden üretimi sadece, maddi üretim *süreciyle* dolayımlanmış olması dışında, kendiyle eşdeğerliliğin korunması anlamına gelir."[14] Burada değerle ilgili olarak gerçekleşen *tek* hareket, "*değerin* önce bir bütün olarak, birlik olarak, sonra bu aynı birliğin farklı niceliklere bölünmesi olarak, sonunda da bir toplam olarak ortaya çıkmasıdır." ("İlk 100 taler 50+40+10 talerlerin toplamı olarak, ama aynı şekilde 60+30+10 talerlerin toplamı vb. olarak da gözülebilirdi." Bütünün değerinde en ufak bir değişiklik olmazdı.) "Toplam

11 *Ham Taslak*'ta bile, çalışma kapasitesinin değeri yerine sıklıkla "emeğin değeri" ifadesi kullanılmıştır.

12 *a.g.e.s.* 313 [Cilt 1, 224-5].

13 Burada "üretim fiyatı"ndan anlaşılan şey, Marx'ın daha sonra *Kapital*'in III. Cilt'inde "*maliyet fiyatı*" olarak ifade ettiği şeyle aynıdır.

14 *Grundrisse*, s. 313-14 [Cilt 1, 225-6].

olmak, toplanmış olmak özelliği, yalnızca üretim eyleminde meydana gelen bölünmeden doğar; ama kendi başına üründe mevcut değildir. Dolayısıyla söylenen şey sadece şudur: Ürünün fiyatı = üretim maliyetinin fiyatıdır ya da sermayenin değeri = ürünün değeridir, yani sermayenin değeri üretim eylemi içersinde korunmuştur...Sermayenin bu saf özdeşliği ya da üretim süreci boyunca değerinin yeniden üretilmesiyle, başlangıçta olduğumuz yerden öteye gitmiş olmayız."[15]

Marx şunu ekler: "İktisatçıların fiyatın üretim maliyetiyle belirlenmesinden söz ettiklerinde aslında bunu kastetmedikleri açıktır. Aksi halde, başlangıçta var olandan daha büyük bir değer yaratılamazdı (belki daha büyük bir kullanım-değeri yaratılabilirdi, ama daha büyük *bir* değişim-değeri yaratılamazdı)" ve bu da sermaye kavramıyla çelişirdi.[16] Sermaye "dolaşımın dışında kalmayıp farklı metaların biçimini alabilir; fakat bunu boşuna yapar; sonuçta yalnızca aynı para toplamını temsil edeceği ve üretim eyleminde zarara uğrama riskini almış olacağı için bu, amaçsız bir süreç olurdu." Sonuç olarak, kapitalistin üretim sürecine katılması, işçiye ücretini avans vermekle, "ona ürünün fiyatı gerçekleşmeden önce ödeme yapmakla" sınırlı olurdu. Ona "*pour le roi de Prusse* [Prusya kralının hatırı için] bedava" kredi vermiş olurdu.

Oysa "kapitalist de yiyip içmek zorundadır; paranın bu biçim değiştirmesiyle yaşayamaz." Başlangıçtaki sermayesinin bir kısmını sürekli olarak kendi *kişisel* gereksinimleri için kullanmaktan başka bir seçeneği yoktur ve sonuçta sermayesi ortadan kaybolmuş olacaktır.[17] Diğer ta-

15 *a.g.e.*, s. 315 [Cilt 1, 226-7]. Gerçekte, "basit bölme ve yeniden toplama dışında, üretim süreci değere biçimsel bir öğe daha ekler...değer öğeleri şimdi *üretim maliyetleri* olarak görünür, yani üretim sürecinin öğeleri, maddi niteliklerinde değil, değer olarak korunur..."(*a.g.e.*, s. 316 [Cilt 1, 228])

16 *a.g.e.*, s. 315 [Cilt 1, 227].

17 "Ama," der savunmacı iktisatçı, "kapitaliste, 100 taleri tüketmek yerine sermaye olarak üretim sürecine sokarak verdiği *emek* karşılığında ödeme yapılır. Peki bu ödeme *nereden yapılacaktır? Sermaye* ücreti içerdiği, böylece işçiler kapitalistin yapamayacağını yaparak, üretim maliyetinin basit yeniden üretimiyle yaşayabildikleri için, kapitalistin emeği bütünüyle yararsız görünmez mi? Bu yüzden kapitalist, *faux frais de production* [üretken olmayan zorunlu üretim giderleri] arasında görünür. Ama ne iş yaparsa yapsın, yeniden üretim o olmadan da olanaklıdır, çünkü işçiler sadece üretim sürecinde elde ettikleri değeri devrederler, yani ona her zaman yeniden başlamak için sermaye ilişkisinin bütününe gereksinim duymazlar; ikincisi, kapitalistin hizmetinin ödeneceği bir fon da bulunamayabilir, çünkü metanın fiyatı üretim maliyetine eşittir. Kapitalistin emeği, işçininkinin yanında ve dışında tikel bir emek olarak, örneğin yönetim işi vb. olarak kavranacak olsa, onun da işçiler gibi belirli bir ücret alması gerekir, yani kendisi de işçi kategorisine girer ve emekle hiçbir şekilde bir kapitalist olarak ilişkilenemez; asla zengin de olamaz, yalnızca dolaşım yoluyla, tüketmesi gereken bir değişim-değeri elde

raftan "şu da açıktır ki geleneksel şekilde tanımlanmış olduğunda bile, sermaye, değerinden başka hiçbir şeyi koruyamazsa *değerini de koruyamazdı*. Üretimin risklerinin telafi edilmesi gerekir. Sermaye, fiyat dalgalanmaları içinde kendisini korumalıdır. Sermayenin üretken gücün sürekli artışından dolayı değersizleşmesinin telafi edilmesi zorunludur vs. İktisatçılar, bu yüzden, açıkça 'eğer hiç kazanç, hiç kâr elde edilmeyecekse, üretime vermek ve sermaye olarak işletmek yerine, herkes parasını yesin, daha iyi' derler. Kısacası, bu gerçekleşmeme, yani sermayenin değerinin çoğaltılmaması önvarsayılırsa, sermayenin üretimin gerçek bir öğesi olmadığı, *özgül bir üretim ilişkisi* olmadığı önvarsayılmış olur; o zaman üretim maliyetinin sermaye biçimine sahip olmadığı ve sermayenin üretimin koşulu olarak konmadığı bir durum varsayılır."[18]

Neticede, politik iktisatçıların "üretim maliyetleri"nden anladıkları şey, aslında oldukça farklı bir şeydir. Onlar şöyle hesap yaparlar: "Başlangıç sermayesi = 100 (örneğin hammadde = 50; emek = 40; aletler = 10) + %5 faiz + %5 kâr. Böylece üretim maliyeti = 110 olur, 100 değil: Üretim maliyeti bu yüzden üretimin maliyetinden büyüktür."[19] Fakat bu yeni bir zorluk yaratır: Üretim maliyetlerindeki bu %10'luk ek nasıl açıklanabilir? *Kapital*'den zaten bildiğimiz argümanları kullanırsak,[20] Marx, "genel olarak eşdeğerin ötesindeki değer" olan artı-değerin, ürünün daha yüksek kullanım-değerinden de,[21] ticari işlemden de ("devir işleminin sonucu olarak kâr'[22]) türetilemeyeceğini ve bu doğrultularda bir açıklama getirmeye çalışmakla bir yere varılamayacağını gösterir.

---

eder. Sermayenin emek karşısındaki varlığı, kendisi için-varlığında sermayenin, yani kapitalistin işçi-olmayan olarak var olmasını ve yaşayabilmesini gerektirir."(*a.g.e.*, s. 317 [Cilt 1, 228])

18 *a.g.e.*, s. 316-17 [Cilt 1, 229].

19 a.g.e., s. 315 [Cilt 1, 227], krş. *Teoriler III*, s. 79 ve devamı.

20 Bkz. *Kapital I*, s. 261-67 [170-80].

21 Marx, bu noktada "sermayeyi haklı göstermek ve savunmak için," iktisatçıların onu "tam da varoluşunu olanaksız hale getiren bir süreçle" açıkladıklarını belirtir. "Sermayeyi göstermek için, onu ortadan kaldırırlar. Sen bana emeğimin karşılığını ödüyorsun, emeği kendi ürünü karşılığında değişiyorsun ve bana teslim ettiğin hammadde ile malzemenin değerini benden alıyorsun. Bu demektir ki biz, üretim sürecine farklı öğeler getiren ve bunları değerine göre değişen ortaklarız. Böylece ürün paraya dönüşür, para da kapitalist olarak senin kendi hammaddelerinin ve aletlerinin fiyatını alacağın, benim de emeğimin bunlara kattığı fiyatı elde edeceğim şekilde bölünür. Sana faydası, artık tüketilebilecekleri (dolaşıma girebilecekleri) biçimde hammadde ve alete sahip olmandır; bana faydası da emeğimin kendini gerçekleştirmiş olmasıdır. Elbette sen para biçimindeki bütün sermayeni tüketmiş olma durumuna geleceksin, ben ise işçi olarak her ikisinin de sahipliğini elde edeceğim." (*Grundrisse*, s. 322 [Cilt 1, 233])

22 a.g.e., s. 315 [Cilt 1, 227].

Ham Taslak'ta şöyle denir: "Emeğin kullanım-değerini nasıl arttırabildiğini anlamak kolaydır; asıl zorluk, onun başlangıçtakinden daha büyük değişim-değerlerini nasıl yaratabildiğini anlamaktır."[23] Aksi halde, "fiyat = üretim maliyeti ifadesinin...bir metanın fiyatı daima üretim maliyetinden büyüktür şeklinde okunması gerekirdi."[24]

Bunun peşinden zaten bildiğimiz şu çözüm, yani artı-değerin ücrette maddileşen emek ile işçinin harcadığı canlı emek arasındaki farktan kaynaklandığı fikri gelir. Bu da şu demektir: "Bir işçinin bir gün boyunca yaşamını sürdürebilmesi için bir işgünü gerekli olsaydı, sermaye olmazdı, çünkü o zaman bir işgünü kendi ürünü karşılığında değişilir, böylece sermaye kendini değerlendiremez ve bu yüzden de kendini sermaye olarak sürdüremezdi...Eğer sermaye [yani kapitalist] yaşamak için çalışmak zorunda kalsaydı, kendini sermaye olarak değil, emek olarak sürdürürdü. Hammaddelerin ve iş aletlerinin mülkiyeti, sadece sözde kalırdı; ekonomik bakımdan kapitaliste ait olduğu kadar işçiye de ait olurlardı, çünkü bunlar kapitalist için, ancak kapitalistin kendisi de bir işçi olduğu sürece, değer yaratırdı. Bu nedenle kapitalist bunlarla sermaye olarak değil, bizzat işçinin üretim sürecinde yaptığı gibi, basit malzeme ve emek aleti olarak ilişkilenirdi. Fakat eğer, bir işçiyi bir tam gün canlı tutmak için yalnız yarım işgünü gerekliyse, o zaman ürünün artı-değeri kendiliğinden ortaya çıkar, çünkü kapitalist yalnızca yarım günün fiyatını ödemiş, ama üründe nesnelleşen tam bir işgünü elde etmiştir; demek ki işgününün ikinci yarısı için hiçbir şey değişmemiştir...Sermayeyle emek arasındaki değişim...işçi açısından ne denli basit bir değişim olursa olsun, kapitalist açısından değişim-olmayan bir değişim olmalıdır. O [kapitalist] verdiğinden daha fazla değer elde etmelidir. Kapitalist tarafından bakıldığında değişim sadece görünüşte, yani değişimden başka bir ekonomik kategoriye ait olmalıdır, yoksa sermayenin sermaye olarak ve emeğin de emek olarak birbirlerine karşıtlık içinde bulunmaları imkânsız olurdu...Onu kapitalist yapabilecek tek şey, değişim değil, değişim olmaksızın, nesnelleşmiş emek-zaman, yani değer elde etmesini sağlayan bir süreçtir."[25]

Burada, Marx'ın sürekli tekrarladığı gibi, "kendisini ekonomik ilişkide," yani sermaye ilişkisinde "ortaya koyan" bir uğrağa dikkat çekmeliyiz. O da şudur: "İlk eylemde, sermayeyle emek arasındaki değişimde,

23 a.g.e.,s. 317-18 [Cilt 1, 229].
24 a.g.e.,s. 316 [Cilt 1, 228].
25 a.g.e.,s. 324, 322 [Cilt 1, 235, 233].

kendisi için var olan, kendi başına emek,[26] zorunlu bir biçimde *işçi* olarak ortaya çıkar. Benzer şekilde buradaki ikinci süreçte... kendisi-için-varlığında sermaye, *kapitalisttir*". Elbette (Marx'ın bilimsel bir komünist olarak kendisini ayırmak istediği) "sosyalistler bazen 'sermayeye ihtiyacımız var, ama kapitaliste yok' derler. O zaman sermaye, kendisine yansıdığında tam da kapitalistin kendisi olan bir üretim ilişkisi olarak değil, salt şey olarak görünür. Sermayeyi belli bir tekil kapitalistten ayırabilirim ve bu sermaye bir başka kapitaliste geçebilir. Ama kapitalist, sermayeyi kaybettiğinde, kapitalist olma niteliğini de kaybeder. Bu yüzden, sermaye aslında birey olarak bir kapitalistten ayrılabilir, ama sermaye olma niteliğiyle işçinin karşısına çıkan kapitalistten ayrılamaz. (Dolayısıyla tekil bir işçi de emeğin kendisi-için-varlığı olmayı bırakabilir; para mirasına konabilir ya da para çalabilir vs. Ama o zaman da bir işçi olmaktan çıkar. İşçi olarak o, kendisi-için-varlık olarak emekten başka bir şey değildir)"[27]

Ama şimdi bu bölümün asıl konusuna dönelim. Gördüğümüz gibi, *Ham Taslak*, bu bakımdan *Kapital*'in I. Cilt'inden önemli ölçüde farklılaşır. *Ham Taslak*, yalnızca hammadde ile emeğin nesnesi, emek süreci ile üretim süreci ve değer-oluşumu süreci ile değerlenme süreci arasındaki kesin kavramsal ayırımlardan yoksun olmakla kalmaz, buna ek olarak sunuş tarzının kendisi de soyut bir niteliğe sahiptir ve "Hegelci ifade tarzıyla cilveleşmenin" izlerini taşımaktadır. Aslında, analizin sonuçları her iki metinde aynı olmakla birlikte, *Ham Taslak*'taki sunuş, aşağı yukarı *Kapital*'in I. Cilt'inin 7. Bölüm'ünün ilk versiyonu olarak kabul edilebilir.[28] Ama bu sunuş biçimini özellikle çekici kılan şey (ki genel olarak *Ham Taslak* için de geçerlidir), bizi Marx'ın bilimsel atölyesine sokması ve böylece ekonomik teorisinin gelişim sürecine tanıklık etmemize olanak sağlamasıdır. Bir sonraki bölüm, bunun deneyler ve terminolojik kestirimler yapılmaksızın gerçekleşmediğini daha da açık gösterecektir.

---

26 Bu terminoloji Hegel'den ödünç alınmıştır.

27 *Grundrisse*, s. 303-4 [Cilt 1, 216-7]. Bu pasaj Bray, Gray, Proudhon ve diğerlerine yöneltilmiştir, fakat "devlet kapitalizmi" teorisinin bugünkü savunucuları için de aynı şekilde geçerlidir. Onlar da kapitalistin sermaye kavramında içerilmiş olduğunu ve kapitalist sınıf olmadan "kapitalizmin" çelişkili bir ifade olduğunu unutmaktadırlar.

28 Bkz. *Kapital I*, s. 283-306 [193-202].

14. Üretim Sürecinde Değerin Yaratılması ve Değerin Korunması

("Değişen" ve "Değişmeyen" Sermaye)

Bir önceki bölümde ilgilendiğimiz temel konu, üretim maliyeti içinde, değerin genişlemesinin, artı-değerin kaynaklandığı kısımdı. Bu, sermayeyle doğrudan değişilen canlı emektir.[1] Peki ama sermayenin değerinin hammaddelerde ve çalışma araçlarında cisimleşmiş emeği temsil eden kısımlarına ne olur? Örneğin, kapitalistin 100 taleri varsa ve bunun 50 talerini pamuğa, 10 talerini emek aletlerine[2] ve 40 taleri de ücretlere yatırırsa (ücrette dört saatlik emek içerilmiştir), o zaman, bu kapitalist – işçiyi sekiz saat çalıştırdıktan sonra – sermayesini korumuş, bunu 40 taler kârla "yeniden üretmiş" ve böylece 140 talere eşit metaya sahip olmuş olacağını hesaplar. Ama "işçinin aldığı ücretin gösterdiği gibi, işgününün bir yarısı alet ve malzeme ile birlikte ancak 40 taler yarattığına, öteki yarısı da yalnız o kadar getirdiğine ve ayrıca işçi sadece bir işgünü çalışabileceğine ve bir işgününde iki gün çalışamayacağına göre" işçinin nasıl 140 talerlik değer yaratacağı düşünülebilir? İşçinin gerçek ürünü 80 talere eşit olduğu için, 140 değil yalnızca 80 taleri yeniden üretir; kapitalist

1 "Bu işlemle *doğrudan* satılan, içinde emeğin zaten gerçekleşmiş olduğu meta değildir, *emek gücünün yararının kendisi*, dolayısıyla da aslında *emeğin kendisidir*; çünkü emek gücünün yararı, onun etkinliğidir - emeğidir. Dolayısıyla bu değişim işlemi, meta değişiminin aracılık ettiği bir emek değişimi değildir" (*Teoriler I*, s. 397 [372]).

2 Elbette burada 10 taler, emek aletlerinin yalnızca bir üretim döneminde tamamen tüketilen kısmını temsil eder.

bu nedenle 40 taler kâr elde etmek yerine, başlangıç sermayesinden 20 talerlik zarara uğrayabilir.[3] Bu böyleyse, emek nasıl tek değer kaynağı, değer yaratan olarak görülebilir?[4]

Bir kez daha değer ile kullanım-değeri arasında ayrım yapmalıyız. Üretim sürecine basit emek süreci açısından bakarsak, yukarıdaki sorunun hiçbir zorluğu yoktur. Emek sürecinde "emek, işi kolaylaştıran bir aletin ve içinde kendisini ortaya koyduğu ve biçim verdiği bir malzemenin varlığını önvarsayar." Şurası açıktır ki "eğer pamuk, iplik biçimini, ahşap ve demir de çıkrık biçimini zaten almış olmasaydı," işçi "ne kumaş, ne de daha yüksek bir kullanım-değeri üretebilirdi. Onun kendisi için, üretim sürecindeki 50 taler ve 10 taler, *değişim-değerleri değil, iplik ve çıkrıktır.*"[5] Üretim süreci içersinde "şeylerin biçimlerinin geçiciliği, bunların yararlılığını ortaya koymak için kullanılır. Pamuk iplik haline, iplik kumaş haline, kumaş basma ya da boyalı vb. kumaş ve bu da diyelim ki giysi haline geldiğinde, o zaman (1) pamuk maddesi kendisini tüm bu biçimler içinde korumuştur...(2) peşi sıra gelen bu süreçlerin her birisinde, madde daha yararlı, onu tüketim için daha elverişli hale getiren bir biçim almıştır; en sonunda aldığı biçimde doğrudan tüketim nesnesi olabilir ve bu maddenin tüketilmesi ve biçiminin ortadan kalkışı insani bir gereksinimi karşılar ve onun dönüşümü kullanılmasıyla aynı şeydir."[6]

Bu yüzden "daha önceki üretim aşamasının daha sonraki aşamaya geçerken korunması," emeğin malzemesinin ve emek aletlerinin ancak yeni canlı emeğin nesnesi olmak suretiyle yararsızlıktan ve bozulmaktan korunabileceği, basit emek sürecinin doğasında olan bir şeydir. "*Kullanım-değeri* bakımından, emek, var olan kullanım-değerini onu yükselterek koruma özelliğine sahiptir ve bu kullanım-değerini, nihai bir amaçla tanımlanmış yeni emeğin konusu haline getirerek, onu kayıtsız katılık biçiminden çıkarıp, nesnel malzeme, emeğin bedeni biçimine dönüştürerek yükseltir."[7] Fakat "*eski kullanım-değerinin bu şekilde korun-*

3 *Grundrisse*, s. 354 [Cilt 1, 261]. Tabii, yalnızca bir işçi istihdam eden işveren kapitalist sayılamayacağına göre, bu örnek pek uygun değildir. Ama bunun burada bir önemi yoktur.

4 Marx şöyle der: "Ricardo'ya karşı böyle yığınla itiraz yapılır; onun, üretim maliyetlerinin bileşenleri olarak makine ve malzemeyi değil, yalnızca kâr ve ücretleri göz önünde bulundurduğu söylenir." (*a.g.e.*, s. 354 [Cilt 1, 261]).

5 *a.g.e.*, s. 354, 355 [Cilt 1, 261].

6 *a.g.e.*, s. 361 [Cilt 1, 267].

7 *a.g.e.*, s. 362 [Cilt 1, 268] (Burada Marx şöyle yazar: "Bir iğ, kullanım değeri olarak kendisini ancak eğirme işi için kullanılmakla korur. Böyle olmasaydı, burada ağaç ve demirde konulmuş olan özgül biçim, onu ortaya koyan emek ve emeğin biçim verdiği malzemeyle birlikte mahvolurdu. Ağaç ve demirin kullanım-değeri ve ayrıca bunların

ması, kullanım-değerinin yeni emek tarafından artırılması veya tamamlanmasından ayrı gerçekleşen bir süreç değildir" ve işçinin "aleti alet olarak kullanarak ve hammaddeye daha yüksek bir kulanım-değeri vererek" bunu koruyabilmesi, "bizzat emeğin doğasında yatan bir şeydir."[8]

Üretim araçlarının emek süreci sayesinde gerçekleştirilen kullanım-değerinin *korunması ve artırılması* hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Yine de sermayenin öğeleri olarak bu üretim araçları, aynı zamanda değerdir, nesnelleşmiş emek-zamanın belli miktarlarıdır ve bu halleriyle, ürünün değerinde yeniden ortaya çıkarlar. Peki ama bu nasıl olur? İşçinin ürünün değerine kendi işgününden başka bir şey katmadığını gördük (Örneğin: "İşçi kumaşa ek olarak, aynı işgününde ipliği ve çıkrığı da yapmak zorunda olsaydı, o zaman süreç gerçekten imkânsız hale gelirdi.") Dolayısıyla, üretim araçlarının değerleri üründe yeniden ortaya çıkıyorsa, bu sadece üretim sürecinden daha önce hâlihazırda var oldukları içindir. Bu süreç içersinde "yeniden üretilmiş"[9] ya da yeni yaratılmış değillerdir, yalnızca "canlı emekle kurulan ilişki yoluyla, daha sonraki emek için kullanım-değeri olma nitelikleri korunduğu için" korunmuşlardır. "Pamuğun kullanım-değeri, ayrıca iplik olarak kullanım-değeri de dokunduğu, dokuma sürecinde (çıkrıkla birlikte) nesnel öğelerden birisi olarak var var olduğu için korunur. *Dolayısıyla pamukta ve pamuk ipliğinde içerilen emek-zaman miktarı da böylece korunmuş olur.* Basit üretim sürecinde önceki emeğin niteliğinin ve bu suretle maddesinin korunması, gerçekleşme süreci içersinde zaten nesnelleşmiş olan emek miktarının korunması haline gelir."[10] Fakat bu korunma, işçinin fazladan bir çaba göstermesini gerektirmez. Üretim araçlarının herhangi bir insan yardımı olmadan doğadan geldiği farz edilirse, o zaman ürünün değeri işçi tarafından eklenen değere indirgenmiş ve nesnelleşmiş bir işgününe eşit olmuş olur. Üretim araçları "daha önceki emeğin ürünleri" olduğu sürece, "ürün yeni değerine ek olarak eski değerini de içerir."[11] Bu

biçimleri, ancak canlı emeğin bir aracı olarak, emeğin canlılığının var olmasının nesnel bir uğrağı olarak konulduklarında korunur. Emek aleti olarak yıpranmak onun kaderidir, ama bu yıpranma ancak eğirme sürecinde olur. Onun emeğe sağladığı verimlilik artışı, daha fazla kullanım-değeri yaratır ve böylece aletin tüketilmesi sırasında harcanan kullanım-değerini yerine koyar.")

8 *a.g.e.*, s. 362-63 [268-9].

9 Marx bu konuda şöyle belirtir: "Bu nedenle yalnızca denilebilir ki işçi, bu değerleri emek *olmadan* yürüdükleri, faydasız hale geldikleri oranda yeniden üretir; ama *bunlar olmayınca emek* de aynı şekilde yararsız hale gelir." (*a.g.e.*, s. 355 [Cilt 1, 262])

10 *a.g.e.*, s. 355, 363 [Cilt 1, 261, 269].

11 *a.g.e.*, s. 356 [Cilt 1, 263].

nedenle işçi, "bizzat çalışma eylemiyle eski emek-zamanı yerine koyar, yoksa bu amaçla özel bir emek-zaman eklemez. Bunu doğrudan yenisinin eklenmesi yoluyla yerine getirir, böylece eskisi üründe korunur ve yeni bir ürünün öğesi olur."[12]

Hammaddede ve emek aletinde zaten var olan emek-zamanı koruyan şeyin, canlı emeğin niceliği değil niteliği olduğu görülebilir. Burada *Ham Taslak*'taki sunuşun *Kapital*'deki sunuştan ayrıldığı bir noktaya geliyoruz. *Ham Taslak*'ta şöyle yazar: "Hammaddede ve alette içerilmiş emek-zamanın aynı zamanda korunması, *emek niceliğinin değil*, onun *kendi başına emek olma niteliğinin* bir sonucudur; bütün özel nitelikleri, her türlü özel emek türü bir yana bırakılarak, emeğin genel niteliği, *emek olarak emek olduğu* için emeğe özel bir ödeme yapılmaz, çünkü sermaye bu niteliği işçiyle olan değişiminin bir parçası olarak satın almıştır."[13]

Kapital'de bunun tersine, emek ürünlerinin iki yönlü doğası, yani bir yandan "emeğin nesnesine yeni değer katılması" ve diğer yandan "üründeki eski değerin korunması," bizzat emeğin iki yönlü doğasından, onun kullanım-değerleri yaratan, somut, faydalı emek olarak ve soyut, değer yaratan insan emeği olarak ikili karakterinden kaynaklanır.

Kapital'de şöyle yazar: "Değer yaratma sürecini incelerken, eğer bir kullanım-değeri yeni bir kullanım-değerinin üretiminde etkin şekilde tüketildiyse, tüketilen şeyin üretimi için harcanan emek miktarının, yeni kullanım-değerini üretmek için gereken emek miktarının bir kısmını oluşturduğunu; dolayısıyla bu kısmın üretim araçlarından yeni ürüne aktarılan emek olduğunu görmüştük. Bu yüzden işçinin, zaten tüketilen üretim araçlarının değerlerini koruması ya da bunları değerlerinin kısımları olarak ürüne aktarması, *kendi başına emeğini katmasıyla* değil, *o emeğin tikel yararlı niteliği, özgül üretken* biçimi sayesinde olur."[14] Üstelik "bir taraftan, eğirme işi, insan emek gücünün harcanması olarak sahip olduğu soyut *genel karakteri* sayesinde, pamuğun ve iğlerin değerlerine yeni değer ekler; diğer taraftan da aynı eğirme işi, somut, yararlı bir süreç olarak özel niteliği sayesinde, hem üretim araçlarının değerlerinin ürüne *aktarılmasını* hem de bu değerlerin üründe korunmasını sağlar. Bu yüzden *aynı zaman dilimi içersinde iki yanlı* bir sonuç ortaya çıkar."[15]

İki sunuşun karşılaştırılması, Marx'ın başlangıçtaki formülasyo-

12 *a.g.e.*, s. 355 [Cilt 1, 263].
13 *a.g.e.*, s. 359 [Cilt 1, 266].
14 *Kapital I*, s. 308 [216].
15 *a.g.e.*, s. 308-9 [217].

nunu neden düzeltmek zorunda kaldığını gösterir. Emek, "genel olarak emek" biçimindeki soyut karakteri içersinde, değer yaratan emeği temsil eder ve ancak niceliksel fark oluşturabilir. Sonuç olarak, değerin korunmasını açıklamak için kullanılamaz.[16]

Daha önce emeğin değer koruyucu kapasitesinin işçi açısından hiçbir maliyet yaratmadığına işaret etmiştik; aynısı *"bedavaya, artı-değer olarak"* bu kapasiteyi cebe indiren kapitalist için de geçerlidir. "Ama bunu karşılıksız elde eder çünkü...malzeme ve emek aletinin zaten onun elinde olduğu varsayılır ve dolayısıyla işçi, şimdi kapitalistin elinde olan zaten nesnelleşmiş bu emeği kendi emeğinin malzemesi yapmadan ve böylece bu malzemede nesnelleşen emeği korumadan çalışamaz."[17] "Emeğin diğer her doğal ya da toplumsal gücü ya da...tekrarlanması gerekmeyen daha önceki emek gibi (örn. işçinin tarihsel gelişimi), emeğin bu canlandırıcı gücü de -malzemeyi ve aleti kullanarak bunları, bunlarda nesnelleşmiş emek, bunların değişim-değerleri de dahil olmak üzere, bir ya da bir başka biçimde koruyarak- emeğin değil, *sermayenin gücü* haline gelir. Bu yüzden sermaye tarafından bu gücün karşılığı ödenmez. İşçinin aklına bunun ödenebileceği vs. bile gelmez."[18] Bu nedenle, eğer etkin emek gücünün bu doğal yeteneği yalnızca kapitaliste yarar sağlıyorsa, bu, "kendi içinde hâlihazırda birinin kârı ve diğerinin ücreti olan *sermaye ve emek ilişkisinde* zaten konulmuştur."[19] Veya bir başka şekilde ifade edilirse, "üretim süreci içersinde emeğin nesnel varoluşunun uğraklarından, yani aletler ve malzemeden ayrılması *ortadan kaldırılır. Sermaye ve emeğin varlığı, bu ayrıma dayanır.* Sermaye, gerçek üretim süreci içersinde gerçekleşen bu ayrımın ortadan kalkması için ödeme yapmaz – çünkü öbür türlü çalışma asla devam etmezdi...Eğer bu nitelik için de ödeme yapmak zorunda olsaydı, sermaye olmaktan çıkardı."[20]

16 Bunun yanında *Ham Taslak*'taki bir başka pasajda şöyle denir: "Canlı emek *yeni emek niceliği* katar; ama hâlihazırda nesnelleşmiş olan emek niceliğini koruyan, bu *niceliksel ekleme* değil, onun *canlı emek olma niteliği*, yani daha önceki emeğin içinde var olduğu kullanım-değerleriyle emek olarak ilişkilenmesidir." (*Grundrisse*, s. 363 [Cilt 1, 269]). Peki ama somut, yararlı emekten ayrı olarak "emeğin kullanım-değerleriyle ilişkisi" nedir?

17 *a.g.e.*, s. 356 [Cilt 1, 263].

18 *a.g.e.*, s. 358 [Cilt 1, 264].

19 *a.g.e.*, s. 357 [Cilt 1, 263]. Bu bağlantı kapitalistin aklına ancak kriz dönemlerinde gelir. "Eğer kapitalist emeği yalnızca artı-değer yaratmak –hâlihazırda var olan değere ek değer yaratmak - için istihdam ederse, o zaman çalışmayı durdurma talimatı verdiği anda, zaten mevcut olan sermayesinin de değer yitirdiği, dolayısıyla canlı emeğin yalnızca yeni değer eklemekle kalmayıp, eskisini tam da ona yeni değer katarak koruduğu, kalıcılaştırdığı görülebilir" (*a.g.e.*, s. 365 [Cilt 1, 271]).

20 *a.g.e.*, s. 364 [Cilt 1, 270]: "Bu, emeğin üretim sürecinde doğası gereği oynadığı maddi

Değeri sadece korunan ve ürüne aktarılan üretim araçlarının tersine, üretim sürecinin öznel faktörü olan emek gücünün kendisi yeni bir değer kaynağıdır, çünkü onun etkinliği "bir kullanım-değeri içersinde yeni emek-zamanın nesnelleşmesini" temsil eder. Bu noktada gerekli ve artı-emek arasında ayrım yapmak önemlidir. İşçi sadece kendi emek gücünün değerine karşılık bir eşdeğer ürettiği sürece "yalnızca kapitalistin emek gücü satın alırken avans olarak verdiği ve işçinin geçim araçlarına harcadığı parayı *yerine koyar.*" Harcanan ücretler bakımından, yeni yaratılan değerin bu kısmı "sadece *yeniden üretim* olarak görünür. Ne var ki bu *gerçek* bir yeniden üretimdir, yoksa üretim araçlarının değerinin yeniden üretilmesi durumunda olduğu gibi sadece *görünüşte* değildir. Bir değerin yerini başka bir değerin alması, burada yeni değer yaratılmasıyla meydana gelir."[21] Tersine, işçinin bunun ötesinde ürettiği şey "yeniden üretim değil, değer, artı-değer katılması," böylece temelden farklı bir kategoriyi temsil eden ve tek başına kapitalist üretime varlık sebebini veren bir değer yaratımıdır.

Bunun sonuçları şöyle sıralanabilir: Değerleri söz konusu olduğu sürece, üretim sürecinin farklı faktörleri bütünüyle farklı şekilde davranırlar. Nesnelleşmiş faktörler (hammadde, emek aleti), ürüne kendi sahip olduklarından daha fazla değer katamazlar; bunların değerleri sadece korunur, bu yüzden de değişmeden kalır.[22] Yalnızca kendi değerini yeniden üretmekle kalmayıp ürüne yeni değer, artı-değer katan öznel faktör olan emek gücünde ise durum son derece farklıdır. Emek gücü, değerlenme süreci boyunca değer değişimine uğrayan tek üretim öğesidir. Böylece, değerlenme sürecinde üretim araçlarının ve emek gücünün farklı işlevlerine karşılık gelen değişmeyen ve değişen sermaye kavramlarına gelmiş bulunuyoruz.[23] Bu, Marx'ın kuramsal sistemi açısından taşıdığı önemin

---

rolün, kullanım-değerinin parçasıdır. Ama kullanım-değeri olarak, emek kapitaliste aittir; işçiye sadece değişim-değeri olarak aittir. Emeğin, nesnelleşmiş emek zamanı, onu üretim süreci içinde canlı emeğin nesnel koşulu olarak kullanarak koruması biçimindeki canlı niteliği, işçiyi ilgilendirmez. *Canlı emeğin üretim süreci içersindeki aletleri ve malzemeyi* kendi ruhunun bedenine dönüştürmesini ve böylece bunları diriltmesini sağlayan bu temellük, aslında emeğin kendisinin nesnesiz olması, yalnızca işçinin dolaysız canlılığı içindeki bir gerçeklik olması, alet ve malzemenin sermayede kendi-için-varlıklar olarak mevcut bulunmasıyla antitez oluşturur." (*a.g.e.*, s. 364 [Cilt 1, 270]).

21 *Kapital I*, s. 316 [224]. Krş. *Grundrisse*, s. 359-60 [Cilt 1, 265].

22 *Grundrisse*, s. 321-22 [Cilt 1, 232].

23 "Emek süreci açısından bakıldığında, sırasıyla nesnel ve öznel faktörler olarak, üretim araçları ve emek gücü olarak ayırt edilebilen aynı sermaye öğeleri, değerlenme süreci açısından bakıldığında değişmeyen ve değişen sermaye olarak ayırt edilebilirler"(*Kapital I*, s. 317 [225]).

ne olduğu hemen görülebilen, ama Marx'ın ancak *Ham Taslak* üzerinde çalışırken ulaştığı kavramsal bir ayrımdır.[24] Daha sonra "değişmeyen" sermaye haline gelen şey, başlangıçta "değişmemiş", "değişemez" ya da "değişmez" değer şeklinde nitelenmiş ve "değişmiş," "değişebilir" ya da "yeniden üretilmiş değer"in karşısına konulmuştur.[25] Marx'ın "değişen" ve "değişmeyen" sermaye ifadelerini kullanmaya başlaması daha sonra, üretim süreci analizinin sonuna doğrudur.

Marx, değer yaratan ve değer koruyan emek arasındaki bu ayrımı, sermayenin kârını "üretim araçlarının emek süreci içersinde *kullanım-değerleri* sayesinde yerine getirdiği" "üretken hizmetler"den türetmeye çalışan burjuva savunucularının öne sürdüğü teorilere bir son vermek için kullanmıştır.[26] "Bir kapitalist şöyle düşünebilir (ve hesapları için işe de yarar): Eğer 50 taler pamuk, emek satın almak için 40 taler ve 10 taler de alet olmak üzere 100 talerlik bir sermayeye sahipse ve üretim maliyetlerinin bir kısmı olarak da artı yüzde 10 kâr hesaplarsa, o zaman emek, pamuk için 50 taler, emeğin geçimi için 40 taler, alet için 10 taler artı 50, 40 ve 10 talerin yüzde 10'unu yerine koymak zorundadır; böylece kapitalistin düşüncesine göre emek onun için 55 taler hammadde, emeğin geçimi için 44 taler ve 11 talerlik alet, toplam 110 taler yaratır." Marx "ama bu, iktisatçılar için tuhaf bir düşüncedir" diye ekler. "Eğer işçinin işgünü = 10 saat ise ve 8 saatte 40 taler, yani kendi ücretini yaratabiliyorsa, ya da aynı şey demek olan, kendi emek kapasitesini koruyabiliyor ve yerine koyabiliyorsa, o zaman sermaye açısından ücretini geri koymak için 4/5 güne ihtiyacı vardır ve sermayeye artı-emek olarak 1/5 ya da 10 taler verir." Öyleyse bu 10 talerlik artı, kapitalistin toplam kârını oluşturur. "Demek ki işçinin yaratmış olduğu toplam nesnelleşmiş emek, 50 talerdir, aletin ve hammaddelerin maliyeti ne kadar olursa olsun, daha fazlasını katamaz, çünkü onun işgünü kendisini bundan fazla emekte nesnelleştiremez..."[27] "Sıradan iktisatçının ve daha da sıradan kapitalistin...yüzde 10'un sermayenin tüm kısımları tarafından

24 "Bu noktanın gerçekten incelenmesi gerekir, çünkü değişmeyen değer, sermayenin korunmuş olan kısmı ile yeniden üretilen...yeni olarak üretilen kısmı arasındaki ayrım özsel bir öneme sahiptir" (*Grundrisse*, s. 368 [Cilt 1, 288]).

25 Krş. *Grundrisse*, s. 321, 377, 386, 395-96.

26 "Ama değişim-değeri olarak meta, her zaman sadece sonuç açısından düşünülür. Önemli olan, metanın sağladığı hizmet değil, üretim sürecinde ona sunulan hizmettir,...'Hizmet' kategorisinin J. B. Say ve F. Bastiat gibi iktisatçılara nasıl bir 'hizmet' vermesi gerektiği kolaylıkla görülebilir..." (*Katkı*, s. 37 [52]).

27 *Grundrisse*, s. 357 [Cilt 1, 263-4].

eşit oranlarda üretilmiş olduğu"[28] yanılsaması, bir yandan değerlenme sürecinde üretim araçlarının rolünün yanlış anlaşılmasına, öte yandan da gerçek artı-değer oranının, bir bütün olarak sermaye üzerinden hesaplanan bu oranla, yani kâr oranıyla karıştırılmasına dayanır.[29] Fakat sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranı, hiçbir şekilde "canlı emeğin nesnel emeği arttırmasının" oranını ifade etmez; çünkü bu artış sadece işçinin ücretini yeniden ürettiği artıya, yani ücretini yeniden üretmek için çalışmak zorunda olduğu sürenin üzerinde çalıştığı süreye eşittir."[30] Dolayısıyla bu artışın miktarı, güvenilir şekilde ancak üretilen yeni değerin sermayenin değişen kısmıyla ilişkisine göre belirlenebilir.

28 *a.g.e.*, s. 376 [Cilt 1, 279]. *Ham Taslak*'ta sık sık olduğu gibi, Marx, işçinin 40 taler artı değer yarattığı sayısal örneğin yerine, yanlışlıkla sadece 10 talerlik artı-değer yarattığı örneği koymuştur.

29 Bu çalışmanın kâr ve kâr oranı kategorileri hakkındaki 25. Bölüm'üne bakınız.

30 Marx şöyle devam eder: "Eğer işçi . . . kapitalistin işçisi olmasaydı ve 100 talerde içerilen kullanım-değerleriyle sermaye olarak değil de, sadece kendi emeğinin nesnel koşulları olarak ilişkilenseydi", o zaman doğal olarak artı-emek harcamak zorunda olmazdı. Diyelim ki günün yalnızca ¾'ünde çalışırdı. Ama bütün gün çalışsaydı, "malzeme ve alet hazır olduğu için," bu şekilde yaratılan yeni kazancı toplam 100 talerlik "sermayenin" bir yüzdesi olarak görmek aklına gelmezdi. Onun için, yüzde 25'lik artış sadece "dörtte bir ek geçim aracı satın alabileceği" anlamına gelirdi "ve kendisi kullanım-değerleriyle ilgilendiği için, onun açısından bu geçim araçlarının bizzat kendisi değerli olurdu." (*Grundrisse*, s. 375 [Cilt 1, 277])

15. Genel Artı-Değer Kavramı ve Bunun İki Temel Biçimi

Bir önceki bölüm, bizi Marx'ın sisteminin merkezi kategorisine, (Engels'in dediği gibi) "daha evvelki tüm ekonomiyi kökten değiştirecek ve tüm kapitalist üretimin anlaşılmasında bir anahtar sağlayacak olan"[1] artı-değer kategorisine götürmüştür.

Kapitalist üretim sürecinde meydana gelen değer artışlarının, hiçbir şekilde sermayenin nesnelleşmiş öğelerinin "üretken hizmetlerinden," üretim araçlarından türetilemeyeceğini görmüştük. "Malzeme ve makine biçiminde yapılan yatırımlar, sadece bir biçimin yerine diğerinin geçirilmesidir...Bunların değeri, alet ve malzeme olarak hizmet ettikleri şimdiki üretimin değil, daha önceki üretimin sonucudur." Bu nedenle üretim sürecinde gerçekten üretilen tek değer, "yeni emek miktarının eklediği değerdir. Fakat bu değer, ücretleri yeniden üreten gerekli emekten...ve de artı-emekten, dolayısıyla gerekli olanın üzerindeki ve ötesindeki artı-değerden oluşur."[2] Bu yüzden kapitalist biçimde "para kazanmanın" sırrı, hiçbir üretim aracına sahip olmayan ücretli emekçinin, yaşamını sürdürmek için gerekli olan zamanın ötesinde çalışmaya zorlanması, yani ancak yaşamının bir kısmını aynı anda sermayeye feda ederse yaşayabilecek olması gerçeğiyle çözülmüş olur. Sermaye kendisini

1 *Kapital II*, s. 16 [25].
2 *Grundrisse*, s. 595 [Cilt 2, 80].

ancak bu sayede değerli kılar ve artı-değer yaratır. "Sermaye tarafından artı-değer olarak görünen şey, işçi tarafından tam da işçi olarak gereksinimlerinin üstünde, yani kendisini canlı tutmak için gerekli olan doğrudan gereksinimlerinin üstündeki artı-emekle aynı şey olarak görünür."[3] Bu bakımdan, ücretli emeğin toplumsal durumuyla daha önceki çağlarda sömürülen sınıfların durumu arasında temel bir fark yoktur; çünkü "*sermayenin hâkim olduğu yerde* (aynen her çeşit köleliğin, angaryanın ya da serfliğin olduğu yerdeki gibi) *işçinin mutlak emek-zamanı*,[4] *onun önüne, gerekli emek-zaman boyunca çalışmasına izin verilmesinin, yani emek kapasitesini sürdürmesi için gerekli olan emek-zamanı, kendisi için olan kullanım-değerlerinde gerçekleştirmesine izin verilmesinin koşulu olarak konur.*"[5] Dolayısıyla, tıpkı daha önceki sömürü biçimleri gibi, sermayenin sömürü biçimi de, doğrudan üreticilerin artı-emeğine dayanır. İnsan emeği eğer sadece üreticilerin yaşamını sürdürmesi için gerekenleri sağlasaydı, sermaye ilişkisinin (serflik ve köleliğin de) mümkün olamayacağı açıktır. Bir İngiliz yazar 1821'de "eğer bir ülkenin tüm emeği, yalnızca bütün nüfusun geçimini sağlamaya yetseydi, artı-emek, sonuçta da sermaye olarak biriktirilebilecek hiçbir şey olmazdı."[6] Sonuç olarak, elverişli doğal koşullar ya da insan emeğinin görece yüksek derecedeki verimliliği, her türlü sömürü biçiminin, bütün sınıf egemenliği biçimlerinin önkoşullarını oluşturur. Bu anlamda, "artı-değerin vs. *doğal bir yasaya*, yani doğayla değişimi içersindeki insan emeğinin verimliliğine dayandığı söylenebilir."[7] Ama tüm artı-emeğin bir artı-ürünü önvarsaydığı olgusundan, bunun tersinin de, yani sadece bir artı-ürün olanağının fiili artı-emeği yarattığının da doğru olduğu sonucu çıkmaz. Üreticileri gerekli emek-zamanın ötesinde çalışmaya zorlayan ilişkilerin ortaya çıkması gerekir. Marx bu bağlamda, Kasım 1857'de *The Times*'ta yayımlanan ve "Quashee"lerden (Jamaika'daki özgür Siyahlardan[8]) şikâyet eden Batı

3 a.g.e., s. 324-25 [Cilt 1, 235].

4 Yani artı-değer içeren emek-zaman.

5 a.g.e., s. 533 [Cilt 2, 25].

6 *Grundrisse* s. 397'de [Cilt 1, 298-99] bahsi geçen, *The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from principles of political economy in a letter to Lord John Russell (Lord John Russell'a bir mektupta, politik ekonominin ilkelerinden çıkarılan Ulusal Zorlukların Kaynağı ve Çareleri)* başlığını taşıyan anonim broşürden alınmıştır (*Teoriler III*, s. 251).

7 *Teoriler III*, s. 332. (Marx'ın ekonomi üzerine çalışmalarında "artı-değerin doğal temeli" sorusuna farklı yönlerden ışık tutan çeşitli pasajlar bulunabilir. En önemlileri: *Teoriler I*, s. 49, 151-53; *Teoriler II*, s. 16-17, 406-07; *Teoriler III*, s. 332, 449; *Grundrisse* s. 324-25, 641-42; *Kapital I*, s. 647-48, 650-51; *Kapital III*, s. 632-34, 790-92).

8 Britanya sömürgesi olan Jamaika'da kölelik 1833'te kaldırıldı. Sir Alan Burns'ün

Hint Adaları'ndaki bir plantasyon sahibinin mektubundan alıntı yapar. "Bu kişi büyük bir ahlaki öfkeyle," Quasheelerin kendilerini ücretli emekçi olarak şeker plantasyonlarında kiralamak yerine, nasıl "sadece kendi tüketimleri için gerekli olan neyse onu üretmekle yetindiklerini ve bu 'kullanım-değerinin' yanı sıra, tembelliği (zevk ve aylaklığı) gerçek bir lüks olarak gördüklerini; şeker ve plantasyonlara yatırılan sabit sermayeyi hiç umursamadıklarını, tersine plantasyon sahibinin yaklaşan iflasını alaycı bir sırıtışla gözlediklerini, hatta onlara öğretilen Hıristiyanlığı bile bu kötü niyetli zevk ve aylaklık halinin bir süslemesi olarak istismar ettiklerini" anlatır. Bu Siyahlar, "köleliği ücretli emekçi olmak için değil, kendi tüketimleri için çalışarak kendi geçimin sağlayan köylüler olmak için bitirmişlerdir.[9] Sermaye onların karşısında serma-

History of the British West Indies (1954) adlı çalışması, s. 525'teki "nesnel" (yani aslında sömürgecilerin tarafını tutan) anlatımına bakınız.

9 Batı Hintli plantasyon sahibinin, mektubunda son derece abartılı olduğu gayet açıktır. Gerçekte "Quashee"lerin büyük çoğunluğu "kendi zorunlu tüketimlerini" karşılayabilecekleri toprağın mülkiyetine sahip değildi. Bu nedenle önceki efendilerine ait plantasyonlarda açlık düzeyinde ücretlerle çalışmak zorundaydılar. Durumlarının ne kadar umutsuz olduğu –diğer şeylerin yanında– Ekim 1865'te Jamaikalı Siyahların isyanıyla ortaya çıkmıştır ve bu isyan Britanya hükümeti tarafından gaddarca bastırılmıştır. (Marx ve Engels arasındaki yazışmalarda bu olayın yankıları için bkz. (*MEW* Cilt 31, s. 155, 157, 159, 187.)

Bu bağlamda, bizatihi İngiltere'de eski köle sahiplerinin, en ateşli savunucularını meşhur "anti kapitalist romantik" Thomas Carlyle'ın şahsında bulduğu hatırlanmalıdır. Carlyle, *Occasional Discourse on Negro Slavery* adlı broşüründe şöyle yazar: "Siyah bir adamın, günde yarım saat çalışarak (hesap böyle) güneş ve toprağın yardımıyla kendisine yetecek kadar balkabağı elde ettiği bir yerde, daha zor bir işte çalıştırılmaya direnmesi normaldir! Bilim, arz ve talebin bu kişiye uygulanması gerektiğini söyler, ama böyle bir adam söz konusu olduğunda bu, işi yokuşa sürmek demektir. Güçlü güneş bedavadır, bu insansız ya da az insanlı bölgelerdeki zengin toprak ise neredeyse bedavadır; bunlar bu yöredeki adamın 'arzıdır;' bunlara günde verilecek yarım saat, onun 'talebi' olan balkabağını üretecektir. Talihli siyah adam, arz ve taleple hesabını çabukça kapatır: Bu tropik yörelerin daha az talihli beyaz adamı ise bu hesabı o kadar çabuk kapatamaz. Beyaz adamın kendisi çalışamaz ve balkabağı zengini olan Siyah komşusu, ona yardım etmek telâşına girmez. Balkabakları içinde yüzen, sakarin şerbetleri emen ve yaradılıştan gayet rahat olan Siyah adam, daha az talihli Beyaz adamın 'talebini' duyabilir ve bu talebi karşılamak için acele etmeyebilir. Yüksek ücretler, artar; mahsul bekleyemeyeceği için yüksek ücretler daha da artar; öyle ki bu ücretleri karşılayacak kadar makul bir ürün bolluğu yoktur!" Dahası, "eğer Quashee bu şekerleri, tarçınları ve Batı Hint adalarının muhteşem ürünlerini tüm insanlığın yararı için üretmeye samimi biçimde yardım etmeyecekse, o zaman Powers da" (yani Carlyle'ın çevirmenlik yaptığı değerli Lordumuz) "Quashee'lerin kendi tembel çıkarları için orada balkabağı yetiştirmelerine izin vermeyecek, çok geçmeden zengin toprağı gölgeleyen tembel bir sukabağı gibi onu oradan atacaktır; onu ve onuna katılan herkesi – hem de belki çok feci bir şekilde...Hayır, tanrılar Batı Hint Adaları'nda balkabaklarının yanında baharatların ve değerli ürünlerin de yetişmesini istiyor; tanrılar Batı Hint Adaları'nı

ye var olmuyor, çünkü bağımsızlaşmış zenginlik ancak ya *doğrudan* zorla çalıştırma olarak kölelik ya da *dolaylı* zorla çalıştırma olarak ücretli emek temelinde var olabilir." Marx şunu da ekler: "Zenginlik, doğrudan zorla çalıştırılan emeğin karşısına sermaye olarak değil, daha ziyade bir *tahakküm ilişkisi* olarak çıkar...bu yüzden zenginliğin kendisi, zenginlik olarak değil sadece haz olarak değer taşır ve bu nedenle asla" sermaye ilişkisinin yapabildiği gibi, *"genel çalışkanlık"* ve evrensel bir uygulama "yaratamaz."[10]

Son cümlede, sermayenin "başkalarının emeğinin bir üreticisi olarak, bir artı-emek soğurucusu olarak ve bir emek gücü sömürücüsü olarak"[11] oynadığı *özel* role gönderme yaptık. Daha önceki çağlardaki hâkim sınıflar da tebaalarından zorla önemli miktarda artı-emek elde etmeyi başarmışlardır. Fakat üretici güçlerin henüz daha çok az geliştiği yerde, artı-ürün de nispeten küçük kalmak zorundadır ve "efendiler hizmetkârlarından çok daha iyi yaşıyor değildir."[12] Diğer taraftan şu da açıktır ki "ürünün değişim-değerinin değil, *kullanım-değerinin* egemen olduğu herhangi bir toplumun ekonomik oluşumunda, artı-emek aşağı yukarı sınırlı bir gereksinimler kümesi ile sınırlı olacak ve *üretimin kendi*

---

yaratırken şöyle dediler: Batı Hint Adaları'na çok daha fazla sayıda cesur, çalışkan adam yerleşsin, bereketli balkabaklarıyla ne kadar 'mutlu' olsalar da uyuşuk, iki ayaklı sığırlar değil!" Jamaikalı siyahlara *Laudator temporis acti* [mazi aşığı] Carlyle, şöyle vaaz verir: "Artık köle değilsiniz, bundan kaçınmak mümkün olsa sizleri yine köle olarak görmeyi ben de arzu etmem; ama kesin olan şu ki doğuştan sizden daha akıllı, sizlerin efendisi *olarak doğmuş kişilerin* hizmetçisi, Beyazların hizmetçisi olmak zorunda kalacaksınız -- bundan hangi ölümlü kuşku duyabilir ki? Sizden daha akıllı doğdular. Siyah dostlarım şuna inanmalısınız ki siz ve tüm insanlar için Dünyanın Yasası daima şu olmuştur: Daha budala olanlarımızın daha akıllılara hizmetçi olması; ve her ikisi de yaklaşık olarak aynı ölçüde aynı şeye boyun eğinceye dek her ikisinin de üzüntü, abeslik ve hayal kırıklığından başka bir şey görmeyecektir ...Ben derim ki eğer Cennet'in yasasına boyun eğilmezse, sizin ve bizim için ne esenlik ne de hatta var olmak mümkün olacaktır. Eğer 'köle,' aslında yaşam boyu ya da uzun vadeli ve kolay feshedilemez bir sözleşmeyle 'kiralanmış hizmetçi' demekse, şunu sormak isterim ki insanla ilgili her şeyde, doğru koşullar bir kez bulunduktan sonra, 'uzun vadeli sözleşme' kesinlikle en çok arzu edilen sözleşme değil midir? Yaşam boyu kiralanmış hizmetçi, varmış gibi yapmadığım doğru koşullar bir kez bulunduğunda, bana bir aylığına ya da bir günde feshedilebilir bir sözleşmeyle kiralanmış bir hizmetçiye göre daha tercih edilir görünüyor. Daha yerini bulmamış bir hizmetçi, yani göçebe yetiştirilmiş bir hizmetçiyle efendisi arasında iyi bir ilişki kolay kolay doğamaz!" (J. Bigelow, *Jamaica in 1850: or, the Effects of Sixteen Years of Freedom on a Slave Colony*, New York 1851, s. 118-27'den alıntılanmıştır.) Carlyle'ın daha sonraki gelişimi için krş. *Kapital I*, s. 366 [269].

10 *Grundrisse*, s. 326 [Cilt 1, 336].

11 *Kapital I*, s. 425 [323].

12 *Teoriler II*, s. 16 [12].

karakterinden sınırsız bir artı-emek ihtiyacı doğmayacaktır."[13] Artı-emeğe el konulması, yalnıza kapitalizmde kendinde bir amaç haline gelir ve bunun sürekli genişlemesi, üretim sürecinin vazgeçilmez bir koşulu olur. Sermayenin elinin altında, "enerji, sınırsızlık ve yararlılık" bakımından daha önceki toplumların doğrudan zorla çalıştırılan emeğini çok çok aşan ve bu nedenle kapitalist üretim biçimini "çığır açıcı bir sömürü biçimi" [14] olarak gösteren araçlar ve güçler[15] vardır." Bu bağlamda Marx, her şeyden evvel, göreli artı-değer üretimini düşünmektedir.

Artı-emeği artırmanın, birincisi emek sürecinin basitçe uzatılması, ikincisi de belli bir işgünü uzunluğu içersinde emek verimliliğinin arttırılması ya da yoğunlaştırılması[16] olmak üzere iki temel yöntemi vardır. Birinci durumda artı-emek, üreticilerin çalıştığı toplam çalışma süresinin arttırılmasıyla, ikincisindeyse gerekli emek-zamanın kısaltılmasıyla elde edilir. Bu nedenle Marx birincisine mutlak, ikincisine de göreli artı-değer adını verir. Birincisinin temeli "toprağın, tabiatın doğal verimliliği"[17] iken, ikincisi "emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişmesi"ne[18] dayanır. Buna karşılık, artı-emeğin ilk biçimi, ikinci biçimin yalnızca genel temeli olmakla kalmaz, ayrıca ondan çok daha eskidir. Aslında bu, genelde insan sömürüsü kadar eskidir, bu yüzden de tüm sınıflı toplumlarda ortak olduğu söylenebilecek bir sömürü biçimidir.[19]

---

13 *Kapital I*, s. 345 [250].

14 *Kapital II*, s. 37 [43].

15 Marx *Ham Taslak*'taki bir başka bölümde kapitalizme kadar paranın "genel çalışkanlık aracı" haline gelmediğini, para için didinmenin "herkesin dürtüsü" haline gelmediğini belirtir. "Emeğin amacı, bireyin özel gereksinimleriyle özel bir ilişki içersinde bulunan özel bir ürün değil de, para, genel biçimiyle zenginlik olduğu zaman...bireyin çalışkanlığının sınırı yoktur; bunun özelliğine kayıtsızdır ve bu amaca hizmet eden her biçimi alır." Kuşkusuz Marx şunu da ekler: "Genel çalışkanlık ancak emeğin her eyleminin, zenginliğin belirli bir biçimini değil, genel zenginliği ürettiği yerde olanaklıdır; dolayısıyla burada, bireyin ödülü de paradır." Bu yüzden ücretli emek olarak emeği önvarsayar. *Grundrisse*, s. 224 [Cilt 1, 146]).

16 *Kapital I*, s. 533 [422].

17 Sonuç olarak artı-emek olanağı, tarımsal emeğin doğal verimliliğine bağlıdır ve bu Marx'a göre Fizyokrat doktrinin çekirdeğini oluşturur (*Kapital III*, s. 784 [559]).

18 *Teoriler III*, s. 449.

19 Artı-emeğin bu biçimi, serflik ve kölelik sistemlerinde hâkim bir rol oynamıştır. Tersine, göreli artı-emek, kapitalizm öncesi koşullarda ancak ara sıra ortaya çıkar. Bu yüzden, örneğin 17-19. *yüzyıllarda Doğu ve Orta Avrupa'da* ihracat için üretim yapan feodal beyler bazen serflerine "ölçülü zora dayalı çalışmayı" dayatmaya çalışmışlardır (*"Gemessene Robot"* – bir Avusturya-Bohemya deyimi). (Krş. Maria Theresa ve II. Joseph'in bu "standart zora dayalı çalışma"yı [Mass-robot] yasaklayan fermanları) Yine de, feodal beylerin bu girişimleri, çoğunlukla o zamanlar hâkim olan tarımsal tekniğin ilkelliği yüzünden hüsrana uğramıştır. Richard Jones, *Essay on the Distribution of Wealth and on*

Ayrıca mutlak artı-değer, özellikle kapitalist üretim biçiminin başlangıç döneminde, sermaye önce "emek sürecini *mevcut ya da tarihsel olarak aktarılan şekliyle* ele geçirip, sadece bu sürecin zamanını uzattığında," [20] sermaye için vazgeçilmezdir. Dolayısıyla mutlak artı-değer burada belirleyici bir rol oynar ve sonuçta bu belirli gelişme düzeyinde, "sermaye egemenliği altında üretim ile daha önceki üretim sistemleri arasındaki fark," ilkinde artı değerin çekilip alınması "değişim *aracılığıyla* dolayımlanırken", önceki üretim sistemlerinde bunun "doğrudan zor yoluyla ortaya konulması" anlamında, sadece biçimsel bir farktır. "Kullanım-değerleri burada değişim-değerleriyle aynı basit ilişki içersinde çoğalır ve dolayısıyla artı-emeğin bu biçimi, hem kullanım-değerinin başlıca ve hâkim mesele olduğu kölelik ve serflik vb. üretim biçimlerinde, hem de doğrudan değişim-değerine ve ancak dolaylı olarak kullanım-değerine yönelen sermaye üretim biçiminde ortaya çıkar."[21] Yine de mutlak artı-emeğe el konulması ne kadar önemli ve vazgeçilmez olursa olsun, kapitalist üretim biçiminin özünü ayırt eden, mutlak artı-emek değildir. (Kapitalist üretim biçiminin yöntemlerinin, her iki artı-emek türünün birleştirilmesine dayandığını daha sonra göreceğiz.) Kapitalist üretim biçiminin özü, daha ziyade, gerekli emek-zamanın başlangıçtaki doğal sınırlarını geriye çekmek ve böylece artı-emek alanını giderek arttırmak için, emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarının sürekli devrimcileştirilmesine dayanır. Bu nedenle "sermaye üzerine kurulu üretim biçiminin endüstriyel ve ayırt edici tarihsel karakteri," [22] mutlak değil göreli artı-emekte ortaya çıkar. Sermayenin, "göreli artı-değer üretimi için emeğin üretken gücünü mahmuzladığı...ücretli emek üzerinde zorlayıcı bir güç olduğu sürece" üretken olmasının asıl anlamı budur.[23]

Bu bakımdan sermayenin üretim biçimiyle önceki çağların üretim biçimleri arasındaki fark çok daha derine gider. Kapitalist üretim biçiminin baştan beri değişim-değerine yönelik olduğunu ve kullanım-değeri üretiminin bir amaç değil, yalnızca amacın, sermayenin değerlenmesi-

---

the Sources of Taxation (1831, s. 37 38) adlı çalışmasında bu duruma değinmiştir. Bunun hakkında *Teoriler III*, s. 400'de şöyle denir: "Rant ancak, ya kiracının emeğinin daha becerikli ve etkin kullanımıyla (göreli artı-emek), ki bu mal sahiplerinin tarım bilimini ilerletmedeki yeteneksizlikleri yüzünden engellenmiştir, *ya da* sömürülen toplam emek miktarındaki artışla çoğaltılabilir."

20 *Kapital I*, s. 432 [329].

21 *Grundrisse*, s. 769 [Cilt 2, 231].

22 A.g.e., s. 769 [Cilt 2, 231].

23 *Teoriler I*, s. 93 [86].

nin bir aracı olduğunu vurguladık. Ama bu, sermayenin yalnızca artı-emeği dayatmak değil, ayrıca onu artı-değer olarak gerçekleştirmek zorunda olduğu anlamına gelir.

Bu ifadeden iki sonuç çıkar. Birincisi, "bir noktada yaratılan artı-değer, *bir başka* noktada, karşılığında değişilebileceği artı-değer yaratılmasını gerektirir." "Sermayeye dayalı üretimin önkoşulu bu nedenle, ister bizzat dolaşım alanı doğrudan genişlesin isterse *üretim noktaları olarak içersinde başka noktalar yaratılsın, sürekli genişleyen bir dolaşım alanının üretilmesidir*...Bu yüzden sermaye nasıl bir taraftan daha da fazla artı-emek yaratma eğilimi taşıyorsa, aynı zamanda daha çok değişim noktası yaratmak gibi tamamlayıcı bir eğilime de sahiptir; yani burada, *mutlak* artı-değer ya da artı-emek açısından bakıldığında, kendisine, tamamlayıcı bir şey olarak, daha çok artı-emek katmayı, yani aslında sermayeye dayalı üretimi ya da buna karşılık gelen üretim biçimini yaymak ister."[24] Dolayısıyla her sınır, sermayeye "aşılması gereken bir engel olarak" görünür, çünkü sermaye "üretimin her uğrağını değişime tabi kılma ve değişime girmeyen doğrudan kullanım-değeri üretimini ortadan kaldırma, yani sermayeye dayalı üretimi daha önceki üretim biçimlerinin yerine geçirme" arayışı içindedir. Sonuçta, ticaret "bizatihi üretimin asıl kapsayıcı önvarsayımı ve uğrağı olarak" görünür ve "*dünya piyasası* yaratma eğilimi, doğrudan sermaye kavramının kendisinde verilidir."[25]

Diğer taraftan *Ham Taslak*'ta, üretici güçlerin çoğalmasına ve gelişmesine dayalı *göreli* artı-değer üretimini ilerletmek için, sermayenin "daha önce üretici çember için olduğu gibi, dolaşım içindeki tüketim çemberini de genişletmesi" gerektiğini okuruz. Bu nedenle kapitalist üretim biçimi, "birincisi, var olan tüketimin niceliksel genişlemesini; ikincisi, var olan gereksinimlerin daha geniş bir çevreye yayılmasıyla yeni gereksinimlerin yaratılmasını; üçüncüsü, yeni gereksinimlerin üretilmesini ve yeni kullanım-değerlerinin keşfedilip yaratılması"nı gerektirir. Bir başka deyişle, asıl mesele, "kazanılan artı-emeğin yalnızca niceliksel bir fazlalık olarak kalmaması, daha ziyade, emeğin içindeki

24 Marx, bu anlamda, *Grundrisse*'deki diğer pasajlarda (s. 542, 771 [Cilt 2, 34, 233]) "sermayenin propagandacı eğilimi"nden bahseder. *Kapital*'de bu "propagandacı eğilimler"den Cilt I, s. 649'da [523] söz edilir.

Krş. Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*, s. 467 [359]. "Yeryüzünü yutma ve diğer tüm ekonomileri silme eğilimi taşıyan ve yanı başında hiçbir rakibi hoş görmeyen kapitalizm, propaganda silahına sahip ilk ekonomi biçimidir." (Ayrıca Hilferding de *Finans Kapital*, s. 289'da kartellerin "propaganda gücü"nden bahseder.)

25 *Grundrisse*, s. 407-8 [Cilt 1, 308-309].

niteliksel farklardan oluşan çemberi sürekli genişletmesi...onu daha da çeşitlendirmesi ve kendi içinde farklılaştırmasıdır...Örneğin, daha önce 100 sermayenin kullanıldığı yerde, üretici gücün iki katına çıkmasıyla, şimdi yalnız 50 sermayenin kullanılması gerekir ve böylece 50 sermaye ve onun karşılığı olan gerekli emek serbest kalır; o zaman serbest kalan sermaye ve emek için, yeni bir gereksinimi karşılayacak ve ortaya çıkaracak, nitel bakımdan değişik, yeni bir üretim dalı yaratılmalıdır.[26] Eski endüstrinin değeri, sermaye ve emek ilişkisinin kendisini yeni bir biçimde ortaya koyduğu yeni endüstri için fon yaratılarak korunur. Bu yüzden nesnelerdeki yeni, yararlı nitelikleri bulmak için tüm doğanın araştırılması; tüm iklimlerde ve tüm ülkelerde üretilmiş ürünlerin evrensel değişimi; doğal nesnelere yeni kullanım-değerleri kazandıran yeni (yapay) işlemler...böylece doğa bilimlerinin en yüksek noktaya kadar geliştirilmesi; aynı şekilde toplumun kendisinden doğan yeni gereksinimlerin bulunması, yaratılması ve karşılanması; toplumsal insanın tüm niteliklerinin geliştirilmesi, niteliklerinde ve ilişkilerindeki zenginliği nedeniyle bu insanın gereksinimleri bakımından da olabildiğince zengin bir biçimde üretilmesi –bu insanın, çok yönlü bir şekilde doyuma ulaşabilmesi adına, çok çeşitli zevklere sahip olabilmesi ve dolayısıyla yüksek derecede kültürlü olması gerektiğinden, mümkün olan en genel ve evrensel toplumsal ürün olarak üretimi– aynı şekilde sermaye üzerine kurulu üretimin bir koşuludur."[27]

Marx şöyle devam eder: kapitalist üretim, "bir yandan evrensel çalışkanlığı yaratırken, öte yandan doğal ve insani özelliklerin genel sömürüsüne dayalı bir sistemi, tıpkı tüm fiziksel ve zihinsel özellikleri kullandığı gibi bilimin kendisini de kullanan genel bir yararlılık sistemi[28] de yaratırken bu toplumsal üretim ve değişim çemberinin dışında kalan hiçbir şey, kendinde üstün ya da kendisi için meşru bir şey olarak görünmez. Böylece sermaye, burjuva toplumu yaratır ve doğa ile birlikte toplumsal bağın da bizzat toplumun üyeleri tarafından evrensel olarak temellük edilmesini sağlar. Dolayısıyla sermayenin büyük uygarlaştırıcı etkisi budur, o daha öncekilerle karşılaştırıldığında, diğer hepsinin sa-

26 Yalnızca araba, buzdolabı, televizyon, vs. için yeni yaratılan ihtiyaçları düşünmek yeterlidir.

27 *Grundrisse*, s. 408-9 [*Cilt 1*, 309-10].

28 Marx burada 17. ve 18. yüzyılların filozofları ve iktisatçıları tarafından geliştirilen "Yararlılık Doktrini"ni ima ediyor. Onun *Alman İdeolojisi*, s. 268 ve *Kapital I*, s. 758-59'da (Not 2, s. 609) [s. 626, dipnot 69] yararlılık teorisinin gelişimi hakkındaki açıklamalarına da bakılmalıdır.

dece insanlığın *yerel gelişmeleri* ve *doğaya tapınma* olarak göründüğü bir toplum aşaması yaratır. Doğa ilk kez insan türü için sadece bir nesne, yalnızca bir yararlılık meselesi haline gelir; kendisi için bir güç olarak kabul edilmesi son bulur; bağımsız yasalarının teorik keşfi bile, ister tüketim nesnesi, isterse üretim aracı şeklinde olsun, sadece insan ihtiyaçlarına tabi kılınacak bir kurnazlık[29] olarak görünür. Bu eğilime uygun olarak sermaye, ulusal engeller ve önyargılar kadar doğaya tapınmanın da mevcut ihtiyaçların geleneksel, sınırlı, rahat ve kalıplaşmış bir şekilde tatmininin ve eski hayat tarzlarının yeniden üretilmesinin de ötesine geçer. Üretici güçlerin gelişmesini, gereksinimlerin genişlemesini, üretimin her yönden gelişmesini, doğal ve zihinsel güçlerin değişilmesini ve sömürülmesini sınırlayan tüm engelleri yıkarak, bütün bunları tahrip eder ve sürekli değiştirir."[30]

Sermayenin "propagandacı" ve "uygarlaştırıcı" eğilimlerinin, onun mutlak ve göreli artı-değer elde etme güdüsünden kaynaklanmasıyla ilgili olarak bu kadarını söylemek yeterlidir. İlk kez *Ham Taslak*'ın dolaşım sürecine ayrılan kısmında geliştirilen bu düşünce çizgisi, yeni bir şeyi temsil eder. *Kapital*'de (ara sıra dile getirilen noktalar dışında) bu konuya yer verilmediği için, bunu burada gündeme getirmeyi uygun bulduk. Ayrıca iki temel artı-değer biçimi arasındaki farktan kaynaklandığı için, Marx'ın çalışmasının "sermayenin üretim süreci"ni ele alan bölümün yapısına da dikkat çekmek gerekir. Sadece genel olarak sermayenin değerlenmesini açıklamakla ilgilendiği sürece Marx, göreli artı-değeri görmezden gelebilmişti, gelmek zorundaydı ve kendisini mutlak biçimin analiziyle sınırlamalıydı. Oysa analizin vurgusu bu noktada değişir: Eğer sermayenin kendisi için en uygun varoluş biçimini neden makineleşmiş fabrikada yarattığını ve kapitalist üretimin gelişme süreci içersinde, karşılığı ödenmeyen canlı emeğin karşılığı ödenen emeğe oranı sürekli arttığı halde, neden canlı emek kitlesinin, üretim araçlarında nesnelleşmiş

29 Marx bir kez daha Hegelci bir kavramdan yararlanıyor. Lukacs şöyle yazar: "Aklın kurnazlığı'nın Hegel'in daha sonraki felsefesinin merkezi kavramı olduğu iyi bilinir. Daha sıradan terimlere tercüme edildiğinde, bu ifade, insanların kendi tarihlerini kendilerinin yaptıkları ve tarihsel olayların ardındaki gerçek itici gücün insanların tutkularında ve bireysel, egoist özlemlerinde bulunduğu fikrine gönderme yapar; fakat bu bireysel tutkuların bütünlüğü yine de söz konusu insanların istemiş oldukları ve elde etmeye çabaladıkları şeyden *başka bir şey* üretmekle sonlanır. Yine de bu başka sonuç, rastlantısal bir sonuç değildir, tam tersine, tarih yasalarının, (Hegel'in terimini kullanırsak) 'tin'in kendisini fiili olarak göstermesi işte burada olur" (*The Young Hegel*, 1975, s. 354).

30 *Grundrisse*, s. 409-410 [Cilt 1, 311]. Bunu, bu eğilimin *Komünist Manifesto*'daki iyi bilinen açıklamasıyla karşılaştırınız.

emeğe kıyasla sürekli düştüğünü açıklamak istiyorsak, göreli artı-emeğe ve göreli artı-değere doğru ilerlemek zorunlu hale gelir. (Bu konu, bu çalışmanın 17. ve 18. Bölüm'lerinde ele alınacaktır.)

16. Göreli Artı-Değer ve Üretken Güç

(Kapitalist Üretim Biçiminin Gelişmesiyle Sermayenin Değerlenmesinin Giderek Zorlaşması Üzerine)

Bu noktada, *Kapital*'in I. Cilt'inde olmamasına rağmen, *Ham Taslak*'ta birtakım ayrıntılara giren bir analiz mevcuttur.

Sermayenin üretim biçiminin asıl ayırt edici özelliğinin, ona özgü olan şeyin, göreli artı-değer elde etme çabası olduğunu görmüştük. Sermaye ancak bu sayede maddi üretim güçlerinin gelişimini sürekli olarak ilerletebilir ve toplumsal ilerlemenin kendisini zenginliğin hizmetine tabi kılabilir.[1]

Fakat sermaye bunu yaparken, kendi doğasından gelen ve sermayenin üretim biçimini zorunlu ama yalnızca geçici bir gelişme dönemi olarak gösteren engellerle karşılaşır.[2]

Sermaye toplumun üretici güçlerini, ancak kendisini değerli kıldığı kadarıyla, artı-değer yarattığı sürece geliştirebilir. Oysa sermayenin değerinin genişlemesi, gerekli ve artı-emek arasındaki ilişkinin sınırlarıyla kısıtlanmıştır. Bundan, üretici güçler geliştikçe ve gerekli emek "en düşük" sınırına yaklaştıkça, sermayenin değerlenmesinin de giderek daha çok zorlaşması gerektiği sonucu çıkar.

---

1 *Grundrisse*, s. 589-90 [Cilt 2, 75-6].

2 Burada sermayenin ve artı-değerin gerçekleşmesinin zorunluluğundan kaynaklanan engelleri görmezden geliyoruz. (Bu mesele Marx tarafından ilk kez *Ham Taslak*'ta sermayenin dolaşım sürecine ayrılan bölümünde ele alınmıştır.)

Gerekli emeğin artı-emeğe oranının 1:1 olduğunu varsayalım. Yani işçi, kendisi için ne kadar çalışıyorsa kapitalist için de o kadar çalışır

"Kapitalist, işçinin bütün işgününü kendine mal ederek ve sonra da bunu üretim sürecinde, sermayesini oluşturan maddelerde tüketerek, ama değişim sürecinde işçiye sadece onda nesnelleşen emeğin, yani işçinin yarım günlük emeğinin karşılığını vererek kendi sermayesinin artı-değerini, yani bu örneğe göre yarım günlük nesnelleşmiş emeği yaratır." Şimdi varsayalım ki "emeğin üretken güçleri iki katına çıkmış olsun... yani aynı emek aynı sürede iki kat *kullanım-değeri* yaratsın."[3] O zaman işçi bütün gün yaşamak için, bir işgününün yalnızca dörtte biri kadar çalışmak zorunda kalacaktır. Eğer emek zamanın dörtte biri kesilseydi, kapitalist yine aynı miktarda artı-emeğe el koyabilirdi. Elbette kapitalist, bir kapitalist olarak kendi sermayesinin sürekli artarak değerlenmesini amaçlamak zorunda olduğu için, işgününün bu şekilde kısaltılmasına razı olmaya yanaşmaz, üstelik diğer kapitalistlerle rekabet yüzünden bunu yapmak zorunda olmadığında bile bu değişmez. Dolayısıyla işçiyi tam gün çalıştırmalıdır. "Üretken gücün, işçinin ¼ günlük çalışmayla tüm gün yaşamasına olanak sağlayacak şekilde artması, işçinin daha önce kapitalist için sadece $^{2}/_{4}$ gün çalışırken şimdi ¾ gün çalışmak zorunda olduğu anlamına gelir. İşçinin emeğinin artan üretken gücü, kendisinde nesnelleşen emeğin yerine koyulması için gereken sürenin kısalması anlamına geldiği ölçüde,...sermayenin değerlenmesi için çalıştığı sürenin uzaması şeklinde ortaya çıkar..."[4]

Marx, burada çarpıcı bir şey meydana gelir diyerek devam eder; emeğin üretkenliği ikiye katlanmıştır, ama artı-emek (ya da artı-değer) -günün dörtte ikisinden dörtte üçüne çıkarak – sadece yarı yarıya artmıştır. "Öyleyse bu, (işçinin bakış açısından) artı-emeğin ya da (sermayenin bakış açısından) artı-değerin, üretken güçle aynı sayısal oranda artmadığını gösterir." Tersine eğer işçi başlangıçta tüm gün yaşamak için günün üçte ikisinde çalışmış olsaydı, gerekli emek, üretken gücün ikiye katlan-

3 Marx şöyle ekler: "Bu ilişkide şimdilik" (yani analizin mevcut aşamasında), "kullanım-değeri, yalnızca işçinin işçi olarak hayatta kalması için tükettiği şey olarak tanımlanmıştır: *paranın* dolayımıyla, kendi canlı çalışma kapasitesinde nesnelleşen emek karşılığında değiştiği yaşam araçlarının miktarı." (*Ham Taslak*, s. 334 [Cilt 1, 243]) Bir başka deyişle, üretici güçteki artış, ancak "ürünleri, doğrudan ya da dolaylı olarak işçinin tüketim araçlarının oluşumuna giren" sanayi dallarını etkilediği kadarıyla analiz edilebilir. Bunun tersi bir varsayım, sonuçlarını değiştirmeden sadece analizi karmaşıklaştırmaya hizmet eder.(Krş. *Teoriler I*, s. 213 [204] ve devamı, *Kapital I*, s. 436 [326-7]).

4 *Grundrisse*, s. 334-35 [Cilt 1, 243-4].

masıyla üçte ikiden üçte bire düşer, buna uygun olarak da artı-emek ikiye katlanırdı. "Emeğin üretken gücündeki artışın sermayenin değerini" hangi ölçüde arttırdığı, "işçide nesnelleşen emek ile işçinin canlı emeği arasındaki ilk orana (burada işçinin toplam işgünü 'daima bir sınır olarak görünür') bağlıdır." Elbette kapitalist, bütün işgününün belli bir kısmını her zaman işçide nesnelleşen emek karşılığında değişmek zorunda olduğu için, işgününün tamamına hiçbir zaman el koyamaz. "Genelde artı-değer, yalnızca canlı emeğin işçide nesnelleşen emeğe oranıdır; *bu nedenle oranın bir öğesi her zaman kalmalıdır.* Üretken güçteki artış ile değer artışı arasında belli bir oran olduğu, oranın öğeleri değişse bile oranın bir oran olarak sabit kalması olgusunda zaten verilidir." Bu nedenle göreli artı-değer, "üretken gücün artışıyla aynı sayısal oranda"[5] artamaz. Göreli artı-değerin artışı, aşağıdaki örneğin de gösterdiği gibi, yavaşlamak zorundadır.

Üretkenliğin ikiye katlanmasıyla, gerekli emeğin yarım günden çeyrek güne indiğini, böylece kapitalistin çeyrek günlük artı-değer kazandığını varsayıyoruz. Şimdi üretkenliğin yine ikiye katlandığını varsayalım; gerekli emek, bir günün dörtte birinden sekizde birine düşecek ve artı-emek sadece günün sekizde biri kadar artacaktır. Böylece üretkenlikteki her artışla birlikte, artı-değerdeki göreli artış azalır. "Eğer gerekli emek 1/1.000'e indirilmiş olsaydı, o zaman toplam artı-değer 999/1.000 olurdu. Üretken güç bin kat artsaydı, gerekli emek 1/1.000.000 işgününe iner ve toplam artı-değer 999.999/1.000.000 işgünü olurdu...böylece 999/1.000.000 artmış olurdu...yani üretken gücün bin kat artması, toplam artı-değeri yalnızca binde bir arttırmış olurdu..."[6]

Marx, göreli artı-değerin emeğin üretkenliğindeki artışla ilişkisine dair incelemesinin sonucunu şu üç maddede özetler:

"*Birincisi*: Canlı emeğin üretken gücündeki artış, aynı emekle üretilen ürünlerin ya da kullanım-değerlerinin miktarını arttırdığı için değil –emeğin üretken gücü onun doğal gücüdür– *gerekli* emeği azalttığı, böylece bunu azaltması oranında artı-emek ya da aynı şey demek olan artı-değer yarattığı için sermayenin değerini arttırır (ya da işçinin[7] değerini

5 *a.g.e.*, s. 337-38 [Cilt 1, 246] (Ayrıca krş., s. 351-52'deki [Cilt 1, 259-60] Ricardo eleştirisi)

6 Orijinalinde bu şöyledir: "1/11 kadar bile değil"(*Grundrisse*, s. 339 [247]). Hem *Ham Taslak*'ta hem de *Teoriler*'de bulunabilecek başka örneklerde olduğu gibi, burada da net bir matematiksel hata vardır. Engels benzer bir bağlamda şöyle belirtir: "Cebir konusunda sağlam bir temeli olan Marx, sayısal hesaplamalarda pek iyi değildi." (*Kapital II*, s. 289 [256])

7 Yani emek gücünün.

azaltır); çünkü sermayenin üretim süreci içersinde elde ettiği artı-değer yalnızca *gerekli emek* üzerindeki artı-emek fazlasından oluşur. Üretken güçteki artış, artı-değeri –yani işgününün değişim-değerinde nesnelleşen emek fazlasını– ancak *gerekli emeğin artı-değere oranını* azalttığı kadarıyla ve yalnızca bu oranı azalttığı ölçüde arttırabilir."

"*İkincisi*: Sermayenin artı-değeri, üretken gücün çarpanı kadar, yani üretken gücün arttığı miktarda değil, canlı işgününün başlangıçta gerekli emeği temsil eden kısmının, aynı kısım üzerindeki fazlalığının üretken gücün çarpanı ile bölünmesi oranında artar...Dolayısıyla, sermayenin kendi değerini üretken güçteki belirli bir artış yoluyla çoğalttığı *mutlak toplam*, işgününün *belli bir kesrine*, işgününün *gerekli emeği* temsil eden kesrine, bu yüzden de *gerekli emeğin* canlı işgünüyle ilk oranına bağlıdır. Öyleyse, üretken gücün belli bir oranda artışı, sermaye değerini, örneğin farklı ülkelerde farklı şekilde arttırabilir. Üretken güçte belli bir oranda genel bir artış, sermaye değerini[8] farklı sanayi dallarında farklı şekillerde arttırabilir ve bunu da bu dallardaki gerekli emekle canlı işgünü arasındaki farklı oranlara göre yapacaktır." (Marx şöyle ekler: "Eğer emek her yerde basit emek, böylece aynı gerekli emek olsaydı, aynı miktarda nesnelleşmiş emeği temsil etseydi, bu oran da serbest rekabet sistemindeki tüm iş kollarında doğal olarak aynı olurdu.")[9]

"*Üçüncüsü*: *Üretken gücün artışından önce* sermayenin artı-değeri ne kadar büyükse, artı-emeğin ya da sermayenin artı-değerinin varsayılan miktarı ne kadar büyükse ya da işçinin eşdeğerini oluşturan, gerekli emeği temsil eden işgününün kesri ne kadar küçükse, sermayenin üretken güçteki artıştan elde ettiği artı-değer artışı da o kadar küçüktür. Sermayenin artı-değeri, her zaman üretken güçteki gelişmeye göre daha az oranda artar. Bu yüzden sermaye ne kadar gelişkinse, ne kadar çok artı-emek yaratmışsa, kendisine ancak daha küçük oranlarda değer kazandırmak, yani artı-değer katmak için üretken gücü de o kadar fazla geliştirmek zorundadır – çünkü sermayenin engeli her zaman bir işgününün gerekli emeği gösteren kısmı ile işgününün tamamı arasındaki orandır. Ancak bu sınırlar içinde hareket edebilir. Payda çok fazla arttığı için,[10] hâlihazırda *gerekli emeğe* düşen kesir ne kadar küçükse, *artı-emek*

---

8 Bu, elbette artı-değere gönderme yapıyor.

9 *Grundrisse*, s. 339-340 [Cilt 1, 248-9].

10 "Ama bu, (Bastiat ve Carey'in varsaydığı gibi) ücretler ya da emeğin üründeki payı arttığı için değil, tersine emeğin ürününe ya da canlı işgününe oranla bakıldığında, bu kadar düşmüş olduğu için olur." (*Grundrisse*, s. 341 [Cilt 2, 249])

ne kadar büyükse, üretken güçteki herhangi bir artış, gerekli emeği fark edilir biçimde o kadar az azaltabilir. Sermayenin kendini değerlendirmesi, değerlenmiş olması yüzünden daha da zorlaşır." Aslında belli bir noktada "üretken güçlerdeki artış...değerlenmenin kendisi...sermaye için önemsiz hale gelebilir – çünkü onun oranları asgariye düşmüş ve bu yüzden de sermaye olmaktan çıkmış olurdu."[11]

Marx bu tezlerin "yalnızca mevcut bakış açısından bu soyutlamadaki ilişki için" (yani sorun, yalnızca üretkenliğin gelişmesiyle artı-değerin büyümesi arasındaki salt soyut ilişki olduğu sürece) doğru olduğunu vurgular. "Bunları önemli şekilde değiştirecek başka ilişkiler devreye girecektir. Tamamıyla genellemeler içinde ilerlediği kadarıyla, tüm bunlar, *gerçekte zaten kâr öğretisine aittir.*"[12] Bu aynı zamanda buradaki tezlerin, taşıdıkları öneme rağmen, daha sonraki çalışmanın I. Cilt'inde neden sadece parça parça bulunduğunu açıklar.[13] Ama daha sonra, temel bir sorun olan kâr oranının düşmesi sorununun çözümü için bu tezlerden yararlanacağız ve orada bunlara geri dönme fırsatı bulacağız.[14]

11 a.g.e., s. 340-41 [Cilt 1, 219].
12 a.g.e., s. 341 [Cilt 1, 249].
13 *Kapital I*, s. 657 [531].
14 Bkz. Bu çalışmanın V. Kısmı'nın Ek'i.

17. Göreli Artı-Değer Üretim Yöntemleri

(Elbirliği, Manüfaktür ve Makineler)[1]

Mutlak artı-değerin tersine, göreli artı-değer çalışma süresinin uzatılmasıyla değil, işçinin emek gücünün ucuzlatılmasıyla elde edilir. "Sermaye bu nedenle, emeğin üretkenliğini artırarak ve böylece emek gücü değerinin yeniden üretilmesi için gerekli olan işgünü kısmını *kısaltarak...emek gücünün değerini* azaltmak için [emek] sürecinin ve neticede *üretim biçiminin* teknik ve toplumsal koşullarını kökten değiştirmeye... yönelik içkin bir istek ve sürekli bir eğilim taşır."[2]

Öyleyse, sermayenin göreli artı-değer güdüsüyle geliştirdiği belirli üretim yöntemleri nelerdir?

Sözü edilen belli başlı yöntemler, kapitalist elbirliği uygulaması, manüfaktüre göre işbölümü ve hepsinden önce modern makinelerin gelişmesidir. *Kapital*'in I. Cilt'inde Dördüncü Kısmın tamamı bunlara ayrılır, ama *Ham Taslak*'ta yalnızca taslak olarak ele alınmış, sonra da diğer meselelerle iç içe geçirilmiştir.

Bu üretim yöntemlerini niteleyen ilk özellik, bunların emeğin toplumsal üretken güçlerini sermayenin hizmetine tabi kılmalarıdır. Daha

---

1 Şimdiye kadar *Ham Taslak*'taki sunuş sırasını takip edebildik. Fakat bu bölümden itibaren, incelenen konular çoğunlukla Marx'ın el yazmasının tümüne yayılmış kısımlar içinde ele alındığı için, sırayı takip etmek imkânsız hale gelmektedir.

2 *Kapital I*, s. 432, 436-37 [329, 334].

önce de belirtildiği gibi,[3] işçinin metasının kullanım-değerinden ve neticede emeğinin meyvelerinden vazgeçmesi, ücretli emek kavramının kendisine özgüdür. "Emeğin ürününde emek ile mülkiyet arasındaki ayrılma," dolayısıyla, sermaye ile emek arasındaki değişimde hâlihazırda verilidir.[4] Fakat işçinin kapitaliste sattığı ve karşılığında ona ödenen şey, "işçinin bireysel, yalıtılmış emek gücüdür." Fakat üretim sürecinde işçi, birey olarak değil, işçinin çalışma kapasitesine yeni toplumsal güçler kazandıran "işler haldeki bir organizma"nın üyesi olarak istihdam edilir.[5]

Bunun nedeni, emek güçleri arasındaki basit elbirliğinin bile, hiçbir şekilde bu güçlerin sırf toplanmaları anlamına gelmemesidir; üretken güce emeğin kolektif, birleşik karakterinden doğan bir ekleme olur. (Bu, atölyelerdeki işbölümü için daha da geçerlidir.) Ama işçilerin üretim sürecinde birleşmesi, "kendileri değil, sermaye tarafından" ortaya konduğu için "bu birleşme *onların* değil, sermayenin varlığıdır. Tekil işçinin *karşısında,* bu birleşme rastlantı olarak görünür."[6] Bu yüzden işçilerin elbirliğinden kaynaklanan üretim artışından işçiler değil, sermaye yararlanır. (Bu, "emeğin üretken gücündeki gerçek büyük gelişmenin, ancak emeğin ücretli emeğe dönüştüğü anda...işçinin emeğinin ürünlerini artık kendine mal edemediği koşullarda başlayabilmesi"[7] gerçeğinin basit bir sonucudur.) "Bundan dolayı, uygarlıktaki bütün ilerlemeler ya da bir başka deyişle *toplumsal üretken güçlerdeki* her artış...işçiyi değil, *sermayeyi* zenginleştirir," sermaye sınıfı tarafından tekelleştirilir. Ama bütün bu ilerlemeler, "sermaye emeğin antitezi olduğu" için, varlığını üretkenlikteki artışa borçlu olan göreli artı-değer alanını genişletmeye ve "emek üzerindeki nesnel gücü," yani sermayenin gücünü arttırmaya hizmet eder.[8] Marx bir başka pasajda şunu belirtir: "Bu nedenle işçi kendi emeğinin üretken gücündeki gelişmeyi haklı olarak kendisine düşman olarak görür.")[9]

Dolayısıyla özellikle kapitalist üretim biçiminin gelişmesi, öncelikle emeğin toplumsal güçlerine dayanır. Ama sermaye bu güçleri sadece kendi hizmetine sokabilir, çünkü o daha başından itibaren kolektif bir güçtür ve bu haliyle "sermaye yalıtık emekle değil, birleşik emekle

3 Bkz. Bu kitapta 12. Bölüm.
4 *Grundrisse*, s. 307 [Cilt 1, 220].
5 *Kapital I*, s. 451 [347].
6 *Grundrisse*, s. 585 [Cilt 2, 71].
7 *Teoriler I*, s. 70 [63].
8 *Grundrisse*, s. 308 [Cilt 1, 221].
9 *Teoriler II*, s. 573 [549].

ilgilidir."[10] Kapitalist üretimin amacı, kullanım-değeri değil, değişim-değeri (daha açık bir ifadeyle artı-değer) yaratmaktır. Artı-emek, "bu yüzden daha başlangıçtan itibaren bir kısmının sermaye olarak yeniden kullanılmasına yetecek kadar büyük olmak zorundadır;" yani sermaye "belli bir miktar canlı emek kapasitesini *aynı anda* işe koşacak"[11] durumda olmalıdır. Bu anlamda emek güçlerinin birikimi ve bir araya toplanması, "*bir* sermaye etrafında *birçok* sermayenin gruplaşması," sermayenin kavramında verilidir ("tersine birçok sermayeye karşı gelişen" ve bu nedenle rekabet alanını önvarsayan, "tamamlanmış biçimindeki sermaye"nin[12] birikimi ve yoğunlaşmasından farklı olarak)[13]

Gerçekte kapitalist üretimin başlangıcında işçilerin sermaye tarafından birleştirilmeleri "sadece *biçimseldir* ve emeğin kendisini değil, yalnızca ürününü ilgilendirir." Bu birleşim, sadece sermayenin "ayrı ayrı yaşayan, dağınık halde yerleşmiş olan çeşitli dokumacıları, ip eğiricileri vb. çalıştırması"ndan ibarettir. "Öyleyse burada, üretim biçimi henüz sermaye tarafından belirlenmez, sermaye bunu hazır bulur. Bütün bu dağınık işçilerin birlik noktası, yalnızca bunların sermayeyle olan karşılıklı ilişkilerinde yatar...İşçiler birçok kapitalistle değişime girmek yerine tek bir kapitalistle değişime girerler. Her birisi [aslında] birlikte çalışmadan

10 *Grundrisse*, s. 529 [Cilt 2, 22].

11 *a.g.e.*, s. 589 [Cilt 2, 74]. Birçok işçinin tek bir üretim sürecinde birleşmesi, elbette kapitalizme özgü bir biçim değildir. Burada köleler veya serfler tarafından yürütülen büyük ölçekli tarımla birlikte, antik dünyanın ya da ortaçağın endüstriyel girişimlerinde "ara sıra büyük ölçekli elbirliğinin kullanımından" söz edilmesi yeterlidir. "Belli endüstri dalları, örneğin madencilik, daha baştan elbirliğini öngörür. Dolayısıyla sermayenin var olmadığı uzun bir süre boyunca emeğin bu elbirliği, bir gözetmenin gözcülüğü altında zora dayalı çalışma (serf ya da köle emeği) biçiminde gerçekleşir. Yol yapımı vb. de böyledir. Sermaye bu işleri yüklenmek için işçilerin birikmesini ve bir araya toplanmasını yaratmaz, bunları devralır." Ama daha önceki üretim sistemlerinin tersine sermaye, "aynı toplanmayı, özgür emekle değişime girerek bir başka şekilde gerçekleştirir." Burada büyük ölçekli elbirliği "doğrudan fiziksel zorla dayatılmaz...burada zorlayıcı olan, üretim koşullarının bir başkasının mülkü olması ve bunların kendisinin, üretim koşullarının birikmesi ve bir araya toplanmasıyla aynı anlama gelecek şekilde, nesnel birlik olarak mevcut olmasıdır" (*a.g.e.*, s. 529, 586, 590 [Cilt 2, 22, 72,76]).

12 Krş. Yukarıda s. 60, dipnot 129.

13 "Sermaye yoluyla birikimden önce sermayeyi oluşturan, onun kavramsal belirleniminin bir parçası olarak, önvarsayılan bir birikim vardır; buna henüz yoğunlaşma denilemez, çünkü birçok sermayeden ayrı olarak ortaya çıkar; ama sermayeden hâlâ yalnızca genel olarak bahsedilirse, o zaman yoğunlaşma, birikimle ya da sermaye kavramıyla örtüşür. Yani henüz tikel bir yönü oluşturmaz. Oysa sermaye aslında daha başlangıçtan itibaren Çok olan işçilerin karşısında Bir ya da Birlik olarak vardır. Bu yüzden de işçilerin bir araya toplanması olarak...onların dışında kalan bir birlik olarak görünür. Bu bakımdan, yoğunlaşma sermaye kavramında içerilmiş durumdadır..." (*Grundrisse*, s. 590 [Cilt 2, 75])

sermaye için çalıştığı -böylece onun içersinde bir merkez olduğu- sürece, işçilerin çalışmalarının koordinasyonu yalnızca *kendinde* var olur."[14] Burada, yoğunlaşma, sermaye yoluyla değişimin yoğunlaşmasıyla sınırlıdır. Ama bu aşamanın yerine hızla bir başkası geçer; kısa zamanda sermayenin artık işçileri bulduğu gibi çalıştırmayıp, onları tek bir yerde hep birlikte işe koştuğu bir durum ortaya çıkar. "Şimdi sermaye, hem işçilerin kolektif gücü, hem onları birbirine bağlayan güç olarak ve böylece bu gücü yaratan birlik olarak görünür." Bu aynı zamanda "işçilerin üretim koşullarından tamamen kopmalarını" ve bütünüyle sermayeye bağımlı hale gelmelerine yol açar.[15]

Başlangıçta bu sadece "aynı zamanda, aynı yerde, tek bir kapitalistin komutası altında aynı tür metayı üretmek için bir arada çalışan çok sayıda işçinin" basit elbirliğini kapsar. Böyle bir fabrika, "aynı tekil kapitalist tarafından aynı anda çok sayıda işçinin çalıştırılması dışında,"[16] konca el zanaatlarının üretim biçiminden ancak zorlukla ayırt edilebilir. Oysa sermaye kendisini sadece işçilerin koordinasyonuyla sınırlayamaz, bu aşamanın ötesine geçmek zorundadır. Daha büyük ölçekteki her üretim elbette böyle bir koordinasyonu öngörür ve bu anlamda basit elbirliği "kapitalist üretimin temel biçimi" olarak kalır. Fakat bunun kapitalist üretim biçiminin gelişimi içinde belirli bir "sabit" dönem olarak görülmesi, tarihsel bakımdan doğru olmaz.[17]

Bunun nedeni, daha başlangıcından itibaren kapitalizmin ilk dönemindeki fabrikanın "işçilerin bir yerde toplanmasını ve emeklerinin eşzamanlılığını farklı bir şekilde kullanmak" zorunda olmasıdır - böylece tüm fabrika belirli kısmi işlemlere bölünür ve bu işlemlerin her birisi belli bir işçi grubuna ayrılır. Bu durum, endüstriyel bir üretim biçimi olarak, kapitalist manüfaktürün tipik biçimini yaratır; bunun ilkesi, atölye içindeki işbölümüdür ve "amaç, değişim-değeri ve artı-değer" olduğu için, daha başlangıçtan itibaren önemli olan, zanaatlaki gibi ürünün niteliği değil, kitlesel üretimdir.

Neticede kapitalist üretimin ilk tarihsel biçimi olarak manüfaktür, ilk önce "ihracat ve dış piyasa için kitlesel miktarların üretildiği" yerlerde, yani sanayi üretiminin "deyim yerindeyse doğal olarak değişim-değerine yöneldiği" ticaret merkezlerinde ve kıyı şehirlerinde ortaya çıkar.

14 *a.g.e.*, s. 586 [Cilt 2, 72]; *a.g.e.*, s. 510-11 [Cilt 1, 402].
15 *a.g.e.*, s. 587 [Cilt 2, 73].
16 *Kapital I*, s. 439 [336].
17 *a.g.e.*, s. 453 [349].

Fakat, bu büyük merkezlerin dışında, manüfaktür ilkin "kentsel denilen zanaatları değil, kırsal yan uğraşları, iplikçiliği ve dokumacılığı, zanaat ustalığını ve teknik eğitimi en az gerektiren emeği" ya da "camcılık, metal işleri, hızar atölyeleri gibi, daha baştan büyük bir emek gücünün bir araya toplanmasını...üretim araçlarının yoğunlaşmasını gerektiren" ve bu nedenle "lonca prensipleriyle işletilemeyecek olan belli üretim kollarını ele geçirir."[18]

Yine de kapitalist manüfaktür daha erken dönemde, elbirliği ve iş-bölümü yoluyla göreli artı-değer elde etmek için ne kadar çok çabalamış olsa da, manüfaktürdeki yasalar, hiçbir şekilde "büyük ölçekli endüstriye karşılık gelen"[19] yasalarla özdeş değildir. Manüfaktür dönemi el zanaatı becerisine dayandığı için, işbölümündeki tüm gelişmelere rağmen, "onun özgül makinesi, çok sayıda parça-işçinin birleşmesinden oluşan kolektif işçidir."[20] Sonuç olarak, "manüfaktürde gerekli-emeğin, hâlâ tüm kullanılabilir emek-zamanın büyük bir kısmını aldığı, böylece bir işçiye düşen artı-değerin göreli olarak hâlâ çok düşük olduğunu" varsaymak doğrudur. Bu durum, manüfaktürde "kâr oranının, büyük sanayide olduğundan daha yüksek olması, bu yüzden sermayenin, zaten var olan sermaye miktarına oranla daha hızlı birikmesi"yle telâfi edilir. Ama, diğer yandan, "manüfaktür bu daha yüksek kârı, ancak aynı anda çok sayıda işçiyi istihdam ederek elde eder." Dolayısıyla da manüfaktürde hâlâ egemen olan ve ona karakteristik özelliğini veren şey mutlak artı-değerdir.[21]

Bu engel, makine kullanımına dayanan modern endüstriye kadar aşılmış değildir. Manüfaktürün tersine, büyük sanayide üretim biçiminin değişmesi, emek gücünden değil emek araçlarından kaynaklanır.[22] Bu ise işçi ile emek araçları arasındaki ilk ilişkinin temelden değiştiği bir durum yaratır. İşçiye tâbi olan el zanaatının yerine "bilimsel düşünceyi nesnelleştiren ve aslında koordine eden canlanmış bir canavar" geçer ve böylece tekil işçi ancak "canlı ve yabıtılmış bir aksesuar olarak var olur."[23] Basit emek aletinin tersine, makine, daha sonra otomatik sistem olarak makineler, "hiçbir şekilde...tek başına işçinin emek aracı olarak" ortaya çıkmaz. "Makine sisteminin ayırt edici özelliği, emek aracında olduğu gibi, işçinin nesneye aktardığı etkinlik değildir. Bu etkinlik, daha

18 *Grundrisse*, s. 511 [Cilt 1, 402].
19 *Teoriler II*, s. 583 [558].
20 *Kapital I*, s. 468 [363].
21 *Grundrisse*, s. 588 [Cilt 2, 73].
22 *Kapital I*, s. 492 [385].
23 *Grundrisse*, s. 470 [Cilt 1, 366].

ziyade, sadece makinenin işini, makinenin eylemini hammaddeye aktaran, onu gözleyen ve arızalanmasını engelleyen bir etkinlik olarak vardır. Makinenin kullanılışı, işçinin becerisi ve ustalığıyla canlandırdığı ve kendi organı haline getirdiği ve dolayısıyla kullanılması işçinin ustalığına bağlı olan alette olduğu gibi değildir. Aksine, işçinin yerine beceri ve güce sahip olan şey makinedir,[24] mekanik yasalar içinde kendi ruhuyla çalışan makinenin kendisi ustadır...İşçinin, etkinliğin salt soyutlanmasına indirgenen[25] etkinliği, her yönüyle makinenin hareketiyle belirlenir ve düzenlenir, tersi söz konusu değildir." Sonuç olarak üretim süreci, "sürece hükmeden öğe olarak emeğin egemenliğindeki bir süreç olması anlamında emek süreci olmaktan" çıkmıştır. "Bunun yerine, emek, tek tek canlı işçilerin mekanik sistemin birçok noktasına dağılmış halde bulunduğu bilinçli bir organ olarak görünür; bizzat makinenin genel süreci altında kapsanan emeğin kendisi, sistemin sadece bir bağlantısıdır ve onun birliği canlı işçilerde değil...karşısında bireysel emek kapasitesinin değer yaratan gücünün sonsuz küçüklükte, sıfıra yaklaşan bir güç olarak kaldığı...canlı (etkin) makinelerdedir." Sermayenin tam gelişimi ancak emek araçları, "üretim sürecinde emeğin karşısına bir makine olarak çıktığı ve tüm üretim süreci işçinin doğrudan becerisi altında yer alan bir süreç olarak değil, bilimin teknik uygulanışı olarak göründüğü" zaman gerçekleşir. "Sermayenin üretime bilimsel bir karakter verme eğilimi bu yüzdendir; doğrudan emek bu sürecin sadece bir öğesine indirgenir."[26]

Peki emek araçlarının bu dönüşümü ve sonuçta tüm üretim biçiminin değişmesi sermayenin değerlenme sürecini nasıl etkiler?

Bir başka pasajda Marx, politik iktisatçıların, makinelerin "emek tasarruf ettiği" ve makineler yardımıyla "insan emeğinin, onlar olmadan kesinlikle yapamayacağı eylemler yaptığı ve nesneler yarattığı" iddiasın-

24 Marx, kapitalizm öncesi elbirliği biçimleri hakkında şöyle der: "Üretim sadece el emeğine, kas gücüne, vb. kısacası bireysel işçilerin fiziksel güç harcamasına ne kadar dayanıyorsa, üretken gücün artışı da onların büyük ölçekli elbirliğine o kadar bağlı olur." ("Mısır, Etrüsk, Hindistan vb. yerlerde insanların inşaatlarda ve kamu işlerinde zorla çalıştırılmak üzere şiddet yoluyla bir araya toplanmaları bu yüzdendir.") Durum "yarı-sanatsal zanaatlarda" farklıdır: Burada önemli olan, "birleşik olmayan emek olarak bireyin ustalığıdır." Sermaye, "yığınsal emekle ustalığı birleştirir, ama bunu öyle bir biçimde yapar ki yığınsal emek fiziksel gücünü yitirir ve ustalık işçiye değil, makineye ve ikisinin bir bütün olarak fabrikadaki bilimsel birleşimine dayalı hale gelir. Emeğin toplumsal ruhu, tek tek işçilerden ayrı nesnel bir varlık kazanır" (*a.g.e.*, s. 529 [Cilt 2, 22]).

25 İşçinin etkinliğinin "giderek daha da...sadece mekanik, bu yüzden de tikel biçimine karşı ilgisiz bir etkinlik haline gelmesi" anlamında (*a.g.e.*, s. 297 [Cilt 1, 211]).

26 *a.g.e.*, s. 692-94, 699 [Cilt 2, 167-169].

da bulunduklarını söyler. Bunların her ikisi de doğrudur, ama makinenin sermayenin değerlenme sürecindeki rolüne değil, yalnızca "makinelerin kullanım-değerine"[27] ve kendi başına emek sürecine atıfta bulunur. Burada makinelerin temel işlevi, artı-değer üretimini arttırmanın bir aracı olarak işlemektir.

Marx'ın *Kapital* I. Cilt'inde son derece etkili bir şekilde ve ayrıntılı olarak anlattığı gibi, makine sistemlerinin getirilmesi, işgününün aşırı uzatılmasıyla, kadın ve çocuk emeğinin en acımasız şekilde sömürülmesiyle paralel gider. Ama bu, makinelerin içkin amacı değildir, makine aslında *göreli* artı-değeri arttırmanın bir aracıdır.

Artı-değeri artırmak için, üretkenliği arttırarak gerekli emekten tasarruf edilmesi, göreli artı-değer kavramına içkindir.[28] "Emek araçlarının makinelere dönüşmesi bu eğilimin gerçekleşmesidir."[29] Bu nedenle [makinelerin] işçinin işini azaltmak ve kolaylaştırmak suretiyle "işçinin yardımına koşması, yalnızca iktisatçıların bir hayalidir!" (Tersine, makinelerin kapitalist kullanımı, işçinin etkinliğini işçinin bir parçası olmaktan çıkarıp, sadece makinenin bir parçasına dönüştürerek bu etkinliği tüm "bağımsızlığı ve çekiciliği"nden yoksun bırakır.) "Sermaye makineleri ancak işçinin" (gerekli-emeği azaltarak)" zamanının daha büyük bir kısmında sermaye için çalışmasına, zamanının daha büyük bir kısmını kendisine ait olmayan zaman olarak görmesine...olanak sağladığı ölçüde kullanır. Bu süreç sayesinde, belli bir nesnenin üretilmesi için gerekli-emek miktarı gerçekten de en aza, ama ancak maksimum miktarda emeğin maksimum sayıda nesnede değerlenmesini sağlamak üzere en aza indirgenir."[30] Bu yüzden gerçekte, makinelerin kapitalist kullanımı, burjuva savunucuların ona atfettiği şeyin tam tersine dönüşür; işçiyi daha da bağımsızlaştırmak ve sömürülmesini azaltmak yerine, işçinin emek-zamanının giderek artan bir kısmına artı-değer olarak el konulmasına hizmet eder ve böylece sermayenin işçi üzerindeki sal-

27 *a.g.e.*, s. 389 [Cilt 2, 291].

28 Makinelerde karakteristik olan şey, "gerekli-emek tasarrufu ve artı-emek yaratılması"dır (*a.g.e.* [Cilt 1, 291]).

29 *a.g.e.*, s. 693 [Cilt 2, 168]. Yukarıda s. 49, dipnot 153'te *Ham Taslak*'tan yapılan alıntıda, Marx'ın "makinelerin girişinin rekabetten" değil, "sermayenin canlı emekle ilişkisinden" geliştiğini vurguladığı kısımla karşılaştırınız. (*Ücretli Emek ve Sermaye*'de Marx'ın kendisi makineyi kapitalistlerin rekabetinden türetir.)

30 *Grundrisse*, s. 701 [Cilt 2, 171-72]. Marx ek olarak şunu belirtir: "Birinci nokta, burada sermaye –büyük oranda istemeyerek– insan emeğini, güç harcamasını en alt düzeye indirdiği için önemlidir. Bu, kurtulmuş emeğin yararınadır ve emeğin kurtuluşunun koşuludur."

dırgan gücünü pekiştirir ve devam ettirir.

Makinelerin daha ileri bir etkisi olarak yedek sanayi ordusunun gelişimini bir sonraki bölüme kadar ele almayacağız. Fakat burada şunu hatırlatmamız gerekir ki "makinelerin kullanılması, emeğin üretken gücünü arttırarak artı-emeği gerekli-emek aleyhine ne kadar arttırırsa artırsın, bu sonuca ancak belli miktar sermaye tarafından çalıştırılan işçi sayısını azaltarak ulaştığı açıktır. Sermaye, önceden değişen sermaye olan, yani canlı emeğe dönüştürülmüş kısmını, makinelere, yani artı-değer üretmeyen değişmeyen sermayeye çevirir.[31]...Dolayısıyla belli bir miktar sermayenin yarattığı artı-değerin iki öğesinden biri olan artı-değer oranı, diğer öğenin, yani işçi sayısının azaltılması dışında arttırılamayacağı için, makinelerin artı-değer üretimine uygulanmasına içkin bir çelişki söz konusudur."[32] Bu çelişkinin nasıl eşzamanlı olarak çözüldüğünü ve derinleştirildiğini daha sonra göreceğiz.

Makinelerin sermayenin değerlenme sürecinde oynadığı rol hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Eğer sadece emek sürecinden bakar ve kapitalizm altındaki kullanımını göz önüne almazsak, makinelerin gelişimi elbette başka yönler sunar. Bu başka yönler hakkında *Ham Taslak*'ta şu ifadeler yer alır: "Doğa makine, lokomotif, demiryolu, elektrikli telgraf, kendi kendine hareket eden taşıtlar vb. yapmaz. Bunlar insan yapımı ürünlerdir; insanın doğa üzerindeki iradesinin ya da insanın doğaya katılımının araçlarına dönüşmüş olan doğal malzemelerdir. Bunlar insan beyninin insan eliyle yarattığı araçlardır; nesnelleşmiş bilgi gücüdür." Makinelerin gelişmesi, "genel toplumsal bilginin ne dereceye kadar doğrudan üretim gücü haline geldiğini, dolayısıyla da bizzat toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne derecede genel zekânın kontrolü altına girdiğini[33] ve ona uygun şekilde dönüştürüldüğünü gösterir. Toplumsal üretim güçlerinin, yalnızca bilgi biçiminde değil, aynı zamanda toplumsal pratiğin, gerçek yaşam sürecinin doğrudan organları şeklinde ne de-

31 *Bunun sonucu, "sermayenin artan organik bileşimi" yasasıdır; bu yasa klasik iktisatçılar tarafından zaten ortaya konmuştur, ama politik ekonomi sistemi içersindeki yerini ona hakkıyla teslim eden ilk Marx olmuştur. (Ücret, Fiyat ve Kâr, s. 224-25 [70])*

32 *Kapital I*, s. 531 [420].

33 Krş. Marx'ın *Kapital*'in III. Cilt'indeki "evrensel" ve "elbirliğine dayalı" emek arasındaki ayrımı. "Her iki tür emek de üretim süreci içinde kendi rollerini oynar, birbirinin içine geçer, ama her ikisi de farklılaşmıştır. Evrensel emek, tamamen bilimsel emektir, tamamen keşif ve tamamen buluştur. Bu emek kısmen canlı emeğin elbirliğine, kısmen de daha önce yaşamış kişilerin emeklerinin kullanılmasına dayanır." Tersine "elbirliğine dayalı emek ise, bireylerin doğrudan *elbirliğidir*" (yani toplumun komünist örgütlenmesidir) (*Kapital III*, s. 104 [96])

recede üretildiğini gösterir."[34] Bu yalnızca "kendi başına tekil emeğin, üretken olmaktan tamamen çıktığını değil," daha ziyade onun ancak doğa güçlerini kendisine tâbi kılan ortak işlerde üretken"[35] olduğuna işaret eder. Bu aynı zamanda, makinelerin otomatik bir sistem olarak gelişmesinin, mantıksal olarak sonuna kadar götürüldüğünde (bugün her şeyi kapsayan "otomasyon"u akla getiriyor), işçiye sadece bütünüyle değişmiş olan "gözetmenlik ve düzenleyicilik" [36] işlevini bırakarak, emek sürecinin doğasını kökten değiştirdiği anlamına gelir. Fakat bunun sonucu, makinelerin gelişmesinin, kapitalizmde sadece işçilerin ezilmesine yol açsa bile, aslında çalışma zamanının radikal biçimde azaltılmasını kolaylaştırarak –bu olmadan sınıflı toplumun ortadan kaldırılması sadece lafta kalır– işçilerin gelecekteki özgürleşmesinin en kesin görünüşünü sunmasıdır.[37] (Bölüm 28'de bu konuya daha ayrıntılı şekilde yeniden döneceğiz.) Diğer taraftan "bu canavar için, kapitalist sömürünün değişen ihtiyaçları doğrultusunda yedekte tutulan, sefalet içindeki kullanılabilir çalışan nüfusun yerini, kendilerinden beklenen farklı türden emekler için kesinlikle uygun bireylerin almasını ölüm kalım meselesi" haline getiren şey, kesinlikle modern makinelerin gelişimidir; "sadece tek bir özel toplumsal işleve sahip olan, kısmen gelişmiş bireyin yerini" (günümüzdeki ücretli işçi gibi) "farklı toplumsal işlevlerin, kendisi için, girebileceği farklı etkinlik tarzları anlamına geldiği, tam anlamıyla gelişmiş birey almalıdır."[38] Elbette bunların her birisi ancak komünist bir toplumda gerçekleştirilebilir; ama sermaye –kendi isteği dışında– hızla bu yöne doğru ilerler! "Dolayısıyla sermaye bir yandan, zenginliğin yaratılmasını bunun için harcanan emek-zamandan göreli olarak bağımsızlaştırmak için, bilimin ve doğanın tüm güçlerini, toplumsal birleşimin ve toplumsal ilişkinin güçleri gibi hayata çağırır.[39] Diğer yandan ise, bu

34 *Grundrisse*, s. 706 [Cilt 2, 176].
35 *a.g.e.*, s. 700 [Cilt 2, 170].
36 *a.g.e.*, s. 705 [Cilt 2,].
37 Krş. Yukarıda 30. dipnot.
38 *Kapital I*, s. 618 [498].
39 Marx bununla ilgili olarak şöyle der: "Emek-zaman–salt emek niceliği– sermaye tarafından tek belirleyici öğe olarak konduğu ölçüde, doğrudan emek ve onun niceliği de üretimin –kullanım değerleri yaratılmasının– belirleyici ilkesi olarak o ölçüde kaybolur ve hem niceliksel olarak daha küçük bir orana, hem de niteliksel olarak, bir yandan genel, bilimsel emeğin, doğa bilimlerinin teknolojik uygulanışının, diğer yandan toplam üretim içindeki toplumsal birleşimden kaynaklanan genel üretken güç karşısında elbette vazgeçilmez ama ikincil bir öğeye indirgenir – bu toplumsal birleşim (tarihsel bir sonuç olmasına rağmen) toplumsal emeğin doğal bir meyvesi gibi görünür. Bu yüzden sermaye egemen üretim biçimi olarak kendi çözülüşüne doğru ilerler." (*Grundrisse*, s. 700 [Cilt 2, 170])

şekilde yaratılmış olan devasa toplumsal güçleri emek-zamanla ölçmek ve yaratılmış değeri değer olarak korumak için, bunları gerekli sınırlar içinde tutmak ister. Üretici güçler ve toplumsal ilişkiler –toplumsal bireyin gelişmesinin iki farklı yanı– sermayeye sadece araç olarak görünür ve sermaye için sadece kendi sınırlı temeli üzerinde üretim yapabilmesinin aracıdırlar. Oysa bunlar aslında bu temeli yok etmenin maddi koşullarıdır."[40] Yine de bu mesele, bu bölümün kapsamını aşar. Bunu ilk olarak sosyalist toplum üzerine bölümde daha ayrıntılı ele alabileceğiz.

40 *a.g.e.*, s. 706 [Cilt 2, 175].

18. "Eşzamanlı İşgünleri" Kapitalist Nüfus Yasası ve "Yedek Sanayi Ordusu"

(Marx'ın Malthus'u Eleştirisi)

Analizde bu noktaya gelene kadar Marx'ın asıl ilgilendiği şey, artı-değerin doğasını araştırmak, artı-değeri "sermaye tarafından gerekli emek-zamanın üzerinde ve ötesinde harekete geçirilen mutlak ya da göreli emek-zamanın"[1] cisimlenişi olarak geliştirmekti. Artı-değer her durumda, ister yüz ister on isterse bir işgünü için geçerli olsun, ya işçinin toplam emek-zamanını uzatarak ya da gerekli emek-zamanı azaltarak elde edildiği için, sermaye tarafından istihdam edilen işçi sayısı bu sürecin anlaşılmasında önemsizdi; her durumda sermayenin değerlenme derecesi ya da artı-değer oranı, sadece işgününün gerekli ve artı-emeğe bölünmesine bağlıydı. Bu nedenle sermayenin sömürdüğü işçi sayısını ya da *Ham Taslak*'ın her yerinde dile getirildiği gibi, "eşzamanlı işgünleri"nin[2] toplamını göz ardı etmek mümkündü.

Yine de bir önceki bölümde işaret edildiği gibi, sermaye, daha baştan işçinin bireyselleşmesinin üstesinden gelmeye ve çok sayıda işçinin tek bir kapitalistin altında toplanmasına dayanan "kolektif bir güç"tür. "Her işçi için bir kapitalist olamaz, her kapitalist için belli sayıda işçiye gerek vardır, ama bu bir ustanın bir ya da iki kalfaya ihtiyaç duymasına benzemez." "Kapitalist, onun artı-zamanıyla yaşamak için yalnızca bir

1 *Grundrisse*, s. 385 [Cilt 1, 288].

2 Aynı terminolojiyle Marx'ın *Artı-Değer Teorileri*'nin her yerinde karşılaşıyoruz.

işçi istihdam etseydi, açıktır ki kendisi de çalışarak, kendi fonlarıyla iki kat fazla kazanırdı, çünkü o zaman artı-zamana ek olarak işçiye ödenen ücreti de kazanmış olurdu."[3] Kendisini bir işçiyle kısıtlayan kapitalist, "süreç içersinde kaybederdi...ya da işçi yalnızca onun yardımcısı olurdu ve dolayısıyla işçiyle artık sermaye olarak ilişkilenemezdi." Bu nedenle "sermayenin sermaye şeklinde var olması" için, kapitalistin "hem kârla yaşayıp hem de biriktirebilmesi" için, "belli sayıda canlı emek kapasitesini eşzamanlı olarak işe koşabilmek" zorundadır. Kapitalistin "kârı çok sayıda eşzamanlı canlı emek gününün artı-zamanının toplamına eşit olmalıdır."[4]

Peki, sermaye tarafından istihdam edilen işçi sayısı sermayenin değerlenmesini, artı-değer üretimini nasıl etkiler?

Her şeyden önce artı-değer oranı ile artı-değer miktarını birbirinden ayırmalıyız. Daha önce söylediğimiz gibi, artı-değer oranı söz konusu olduğunda, çalıştırılan işçi sayısının hiçbir önemi yoktur. Sermaye 5 ya da 50 işçi istihdam edebilir; eğer işçilerin hepsi aynı uzunlukta bir süre boyunca çalışıyorlarsa ve karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki oran aynıysa, o zaman 50 işçinin her birisi, 5 işçiden her birinin ürettiği kadar artı-değer üretecektir. Oysa her iki durumda da değişecek olan şey, bu iki durumun her birisinde üretilen toplam artı-değer miktarıdır - sermayenin bir defada kendini değerli kılabilmesinin ölçeğidir. Bu miktarın belirlenmesi için, tek işgününde olduğu gibi, yalnızca artı-değer oranı ve işgününün uzunluğu değil, ayrıca işgününün uzamsal olarak ne sıklıkta tekrarlandığı, yani eşzamanlı olarak istihdam edilen işçi sayısı da bilinmek zorundadır. Bununla birlikte son iki faktörün her ikisi de, üretilen artı-değerin belirlenmesiyle bağlantılı olarak birkaç işgünü ile bir işgünü arasındaki ayrımın ortadan kaybolacağı "toplam emek"[5] kavramı içersinde özetlenebilir. Aynı şekilde bir toplumun toplam sermayesi tarafından harekete geçirilen emek de bir işgünü olarak (bu yüzden örneğin, ortalama günde 8 saat çalışan 6 milyon işçinin toplam emeği 48 milyon saatlik 1 işgünü olarak) düşünülebilir. Eğer bu "toplumsal işgünü" sabit bir büyüklüğü temsil ederse o zaman açıktır ki artı-değer ancak "emeğin daha büyük üretken gücüyle göreli olarak arttırılabilir;" fakat

3 Burada Marx, işçinin yarım gün kendisi için, yarım gün de kapitalist için çalıştığını varsayar.

4 *Grundrisse*, s.585, 588 [Cilt 2, 73, 74].

5 "Toplam emek, yani işgününün eşzamanlı işgünlerinin sayısıyla çarpılması..."(*Grundrisse*, s. 830 [Cilt 2, 289]).

bu, "nüfusun daha büyük bir kısmının işçiye dönüştürülmesi ve eşzamanlı işgünlerinin sayısının arttırılması yoluyla sadece mutlak olarak"[6] verilidir. Dolayısıyla çalışan nüfusun artışı, burada "toplam toplumsal sermayeyle artı-değer üretiminin matematiksel sınırı"[7] olarak görünür.

İşe koşulan emek-güçlerinin sayısının, sermayenin değerlenmesini ve ürettiği artı-değer miktarını hangi yollardan etkilediği hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Ama bu, hiçbir şekilde "eşzamanlı işgünleri" ile ilgili incelemenin sunduğu tek boyut değildir.

Sermayeye dayalı üretim yöntemi, ancak sermaye sürekli olarak artı-emeğe el koyabilirse mümkündür. Oysa artı-emek "ancak gerekli-emekle ilişki içinde, bu yüzden de ancak gerekli-emek var olduğu sürece var olur. Sermaye bu yüzden artı-emeği koymak için sürekli olarak gerekli-emeği koymak zorundadır...ama aynı zamanda da gerekli-emeği artı-emek olarak koyabilmek için onu gerekli olan olarak kaldırmak zorundadır." Dolayısıyla sermaye, mümkün olduğunca çok emek yaratmak eğiliminde olduğu gibi, aynı zamanda da gerekli-emeği en aza indirme eğilimi taşır. Marx şöyle der: "Tek işgününü düşündüğümüzde süreç doğal olarak basittir: (1) işgününü doğal olanaklılığının sınırlarına kadar uzatmak (2) işgününün gerekli kısmını giderek kısaltmak (yani üretken güçleri sınırsızca arttırmak)." Oysa işgünü konusu, bir işgününün parçası değil de "birçok işgününün birbirleriyle yan yana" bulunuşu şeklinde ele alındığında, mesele farklı hale gelir. Bu durumda, söz edilen eğilimler değişik biçimde görünür.

Bir taraftan sınırsızca değerlenme için çabalamak, sermayenin doğasına özgüdür (sermaye yalnızca "özgül bir artı-değer" yaratır "çünkü birden bire sonsuz bir artı-değer yaratamaz; ama o bunun daha fazlasının yaratılmasının sürekli hareketidir,"[8] Yine de sermayenin değerlenmesinin kaynağını oluşturan canlı işgünü –bu ister doğal bir sınır, isterse toplum tarafından çizilen yasal bir sınır olsun– her zaman sınırlıdır. Sonuçta canlı işgününün süresi uzatılamazsa ve üretim tekniğinin gelişkinlik düzeyi göreli artı-değerde herhangi bir artışa olanak sağlamazsa, o zaman sermaye işgünü sınırını "ancak bir işgününün *yanına* eşzamanlı olarak *bir başka* işgününü koyarak – daha fazla eşzamanlı işgününü uzamsal olarak ekleyerek" aşabilir. Örneğin, A'daki artı-emeği 3 saatten daha yukarı çekemem; ama B, C, D, vb. günlerini eklersem o zaman bu

6 *a.g.e.*, s. 774 [Cilt 2, 236] (*Kapital III*, s. 243-44).
7 *Kapital I*, s. 422 [321].
8 *Grundrisse*, s. 334 [Cilt 1, 244].

12 saat olur. 3 saatlik bir artı-zaman yerine 12 saatlik bir artı-zaman yaratmış olurum."[9] Dolayısıyla belirli sınırlar içersinde işgününün uzatılmasının yerine işçi sayısını arttırmak geçebilir ve artı-değer oranı sabit kalsa bile mutlak artı-değer miktarı arttırılabilir.[10] Bu, sermayenin neden olabildiğince çok işçi istihdam etmeye çalıştığını açıklar; bunu olabildiğince çok kişiden artı-emek çıkarabilmek için yapar.

Oysa diğer yandan, göreli artı-değer elde etme isteği, sermayeyi "mümkün olduğu kadar çok işçiyi gerekli olmayan olarak koymaya" mecbur eder, "nasıl ki tek işgünü durumunda gerekli iş saatlerini azaltmak sermayenin bir eğilimi ise, şimdi de onun eğilimi gerekli işgünlerini nesnelleşmiş toplam emek-zamanı miktarına oranla azaltmaktır. 12 fazla iş saati üretmek için 6 saat gerekliyse, o zaman sermaye bu 6 saati 4 saate indirmeye çalışır. Ya da 6 saatlik işgünü 72 saatlik tek bir işgünü olarak görülebilir; gerekli emek-zaman 24 saat azaltılırsa, o zaman iki günlük gerekli emek –yani 2 işçi– eksilir."[11] Gerekli-emeğin azaltılması yoluyla "artı-emek saatlerinin sayısını artırma yasası, "bu yüzden şimdi gerekli işçilerin sayısını azaltma biçimini alır."[12] (Yine de, burada işçi sayısındaki azalma, *göreli* artı-değerdeki artışı *gösterir*, oysa bir önceki durumda işçi sayısının artışı, kendisini mutlak artı-değer artışında ifade etmişti).

Sermaye "mutlak artı-değeri göreli artı-değerle" ilişkilendirmeye çalışır. Dolayısıyla sermayenin aradığı şey, "eşzamanlı işgünlerinin en

9 *a.g.e.*, s. 400 [Cilt 1, 300].

10 Marx başka bir yerde "...artı değer oranı belliyse, artı değer miktarının sermaye tarafından eşzamanlı istihdam edilen işçi sayısına bağlı olduğu" önermesinin totolojik bir ifade gibi göründüğünü söyler. "Çünkü 1 *işgünü* bana 2 artı saat veriyorsa, o zaman 12 işgünü 24 artı-saat ya da 2 artı gün verir. Ne var ki bu ifade, artı-değerin yatırılan sermayeye oranına eşit olan, bu nedenle mutlak artı değer miktarına bağlı bulunan kârın belirlenmesiyle bağlantılı olarak çok önemli bir hale gelir...Eğer yalnızca basit artı-değer yasası düşünülürse, o zaman verili bir artı değer oranı ve verili bir işgünü uzunluğuyla birlikte, mutlak artı-değer miktarının kullanılan sermaye miktarına bağlı olduğunu söylemek totolojik bir şey gibi görünür. Çünkü bu sermaye miktarındaki bir artış ve eşzamanlı istihdam edilen işçi sayısındaki artış, varsayım gereği, özdeştir ya da yalnızca aynı gerçeğin iki farklı ifadesidir. Ama eşit büyüklükteki sermayeler açısından, kullanılan toplam sermaye miktarının ve çalıştırılan işçi sayısının büyük farklılıklar gösterdiği yerde, kârı incelemeye giriştiğimizde, [artı değer] yasasının önemi açık hale gelir." (*Teoriler II*, s. 410 [392-3])

11 *Grundrisse*, s. 400 [Cilt 1, 301]. Kalan 4 işçi hep birlikte fazladan 12 saatlik artı-emek sağladığı için, şimdi bunların her birisi 2 değil 3 saatlik artı-emek sergilemek zorundadır. Dolayısıyla göreli artı-emek artmıştır; daha önce gerekli-emekle arasındaki oran 2:10 iken şimdi 3:9 olmuştur. Ama aynı sermayenin 6 işçinin hepsini yeni orana göre istihdam etmesi mümkün olsaydı, "o zaman artı-değer yalnızca göreli değil, mutlak olarak da artardı."(*a.g.e.*)

12 *a.g.e.*, s. 768 [Cilt 2, 230].

büyük sayısıyla işgününün en çok uzatılması ve bununla birlikte, bir yandan gerekli emek-zamanı, diğer yandan da gerekli işçi sayısını en aza indirmektir."[13] Birinci süreç çalışan nüfusta bir artışa, ikincisi ise mutlak olarak aynı kalabilse, hatta artsa bile, göreli olarak azalışa işaret eder. "Her iki eğilim de sermayenin zorunlu eğilimleridir. Bu çelişkili eğilimlerin birliği, dolayısıyla canlı çelişki,"[14] sadece, artı-emeği genişletmek için gerekli-emeği azaltan ve sonuçta hem göreli hem de mutlak artı-değer üretimi için en güçlü araca dönüşen "makineler"de [15] vardır. (Daha önce işaret edildiği gibi, makinelerin kapitalist kullanımının rekabetten değil, öncelikle sermayenin canlı emekle olan ilişkisinden, yani onun artı-değere el koyma çabasından yola çıkılarak incelenmek ve anlaşılmak zorunda olunmasının nedeni de kesinlikle budur.)[16]

Görülebileceği gibi, "emek-zaman tek bir işçinin işgünü olarak değil de belirsiz sayıda işçinin belirsiz işgünü olarak dikkate alınırsa, burada bütün nüfus ilişkileri" araştırmaya dahil olur; "modern nüfus teorisinin ifade ettiği, ama kavramadığı tüm çelişkiler" temel artı-değer biçimlerinden doğar.[17] O halde sermayenin "en fazla mutlak gerekli-emek miktarını en fazla göreli artı-emek miktarıyla ilişkilendirme" biçimindeki iki yanlı yasasının, tam da bir yandan nüfusun olabildiğince en geniş kesiminin çalışan nüfusa dönüştürülmesini, diğer yandan "bunun bir kısmını sürekli olarak artı nüfus, yani sermaye tarafından kullanılıncaya kadar gereksiz olan nüfus olarak konulması" [18] biçimindeki aynı dere-

13 *a.g.e.*, s. 770 [Cilt 2, 232].

14 Krş. Hegel'in *Mantık Bilimi*, Cilt II, s. 68-69 [İkinci Kitap, s.334-5]. "Ama bugüne kadarki mantığın ve sıradan tasarımlama yolunun temel önyargılarından biri de Çelişkinin, Özdeşlik kadar özsel ve içkin bir belirlenim olmadığı görüşüdür; ama aslında, sıralamak söz konusu olsaydı ve iki belirlenim ayrı olarak sabitlenmek zorunda olsaydı, o zaman Çelişkinin daha derin ve daha özsel belirlenim olarak alınması gerekirdi. Çünkü onun karşısında Özdeşlik yalnızca yalın dolaysızın, ölü Varlığın belirlenimidir; oysa Çelişki tüm devinimin ve dirimselliğin kaynağıdır; bir şey ancak kendi içinde bir Çelişki barındırdığı sürece devinir, dürtü ve etkinliğe sahiptir...Öyleyse bir şey ancak kendi içinde çelişki barındırdığı ölçüde dirimlidir ve dahası Çelişkiyi hem kavrama hem de ona dayanma kuvvetidir."

15 *Grundrisse*, s. 775 [Cilt 2, 236].

16 Krş. yukarıda s. 261, dipnot 28.

17 *Grundrisse*, s. 539-40, 401 [Cilt 2, 31, Cilt 1, 302].

18 *a.g.e.*, s. 399 [Cilt 1, 300]. "Sürekli olarak birbirini kesen iki eğilim vardır; [birincisi] aynı miktarda ya da daha büyük miktarda meta üretmek için, aynı ya da daha fazla net ürün, artı-değer, net gelir uretebilmek için, olabildiğince az emek kullanmak; ikincisi ise (ürettikleri meta miktarına oranla mümkün olduğunca az işçi istihdam etmek gerekse bile) olabildiğince çok sayıda işçi istihdam etmek; çünkü belli bir üretkenlik düzeyinde, artı-değer ve artı-ürün miktarı istihdam edilen emek miktarıyla artar. Birinci eğilim

cede iki yanlı bir yasaya karşılık geldiği ortaya çıkar.

Böylece Marx'ın *Ham Taslak*'ta (*Kapital*'in tersine) önce makinelerin ve sermaye birikiminin çalışan nüfus üzerindeki etkisini anlatmadan, doğrudan göreli artı-değer kavramından türettiği yedek sanayi ordusu[19] meselesine geldik. (*Grundrisse*'nin 608-10 [Cilt 2, 92-3.] sayfalarına bakınız.) Ama biraz önce sözü edilen noktadan ayrı olarak, Marx'ın anlatımının bu kısmını, daha sonraki çalışmayla karşılaştırıldığında çok az yeni şey sunduğu için rahatlıkla geçebiliriz. Burada sadece, Marx'ın nasıl yedek sanayi ordusunu sermayenin gerekli emeği eşzamanlı olarak hem ortaya koyması hem de ortadan kaldırmasının diyalektik sürecinin bir sonucu olarak gördüğüne[20] ve de *Kapital*'e göre yoksullaştırılmış ve lümpen proletarya kesimlerinden ibaret olan bu yedek sanayi ordusu, "göreli nüfus fazlasının en derindeki tortusunu" oluştururken, *Ham Taslak*'ta bunun nasıl "yoksulluk alanı" ile bir tutulduğuna işaret etmek istiyoruz.

Bunun tersine, *Grundrisse*'nin bir önceki bölümü (s. 604-8 [Cilt 2, 88-91]) özel bir ilgiyi hak eder gibidir. Bu bölüm, daha önceki üretim aşamalarından farklı olarak kapitalizmdeki nüfus yasasını ele alır ve Marx'ın kaleminden çıktığı bilinen tek ayrıntılı Malthus eleştirisini içerir.[21]

Bu eleştiri aşağıdaki gibi devam eder: "Toplumsal üretimin farklı biçimlerinde, nüfus artışının ve fazla nüfusun farklı yasaları vardır"[22]... ve bunlar, "İnsanlığın Doğasının Tarihi"yle ilgili bir mesele olduğu için, "*doğal yasalardır*, ama insanlığın kendi tarih süreci tarafından belirlenen

---

işçileri sokağa atar ve işe yaramaz nüfusun bir parçası haline getirir, diğeri ise işçileri yeniden içeri çeker ve ücretli emeği mutlak olarak genişletir, böylece işçinin payına düşen sürekli dalgalanır ama bundan asla kaçamaz." (*Teoriler II*, s. 573 [548-49])

19 Aslında bu ifade *Grundrisse*'de kullanılmamasına rağmen, Marx iki yerde (s. 400 [Cilt 1, 301] ve 610 [Cilt 2, 92]) işçilerden oluşan "artı-nüfusu," "gerekli nüfusa" karşıt olarak "yedek" ve "daha sonra kullanılmak üzere yedekte tutulan" nüfus olarak niteler. Bununla birlikte "yedek sanayi ordusu" ifadesinin Engels tarafından daha 1845'te icat edilmiş olduğunu hatırlamalıyız (Bkz. *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*).

20 "Artı-emeğin konuluşu olarak sermaye, eşit derecede ve aynı anda gerekli-emeğin konulması ve konulmamasıdır; sermaye ancak gerekli-emek var olduğu ve var olmadığı sürece vardır." (*Grundrisse*, s. 401 [Cilt 1, 302])

21 Krş Bu teorinin Sismondi, *Nouveaux Principles II*, 1819, s. 266-78'deki benzer (ama daha az derin) eleştirisi.

22 Krş. *Kapital*'in 1. Cilt'inden sıklıkla alıntılanan şu pasaj: "Bu nedenle çalışan nüfus, hem sermaye birikimini hem de kendini göreli olarak gereksiz kılan araçları üretir... ve bunu daima giderek artan bir ölçüde yapar. Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır ve aslında belirli her tarihsel üretim biçiminin, yalnızca kendi sınırları içerisinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özgül nüfus yasaları vardır. Soyut bir nüfus yasası, yalnızca ve o da insan bu yasalara tarihsel olarak müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır." (*Kapital I*, s. 783-84 [648-49])

üretici güçlerin gelişmesi ile birlikte, insanlığın özgül bir tarihsel gelişme aşamasındaki doğal yasalardır." "Bu farklı yasalar, üretim koşullarıyla ya da canlı birey bakımından ele alınırsa, işçi yalnızca toplum içinde çalıştığı ve mülk edindiği için, onun toplumun bir üyesi olarak kendi yeniden üretiminin koşullarıyla ilişkilenmesinin farklı tarzlarına indirgenebilir. Tek birey ya da nüfusun bir bölümü açısından bu ilişkilerin çözülmesi, onları bu özgül temelin yeniden üretim koşullarının dışına atar ve böylece onları fazla nüfus olarak koyar." Yine de "yalnızca sermayeye dayalı üretim biçiminde" bu fazla nüfus, "örneğin kendisinin, emeğin üretken gücünün gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkar." Sonuçta, Malthus'u takip edenlerin yaptığı gibi, nüfus artışının farklı tarihsel yasalarını aynı kefeye koymaktan daha yanlış bir şey yoktur! Çünkü "toplumsal üretimin bir aşamasındaki nüfus fazlası, diğerindekinden farklı olabilir, bunun etkisi de farklı olabilir." Bu yüzden örneğin "avcılıkla uğraşan halklarda nüfus fazlası, Atinalılardaki nüfus fazlasından farklıydı, buna karşılık Atinalılarda da Germen kabilelerinde olduğundan farklıydı... *Sömürgecilere dönüşen özgür* Atinalıların fazla nüfusu, yoksul evlerinde kalan kişilere dönüşen işçilerin nüfus fazlalığından önemli şekilde farklıdır. Benzer şekilde, bir manastırın artı-ürününü tüketen dilenci nüfus fazlası da bir fabrikada oluşan fazla nüfustan farklıdır..."

Marx bu pasaja şöyle devam eder: Kapitalizm öncesi bütün toplumsal oluşumlarda "üretici güçlerin gelişimi, mülk edinmenin temeli değil, üretim koşulları (mülkiyet biçimleri) ile özgül bir ilişkidir. Bu ilişki, üretici güçlerin önüne[23] *önceden konulmuş bir engel* olarak ortaya çıkar ve sadece yeniden-üretilmesi gerekir, dolayısıyla bütün üretici güçlerin gelişimini özetleyen[24] nüfus gelişmesinin, dışsal bir engelle karşılaşması ve böylece sınırlanması gereken bir şey olarak belirmesi daha da zorunlu hale gelir." Yani, böyle bir toplumun "eski haliyle var olması, öngörülen nesnel

23 Buna göre Marx'ın *Grundrisse*, s. 471-514'te [Cilt 1, 367-405] yer alan, "toplumun ekonomik oluşumunun dönemleri" üzerine yaptığı ayrıntılı açıklamanın temeli olarak aldığı fikir, tam da "ekonomik düzenin temelini toprak mülkiyeti ve tarımın oluşturduğu" bütün toplumsal oluşumlarda, çalışan bireyin "toprak mülkiyetinde, kendi etkinliğini önvarsayan ve sadece onun bir sonucu olarak görünmeyen nesnel *bir varlığa sahip*" olduğu fikridir.

24 Marx, *Ham Taslak*'ın başka bir bölümünde nüfusun "zenginliğin kaynağı" olarak önemine vurgu yapar. Örneğin s. 608'de [Cilt 2, 92] şöyle der: "Üretici güçlerin gelişmesinin koşullarının yanında, değişimin, işbölümünün, elbirliğinin, ancak pek çok kaynaktan elde edilebilecek olan çok-yanlı gözlemin, bilimin ve olabildiğince çok değişim merkezinin koşullarını da incelediğimizde, bunların hepsinin nüfus artışıyla aynı anlama geldiğini görürüz."

koşullarda üyelerinin yeniden üretimini gerektirir," ama bu ancak "belli miktarda nüfusla bağdaşabilir." Yine de her toplum aşamasında "belli bir nüfus temelinde ortaya çıkan nüfus fazlası, tam da gereken nüfus kadar belirleyici görünür." Fazla-nüfus ve nüfus birlikte ele alındığında, belli bir üretim temelinin yaratabileceği nüfusu oluştururlar. Nüfusun sınırı ne kadar aştığı, sınırın kendisi tarafından ya da daha ziyade bu sınırı koyan aynı temel tarafından belirlenir. Tıpkı gerekli-emek ile artı-emeğin birlikte, verili bir temel üzerinde emeğin bütününü oluşturması gibi."[25]

Bu yüzden Malthus, "bütün toplum biçimlerinde fazla nüfus olduğu olgusunu ileri sürdüğü" için kesinlikle kınanamaz. ("[Malthus] tarihçilerin ve gezginlerin anlatımlarından elde ettiği eleştirel olmayan, karmakarışık derlemelerden başka hiçbir veriye sahip olmadığı için, bu [iddiasını] kanıtlamamış" olsa bile.) Malthus'un "Nüfus Öğretisi"nin başlıca noksanlığı, onun "fazla nüfusu, ekonomik gelişmenin bütün farklı tarihsel aşamalarında aynı olan bir şey olarak görmesi;" yani "bunların özgül farklarını anlamaması, bu yüzden de bu çok karmaşık ve değişken ilişkileri ahmakça tek bir ilişkiye, bir tarafında insanlığın doğal yeniden üretiminin, diğer tarafında ise yenilebilir bitkilerin (ya da geçim araçlarının) doğal yeniden üretiminin iki doğal dizge olarak bulunduğu, ilkinin geometrik, ikincisinin ise aritmetik olarak arttığı ilişkiye indirgemesidir." "Böylece tarihsel bakımdan farklı ilişkileri, tümüyle havada kalan, ne doğa yasalarına ne de tarihsel yasalara dayanan, soyut sayısal bir ilişkiye dönüştürür."[26]

Marx, Malthus'a göre "insanlığın yeniden üretimi ve örneğin tahılın yeniden üretilmesi arasında doğal bir fark" olması gerektiğini söyleyerek devam eder. "Ama bu maymun [*Der Affe*], *insan türünün çoğalmasının*, geometrik artışı engelleyecek *dışsal kısıtlamalar*, kontroller gerektiren tamamıyla doğal bir süreç olduğunu ima eder. Bu *geometrik yeniden üretim*, insanlığın doğal yeniden üretim sürecidir." Aslında gerçek tarihe bakıldığında "nüfusun çok farklı ilişkiler içersinde arttığı, fazla nüfusun da tarihsel olarak belirlenmiş bir ilişki olduğu, asla sayılarla ya da geçim araçları üretiminin mutlak sınırıyla değil, *tersine belli üretim koşullarının koyduğu* sınırlar tarafından belirlendiği" görülebilir. Ama Malthus nüfus hareketinin bu özgül yasalarını kolayca bir kenara atar. "Tarihsel olarak

25 *a.g.e.*, s. 604-07, 486 [Cilt 2, 88-90].

26 *Grundrisse*, s. 605-606 [Cilt 2, 89-90]. Krş. Marx'ın, Malthus'un "daha önceki yazarlardan ödünç aldığı geometrik ve aritmetik ilerleme saçmalığı, salt hayali bir hipotezdir" dediği yer, *Teoriler II*, s. 115 [104].

belirlenmiş insandan soyutlanmış olan Malthusçu insan, yalnızca onun beyninde vardır ve dolayısıyla Malthusçu bu doğal insana uygun düşen geometrik yeniden üretim yöntemi de. Böylece gerçek tarih, ona öyle bir şekilde görünür ki buna göre onun doğal insanlığının yeniden üretimi, gerçek yeniden üretimin tarihsel sürecinden bir soyutlama değildir, tam tersine gerçek yeniden üretim, Malthusçu teorinin bir uygulamasıdır. Dolayısıyla tarihin her aşamasında nüfus kadar fazla nüfusun da içsel koşulları, ona, nüfusun Malthusçu modele göre artmasını *önlemiş* olan bir dizi dışsal engel olarak görünür." Diğer taraftan, "insan etkinliği ile sınırlanan ve belirlenen geçim araçları üretimi" Malthus'a "insan etkinliğinin kendisine koyduğu bir engel olarak görünür. Eğrelti otları tüm yeryüzünü kaplardı. Bunların yeniden üretimi, ancak onlara yer kalmadığında durdurdu. Bu yeniden üretim hiçbir aritmetik oranı kabul etmezdi. Malthus'un yabani doğal ürünlerin yeniden üretiminin dışsal engeller olmadan içsel nedenlerle duracağını nerede keşfettiğini söylemek zordur. O, insanın yeniden üretim sürecinin içkin, tarihsel olarak değişen sınırlarını dışsal engellere, doğal yeniden üretimin *dışsal engellerini* de yeniden üretimin *içkin sınırlarına* ya da *doğal yasalarına* dönüştürür."[27]

İkinci olarak, Malthus "belli bir insan sayısını belli bir ihtiyaç miktarıyla" budalaca ilişkilendirir. Ricardo "yerinde bir tutumla [Malthus'a] hemen karşı çıkarak, eğer bir işi yoksa ulaşılabilir tahıl miktarının işçi için önem taşımadığını, bu nedenle onu fazla nüfus kategorisine sokan şeyin geçim araçları değil, çalışma araçları olduğunu söyler."[28] Marx, daha sonra Ricardo'nun itirazı, "genel olarak ele alınmalıdır, çünkü bu, "bireyin yeniden üretim araçlarına ulaşması ve onları yaratmasını sağlayan toplumsal dolayım ile ilgilidir; dolayısıyla da üretim koşulları ve bireyin üretim koşullarıyla ilişkisiyle ilgilidir" diye devam eder. "Atinalı kölenin yeniden üretiminin önünde, üretilebilir geçim nesnelerinin miktarından başka engel yoktu. Antik çağda *köle sayısının fazla* olduğu hiç söylenmemiştir. Tersine kölelere duyulan talebin arttığı söylenir. Oysa çalışmayan (doğrudan anlamda) fazla bir nüfus vardı, bunların sayısı var olan geçim nesnelerine oranla çok fazla değildi, ama bu nesneleri

27 *Grundrisse*, s. 606-7 [Cilt 2, 89-90]. (*Türlerin Kökeni*) adlı "o şahane kitabında Darwin, hayvan ve bitki krallığındaki 'geometrik' artışı keşfetmekle Malthus'un teorisini yıktığını anlamamıştır. Malthus teorisini, insan türünün geometrik artışını, hayvanların ve bitkilerin hayali 'aritmetik' artışının karşısına koyma üzerine dayandırmıştı. Darwin'in çalışmasında, ayrıca (temel ilkesinden oldukça ayrı olarak) Malthus'un teorisinin, doğal tarihe dayanan, ayrıntılı bir çürütmesini buluruz." (*Teoriler II*, s. 121 [110])

28 Krş. Engels'in 29 Mart 1865'te F. A. Lange'a yazdığı mektup, *Seçme Yazışmalar*, s. 160.

mülk edinmek için gerekli koşullardan yoksundular." (Marx şunu ekler: "İşçi fazlasının, yani çalışan mülksüz insanların keşfedilmesi, sermaye döneminde olmuştur.") Feodal dönemdeki fazla nüfus, insan sayısıyla gereksinimlerin miktarı arasındaki ilişkiden çıkarılamaz: "Manastırlara bağlanan ve bunların artı-ürününün tüketilmesine yardım eden dilenciler, feodal hizmetliler ile aynı sınıfa girer ve bu da artı-ürünün sayıları az olan sahipleri tarafından tüketilemediğini gösterir." Son olarak "örneğin avcı halklarda, çeşitli kabileler arasındaki çatışmada kendini gösteren fazla nüfus, yeryüzünün bu kadar az sayıdaki sakini taşıyamadığını değil, onların yeniden üretiminin koşulunun birkaç insan için büyük miktarda toprak gerektirdiğini kanıtlar." Bu yüzden de "var olmayan geçim araçlarının mutlak kitlesi ile hiçbir ilişki söz konusu değildir, söz konusu olan yeniden üretimin koşullarıyla bir ilişkidir...benzer şekilde bu, insanın, genel nüfusun ve göreli artı-nüfusun yeniden üretiminin koşullarını da içerir. Bu fazlalık salt görelidir; kendi başına geçim araçları ile hiçbir ilişkisi yoktur, daha ziyade bunların üretilme biçimi ile ilişkilidir. Öyleyse bu yalnızca gelişimin bu aşamasında ortaya çıkan bir fazlalıktır."[29]

O halde Marx'ın başka bir yerde "İnsan ırkı üzerine bir yergi" olarak adlandırdığı Malthus'un gerçek nüfus öğretisi hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir.[30] Aslında Malthus, daha sonra, bu öğretiyi "toprağın azalan verimi" yasasına dayandırarak, ona doğrudan ekonomik bir temel kazandırmaya çalışmıştır. Ama Marx, bunu yalnızca Ricardo'nun rant teorisini tartışırken ele almak niyetinde olduğu için, Malthus'un nüfus teorisine yönelik eleştirisinde bu konuya girmez.[31] Sonuç olarak Marx, *Ham Taslak*'ta, sözü edilen yasanın kökünün sadece "sanayinin Ricardo'nun vs. aşina olduğu bu aşamasında tarımın, değişen oranlarda da olsa burjuva ekonomisine içsel bir şey olarak, sanayinin gerisinde kalması"[32] olgusunda bulunabileceğini belirtmekle kendisini sınırlar.

Böylece basit artı-değer yasasının nihai sonucu, sermayenin yalnızca "insan emeğini sonsuza götürme" değil, yanı zamanda onu "göreli

29 *Grundrisse*, s. 607-8 [Cilt 2, 90-91].

30 J. B. Schweitzer'in 24 Ocak 1865 tarihli mektubunda, *Seçme Yazışmalar*, s. 145.

31 "Aslında hiçbir şekilde Malthus'a uymayan rant teorisinin sunumunun...burada yeri yoktur." (*Grundrisse*, s. 608 [Cilt 2, 91])

32 *a.g.e.*, s.608 [Cilt 2, 91]. Marx, "tarımın göreli olarak daha fazla olan verimsizliği"nin, sadece tarihsel bir duruma işaret ettiğini, yani kapitalizmde bile ortadan kalkabileceğini *Teoriler*'de dile getirir. (*Teoriler II*, s. 105-7, 244 [97-8]. Ayrıca bkz., *Grundrisse*, s. 669 [Cilt 2, 146])

olarak fazlalık haline"[33] getirme eğilimidir. Öyleyse kavramsal anlamda, fazla nüfus ve yedek sanayi ordusu teorisi, artı-değer teorisinde de içerilmiş durumdadır. Aşırı nüfusun varlığının, artı-sermaye oluşumuyla ve sermaye birikimiyle nasıl bağlantılı olduğu daha sonra gösterilecektir.

33 *Grundrisse*, s. 399 [Cilt 1, 300]

19. Yeniden Üretim Süreci ve Mülk Edinme Yasasının Ters Çevrilişi[1]

Bir önceki analizde, sermaye, sürekli yenilenme ve yeniden üretim akışı içersinde değil, yalnızca oluşum, oluş süreci içersinde göz önünde bulundurulmuştu. Fakat Marx'ın söylediği gibi, kapitalist üretim sürecinin bu sürekli yinelenmesi ve sürekliliği, "sürece belli yeni özellikler dayatır ya da daha doğrusu, sürecin yalıtılmış olduğu halde sahip olduğu bazı görünür özelliklerin ortadan kaybolmasına yol açar."[2] Bu yüzden "sermayenin ilk ortaya çıkışında" sermayenin önkoşulları, "dışsal önkoşullar olarak" görünür, "yani sermayenin içsel özünden gelmez ve bununla açıklanmaz." Dolayısıyla sermayenin oluşum sürecini yeniden üretim süreci bağlamında kavramak gerekir, böylece bu önkoşullar "sermayenin kendi hareketinin uğrakları olarak görünür ve bu şekilde tarihsel olarak nasıl ortaya çıktıklarına bakılmaksızın, sermayenin kendisi bu önkoşulları kendi uğrakları olarak önceden koymuş olur."[3]

---

1 Bu, *Kapital* I. Cilt, Bölüm 23 ile Bölüm 24'ün I. Kesim'ine karşılık gelen ve bunların ilk taslağı olarak kabul edilmesi gereken, *Grundrisse*'deki (s. 450-58 [Cilt 1, 348-56]) iki paragrafının bir özetidir. İki versiyon arasındaki temel fark, (*Kapital*'deki sunuş yönteminin çok daha mükemmel oluşunu bir yana bırakırsak), *Kapital*'de mesele, önce "basit" sonra "genişletilmiş" yeniden üretim açısından incelenirken, *Ham Taslak*'ta yalnızca ikinci inceleme yöntemine yer verilir.

2 *Kapital I*, s. 712 [583].

3 *Grundrisse*, s. 450 [Cilt 1, 348].

Bir başka deyişle, şimdiye kadarki analizin bakış açısından bakıldığında, "bir zamanlar kapitalistin," emek gücü ve üretim aracı satın alan kişi olarak piyasada boy göstermeden önce, "diğer insanların karşılığı ödenmemiş emeğinden bağımsız olarak meydana gelen, bir çeşit ilksel birikim sayesinde para sahibi olduğu;" sonuçta başkasının emeğinin kapitalist tarafından mülk edinilmesinin, kendi mülkiyeti olan ve kendisi tarafından dolaşıma sokulan metaların ve "kapitalistin canlı emekle girdiği değişimden ya da onun *emekle sermaye* olarak ilişkisinden kaynaklanmayan değerlerin" [4] değişimini önsel olarak gerektirdiği varsayılabilmiş ve varsayılmak zorunda kalınmıştır. Bu, burjuva iktisatçılarının, sermayenin değerlenmesinin karşılığı ödenmemiş emeğe el konmasına dayandığı gerçeğini, "kapitalist toplumun kendisi tarafından ilan edilmiş genel mülkiyet yasalarıyla bağdaştırabilmek" için destekledikleri "ilksel birikim"dir. Bu iktisatçılar der ki, bugün durum ne olursa olsun, kapitalistler başlangıçta kendi sermayeleri "uğruna çalışmışlardır," dolayısıyla "üretken hizmetler"inin mükafatını almalarından daha doğal bir şey olamaz.

Fakat bu argüman, bir dizi zorluğu da beraberinde getirir. İlk olarak, sermayenin gerçek tarihsel gelişiminde soygunun, *aldatmanın*, köleleştirmenin –kısaca zorun– oynadığı rolü hepimiz çok iyi biliyoruz.[5] Bunların, "çalışılarak" elde edilen barışçıl birikimle hiçbir ilişkisi yoktur. (Eğer kapitalizm kendisini sadece bu barışçıl yöntemlerle sınırlandırmış olsaydı, ilk aşamasının ötesine asla gidemezdi.) İkinci olarak, burjuva iktisatçılar, burada sermayenin oluş koşullarını "onun şimdiki gerçekleşmesinin koşulları olarak, yani kapitalistin henüz kapitalist olmadan –çünkü daha hâlâ oluş içindedir– mülk edinmekte olduğu uğrakları, kapitalist olarak mülk edinmekte olduğu koşullar gibi göstererek" karışıklığa yol açarlar. Emeği önceleyen ve ondan kaynaklanmayan sermaye birikiminin, "tıpkı yer yuvarlağının ateş ve buhar bulutu aşamasından geçerek şimdiki yer yuvarlağı olmasını sağlayan ve oluşmuş bir yer yuvarlağı olarak onun yaşamının gerisinde kalmış süreçler gibi," "tarihsel başlangıçlar olarak sermaye birikiminin arkasında yatan" koşullara ait olduğunu unuturlar. Kabul edilmelidir ki "tekil sermayeler, örneğin para yığma yoluyla meydana gelebilir. Ama yığılan para, ancak emeğin sömürülmesi yoluyla sermayeye dönüştürülür."[6] "Sermayenin başkası-

4 *Kapital I*, s. 714 [585] ve *Grundrisse*, s. 456 [Cilt 1, 354].
5 *Grundrisse*, s. 460 [Cilt 1, 358] ve *Kapital I*, s. 874 [730].
6 *Grundrisse*, s. 460 [Cilt 1, 357].

nın emeğinin ürünü üzerindeki sonsuz hakkını, *emeğin mülkiyete sahip olmasından*" ve "eşdeğerler arasında değişimin 'basit' ve 'adil' yasalarından" türetmek yönündeki bu savunmacı girişimler, Marx'ın *Kapital*'de söylediği gibi, "ilkokul kitaplarına" yollanmalıdır. Dikkatimizi yalıtılmış tek bir üretim süreci yerine sermayenin yeniden üretim sürecine yönelttiğimiz anda, bunun ne kadar doğru olduğunu görebiliriz.

İlk üretim sürecinin sonucunun, kapitalist tarafından mülk edinilen artı-değer olduğunu gördük: Bu, başlangıçta artı-ürün biçiminde mevcuttur, ama sonra paraya dönüştürülmelidir. Marx, çalışmanın sermayenin dolaşım sürecini ele alan sonraki bölümünde, önce artı-ürünün gerçekleşmesinin ve genel olarak gerçekleşmenin koşullarını inceler. Dolayısıyla burada, kapitalistin metasını satışa çıkardığını ve onu değeri karşılığında sattığını varsaymamız gerekir. Böylece artı-değer gerçekleşmiş ve para biçimine dönüşmüş olur. Fakat bu para, "şimdi hâlihazırda *kendinde* sermayedir ve bu haliyle de *yeni emek üzerinde bir hak talebidir*."[7] Marx'ın çıktığı ilk kaynaktan ayrı olarak "artı-sermaye" ya da "ek sermaye" olarak adlandırdığı bu yeni sermaye de, elbette değerlenmeli ve böylece üretim sürecinden geçmelidir.

Fakat ikinci sürecin önkoşulları ilkinden son derece farklıdır!

Artı-sermaye, her şeyden önce, sermayeleşmiş artı-değerden başka bir şey değildir. "Burada, varlığını karşılığı ödenmemiş emeğe borçlu olmayan tek bir kuruş bile yoktur."[8] Sonuç olarak sermayenin kendisini yeniden değerlendirmek için almak zorunda olduğu tikel biçimler, yani değişmeyen ve değişen sermaye, sadece bizzat artı-emeğin biçimleridir. Daha önce, ilk üretim eylemi göz önüne alındığı oranda, maddi üretim koşullarının – hammadde, aletler ve işçilerin geçim araçlarının– "canlı emeğin kendisini yalnızca gerekli-emek değil, aynı zamanda artı-emek olarak da gerçekleştirmesine olanak verecek bir miktarda olması...sermayenin bir eylemi" [9] olarak görünmüştü. Ama şimdi "üretim sürecinin ilk incelenişinde olduğu gibi, sermayenin kendi payına, dolaşımdan herhangi bir değer getirdiği görüntüsü burada ortadan kalkmıştır...Canlı emek kapasitesinin karşısına çıkan ve onu kendisinden bağımsız belli koşullar altında tüketen yabancı ve dışsal güçler olarak bütün uğraklar,

7 *a.g.e.*, s. 367 [Cilt 1, 272].

8 *Kapital I*, s. 728 [598].

9 *Grundrisse*, s. 452 [Cilt 1, 350]. (Elbette artı-değerin kapitalistler tarafından tüketilen kısmı burada dikkate alınmamıştır.)

şimdi canlı emeğin kendi ürünü ve sonucu olarak konmaktadır."[10]

Ama sadece bu da değil. Mülkiyetle emek arasındaki, sermaye ilişkisine içsel olan[11] ama daha önceki bakış açısına göre sermayenin yalnızca tarihsel bir önkoşulunu ifade eden mutlak ayrım, "şimdi emeğin kendi ürünü olarak, onun kendi uğraklarının nesnelleşmesi, maddileşmesi olarak da görünür." Şimdiye kadar, sermayenin, kesinlikle sermaye sahiplerinin "ilksel birikimi" sayesinde emeğe hükmeden bir güç haline geldiği varsayılabilirdi. Oysa bu yanılsama, artı-sermaye döngüsüne, yani yeniden üretim sürecine baktığımız anda ortadan kaybolur. Artık, sermayenin bizzat emek kapasitesinin eyleminin bir sonucu olduğu, kendisinin yaratmış olduğu maddi üretim koşullarının onun karşısına sermaye olarak çıktığı ve emeğin gerçekleşme sürecinin eşzamanlı olarak onun gerçekleşmeme süreci olduğu açık hale gelir.[12] Çünkü emek kapasitesi üretim sürecine girerek "yalnızca gerekli emek koşullarını sermayeye ait koşullar olarak üretmekle kalmamıştır, aynı zamanda değer yaratma olanağı, onda olanak olarak bulunan değerlenme de şimdi aynı şekilde artı-değer, artı-ürün, tek kelimeyle sermaye olarak var olmaktadır...İşçi yalnızca ötekinin zenginliğini ve kendi yoksulluğunu değil, bu zenginlik ile...kendi yoksulluğu arasındaki ilişkiyi,"[13] yani sermaye ilişkisinin kendisini de üretmiştir. "Bu toplumsal ilişki, bu üretim ilişkisi, aslında sürecin maddi sonuçlarından çok daha

10 *a.g.e.*, s. 453, 451 [Cilt 1, 351, 349].

11 Krş. yukarıda s. 219-20.

12 *Ham Taslak*'ın benzersiz sunuş biçiminin ve genellikle görünüşte anlaşılması zor "Hegelci" terminolojisinin bir örneği olarak, burada bu cümlenin yer aldığı pasajın tümünü alıntılıyoruz: "Dolayısıyla canlı emek açısından bakıldığında, üretim süreci içerisinde emek, nesnel koşullar içinde kendisini gerçekleştiren, eşzamanlı olarak bu gerçekleşmeyi yabancı bir gerçeklik gibi kendisinden uzaklaştıran ve bu yüzden kendisinden yabancılaşmış bu gerçeklik karşısında kendisini esassız, salt yoksul, kendisine değil de başkalarına ait emek kapasitesi olarak ortaya koyan; yani kendi gerçekliğini kendisi için değil, sırf başkaları için bir varlık gibi, dolayısıyla da başka-varlık [*other-being*] ya da kendisine karşıt bir başkasının varlığı olarak ortaya koyan şekilde hareket ediyormuş gibi görünür. Bu gerçekleşme süreci, aynı zamanda emeğin gerçekleşmeme sürecidir. Emek kendisini nesnel olarak ortaya koyar, ama kendi nesnelliğini, kendi yokluğu [*non-being*] ya da yokluğunun varlığı, yani sermaye olarak ortaya koyar. Kendine yalnızca değer yaratma ya da değerlenmenin olanağı olarak geri döner; çünkü tüm gerçek zenginlik, gerçek değer dünyası ve ayrıca kendi gerçekleşmesinin gerçek koşulları, onun karşısında bağımsız varlıklar olarak konmuştur." (*a.g.e.*, s. 454 [Cilt 1, 351-2])

13 Krş. *Kapital I*, s. 724 [594]: "Demek ki, kapitalist üretim süreci, bütünlüklü, bağlantılı bir süreç olarak, yani bir yeniden üretim süreci olarak, yalnızca meta üretmekle, yalnızca artı-değer üretmekle kalmayıp, aynı zamanda, bir yanda kapitalist, diğer yanda ücretli emekçi olmak üzere sermaye ilişkisinin kendisini de üreten ve yeniden üreten bir süreç olarak görünür."

önemli bir sonucu olarak ortaya çıkar."[14]

Bir önceki incelemenin sonucu, her şeyden önce oluş halindeki sermayenin koşulları ile sermayenin olmuş, "tamamlanmış sermaye" olarak koşulları arasında bir ayrım yapmak zorunda olmamızdı.[15] Sermaye tarihsel olarak gelişir gelişmez, kendi varoluş koşullarını, "ortaya çıkışının koşulları olarak değil, mevcudiyetinin sonuçları olarak" üretmeye devam eder. "Artık oluşmak için önkoşullardan çıkmaz, bizzat kendisi bir önkoşuldur ve kendisini korumasının ve büyümesinin koşullarını yaratmak için bizzat kendinden çıkar."[16]

Aslında, Marx şunu yineler: "İlk üretim sürecinden ortaya çıkan artı-sermayeye bu ismi verirsek, artı-sermaye I'in oluşumu için...kapitalistin, bir kısmını canlı emek kapasitesi karşılığında biçimsel olarak değişime soktuğu değerlere sahip olması gerektiği, bir koşul olarak görünür." ("Biçimsel diyoruz, çünkü canlı emek değişilen bu değişim-değerlerini yerine koymak ve kapitaliste geri vermek zorundadır.") "Ama şimdi", diye devam eder Marx, "bu artı-sermayenin, yine üretim sürecine sokulduğunu, artı-değerini değişimde yeniden gerçekleştirdiğini ve üçüncü üretim sürecinin başlangıcında yeniden artı-sermaye olarak ortaya çıktığın düşünelim. Bu artı-sermaye II, artı-sermaye I'inkinden farklı önkoşullara sahiptir. Artı-sermaye I'in önkoşulu, kapitaliste ait olan ve onun tarafından dolaşıma sokulan değerlerin varlığıydı. Artı-sermaye II'nin önkoşulu ise, artı-sermaye I'in varlığından başka bir şey değildir; yani bir başka deyişle, kapitalistin zaten başkasının emeğini değişim olmadan hâlihazırda mülk edinmiş olmasıdır. Bu, kapitalisti sürece tekrar tekrar başlayabilme konumuna getirir...*Başkasının emeğini*

14 *Grundrisse*, s. 453, 458 [Cilt 1, 350-1, 356], *a.g.e.*, s. 512 [Cilt 1, 403] "Dolayısıyla kapitalistlerin ve ücretli emekçilerin üretimi, sermayenin değerlenme sürecinin başlıca sonucudur. Yalnızca üretilen nesneler üzerinde duran sıradan iktisat bunu tamamıyla unutur."

15 Bkz. yukarıda s. 60, dipnot 129.

16 *Grundrisse*, s. 460 [Cilt 1, 357]. s. 278'de [Cilt 1, 196-7] şöyle okuruz: "Unutulmamalıdır ki yeni üretici güçler ve üretim ilişkileri, hiçlikten doğmamış, ne gökten düşmüş ne de kendi kendisini koyan İdea'nın bağrından gelmiştir; bunlar, eski ve geleneksel üretimin ve mülkiyet ilişkilerinin içerisinden onların anti-tezi olarak gelişmişlerdir. Tamamlanmış burjuva sisteminde her ekonomik ilişki, diğer hepsini burjuva ekonomik biçimi içinde önvarsayar ve böylece ortaya konan her şey aynı zamanda bir önvarsayım olur, her organik sistemde de durum budur. Bu organik sistemin kendisi, bir bütün olarak, kendi önvarsayımlarına sahiptir ve kendi bütünlüğüne doğru gelişmesi de, toplumun bütün ögelerini kendine tabi kılmasına ya da henüz kendisinde eksik olan organları ondan yaratmasına dayanır. Onun bir bütünlük haline gelişi tarihsel olarak böyle olur. Bu bütünlük haline geliş süreci, onun sürecinin, gelişiminin bir uğrağını oluşturur."

daha önceden mülk edinmiş olma, şimdi başkasının emeğinin yeniden mülk edinilmesinin önkoşulu olarak ortaya çıkar...Onun [kapitalistin] daha önce canlı emeğin karşısına sermaye olarak çıkmış olması, kendisini yalnızca sermaye olarak değil, büyüyen, karşılığını ödemeden başkasının emeğini giderek daha çok mülk edinen sermaye olarak sürdürebilmesinin ya da canlı emek kapasitesinin karşısında sermaye olarak kendi gücünü, varlığını genişletebilmesinin ve öte yandan canlı emek kapasitesini, [17] öznel, gerçek dışı yoksulluğu içindeki canlı emek kapasitesi olarak sürekli yeniden koymasının tek koşulu olarak görünür."[18]

Şimdi *Ham Taslak*'ta yer alan ve yalnızca ufak değişikliklerle *Kapital* I. Cilt'inde de yer alan bir pasaja geldik:[19] "Artı-sermaye I, nesnelleşmiş emekle canlı emek kapasitesi arasındaki basit değişim sayesinde, yani tamamen içerdikleri emek miktarı ya da emek-zaman ile ölçülen eşdeğerlerin değişimi yasasına dayalı bir değişim sayesinde yaratıldığı sürece ve bu değişimin hukuki ifadesi herkesin kendi ürünleri üzerindeki mülkiyet ve serbest kullanım hakkından başka bir şeyi önvarsaymadığı,[20] dolayısıyla artı-sermaye II'nin artı-sermaye I ile ilişkisi ancak bu ilk ilişkinin bir sonucu olduğu sürece, görürüz ki burada tuhaf bir mantıkla, mülkiyet hakkı diyalektik bir ters çevrilmeye uğrar ve böylece sermaye açısından bu, başkasının *bir ürünü üzerinde ya da başkasının* emeği üzerinde mülkiyet hakkına, eşdeğerini ödemeden başkasının emeğini mülk edinme hakkına dönüşür...Mülkiyet hakkı bir yandan başkasının emeğini mülk edinme hakkına, öte yandan da bir kimsenin kendi emeğinin ürününü ve kendi emeğini başkasına ait değerlermiş gibi kabul etme yükümlülüğüne çevrilir. Oysa mülkiyet hakkına hukuki bir ifade kazandıran ilk işlem olarak görünen eşdeğerlerin değişimi işlemi, öyle bir tersine çevrilmiştir ki bu işlem artık, sermayenin canlı emek kapasitesiyle değişilen kısmı, öncelikle bizzat *başkasının* eşdeğeri ödenmeden mülk edinilen *emeği* olduğu için ve ikinci olarak *canlı emek kapasitesinin*

17 "Dolayısıyla emek tarafından bu artı sermayenin üretilmesi...aynı zamanda yeni artı-emeğin ve *yeni artı-sermayenin gerçek zorunluluğunun* yaratılmasıdır. Burada emeğin kendisinin giderek genişlediği ve emeğe yabancı bir güç olarak nesnel zenginlik dünyasına daha yaygın ve tam bir varoluş kazandırdığı, böylece yaratılmış değerlere oranla...canlı *emek kapasitesinin yoksul öznelliğinin giderek keskinleşen bir karşıtlık oluşturduğu açık* hale gelir." (*a.g.e.*, s. 455 [Cilt 1, 353]).

18 *a.g.e.*, s. 456-57 [Cilt 1, 354-55].

19 Bkz. *Kapital I*, s. 728-30 [599-600].

20 Bu ifade *Kapital*'de şöyledir: "işçi açısından kendi kapasitelerini serbestçe kullanma gücünden, para ya da meta sahibi açısından ise kendisine ait olan değerleri serbestçe kullanma *gücünden öte bir şey gerektirmez.*"

yarattığı artıyla yerine konulması gerektiği için ve bu yüzden de aslında elden çıkarılmadığı, yalnızca bir biçimden diğerine dönüştüğü için, bir taraf için sadece aldatıcı bir değişim olur. Böylece değişim ilişkisi tamamen ortadan kalkmış ya da *salt bir görüntü* haline gelmiştir. Üstelik mülkiyet hakkı başlangıçta kişinin kendi emeğine dayanıyormuş gibi görünüyordu.[21] Şimdi ise mülkiyet, başkasının emeği üzerindeki hak, emeğin kendi ürününü mülk edinmesinin olanaksızlığı olarak görünmektedir. Mülkiyet ile emek arasındaki, hatta daha ziyade zenginlik ile emek arasındaki tamamlanmış ayrılma, şimdi onların özdeşliğiyle başlayan yasanın bir sonucu olarak görünmektedir."[22]

Bu cümlelerin özel önemi doğrudan görülür. Bunlar, Marx'ın sermaye kavrayışıyla ondan öncekilerin sermaye kavrayışı arasındaki temel farkın en açık şekilde ortaya çıktığı bir noktaya işaret ederler. Elbette, kapitalist üretim biçimine geçişin, mülk edinme yasasında bir ters çevrilmeye karşılık geldiği Marx'tan da önce görülmüş ve dile getirilmişti.[23] Fakat sermayenin ve onun biçimlerinin anlaşılmasında bütün mesele, kapitalizmi ayırt eden şey olarak emeğin eşdeğeri verilmeden mülk edinilmesinin biçiminin nasıl "meta değişimi yasasından, metaların kendilerinde cisimleşen emek-zaman miktarıyla orantılı olarak birbirleri karşılığında değişilmesinden kaynaklandığını," dolayısıyla "buradan başlamanın bu yasayla çelişmediğini"[24] keşfetmekten ibaret olduğuna göre, bu ters çevrilişin doğasını ilk açıklayan ve zorunluluğunu gösteren kişi Marx'tı. Ama bu zorluk, bu iktisatçılar meseleyi, işçilerin kapitalistlerle kendi değer yaratma kapasitelerini, emek güçlerini değişmeleri değil de, doğrudan emeklerini değişmeleri açısından düşündükleri sürece çözülemezdi. Bunun nedeni şudur: Tüm metaların değişimine olduğu gibi, emek gücünün değişimine de kendi yeniden üretiminin maliyeti, yani içinde nesnelleşen emek-zaman miktarı hükmeder, "çünkü kendi başına değer her zaman sonuçtur, asla neden değildir." Asıl mesele, kapitalist tarafından satın alınan metanın değişim-değeri olduğu için, "kapitalist

---

21 *Kapital*'de bu cümlenin peşinden şu cümle gelir: "Yalnızca eşit haklara sahip meta sahipleri birbirlerinin karşısına çıktığı ve başkalarının metalarını mülk edinmenin tek koşulu, insanın kendi metalarını, ama ancak emek sayesinde üretilebilecek olan metaları elden çıkarması olduğu için, en azından böyle bir varsayım zorunluydu."

22 *Grundrisse*, s. 457-58 [Cilt 1, 357-8].

23 Smith tarafından (krş. *Teoriler I*, s. 86-87 [80]), Sismondi ve Cherbuliez tarafından (bkz. *Kapital I*, s. 730, dipnot 6 [s. 600, dipnot 26] ve *Teoriler III*, s. 377-78). Marx'ın Ricardo eleştirisi ile karşılaştırınız, *Teoriler II*, s. 399-407 [378-85].

24 *Teoriler III*, s. 481-82.

ile işçi arasında gerçekleşen değişim, değişimin yasalarına tamamen uygundur...Fakat kapitalistin değişim yoluyla elde ettiği değerin kullanım-değeri, bizzat değerlenme öğesi ve onun ölçüsü olan canlı emek ve emek-zaman, özellikle de canlı işçinin yeniden üretim maliyetinden daha çok emek-zamandır. Bu yüzden sermaye, değişim içinde emek kapasitesini bir eşdeğer olarak elde etmesi sayesinde, değişimde –emek kapasitesinde içerilmiş olan emek-zamanı aştığı ölçüde- eşdeğeri ödenmeyen emek-zaman elde eder; değişimin *biçimi* aracılığıyla başkasının emek-zamanını değişim yapmadan mülk edinmiştir. Değişimin sadece biçimsel oluşunun nedeni budur...ve sermayenin daha sonraki gelişiminde, sermayenin, emek kapasitesi karşılığında kendi [emek kapasitesinin] nesnelleşmiş emeğinden başka bir şeyi değiştiği görüntüsü, başka bir deyişle onun karşılığında herhangi bir şeyi değiştiği görüntüsü ortadan kalkar...Böylece değişim kendi karşıtına dönüşür ve özel mülkiyet yasaları –özgürlük, eşitlik, mülkiyet (kişinin kendi emeği üzerindeki mülkiyeti ve onu serbestçe kullanma hakkı)– işçinin mülksüzleşmesine ve kendi emeğinin sahibi olmaktan çıkmasına, (yani) onunla başkasına ait bir mülk gibi ilişkilenmesine dönüşür."[25]

Öyleyse meselenin çözümü, Rosa Luxemburg'un doğru bir şekilde "tarihsel diyalektiğin zaferi"[26] olarak adlandırdığı çözümdür. Değer olarak sadece üretim maliyetini temsil eden, ama kullanım-değeri olarak bizzat yeni değer yaratımının kaynağı olan emek gücü metasının özgün karakteri, işçiyle kapitalist arasındaki *değişimin* meta değişim yasalarına aynı anda hem uymasını hem de bu yasayla çelişmesini mümkün kılar; yani tüm değişim eylemlerinin en önemlisi olan emek gücü metasının değişimi, aslında "değişim görüntüsü altında" bile olsa, değişim olmadan başkasının emeğinin mülk edinilmesine varır. Fakat Marx'ın vurguladığı gibi, kapitalist üretimin kendisi meta üretimi olduğu ve böylece meta değişim yasalarını önvarsaydığı sürece, bu görüntünün "zorunlu bir görüntü" olduğu açıktır.

Elbette mülk edinme yasasının bu ters çevrilişinin, ancak "kapitalist üretimi kesintisiz yenilenme akışı içersinde ele alır ve tek bir kapitalist ile tek bir işçi yerine, bunları kendi bütünlükleri içinde, karşı karşıya bulunan kapitalist sınıf ile işçi sınıfı olarak düşünürsek"[27] görünür hale geleceği doğrudur. Çünkü tek başına bakıldığında, kapitalistle işçi ara-

25 *Grundrisse*, s. 673-74 [Cilt 2, 150-1].
26 *Sermaye Birikimi*, s. 265 [203].
27 *Kapital I*, s. 732 [603].

sındaki işlem tamamen "adil" görünmek, yani genel meta değişim yasalarına uygun görünmek zorundadır ve bunun karşıtına dönüşeceğini varsaymak için bir neden yoktur. Ama durum buysa, o zaman görülebilecek olan tek şey, meta sahipleri arasındaki kesin eşitliğe dayanan ve başkasının emeğinin ürünlerinin tek yanlı mülk edinilmesine, üreticilerden birisinin diğeri tarafından sömürülmesine hiç olanak tanımazmış gibi görünen "ilk" hakkın tahrifi ya da ihlalidir.

Küçük burjuva sosyalistleri (örneğin Proudhon[28]) ve Sismondi'yi izleyen politik iktisatçılar, kapitalist mülk edinme biçimini bu anlamda eleştirirler. Bu yüzden Cherbuliez, eğer kapitalist, işçinin emeğinin ürününü mülk ediniyorsa bunun, "temel ilkesi" tam tersine üreticinin "kendi emeğinin sonucu olan değer üzerinde sadece kendisine ait bir hakka" sahip olmasına dayanan "mülk edinme yasasının kaçınılmaz bir sonucu"[29] olduğunu vurgular. Marx böyle bir "hakkın," "salt bir kurgu," sadece yalıtılmış haliyle ele alınan modern meta dolaşımı sürecinin bir yansıması olduğunu söyler. "Metalar birbirleriyle değerlerine göre, yani kendilerinde nesnelleşen emeğe göre değişilir. Bireyler birbirlerinin karşısına ancak meta sahipleri olarak çıkarlar ve bu nedenle diğer bireylerin metalarını ancak kendilerininkini elden çıkararak elde edebilirler. Dolayısıyla, diğer insanların emeğini içeren metaların değişimi, bu metalar da değişimdeki bireyler tarafından kendi metaları karşılığında elde edilmiş olmadığı ölçüde, insanlar arasında (basit) meta sahipleri, alıcı ve satıcılar arasındaki ilişkilerden farklı ilişkileri onvarsaydığı için, insanlar sanki yalnızca kendi emeklerini değişime sokmuşlar gibi görünür. Kapitalist üretimde, yüzeydeki bu görüntü ortadan kaybolur. Fakat ortadan kaybolmayan şey, başlangıçta insanların birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıktığı, sonuçta da kişinin bir işçi olduğu sürece, yalnızca bir mülk sahibi olduğu yanılsamasıdır." Marx, gerçek tarihte "insan sahneye işçi olarak ortaya çıkmadan önce daima mülk sahibi olarak çıktığı için," "daha önce belirtildiği üzere, bu 'başlangıçta' meselesi kapitalist üretimin yüzeysel görünümünden doğan bir yanılgıdır ve tarihsel olarak asla var olmamıştır'[30] sonucuna varır.

---

[28] "Bu nedenle kapitalist mülkiyeti, bizzat kendileri meta üretimine dayanan ebedi mülkiyet yasalarını uygulayarak kaldırmak isteyen Proudhon'un zekâsına şaşınamak elde değildir." (*Kapital I*, s. 734 [604])

[29] *Teoriler III*, s. 377'den alıntılanmıştır.

[30] *a.g.e.*, s. 378.

Ham Taslak'ta da benzer bir ifade yer alır: "Bütün üretim aşamalarında üretimin ve dolayısıyla toplumun, *sadece emeğe karşılık emek değişimine* bağlı olduğu fikri bir yanılgıdır. Emeğin, üretim koşullarıyla kendi mülkü olarak ilişkilendiği çeşitli biçimlerde, işçinin yeniden üretimi hiçbir şekilde *sadece emek* yoluyla ortaya konmaz, çünkü işçinin mülkiyet ilişkisi emeğinin sonucu değil önvarsayımıdır. Toprak mülkiyetinde bu açıktır; lonca sisteminde emeğin yarattığı belirli mülkiyet türünün, yalnızca emeğe ya da emek değişimine değil, işçiyle bir topluluk arasındaki nesnel bir bağa ve kendisinden önce bulunan ve kendisine temel olarak aldığı koşullara dayandığı da açık olmalıdır. Bunlar da emeğin, dünya tarihinin emeğinin, topluluk emeğinin –ne bireylerin emeği ne de onların emeklerinin değişiminden kaynaklanan tarihsel gelişiminin ürünleridir...emeğin sadece emek karşılığında değişildiği bir durum... emeğin başlangıçta iç içe olduğu kendi nesnel koşullarından ayrılmasını önvarsayar – ki bir yandan emeğin salt emek olarak görünmesinin, diğer yandan ise emek ürününün nesnelleşmiş emek olarak, emeğin karşısına bağımsız varlığa sahip değer olarak çıkmasının nedeni budur."[31] Dolayısıyla bu durum kapitalist üretimi, ama bununla birlikte de kapitalist mülk edinme biçimini önvarsayar.

Başka bir deyişle, geleneksel "emek mülkiyeti" kavramsallaştırması, yalnızca politik ekonomiden gelen bir mitoloji kırıntısı değildir. Bu kavramsallaştırma aynı zamanda, genel olarak meta değişiminin ve meta üretiminin özgül tarihsel niteliğini de esasen yanlış anlar. Sonuçta sermayenin işçinin mülksüzlüğüne ve yoksunlaştırılmasına dayanan mülk edinme biçiminin, ne serbest değişim yasalarının tamamen olumsuzlanmasına ne de "tahrif edilmesine" değil, tersine "bunların en üst düzeyde gelişimine" dayandığı gerçeğini görmezden gelir. "Çünkü...üretimin temeli değişime dayanmadığı sürece, değişim de daha çok, burjuva üretiminden önceki bütün aşamalarda olduğu gibi, sadece değişim-olmayan bir temele dayalı dar bir çember olarak kalır." [32]

Mülk edinme yasasının ters çevrilmesi, her şeyden önce "serbest değişimin son aşaması, emek kapasitesinin bir meta olarak değişimi olduğu için"[33] meydana gelir. "Bu andan itibaren meta üretimi genelleşir ve tipik üretim biçimi haline gelir; ancak bu andan sonra her ürün daha baştan satmak için üretilir ve üretilen bütün zenginlik dolaşım alanın-

31 *Grundrisse*, s. 515 [Cilt 2, 9–10].
32 *a.g.e.*, s. 674 [Cilt 2, 150].
33 *a.g.e.* s. 675 [Cilt 2, 151].

dan geçer. Temelinde sadece ücretli emek olan meta üretimi, bir bütün olarak topluma kendini dayatır; ama aynı zamanda meta üretiminin, bütün gizli potansiyellerini ancak bu temelde açığa çıkardığı da ayrıca doğrudur."[34] Öyleyse, meta üretiminin bütünüyle "kendi özgün yasalarına uygun olarak" gelişmesinin, mülk edinme biçimiyle çelişen ve onu karşıtına dönüştüren sonuçlara götürmesi pek de şaşırtıcı değildir!

Yine de dolaşım süreci, "toplumun yüzeyinde göründüğü haliyle" eşdeğerlerin değişiminden başka "bir mülk edinme yöntemi bilmez" ve bizzat bu mülk edinme biçiminin, onunla çelişen yasalarla birlikte, "*değişim-değerinin kendi gelişiminden türetilmek*"[35] zorunda olmasının nedeni tam da budur. (Aynı şey, bir yandan artık kapitalist üretim biçimi için geçerli değilmiş gibi görünen, ama diğer yandan tam geçerlilik kazanabilmek için bu üretim biçimini gerektiren değer yasası için de geçerlidir.)[36] Elbette burjuva ekonomi, basit meta ekonomisindeki mülk edinme biçimi ile kapitalist üretimdeki mülk edinme biçimi arasındaki bağlantıyı koparmak zorundadır; o bu biçimlerin karşılıklı ilişkisini "karşıtların birliği" olarak kavrayamaz. Birincisi, diyalektik yöntemin aracına sahip değildir, ikincisi ne basit meta ekonomisini ne de kapitalist üretim biçiminin kendisini salt göreli, tarihsel bir niteliğe sahip bir şey olarak kavrayabilecek teorik anlayışa sahiptir

Marx'ın *Ham Taslak*'ta bulunan artı-sermaye analizi hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Bu analiz bize, "sermayenin gerçek doğasının ancak ikinci döngünün sonunda ortaya çıktığını" (yani artı-sermaye I döngüsü) ve dolayısıyla "kapitalistin işçiyle, onun kendi nesnelleşmiş emeğinin bir kısmından başka bir şeyi değiştiği"[37] yanılsamasının ilk kez burada ortadan kalktığını gösterir. Emeğin nesnel koşulları "emek kapasitesine yabancı zenginliği, sermayenin zenginliğini oluşturan yabancı, bağımsız varlıklar...kendi kendilerine yeterli değerler olarak konulurken," bu noktaya kadar emek, "nesnelleşmiş, ölü emeği gerçekleştirmenin, kendi ruhunu onda yitirirken ona canlandırıcı bir ruhla nüfuz etmenin bir aracı olarak"[38] görünmez. Bunun sonucu "en aşırı yabancılaşma,"

---

34 *Kapital I*, s. 733 [604]. Lukacs şöyle der: "Bir meta bozulmamış özüyle ancak bir bütün olarak toplumun evrensel kategorisi haline geldiğinde anlaşılabilir." "Metanın evrensel olduğu yerde kendisini tikel, yalıtık ve egemen olmayan bir fenomen olan metadan farklı biçimde ortaya koyması" kesinlikle bu yüzdendir. (*Tarih ve Sınıf Bilinci*, s. 86, 85 [160])

35 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 904.

36 Yukarıda 9. Bölüm.

37 *Grundrisse*, s. 514, 516-17 [Cilt 2, 11].

38 "[Emek kapasitesinin] üzerinde çalıştığı malzeme yabancı malzemedir; alet de aynı

bizzat emeğin kendini gerçekleştirmesinin koşullarından ayrılmasıdır. "Bu ayrılık bir kez verili olduğunda, üretim süreci onu sadece yeniden üretebilir, geniş bir ölçekte yeniden ve yeniden üretebilir."[39] Ama biliyoruz ki kapitalistle işçi arasındaki değişim eyleminde, "emeğin, kendi ürününün mülkiyetinden, emeğin zenginlikten ayrılması, böylece bizzat bu değişim eyleminde konulduğu" için, "sonuçta paradoksal görünen şey zaten önvarsayımda," yani bu değişim eyleminde içerilmiş durumdadır[40] Bu önvarsayım, yalnızca sermayenin üretim ve yeniden üretim sürecinde gerçekleşir.

şekilde yabancı bir alettir; emek de ancak onların bir aksesuarı olarak görünür ve dolayısıyla kendisini kendisine ait olmayan şeylerde nesnelleştirir. Aslında bizzat canlı emek, canlı emek kapasitesinin karşısında yabancı olarak görünür, oysa kendisi onun emeğidir, onun kendi yaşamının ifadesidir, çünkü o, nesnelleşmiş emek karşılığında emeğin kendi ürünü karşılığında sermayeye teslim edilmiştir. Emek kapasitesi, kendi emeği ile yabancı gibi ilişkilenir ve sermaye onu çalıştırmadan önce ödeme yapmak isterse, bu alışverişe memnuniyetle girecektir. Yani emek kapasitesinin kendi emeği de...malzeme ve alet gibi ona yabancıdır. Bu yüzden ürün, emek kapasitesine başkasının *malzemesinin*, başkasının aletinin ve başkasının emeğinin bileşimi olarak – başkasının mülkiyeti olarak görünür ve üretimden sonra emek kapasitesi, harcadığı yaşam güçleri kadar yoksullaşır, ama yeniden angaryaya *başlar*" (*a.g.e.*, s. 462 [Cilt 1, 358]).

39 *a.g.e.*, s. 462 [Cilt 1, 359].

40 *a.g.e.*, s. 307 [Cilt 1, 220]. "(Üretim) sürecinin sonucu değil önkoşulu olarak kabul edilen *sermaye nedir*? Sürece girmeden önce onu sermaye yapan nedir ki böylece bu süreç de sadece onun içkin karakterini geliştirir? Sermayenin içinde var olduğu toplumsal çerçeve. Canlı emeğin karşısına *geçmiş emeğin*, *etkinliğin karşısına ürünün*, insanın karşısına şeylerin çıkması, emeğin karşısına ise, yabancı, bağımsız, kendine yeten özneler, kişileşmeler, kısacası bir başkasının mülkü olarak, bu biçimiyle emek tarafından temellük edilmek yerine emeği temellük eden "işverenler" ve "komutanlar" olarak, emeğin kendi maddileşmiş koşullarının çıkması...Para...süreç içersinde hangi isme sahip olursa olsun artı-değeri temellük eder...çünkü o zaten üretim sürecinden önce sermaye olarak önvarsayılmıştır...Sürece sermaye olarak girmeseydi, ondan sermaye olarak çıkmazdı" (*Teoriler III*, s. 475, 476).

20. İLKSEL BİRİKİM VE SERMAYELERİN BİRİKİMİ

Marx'ın artı-sermaye incelemesi bize "sermayenin sermaye halin gelir gelmez, kendi önvarsayımlarını, yani kendi üretim süreci yoluyla yeni değerlerin *değişim olmadan* yaratılması için gerçek koşulların sa hipliğini yarattığını" gösterdi. "Başlangıçta sermayenin oluşumunur koşulları olarak ortaya çıkan bu önkoşullar...şimdi onun kendi gerçek leşmesinin sonuçları olarak . . .*doğuşunun koşulları olarak değil mevcudiye tinin sonuçları olarak,* kendisi tarafından konulan sonuçlar ortaya çıkar." Bununla birlikte bundan, sermayenin oluş koşullarının kapitalist üretin biçiminin kendisinden farklı olduğu ve bunun dışında açıklanması ge rektiği sonucu çıkar.[2] Bu yalnızca bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz burjuva yanlısı iktisatçıların bahanelerini çürütmek açısından önemli değildir. "Bizce çok daha önemli olan," der Marx, "yöntemimizin tarihse incelemenin başlaması gereken ya da burjuva ekonominin, üretim süre cinin salt tarihsel bir biçimi olarak, kendisinin ötesinde üretimin geçmi tarihsel biçimlerine işaret ettiği noktaları göstermesidir."[3] Ekonomil

---

1 *Grundrisse*, s. 460 [Cilt 1, 357].

2 "Örneğin serflerin kentlere kaçması, şehirleşmenin tarihsel koşullarından v önkoşullarından biri olmasına rağmen bu, gelişmiş şehirlerin gerçekliğinde bir koşul, bi uğrak değildir, daha ziyade bunların geçmiş önkoşullarına, şimdi varlıklarında askıy alınmış olan, oluş süreçlerinin önkoşullarından biridir." (*a.g.e.*, s. 459 [Cilt 1, 357])

3 *a.g.e.*, s. 460-61[Cilt 1, 358]. Marx burada şöyle devam eder: "Dolayısıyla burjuv

kategorilerin gelişimini sermaye kavramının hâlihazırda içerdiği şeyin diyalektik gelişimi olarak anlamak zorunlu olmasına rağmen, bunun yalnızca bir kavramlar diyalektiği meselesi olmadığını ve genelde "diyalektik sunuş yönteminin ancak kendi sınırlarını bildiği zaman doğru"[4] olduğu gerçeğinin gözden kaçırılmamasının gerekli olmasının nedeni budur. Dolayısıyla bizzat Marx'ın yöntemi bizi, "sermayenin oluşum tarihine ait, ama *hiçbir şekilde* çağdaş tarihine ait olmayan" ve en belirgin ifadesini ilksel sermaye birikiminde bulan "sermayenin çok eski koşulları"nın incelenmesine götürür.

Ham Taslak'ta sermaye ilişkisinin koşullarının "bizzat başlangıçta ortaya çıktıkları ilişki içinde konulduklarını" okuruz. Bunlar şöyle ifade edilir: 1."canlı emeğin koşullarından olduğu kadar, varoluş araçlarından...canlı emek kapasitesinin korunmasının araçlarından da ayrılmış olarak, canlı emek kapasitesinin yalnızca öznel bir varoluş olarak bulunuşu." 2. Öte yanda bulunan değer (sermaye), "kullanım-değerlerinin birikimi olmalı ve bu birikim, yalnızca canlı emek kapasitesinin yeniden üretiminde ve korunmasında gerekli olan ürünlerin ya da değerlerin üretiminin değil, aynı zamanda artı-emeği emmenin –bunun nesnel malzemelerini sağlamanın– nesnel koşullarını sunmaya yetecek kadar büyük olmalıdır;" 3. ama "her iki taraf arasında serbest bir değişim ilişkisi" bulunmalı..."yani, üreticiye geçim araçlarını doğrudan değil, ama değişim aracılığıyla sağlayan ve dolayısıyla başkasının emeğine doğrudan el konulmayıp, onun satın alınmasını, onunla değişime girilmesini gerektiren üretim" ilişkisi olmalı; son olarak da 4. işçinin karşısına çıkan taraf "kendisini değer olarak sunmalı ve doğrudan tüketimi ya da kullanım-değeri yaratmayı değil, değeri, kendine değer kazandırmayı, para yaratmayı nihai amaç olarak görmelidir."[5]

İncelemeye son iki koşulla başlayalım. İşçinin bizzat kendisi, kendi gücünün harcanmasını değişim yoluyla elden çıkarmadığı sürece, sermaye ilişkisinden söz edemeyeceğimizi daha önce vurgulamıştık. Sonuçta, kapitalist üretim biçimi, "*işçilerin kendilerinin*, canlı emek kapasiteleri-

ekonominin yasalarını geliştirmek için üretim ilişkilerinin gerçek tarihini yazmak gerekli değildir. Fakat tarih içersinde oluşmuş bu yasaların doğru gözlemlenmesi ve çıkarımı, bu sistemin ardında yatan bir geçmişe işaret eden –örneğin, doğa bilimlerindeki ampirik sayılar gibi– temel denklemlere götürür. Bu göstergeler, *şimdinin* doğru bir kavranışıyla birlikte, geçmişin anlaşılmasının anahtarını sunar – bu, ileride ayrıca ele alabilmeyi umduğumuz, başlı başına bir çalışma konusudur." (*a.g.e.*, s. 460-61 [Cilt 1, 358])

4 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 945.

5 *Grundrisse*, s. 463-64 [Cilt 1, 360].

nin, hâlâ *doğrudan nesnel üretim ilişkilerine* ait olduğu ve bu şekilde mülk edinildikleri, başka bir deyişle köle ya da serf oldukları tüm ilişkilerin çözülmesini önvarsayar. Sermaye için üretimin koşulu işçi değil, yalnızca iştir. Eğer sermaye işi makinelere, hatta suya, havaya yaptırabilse çok daha iyi olur. Bu yüzden sermayenin, doğrudan değil değişimin dolayımıyla mülk edindiği şey işçi değil, onun emeğidir."[6] (Marx bu konuda şöyle der: "Burjuva üretim sisteminin tekil noktalarında köleliğin mümkün olduğu gerçeği bununla çelişmez. Ama kölelik burada ancak başka noktalarda olmadığı için vardır ve burjuva sistemin kendisine karşıt bir aykırılık olarak ortaya çıkar."[7]

Yine de canlı emeğin para karşılığında, nesnelleşmiş emek karşılığında değişilmesi, henüz "ne bir tarafta sermayeyi ne de diğer tarafta ücretli emeği" oluşturur. Bu, diğer ilişki türleri için de geçerli olabilir, örneğin hizmetler için. "Eğer A, B'den bir hizmet almak için...bir değer ya da para...değişirse" o zaman her ikisi de "aslında birbirleriyle yalnızca kullanım-değerlerini değişirler;" A malzeme (ya da para) verir, B ise A'nın tüketmek istediği bir hizmeti ya doğrudan -kişisel hizmet- verir ya da B, A'nın verdiği malzemeyle, kendi emeğinin nesnelleşmesi yoluyla A'nın tüketimi için bir kullanım-değeri yaratır. "Örneğin, bir köylü eski zamanlarda olduğu gibi, gezgin bir terziyi evine alıp ona giysi yapılacak kumaşı verir.[8] Ya da sağlığımı düzeltmesi için bir doktora para veririm. Bu durumlarda önemli olan, her ikisinin de birbirleri için yaptıkları hizmettir. Burada *do ut facias* [*veriyorum ki yapabilesin*], *facio ut des* [*yapıyorum ki verebilesin*] ya da *do ut des* [*veriyorum ki verebilesin*] ile tamamen aynı düzeyde bulunur. Elbise yapması için kumaşı verdiğim adam, kumaştan bana bir elbise yapar, bana bir kullanım-değeri verir. Ama bunu bana nesnelleşmiş biçimde doğrudan vermek yerine, etkinlik biçiminde verir. Ben ona hazır bir kullanım-değeri veririm; o da benim için başka bir kullanım-değeri hazırlar. Önceki nesnelleşmiş emek ile şimdiki canlı emek arasındaki fark, burada sadece birinde geçmiş halde, diğerindeyse

---

6 *a.g.e.*, s. 498 [Cilt 1, 389-90].

7 *a.g.e.*, s. 464 [Cilt 1, 361]. Ayrıca krş. s. 224 [Cilt 1, 147]. "Burjuva toplumla bağdaşmayan ve onunla birlikte ortadan kaybolan zenci köleliği, yani salt çalışma köleliği, ücretli emeği gerektirir ve bunun yanında ücretli emeğin bulunduğu diğer özgür devletler olmasaydı, bunun yerine zenci devletler yalıtılmış olarak bulunsaydı, o zaman oradaki tüm toplumsal koşullar uygarlık öncesi biçimlere dönüşürdü."

8 "Benim gençliğimde, hâlâ Ren köylülerini birbiri ardına ziyaret edip, el yapımı malzemeleri ayakkabı ve giysiye çeviren terzi ve kunduracılar [vardı]." (Engels, *Kapital'in Üçüncü Cilt'ine Ek, Kapital III*, s. 897 [4/2].)

şimdiki zamanda bulunan farklı emek-zamanlar arasındaki biçimsel bir fark olarak ortaya çıkar."[9]

Aslında Marx şöyle devam eder: "Şimdi elbise hem biçim verici özgül bir emeği –emeğin hareketi yoluyla kumaşa aktarılmış yararlılığın özgül bir biçimini– hem de belli bir emek miktarını, dolayısıyla yalnızca kullanım-değerini değil, genel olarak değeri, kendi başına değeri içerir. Ama bu değer, elbise tüccarı değil, onu tüketen kişi olduğu için A'ya göre yoktur. Bu nedenle, A, emeği *değer-koyan* emek olarak değil yararlılık, kullanım-değeri yaratan bir etkinlik olarak satın almıştır." Kişisel hizmetler söz konusu olduğunda ise bu kullanım-değeri, "hareket biçiminden nesne biçimine dönüşmeksizin olduğu gibi" bile tüketilir. "Eğer, basit ilişkilerde sıkça olduğu gibi, hizmeti yerine getiren kişi *para* değil de doğrudan kullanım-değerlerinin kendilerini alıyorsa, o zaman artık söz konusu edilen şu ya da bu yanıyla değer değil, sadece kullanım-değerleriymiş gibi görünür. Ama A kişisi, aldığı hizmet için para ödediğinde bile, bu onun parasının sermayeye dönüşmesi değil, tüketilecek bir nesne, özel bir kullanım-değeri elde etmek için sadece bir dolaşım aracı olarak konulması anlamına gelir. Dolayısıyla bu eylem zenginlik üreten değil, tam tersi zenginlik tüketen bir eylemdir." Para sahibi "parasının değer biçiminden kullanım-değerine çevrilirken değerlendiğini değil, *değersizleştiğini* görür" ve "bu değişimi" ne kadar sık "yinelerse o kadar fakirleşir."[10] Onun "burada hizmet biçiminde veya bir eşyada nesnelleşmiş canlı-emek karşılığında değiştiği" para, "*sermaye* değil gelirdir, emek satın alarak kendisini koruyacak ve değerli kılacak para değil, kullanım-değeri elde etmek için dolaşım aracı olarak bulunan paradır. Paranın gelir olarak, sadece dolaşım aracı olarak canlı emek karşılığında değişimi, parayı asla sermaye olarak, dolayısıyla da ekonomik anlamda

9 *Grundrisse*, s. 465-66 [Cilt 1, 362]. "Paranın, doğrudan tüketim amacıyla emek ya da hizmet karşılığında değişilmesinde, daima gerçek bir değişim meydana gelir; her iki tarafta da emek miktarlarının değişilmesinin, emeğin özel yararlılık biçimlerinin birbirleriyle karşılaştırılarak ölçülmesi yönünden yalnızca biçimsel bir yararı vardır. Bu yalnızca değişim biçimini ilgilendirir, ama onun içeriğini oluşturmaz. Sermayenin emek karşılığı değişiminde değer, bu iki kullanım-değerinin değişimi için bir ölçü değil, bizzat bu değişimin içeriğidir." (*a.g.e.*, s. 469 [Cilt 1, 365])

10 "Paul de Kock'un bilgiçlerinden biri," bu hizmeti "satın almadan yaşayamayacağımı, bu yüzden de zenginleşemeyeceğimi ve dolayısıyla bu satın alışın, zenginleşmemin dolaylı bir aracı ya da en azından bir koşulu olduğunu söyleyebilir – tıpkı kan dolaşımımın ya da soluk almamın, zenginleşmemin koşulları olması gibi. Ama ne kan dolaşımım ne de soluk almam tek başlarına beni zengin yapar; tam tersine, her ikisi de masraflı bir besin sindirimini önvarsayar; eğer bu zorunlu olmasaydı etrafta bu kadar yoksulluk da olmazdı." (*Teoriler I*, s. 402 03 [377])

emeği ücretli emek olarak asla koyamaz. Para tüketmenin (harcamanın) para üretmekle aynı şey olmadığını göstermek için uzun bir araştırma gerekmez."[11]

Marx şu sonuca varır: "Öyleyse sermayeyi ve böylece ücretli emeği oluşturan, basitçe *canlı emek karşılığında nesnelleşmiş emeğin* değişimi değil, değer olarak, kendine yeten değer olarak nesnelleşmiş emeğin, *onun* kullanım-değeri olarak, özgül, tikel bir kullanım ya da tüketimin kullanım-değeri değil, *değer* için kullanım-değeri olarak canlı emek karşılığında değişimidir."[12]

Burjuva-öncesi ilişkiler döneminde tek tük bulunan özgür gündelikçi emekçilerin "ücretli-emekçi" olarak sınıflandırılamamasının nedeni budur. Doğru, onların hizmeti "tüketim değil, üretim amacıyla, ama öncelikle, büyük bir ölçekte olsa bile, *değer* değil, *doğrudan-kullanım-değeri* üretimi için satın alınır ve ikinci olarak da bir soylu, örneğin özgür emekçiyi kendi serfleriyle bir araya getirirse, işçinin ürününün bir kısmını yeniden satsa ve böylece özgür işçi onun için değer yaratsa bile, bu değişim ancak fazla [ürün] için ve ancak fazlalık, *lüks tüketim* için yapılır; dolayısıyla bu aslında doğrudan tüketim için ya da kullanım-değeri olarak başkasının emeğinin maskelenmiş bir biçimde satın alınmasıdır."[13] (Marx, "Üstelik, bu özgür emekçilerin çoğaldığı ve bu ilişkinin geliştiği yerde, eski üretim biçimi...çözülüş sürecindedir ve gerçek ücretli emekçinin öğeleri hazır hale gelmektedir" diye ekler. Eski Polonya'daki gibi, bu özgür hizmetlilerin "üretim biçiminde bir değişiklik olmaksızın ortaya çıktıkları gibi...tekrar kaybolmaları"[14] doğal olarak meydana gelebilecek bir şeydir.)

---

11 *Grundrisse*, s. 466-67 [Cilt 1, 363]. *a.g.e.*, s. 272 [Cilt 1, 191]: "Acil gereksinimlerin karşılanması amacıyla hizmetlerin yerine getirilmesi olarak emeğin, sermayeyle hiçbir ilgisi yoktur, çünkü sermaye bununla ilgilenmez. Bir kapitalist koyun etini kızartmak için odun kesmek üzere bir oduncu tutarsa, yalnızca oduncu kapitalistle değil, kapitalist de oduncuyla basit değişim ilişkisi içersinde ilişkilenir. Oduncu ona hizmetini, sermayeyi arttırmayan, tersine sermayenin içinde kendisini tükettiği bir kullanım-değeri verir; kapitalist ise bunun karşılığında ona para biçiminde başka bir meta verir. Aynı ilişki, işçilerin başka kişilerin parası karşılığında doğrudan değişime soktuğu ve bu başkaları tarafından tüketilen tüm hizmetler için de geçerlidir. Bu, sermayenin tüketilmesi değil, her zaman basit dolaşıma giren gelirin tüketilmesidir."

12 *a.g.e.*, s. 469 [Cilt 1, 365]. Görülebileceği gibi bu, daha sonra Marx tarafından *Teoriler*'in I. Kitap'ında çok detaylı olarak geliştirilen bir yaklaşımdır. "Adam Smith'in Üretken Emek Anlayışı" s. 155-76 [145-163].

13 Bazı Avrupalı iktisat tarihçilerinin on sekizinci yüzyıl malikânelerinin "kapitalist" karakterini, oralardaki özgür gündelikçi işçilerin varlığından çıkarsama girişimlerini bu temelde değerlendirmeliyiz.

14 *Grundrisse*, s. 469 [Cilt 1, 366].

Dolayısıyla sermaye ilişkisi, ancak emek gücü alıcısı tarafından satışa çıkarılan metalar, sahip olduğu değerlerin korunması ve arttırılmasının aracı olarak hizmet ederse ortaya çıkabilir. Bunun olabilmesi için, işçinin yalnızca kişisel olarak özgür olması yetmez, aynı zamanda onun kendi ürettiği ürünleri değişime sokmasının artık mümkün olmadığı ve sunması gereken tek metanın kendi emek gücü olduğu bir konuma da gelmiş olması gerekir. ("*Her iki* taraf da emeklerini birbirleriyle *nesnelleşmiş* emek biçiminde değiştirdiği sürece, ilişki imkânsızdır.")[15]

Sonuçta emek gücü sahipleri, mülksüz proleterler olmak zorundadır. Bu önkoşul, mevcut toplumsal düzenin bakış açısından basit ve açık görünse bile, böyle bir proleterler sınıfının oluşumu, asırlarca süren bir gelişmeyi gerektirmiştir. Çünkü ("işçinin kendisinin, üçüncü bir kişi ya da topluluk için üretimin doğal koşullarından biri olarak göründüğü"[16] kölelik ve köleliğe benzer koşulların dışında), daha önceki dönemlerdeki üreticiler, üretim araçlarının (toprak ve arazi ya da zanaat aletlerinin) her zaman ya sahibiydi ya da en azından bunları elinde bulunduruyordu. Sonuç olarak, "*ne denli kendisi tarafından* yeniden üretilmiş ve geliştirilmiş olursa olsun, üreticinin canlı bedeni nasıl ki başlangıçta kendisi tarafından konulmayıp, tersine kendisinin *önkoşulu* olarak görünüyorsa," nesnel üretim koşulları da burada "doğal önkoşullar, *üreticinin varoluşunun doğal koşulları*" olarak görünür. Dolayısıyla daha önceki çağların üretim biçimi, üreticiler ile üretim koşullarının başlangıçtaki birliğine dayanıyordu[17] ve açıklanması gereken ya da tarihsel sürecin sonucu olan

15 *a.g.e.*, s. 464 [Cilt 1, 361].

16 *a.g.e.*, s. 495 [Cilt 1, 387].

17 "İşçiyle üretim koşulları arasındaki başlangıçtaki birlik...iki temel biçime sahiptir: Asya tipi komünal sistem (ilk komünizm) ve ataya dayalı küçük ölçekli tarım...*Her iki*si de embriyonik biçimlerdir ve her ikisi de emeği toplumsal emek ve toplumsal emeğin üretken gücü olarak geliştirmeye eşit ölçüde uygunsuzlar. Emekle mülkiyet arasında (bundan üretim koşullarının mülkiyeti anlaşılmalıdır) ayrılmanın, kopuşun ve anti-tezin zorunlu olmasının nedeni budur. Bu kopuşun en üç biçimi ve aynı zamanda içinde toplumsal emeğin üretken güçlerinin en etkili şekilde geliştirildiği biçim, sermayedir. Başlangıçtaki birlik, ancak onu yaratan *maddi* temel üzerinde ve bu yaratım sürecinde işçi sınıfının ve tüm toplumun geçirdiği köklü değişimler sayesinde tekrar kurulabilir." (*Teoriler III*, s. 422-23.) "Asya tipi toplum" konusuna gelince, eldeki tüm metinlerden de anlaşılacağı üzere, Marx'ın "Asya tipi toplum" dediği şeyi, kültür tarihinin başlangıcında duran bir ilk komünizm türü olarak gördüğü açıktır (bu, yukarıda *Teoriler*'den yaptığımız alıntı tarafından da doğrulanır). Bu aynı zamanda Marx'ın (*Kutki'nin Önsöz*'ünde) ekonomi tarihinde birbirini izleyen dönemleri saymaya neden ilk komünizmle değil, "Asya tipi üretim" ile başladığını da açıklar. Aynı metinde (ve daha önce yazılan *Ham Taslak*'ta) kültür tarihine ilk komünizmle başlamasına ve bu "ilk biçim"in yalnızca Asya'da değil Romalılarda, Cermenlerde, Keltlerde ve Slovlarda da mevcut olduğunu vurgulamasına

şey bu birlik değil, tersine, *ayrılma*...bütünüyle ancak ücretli-emek ve sermaye ilişkisinde ortaya konmuş olan bir ayrılmadır."[18]

Bir başka deyişle kapitalist üretim biçimi, her şeyden önce üreticilerin üretim araçlarına bağlı oldukları çeşitli biçimlerin ortadan kalktığı bir dizi tarihsel değişikliği gerektirir. Dolayısıyla kapitalist üretim biçimi, her şeyin ötesinde, öncelikle üreticinin "doğal üretim koşulları olarak, kendi inorganik varlığıyla ilişkilenir gibi ilişkilendiği, güçlerinin atölyesini ve iradesinin alanını oluşturan yeryüzüyle -arazi ve toprakla- bu ilişkisinin çözülmesi"ni zorunlu kılar. (Sonuç olarak "sermaye formülü" her şeyden önce "toprak-mülkiyeti-olmayanı ya da çalışan bireyin, toprakla, araziyle, yeryüzüyle kendisine ait bir şey olarak ilişkilendiği, yani arazi ve toprağın sahibi olarak çalıştığı, ürettiği durumun olumsuzlanmasını içerir."[19]) İkinci olarak, kapitalist üretim biçimi, üreticinin "*aletin sahibi* olarak göründüğü" ilişkinin çözülmesini önvarsayar. ("Toprak mülkiyetinin yukarıdaki biçimi nasıl gerçek bir topluluğu önvarsayıyorsa,[20] emekçinin alet üzerindeki bu mülkiyeti de manüfaktürün gelişiminin belirli bir biçimini, yani zanaatçılık işlerini ve buna bağlı olarak da lonca-korporasyon sistemini vs. önvarsayar") Kapitalist üretim biçimi, son olarak, yukarıda belirttiğimiz iki üretim biçimi için de geçerli olan, üreticinin "üretici olarak yaşamak için gerekli tüketim araçlarını üretimden önce, yani üretim sırasında, üretim tamamlanmadan önce elinde bulundurması" durumunun çözülüşünü önvarsayar. ("Toprak sahibi olarak, gereken tüketim fonu ona doğrudan sağlanmış görünür. Bir zanaat ustası olarak, bu fonu miras almış, kazanmış, biriktirmiştir; ve bir genç olarak o öncelikle bir çıraktır ve ama bu haliyle hiç de gerçekten bağımsız bir işçi gibi görünmez, ataerkil bir biçimde ustasının kaderini paylaşır...")

Ham Taslak şöyle devam eder: "Öyleyse bunlar...işçinin, üretimin nesnel koşullarıyla kendisinin olmayan mülkiyet olarak, başkasının

---

rağmen (*Katkı*, s. 33 [48]), orada şöyle denilir: "Ana hatlarıyla Asya tipi, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim biçimleri, toplumun ekonomik gelişmesindeki ilerlemeyi gösteren çağlar olarak belirtilebilir" (*Katkı*, s. 21 [24]). (Bu barız "çelişki" özellikle "Asya tipi toplum" teorisinin günümüzdeki savunucuları tarafından hiç fark edilmemiştir).

18 *Grundrisse*, s. 489 [Cilt 1, 381].

19 "Sermayenin gelişmesinin ilk koşulu, toprak mülkiyetinin emekten ayrılması, emeğin birincil koşulu olan toprağın, bağımsız bir güç olarak, özgür işçinin karşısında bulunan ayrı bir sınıfın elindeki bir güç olarak çıkmasıdır." Sonuçta Fizyokratların ekonomi sisteminde, "toprak sahibi gerçek kapitalist, yani artı-değeri mülk edinen kişi olarak görünür. Bu bakımdan da Fizyokrat sistem hedefi tam on ikiden vurur..." (*Teoriler I*, s. 51-52 [42-44])

20 Meta değişimine ve paraya dayalı toplumsal bağın tersine. (Krş. yukarıda s. 143)

mülkiyeti olarak, kendi-için *değer* olarak, sermaye olarak karşılaşan nesnesiz, salt öznel emek kapasitesi, özgür bir işçi olarak ortaya çıkması için gereken tarihsel önkoşullardır. Öte yandan, şimdi ortaya çıkan soru şudur: İşçinin sermaye ile karşı karşıya gelmesi hangi koşulları gerektirir?."[21]

Bu sorunun yanıtı şöyle gelir: "Sermayenin *para* ile ve böylece para biçiminde var olan zenginlikle başlaması sermaye kavramına...onun kökenine içkindir. Aynı şekilde dolaşımın sonucu olarak, dolaşımdan doğmuş gibi görünmesi de ona içkindir. Dolayısıyla sermayenin oluşumu, toprak mülkiyetinden (tarım ürünlerinin ticaretiyle uğraştığı oranda, en fazla kiracı çiftçiden) veya (son noktada bir olasılık olsa bile[22]) loncadan değil, tersine tüccarın ve tefecinin zenginliğinden doğar."[23] Özellikle birincisi, yani ticaretten sağlanan zenginlik, "ticaret için üretimi, bireysel müşteri için değil, büyük ölçekli satış yapmayı, dolayısıyla kendi kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için değil, birçok alıcının satın alımlarını kendi tek satın alımında toplayan tüccarı önvarsaydığı için," kapitalist üretim biçiminin gelişmesinin zorunlu bir koşulunu oluşturur. Öte yandan tüccarın zenginliğinin tüm gelişimi, "üretime daha fazla değişim-değeri için üretim özelliğinin verilmesi," böylece eski üretim ilişkilerinin altının oyulması yönünde ilerler. (Marx ticaretin "çözücü etkisi"nden ve tüccarın zenginliğinden bu anlamda söz eder.[24]) Yine de bu etki, "kendi başına, bir üretim biçiminden diğerine geçişi" (örneğin feodal biçimden kapitalist biçime geçişi) sağlamaya ve açıklamaya yetmez."[25]. (*Ham Taslak*'ta şöyle denilir: "Yoksa eski Roma, Bizans vb. tarihlerini özgür emek ve sermayeyle sonlandırmış ya da daha doğrusu yeni bir tarihe başlamış olurlardı. Çünkü oralarda da eski mülkiyet ilişkilerinin çözülmesi parasal zenginliğin –ticaretin vb.– gelişmesine bağlıydı. Ama bu çözülme, sanayiye yol açmak yerine, gerçekte, kırın kent üzerindeki egemenliğine yol açtı."[26])

---

21 *Grundrisse*, s. 497 98 [Cilt 1, 390].

22 Yani "loncaların çözülmesiyle lonca ustalarının kapitalistlere dönüşmesi olasılığı" vardır; "ama bu durum doğası gereği çok ender olur. Kural olarak, kapitalist ve işçinin ortaya çıktığı yerde, tüm lonca sistemi hem usta hem de çırak geriler ve çöker." (*a.g.e.*, s. 506 [Cilt 1, 397])

23 *a.g.e.*, s. 505 [Cilt 1, 396].

24 Örneğin *Grundrisse* s. 856 57 [Cilt 2, 318]'de. (8. Bölüm, Not 17'ye bkz.)

25 *Kapital III*, s. 327 [287].

26 *Grundrisse*, s. 506 [Cilt 1, 397]. Krş. *Kapital III*, s. 332 [291-2]. "Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişimi, daima köle ekonomisiyle sonuçlanmıştır; ayrıca çıkış noktasına bağlı olarak, doğrudan geçim araçlarının üretimiyle uğraşan ataerkil köle sisteminin, artı-değer üretimini amaçlayan bir köle sistemine dönüşmesiyle

Bu yüzden on beşinci ve on yedinci yüzyıllar arasında tüccar ve para sahiplerini kapitalist yapan şey, kendi başına parasal zenginlik değildi. Bunun olması daha ziyade üretim araçlarının emekten ve işçilerden ayrılmasının tarihsel sürecini gerektirmiştir. Ancak bu süreç "belli bir düzeye erişince, parasal zenginlik, özgürleşen yaşamın nesnel koşulları ile aynı şekilde özgürleşen ama ayrıca *evsiz* ve *eli boş* kalan emek güçleri arasına bir aracı olarak girebilmiş ve ikincisini birincisiyle satın alabilir hale gelmiştir."[27] Kapitalist, ancak o zaman üretim koşullarının "ilksel birikimi"ne girişebilmiştir.

Bu hiçbir şekilde (meselenin burjuva iktisatçılarına temelde göründüğü haliyle) bir yoktan yaratma süreci değildi.[28] "Bir halkın vb. içinden bir bireyler kitlesini, potansiyel olarak özgür ücretli emekçilere –sırf mülkleri olmadığı için çalışmak ve emeklerini satmak zorunda olan bireylere– dönüştüren çözülme süreci, diğer yandan, bu bireylerin önceki gelir kaynaklarının ve kısmen mülkiyet koşullarının *ortadan kalkmış olmasını değil*, tersine *yalnızca* bunların kullanımlarının farklılaşmasını gerektirir...Ama şu kadarı açıktır ki belli bir bireyler kitlesini, nesnel emek koşullarıyla daha önceki olumlayıcı ilişkilerinden şu ya da bu şekilde koparmış, bu ilişkileri yadsımış ve böylece bu bireyleri *özgür işçilere* dönüştürmüş olan bu süreç, emeğin bu nesnel koşullarını –arazi ve toprak, ham madde, geçim araçları, iş aletleri, para ya da bunların hepsini– şimdi onlardan ayrılmış bulunan bireylere olan *önceki bağlarından* – potansiyel olarak – kurtaran sürecin aynısıdır." Bu süreç "o zamana kadar birbirlerine bağlı olan öğelerin ayrılmasıydı; dolayısıyla bunun sonucu da, öğelerinden birinin ortadan kalkması değil, her bir öğenin diğeriyle olumsuz bir ilişki içinde görünmesi olmuştur – bir yanda (potansiyel) özgür işçi, diğer yanda (potansiyel) sermaye." Nesnel emek koşullarının, özgür işçilere dönüşen kitlelerden ayrılması, zorunlu olarak "aynı zamanda karşıt kutupta bu aynı koşulların bağımsızlık kazanması" olarak görünür.[29]

Marx şöyle devam eder: "Bunun içindir ki, sermayenin bu *ilk oluşumunu* (yani ilksel birikimi), üretimin nesnel koşullarının –geçim araçları, hammaddeler, aletler– sermaye tarafından istiflenmesi ve yaratıl-

sonuçlanmıştır. Ne var ki, modern dünyada bu, kapitalist üretim biçimiyle sonuçlanır. Tüm bunlardan, bu sonuçların tüccar sermayesinin gelişmesinden daha başka koşullardan doğduğu sonucu çıkar."

27 *Grundrisse*, s. 509 [Cilt 1, 400].

28 Krş *Kapital II*, s. 140-43 [129-30]. (Smith'in yedek stok oluşumu hakkındaki görüşü.)

29 *Grundrisse*, s. 503 [Cilt 1, 394-5].

ması ve sonra da bunları *bunlardan yoksun olan* işçiye sunması gibi kavramaktan daha saçma bir şey olamaz.[30]...Gerçekte sermayenin ilk oluşumu, eski üretim biçiminin tarihsel çözülme süreci içinde, bir yandan parasal zenginlik biçiminde var olan değere, bir yandan emeğin nesnel koşullarını satın alma, diğer yandan da artık özgür olan işçilerin canlı emeğini para karşılığında değişme olanağını sağlamasıyla gerçekleşir. Bütün bu uğraklar mevcuttur;[31] bunların ayrılması tarihsel bir süreç, bir çözülme sürecidir ve paranın kendisini sermayeye dönüştürebilmesini sağlayan da bu sonuncusudur.[32] Bunda paranın kendisinin de etkin bir rolü varsa bu ancak onun kendisinin de çok güçlü bir çözücü etmen olarak sürece girmesi ve böylelikle soyulup soğana çevrilmiş, nesnesiz *özgür emekçilerin* yaratılmasına katkıda bulunması ölçüsünde olur; kuşkusuz bunu emekçilerin nesnel varoluş koşullarını yaratarak değil,

---

30 Marx bir dipnotta şunu belirtir: "Bir yandan sermayenin, kendisini sermaye olarak koyabilmek için işe koşması gereken emekçilerin, bu emekçiler sanki onun 'işçi ol!' emrini bekliyormuş gibi, önce sermayenin istifçiliği ile yaratılmaları, hayata getirilmeleri gerekir derken, öte yandan da başkasının emeği olmadan sermaye istifleyemez, olsa olsa kendi emeğini istifleyebilir, yani sermaye-olmayan ve para olmayan biçimde var olabilir; çünkü emek, sermaye var olmazdan önce, kendisini ancak zanaat emeği, küçük tarım emeği vb. biçimleri içerisinde, kısacası hiç istiflenemeyen ya da pek az istiflenebilen, yalnızca küçük bir artı-ürüne olanak tanıyan ve onun da çoğunu yiyip bitiren biçimler içerisinde gerçekleşebilir demenin ne kadar saçma bir dongi olduğu daha ilk bakışta görülür. (*a.g.e.*, s. 506 [Cilt 1, 398])

31 "Parasal zenginlik çıkrık ve dokuma tezgâhını ne icat etmiş ne de imal etmiş" olduğu için bu aynı zamanda emek aletleri için de geçerlidir. "Ama iplikçiler ve dokumacılar topraklarından bir kez koparıldıktan sonra, çıkrıkları ve tezgâhlarıyla birlikte parasal zenginliğin komutası altına girerler." (*a.g.e.*, s. 507-08 [Cilt 1, 399])

32 Metnin daha ilerisinde şunları okuruz: "Tarihte paranın kendisini sermayeye dönüştürmesi, çok basit ve somut biçimde olur; örneğin tüccar, o zamana kadar iplikçiliği ve dokumacılığı tarıma ek bir uğraş olarak sürdürmüş olan iplikçiyi ve dokumacıyı, kendi hesabına çalıştırır ve onların bu yan uğraşlarını baş uğraşları haline getirir; ama bundan böyle de onları kendi denetimine alır ve ücretli emekçiler olarak kendi buyruğu altına sokar. Bir sonraki adım onları kendi evlerinden ayırmak ve bir işyerinde toplamaktır. Bu basit süreç içinde, tüccarın dokumacı ya da iplikçi için ne hammadde, ne alet, ne de geçim araçları sağladığı bellidir. Yaptığı tek şey, onları yavaş yavaş satışa, alıcıya, tüccara bağımlı ve böylece giderek salt tüccar için ve onun sayesinde üretim yapar hale geldikleri bir tür emekle sınırlandırmak olmuştur. Başlangıçta, onların emeklerini, yalnızca onların ürünlerini satın alarak satın almıştır; onlar kendilerini değişim-değerinin üretimi ile sınırlar sınırlamaz ve böylece doğrudan değişim-değerleri üretmek ve yaşamlarını sürdürmek için emeklerini tamamıyla para ile değişmek zorunda kalır kalmaz, tüccarın egemenliği altına girerler ve en sonu ona ürünlerini sattıkları yanılsaması da ortadan kalkar. Tüccar onların emeklerini satın alır, onların mülkiyetini önce ürün biçiminde ve bunun hemen ardından da aletler biçiminde ellerinden çeker alır ya da kendi üretim maliyetlerini azaltmak için bunun onlarda görünüşte mülkiyet olarak kalmasına izin verir." (*a.g.e.*, s. 510 [Cilt 1, 401-2])

tersine onların bu koşullardan ayrılmalarını ve giderek mülksüzleşmelerini hızlandırarak yapar."[33]

Bu aşamada asıl sermaye "*kol ve alet yığınını bir araya getirmekten başka bir şey yapmaz. Bunları kendi komutası altında toplar.* Bu onun *gerçek istifleme biçimidir*; işçileri aletleriyle birlikte belli noktalarda istifler."[34] Aslında "bu sürecin kaynaklandığı tarihsel temelden" (manüfaktürden vs.) bakıldığında, "bu toplanma, ancak bu işçilerin ücretli emekçiler olarak, yani emek koşulları onların karşısına bağımsız, başkasının mülkiyeti, yabancı bir güç olarak çıktığı için...ve bunların paranın aracılığıyla kullanılması, bu sayede *kapitalist* haline gelecek olan para ve meta sahiplerinin elinde olduğu [için], emek güçlerini satmak zorunda kalan işçiler olarak bir araya gelmeleri biçiminde gerçekleşebilir."[35] Ama "yeni gereksinimler yeniden üretilmeden önce, işçilerin geçimlerinin sağlanması" ve "işçilerin emek ürünlerinin kendi yeniden üretimleri için ham madde ve üretim araçlarını oluşturmak zorunda olması" emeğin evrensel bir koşulu olduğu için, bu sürecin kapitalist biçimi ile içeriğinin ayırt edilmesi gerekir. Yedekte tutulan bu geçim araçları ve üretim araçlarının, meta ve sermaye biçimini alması ancak kapitalizmde olur. "*Kapitalist üretim biçiminin* ve dolayısıyla üreticilerin birbirleriyle ve ürünleriyle girdikleri belli bir ilişkiyi ifade ettiği sürece bizzat sermayenin özellikleri, karakteristik nitelikleri, iktisatçılar tarafından, zorunlu olarak ve değişmez bir şekilde *nesnelerin* özellikleri tanımlanır."[36]

Marx'ın ekonomi teorisini yaygınlaştırmaya çalışan girişimler, ilksel birikim hakkındaki bölüme, kendi içinde önemli olsa bile, asıl ekonomik analizin kapsamının dışında kalan, Marx açısından yalnızca *tarihsel* bir arasöz niteliği taşıyan bir bölüm gibi yaklaşırlar. Bu açıkça yanlıştır.[37]

---

33 *a.g.e.*, s. 506-07, 508-09 [Cilt 1, 397-98, 400].

34 *a.g.e.*, s. 508 [Cilt 1, 399].

35 *Teoriler III*, s. 271.

36 *a.g.e.*, s. 270.

37 Alışılmadık bir biçimde, aynı hatalı görüş Luxemburg'da da bulunabilir. "Kabul edilmelidir ki Marx köylülerin kapitalist proletaryaya dönüşmesi kadar kapitalist olmayan üretim araçlarına el konulması sürecini de ayrıntılı şekilde ele almıştır. *Kapital* Cilt I, Bölüm 25'te İngiliz proletaryasının, kapitalist yöntemlerle çalışan tarımsal kiracı sınıfın ve sanayi sermayesinin ortaya çıkışını, sömürge ülkelerin Avrupa sermayesi tarafından yağmalanması konusuna özel bir ağırlık vererek açıklar. Ama bunun ilksel birikim denen çerçevede ele alındığını akılmızda tutmalıyız. Marx için, sadece sermayenin doğuşunu, dünyaya ilk çıkışını gösteren bu süreçler geçicidir: Bunlar feodal toplumdan kapitalist üretim biçiminin çıkışının doğum sancılarıdır. Kapitalist üretim ve dolaşım biçimini çözümlemeye gelir gelmez, Marx kapitalist üretimin evrensel ve kendine özgü egemenliğini yeniden doğrular." *Sermaye Birikimi*, s. 364-65 [277-8].

Elbette kapitalist üretim biçiminin var olabilmesinin önkoşullarından biri, üreticiler ile üretim koşulları arasındaki başlangıçtaki birliğin parçalanması ve üreticilerin kendi üretim koşullarını ve "emek fonlarını" kaybetmeleriyle birlikte "biriktirme işlevi"ni[38] de kaybetmeleridir. Bu şekilde bakıldığında, ilksel birikim, bizzat sermaye ilişkisini oluşturan öğelerden birisidir ve bu yüzden "sermaye kavramında içerilmiş durumdadır."[39] Ama bu, işçinin üretim araçlarından ayrılması sürecinin bir seferde olup bitmiş bir süreç olarak görülmesi gerektiği anlamına gelmez. Bundan, onun sadece tarihsel bir olgu olarak görülmesi gerektiği sonucu çıkmaz! Tersine "sermaye var olur olmaz, kapitalist üretim biçiminin kendisi de, tarihsel bir tersyüz oluş gerçekleşene kadar,[40] bu ayrımı giderek genişleyen bir ölçekte sürdürecek ve yeniden üretecek şekilde evrilir." Bu süreç, "aynı zamanda emeğin nesnel koşullarını ve yeniden üretimin koşullarını oluşturan emeğin artan ürünlerinin, emeğin karşısına sürekli olarak *sermaye* şeklinde, yani –kapitalistte kişileşen – emeğe yabancılaşmış ve ona egemen olan güçler şeklinde çıkmasına neden olan," artı-değerin sürekli sermayeye dönüşmesi yoluyla gerçekleşir. "Sonuç olarak biriktirmek, yani artı-ürünün bir kısmını yeniden üretim araçlarına çevirmek kapitalistin özgün bir işlevi haline gelir." (*Ham Taslak*, "sermayenin özgül birikimi"nden bu anlamda bahseder ki burada kastedilen, kapitalistin yeni "artı-emek" için, genişletilmiş yeniden üretim için malzeme "temin etmesi"dir.)[41] Ama bu birikim sadece,

38 *Teoriler III*, s. 421.

39 "Ama sermaye varlık haline gelmek için, nesnelleşmiş ve canlı emek arasındaki bağımsız anti tezde, bu anti-tezin bağımsız olarak varlığını sürdürmesinde zaten içerilmiş olan belli bir birikimi önvarsayar. Sermayenin varlığa gelmesi için zorunlu olan ve bu nedenle sermaye kavramı içersinde bir önvarsayım olarak –bir uğrak olarak– hâlihazırda içerilmiş olan bu birikim, çoktan sermaye haline gelmiş bulunan sermaye birikiminden –ki burada hâlihazırda sermayeler mevcut olmalıdır– esasen ayırt edilmelidir." (*a.g.e.*, s. 319-20; *a.g.e.*, s. 590.)

40 Yani komünist bir toplum kurulana kadar.

41 Bu elbette, artı ürünün bir kısmının genişletilmiş yeniden üretim için kullanılmasının sermayeye özgü bir şey olduğu anlamına gelmez. "Çünkü ister doğa tarafından sağlanmış olsun isterse tarih içersinde üretilmiş olsun –canlı emeğin nesnel koşullarının mevcut olmasının gerekmesinin– sermayeye özgü bir nitelik olarak görülmesi saçmadır." Dolayısıyla sermayenin özgül birikimi "nesnelleşmiş artı-emeği –artı-ürünü– örneğin Mısır krallarının ya da Etrüsk soylu papazlarının yaptığı gibi piramitlere vb. yatıracak (harcayacak) yerde, yeni bir canlı artı emekte değerlendirmesinden başka bir şey değildir." (*Grundrisse*, s. 433 [Cilt 1, 332-3]) Bu yüzden, kapitalizmde üretimi genişletme işlevi kapitalistlere bırakılır; bu genişleme, artı-ürünün sermayeye dönüşmesi olarak sunulur. (Sermayenin üretimi genişletmesi, önceki üretim biçimlerinden tam da bu açıdan ayrı tutulmalıdır.) Marx bunu alay konusu haline getirir: "Ahmak iktisatçı bundan, eğer bu

"*ilksel birikim* içersinde ayrı bir tarihsel süreç, sermayenin oluşum süreci olarak ve bir üretim biçiminden diğerine geçiş olarak görünen şeyi, *daimi bir süreç* olarak sunar."[42]

Ama hepsi bu kadar değildir. Bir yandan paranın sermayeye dönüşümü ilksel birikimin tarihsel sürecini önvarsayıyorsa, "diğer yandan, sermayenin ve sermaye sürecinin etkisi, bir kez ortaya çıktığında, tüm üretimi egemenlik altına almak ve emek ile mülkiyetin, emek ile emeğin nesnel koşullarının her yerde birbirinden ayrılmasını geliştirmek ve tamamlamaktır."[43] Sonuçta kapitalist üretim biçiminin daha da ilerlemesinin sonucu, el zanaatlarının ve bizzat üreticinin küçük ölçekli toprak mülkiyetinin vb. giderek yok oluşu değil, aynı zamanda "küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulması ve ilkinin sermayeden yoksunlaştırılması"dır. Bir kez daha "ilksel birikimle başlayan, sermayenin birikimi ve merkezileşmesinde daimi bir süreç olarak görünen ve kendini en sonu mevcut sermayelerin birkaç elde toplanması ve birçok kimsenin sermayelerinden yoksun bırakılması şeklide ifade eden" [44] aynı ayrılma süreciyle karşı karşıyayız. Bu, ancak kapitalizmin kendisinin ortadan kalkmasıyla, yani üreticilerle nesnel üretim koşulları arasındaki başlangıçtaki birliğin yeniden kurulmasıyla sonlanabilecek bir süreçtir.

---

işlem böyle çelişkili ve özgül bir yoldan ilerlemeseydi hiç meydana gelemezdi sonucunu çıkartır. Genişleyen ölçekte yeniden üretim, onun zihninde ayrılmaz bir biçimde birikimle, yeniden üretimin bu kapitalist biçimiyle bağlantılıdır." (*Teoriler III*, s. 272.)

42 *a.g.e.*, s. 272.

43 *Grundrisse*, s. 512 [Cilt 1, 403].

44 *Kapital III*, s. 246 [218]. (krş. *Teoriler III*, s. 271-72'deki aynı pasaj.)

Ek. Marx'ın Ücret Teorisi Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

1. Marx'ın ücret teorisi

Tıpkı kendinden önce gelenler gibi Marx da emek gücünün değeriyle fiyatı arasında (ya da klasik iktisatçıların diliyle "emeğin doğal" ve "piyasa fiyatı" arasında) ayrım yapar. Emek gücünün fiyatı, bu sadece emek piyasasındaki arz ve talep ilişkisinin bir işlevi olduğu sürece, ücrettir; diğer taraftan emek gücünün değeri, ödenen gerçek ücretin kendisini uzun vadede ayarlamaya çalıştığı ve dolayısıyla arz ve talepten bağımsız olan ortalama miktardır.

Peki ama emek gücünün değeri nasıl belirlenir? Tıpkı metalarda olduğu gibi, kendi üretim maliyetiyle belirlenir. Ancak, emek gücü "yalnızca canlı bireyin bir kapasitesi olarak var olduğu"[1] ve bu kapasiteyi taşıyan kişiden, yani işçinin kendisinden ayrılamaz olduğu için, emek gücünün üretim maliyetleri, net bir şekilde, "işçiyi işçi olarak idame ettirmek" ve "işçi soyunun devamını sağlamak" için gerekli maliyetlere ayrılır ve bunlar, işçileri ve ailelerini idame ettirmeye, işçilerin büyük çoğunluğunun nispeten az olan eğitim maliyetlerini görmezden gelirsek, öncelikle beslenmelerine, giyinmelerine, barınmalarına hizmet eden gereksinimlerdir. Bu anlamda emek gücünün değeri, "gerekli geçim araçları"nın değeriyle ve son tahlilde bunlarda içerilen emek miktarıyla belirlenir.

1 *Kapital I*, s. 274 [186].

Bu bakımdan emek gücünün değerinin belirlenmesi, diğer tüm metaların değerlerinin belirlenmesiyle örtüşür. İşçinin varlığını devam ettirmesi için gereken geçim araçlarının ya da bunların temeli olan "zorunlu ihtiyaçlar"ın kapsamını inceleyene kadar, emek gücünün değerinin belirlenmesi ile metaların değerinin belirlenmesi arasındaki fark açığa çıkmaz.

"Gerekli geçim araçları" toplamının, en azından "çalışan bireyin, çalışan birey olarak normal durumunu sürdürmesi için"[2] yeterli olması gerektiği açıktır. Bu nedenle (O. Bauer'in yerinde terminolojisini benimsersek[3]) işçinin sadece "yaşam sürecinde" harcadığı enerjiyle "emek sürecinde" harcadığı enerji arasında ayırım yapmak zorundayız. (Eğer yalnızca yaşam sürecinde harcadığı enerji yerine konulursa, o zaman bizzat işin gerektirdiği ek enerjinin harcanması, karşılanamaz ya da ancak yetersizce karşılanabilir ve bu da yalnızca emek gücünün çok sınırlı bir yeniden üretimine ve neticede emek gücü fiyatının değerinin altına düşmesine yol açar.) Ayrıca "yiyecek, giysi, yakıt ve barınma gibi doğal ihtiyaçlar"ın "ülkenin iklimsel ve diğer fiziksel özelliklerine göre" büyük ölçüde farklı olabileceği açıktır.[4]

Ama bu aslında yalnızca bir "doğal" ihtiyaçlar meselesi midir ve bunlar politik ekonomide kullanıldığı anlamda "zorunlu" ihtiyaçlarla aynı mıdır? Politik ekonomi elbette doğal değil, toplumsal bir bilimdir. Sonuç olarak politik ekonomi, hangi ihtiyaçların "kendinde" ya da fizyolojinin bakış açısından zorunlu olduğunu değil, belli bir ülkede, belli bir zamanda hangi ihtiyaçların işçinin "geleneksel," toplumsal olarak belirlenmiş yaşam şekline karşılık geldiğini sorar. Aslında "onun zorunlu denilen gereksinimlerinin sayısı ve kapsamının bizzat kendileri, tıpkı bunları karşılama şekilleri gibi, *tarihin* ürünüdür ve bu yüzden geniş ölçüde o ülkenin uygarlık düzeyine ve özellikle de özgür emekçiler sınıfının hangi koşullar içinde ve hangi alışkanlıklar ve beklentilerle birlikte oluşturulduğuna bağlıdır." Buna ayrıca bu ihtiyaçların kapsamının doğal olarak işçi sınıfının kapitalist sınıfa karşı politik ve sendikal mücadelesinde ortaya attığı ve elde etmeyi başardığı taleplere dayandığını –bunların yalnızca geçici başarılar olmayıp sağlamlaştırılabilmeleri koşuluyla- eklemek gerekir. Bu anlamda Marx, emek gücünün değerinin belirlenmesine

2 *a.g.e.*, s. 275 [186].
3 O. Bauer, *Rationalisierung und Fehlrationalisierung*, s. 170-71.
4 *Kapital I*, s. 275 [186].

dahil olan "tarihsel ve moral öğeyi" açıkça vurgular.[5]

Ama diğer tüm metalardan ayrı olarak, "emek gücünün değerinin, biri sadece fiziksel, diğeriyse tarihsel ya da toplumsal olan iki öğeden oluştuğu" olgusundan ne sonuç çıkar?[6] Bundan, ücretin belirlenmesinin yasalarının (Engels'in belirttiği gibi) "esnek" olduğu ve emek gücünün değerinin belirli sınırlar içersinde değiştiğinden başka hiçbir şey çıkmaz. "Emek gücü değerinin uç sınırını fiziksel öğe belirler, bu demektir ki geçinmesi ve yeniden üretimi, fiziksel varlığını sürdürmesi için, işçi sınıfı yaşamak ve çoğalmak için vazgeçilmez olan geçim araçlarını elde etmek zorundadır. Bu vazgeçilmez geçim araçlarının değeri, emek değerinin uç sınırını oluşturur."[7] Peki bunun bir üst sınırı var mıdır? İnsan gereksinimleri çok esnek olduğu için bu, insan gereksinimleri tarafından belirlenemez.

Bu konu hakkında Marx şöyle der: "Kârlara gelince, bunların asgarisini belirleyecek bir yasa yoktur. Kârlardaki düşüşün son sınırının ne olduğunu söyleyemeyiz. Peki bu sınırı neden saptayamayız? Çünkü asgari ücreti saptayabilsek bile, azamisini saptayamayız. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki emek gücünün sınırları belli olduğunda, kârların azamisi, ücretlerin fiziksel asgarisine tekabül eder ve ücretler belli olduğunda, kârların azamisi işgününün işçinin fiziksel gücünün dayanabileceği sınıra kadar uzatılmasına tekabül eder. Demek ki azami kâr, ücretin fiziksel asgarisi ve işgününün fiziksel azamisi ile sınırlıdır. Açıktır ki azami kâr oranının bu iki sınırı arasında, devasa bir değişim yelpazesi yer alır. Kâr oranının fiili derecesi, sermaye ile emek arasındaki kesintisiz savaşım tarafından belirlenir; kapitalist durmadan ücretleri fiziksel asgariye düşürmeye ve işgününü fiziksel azamiye çıkarmaya çabalar, oysa işçi sürekli olarak karşıt yönde bir baskı yapar. Böylece sorun, savaşım veren tarafların güçlerinin karşılıklı durumuna gelir dayanır."[8]

Bu pasaj, emek gücünün değerinin ve ücret artışlarının hiçbir üst sınırı olmayabilir şeklinde anlaşılmamalıdır. Böyle bir sınır mevcuttur ve gerçekte oldukça da dar çizilmiştir. Fakat bu, işçi sınıfının toplumsal olarak verili yaşam standartlarının biçim ve kapsamından ya da dağıtılacak milli hâsılanın soyut bir şekilde anlaşılan büyüklüğünden değil, yalnızca sermayenin kendi doğasından türetilebilir. Çünkü mesele emek ve ser-

5 *a.g.e.* s. 275 [187]
6 *Ücret, Fiyat ve Kâr*, s. 222 [65].
7 *a.g.e.*, s. 223 [66]
8 *a.g.e.*, s. 223 [67-8].

mayenin, milli hâsıladaki "payları" sadece kendi güçlerine bağlı olan iki bağımsız gücü temsil etmesi değildir; daha ziyade söz konusu olan, kapitalizmde daha başlangıçta emeğin sermayenin ekonomik gücüne tabi olması ve emeğin "payının" doğal olarak daima sermayenin "payına" bağlı olmak zorunda olmasıdır. Dolayısıyla ücretlerin gerçek azami sınırı kâr miktarıyla, daha kesin söylersek, kâr oranının hareketleriyle belirlenir. Rosa Luxemburg'un dediği gibi, "tüm kapitalist ekonomi, yani öncelikle emek gücünün satın alımı, kâr için üretimi amaçlar. Bu yüzden üretimin amacı olarak kesin bir kâr oranı, verili bir şey olarak işçilerin alımından önce gelir ve aynı zamanda ortalama üst sınırı oluşturur, ücretler bu sınırın üstüne çıkamaz. Fakat kendisini işçinin aleyhine sınırsızca genişletmek, yani onu sade asgari bir varoluşa tabi kılmak da kâra içkin bir eğilimdir. Ücret, arz ve talep arasındaki ilişkiye, yani harcanabilir emek güçleri ile üretimde bir çıkış noktası arayan sermayenin boyutu arasındaki ilişkiye göre, bu aşırı uçlar arasında aşağı ve yukarı hareket eder."[9]

Marx'ın ücret teorisinin gerçek anlamının bu olduğu, çeşitli burjuva iktisatçılar tarafından uzun zamandır kabul edilmiş olan bir şeydir. Bu yüzden Werner Sombart, Julius Wolf'a karşı yazdığı polemikte şöyle der: "Wolf belli ki Marksist teorinin ücretlerin mutlaka gerekli geçim araçlarının değerine dayalı kalmak zorunda olduğuna inandığı yanılgısına düşmüştür; hatta Marx'ta, kelime olarak değilse bile en azından içeriği bakımından, "sonsuz ücret yasası"nı yeniden keşfetmektedir. Bundan daha çarpıtılmış bir yorum olamaz. Bunun için, yalnızca Marx'ın sonsuz ücret yasasını savunanlara yönelik hiddetli saldırılarını okumak yeter. Fakat Wolf, bu açık şerhleri hesaba katmadan bile olsa, bir bütün olarak Marx'ın teorisinden, aslında bu teori için önemli olan yalnızca tek bir yasa olduğu sonucuna varmalıdır: 'Ücretler asla kapitalistin üretime olan ilgisini azaltacak kadar artamaz.'"[10]

Kuşkusuz Sombart'ın makalesi 1890'larda yazılmıştı. Yine de o zamandan beri bazı sosyalistler, buna ek olarak o kadar çok şey "öğrenmişlerdir" ki Marx'ın ücretler teorisi ile Lassalle'ın "ücretlerin demir yasası" birbirinden hâlâ ayırt edememekte ve Julius Wolf gibi, Marx'ın

9 Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften II*, s. 99. Krş. Karl Kautsky, *Karl Marx' ökonomische Lehren*, 1906, s. 236. "Ücret, asla artı-değerin kendisini tehlikeye sokacak kadar artamaz. Kapitalist üretim biçiminde emek gücü talebi, sermayenin kendini değerlendirme, artı-değer üretme gereksiniminden kaynaklanır. Bu nedenle sermaye, asla artı-değer üretimini dışlayacak bir fiyattan emek gücü satın almayacaktır."

10 K. Diehl, *Sozialökonomische Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung II*, s. 79'dan alıntılanmıştır.

teorisini "varoluşun fizyolojik asgarisi"ni ima ediyormuş gibi yorumlamaktadırlar. Mesela, Fritz Stenberg'de şunu okuruz: "İşçinin ücreti, Marx'ın formülleştirdiği gibi, üretim maliyetinin etrafında, yani kendisini idame ettirebileceği bir standart etrafında salınır."[11] Eğer tanınmış bir Marksist bile bu kadar eksik bilgiye sahipse, sadece Marx'ı yok etmek isteyenlerden ne beklenebilir ki?

2. Marx'ın ücret hareketleri üzerine düşünceleri

A. Ücret artışının genel koşulları

Peki Steinberg'in, Marx'a göre "endüstriyel yoğunlaşma ve sermaye birikimi gerçek ücretlerde artışa yol açmaz," tersine düşüşe [yol açar][12] iddiasını nasıl değerlendirmeliyiz? En azından bu konuda ona güvenebilir miyiz?

Marx'ın bu konu hakkındaki iddiaları, *Kapital*'in I. Cilt'inde, Bölüm 17'de, "emek gücü fiyatında ve artı-değerde büyüklük değişimleri"ni[13] incelediği yerde bulunabilir. Buradan yola çıkarak, "artı-değer ve emek gücü fiyatının göreli büyüklüklerinin üç koşul tarafından belirlendiğini" keşfederiz: "1) *işgününün uzunluğu* ya da emeğin genişlemesine büyüklüğü; 2) *emeğin normal yoğunluğu*, belli bir sürede belli bir miktar emek harcanmasına dayanan yoğunluk büyüklüğü ve 3) *emek üretkenliği*, üretim koşullarındaki gelişme derecesine bağlı olarak aynı miktarda emeğin belli bir sürede, daha çok ya da daha az miktarda ürün sağlaması."[14] Ayrıca unutmamalıyız ki Marx'a göre bu üç faktörden herhangi birisinde bir değişiklik olması, gerçek ücretlerde artışa yol açabilir!

İşgününün uzunluğundaki değişiklikler düşünüldüğünde, işgününün uzamasıyla hem artı-değerin hem de işçinin günlük çalışması için

11 Fritz Stenberg, *Marx und die Gegenwart*, s. 13-14.

12 "Endüstriyel yoğunlaşma ve birikim, emek verimliliğinde bir artışa yol açar, ama sonuçta reel ücretlerde artışa neden olmaz. Tersine..." (*a.g.e.*)

13 Marx'ın kendisini emek gücü fiyatıyla sınırlamış olmasının, yukarıda s. 70'te *Teoriler*'den alıntılanan pasajda görülebileceği gibi haklı nedenleri vardı. Öyle yaptı, çünkü artı-değerin oluşumu yasalarının araştırılmasını gereksiz yere karmaşıklaştırmamak için, en başta emek gücü değerini "sabit bir şey, verili bir büyüklük" olarak kavramak zorundaydı. Marx'ın *Kapital*'i de bu yöntemsel önermelerden yola çıkar, örneğin, "ortalama işçinin yaşaması için gerekli, alışılagelen geçim araçlarının" miktarı ve bu anlamda da emek gücünün değeri "değişmez bir büyüklük" olarak ele alınır (*Kapital I*, s. 655 [530]). Bu elbette "gerekli geçim araçlarının ortalama miktarı"nın gerçek kapitalist dünyada değişemeyeceği ya da örneğin, artamayacağı anlamına gelmez. Marx planının bu kısmını gerçekleştirme noktasına gelebilmiş olsaydı, bu durumu öncelikle, tasarlamış olduğu "özel ücretli emek teorisi"nde ele alırdı.

14 *Kapital I*, s. 655 [531].

elde ettiği ücretin "eşit olsa da olmasa da" eşzamanlı olarak artabileceği açıktır.[15]

Teoriler'de şöyle yazar: "Eğer belli bir büyüklüğü alır ve bunu iki parçaya bölerseniz, açıktır ki parçalardan biri, ancak öteki azalırsa artabilir ve bunun tersi de doğrudur. Ama genişleyen (esnek) büyüklüklerde durum, kesinlikle böyle değildir. Normal bir işgününe kavuşulmadığı sürece, işgünü böyle bir esnek büyüklüğü ifade eder. Bu tür büyüklüklerde her iki parça eşit genişlikte de artabilir eşit olmayan genişlikte de. (Örneğin hem ücrete karşılık gelen "ödenmiş" kısım, hem de artı-değere karşılık gelen "ödenmemiş" kısım). "Birindeki artış diğerindeki azalıştan, birindeki azalış diğerindeki artıştan kaynaklanmaz. Dahası bu," (emek yoğunluğundaki bir artış dikkate alınmadığında) "ücretlerin ve artı-değerin her ikisinin de, değişim-değeri açısından, artabileceği ve muhtemelen eşit oranlarda artabileceği tek durumdur. (Bunların, kullanım-değeri bakımından artabilecekleri zaten bellidir)."[16]

Günümüzde, yani 1945'te faşizmin yenilgisinden beri, bu özel durum özel bir anlama sahipmiş gibi görünmemektedir. Bugün Avrupa'da gündemde olan, işgününün uzatılmasından ziyade kısaltılmasıdır. Fakat çoğu kapitalist ülkedeki mevcut refah döneminde işçiler tarafından yapılan muazzam miktardaki fazla mesai düşünüldüğünde, gerçek ücretlerde artışların olduğu bu ülkelerde, söz konusu artışların fazla mesaiden kaynaklanabileceği kuşkusuz doğru olduğu için, Marx'ın analiz ettiği bu özel değişken çok daha gerçek hale gelir.

Çok daha önemli olan değişken ise, Marx'ın emek yoğunluğundaki artışla ilişkilendirdiği ikinci değişkendir. Marx *Kapital*'de şöyle der: "Emeğin yoğunluğundaki artış, belli bir sürede, emeğin harcanmasında artış demektir. Bu nedenle, işgününün uzunluğu aynı olmak üzere, daha yoğun bir emekle geçen bir işgünü, daha az yoğun geçen bir işgününe göre, daha fazla üründe maddileşir. Emeğin üretkenliğindeki artışın, belli uzunluktaki bir işgününde daha fazla ürün sağlayacağı da doğru-

15 *a.g.e.*, s. 661 [536].

16 *Teoriler II*, s. 408 [390]. Yine de, böyle bir örnekte emeğin değerindeki artış çoğunlukla bellidir: "Emek gücünün günlük değeri...bunun normal ortalama süresi ya da bir işçinin normal hayat süresi ile insan bedenindeki maddelerin insan doğasına uygun düşecek ölçüde harekete dönüştürülmesi temelinde belirlenir. Uzatılan bir işgününün kaçınılmaz sonucu olarak, emek gücünün fazladan yıpranması, bir noktaya kadar, daha yüksek bir ücret ödenerek telafi edilebilir. Fakat bu noktadan sonra yıpranma ve aşınma, geometrik olarak artar ve emek gücünün normal yeniden üretimi ve görevini yerine getirmesi için gereken koşullar alt üst olur." (*Kapital I*, s. 664 [538])

dur. Ne var ki bu ikinci durumda, her bir ürünün değeri, daha az emeğe mal olduğu için düşer; birinci durumda ise her iki ürün daha önceki kadar emeğe mal olduğu için, değer değişmeden kalır. Burada ürünlerin sayısı, fiyatlarında bir düşme olmadan artmıştır; sayıları ile birlikte fiyatlarının toplamı da büyümüştür...Öyleyse belli bir uzunluktaki bir işgünü, artık değişmeyen değil, değişen bir değer yaratır; 12 saatlik normal yoğunluktaki bir işgününde yaratılan değer, diyelim 6 şilin olsun, ama artan yoğunlukla yaratılan değer 7, 8 ya da daha fazla şilin olabilir. *Bir günlük emekle yaratılan değer*, diyelim ki 6 şilinden 8 şiline *yükselirse, bu değerin iki kısmı*, yani emek gücü fiyatı ile artı-değer de *eşzamanlı* olarak eşit ya da eşit olmayan miktarlarda artabilir...Burada, emek gücünün fiyatındaki artış, bu fiyatın zorunlu olarak emek gücünün değerinin üzerine çıktığı anlamına gelmez." (yani, bu durumda emek gücünün de değeri artabilir.)

Diğer yandan, emek gücünün fiyatındaki bir artışa "[bazen] değerinin altına bir *düşüş* eşlik edebilir." Bu, "emek gücü fiyatındaki bir artış, emek gücünün daha da hızlanan aşınma ve yıpranmasını telafi etmediğinde"[17] daima olan bir şeydir. Bu olsun ya da olmasın, emek yoğunluğunun artmasının bir sonucu olarak, emek gücünün yalnızca fiyatı ya da ayrıca değeri artsın ya da artmasın, her iki durumda da gerçek ücret artışı yaşanabilir. Bu değişkenin önemi, önde gelen kapitalist ülkelerdeki işçilerin yüksek reel ücretlerinin iş yoğunluğundaki dönemsel artışlarla açıklanabildiği gerçeğine bakılarak görülebilir (Henryk Grossmann'ın, Sternberg'in *Imperialism*'ine yönelik mükemmel eleştirisinde işaret ettiği gibi).[18]

Şimdi en önemli değişkene, ücretle artı-değer arasındaki ilişkide, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucu olarak meydana gelen değişikliklere geldik. *Kapital*, Cilt I, Bölüm 17'de şöyle okuruz: "Emek gücünün değeri, belli bir miktardaki geçim aracının değeriyle belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu geçim araçlarının *kitlesi* değil *değeridir*. Ama üretkenlikteki artış nedeniyle, işçi de kapitalist de emek gücü fiyatında ya da artı-değerde herhangi bir değişiklik olmaksızın, bu geçim araçlarından daha büyük bir miktarı eşzamanlı olarak elde edebilirler. Emek gücünün değeri 3 şilin, gerekli emek-zaman 6 saat olsun. Artı-değer benzer şekilde 3 şilin, artı-emek de 6 saat olsun. Bu durumda, emeğin üretkenliği, gerekli-emeğin artı-emeğe oranı değişmeksizin iki

17 *Kapital I*, s. 660-61 [536].
18 *Grünberg Arşivi*, 1928.

katına çıkarılırsa, ne artı-değerin ne de emek gücünün fiyatının büyüklüğünde bir değişiklik olur. Bunun tek sonucu, bunlardan her birinin, şimdi eskisinin iki katı olan kullanım-değeri ile temsil edildiği ve bu kullanım-değerlerinin şimdi eskisinin yarısı kadar ucuz olduğudur. Emek gücünün fiyatı *değişmemekle* birlikte, değerinin *üzerine* çıkmış olabilir. Ne var ki eğer emek gücünün değeri, yeni değeri ile tutarlı olası en alt sınır olan 1 şilin 6 peniye değil de, 2 şilin 10 peniye ya da 2 şilin 6 peniye düşmüş olsaydı, bu düşen fiyat gene de artan bir geçim araçları kitlesini temsil ederdi. Böylece, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte, emek gücünün fiyatı sürekli olarak düşebilir ve bu düşüşün yanı sıra, işçinin geçim araçları kitlesinde sürekli bir büyüme olabilir."[19] (Bu artışın miktarı, "terazinin kefesinde sermayenin baskısının mı yoksa işçinin direncinin mi ağır basacağına" bağlıdır.)

Özel bir teorik ve pratik ilginin konusu olarak görünen şey, tam da bu son değişkendir, yani ücretin, emek üretkenliğindeki artış sayesinde oluşan emek gücü değerindeki düşüşe ancak kısmen ayarlandığı, böylece işçilerin az ya da çok belli bir derecede tazmin edilmesini mümkün kılan durumdur. Marx'ın ücret teorisine göre, fizyolojik olarak vazgeçilmez olan gereksinimlerin değeri ancak emek gücünün en alt sınırını belirler, oysa üst sınırı "mücadele halindeki tarafların," yani sermaye ve emeğin "kendi güçleri" sayesinde belirlenir. Buna uygun olarak Marx *Teoriler*'de "[verimlilik artışlarından kaynaklanan] reel ücret indirimlerini önleyemeseler bile, işçiler reel ücretlerin mutlak asgariye indirilmesine izin vermeyecek, tersine genel zenginlik artışına belli bir nicel katılım gerçekleştireceklerdir"[20] diye belirtir. Marx, *Ücret, Fiyat ve Kâr* kitabında daha kesin bir ifadeyle şöyle der: "Emeğin üretkenliğinin artması sayesinde, günlük ortalama geçim araçlarının aynı miktarı üç şilinden iki şiline düşebilir, bir günlük geçim araçlarının değerinin eşdeğerini üretmek için işgününün altı saati yerine dört saati gerekli olabilir. İşçi o zaman iki şilinle daha önce üç şiline satın alabildiği kadar geçim aracı alabilecektir. Gerçekten de *emeğin değeri* düşmüş olacak, ama bu düşmüş olan değer, eskiden olduğu gibi aynı miktarda metaya komuta edecektir...İşçinin mutlak yaşam düzeyi her ne kadar aynı kalmış olsa da, göreli ücreti ve böylelikle kapitalistinkine oranla *göreli toplumsal konumu* düşmüş olacaktır." Ama eğer işçi, "bu göreli ücret düşüşüne karşı direnecek

19 *Kapital I*, s. 659 [534]. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılda yaygın biçimde gerçekleşen reel ücret artışlarının kalbinde yatan kuramsal formül budur.
20 *Teoriler III*, s. 312.

olursa, yalnızca kendi emeğinin artan üretken gücünden payını almaya ve göreli toplumsal konumunu eskisi gibi tutmaya çalışmaktan başka bir şey yapmış olmaz."[21]

Dolayısıyla bundan, işçilerin, emeğin üretkenliğindeki gelişmeye belli ölçüde katılabileceği sonucu çıkar. Aslında Marx, daha 1835'te Amerikalı iktisatçı Carey tarafından öne sürülmüş olan, "ücretler her yerde emeğin üretkenliğiyle orantılı şekilde artar ve düşer" teorisini kategorik olarak reddetmiştir. Marx, "artı-değer üretimi analizimizin tümü bu çıkarımın saçmalığını göstermektedir..."[22] diye vurgular. Çünkü "emeğin üretkenliğindeki artış, reel ücretler yükselse bile emekçinin ucuzlaması ile, başka bir deyişle artı-değer oranının büyümesiyle el ele gider." Ama reel ücretler "hiçbir zaman emeğin üretkenliği ile aynı oranda artmaz."[23] (Eğer kural bu olsaydı, artı-değer oranı hiçbir zaman artamazdı ve bu yüzden de "göreli artı-değer" üretimi ve kapitalizmin kendisi imkânsız hale gelirdi![24]) O halde, bugünkü burjuva iktisatçıların herhangi bir gerçek kanıt sunmaksızın, yalnızca reel ücretlerle emeğin üretkenliği arasında katı bir paralellik olduğunu iddia etmelerine şaşırmamak gerekir.

Bölüm 17'de yer alan analizle ilgili olarak bu kadarını söylememiz yeterlidir. Bahsedilen değişkenlerin her birisinin, reel ücretlerde bir artış olasılığını içerdiği bellidir. Bu yüzden, Sternberg'e rağmen Marx, böyle bir olasılığı reddetmekten uzaktı. Tersine, Marx'ın özellikle sermaye birikimi hakkında söyledikleri, böyle bir olasılığı ne kadar dikkate aldığını göstermektedir.

---

21 *Ücret, Fiyat ve Kâr*, s. 217-18 [58].

22 *Kapital I*, s. 705 [577].

23 *a.g.e.*, s. 753 [621]. "Ama belli bir ülkede, emeğin değeri emeğin üretkenliğine oranla düşüyor olduğu için, farklı ülkelerdeki ücretlerin, emeğin üretkenliği ile ters orantılı olduğu sanılmamalıdır. Gerçekte durum bunun tam tersidir. Dünya piyasasında bir ülke, diğerine göre ne kadar çok üretkense, ücretleri de diğeriyle karşılaştırıldığında daha yüksek olacaktır. İngiltere'de yalnızca nominal ücretler değil, reel ücretler de Kıta Avrupası'na göre daha yüksektir. İşçi daha fazla et yer, daha fazla gereksinimini karşılar... Ama İngiliz işçilerin ücretleri, üretkenliklerine oranla daha yüksek değildir." (*Teoriler II*, s. 16-17 [12-3])

24 Krş. Natalie Moszkowska'nın *Die Gesellschaft*'taki *"Zur Verelendungstheorie"* başlıklı, A. Braunthal'e karşı yazdığı makale, 1930, s. 235: "Braunthal, mülk sahibi olanlarla karşılaştırıldığında mülk sahibi olmayanların koşullarının göreli olarak kötüleşmesine ya da kapitalist gelişme sürecinde işçilerin gerçek ve teknik olarak mümkün yaşam standartları arasındaki artan orantısızlığa karşı çıkmaktadır...Fakat alıntılanan pasajın anlamı açıkça şudur: Artı-değer ya da sömürü oranı, kapitalist gelişme sürecinde (ya da her nasılsa, proletaryanın örgütlenmesinden itibaren) artmaz; tersine aşağı yukarı aynı seviyede devam eder..."

B. Ekonomik döngü ve ücret hareketleri

Burada *Kapital* I, Bölüm 25, Kesim 1'de "Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken Birikimle Birlikte Emek Gücüne Duyulan Talebin Artması" başlıklı uzun, ama çok önemli bir pasajın tekrarlanması yeterlidir.

"*Sermayenin büyümesi*, değişen öğesinin, bir başka deyişle emek gücüne yatırılan kısmının büyümesini içerir...Sermaye, her yıl bir kısmı başlangıç sermayesine eklenen bir artı-değer ürettiği için ve bu artış da zaten işlemekte olan sermayenin büyümesiyle birlikte her yıl büyüdüğüne göre ve en sonu yeni piyasaların ya da yeni ortaya çıkan toplumsal gereksinimler sonucu sermaye için yeni yatırım alanlarının açılması vb. gibi özellikle zenginleşme isteğini kamçılayan koşullar altında, sadece *artı-değer ya da artı-ürünün sermaye ve gelire bölünme oranındaki bir değişmeyle, birikimin ölçeğinde* ani bir artış olabilir; tüm bu nedenlerden dolayı sermayenin birikim gereksinimleri, emek gücü ya da emekçi sayısındaki artıştan fazla olabilir, emekçiye duyulan talep, emek arzını aşabilir ve bu nedenlerle ücretler yükselebilir. Yukarıda varsayılan koşulların devamı halinde, sonunda ortaya çıkan durum gerçekten bu olmak zorundadır. Çünkü her yıl bir öncekine göre daha fazla işçi çalıştırılacağı için, eninde sonunda birikim gereksinimlerinin, her zamanki emek arzını aşmaya başlayacağı bir noktaya ulaşılması ve bu yüzden de bir ücret artışının olması zorunludur."

Elbette "şimdiye kadar varsayılan birikim koşulları altında, işçiler için en uygun koşullar altında, sermayeye bağımlılık ilişkileri dayanılabilir biçimlere bürünür...Bu ilişki, sermayenin büyümesiyle birlikte daha da yoğunlaşacağı yerde, yalnızca daha genişlemiştir; yani sermayenin sömürü ve egemenlik alanı, yalnızca kendi boyutları ve egemenlik altına aldığı insanların sayısı ile genişlemektedir. İşçilerin giderek artan ve sürekli olarak ek sermayeye dönüşen artı-ürünlerinin büyük bir kısmı, ödeme aracı şeklinde kendilerine geri dönmekte ve böylece zevk alanlarını genişletebilmekte, giysi, ev eşyası vb. gibi tüketim fonlarına bazı ekler yapabilmekte ve küçük bir yedek para fonu oluşturabilmektedirler. Ama iyi giysiler giymek, daha iyi beslenme, daha iyi bakım ve efendinin bağışladığı daha geniş bir toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli emeğinkini de işte o kadar ortadan kaldırır. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yükselme, aslında yalnızca ücretli emekçinin kendisinin yaptığı ve boynuna taktığı altın zincirin uzunluğunda ve ağırlığında[25] bir gevşemedir." Bu, " olsa olsa iş-

25 Ütopik sosyalist Bray'den ödünç alınan bir metafor (Bkz. *Wages, Collected Works*, Cilt 6,

çinin sağlaması gereken karşılığı ödenmemiş emek miktarında *sadece nicel bir azalma*" anlamına gelir. Bu azalma hiçbir zaman sistemin kendisini tehdit edecek noktaya ulaşamaz." Bunun nedeni "emek fiyatının, bunun yükselmesi, birikimin ilerlemesini engellemediği için artmaya devam etmesidir...Bu durumda karşılığı ödenmemiş emek miktarındaki azalmanın, sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiçbir şekilde zarar vermeyeceği açıktır. Ya da öte yandan, kazanç dürtüsü köreleceği için, emeğin fiyatındaki artış sonucu birikim yavaşlar. Birikim oranı azalır, ama bu azalma ile birlikte, bu azalmanın temel nedeni, yani sermaye ile sömürülebilir emek gücü arasındaki oransızlık ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecinin mekanizması, geçici olarak kendi yarattığı engeli kendisi ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı yeniden *sermayenin değerlenme gereksinimlerine uygun bir düzeye* iner; bu düzey, ücretlerin yükselmesinden önce normal sayılan düzeyin altında, bu düzeyle aynı ya da bu düzeyin üzerinde olabilir."

Marx şöyle bir sonuca varır: "Bu nedenle ücret artışları, yalnızca kapitalist sistemin temellerini sarsmayacak sınırlar içinde tutulmakla kalmayıp, onun gittikçe artan ölçüde yeniden üretimini de güvence altına alır. Kapitalist birikim yasası, aslında şunu ifade eder: kapitalist birikimin *doğası*, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalışın ve emeğin fiyatındaki her türlü artışın, sermaye ilişkisinin daha da geniş ölçekte sürekli yeniden üretimini ciddi şekilde tehlikeye sokabileceği durumları dışlar."[26]

Okuyucu bu uzun alıntıyı maruz görmelidir. Marx'ın endüstriyel döngünün refah dönemi boyunca reel ücretlerdeki bir artışın yalnızca olasılığını değil, zorunluluğunu da vurguladığını göstermek için bu alıntıyı yapmak gerekiyordu. Aslında "emek gücüne duyulan talebin artması," alıntıladığımız bölümde "sermaye bileşimi aynı kalır" varsayımı altında incelenmiştir. Yani, "yedek sanayi ordusu"nun varlığı dikkate alınmadan incelenmiştir. Fakat daha sonra bunun, aynı bölümde anlatılan ücretlerin oluşum eğilimini önemli şekilde değiştirse bile, bunu hiçbir şekilde geçersiz kılmayan bir karşı-eğilimi ifade ettiğini göreceğiz.[27] Ama bundan önce Marx'ın çok önemli olan "göreli ücretler" öğretisine kısaca bakmalıyız.

---

s. 422 [*Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 59]).

26 *Kapital I*, s. 763, 768-70, 771-72 [630-31, 634-38].

27 Marx, III. Cilt'te sabit bir organik bileşim varsayımını bir kenara bıraktığında bile, endüstriyel döngünün refah dönemi aşamasındaki ücret artışlarının zorunluluğuna tekrar tekrar işaret etmiştir. (örn. *Kapital III*, s. 252 [223]).

3. Marx'ın göreli ücretler doktrini

Daha 1849'da, *Ücretli Emek ve Sermaye*'de Marx şunları yazar: "Ama ne nominal ücretler, yani işçinin karşılığında kendisini kapitaliste sattığı para miktarı, ne de reel ücretler, yani bu para karşılığında satın alabileceği meta miktarı, ücretlerde içerilen ilişkileri sonlandırmaz. Ayrıca ücretler, her şeyden önce, kapitalistin kazancıyla, kârıyla olan ilişkileri tarafından belirlenir – karşılaştırmalı, göreli ücretler. Reel ücretler emeğin fiyatını diğer metaların fiyatına göre ifade eder; öte yandan göreli ücretler, emeğin kendi yarattığı yeni değer içinde, birikmiş emeğe, sermayeye düşen paya oranla doğrudan emeğin payını ifade eder."

Marx şöyle devam eder: "Bir ev büyük ya da küçük olabilir; çevredeki evler de aynı şekilde küçük olduğu sürece, bu ev, bir konuta olan bütün toplumsal talepleri karşılar. Fakat küçük evin yanında bir saray yükseliverse, o da küçük bir kulübe derecesine iner. O zaman bu küçük ev, sahibinin ancak ya çok az isteği olan ya da hiç isteği olmayan bir kişi olduğunu gösterir. Ama uygarlık ilerledikçe, küçük ev ne kadar büyürse büyüsün, eğer komşu saray da aynı hızla ya da daha büyük ölçüde büyürse, göreli olarak küçük olan evde oturan kişi, kendini dört duvar arasında, gitgide daha rahatsız, daha hoşnutsuz, daha darda hissedecektir."

Aynısı, kapitalizmde işçi sınıfının konumu için de geçerlidir: "Reel ücretler aynı kalabilir, hatta artabilir, ama göreli ücretler yine de düşebilir. Varsayalım ki, örneğin, bütün geçim araçlarının fiyatı 2/3 oranında bir düşme gösterdiği halde, günlük ücretler ancak üçte bir oranında, yani üç marktan iki marka düşüyor. Her ne kadar işçi bu iki markla daha önce üç mark vererek elde ettiğinden daha fazla miktarda meta alabilse bile, yine de ücreti kapitalistin kârına oranla düşmüştür. Kapitalistin (örneğin fabrikatörün) kârı bir mark artmıştır; yani işçiye ödediği daha az miktarda değişim-değeri karşılığında işçi öncekinden daha fazla değişim-değeri üretmek zorundadır. Sermayenin payı emeğin payına göre artmıştır. Toplumsal zenginliğin sermayeyle emek arasında bölüşülmesi, daha da eşitsiz hale gelmiştir. Aynı sermayeyle kapitalist, daha büyük miktarda emeğe komuta etmektedir. Kapitalist sınıfın işçi üzerindeki gücü artmıştır, işçinin toplumsal konumu kötüleşmiş, kapitalistinkinden bir adım daha aşağıya düşürülmüştür."[28]

Bu esasen yeni bir şeyi ifade etmez; benzer bir akıl yürütme biçi-

28 *Ücretli-Emek ve Sermaye*, s. 83-85 [36-9].

mi zaten Ricardo,[29] Cherbuliez[30] ve diğerlerinde de bulunabilir. Aslında önemli olan şey, Marx'ın "göreli ücretler" kategorisine olduğu kadar, bundan çıkardığı geniş kapsamlı teorik ve pratik sonuçlara da yaptığı özel vurgudur. Gerçekten de, işçi sınıfıyla kapitalist sınıf arasındaki –burada belirleyici öneme sahip olan[31] – "karşılıklı mesafeyi" zorunlu olarak arttıran (Rosa Luxemburg'un adlandırdığı şekliyle)[32] "göreli ücretlerin düşme eğilimi yasasını," yalnızca Marx'ta buluruz. Bu nedenle bu yasanın etkileri, ancak ekonominin sosyalist dönüşümü sayesinde aşılabilir.

Marx'ın ücret teorisinin bu boyutunu gün ışığına çıkarmanın onuru, Rosa Luxemburg'a aittir. Onun *Einführung in die Nationalökonomie* adlı çalışmasında şöyle yazar: "Kapitalist üretim, işçilerin toplumsal üründeki payını kısıtlamadan bir adım ileri atamaz. Üretim ve ticaretteki her yeni teknik keşif, makinelerin geliştirilmesi, buhar ve elektriğin her yeni uygulaması sayesinde, işçinin üründeki payı küçülür, kapitalistin payı ise artar. İşçiyi kendi ürününden daha büyük bir pay almaktan yoksun bırakan şey, meta üretimi ve rekabetin görünmez gücü, onun basit bir mekanik etkisidir...Mesele mutlak ücretler, yani gerçek yaşam standartları olduğunda, sömürücünün kişisel rolü görülebilir. İşçilerin gerçek yaşam standartlarında çöküşe yol açan bir ücret indirimi, kapitalistler tarafından işçilere karşı yöneltilen açık bir saldırıdır ve sendikaların etkisinin arttığı her yerde bu saldırıya doğrudan mücadeleyle karşılık verilecektir..."

---

29 Krş. *Teoriler II*, s. 424'te [405] Ricardo'dan alıntılanan şu pasaj: "Kâr oranını, rantı ve ücretleri, sınıflardan her birinin elde ettiği mutlak ürün miktarıyla değil, o ürünü elde etmek için gereken emek miktarıyla doğru ölçebiliriz. Makinelerdeki ve tarımdaki ilerlemeler sayesinde, ürünün tamamı iki katına çıkabilir; ama eğer ücretler, rant ve kâr da iki misline çıkmışsa, bu üçü birbirinin karşısında eskisi gibi aynı oranda olacaktır ve böylece hiçbirinin göreli olarak değiştiği söylenemeyecektir. Ama eğer ücretler bu artışın tamamına katılmamışsa, iki kat değil de yalnızca yarı oranda artmışsa...anladığım kadarıyla...kârlar artarken ücretler düşmüştür demem...herhalde doğru olur; çünkü bu ürünün değerini ölçmek için elimizde değişmeyen bir standart ölçü olsaydı, görürdük ki, daha önce verili olanla karşılaştırıldığında, emekçiler sınıfına daha az...kapitalistler sınıfına ise daha çok değer düşmüştür." Bu bağlamda Marx şunu söyler: "Ricardo'ya büyük bir değer kazandıran şeylerden biri, göreli ya da oransal ücretleri incelemiş ve bunları belirli kategoriler olarak kurmuş olmasıdır. O zamana kadar ücretler daima basit bir şey olarak görülmüş ve bunun sonucu işçiye bir hayvan gözüyle bakılmıştı. Ama işçi burada toplumsal ilişkileri içinde ele alınmıştır." (*a.g.e.*, s. 419 [400])

30 Krş. *Teoriler III*, s. 396.

31 Krş. *Grundrisse*, s. 597 [Cilt 2, 82]: "Dahası, iki sınıf arasındaki, işçi sınıfının gelişimiyle zorunlu olarak ortaya çıkan savaşımda, bu sınıfların arasındaki ücretler sayesinde oran olarak ifade edilebilen mesafenin ölçümü, kesinlikle belirleyici bir önem kazanır." Çünkü "sınıfların birbirlerine karşı konumu mutlak ücret miktarından çok göreli ücretlere bağlıdır." (*Teoriler III*, s. 419.)

32 Bkz. Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften, II*, s. 100.

Doğrudan teknik ilerlemenin, icatların, makinelerin kullanıma sokulmasının, taşımacılıktaki gelişmelerin sonucu olarak ücretlerde görünmeyen bir azalmanın meydana geldiği bir yerde, durum oldukça farklıdır. Bütün bu ilerleme biçimlerinin işçinin göreli ücreti üzerindeki etkileri, tamamen otomatik olarak meta üretiminden ve emek gücünün meta karakterinden kaynaklanır...Bu yüzden göreli ücretlerdeki düşüşe karşı mücadele, emek gücünün meta karakterine, yani bir bütün olarak kapitalist üretime karşı mücadeleyi de ima eder. Dolayısıyla göreli ücretlerde düşüşe bir karşı mücadele, artık meta ekonomisi temelindeki bir mücadele değil, bu ekonominin varlığına yöneltilen devrimci, yıkıcı bir saldırıdır; bu mücadele proletaryanın sosyalist hareketidir."[33]

Şimdi Marx'ın Lassalle'ın "ücretlerin demir yasası"yla karşı neden böylesine şiddetle mücadele ettiği açık hale geliyor. Bunun nedeni, bu yasanın yalnızca Malthus'un nüfus öğretisi üzerine kurulu olması ve gerçeklerle çelişmesi değil, aynı zamanda "göreli ücretler" kategorisini ve bundan çıkan devrimci amaçları tamamıyla görmezden gelmesidir. Marx'ın kendi ekonomik teorisi, ücretli emek sisteminin temelde "bir kölelik sistemi, gerçekten de işçinin aldığı ücret daha iyi ya da kötü olsun, emeğin toplumsal üretken güçleri geliştikçe orantısal olarak daha da şiddetlenen bir kölelik sistemi"[34] olduğunun ve sonuçta bu sistemin kötülüğünün üstesinden ancak ücretli emeğin kendisinin ortadan kaldırılmasıyla gelinebileceğinin keşfedilmesine yol açmıştır.

Marx, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde acıyla "ve şimdi bu anlayış Partimizde giderek daha fazla benimsenmişken, Lassalle'in dogmalarına geri dönülmektedir" diye yazar. Bu, "sonunda köleliğin sırrına ermiş ve isyan etmiş kölelerin arasından, hâlâ eskimiş fikirlerden kopamamış bir kölenin çıkıp isyan programına şunu yazması gibidir: Kölelik ortadan kaldırılmalıdır, çünkü kölelik sisteminde kölelerin beslenmesi belli bir azami sınırı aşamaz!"[35]

"Göreli ücretler" doktrini hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Bu öğretiye bakmamız önemliydi, çünkü o olmadan Marx'ın ücretler teorisini uygun bağlamına yerleştiremeyiz.[36] Bu, Marksist politik ve

33 Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften I*, s. 717, 719-20.

34 *Gotha ve Erfurt Programları'nın Eleştirisi*, s. 325 [35].

35 *a.g.e.*, s. 325 [35].

36 "Son tahlilde, eğer yalnızca mutlak ücret hareketleri kabul edilirse, bu yalnızca ücret yasasının yarısının kavrandığı anlamına gelir. Göreli ücretlerin mekanik düşme yasası, ancak kapitalist ücret yasasıyla bütünüyle tamamlanır." (Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften I* , s. 725.) Henryk Grossmann'ın Luxemburg'a "Marx'ın ücretler

ekonomik teori açısından, reel ücretlerdeki artışın ya da azalmanın, bu özel sorunun başka bağlamlarda ne kadar önemli olduğundan bağımsız olarak, belirleyici olmadığını gösterir ve Marx'ı eleştirenler saldırılarını doğrudan bu noktaya yoğunlaştırdıklarında kanıtladıkları tek şey, onun ücret teorisini ne kadar az kavramış olduklarıdır.

4. Ücretlerin düzenleyicisi olarak yedek sanayi ordusu

Bu noktaya kadar kendimizi Marx'ın akıl yürütme çizgisinin basit bir tekrarıyla sınırlayabildik; ama artık bazı önemli çekinceleri ifade etmenin uygun olduğu bir noktaya geldik.

Bunlar hiçbir şekilde meselenin özü ile ilgili değildir, çünkü kapitalizmde yedek sanayi ordusunun varlığı ya da bunun ücretlerin yapısı üzerindeki önemli etkisi yadsınamaz. Yine de *Kapital*'in I. Cilt'inde, birikim üzerine bölümün bu konuya ayrılan 3. ve 4. Kesimleri, bana doğru olmayan görüşlere yol açabilecek ve buna gerçekten de yol açan boşluklar sergiliyor gibi geliyor. Marx'ın bu iki kesimde yer alan teorisi nedir? İlk olarak, kapitalist üretimin ilerlemesine zorunlu olarak bağlı olan sermayenin organik bileşimindeki artış, sermayenin emek gücü satın alımına ayrılan değişen kısmında oransal bir azalışa yol açmalıdır. Elbette, kapitalist üretim sürekli kendisini genişletir ve sonuç olarak uzun vadede emek gücüne olan talebi de artar; ama "sürekli *azalan oranda*" artar. Kapitalizmin erken döneminde durum oldukça farklıydı: "Sermayenin bileşimi ancak çok yavaş değişimler geçirmiştir. Bu nedenle genel olarak emek talebindeki oransal büyüme, sermaye birikimine karşılık gelmiştir."[37] Yine de bu, ücretler biçiminde yatırılmış olan değişen sermayenin makineler için yatırılmış olan sermayeye ağır bastığı, yani "henüz manüfaktürün egemen olduğu ve büyük ölçekli endüstrinin ancak ilk aşamasında"[38] bulunduğu bir dönemdi. O zamanlar Adam Smith'in, sermaye birikiminin, sürekli artan emek talebiyle ve sürekli artan ücretlerle özdeş olduğu ve ücret düzeyinin sadece mutlak işçi sayısının üretim sermayesinin büyüklüğüyle ilişkisi sayesinde belirlendiği görüşü paylaşabilirdi.

Aslında büyük ölçekli endüstri bu iyimser görüşü geçersiz kılmıştır. Kapitalistler "yok olma tehdidi karşısında," sürekli olarak yeni makineler

---

teorisini inanılmaz bir barbarlıkla bozduğu" için sitem etmesi yalnızca tuhaftır. (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz*, s. 585.)

37 *Kapital I*, s. 785 [650].

38 *Teoriler III*, s. 335.

getirmek ve sahip oldukları makineleri yetkinleştirmek zorunda kalmışlardır; ama "makinelerin yetkinleştirilmesi insan emeğini gereksiz kılmak anlamına gelir."[39] Makine sisteminin yaygınlaşması yüzünden, değişmeyen sermayenin değişen sermayeyle ilişkisi, değişmeyen sermaye lehine değişmek zorundadır. Ama "emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğüyle değil, yalnızca bunun değişen kısmıyla belirlendiği için, *bu talep*, daha önce varsayıldığı gibi *toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak* artacağına, *gittikçe azalır*. Toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve bu büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer."[40] Bu eğilim, ampirik olarak verili işçi nüfusunun göreli fazlalığını, yani sermayenin ortalama değerlenme gereksinimlerini aşan nüfusu açıklar. Yüksek refah dönemlerinde neredeyse yok olan, ama hep devam eden fazla nüfus, kriz dönemlerinde muazzam bir işsiz ordusuyla ifade edilir.[41] Bu nüfusa sefil bir geçim seviyesi sağlamanın sorumluluğu, kısmen topluma ve kısmen de istihdam edilen işgücüne düşer. Peki bu fazla nüfus kapitalist toplumda hangi işlevi yerine getirir? Fazla nüfus, iki nedenden dolayı sermaye için vazgeçilmezdir. Birincisi, "sermayenin değişen değerlenme gereksinimleri için" genel ekonomik faaliyet seviyesine göre istihdam edebileceği ya da sokağa atabileceği "sömürülebilecek bir insan malzemesini" kendi tasarrufuna almasını sağlar. "Kapitalist üretim hiçbir şekilde doğal nüfus artışının sağladığı kullanılabilir emek gücü miktarıyla yetinemez. O, rahatça at oynatabilmek için bu doğal sınırların dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını ister."[42] İkinci olarak, yedek sanayi ordusu, emek gücünün ücret taleplerini kontrol altında tutan etkili bir ücret düzenleyicisi olarak hareket eder. Çünkü gelişmiş bir kapitalist ülkede "*göreli fazla nüfus, emeğin arz ve talep yasasının üzerinde döndüğü eksendir. Göreli artı nüfus, bu yasanın geçerlik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyan sınırlar içinde tutar.*"[43] Ekonomik durgunluk dönemle-

39 Engels, *Anti Dühring*, s. 324 [392].

40 *Kapital I*, s. 781 [647].

41 Günümüzün refah döneminde bile ABD'de hâlâ milyonlarca işsiz vardır

42 *Kapital I*, s. 788 [652].

43 *a.g.e.*, s. 792 [656]. Geçen yüzyılda asıl sömürgelerde, yani beyaz göçmenlerin yerleştiği Kuzey Amerika, Avustralya vb. gibi ülkelerde durum oldukça farklıydı. Marx'ın *Ücret, Fiyat ve Kâr* çalışmasında şöyle okuruz: "Sömürge ülkelerinde arz talep yasası işçinin lehine işler. Amerika Birleşik Devletleri'nde ücretlerin göreli yüksekliğinin nedeni budur. Oralarda sermaye, istediği kadar çabalasın, emek piyasasının, ücretli emekçilerin sürekli olarak kendi kendilerine yeterli bağımsız köylüler haline gelmesiyle boşalmasını önleyemez. Amerikaların büyük bir bölümü için, ücretli emekçi olma durumu, kısa ya da uzun bir vadede terk edeceklerini bildikleri geçici bir durumdan başka bir şey değildir."

rinde ve iyileşmenin başlangıçlarında, ücret taleplerini fazla yükseğe çıkarmalarına izin vermeyerek "faal işçi ordusu" üzerine baskı yapar, kriz dönemlerindeyse çoğu kez grev haklarından yararlanmalarını, sermayenin hayat standartlarına yönelttiği saldırılarından kendilerini korumalarını engeller. Bu anlamda, "genel ücret hareketleri, tamamıyla yedek sanayi ordusunun genişleyip daralmasıyla düzenlenir, bu da endüstriyel çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak meydana gelir." Bunlar, "işçi nüfusun mutlak sayısındaki değişmelerle değil, işçi sınıfının faal ve yedek ordu şeklinde bölünmesini gösteren değişen oranlarla, göreli fazla nüfus miktarındaki artış ve azalışla, bunun ne kadarının emildiği ve serbest bırakıldığıyla ilişkili olarak düzenlenir."[44]

Yedek sanayi ordusu kuramının en genel öğeleri bunlardır. Ek olarak şunlara da işaret etmeliyiz.

Öncelikle, sermayenin değişen kısmının orantısal azalması gerçeğinden yola çıkarak yedek sanayi ordusunun boyutu ve özgül ağırlığı hakkında bir sonuca varılamayacağı açıktır. Her şey somut koşullara bağlıdır: bir yandan organik bileşimindeki artışın miktarı ve hızına olduğu kadar, "birikimin, belli bir teknik temelde, üretimi basit bir şekilde genişletme işlevini yerine getirdiği duraklama dönemlerinin"[45] uzunluğuna, diğer taraftan da bizzat birikim sürecinin ivmesine bağlıdır. Bu nedenle sermayenin fazlasıyla genişlediği ve kapitalist sınıfın büyük bir iç (veya dış) piyasayı elinin altında bulundurduğu bir yerde, emek gücü talebinin uzun vadede yedek sanayi ordusunun dezavantajlı sonuçlarını önemli ölçüde azaltabilecek kadar artması son derece mümkündür. (Büyük 1929 çöküşüne kadar ABD'deki gelişmeye bakınız.)

İkinci olarak, Marx'ın kendisi bir başka pasajda, refah dönemleri sırasında yedek sanayi ordusunun aşağı yukarı emildiğini, yani neredeyse ortadan kalktığını belirtir.[46] Bu olduğunda, yedek sanayi ordusunun ücretlerin düzeyi üzerindeki etkileri bir zaman için geçerliliğini yitirir ya da en azından azalır.

(*Selected Works*, s. 225 Elbette Kuzey Amerika'daki bu istisnai durum hâkimiyetini çoktan yitirmiştir; yine de oradaki işçilerin yüksek ücretlerinin kökleri, bu tarihsel olguya kadar götürülebilir.

44 *Kapital I*, s. 790 [654].

45 *a.g.e.*, s. 782 [647].

46 "Refah dönemlerinde...bunun tersi olur. Artan yalnızca, yaşam gereksinimlerinin tüketimi değildir. İşçi sınıfı da şimdi (bütün bir yedek ordusu ile etkin bir şekilde takviye edilmiş olarak) normalde erişiminin ötesinde kalan lüks mallar ile başka zamanlarda büyük oranda, yalnızca kapitalist sınıfın tüketim gereksinimlerine giren mallardan da geçici olarak yararlanabilecek hale gelir." (*Kapital II*, s. 414 [366])

Üçüncü olarak, I. Cilt'in Birikim hakkındaki bölümünde Marx, sermayenin, çalışma süresini uzatıp, istihdam edilen aynı sayıdaki işçiden daha fazla miktarda emek miktarı elde ederek "emek arzını işçiye olan talebinden daha çabuk arttırabilir. İşçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı çalışması, yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki artan baskısı, bunları aşırı çalışmaya boyun eğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır...*Göreli artı-nüfus üretimi* ya da *işçilerin serbest bırakılması*, bu nedenle, üretim sürecinin *birikimin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan ve bu ilerlemeyle hız kazanan* teknik dönüşümünden daha hızlı ilerler ve buna uygun olarak sermayenin değişmeyen kısmıyla karşılaştırıldığında değişen kısmının azalışından da daha hızlı ilerler."[47] Yine de kırk sekiz saatlik, sonra da kırk saatlik haftalık çalışma süresinin ve fabrika yasalarının getirilişi, çalışma süresinin uzatılması biçimindeki sömürü uygulanmasının denetlenmesini sağladığı için, yedek sanayi ordusunun oluşumunu hızlandıran bu faktörün, artık günümüzde, Marx'ın zamanında oynadığı rolü oynayamayacağı açıktır.

Son olarak da *Kapital*'de, "bu doğal kapitalist üretim yasasının [yani çalışan nüfus fazlası yasasının] kendi sınıfları üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ya da azaltmak için, çalışanlarla işsiz kalanlar arasında düzenli bir işbirliği örgütlemeye"[48] çalışan işçi sendikalarının rolüne dair göndermeler buluruz. Sendika etkinliğinin bu yönü, bugün daha da büyük bir önem taşımaktadır!

Bu faktörlerin, yedek sanayi ordusunun ücretler üzerindeki zararlı etkisini kısmen telafi edebilen, önde gelen kapitalist ülkelerde işçilerin yaşam standardının, yalnızca düşmemekle kalmayıp, fiilen iyileşmesine kesinlikle katkı yapan faktörler olduğu açıktır. Fakat Marx'ın yöntemsel nedenlerden dolayı analizinde bu faktörleri ele almamış olması, onun yedek sanayi ordusu üzerine yaptığı dahice analizin yanlış yorumlanmasına neden olmuş ve çok sayıda Marksisti bunun genel bir tarihsel eğilimin açıklaması değil, gelecek on yıllar için somut bir tahmin olduğu yönünde yanlış bir varsayıma yöneltmiştir.[49] Ayrıca Marx'ın görüşünün, "sefilleşme teorisi" örneğinde olduğu gibi, burjuva ve reformist karika-

47 *Kapital I*, s. 789 [653].

48 *a.g.e.*, s. 793 [657-8].

49 Yedek sanayi ordusuyla ilgili şu cümleye gönderme yapıyoruz: "Kapitalist birikimin mutlak genel yasası budur. Diğer tüm yasalar gibi, bu da işleyişi sırasında çeşitli koşullar ile değişikliğe uğrasa da, bunların incelenmesi bizi burada ilgilendirmemektedir." (*a.g.e.*, s. 798 [661])

türlerinin Marksist cephe tarafından asla yeterince çürütülememiş olmamasının açıklaması da bu olmalıdır.

5. Sözde "sefilleşme teorisi"

Peki ama sefilleşme teorisini bizzat Marx önermemiş midir ve Marksist sistemin köşe taşlarından birisi bu değil midir?

Hiç de öyle değil. Buna karşı bir kanıt olarak elimizde, Marx'ın "varoluşun fizyolojik asgarisi" görüşüne ve dolayısıyla Lassalle'ın "ücretlerin demir yasasına" yönelttiği sert saldırısı var. Varoluşun fizyolojik asgarisi görüşü olmadan, işçi sınıfının kaçınılmaz ve mutlak "sefilleşmesi" teorisi, son derece anlaşılmazdır. Bu nedenle şu ikisi arasında tercih yapılması gerekir: Ya Marx'ın varoluşun fizyolojik asgarisi teorisini reddettiği kabul edilir ki bu durumda sefilleşme teorisi ona atfedilemez ya da bu inkâr edilir ki bu durumda da Marx'ı "ücretlerin demir yasası"nın savunucusu olarak sınıflandırmak zorunlu olur...Marx'ın "sefilleşme teorisi" efsanesini ilan edenlerin benimsediği konum kesinlikle hep bu olmuştur ve şimdi de budur.

Ama teori alnında kalmak istediğimizi unutmayalım. Mesele Marx ve Engels'in şu ya da bu zamanda İngiltere'de ya da Kıta'daki somut ücret hareketlerini nasıl değerlendirdikleri değil,[50] basitçe şudur: İşçi sınıfının konumunun giderek ve mutlak şekilde kötüleşmesi (ya da "sefilleşmesi") Marx'ın ekonomik sisteminden ve onun ayrıntılarıyla incelediği, kapitalist toplumun gelişme yasalarından zorunlu olarak çıkarılabilir mi çıkarılamaz mı? Marx'a göre, sermayenin yoğunlaşması ve birikimi, reel ücretlerde artışa değil, tersine –örneğin Sternberg'in inandığı gibi– düşüşe yol açacağı doğru mudur değil midir? Marx'ın varoluşun fizyolojik asgarisi fikrine karşı muhalefeti, başlı başına bu görüşün ısrarla reddine yol açmalıydı. Ne var ki büyük düşünürler bile bazen tutarsız olabilirler ve çelişkili teoremler önerebilirler. Dolayısıyla önemli olan, Marx'ın ekonomik sisteminde, kapitalizm altında işçi sınıfının koşullarının yalnızca göreli değil mutlak olarak kötüleşmesinin kaçınılmazlığına gönderen herhangi bir argüman bulmanın mümkün olup olmadığıdır.[51]

Dikkate alınması gereken çalışmalar, elbette yalnızca *Grundrisse* (1857-58) *Artı-Değer Teorileri* (1861-63) ve Marx'ın olgunluk döneminde

50 Marx ve Engels'in, hareketin eğilimlerini zamanın somut koşullarına göre çok farklı şekillerde (ve çoğunlukla gayet kötümser biçimde) değerlendirmiş olduklarını daha sonra göreceğiz.

51 Bu terminoloji bize (özellikle "göreli" terimiyle bağlantılı olarak) çelişkili ve yanıltıcı göründüğü için burada "sefilleşme"den bahsetmiyoruz.

yazdığı *Kapital* gibi asıl ekonomik çalışmalardır. Çünkü 1847'de yazılmış olan *Komünist Manifesto*'da hâlâ şu ifadeleri okuyabiliyoruz: "Küçük burjuva nasıl feodal mutlakıyetin boyunduruğu altında bir burjuva olmayı başardıysa, serf de serflik döneminde komün üyeliğine yükselmiştir. Buna karşın modern işçi, sanayinin gelişmesiyle birlikte yükseleceği yerde, giderek kendi sınıfının varoluş koşullarının daha da altına düşüyor. İşçi yoksullaşıyor ve yoksulluk nüfustan ve zenginlikten daha hızlı artıyor."[52]

Komünist Manifesto, Marx'ın daha sonra terk ettiği, "ücretler asgari düzeyindedir" öğretisini bulabileceğimiz tek yerdir.[53] Yine de, *Manifesto*'nun fikir tarihinin bir belgesi olarak sahip olduğu muazzam öneme rağmen, hiç kimse Marx'ın ekonomik teorilerinin özünü anlamak için oraya bakmamalıdır. Sonuç olarak *Manifesto*'daki pasaj, elimizdeki meseleyle ilgili olarak hiçbir şey kanıtlamaz ve bu bağlamda büyük bir ihtiyatla ele alınması daha iyi olur. Bu nedenle Marx'ın asıl ekonomik çalışmalarına dönelim. Burada mesele kesinlikle, *Kapital*'de yer alan ve iyi bilinen şu pasaj temelinde analiz edilmektedir: "...*kapitalist sistemde* emeğin toplumsal üretkenliğini arttırmak için kullanılan bütün yöntemler, tekil işçinin aleyhine kullanılıyordu; üretimi geliştirme araçlarının hepsi, öyle bir diyalektik tersyüz oluşa uğramışlardı ki üreticiler üzerinde hakimiyet kurulmasının ve onların sömürülmesinin araçlarına dönüşüyor, emekçiyi bir parça-insan haline getiriyor, makinenin bir eklentisi yapıyor, yaptığı işin bütün sevimliliğini yok ederek nefret edilen bir eziyet haline sokuyordu; bilimin bağımsız bir güç olarak sürece katılması ölçüsünde, işçiyi entelektüel yeteneklerinden uzaklaştırıyordu... Ne var ki, bütün artı-değer üretme yöntemleri, aynı zamanda birikim yöntemleridir; ve birikimdeki her genişleme, bu yöntemlerin gelişmesi için bir araç haline gelir. Bundan da şu sonuç çıkar ki sermaye biriktiği oranda, *aldığı ücret ister yüksek ister düşük olsun*, emekçinin durumu daha da kötüleşecektir."

Bunun devamında sık sık ama genellikle bağlam dışı alıntılanan cümle ise şudur: "En sonu, *göreli fazla nüfusu* ya da *yedek sanayi ordusunu, birikimin büyüklüğü ve hızı ile her zaman dengede* tutan yasa, işçiyi serma-

52 *Komünist Manifesto*, s. 45 [19].

53 *a.g.e.*, s. 47 [22]. "Ücretli emeğin ortalama fiyatı, asgari ücrettir, yani işçiyi işçi olarak yaşatmak için gerekli olan geçim araçlarının toplamıdır. Dolayısıyla ücretli emekçinin etkinliği aracılığıyla mülk edindikleri, yalnızca yaşamını zorlukla yeniden üretmesine yeter."

yeye, Hephaistos'un Prometheus'u kayalara mıhlamasından daha sağlam olarak perçinler. *Sefalet birikimini zenginlik birikimine* tekabül eden zorunlu bir koşul haline getirir. Bu yüzden bir kutupta *zenginlik birikimi*, diğer kutupta, yani *kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde* üreten sınıfın tarafında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin,[54] köleliğin, cehaletin, zalimliğin, ahlaki yozlaşmanın birikimi olur."[55] Bu cümle, "sefilleşme tezini" Marx'a atfetmek isteyen Marx eleştirmenlerinin, *Kapital*'deki gerekçelendirme görüntüsü altında kendilerini dayandırabilecekleri tek cümle olduğu için, bu cümlenin geçtiği pasajın tamamını koymak gerekiyordu.[56] Ama bu görüntü bile, yakından incelendiğinde ortadan kalkar. Peki bu pasaj gerçekte ne anlama gelmektedir? "Sefalet birikimi"nden söz eden son cümle, yalnızca işçi sınıfının koşullarında göreli bir kötüleşmeyi ifade eden bir önceki cümleyi herhangi bir şekilde olumsuzlamakta mıdır? Hiç de değil. Son cümle sadece, yedek sanayi ordusunun birikimdeki büyümeyle eşzamanlı arttığını, neticede işgücünün daha da büyük bir kesiminin gereksiz hale geldiğini ve dolayısıyla bu kesimdekilerin sefalet, cehalet, zalimlik ve ahlâki bozulmanın kurbanı haline

54 Krş. *Kapital I*, s. 796 [660]: "Göreli fazla nüfusun üçüncü kategorisi olarak durgun fazla nüfus, faal emek ordusunun son derece düzensiz istihdam edilen bir kesimini oluşturur... Azami çalışma süresi ve asgari ücret bu kesimin ayırt edici özelliğidir. Bunun başlıca biçimini 'ev sanayi' başlığı altında zaten görmüştük." (Bu arada, yedek sanayi ordusunu Sternberg'in yaptığı gibi "işsizlik" ile özdeşleştirmek son derece hatalıdır [*Marx und die Gegenwart*, s. 55]. Bu iki kavram hiçbir şekilde örtüşmez.)

55 *Kapital I*, s. 799 [663]. Son cümle, s. 929'da [782] biraz değiştirilmiş bir şekilde şöyle tekrar edilir: "Kapitalist kodamanların sayısındaki sürekli bir düşüşle birlikte, sefalet, baskı, kölelik, yozlaşma ve sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırıları da yaygınlaşır."

56 Aslında, Fritz Sternberg, kitabının 261. sayfasında alıntıladığı bir başka pasaj daha bulmuştur: "Marx, örneğin *Ücret, Fiyat ve Kâr*'da şöyle yazar: (Sermayenin artan organik bileşimi hakkındaki) 'Şu birkaç ipucu, modern endüstrinin gelişmesinin, dengeyi her gün biraz daha işçinin aleyhine, kapitalistin lehine değiştirmek zorunda olduğunu ve bundan dolayı kapitalist üretimin genel eğiliminin, ortalama ücret düzeylerini yükseltmek değil, düşürmek ya da emeğin değerini aşağı yukarı en alt sınıra indirmek olduğunu göstermeye yetecektir'." Ama Sternberg şu cümleyi uyanıklık göstererek atlar: "Ama bu düzende şeylerin eğilimi böyledir diye, işçi sınıfı, sermayenin gasplarına karşı direnişten, durumlarını geçici olarak iyileştirmek için ortaya çıkan fırsatları en iyi biçimde değerlendirme çabalarından vaz mı geçmelidir? Eğer işçi sınıfı böyle yapsaydı, ezilmiş, artık hiçbir umudu kalmamış, ömür boyu açlık çeken yaratıklar yığını haline gelirdi." (*Selected Works*, s. 225 [*Ücret, Fiyat ve Kâr*, s.70]) Bu ek cümlenin şeylerin bütün bir görünümünü değiştirdiği ve Marx'a göre, kapitalist üretimin emek gücünün değerini en alt düzeye indirme eğiliminin, ancak karşıt bir eğilimin, yani işçi sınıfı hareketinin yokluğunda devam edebileceği kabul edilmelidir!

geldiklerini belirtir. Bu yüzden "sefalet birikimi," bir bütün olarak işçi sınıfıyla değil, yalnızca "işçi sınıfının sefil tabakalarıyla"[57] ilişkilidir. (Aksi takdirde Marx'ın sosyalizmin kuruluşunu bu "cahil, zalimleştirilmiş ve ahlâken bozulmuş" işçi sınıfından beklediğini varsaymak gerekirdi. – ki bu, Marx tarafından değil, ama belki Bakunin tarafından iddia edilebilecek bir şeydir!)

Buna ek olarak, yukardaki alıntının yapıldığı *Kapital*'in I. Cilt'i ile üç yıl evvel (1864) yazılan *Açılış Konuşması* arasındaki bir karşılaştırma, Marx'ın *Kapital* yayımlandığı sırada bile, bir bütün olarak işçi sınıfının mutlak şekilde "sefilleşme"si fikrinden uzak olduğunu göstermektedir. 1864 konuşmasında şöyle denilir: "Gerçekten de yerel renklerin değişmesi ve bir parça küçültülmüş ölçekte olmakla birlikte, İngiltere'deki olgular, Kıta'nın tüm endüstriyel ve ileri ülkelerinde kendilerini yeniden üretmektedir. Hepsinde 1848'den beri hiç duyulmamış bir endüstriyel gelişme ve hayal bile edilemeyecek bir ihracat, ithalat genişlemesi meydana gelmiştir...Hepsinde, tıpkı İngiltere'deki gibi, işçi sınıfının az bir kesimi, *reel ücretlerini* bir miktar artırmışken, çoğu durumda *parasal ücret artışları*...gerçek bir rahatlık sağlamamıştır...İşçi sınıfının büyük çoğunluğu her yerde, onlardan daha üst düzeyde bulunan kesimler toplumsal ölçekte ne kadar yükseldiyse, en az o kadar dibe batmıştır." (Yine Marx'ın daha o zaman bile, işçi sınıfının durumunun göreli kötüleşmesi olasılığından daha fazlasını düşünmediğinin bir başka göstergesi.) "Avrupa'nın tüm ülkelerinde...ne makinelerin geliştirilmesinin, ne bilimin üretime uygulanmasının, ne haberleşme araçlarının, ne yeni sömürgelerin, ne göçün, ne açılan yeni piyasaların, ne serbest ticaretin, bunların hiçbirinin, çalışkan kitlelerin sefaletini[58] ortadan kaldırmayacağı; ama mevcut yanlış temel üzerinde, emeğin üretken güçlerindeki her yeni gelişmenin" ("göreli ücretler" öğretisi anlamında) "toplumsal karşıtlıkları derinleştirmek ve toplumsal antagonizmayı keskinleştirmek eğiliminde olacağı artık bir hakikat haline gelmiştir."[59]

57 Krş. *Kapital I*, s. 798'deki [661] şu pasaj: "Toplumsal zenginlik, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı...ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Ama bu yedek ordunun faal işçi ordusuna oranı ne kadar büyükse, çektiği sefalet, çalışma sırasında katlandığı eziyetle ters orantılı olan toplam fazla nüfus kitlesi de o kadar büyük olur. En sonu, işçi sınıfının yoksullaştırılmış tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yaygın olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur."

58 Marx'ın burada "sefalet"ten bahsettiği doğrudur; fakat asıl sorun, Marx'a göre, "sefalet"in kapitalizmin gelişmesiyle yoğunlaşmak zorunda olup olmadığıdır; ancak o zaman Marx'a bir "sefilleşme teorisi" atfedebilir.

59 Marx-Engels, üç cilt halindeki *Selected Works*, Cilt 2, Moskova, 1969, s. 14-15.

Ekonomik tarih araştırmasının gösterdiği gibi, Marx'ın o dönem (1849-64) hâkim olan duruma ilişkin görüşü budur. Ama bu, Marx'ın Avrupa işçi sınıfının durumuna dair değerlendirmesini ifade ediyorsa, Sternberg, Strachey ve diğerleri[60] üç yıl sonra Marx'ın *Kapital*'de, reel ücretlerin her koşul altında düşmek zorunda olduğu ve işçi sınıfının durumunun mutlaka –sadece göreceli değil mutlak olarak da– giderek kötüleşeceği teorisine varmış olduğunu nasıl savunabiliyorlar! Elimizde daha sonraki bir döneme ait olan, Sternberg ve Strachey tarafından bilinmediği varsayılması gereken ve iddia ettiklerinin tam tersini kanıtlayan ifadeler bulunduğu için, bu daha da az olasıdır. 1881'de Marx'ın sağlığında, kesinlikle Marx'ın rızasıyla ve *Kapital*'in I. Cilt'inin yayımlanmasından 14 yıl sonra Engels şunları yazmıştır:[61] "İşçi sendikalarının ücretler seviyesini yukarda tutma ve çalışma saatlerini azaltma yönündeki mücadelelerinin büyük değeri, yaşam standardını yukarda tutmayı ve yükseltmeyi gözetmelerindedir. Londra'nın Doğu Yakası'nda, emeği duvar örmekten ve duvar ustalarının emeğinden daha fazla beceri gerektirmeyen ve o kadar da zor olmayan birçok iş vardır, yine de bunlar [duvarcılar], onların aldığı ücretlerin yarısını bile zar zor kazanır. Neden? Çok basit, çünkü güçlü bir örgüt, bir gruba, ücretlerinin ölçülmesini sağlayacak kural olarak nispeten yüksek bir hayat standardını koymasını sağlarken; örgütsüz ve güçsüz olan diğer grup, işverenlerinin yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda keyfi gasplarına boyun eğmek zorunda kalmaktadır...Öyleyse ücret yasası, kesin ve sabit sınırlar çizen bir yasa değildir. Belli sınırlar içersinde değiştirilebilir. Her zaman (büyük bunalım hariç) her iş kolu için, içersinde ücret oranlarının iki çekişen taraf arasındaki mücadelenin sonuçlarına göre değiştirilebileceği belli bir serbestlik vardır. Her halükârda ücretler pazarlıkla belirlenir ve bir pazarlıkta en uzun ve en iyi direnen taraf, hak ettiğinden daha fazlasını almak için en büyük şansa sahip olan taraftır. Bir işçi tek başına kapitalistle

60 Özellikle Strachey'in eleştirisi bize anlaşılmaz görünmektedir. Örneğin, Marx'a göre, "toplam üretim arttıkça ücretlilerin durumunda hiçbir iyileşme olmamakla kalmayıp, kapitalizmin kendi normal yasalarının ötesine geçeceğini ve işçilerin yaşam standardını, fiilen geçim seviyesi olan gerçek değerinin altına inmeye zorlayacağını" iddia eden Strachey'e ne demek gerekir? (*Contemporary Capitalism*, s. 119.) Strachey tüm bunları acaba nerede okudu? Ya da onun "ücretlerin demir yasası"yla ilgili meşhur tartışmaya getirdiği açıklamayı ele alalım; yani Marx'ın, Lassalle'a yalnızca işçi sendikalarını "kapitalizmin devrimle yıkılışı" için kullanmak istemesi yüzünden karşı çıktığı oysa teorik bakış açısından onun da tıpkı Lassalle gibi, "varoluşun fizyolojik asgarisi" doktrinine inanmakta olduğu vs. biçimindeki açıklamasını.

61 Bkz. *MEW* Cilt 35, s. 19-20.

pazarlık yapmaya çalışırsa, kolaylıkla yenilir ve mutlaka teslim olmak zorunda kalır; ama aynı işte çalışanların hepsi güçlü bir örgüt oluşturur, kendi aralarında gerektiğinde işverene meydan okumalarını sağlayacak bir fon toplar ve böylece bir güç olarak işverenlere karşı tutum alabilecek hale gelirlerse, mevcut toplumun ekonomik kuruluşuna göre, adil günlük çalışmaya adil ücret olarak adlandırılabilecek bahşişi kazanma şansına bile o zaman ve ancak o zaman sahip olurlar."[62]

Engels, bunu 1881'de yazmıştı. Erfurt Programı taslağında yer alan "proleterlerin sayısı ve sefaleti giderek artmaktadır" cümlesine on yıl sonra itiraz ettiğinde, o sadece kendiyle tutarlı kalmıştı. Engels şöyle diyordu: "İşçilerin örgütlenmesi, sürekli büyüyen direnişleri, muhtemelen yoksulluğun artışının önünde bir engel oluşturmaya hizmet etmektedir. Kesinlikle büyüyen şey ise varoluşun güvencesizliğidir."[63] Bu, kapitalist dünyanın en azından bir kısmında doğrudan, maddi yoksulluğun önüne gerçekten "bir engel" dikilmiş olduğu için, bugün tekrar dönebileceğimiz ve dönmek zorunda olduğumuz bir formülasyondur.[64] Var olan duruma pembe gözlüklerle bakan bir gözlemci, belki de bundan –*Komünist Manifesto* ile çelişkili olarak– önde gelen kapitalist ülkelerdeki burjuvazinin, gerçekten "kölelerinin varoluşunu, kölelikleri altında bile güvenceye alma" kabiliyetinde olduğu ve neticede sermaye hâkimiyetinin artık sağlam bir şekilde kurulmuş olduğu sonucunu çıkartabilir. Fakat maddi yoksulluğun düzeltilmesi, hatta ortadan kaldırılması bile her şey demek değildir. En ileri ülkelerin işçilerini bile tehdit eden ve şimdi her zamankinden daha büyük olan tehlike, işçilerin varoluşlarının güvencesiz hale gelmiş olması, hayatlarını bunaltıcı krizlerin ve savaşların gölgesinde geçirmek zorunda kalıyor olmalarıdır. Bu kötülüğe bir son verileceğinin en ufak bir işareti bile henüz ortaya çıkmamıştır.

Peki Engels'in sözleri "sefilleşme teorisi"nin bir başka şekliyle uzlaştırılabilir mi? Kesinlikle hayır. Bu ifadeler, Marksizmin kurucularının önceki görüşlerinden "dövüşerek geri çekilmeleri" olarak, bir özeleştiri biçimi olarak düşünülmüş olsalar bile; çünkü bu durumda Engels'in 1881'de zaten gayet açık şekilde reddetmiş olduğu bir teoriye neden hâlâ saldırılması gerektiğini anlamak imkânsızdır.

---

62 Engels, *Engels: Selected Writings*, 1967, s. 102-03'teki *Labor Standard*'dan makaleler.

63 Engels, *MEW* Cilt 22, s. 231.

64 Bununla birlikte, Kuzey Amerika'da, milyonlarcası bugünün standartlarında "sefalet" olarak nitelendirilmesi gereken eziyetli bir yaşam süren siyah nüfus da dikkate alınmalıdır.

Sefilleşme teorisi hakkındaki incelememiz, "anlam" bakımdan bile bu teorinin, bilimsel yanlış anlamalar alanına havale edilmesi gerektiğini göstermiştir. Elbette asıl mesele, "sefalet" sözcüğünün Marx'ın çalışmalarında nasıl yorumlanması gerektiği değil, Marx'a atfedilen "sefilleşme teorisi"nin, onun emek gücünün değerinin belirlenmesi teorisiyle, "ücretlerin demir yasası"na karşı yürüttüğü polemikle ve emek yoğunluğunun ve üretkenliğinin artmasıyla reel ücret artışları arasındaki ilişki üzerine ortaya attığı tezleriyle uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağıdır. Aslında, Marx bir "sefilleşme teorisi" önermiş olsaydı bile, kendisinin ücret teorisinin gerçek ruhu ve içeriğiyle çelişkili olacağı için, bunu reddetmek zorunda kalacağı hipotezini muhtemelen göze alabiliriz.

Ama bu, Marx'ın "sefilleşme teorisi" efsanesinin bütünüyle temelsiz olduğu anlamında alınmamalıdır: En bilimsel yanlış anlamaların bile kendi mantığı vardır ve önerilmelerine olanak sağlayan gerçek durumlara dayanırlar. Bu, buradaki örneğimiz için de geçerlidir. 1840'larla 1860'lar arasında Avrupa işçi sınıfının durumu umutsuz görünüyordu. Bu gerçek, söz konusu dönemin kuramsal kavrayışlarına belli bir yön verecekti. Göreli olarak konuşmak gerekirse, ilerleme o kadar azdı ki, öyle yavaş seyrediyordu ki ve işçi sınıfının gerçek yoksulluğu hâlâ o kadar devasa boyutlardaydı ki, tüm sosyalistler (özellikle de devrimci sosyalistler) işçinin durumunda gözle görülür herhangi bir iyileşme konusunda son derece kötümserdi ve sonuçta da bir "sefilleşme teorisi"ne yöneldi. Marx da doğal olarak bu ampirik olgunun esareti altındaydı, ama onun bilimsel kişiliği kendisini tam da kendi ekonomi teorisinde bu ampirik olgunun egemenliği altına tamamen girmemiş olmamasında belli eder...Yine de Marx eleştirmenlerinin şu hakkı teslim edilebilir: Marx (ve Engels) sık sık proletaryanın durumunu kötüleştiren faktörlere aşırı ağırlık vermişler, bu nedenle de önde gelen kapitalist ülkelerde bile işçilerin yaşam standartlarında ciddi bir yükseliş olasılığına yakından bakamamışlardır. Bu anlamda da (Marx ve Engels'ten neredeyse yüz yıl sonra yazmak gibi ek bir avantaja sahip olan) ciddi eleştirmenler, iki düşünürü "uzak görüşlü olamamak"la suçlayabilirler. Ama bunun Marx'ın ücret teorisiyle bir ilgisi olmadığını da anlamak zorundadırlar.

6. *"Sefilleşme teorisi"ndeki hakiki öz*

Bu, gerçek sermaye dünyasında sefilleşme eğilimlerinin olmadığını iddia etmek anlamına gelmez; bu dünyada fazlasıyla sefilleşme vardır, ama nereye bakılacağını bilmek gerekir. Aslında bu tür eğilimler açıkça

iki alanda ortaya çıkarlar: birincisi (geçici olarak) tüm kriz zamanlarında, ikincisi de (kalıcı olarak) yalnızca Güney ve Orta Amerika, Asya ve Afrika'yı değil, aynı zamanda Orta ve Batı Avrupa'nın daha geri kapitalist ülkelerini de (Yunanistan, kısmen İtalya, İspanya ve Portekiz) içeren, dünyanın az gelişmiş denilen bölgelerinde.

İşçilerin kriz dönemlerinde sefilleşmesi düşünüldüğünde, fazla söze gerek yoktur. Dünya emek aristokrasisinin -Kuzey Amerika'daki işçi sınıfının- bile, 1929'dan 1940'a kadar geçen sürede yaşanan on iki yıllık dünya krizi deneyimlerinin gösterdiği gibi, krizlerden zarar görmemesi mümkün değildir. (Hatta 1940'da ABD'de hâlâ 10 milyon işsiz vardı!) Doğal olarak, burjuva iktisat tarihçileri bu gerçeğin hatırlatılmasından hoşlanmazlar ve özellikle bu zorlu çelişkiyi görmezden gelmeyi yeğlerler. Ama bunların da ötesinde, resmi ücret istatistiklerinde görünmediği için yedek sanayi ordusunun varlığını kabul etmezler. Rosa Luxemburg bu mesele hakkında şunları yazmıştır: "Kapitalist ücret ilişkileri ifade edilirken, yalnızca istihdam edilen sanayi işçilerine fiilen ödenen ücretlerin hesaba katılması son derece yanlıştır...Geçici olarak işsiz vasıflı işçilerden, yoksulluğun en alt seviyelerine ve resmi yoksulluğa düşen işsizlere kadar bütün bir yedek işsizler ordusu, ücretlerin belirlenmesine eşit bir faktör olarak girer." Çünkü "ender olarak istihdam edilen ya da tamamiyle işsiz olan muhtaç ve kimsesizlerin en alt tabakası, bir tür fazlalık değildir... tersine yedek ordunun tüm ara bağlantıları sayesinde sanayi işçilerinin en üst ve en iyi konumlanmış tabakasına içsel, canlı bağlarla bağlıdır. Bu içsel bağ, sayısal bakımdan kendisini, işlerin kötü olduğu dönemlerde yedek ordunun alt tabakalarındaki dönemsel ani genişlemede ve daha zengin dönemlerde ise bunun daralmasında, dahası sınıf mücadelesinin gelişmesiyle ve sonuç olarak proleter kitleler içersindeki özgüven artışıyla birlikte kamusal hayır kurumlarına sığınanların sayısındaki göreli azalmada gösterir." Dolayısıyla, "proletaryanın en alt tabakalarının yaşam koşulu, kapitalist üretimi aşağı indirip yukarı çıkaran aynı yasalar sayesinde aşağı yukarı hareket eder...proletarya, geniş bir tarım işçileri tabakasıyla, işsiz ordusuyla ve en yükseğinden en alt seviyesine kadar tüm tabakalarıyla birlikte tek bir toplumsal sınıf, organik bir bütün oluşturur; ancak farklı yoksulluk ve ezilme düzeylerinde yaşayanların oluşturduğu bu sınıf dikkate alındığında, kapitalist ücret yasasının doğru şekilde kavranması mümkün hale gelir."[65] Ancak bu yapılırsa ve yalnızca refah dönemlerinde değil, aynı zamanda kriz dö-

65 Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften I*, s. 724-25.

nemlerinde de işçi sınıfının durumu, yani hem istihdam edilen hem de işsiz işçilerin durumu göz önünde bulundurulursa, o zaman iyimser iktisatçılar tarafından çizilen tablo, elbette daha iç karartıcı olur ve bugünkü kapitalizmde sefilleşme yönündeki eğilimlerin varlığını reddetmek imkânsız hale gelir.

"Az gelişmiş" denilen bölgelerin incelenmesi de aynı sonuçlara götürür. ABD'deki sanayi işçilerinin çoğunluğunun kendi evlerine ve arabalarına sahip olması elbette gayet memnuniyet vericidir; ama nasıl oluyor da ABD'nin komşusu Latin Amerika ülkelerindeki işçiler böyle bir şeye sahip olamıyor ve çoğunlukla insani olmayan düşük ücretlerle geçinmek zorunda kalıyor? Nasıl oluyor da Kuzey Amerikalı bir işçi çoğunlukla, örneğin, Guatemala'da aynı sınıfa mensup birinin kazandığının on mislini kazanıyor? Yalnızca en yüksek gelişme düzeyine sahip kapitalist ülkelerdeki yaşam standartları dikkate alınarak, kapitalizmde işçilerin durumundaki sözde sürekli iyileşme üzerine bilimsel tezler yazılması gerçekten doğru bir şey midir? Bu soruya şöyle yanıt verilecektir: Evet, bu ülkeler kapitalizmin tipik ülkeleridir ve aslında yalnızca bu ülkelerde işçilerin durumu "normal" sayılmalıdır; Guatemala gibi bölgeler de emek üretkenliğinde aynı düzeye ulaştıklarında, bu ülkelerdeki işçiler de kapitalizmin yüksek reel ücretler gibi nimetlerinden yararlanacaktır... Fakat buradaki işimiz ne olabileceğine değil, durumun ne olduğuna, işçilerin hayali bir kapitalist milenyumdaki durumuna değil, bugün olduğu haliyle gerçek kapitalist dünyadaki durumuna bakmaktır. Dahası, kim dünyanın geri kalan yerlerindeki işçilerin durumu "anormal" iken, "normal" olan, Kuzey Amerikalı, Avustralyalı ve İngiliz işçilerinin durumudur diyebilir ki? Kapitalist dünya, içersinde hem çok gelişmiş (çoğunlukla da hâkim) ulusların, hem de az gelişmiş (yönetilen ve sömürülen) ulusların birbirini tamamlayıcı parçalar olarak görülmesini gerektiren bir bütün oluşturmuyor mu? En gelişmiş ülkelerdeki işçilerin yüksek hayat standartları, çoğunlukla diğer ülkelerdeki işçilerinin böyle bir hayat standardına sahip olmamalarının bir sonucu değil midir?

Bu noktada Marx'ın kapitalist bakımdan az gelişmiş ulusların (öncelikle tarımla uğraşan halkların) çok gelişmiş kapitalist uluslar tarafından sömürülmesi teorisine geri dönmeliyiz. Burada dar anlamda sömürgeleri ya da yarı-sömürgeleri değil, siyasal bakımdan "bağımsız" olabilecek, ama yine de ekonomik bakımdan belli kapitalist güçlerce sömürülen ülkeleri kastetmekteyiz. Bu ülkeler zarar verici ticaret anlaşmalarını kabullenmeye zorlanmadıklarında ve aslında, örneğin Guatemala'da

olduğu gibi, sadece belli kapitalist şirketlerin tımarları olmadıklarında bile, bu ekonomik sömürü hâlâ geçerlidir. Bir başka deyişle, hiçbir şekilde siyasal tahakküm araçlarından yararlanmayan, kasıtlı olmayan ama sadece kapitalizmde işleyen ekonomik yasalar sayesinde gerçekleşen bir sömürü biçiminden bahsetmekteyiz.

Peki bunlar hangi yasalardır? Birincisi, değer yasasıdır. Biliyoruz ki, değer yasasına göre, toplumsal olarak gerekli sayılan tek emek, yalnızca "belli bir toplum için normal olan üretim koşulları altında ve o toplumda hâkim olan ortalama beceri ve yoğunluk derecesiyle herhangi bir kullanım-değeri üretmek için"[66] gerekli olan emektir. Bir ülke içersindeki emeğin yoğunluğundaki ve üretkenliğindeki farklılıklar, toplumsal olarak tek bir ortalama seviyede eşitlenir. Ama bu dünya piyasasında geçerli değildir!

"Daha yoğun ulusal emek, daha az yoğun olana göre...aynı sürede, daha fazla parayla ifade edilen daha fazla emek" üretmekle kalmaz; burada değer yasası, "dünya piyasasında, daha *üretken* olan ulusal emek...bu daha üretken ulus, rekabet yüzünden, ürettiği metalarının satış fiyatını değerlerinin düzeyine indirmek zorunda kalmadığı sürece, aynı zamanda daha yoğun da sayıldığı için ...değişikliğe uğramıştır."[67] Bunun sonucunda, farklı uluslar arasında eşitsiz bir değişim gerçekleşir, böylece, örneğin "bir ülkedeki üç günlük emek bir başka ülkedeki bir günlük emek karşılığında değişilebilir...Farklı ülkelerin işgünleri arasındaki ilişki, bir ülkedeki vasıflı, karmaşık emek ile vasıfsız, basit emek arasında var olan ilişkiye benzer olabilir. Bu durumda daha zengin ülke, fakir olanı (değişim sayesinde kazanç elde etse bile) sömürür"[68]..."tıpkı yeni bir buluşu yaygın hale gelmeden önce kullanan fabrikatörün...artı-emek olarak yararlandığı emeğin özgül olarak daha yüksek üretkenliğini değerli kılması" [69] ve böylece artı-kâr elde etmesi gibi. Bu durum dışında artı-kâr, tek bir fabrikatörün durumundaki gibi geçici değil, doğası gereği kalıcıdır. Bu şekilde daha zengin ülke, kendi topraklarında üretilmiş olsaydı ciddi oranda daha pahalı olacak olan yeni madde ve ürünler elde eder ve böylece coğrafi konumunun tüm dezavantajlarından, vs. kendini kurtarır. Bu eşitsiz değişimin, sürekli olarak ulusal emeğinin bir bölümünü vermek zorunda kalan daha fakir ülkenin kayıpları bakımından ne anlama geldiğine işaret etmeye gerek bile yok.

66 *Kapital I*, s. 129 [53].
67 *a.g.e.*, s. 702 [574].
68 *Teoriler III*, s. 105-06.
69 *Kapital III*, s. 251 [211].

Buna ek olarak Henryk Grossmann, geri ulusların ileri kapitalist ülkelerce uluslararası ticarette niçin sömürüldüklerine, yani bunların sermayelerinin bileşimindeki eşitsizliğe ilişkin bir başka sebep öne sürebileceğine inanmıştır. Uluslararası ticarette kâr oranının eşitlenmesi yönünde bir eğilim olduğu sürece, "kapitalist açıdan çok gelişmiş ülkenin, yani ortalamadan daha yüksek bir sermaye bileşimine sahip bir ülkenin metaları, daima değerlerinden daha yüksek olan üretim fiyatlarından satılacaktır; oysa tersine sermayesinin organik bileşimi düşük olan ülkelerde metalar, serbest rekabet altında, kural olarak değerlerinden daha düşük olması gereken üretim fiyatlarından satılacaktır...Bu şekilde az gelişmiş ülkede üretilmiş artı-değerin kapitalist açıdan *çok* gelişmiş ülkeye *transferi*, dünya piyasasında dolaşım alanında gerçekleşecektir..."[70] Bu, Otto Bauer'in *Einführung in die Volkswirtschaftslehre* adlı çalışmasında ulaştığı sonucun aynısıdır. Bauer burada şöyle der: "Halkların, üretimleri aynı miktarda emek gerektiren metaların değişimini yaptıkları doğru değildir. Değişimden kaynaklanan kayıplar ve kazançlar, fiyatlarda içerilmiştir. Sanayisi gelişmiş ülkeler, tarım ülkeleriyle yaptıkları değişimden kâr elde eden ülkelerdir. Yani gelişmiş ülkeler kendilerini tarım ülkelerinin sırtından zenginleştirirler."[71]

İleri kapitalist ülkelerin geri ülkelerle ilişkilerinde elde ettikleri değişim kârlarının, ileri kapitalist ülkeler tarafından kendi işçilerine belli bir ölçüde ücret tavizleri vermek için kullanılabileceği açıktır. "...Çatışan taraflar arasındaki mücadelenin sonucu olarak ücretlerin seviyesinin değiştirilebildiği"[72] manevra alanı -geri ülkelerden ithal edilen düşük fiyatlı metalardan, ithal mallar satın alan ülkenin işçilerinin de belli bir yere kadar faydalanabilecek olmasından ayrı olarak- bu sayede genişleyecektir. Ya da Otto Bauer'in kısaca ifade ettiği gibi, "ileri ülkelerdeki işçiler daha iyi durumdadır. Neden? Çünkü ileri ülkeler kârlarını değişim yoluyla elde ederler; geri ülkelerin sırtından zenginleşirler."[73] Elbette

70 *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz*, s. 431-32. Krş. Marx'ın *Grundrisse*'si, s. 872: "Kârın artı-değerden düşük olma olasılığından...yalnızca tekil kapitalistlerin değil, ulusların da birbirleriyle değişim yapabileceği, hatta bu nedenle eşit düzeyde bir kazanç sağlama gereksinimi olmaksızın, değişimi hep artan bir ölçekte sürekli olarak tekrarlayabilecekleri sonucu çıkar. Uluslardan biri, karşılığında değişimde hiçbir şey vermeden, diğer ulusun artı-emeğinin bir kısmını sürekli mülk edinebilir..."

71 Otto Bauer, *Einführung in die Volkswirtschaftslehre*, s. 165.

72 Krş. s. 325.

73 Bauer, s. 164. Fakat Bauer'in burada alıntıladığımız görüşü, onun İkinci Enternasyonal'in 1928'deki Brüksel Kongresi'nde savunduğu görüşle çelişiyor gibidir. Bu konuyla ilgili olarak, L. Birkenfeld'in *Grünbergs Archive 1930*, s. 154'teki makalesinde şöyle denilir:

bundan, ileri kapitalist ülkelerdeki işçilerin kendi kapitalist sınıflarıyla, sonu ne olursa olsun, bir şekilde ortak bir cephe kurmaları gerektiği gibi bir bu sonuç çıkarılmamalıdır,[74] bundan çıkartılacak sonuçlar sadece şunlar olmalıdır: (1) Yaşam standartlarındaki artış, tüm ülkelerin işçi sınıfları açısından -bu kaynaktan türediği sürece- gerçekleşemez, aksine bu, geri ülkelerin düşük yaşam standartlarına dayanır ve (2) önde gelen ülkelerin yaşam standartlarındaki bu artış, ancak tarım ve sömürge ülkeler ekonomik gelişmelerinde geri kaldıkları sürece devam edebilir. Bugün "sanayi ülkeleri tarafından daimi olarak sömürülmek istemediği için, hiçbir ülkenin tarım ülkesi olarak kalmak istemediği," o zamankinden daha açıktır. Otto Bauer şu sonuca varıyor: "Kapitalizm bu sorunu asla çözmeyecektir. Tarım ülkeleri, sanayileşme fikrinden ancak artık sömürülmezlerse vazgeçeceklerdir. Ama bu kapitalizmde yapılamaz. Bu sorunu yalnızca sosyalizm çözebilir."[75]

7. Son açıklamalar

Madalyonun diğer yüzünü gördüğümüze göre araştırmamızı bitirebiliriz. Yine de son bir söz söylenebilir: Sternberg ve Strachey'in çalışmalarında ifade bulduğu üzere, mevcut Marx eleştirisinin yüzeysel ve kaba ampirik niteliğinin gösterilmesi zor değildir. Fakat bu, (Engels'in ifadesiyle) "yalnızca bir okul ödevidir." Elbette çok daha önemli ve ilginç

"Leninist emek aristokrasisi teorisi, Helene ve Otto Bauer'in (*Der Kampf*, 1928, s. 393 ve devamı) kanıtladığı gibi, örneğin Amerika'nın Avrupa'dan sağladığı çıkarın, Amerikan kapitalistlerin Amerika'daki işçilerin yüksek verimlilikleri sayesinde elde edebildiği artıdeğer miktarlarının yanında ihmal edilebilir olduğu gerçeğini görmezden gelmektedir. Bauer, Brüksel'de buna işaret ettikten birkaç gün sonra, Bolşevik lider Buharin Komünist Enternasyonal Kongresi'nde bunun bir çürütmesine ulaştığını iddia etti. Buharin dedi ki, Bauer soruyor, İsveçli işçi sınıfının bir kesimi, Avrupa'nın en yüksek ücretini alıyorsa, o zaman İsveç sömürgeleri hani nerededir? Buharin'in ona yanıtı, emek aristokrasinin temelinde, sömürge kârlarından ayrı olarak, aynı zamanda şirketleri daha yüksek ortalama verimlilikle çalışan kapitalistlerin farklılık gösteren kârlarının bulunduğu şeklinde olur.'

74 Bununla birlikte, işçi sınıfı hareketinin tarihinin de gösterdiği gibi, bu yöndeki itki çok kuvvetlidir! Krş. Engels'in korkusunu '...İngiliz proletaryası gerçekten giderek burjuvalaşmaktadır, öyle ki ulusların bu en burjuvası açıkça sonunda burjuvazinin yanı sıra bir burjuva aristokrasiye ve bir de burjuva bir proletaryaya sahip olmayı amaçlamaktadır. Tüm dünyayı sömüren bir ulus için bu elbette bir yere kadar haklı görülebilir' diyerek dile getirdiği, Marx'a 7 Ekim 1858 tarihli mektubu (*Seçme Yazışmalar*, s. 103) Ve bundan yirmi üç sene sonra ise bir kez daha şöyle yakınır: 'Britanya işçileri sadece daha ileri gitmek istemiyor, onun sanayi tekelinin kaybedilmesi gibi olaylarla sarsılması gerekiyor. Bu sırada kendi haline bırakılmalı." (*MEW* Cilt 35, s. 20)

75 Otto Bauer, *op.cit.*, s. 166.

olanı, bizzat Marx'ın ücretler teorisinin incelenmesidir. Burada –üstünden bizi kökenlerinden ayıran dikkate değer bir zaman geçmiş olmasına rağmen– bugün hâlâ iyi durumda görünen ve keskin bir analitik araç sağlayan, gayet ayrıntılı ve özenli bir şekilde oluşturulmuş kuramsal bir yapıyı ele aldığımızı göstermiş olduğumuzu umuyoruz. Kabul edilmelidir ki bu teori, (yedek sanayi ordusu incelemesinde de gördüğümüz gibi) öncelikle Marx'ın çalışmasının yöntemsel yapısına yeterince dikkat gösterilmemesinden kaynaklanan belli tehlikeleri beraberinde getirmektedir. Fakat bunlar, teorinin temelini etkilemeyen ve onu verimli bir şekilde uygulamanın ve daha da ayrıntılandırmanın önünü kesmeyen kusurlardır. Elbette politik ekonomideki yalnızca yüzeysel görünümlerle ilgilenen ve kesin, tam cevaplar arayan biri, Marx'ın kesin olarak bilimsel ve esasen diyalektik ücretler kuramından hazzetmeyecektir. Yine de (Marx'ın *Kapital*'in I. Cilt'inin ilk baskısının Önsöz'ünde hitap ettiği[76]) "düşünen okurları" bunu incelemekte büyük bir kuramsal tatmin bulmaya devam edeceklerdir.

76 Marx, "burada elbette yeni bir şey öğrenmek ve dolayısıyla kendi başına düşünmek isteyen bir okuru kastediyorum." (*Kapital I*, s. 90 [16])

DÖRDÜNCÜ KISIM

Dolaşım Süreci Üzerine Bölüm

Giriş Niteliğinde Açıklamalar

Artık *Ham Taslak*'ın en genel anlamda *Kapital*'in II. Cilt'ine karşılık gelen, yani sermayenin dolaşım sürecini ele alan bölümüne geldik.

Her şeyden önce, sondan bir önceki bölümde ("oluş halindeki sermaye"nin tersine) "oluşmuş" olduğu haliyle sermayeye göndermede bulunduğumuzda, henüz hiçbir şekilde "oluş" halindeki sermaye aşamasının ötesine geçmemiş olduğumuz için, bunun yalnızca analizin çok ilerisinde ortaya çıkacak sonuçların bir öngörüsünü oluşturduğunu belirtmemiz gerekir! Çünkü "tamamlanmış sermaye biçimi," sermayenin yalnızca kendi üretim sürecinin içinden değil, ayrıca dolaşım sürecinin içinden de geçmiş olduğunu önvarsayar. Bu anlamda, dolaşım, sermayenin kendi kendini oluşturmasının (*Selbstgestaltung*) zorunlu bir uğrağını temsil eder; sermayenin dolaşımı, "aynı zamanda onun oluşumu, büyümesi, yaşamsal sürecidir."[1] Yine de "oluşmuş" ya da "tamamlanmış" sermayeden ancak sermaye, "deyim yerindeyse, kendi organik iç yaşamının ötesine adım attığı ve dış yaşamla ilişkiye girdiği" zaman,[2] yani analitik "genel olarak sermaye"den "birçok sermayeye," "kendi gerçekliği içinde sermaye"ye ilerlediği zaman bahsedebiliriz.

Bundan dolayı, bu bölüm yalnızca dolaşım sürecine dair genel bir in

celemeyi, yani sermayenin kendi çevrimi boyunca, özellikle de dolaşım alanında kaldığı sırada geliştirdiği biçimleri konu alabilir. Fakat bir an için bile unutmamalıyız ki "gerçekte bu alan, her bir tekil durum düşünüldüğünde rastlantının egemen olduğu, bu rastlantılara hâkim olan ve bunları düzenleyen iç yasanın...bu yüzden üretimdeki aktörlere görünmez ve anlaşılmaz geldiği...rekabet alanını temsil eder."[3] Yine de dolaşım sürecinin bilimsel analizi, tam da bu yüzden, bu süreci saf biçimiyle, "basit temel biçimiyle" kavrayabilmek amacıyla, ilk aşamada rekabetin tüm dış görünümlerini görmezden gelmek zorunda kalır.

Marx sermaye dolaşımı kavramını iki bakış açısından itibaren geliştirir. Birincisi, sermayenin gerçek dolaşım süreci içersinde, yani emek ve meta piyasaları içersinde kalması. İkicisi ise sermayenin, kendi üretim süreciyle birlikte gerçek dolaşım aşamasını da içeren, aşamalarının bütünü içinden dolaşımı. Bu bakış açılarının her birinden, bir önceki bölümde varılan yasaları dönüştüren farklı karakteristik biçimler ortaya çıkar. Bu nedenle bunların analizi, kapitalist üretim sürecinin bir bütün olarak anlaşılması açısından vazgeçilmezdir.

3 *a.g.e.*, s. 828 [727], Krş. ayrıca *a.g.e.* s. 43-44 [44-5].

21. Sermayenin Üretim Sürecinden Sermayenin Dolaşım Sürecine Geçiş. Gerçekleşme Sorunu ve İlk Yeniden Üretim Şeması Üzerine Arasöz

Kapital'in II. Cilt'inin tersine *Ham Taslak*'ta sermayenin dolaşım sürecini ele alan bölüm, tam anlamıyla yorumlandığında, dolaşım sürecinin soyut analizinin ve burada ortaya çıkan yeni karakteristik sermaye biçimlerinin sınırlarını aşan bir arasözle başlar. Yine de bu bölüm, analizi bütünleyen bir bölüm olarak görülmelidir. 401-23 [Cilt 1, 303-322] sayfaları arasında bulunabilecek olan bu arasöz, gerçekleşme sorununu ve aşırı üretim krizlerini ele alır.

Bu arasöz şöyle başlar: "*Değerlenme sürecinde* sermayenin (1) bizzat değişim yoluyla değerini nasıl koruduğunu...(2) çoğalttığını, artı-değer yarattığını görmüştük. Şimdi üretim sürecinin ve değerlenme sürecinin bu birliğinin sonucu olarak, sürecin ürünü, yani sermayenin kendisi, önkoşulu olduğu süreçten ürün şeklinde...ve başlangıç noktasını oluşturan değerden daha fazla nesnelleşmiş emek içerdiği için özellikle *daha yüksek bir değer* olarak ortaya çıkar. Bu değer, bu niteliğiyle *paradır*. Ama bu, ancak *kendinde* bir durumdur; başlı başına *konulmamıştır*;[1] başlangıçta konulan, elde bulunan şey, belli bir (ideal) fiyata sahip olan, yani ancak belli bir miktarda paranın toplamı olarak ideal biçimde var olan, yani önce bu haliyle kendini *gerçekleştirmesi* ve dolayısıyla *para* olarak konul-

mak için basit dolaşım sürecine girmesi gereken metadır."[2]

Marx şöyle devam eder: "Tam olarak bakıldığında sermayenin *değerlenme süreci* bu yüzden aynı zamanda onun *değersizleşme süreci*, para biçiminden çıkış (*demonetisation*) süreci olarak görünür." Bunun nedeni, paranın üretim sürecine girmesiyle para biçimini yitirmiş olmasıdır ve onu ancak dolaşım süreci içersinde geri kazanabilir. Aslında şimdi "kapitalist, dolaşım sürecine yalnızca değişime katılan biri olarak değil *üretici* olarak girer, değişime katılan diğer kişiler onun karşısında *tüketicidir*. Kapitalist, ürününü tüketicilerin parasını elde etmek için değişime sokarken, onlar da kendi tüketimleri için onun metasını elde etmek üzere para değişmek zorundadır. Diyelim ki bu süreç başarılamamış olsun -ve ayrılığın kendisi, tek bir durumda böyle bir başarısızlığın olası olduğunu gösterir- o zaman kapitalistin parası değersiz bir ürüne dönüşmüş ve yeni bir değer kazanmadığı gibi başlangıçtaki değerini de yitirmiş olur. Fakat bu böyle olsun ya da olmasın, değersizleşme, her durumda değerlenme sürecinin bir uğrağını oluşturur[3] ve bu, sürecin ürününün dolaysız biçiminin *değer* olmayıp, bu niteliğiyle gerçekleşmesi için ilk önce dolaşım sürecine tekrar girmek zorunda olmasının hâlihazırda gösterdiği bir şeydir. Bu nedenle sermaye, üretim süreci içersinde değer ve yeni değer olarak yeniden üretilirken, aynı zamanda da *değer-olmayan* şeklinde, ilk önce *değişim yoluyla değerlenmesi* gereken bir şey olarak konur ...*Meta* olarak sermaye artık genel olarak metaların yazgısını paylaşır; para karşılığında değişilip değişilemeyeceği, *fiyatının* gerçekleşip gerçekleşmeyeceği rastlantıya bağlıdır."[4] Böylece gerçekleşme sorununa ve dolayısıyla kriz sorununa gelmiş bulunuyoruz. *Ham Taslak*'ın devamında şöyle yazar: "Sermayenin değer olarak önkoşul olmaya devam ettiği üretim sürecinin kendisinde, sermayenin *değerlenmesi* bütünüyle yalnızca nesnelleşmiş emek olarak kendisinin canlı emeğe oranına, yani sermayenin ücretli emeğe oranına bağımlı görünüyordu. Ama şimdi bir ürün, bir meta olarak sermaye, üretim sürecinin dışında bulunan dolaşım sürecine bağımlı

2 Grundrisse, s. 401 02 [Cilt 1, 303].

3 Bizzat değerlenme sürecinin bir uğrağını oluşturan bu değersizleşme (Marx, bu sözcüğü bu anlamda yalnızca *Ham Taslak*'ta kullanır) sermayenin emeğin üretken gücündeki artıştan kaynaklanan değersizleşmesinden ayırt edilmelidir. Marx, Engels'e 14 Eylül 1851 tarihli mektubunda şöyle der: "Değer, başlangıçta ilk üretim maliyetleriyle belirlenir...Ama bir kez üretildikten sonra ürünün fiyatı, onu yeniden üretmek için gereken maliyetler tarafından belirlenir. Yeniden üretim maliyetleri de sürekli olarak ve dönemin endüstrileşme düzeyi arttıkça daha da hızlı düşer. Sermaye-değerinin giderek değersizleşmesi yasası bundan kaynaklanır..." (*MEW* Cilt 27, s. 313)

4 *Grundrisse*, s. 403 [Cilt 1, 303-5].

görünüyor...Bir meta olarak sermaye, (1) bir kullanım-değeri, bu haliyle bir gereksinim nesnesi, tüketim nesnesi olmak zorundadır; ve (2) kendi eşdeğeri karşılığında parayla değişilmelidir. Yeni değer, ancak bir satışla gerçekleştirilebilir."[5]

Basit meta dolaşımı analizinde bu koşulların her ikisine de rastlanır. Basit meta dolaşımı analizinde şunu görmüştük: "Değişim aracı olarak meta, bir kullanım-değeri olmalıdır, ama metayı elinde bulunduran kişi için değil, onu değişimde kullanım-değeri olarak alan kişi için kullanım-değeri olmasından dolayı, ancak satışa konulduğunda kullanım-değeri haline gelebilir. Metanın sahibi için onun kullanım-değeri, sadece o metada temsil edilen değişim-değeri ölçüsünde değişilebilir, elden çıkarılabilir olmasından ibarettir."[6] "Bu nedenle tek ve aynı ilişki, eşzamanlı olarak, hem yalnızca miktar bakımından farklılaşan, özünde eşit metalar arasındaki bir ilişki, yani metaların evrensel emek-zamanın maddileşmiş biçimleri olmaları bakımından eşitliklerini ifade eden bir ilişki olmalı, hem de metaların nitelik bakımından farklı şeyler olarak, farklı ihtiyaçlar için farklı kullanım-değerleri olarak ilişkisi, kısacası onları gerçek kullanım-değerleri olarak farklılaştıran bir ilişki olmalıdır."[7] Metada *ve basit meta dolaşımında beliren kullanım-değeriyle değişim-değeri* arasındaki bu çelişki, sermaye dolaşımında yeni biçimlerde ortaya çıkar. "Ama bu defa söz konusu çelişki, artık yalnızca, (basit) dolaşımda olduğu gibi, salt biçimsel bir fark olarak konmamıştır;[8] burada kullanım-değeriyle ölçülme niteliği, bu ürün için değişime girenlerin gereksinimlerinin genel toplamıyla ölçülme niteliği olarak belirlenir...[böylece] şimdi konulan şey, onun elde edilebilirliğinin ölçüsünün *bizzat doğal bileşiminde* verili olmasıdır. [Sermayenin ürettiği] kullanım-değeri, genel biçime [yani paraya] dönüştürülmek için, sınırlı ve belirli bir miktarda, ölçüsü *onda nesnelleşen emek* miktarı olmayan, bunun yerine onun *kullanım-değeri olarak doğasından*, özellikle de başkaları için *kullanım-değeri olmasından* kaynaklanan bir *miktarda* bulunmalıdır."[9] Bunun anlamı şudur: "*Özgül, tek yanlı, niteliksel* bir kullanım-değeri olarak, örneğin buğday olarak," sermayenin ürünü, "ancak belirli bir miktarda, yani belli bir *ölçüde* gerekir. Ama bu ölçü, kısmen onun kullanım-değeri niteliğine *-özgül* yararlı-

5 *a.g.e.*, s. 404 [Cilt 1, 305].
6 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 927.
7 *Katkı*, s. 44 [59].
8 Metanın M-P ve P-M biçim değişikliğinden geçmek zorunda olması anlamında.
9 *Grundrisse*, s. 406 [Cilt 1, 307].

lığına, kullanılabilirliğine– kısmen de bu özgül tüketime gereksinim duyan ve değişime giren bireylerin sayısında verilidir. (Tüketicilerin sayısı, bu özgül ürüne duydukları gereksinimin büyüklüğü ile çarpılır.)" Çünkü "kendi niteliği gereği kullanım-değeri, kendi başına değerin sınırsızlığına sahip değildir. Belli nesneler ancak belli bir noktaya kadar gereksinim nesnesi olarak tüketilebilirler...Bu yüzden kullanım-*değeri* olarak ürün bir sınır, tam olarak ona duyulan gereksinimden oluşan bir sınır barındırır, bu yine de üreticilerin gereksinimiyle değil, değişimcilerin gereksinimlerinin genel toplamıyla ölçülür."[10] Fakat bu gereksinimlerin genel toplamı yetersiz kalırsa, sermayenin ürünü kullanım-değeri olmaktan, sonuçta da sermaye olmaktan çıkar.[11]

Yine de, sermayenin ürünü yalnızca tüketim nesnesi olmamalı, ayrıca "eşdeğeri karşılığında, parayla değişilmelidir,"[12] ki bu da gerçekleşmenin önünde başka bir engel yaratır. "Dolaşım başlangıçta, belli bir hacme sahip, sabit bir büyüklük olarak varsayıldığı için, öte yandan ise sermaye üretim sürecinde yeni bir değer yarattığı için, gerçekten de bunun için bir eşdeğer bulunamayacakmış gibi görünür." "Artı-değer...bir artı-eşdeğer gerektirir," ama bu önce üretim tarafından yaratılmış olmalıdır. Bu yüzden sermaye "nasıl ki kullanım-değeri olarak başkasının tüketimiyle sınırlanmışsa, değer olarak da başkasının üretimiyle sınırlanmıştır; ilkinde ölçüsü, belli bir ürüne duyulan gereksinimin miktarıdır, ikincisinde ise dolaşımda var olan nesnelleşmiş emek miktarıdır. Kendi başına değerin kullanım-değeri karşısındaki kayıtsızlığı, böylece, tıpkı öte yanda değerin özü ve onun genel olarak nesnelleşmiş emek olarak ölçüsünde olduğu gibi, yanlış bir konuma getirilir."[13]

Bunun devamında, daha önce zaten karşılaşmış olduğumuz,[14] sermayenin "yayılmacı" ve "uygarlaştırıcı" eğilimlerine dair aydınlatıcı bir açıklama buluruz; Marx burada sermayenin doymak bilmez değerlenme güdüsünün, nasıl "bizzat üretim yoluyla...ve kendisinin tamamlayıcısı olarak ...sürekli daha fazla artı-emek yaratılması yoluyla. . .genişleyen bir dolaşım çemberi" oluşturduğunu ve diğer taraftan bu aynı değerlenme güdüsünün, sonuç olarak nasıl yeni gereksinimler yaratılması ve var olanların genişletilmesi yoluyla "dolaşım içersindeki tüketim çemberi-

10 Burada Marx, *Kapital*'in III. Cilt'inde bir kez daha rastlayacağımız bir konuya değinir (s. 185, 194-95, 635-36).
11 *Grundrisse*, s. 405 [Cilt 1, 306].
12 *a.g.e.*, s. 404 [Cilt 1. 306].
13 *a.g.e.*, s. 405-07 [Cilt 1, 307-8].
14 Krş. Yukarıda 15. Bölüm.

ni, daha önce üretim çemberinde olduğu gibi, genişlettiğini" gösterir. Böylece, daha şimdi tanımlamış olduğumuz, gerçekleşmenin önünde duran engellerin üstesinden, aslında bizzat kapitalist üretim biçiminin gelişmesi sayesinde gelinebilirmiş gibi görünmeye başlar. Fakat bundan, sermaye karşısına çıkan her engeli yıkmaya çalıştığı ve "dolayısıyla ideal olarak bunu aştığı" için, ilerlediği yön bakımından *"gerçekten* bunu aştığı," bu engelleri ortadan kaldırdığı sonucu çıkmaz.[15] Tersine, nasıl ki daha önce sermayede "üretim ve değerlenme süreçlerinin bir birliğini" gördüysek, şimdi de "bu *üretim ve değerlenmenin birliğinin dolaysız* olmadığını, yalnızca bir süreç olduğunu"...bu sürece içkin çelişkilerin "sürekli yerinden edildiğini" (bu yerinden ediliş belli bir noktaya kadar sadece sorunsuz bir dengelenme olarak görünse bile...bu çelişkilerin zor yoluyla aşıldığını) "ama sürekli olarak da yeniden yaratıldığını"[16] vurgulamalıyız. Bu sürecin gerçekte nasıl meydana geldiği, "genel olarak sermaye"nin incelenmesine girmeyen "başka bir meseledir." Analizin bu aşamasında gerekli olan şey, "önce bu çelişkilerin var olduğunu belirtmek" ve hem bu çelişkilerin hem de bunları geçici olarak aşan eğilimlerin kendilerinin, "basit sermaye *kavramında*" zaten içerildiğini göstermektir; böylece bu çelişkiler ve eğilimler daha sonra ortaya çıktıklarında, bu özden çıkan bir gelişme olarak görülebilir.[17]

Ham Taslak'ta Marx, aşırı üretim krizini yalnızca bu soyut düzeyde ele alır. Şöyle der: "Kapitalist üretimde aşırı üretimin olanaklı ve gerekli olup olmadığı hakkındaki tüm tartışma, üretim içersinde sermayenin değerlenme sürecinin, kendi değerlenişini doğrudan doğruya dolaşımda ortaya koyup koymadığı, *üretim sürecinde* ortaya konan değerlenmenin onun gerçek değerlenmesi olup olmadığı noktası etrafında döner." Burjuva iktisatçıları bu konuda iki kampa bölünmüşlerdir. "Üretimi sermayenin kendini değerlendirmesiyle doğrudan özdeş kabul eden ve böylece tüketimin önündeki engeller ile bizzat dolaşımın var olan engellerini umursamayan -ki dolaşımın bütün noktalarda karşı-değerleri ifade etmesi gerekir- yalnızca üretici güçlerin gelişmesini ve sanayi nüfusunun artışını göz önünde tutan, talebi gözetmeksizin arzı dikkate alan Ricardo gibi iktisatçılar, sermayenin olumlu özünü, Sismondi gibi tüketimin ve karşı-değerlerin var olan çemberinin önündeki engellere vurgu yapan iktisatçılardan daha doğru ve derinlikli kavramışlardır.

15 *Grundrisse*, s. 410 [Cilt 1, 310].
16 *a.g.e.*, s. 406, 407 [Cilt 1, 307, 308].
17 *a.g.e.*, s. 360 ve sonrası [Cilt 1, 258 ve sonrası].

Bununla birlikte Sismondi gibi iktisatçılar da sermayeye dayalı üretimin sınırlı doğasını olumsuz tek yanlılığı içinde daha iyi kavramıştır." Elbette Ricardo da "bir metanın *değişim-değerinin* değişimden ayrı bir değer olmadığı ve değer olarak kendisini ancak değişimde kanıtladığı" konusunda "kuşkuluydu. Ama o üretimin karşısına çıkan bu tür engelleri, rastlantısal ve aşılacak engeller olarak görmektedir. Dolayısıyla bu engellerin aşılmasının da, bu görüşünü açıklarken çoğunlukla saçmalığa düşmekle birlikte, sermayenin özünde var olduğu görüşünü taşıyordu; oysa Sismondi, tersine, yalnızca engellerle karşılaşmayı değil, bunların bizzat sermaye tarafından yaratıldığını da vurgular ve bunların sermayeyi zorunlu olarak yıkıma götüreceğine dair muğlak bir sezgiye sahiptir. Bu nedenle Sismondi, gelenek, yasa vb. yoluyla üretime dışarından engeller koymak ister ki bunlar elbette, salt dışsal ve yapay engeller olarak, sermaye tarafından zorunlu olarak ortadan kaldırılacaktır. Diğer taraftan, Ricardo ve onun tüm ekolü, sermayenin bu çelişkisinin kendisini, toplumun ve bizzat üretimin temeli olarak onu artan biçimde tehdit eden büyük fırtınalarla boşalttığı gerçekten *modern krizleri* asla anlamamışlardır."[18]

Sismondi ile Ricardo'nun görüşleri arasındaki bu karşılaştırmadan, Marx'ın soruna getirdiği çözümün hangi yolu izlemek zorunda kalacağı zaten bellidir. Ricardo'nun tersine Marx, sürekli olarak kapitalizmin "temel çelişkisine, [yani] kapitalist üretimin üretici güçleri, sanki onları yalnızca toplumun mutlak tüketim gücü sınırlandırıyormuş gibi, geliştirme çabasına karşıt olarak, kitlelerin yoksulluğuna ve sınırlı tüketimi"ne vurgu yapar.[19] Bu yüzden Marx'a göre krizler, "Ricardo'nun savunduğu gibi rastlantısal" değil, "içkin çelişkilerin –geniş çapta ve belli dönemlerde ortaya çıkan– esaslı patlamalarıdır."[20] Fakat Sismondi'nin tersine Marx, sermayenin "evrensel eğilimi"ni ve "olumlu özü"nü vurgular ve sonuçta "değişim alanındaki engellerin" (periyodik olarak) aşılmasını, bizzat "sermayenin özünün" parçası olarak görür; hâlihazırda aşina olduğumuz şu anlamda ki sermayenin çelişkileri, sonunda onun çöküşüne ve "daha ileri bir toplumsal üretim biçimi"ne geçişe yol açana kadar, sürekli "yerinden edilir," ama aynı şekilde sürekli olarak daha da yüksek bir seviyede "konulur."

18 *a.g.e.*, s. 410-11 [Cilt 1, 311-12]. Krş. *Teoriler III*, s. 55-56'da, Sismondi'nin görüşlerinin iyi bilinen anlatımı. Orada da Sismondi, Ricardo ile karşılaştırılır.
19 *Kapital III*, s. 484 [429].
20 *Teoriler III*, s. 56.

Marx'ın, genel aşırı üretim krizi olasılığını inkâr eden iktisatçıların (James Mill, Say, Ricardo, MacCulloch) savunmacı girişimlerine yönelttiği eleştirinin bakış açısı kesinlikle budur. Bu eleştiriye *Teoriler*'in II. Cilt'inden aşina olduğumuz için, *Grundrisse*'de (s. 411-414 [Cilt 1, 311-14]) yer alan bu eleştiriyle ilgili pasaja daha ayrıntılı şekilde bakmamıza gerek yoktur. Marx'ın bu iktisatçılara yönelttiği temel eleştiri, onların aşırı üretim krizlerini "örtbas etmek" için kapitalist üretim biçimine özgü tüm özellikleri ve tanımları görmezden gelmeleri ve sermaye dolaşımını basit meta dolaşımıyla, hatta doğrudan takasla bir tutmalarıydı. "Değerlenme uğrağı burada tamamıyla dışarı atılmış; üretim ve tüketim basitçe eşitlenmiş, yani sermayeye dayalı üretim değil, doğrudan *kullanım-değerine* dayalı üretim önvarsayılmıştır."[21] Diğer yandan, burjuva iktisatçıları her zaman yalnızca birlik uğrağını vurgulamaya ve antagonizmaların kendisini inkâr etmeye çalışırlar, oysa "ekonomik ilişki... antagonizmadan ibarettir...ve karşıtların birliğidir." Bu şekilde "antagonizmaların birliği, bu antagonizmaların dolaysız özdeşliği haline gelir"[22] ki bu, "eleştirisi ekonominin değil mantığın alanına giren bir düşünme biçimidir."[23] Bu yüzden iktisatçılar, örneğin, "sermayenin (farklı üretim dalları arasında) doğru oranlarda bölünmesi eğilimini" vurgulamışlar, ama sermaye artı-emek, artı-üretkenlik, artı-tüketim için sınırsızca çabaladığı için, "bu oranın ötesine geçme"nin[24] de sermayenin aynı şekilde zorunlu bir eğilimi olduğunu bilerek unutmuşlardır. Elbette kapitalizmde üretim genel ve önceden belirlenmiş bir plana uygun olarak sürdürülseydi, "o zaman gerçekten hiç aşırı üretim olmazdı."[25] Fakat kapitalist

21 *Grundrisse*, s. 413 [Cilt 1, 312].

22 *Teoriler III*, s. 88, 101. *Teoriler II*, s. 500-1 [481]: "Örneğin, alım ve satım -ya da metaların başkalaşımı- iki sürecin birliğini, daha doğrusu birbirine karşıt iki evreden geçen tek bir sürecin hareketini ve böylece esasen iki evrenin birliğini temsil ediyorsa, bu hareket esas olarak aynı zamanda bu iki evrenin ayrılması ve birbirinden bağımsız hale gelmesidir. Bununla birlikte bunlar birbirlerine ait oldukları için, birbiriyle karşılıklı olarak ilişkili bu iki yönün bağımsızlığı, kendisini ancak zor yoluyla, yıkıcı bir süreç olarak gösterebilir. Bunlar birliklerini, farklı yönlerin birliğini ancak krizde açığa çıkarırlar. Bu birbirlerine bağlı ve birbirlerini tamamlayıcı iki evrenin birbirlerine göre kazandığı bağımsızlık zor yoluyla yıkılır. Böylece kriz, birbirinden bağımsız hale gelmiş olan iki evrenin birliğini açığa vurur. Birbirlerine görünüşte kayıtsız olan etmenlerin bu içsel birliği olmasaydı, herhangi bir kriz de olmazdı. Ama savunucu iktisatçı, hayır, diyor; bu birlik olduğu içindir ki herhangi bir kriz olamaz. Bunun anlamı, çelişkili etmenlerin birliği çelişkiyi dışlar demekten başka bir şey olamaz."

23 *Katkı*, s. 96 [114].

24 *Grundrisse*, s. 413 [Cilt 1, 314].

25 *Teoriler III*, s. 118.

üretimin büyümesi "toplumun gereksinimleriyle doğrudan düzenlenmediği ya da belirlenmediğine" göre, bu kendi kendiyle çelişen bir ifade olduğundan, sermaye zorunlu olarak "orantılı üretimi yerinden eden olduğu kadar onu sürekli koyandır da"[26] ve kapitalist üretimde oranlılık, "sürekli bir süreç olarak, orantısızlıktan"[27] çıkar. Dolayısıyla burjuva savunularına, değerlenme sürecinin tekil uğrakları içsel olarak birbirlerine bağlı olsalar bile, "bunlar birbirlerini bulabilir ya da bulamayabilir, dengeleyebilir ya da dengeleyemeyebilir, birbirlerine karşılık gelebilir ya da gelmeyebilir" ve "bunların birbirleri karşısındaki kayıtsız ve bağımsız varoluşları zaten çelişkilerin" (ve de krizin) "bir temelidir" denilerek karşılık verilmelidir."[28]

Marx şöyle devam eder: "Bununla birlikte henüz sona gelmiş değiliz. Üretim ile değerlenme arasındaki –sermaye kavramı itibariyle bunların birliğidir- çelişki, sürecin ya da daha doğrusu süreçlerin bütünlüğünün tekil uğraklarının kayıtsız ve görünüşte karşılıklı olarak bağımsız görünümünden çok daha içkin biçimde kavranmak zorundadır." Yani bu sadece genel, soyut kriz olasılığına göndermeyle bu şekilde kavranmış değildir; daha ziyade "sermayenin –üretimin önündeki tüm engelleri aşmaya yönelik genel eğilimiyle çelişen- üretimin *tikel* bir sınırlanmasını içerdiğinin gösterilmesi" gerekir. Bu, "*aşırı üretimin* temelini, gelişkin sermayenin temel çelişkisini ortaya çıkartmak için ya da daha genel söylenecek olursa, iktisatçıların inandığı gibi sermayenin üretici güçlerin gelişiminin *mutlak* biçimi olmadığının ortaya çıkarılması için"[29] zaten yeterlidir. Bu tikel sınırlama, sermayenin, onu üretimi sınırsızca (yani eldeki piyasaya ya da fiili talebe bakmaksızın) genişletmeye zorlayan, aynı zamanda da değişim alanını "yani üretim sürecinde konulan değerin değerlenme ya da gerçekleşme olasılığı"nı sınırlandırmaya zorlayan değerlenme güdüsüne dayanır. Bu çelişki, Sismondi tarafından "üretim amacıyla üretim ile bölüşüm arasında, üretkenliğin mutlak gelişimini olanaksız kılan bir çelişki olarak, kaba ama yine de doğru biçimde"[30] kavranmıştır.

Marx artık teorisini daha detaylı şekilde kanıtlamaya yönelir. Kapitalist üretimin temel önvarsayımının, sermayenin her şeyden ev-

26 *Grundrisse*, s.414 [Cilt 1, 314].
27 *Kapital III*, s. 257 [227].
28 *Grundrisse*, s. 414-15 [Cilt 1, 315].
29 *a.g.e.*, s. 415 [Cilt 1, 315].
30 *Teoriler III*, s. 84.

vel işçiyle değişime girmesi, yani gerekli *emeği* koyması olduğunu söyler. "Sermaye ancak bu yolla değerlenir ve artı-değer üretir." Öte yandan, "gerekli emeği, ancak *artı-emek* olduğu ve *artı-emek* de *artı-değer olarak gerçekleştirilebilir olduğu ölçüde* ve sürece koyabilir. Dolayısıyla artı-emeği gerekli emeğin koşulu olarak ve artı-değeri de nesnelleşmiş emeğin yani kendi başına değerin sınırı olarak koyar...Böylece emeği ve değer yaratımını sınırlar...ve sınırlamasının nedeni de, artı-emeği ve artı-değeri koymasının nedeni ile aynıdır. Dolayısıyla sermaye doğası gereği emek ve değer yaratımının önüne bir *engel* koyar, bu engel onun bunları sonsuzca büyütme eğilimi ile çelişki halindedir. Hem kendine *özgü* bir engel koyması hem de öte yandan *bütün* engellerin ötesine geçmeye çabalaması, canlı bir çelişkidir."[31]

Bir sonraki paragraftan okuyarak devam edelim: Eğer sermaye "artı-emeği ve *artı-emek* karşılığında *değişimini* gerekli-emeğin önkoşulu olarak koyarsa...demek ki bu yönden değişim alanı zaten daralır ve koşula bağlanır; öte yandan sermaye açısından, işçinin tüketimini, onun yeniden üretimi için gerekli miktarla sınırlamak, *gerekli-emeği* gösteren değeri emek kapasitesinin değerlenmesinin ve dolayısıyla işçinin *değişim kapasitesinin* sınırı yapmak ve bu gerekli-emeğin artı-emeğe oranını en aza indirmeye çalışmak da onun için bir o kadar elzemdir."[32] Bu, sermayenin sınırsız değerlenme güdüsünden kaynaklanan, ama aslında değişim alanında bir sınırlama olarak bir kez daha ortaya çıkmak zorunda olan bir eğilimdir.

Aynı durum üretken güç için de geçerlidir. "Bir taraftan sermayenin, *göreli artı emek-zamanı* arttırmak için üretken gücü sonuna kadar çoğaltmaya yönelik zorunlu bir eğilimi vardır. Diğer taraftan, bu yolla gerekli emek-zamanı, böylece işçinin değişim kapasitesini azaltır. Dahası...göreli artı-değer üretici güçten çok daha yavaş artar, buna ek olarak üretici güçlerin ulaştığı boyut büyüdükçe bu oran da daha yavaş büyür.[33] *Oysa ürünlerin yığını*" üretken gücün büyüme oranına "*benzer bir oranda büyür.* Ama ürün yığını büyüdüğü ölçüde, bunların içerdiği emek-zamanı gerçekleştirmenin zorluğu da artar, çünkü tüketime olan talep yükselir."[34]

Marx konuyu şöyle özetler: "Öyleyse sermaye, *gerekli emek-zamanı* canlı emek kapasitesinin değişim-değeri için sınır olarak koyar; artı

31 *Grundrisse*, s. 421 [Cilt 1, 320-21].
32 *a.g.e.*, s. 421-22 [Cilt 1, 321].
33 Krş. Yukarıda 16. Bölüm.
34 *Grundrisse*, s. 422 [Cilt 1, 321].

emek-zamanı da gerekli emek-zaman için, artı-değeri ise artı emek-zaman için sınır olarak koyar; ama aynı zamanda tüm bu sınırların ötesine geçer," onları unutur ve onlardan soyutlar. "Bunun sonucu olarak aşırı üretim, yani sermaye üzerine kurulu üretimin bütün bu zorunlu uğraklarının ansızın *anımsanması*,[35] bunların unutulmasının sonucu olan genel değersizleşme. Bununla birlikte sermaye, üretici güçlerin gelişmesinin daha ileri bir düzeyinden işe yeniden başlamak göreviyle ve her seferinde *sermaye olarak* daha büyük bir çöküşle karşı karşıyadır. Dolayısıyla, sermayeyi üretimin ve ticaretin ağır bir engeli olarak gösteren diğer çelişkiler bir yana, sermaye, gelişime düzeyi ne kadar yüksekse, üretimin -dolayısıyla tüketimin- önünde o kadar engel olarak görünür."[36]

Bu nedenle üretimle değerlenme arasındaki çelişki sermayenin doğasında bulunur ve gerekli ve artı-emek arasındaki karşıt etkileşime dayanır. Artı-emek ne kadar büyükse, gerekli-emek (oransal olarak) o kadar küçüktür; ama bu durumda artı ürünün gerçekleşme olasılığı da o kadar küçük olur. Bu anlamda sermayenin sınırsız değerlenme güdüsü, "değişim alanına engeller konulmasıyla özdeştir."[37]

Ama eğer böyleyse, sermayenin kendisi, üretim süreci içersinde yaratılan artı-değerin gerçekleşmesine işçilerin tüketimini sınırlayarak engel koyarsa, sermayenin gelişmesi nasıl mümkün olur? Sermaye kalıcı bir kriz durumundan nasıl kaçınabilir? Bu öncüllerden yola çıkılırsa, Sismondi ya da Rus Narodniklerinin önerdiği, kapitalizmde artı-değerin uzun dönemde gerçekleşmesinin olanaksız olduğu, artı-değerin yurt dışında, diğer ülkelerle değişim yoluyla elden çıkarılması gerektiği açıklamasını kabul etmek gerekmez mi?[38]

İlk olarak kendimizi bu argümanın yöntembilimsel bir eleştirisiyle sınırlandırmak istiyoruz. Yani, bu yönde argüman getirenlerin gerçekte kapitalist ekonominin -"genel olarak sermaye" analizinde ulaşılan soyut özelliklerin içinde önce gerçekleştiği, ama aynı zamanda da dönüştürüldüğü ("dolaylandığı") bir alan olan- rekabeti önvarsaydığı gerçeğini görmezden geldiklerini söylemek istiyoruz.

Bu bağlantı Marx'ın *Ham Taslak*'ında açıktır. Arasözde, kapitalizmden önce hâkim olan koşulların tersine, kapitalist üretimde "tüketim bütün noktalarda değişimle dolayımlanır ve emek, çalışanlar için asla

35 Bu Hegelci terminolojiyi andırır. (G. Lukacs, *The Young Hegel*, s. 542-43.)
36 *Grundrisse*, s. 422-23, 416 [322, 316].
37 *a.g.e.*, s. 422 [Cilt 1, 321].
38 Bkz. Aşağıda 30. Bölüm.

doğrudan bir kullanım-değerine sahip değildir" diye yazar. "[Kapitalist üretimin] bütün temeli, değişim-değeri olarak ve değişim-değeri yaratımı olarak emektir." Sonuçta (önceki dönemlerin üreticilerinden farklı olarak) ücretli emekçi "bizzat bağımsız bir dolaşım merkezi, değişime giren, değişim-değeri koyan ve değişim-değerini değişim yoluyla koruyan kişidir." Ama tam da bu yüzden, "her kapitalist, karşısında, kendi işçileri dışında kalan bütün öteki işçiler yığınını, işçi olarak değil, tüketici olarak, kapitalistin metası ile değişecekleri değişim-değerlerinin (ücretlerin), paranın sahipleri olarak bulunur.[39] Bunlar, tüketicilerin çok büyük bir kısmını –gerçekte sanayi işçisi göz önüne alındığında, genel olarak sanıldığı kadar çok büyük olmamakla birlikte- meydana getirirler. Bunların sayısı, yani sanayi nüfusunun sayısı ve kullanabilecekleri para yığını ne kadar büyük olursa, sermaye için değişim alanı da o kadar büyük olur." ("Sermayenin sanayi nüfusunu olabildiğince çok büyütme eğiliminde olduğunu" biliyoruz.) Yine de "bir kapitalistin *bir başka kapitalistin* işçileriyle olan ilişkisi...genel olarak sermayenin emekle olan ilişkisinde hiçbir şeyi değiştirmez. Her kapitalist kendi işçisinden bilir ki kapitalist işçi karşısında, üreticinin tüketici karşısındaki durumunda değildir ve işçinin tüketimini, yani ücretini değişme gücünü olabildiğince kısıtlamak ister.[40] Kuşkusuz öteki kapitalistin işçilerinin alabildiğine *onun metasının* en büyük tüketicileri olmalarını diler. Ama *her kapitalistin kendi işçileriyle olan ilişkisi, genel olarak sermaye ve emek ilişkisi*, yani bu özsel ilişkidir." Dolayısıyla buradan bakıldığında, "*kendi işçileri dışında* kalan bütün işçi sınıfının onun karşısına *işçi* olarak değil, *değişimci ve tüketici* olarak, para harcayan olarak çıkması" temel olarak "–diğerlerinden ayrı tek bir kapitalist için gerçek- bir yanılsamadır." "Malthus'un dediği gibi,[41] 'herhangi bir meta üzerindeki kârın gerçek varlığı, onu üretmiş

39 "Sermayeyi efendi-köle ilişkisinden kesinlikle ayıran şey, işçinin sermaye karşısına, tüketici olarak ve değişim-değeri sahibi olarak çıkması ve *para sahibi*, para biçiminde dolaşımın basit bir merkezi haline gelmesi -dolaşımın içinde, işçi olarak özgüllüğünün ortadan kalktığı sayısız merkezlerden biri olmasıdır." (*Grundrisse*, s. 420-21 [Cilt 1, 320])

40 Buna karşı olarak, bilindiği gibi istihdam ettikleri işçileri elbette arabalarının alıcıları olarak görmek isteyecek üç dev firmanın hâkim olduğu Amerikan motor endüstrisi örneği verilebilir. Ama bir endüstri dalında birkaç firma varsa, bunların her biri kendi metalarını rakiplerinin işçilerine dayatmayı umabilir ve umacaktır, dolayısıyla da kendi işçilerinin ücretlerini (sonuçta da değişim yapabilme güçlerini) "olabildiğince" azaltmayı amaçlayacaktır.

41 Aslında bunu söyleyen Malthus'un kendisi değil, bir dipnotta, "üretken emekçi tarafından yaratılan talep asla yeterli bir talep olamaz, çünkü ürettiği şeylerin hepsini elde edemez. Elde etseydi kâr olmazdı, sonuçta da onu istihdam etme güdüsü yok olurdu. Herhangi bir meta üzerindeki kârın gerçek varlığı, onu üretmiş olan işçiden başka birinin

olan işçiden başka birinin talebini önvarsayar' ve bundan dolayı 'işçinin kendi talebi hiçbir zaman yeterli bir talep olamaz' dediği unutulmuştur." Yine de bu yanılsama çok büyük bir önem taşır.

Ham Taslak'ta daha ileride okuduğumuz gibi bunun nedeni şudur: "Bir üretim başka bir üretimi harekete geçirdiği ve dolayısıyla *öteki* sermayenin işçilerini kendisi için tüketici olarak yarattığı için, üretimin kendisi tarafından konulan işçi sınıfı talebi, her bir kapitaliste yeterli bir talep olarak *görünür*. Üretimin kendisi tarafından konulan bu talep, bir yandan işçiler göz önüne alındığında üretilmesi gereken oranın üzerinde bir üretime götürür; diğer yandan ise *işçinin kendi talebinin dışındaki talep* kaybolursa ya da az olursa, o zaman çöküş olur. Bu durumda, sermaye *işçiden gelen talebi* –yani bu talebin dayandığı ücretlerin ödenmesini– kazanç değil, kayıp olarak görür, yani *sermayeyle emek arasındaki içkin ilişki* kendisini ortaya koyar. Burada yine tek bir sermayenin geri kalan tüm sermayelerin işçileriyle *işçi gibi ilişkilenmemesinin nedeni, sermayeler arasındaki rekabet*, bunların birbirlerine karşı kayıtsızlıkları ve birbirlerinden bağımsızlıklarıdır: Üretimin doğru oranın üstüne itilmesinin nedeni budur."[42]

Marx bir dipnotta şöyle yazar: "Bizzat üretim yoluyla, hammaddeler, yarı işlenmiş maddeler, makineler, iletişim araçları ve üretimde yararlanılan ve tüketilen öteki maddeler, boya maddesi, kömür, sabun, pudra vb. gibi yardımcı malzeme için yaratılan talep nasılsa bu da aynıdır. Değişim-değerini koyan bu fiili talep, üreticiler kendi aralarında değişim yaptıkları sürece uygun ve yeterlidir. Son ürün, nihai ve doğrudan tüketimde kendi sınırıyla karşılaştığı anda yetersizlik kendini gösterir.[43] Doğru oranın ötesine götüren bu *görünüm* de sermayenin özünde temellenir ki daha sonra rekabet bölümünde daha ayrıntılı geliştirileceği üzere, sermaye kendini iten bir şey, birbirlerine oldukça kayıtsız birçok sermayedir.[44] Bir kapitalist diğerlerinden *satın aldığı*, meta satın aldığı veya sattığı sürece, bunlar basit değişim ilişkisi içersindedir; birbirleriyle sermaye olarak ilişkilenmezler. Sonunda kendilerini sermaye olarak gerçekleştirebilmek için birbirleriyle değişimi yapmak zorunda oldukları

talebini varsayar. Ed." diye yazan, Malthus'un *Principles*'ının editörü Otter'dır (T. R. Malthus. *Principles of Political Economy*, 1836, s. 405. Bkz. *Grundrisse*, s. 418 [Cilt 1, 320], editörün dipnotu.)

42 *Grundrisse*, s. 420 [Cilt 1, 320].

43 Krş. *a.g.e.*, s. 149 [Cilt 1, 81], 639.

44 Krş. 2. Bölüm, dipnot 17.

doğru (hayali) oran, birbirleriyle ilişkilerinin *dışında* kalır."[45]

Aşırı üretim krizlerinde kendilerini gösterdikleri haliyle, kapitalist üretimin "zorunlu," "içkin" sınırlarıyla ilgili olarak bu kadarını söylememiz yeterlidir. Burada mutlak sınırları değil, kendilerini yalnızca sürekli bir hareket içersinde, çatışan eğilimlerin süre giden mücadelesinde görünür kılan sınırları ele aldığımız açıktır. Eğer bu böyleyse, krizlerle kesilse bile kendisini yeniden üreten kapitalist sistemin göreli dengelenişini kolaylaştıran koşullar meselesi, yalnızca teorik bakımdan kabul edilir olmayıp, aslında ekonomi bilimi için de çok önemlidir.

Marx,[46] toplumun toplam sermayesini A, B, C, D ve E kapitalistleri ile temsil edilen beş sınıfa ayırır. İlk ikisi ham madde üreticileri, üçüncüsü makine üreticisi, dördüncüsü işçilerin geçim araçlarının üreticisi, beşincisi de kapitalistlerin tüketeceği lüks ürünlerin üreticisidir. Sermayenin organik bileşimi her beş üretim dalında da aynıdır: 75 s + 25 d (s, yani değişmeyen sermayenin 2/3'si ham maddeye ve 1/3'i makinelere ayrılmıştır). [Burada s: değişmeyen sermayeyi, d: değişen sermayeyi, a: artı-ürünü göstermektedir (y.n.)] Sömürü oranı da aynıdır – 100%. Böylece aşağıdaki şemayı elde ederiz:

	Makineler	Ham Madde	Emek	Artı-Ürün
A. 1. Ham madde üreticisi	20	40	20	20
B. 2. Ham madde üreticisi	20	40	20	20
C. Makine üreticisi	20	40	20	20
E. İşçilerin geçim araçlarının üreticisi[47]	20	40	20	20
D. Artı-ürün üreticisi	20	40	20	20

Peki bu şemaya göre yeniden üretim nasıl meydana gelir? Kapitalist E "toplam 100 ürününün 20'sini kendi işçilerinin ücretleri için, 20'sini ham madde üreticisi A'nın işçilerinin ücretleri için, 20'sini ham madde üreticisi B'nin işçileri için, 20'sini makine yapımcısı C'nin işçileri için, 20'sini artı-ürün üreticisi D'nin işçileri için değişir; buna karşılık ham madde için 40, makine için 20 değişir, 20 de işçilerin geçim araçları için alır ve yaşamını idame ettirmek üzere artı-ürün almak için kendisine 20

45 *Grundrisse*, s. 421 [Cilt 1, 320]
46 *a.g.e.*, s. 439 [Cilt 1, 338].
47 Şemada sabit sermaye yoktur.

kalır. Diğerleri için de durum aynıdır." (Yani ham madde üreticilerinin her biri –yeni üretim için değişime girmeden doğrudan kullanabileceği için[48]– 40 ham maddeyi elinde tutar ve diğer kapitalistlerin ürünleri için değişime 60 koyar; oysa "makine üreticisi" ve "artı-ürün üreticisi" makine ve lüks eşya olarak ürününün yalnızca 20'sini elde tutabilir – her ikisinin de değişime sokacak 80'leri vardır.) Demek ki her kapitalist, bir sonraki yıl üretime aynı düzeyde devam edecek konumdadır.[49]

Ham Taslak'taki bu beşli şemada *Kapital*[50] ve *Teoriler*'den[51] bildiğimiz basit yeniden üretim şemalarının bir ilk örneğini görmek kolaydır. Bir tarafta iki ham madde üreticisini ve "makine üreticisini," diğer tarafta da geçim araçları ve lüks ürün üreticilerini gruplandırır, böylece iki ayrı grup oluşturursak, aşağıdaki şemayı elde ederiz:

	Makineler	Ham Madde	Emek	Artı Ürün
I. Endüstri Ürünleri Üretimi	60	120	60	60
II. Tüketim Ürünleri Üretimi	40	80	40	40

ya da

I. 180s + 60d + 60a
II. 120s + 40d + 40a

Kesim I'deki kapitalistler, doğal üretim araçları biçiminde var olduğundan, yeniden üretim için doğrudan 180s kullanabilir ve Kesim II'nin 40d ve 40a'sının bu kesimin sınırları dışına çıkması da o kadar az gereklidir. Ama iki kesim arasında, Kesim I'in 60d'si ve 60a'sı ile Kesim II'nin 120s'si değişilmelidir. Böylece *Kapital*'in II. Cilt'indeki yeniden üretim şemasında gösterildiği gibi, sorunsuz yeniden üretim sürecinin koşullarını ifade eden şu denklemi elde ederiz: dI + aI = sII.

Peki ama genişleyen yeniden üretim durumunda ya da kapitalist terimlerle ifade edilirse, birikimde ne olur? (Çünkü şemadaki beş kapitalist "tüm artıyı tüketseydi, sonunda başlangıçtakinden daha ilerde

48 Bunun tekrar ham madde üretiminde kullanılabilecek ham maddelerle ilgili bir sorun olduğu varsayılmaktadır. (Aynısı Kapitalist C'nin makineleri için de geçerlidir.)

49 *a.g.e.*, s. 439-41 [Cilt 1, 338-341].

50 *Kapital II*, s. 401-02 [354-55]; ve *Kapital III*, s. 838 [736].

51 *Teoriler III*, s. 246-49. (*MEW* Cilt 30, s. 362-67, ve Marx'ın *Kapital*'in tek ciltlik Almanca baskısında basılan "Tableau Economique," 1948, s. 533-36.)

olmazlardı ve sermayelerinin artı-değeri büyümezdi" ki bu da kapitalist üretimin amacıyla çelişir.) Bu, genişleyen yeniden üretim için özel bir şema gerektirir ve *Ham Taslak*'ta böyle bir şemanın aceleyle tasarlanmış bir taslağını zaten bulabiliriz.[52] Bu taslak girişimi, gözle görülür bazı hesap hataları içermesine rağmen, Marx'ın ne söylemek istediği açıktır. Marx bu şemanın açıklamasına şöyle devam eder:

İlk olarak, en azından "artı-ürün üreticisi" D'nin üretimi kısıtlanmalıdır ki böylece basit yeniden üretimden genişletilmiş yeniden üretime geçiş gerçekleşebilsin. Çünkü her kapitalist 20 artı-değerinden yalnızca 10'nu tüketmiş ve 10'nu biriktirdiyse, o zaman artı-ürün üreticisi D, şimdi ancak 50 (5 x 10) birim lüks mal üretebilir. (Bu şekilde, genişleyen yeniden üretime geçiş zaten krizle ilişkilidir.) İkinci olarak, her kapitalist (A, B, C ve E) 10 birikmiş değer biriminden önceki oranların aynısına göre 5'ni ham maddeye, 2 ½'sini makinelere ve 2 ½'sini ücretlere ayırmak zorundadır. Ancak bu oranlar korunursa, "daha büyük değerlenmenin – yeni ve daha çok değer üretiminin- *gerçek olasılığı*" söz konusu olur. Yoksa iki kapitalist, geçim araçları üreten E ve lüks mallar üreten D, çok fazla üretim yapmış olurlar – "bu fazla, sermayenin işçilere giden kısmının miktarına oranla ya da sermayenin kapitalistler tarafından tüketilebilen kısmına oranla bir fazladır (bunların sermayelerini arttırmaları gereken orana göre fazla"). Yani "*genel aşırı üretim*, oransal olarak işçilerin tüketebileceğinden *daha az* ya da kapitalistlerin tüketebileceğinden daha az meta üretildiği için değil, *her ikisi* de tüketebileceğinden daha fazla –*tüketim* için çok fazla değil, *tüketimle değerlenme arasındaki doğru orantıyı sürdürmek* için çok fazla; değerlenme için çok fazla- üretildiği için"[53] meydana gelir.

Marx şöyle devam eder: "Bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesinin belli bir noktasında –gerekli-emeğin artı-emeğe oranını bu gelişme düzeyi belirleyeceği için- ürünün ham madde, makine, gerekli-emek ve artı-emeğe karşılık gelen 4 parçaya, son olarak da artı-emeğin tüketime giden bir parça ve tekrar sermaye haline gelen bir diğer parçaya bölündüğü sabit bir oran kurulmuş olur. Sermaye kavramından ayrılmaz olan bu içsel bölünme, değişimde, sermayelerin birbirleri arasındaki değişimin, üretim sürecinde sürekli değişiyor olsalar da, belirli ve sınırlı oranlar içinde meydana geleceği şekilde ortaya çıkar. Bu, her durumda, hem gerçekleşebilecek değişimin toplamını hem de bu sermayelerin her

52 *Grundrisse*, s. 442 [Cilt 1, 340].
53 *a.g.e.*, s. 442-43 [Cilt 1, 340].

birinin hangi oranlarda değişim yapmak ve üretmek zorunda olduğunu verir. Gerekli-emeğin sermayenin değişmeyen kısmına oranı, örneğin yukarıdaki örnekteki gibi [yani şemada olduğu gibi] 1/5:3/5 ise, o zaman kapitalistlerin ve işçilerin toplam tüketimi için çalışan sermayenin, 5 sermayenin 1/5 + 1/10'undan daha büyük olamayacağını görmüştük... Her bir sermayenin bir diğeriyle değişim yapmak zorunda olduğu, onun özgül bir uğrağını ifade eden oran da aynı şekilde verilidir. Sonuç olarak, bütün sermayeler bu oran içinde değişim yapmak zorundadır."[54]

Yine de bu şemanın amacı, sadece sermayenin "içsel," "kavramsal" bölünüşünü, yani büyüme sürecine girmiş kapitalist sistemde denge durumunu mümkün kılan koşulları göstermektir. Gerçekte bu denge koşulları ancak sürekli düzensizliklere rağmen sağlanabilir. Çünkü "kendinde ve kendi için değişim, bu kavramsal olarak karşıt uğraklara kayıtsız bir varlık kazandırır" ki böylece bunlar "birbirlerinden bağımsız şekilde gelişirler;" sonuçta bunların "içsel zorunluluğu" ancak "birbirlerine karşı görünüşteki kayıtsızlıklarına zorla bir son veren krizde ortaya çıkar."[55]

Ama sermayenin değerlenmesini tehdit eden tek tehlike bu değildir. "Sermayeler arasındaki değişim oranları gerekli-emekle artı-emek arasındaki orana" göre belirlendiği ve bu oranın kendisi üretici güçlerin gelişmesine bağlı olduğu için, "üretici güçlerde her devrim" bu oranlarda bir değişime yol açmalıdır. Buna rağmen üretim kayıtsızca ilerlerse (ve sermayenin sınırsız değerlenme güdüsü üretimi tüm "doğru oranların" ötesine götürürse!) "o zaman sonuçta değişimin şu ya da bu tarafından bir eksi, negatif bir büyüklük ortaya çıkacaktır." "Değişimin –dolayısıyla da üretimin- artı-emekle gerekli-emek arasındaki oran aynı kalacak şekilde gerçekleşmesi biçimindeki böyle bir sınır her zaman vardır, çünkü bu, sermayenin değerlenmesinin istikrarlılığına eşittir."[56] Fakat üretim bu sınırların ötesine geçerse, bu durumda belli bir anda "genel bir değersizleşme ve sermayenin yıkımı"na tanık olunur. Bu yüzden kriz kendisini "nihai olarak her şeyin dayandığı, gerekli emek ile artı-emek arasındaki doğru oranı yeniden kurmak üzere, üretimin, canlı emeğin gerçek azalmasında" ortaya koyar. "Bu nedenle, her ikisi de sermayenin özünde konulmuştur; hem sermayenin değersizleşmesi... hem bu değersizleşmesinin yerinden edilmesi ve sermayenin değerlenmesinin koşulları-

54 *a.g.e.*, s. 443 [Cilt 1, 342].

55 *a.g.e.*, s. 443-44 [Cilt 1, 342]. (*Ham Taslak*'ta tekrar tekrar karşılaştığımız kayıtsızlık kavramı da Hegel'in *Mantık*'ından alınmıştır.)

56 *a.g.e.*, s. 444 [Cilt 1, 343].

nın yaratılması."[57] Bu bölüm bize iki şey öğretmiş bulunuyor: Birincisi, Marx'ın çok tartışılan yeniden üretim şemaları, yalnızca toplumsal üretimin ana kesimleri arasında belli oranların sağlandığı koşulda –sınırlı dönemler içersinde, nispeten sabit üretim teknikleri ve emek sömürüsü oranıyla– genişleyen yeniden üretimin nasıl meydana gelebildiğini göstermek amacını taşır, bu nedenle de bu şemanın herhangi bir "uyumlu" yorumu uygulanabilir değildir. İkincisi de bu arasözde, her şeyden önce, Marx'ın sermayenin sınırsız değerlenme güdüsü ile kapitalist toplumun sınırlı tüketim gücü arasındaki çelişkiye vurgu yaptığını görebiliriz. Marx'ın kriz teorilerinin anlaşılması açısından vazgeçilmez olduğu halde, bu vurgu, Marksist gelenek içersindeki birçok yazarın görmezden geldiği ya da yalnızca tesadüfen göz attığı bir konudur. Bu konuyu, bu kitabın VII. Kısmında daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

57 *a.g.e.*, s. 446-47 [Cilt 1, 345]. Marx şu ifadeyi ekler: "Bunun gerçekten meydana geldiği süreç, ancak gerçek sermaye yani rekabet vb. –fiili gerçek koşullar– incelendikten sonra ele alınabilir."

22. Dolaşım Zamanı ve Bunun Değerin Belirlenmesi Üzerindeki Etkisi

Ham Taslak'ın bir önceki bölümde anlattığımız kısmı, temelde sadece, analizin çok daha ileri bir aşamasına, aslında *Ham Taslak*'ın tamamlanışından sonraya kadar, tam olarak çözümlenmiş olmayacak bir dizi sorunun nasıl ortaya konulduğunu ve ilk olarak nasıl ele alındığını gösterir.[1] Bu kısmın amacı, gerçekleşme sürecinde, "genel olarak sermaye" incelemesinden çıkan, ama yalnızca "olanaklar" olarak var olan ve sonuçta ancak "olanaklar olarak aşılabilecek" sınırları ve zorlukları ortaya koymaktır.

Bununla birlikte, *Ham Taslak*'ta dolaşım sürecini ele alan bu kısmın asıl konusu, "dolaşımda sermayenin doğasında meydana gelen gelişmeyi" göstermek için, "dolaşım alanını...ürettiği karakteristik biçimlerle ilişkili olarak sunmaktır."[2] Önceki bölümde olduğu gibi, bu amaca uygun olarak, "sermayenin kendi dolaşım süreci içinden normal şekilde geçtiğini," böylece -gerçekleşmenin zorluklarının boyutuna bakılmaksızın- "kapitalistin metalarını satmayı ve bunlardan elde ettiği parayı yeniden

1 Marx'ın ilk planında, krizlerin incelenmesini çalışmanın son (altıncı) kitabına bıraktığını unutmamalıyız.

2 Marx'ın bizzat kendisi bunu (*Kapital III*, s. 828 [740]) *Kapital*'in II. Cilt'nin işlev ve içeriği olarak görmüştür. *Grundrisse*, s. 524 [Cilt 2, 17]: "Burada ele aldığımız şekliyle dolaşım... bir dönüşüm süreci, niteliksel bir değer sürecidir – böyle bir dönüşüm süreci içerisinde, bir biçimden başka bir biçime geçişte, yeni yönler yaratıldığı sürece."

sermayeye dönüştürmeyi başarmış olduğunu" varsaymalıyız. Bu hiçbir şekilde keyfi bir varsayım olmayıp, sermayenin yeniden üretimi fiilen gerçekleştiği sürece "fiilen meydana gelen şeye" tekabül eder.[3]

Üretim sürecinin analizi, sermayenin değerlenmesinin yalnızca başkasının karşılığı ödenmeyen emeğinin mülk edinilmesine dayandığı ve bu değerlenmenin boyutunun en kesin şekilde işçilerden elde edilen artı emek-zamanla ölçüldüğü sonucunu ortaya koymuştur. Peki ama üretimdeki zaman faktörünün tek önemi bu mudur? Emek süresini doğrudan temsil etmese bile, değer-yaratıcı ve artı-değer yaratıcı olarak sermayenin üretim süreci içinde kaldığı tüm süreyi de göz önüne almamız gerekmez mi?

Burada bizzat üretim sürecinin uzunluğu –üretim zamanı– ile ürünün üretimi için gereken emek-zamanın süresi arasındaki farktan bahsetmekteyiz.[4] Örneğin tarımda (ve daha az ya da daha büyük ölçüde de olsa diğer üretim dallarında), "bizzat üretim sürecinin koşullarından kaynaklanan kesintiler, emek-zamanda süreci sürdürmek ya da tamamlamak için belirli bir noktadan yeniden başlatılması gerektiren duraklamalar vardır; burada üretim sürecinin kesintisizliği, emek sürecinin sürekliliği ile örtüşmez." Ya da "ürün bir kez tamamlandıktan sonra, bu ürünün uzun süre kullanılmadan bırakılması gerekli olabilir ve bu süre içerisinde, şarapta olduğu gibi, doğal süreçlere terk edildiği için göreli olarak az emek gerektirir."[5] Dolayısıyla, farklı ürünler için aynı emek-zamanın harcanabilmesi ve aslında eşit sermaye miktarları eşit miktarda kâr elde edecekse –farklı girişimciler için farklı devir süreleri biçimini aldıkları için–[6] üretim zamanında "telafi edilmesi gereken" belirgin farklılıklar ortaya çıkması gibi bir durum söz konusu olabilir. Ama Marx açıkça "bu konu aslında yalnızca kâr oranlarının eşitlenmesiyle ilgilidir" diye belirtir.[7] Yine de o zaten, "belli bir üretim dalındaki bir sermayenin, başka bir üretim dalındaki başka bir sermaye gibi aynı zaman içinde aynı nicelikteki emek-zaman ile değişilmesini engelleyen[8] doğal bir koşulun,

3 *Kapital I*, s. 709, 710 [580].

4 Bkz. *Kapital II*, Bölüm XIII. Bu ayrım *Ham Taslak*'ta yalnızca kısaca, sermayenin değerlenmesi üzerindeki etkisini göstermeye yetecek kadar incelenir. Ayrıca elyazmasının bu konuyla ilgili sayfalarında Marx'ın bu ayrımı ilk başta nasıl incelediği de görülebilir. (Örneğin s. 518'de [Cilt 2, 12] üretim zamanı hâlâ emek-zamanla eşit tutuluyor, bu sonradan "yanlış" sözcüğünün eklenmesiyle düzeltilecek.)

5 *Grundrisse*, s. 602-3 [Cilt 2, 86-7].

6 Bkz. Bu kitapta 23. Bölüm.

7 *Grundrisse*, s. 669 [Cilt 2, 146].

8 "Üretim zamanı ile emek zamanının özdeş olmaması, tamamen yalnızca doğal

ilk sermayenin değerinin *çoğalmasına* herhangi bir biçimde katkıda bulunabileceği" fikrini reddetmek ister. "Değer, böylece aynı zamanda artı-değer, üretim aşamasının tamamlandığı süreye değil, bu üretim aşaması boyunca nesnelleşen ve kullanılan canlı emek-zamana eşittir. Tek başına canlı emek-zaman – ve gerçekten nesnelleşen emek-zamana göre kullanıldığı oranda– artı-değer yaratabilir, çünkü o artı-emek-zaman yaratmaktadır."[9] Emek-zamandan ayrı olarak üretim zamanına herhangi bir değer yaratıcı rol atfetmek bu yüzden kesinlikle olanaksızdır.

Sermayenin üretim alanında kalışı için geçerli olduğu sürece, zaman faktörünün önemi hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Ama yine de zaman alan üretim aşaması tamamlandıktan sonra, sermayenin dolaşım alanında zaman geçirmesi zorunludur. Peki bu süre içinde ne olur? Bu, değer yaratılmasını ve sermayenin değerlenmesini nasıl etkiler?

İlk olarak "*dolaşımın zaman ve mekânda ilerlediğinin*" bilincinde olmalıyız. Bu anlamda "mekânsal" ya da "gerçek" dolaşım ile asıl "ekonomik" dolaşım arasında ayrım yapmalıyız. "Mekânsal" dolaşım, yani ürünlerin pazara fiziksel olarak getirilmesi, "ekonomik bakımdan düşünüldüğünde...bizzat üretim sürecine dahildir" ve "ürün ancak pazara getirildiğinde tamamlanmış" olduğu için, "ürünün *metaya* dönüşmesi olarak" görülebilir. "Ürünün pazara taşınması, onun üretim maliyetlerine dahildir."[10] Aslında ürünlerin taşınması, "yalnızca ürünün yerini değiştirir." "İster madenlerden metal çıkarayım, isterse metaları tüketildikleri yere taşıyayım, her iki hareket de eşit derecede mekânsaldır."[11] Ürünün pazara taşınması, "ona yeni bir kullanım-değeri verir (ve bu, ürünü tartan, ölçen, ambalajlayan ve böylece tüketim için ürüne bir biçim veren bakkala kadar gider)[12] ve bu yeni kullanım-değeri emek zamana mal olur, dolayısıyla aynı zamanda değişim-değeridir."[13] Ama bu açıdan bakıldığında,

koşullardan kaynaklanabilir, bu koşullar burada, emeğin değerlenmesine, yani artı-emeğin sermaye tarafından mülk edinilmesine doğrudan engel oluşturur. Onun yolu üzerindeki bu engeller, elbette sermaye için kazanç değil, tersine kayıptır." (*Grundrisse*, s. 670 [Cilt 2, 147])

9 *a.g.e.*, s. 669 [Cilt 2, 146].

10 *a.g.e.*, s. 533-34 [Cilt 2, 26].

11 *a.g.e.*, s. 523 [Cilt 2, 16-7]. "Aynı sermayenin hem ürettiği hem de taşıdığı düşünülürse, bu iki eylem doğrudan üretime girer ve dolaşım...ancak ürün varış noktasına taşınmış olduğunda başlar." (*a.g.e.*)

12 Marx aynı bakış açısını *Kapital III*, Bölüm XVII ve *Kapital II*, Bölüm VI, Kısım II'de ileri sürer.

13 *Grundrisse*, s. 635 [Cilt 2, 116]. Ama bir yerden bir yere taşınan meta, "gideceği yere ulaşınca, onun kullanım-değerinde meydana gelen bu değişiklik ortadan kalkar ve bu artık yalnızca onun daha yüksek değişim-değerinde, metanın yükselen fiyatında

"taşıma sanayi, dolaşım süreci *içerisinde* ve dolaşım süreci *için*, üretim sürecinin bir devamı olarak görünmesi"[14] nedeniyle, üretken sermayenin diğer yatırım alanlarından ayırt edilse bile, taşıma, doğrudan üretime karşıt olarak, "özel bir durum" oluşturmaz.

Ürünleri tüketildikleri yere taşıyan ve onları ilk kez metalar haline getiren "gerçek" dolaşımın tersine, fiili "ekonomik" dolaşım, sadece "niteliksel bir değer süreci," "farklı aşamalardan geçtikçe değerin uğradığı biçim değişikliği"dir.[15] Bu dolaşım da zaman, yani "metayı paraya, parayı da yine metaya dönüştürmek için zorunlu olarak harcanan zamanı"[16] gerektirir. Ama orada tam da bu sayede "değerin belirlenmesiyle ilgili, emekten bağımsız, doğrudan ondan kaynaklanmayan, bunun yerine dolaşımın kendisinden doğan...bir uğrak"[17] devreye girmez mi?

Marx'ın yanıtı, durumun kesinlikle böyle olduğudur. "Üretimin yenilenmesi tamamlanmış ürünlerin satışına" ya da "metanın paraya dönüşmesine ve paranın yine üretim koşullarına...dönüşmesine bağlı olduğu sürece," ve dolaşım alanında kalması sermayenin yaşamının zorunlu bir parçasını oluşturduğuna göre, "belli bir zaman içersinde kaç tane ürün üretilebileceği; belli bir zaman içersinde sermayenin ne sıklıkta değerlenebileceği, değerini ne sıklıkta *yeniden üretip çoğaltabileceği*...(doğal olarak) dolaşım hızına, dolaşımın tamamlanması için gereken zamana (bağlıdır)." Bunun "doğrudan üretim sürecinin kendisi tarafından konulan bir koşul olmadığı açıktır."[18] Bu yüzden daha ilk bakışta açıktır ki örneğin, 100 talerlik bir sermaye yılda 4 devir yapıyorsa ve her defasında yüzde 5 kâr elde ediyorsa, bu (herhangi bir olası birikimin görmezden gelinmesiyle) "4 kez daha büyük bir sermayenin aynı yüzdeyle yılda *bir kez* -her keresinde 20 taler- devretmesiyle" aynı şeydir. (Orijinalinde, yüzde 20'dir) "Öyleyse devir hızı -geri kalan üretim koşulları sabit olduğunda- sermaye *hacminin* yerine geçer."[19] Bu anlamda "belli bir sürede sermayenin daha sık devretmesi, güneydeki ülkelerde, kuzeydeki ülkelerle karşılaştırıldığında, normal bir yıl içinde hasadın

---

ifade edilir. Gerçi bu durumda gerçek emek, kullanım-değerinde ardında herhangi bir iz bırakmamıştır, ama yine de bu maddi ürünün değişim-değerinde gerçekleşmiştir; dolayısıyla diğer maddi üretim alanlarında olduğu gibi, bu sanayi dalında da emeğin kendisini metaya kattığı doğrudur." (*Teoriler I*, s. 413 [386])

14 *Kapital II*, s. 155 [139].

15 *Grundrisse*, s. 524, 626 [Cilt 2, 17, 108].

16 *a.g.e.*, s. 625 [Cilt 2, 107].

17 *a.g.e.*, s. 519 [Cilt 2, 13].

18 *a.g.e.*, s. 537-38 [Cilt 2, 30].

19 *a.g.e.*, s. 519 [Cilt 2, 13].

daha sık yinelenmesine"[20] benzer. Dolayısıyla üretim sürecinin hızı ve sonuç olarak "değerlerin kendileri olmasa bile...değerler kitlesi belli bir dereceye"[21] kadar dolaşımın hızına bağlı olduğu için, dolaşım hızı sermaye açısından çok büyük öneme sahiptir.

Ama dolaşım zamanı değerin belirlenmesini ne anlamda etkiler? Hasatlar örneğine dönelim. Elverişli iklim koşullarının daha sık hasat yapmaya olanak sağladığı ülkelerden bahsetmiştik. Ama diyelim ki "belli bir ülkedeki buğday üretimi yalnızca yılda bir hasat yapmaya olanak sağlıyorsa, hiçbir dolaşım hızı bu ülkede iki kez hasat yapılmasını sağlayamaz." Ama tersine, "dolaşımda bir engel çıkarsa, çiftçi buğdayını yeterince erken satamazsa...o zaman üretim gecikmiş olur," böylece de tek hasatlık net kârı tehlikeye girer.[22] Yani, dolaşımın hızlanmasından elde edilebilecek şey, en fazla, yeniden üretimin önündeki, sermayenin doğasına özgü engellerden kaçınmak olacaktır. Dolayısıyla sermayenin dolaşım zamanı, onun değersizleşme zamanından başka bir şey değildir,[23] eğer dolaşım zamanı kısalırsa değersizleşme zamanı da kısalır. Bundan kesinlikle bu yolla sermayenin değerlenmesinin daha da artmış olduğu sonucu çıkarılamaz; bu sadece değersizleşmesinin (*Entwertung*) azalmış olduğunu gösterir.

Marx metnin devamında şöyle der: "Fark açıkça şurada kendini gösterir: Sermayenin kumanda ettiği emek-zaman toplamı en yüksek noktaya, diyelim ki, ∞, sonsuza, çıkarılırsa, gerekli emek-zaman da bu ∞'un sonsuz küçük bir parçasını, artı emek-zaman ise sonsuz büyük bir parçasını oluşturursa, o zaman bu, sermayenin en yüksek değerlenme noktası olur ve sermayenin eğilimi de bu noktaya ulaşma yönündedir. Öte yandan *sermayenin dolaşım zamanı* = 0 olsaydı, dönüşümünün çeşitli aşamaları, gerçeklikte de zihinde olduğu kadar hızlı ilerleseydi, o zaman bu, benzer biçimde üretim sürecinin yinelenebilmesinin, yani belirli bir zaman diliminde sermayenin değerlenme süreçlerinin sayısının en yüksek olması anlamına gelirdi. Üretim sürecinin yinelenmesi, sadece kendi süresinin zamanıyla, ham maddenin ürüne dönüşümü sırasında geçen zamanla sınırlı olurdu." Tersine, "artı emek-zaman ya da gerekli emek-

20 *a.g.e.*, s. 519 [Cilt 2, 14].
21 *a.g.e.*, s. 538 [Cilt 2, 30].
22 *a.g.e.*, s. 544 [Cilt 2, 36].
23 Krş. Bir önceki bölümün başlangıcı. "Tıpkı buğday tanesinin, tohum olarak toprağa serpildiğinde, doğrudan kullanım-değerini yitirmesi, doğrudan kullanım-değeri olarak değersizleşmesi gibi, sermaye de üretim sürecinin tamamlanmasından, paraya ve paradan da gene sermayeye dönüşene kadar değersizleşir." (*a.g.e.*, s. 519 [Cilt 2, 14])

zaman = 0 olsaydı, yani gerekli emek-zaman tüm zamanı alsaydı ya da üretim hiç emek *olmadan* sürebilseydi, o zaman ne değer, ne sermaye, ne de değer yaratımı olurdu."[24] "Dolayısıyla açıktır ki dolaşım zamanı, mutlak olarak alınırsa, sermayenin değerlenmesinden yapılan en büyük kesintidir, mutlak değerlenmeden küçüktür. Öyleyse dolaşım hızının ya da dolaşım zamanın herhangi bir şekilde kısaltılmasının, üretim aşamasının kendisi tarafından konmuş değerlenmeden daha büyük bir değerlenme yaratması olanaksızdır. Dolaşımın hızı sonsuza kadar yükselirse, bu hızın varabileceği en yüksek nokta, dolaşım zamanını sıfıra eşitlemek, yani kendi kendini ortadan kaldırmak olacaktır. Demek ki dolaşım zamanının ortadan kalkması, yani dolaşım zamanı olmadan dolaşım, değerlenmenin en yüksek düzeyi olacağı için, dolaşım zamanı olumlu bir değer yaratan uğrak olamaz; onun olumsuzlanması, sermayenin üretkenliğinin en yüksek durumuna eşittir."[25] Dolaşımın hızlanması ya da yavaşlaması sadece sermayenin üretken emeği kullanamadığı ve kendisini değerlendiremediği süreyi kısaltmaya ya da uzatmaya hizmet ettiğinden, dolaşım zamanı değer yaratılmasını ve sermayenin değerlenmesini yalnızca olumsuz biçimde etkileyebilir.[26] "Bu bakımdan, dolaşım zamanı değere hiçbir şey katmaz;...emek-zaman gibi değer koyan zaman olarak görünmez."[27]

Peki "bu çeşitli ekonomik uğraklardan geçmek"ten kaynaklanan dolaşım maliyetleri, canlı ya da nesnelleşmiş emeğin maliyeti hakkında ne söylenebilir? Bu durumda şu genel yasa geçerlidir: "*Yalnızca metaların biçim değişikliklerden kaynaklanan dolaşım maliyetlerinin hiçbiri, bunların değerlerine katkıda bulunmaz.* Bunlar sadece değerin gerçekleşmesi ya da bir biçimden diğerine dönüşmesi sırasında yapılan harcamalardır. Bu maliyetleri karşılamak için harcanan sermaye (bunun denetimi altında harcanan emek de dâhil) kapitalist üretimin *faux frais'si* arasındadır. Bunların artı-üründen karşılanmaları gerekir ve bunlar, tüm kapitalist sınıfı ilgilendirdiği kadarıyla, artı-değerden ya da artı-üründen bir indirimdir; tıpkı geçim araçlarını satın alması için bir işçiye gereken zamanın, kayıp bir zaman olması gibi."[28]

Ham Taslak bunu aşağıdaki örnekle gösterir: "İki bireyden her biri

24 *a.g.e.*, s. 538-39 [Cilt 2, 30-1].
25 *a.g.e.*, s. 629-30 [Cilt 2, 111].
26 Krş. *Kapital II*, s. 128 [117].
27 *Grundrisse*, s. 626 [Cilt 2, 108].
28 *Kapital II*, s. 152 [137].

kendi ürününün üreticisi olsaydı, ama bunların emeği işbölümüne dayansaydı, böylece birbirleri arasında değişim yapsalardı ve ürünlerinin değerlenmesi...bu değişime bağlı olsaydı, bu değişim için harcayacakları zaman, örneğin karşılıklı pazarlık, sözleşmeyi bağlamadan hesap yapılması, ürünlerine ya da bu ürünlerin değişim-değerlerine en küçük bir ek yapmazdı.[29] B karşısında A, değişimin kendisi için şu kadar zaman aldığını ileri sürse, B de A karşısında aynı savı ileri sürebilir. Bunların her biri, değişimde tam da diğeri kadar zaman yitirir. Onların değişim zamanı, ortak zamanlarıdır. Eğer A, ürün için 10 taler –bunun eşdeğeri– ve bu 10 taleri B'den almak için harcadığı zamanın karşılığı olarak bir 10 taler daha isteseydi, B ona sen tımarhanelik olmuşsun, derdi." Bunun nedeni, her ikisinin de değişim eylemi içersinde uğradıkları zaman kaybının yalnızca "işbölümünden ve *değişim zorunluluğu*"ndan[30] kaynaklanması ve bu yüzden de kendi üretim etkinliklerinden bir kesinti olarak görünmek zorunda olmasıdır. ("A her şeyi kendisi üretseydi, B ile değişime girmek, ürününü paraya ya da parayı yeniden ürüne dönüştürmek için hiç zaman kaybetmesi gerekmezdi.") Ama üreticiler, "zamanını bu *dolaşım sürecinde* tüketecek üçüncü kişi C'yi aracı olarak aralarına sokarak zamandan tasarruf edebileceklerini" keşfederlerse (bu elbette yalnızca A ve B değil, çok sayıda üretici de aynı şeyi yaparsa mümkündür), o zaman "her birisi ürününün bir parçasını C'ye...bırakmak zorunda kalır. Bundan kazanabilecekleri, ancak kaybın biraz *daha fazlası ya da daha azıdır*."[31]

Marx bu nedenle gerçek dolaşım maliyetlerinin "asla değeri çoğaltamayacağı" ve "üretken emek-zamana indirgenebilir" olmadığı sonucuna varır. Bunlar meta üretiminin *faux frais*'sidir ve bu halleriyle kapitalist üretim biçiminden ayrılmazdırlar.[32] "Tüccarların yaptığı *ticaret* ve bunun da ötesinde asıl para ticareti" bu anlamda anlaşılmalıdır. Bu kişiler yaptıkları müdahaleyle değişim maliyetlerini azalttıkları sürece, "üretime değer *yaratarak* değil, *yaratılan değerlerin olumsuzlanmasını azaltarak* katkı yaparlar...Bunlar, üreticilere işbölümünün olmadığı durumda ol-

29 "Meta sahipleri kapitalist değil de doğrudan bağımsız üreticiler olsalardı, alım ve satım için harcadıkları zaman, kendi emek-zamanlarından bir eksilme olurdu ve bu nedenle bu tür alım satım işlemleri (eski ve ortaçağlarda) tatil günlerine bırakılırdı." (*a.g.e.*, s. 133 [121])

30 Marx daha sonra iddiasını şöyle özetler: "Bu nedenle J. St. Mill'in dolaşım giderlerini işbölümünün zorunlu fiyatı olarak görmesi yanlıştır. Bunlar yalnızca, mülkiyet ortaklığına değil özel mülkiyete dayalı işbölümünden kendiliğinden çıkan giderlerdir." (*Grundrisse*, s. 633 [Cilt 2, 114])

31 *a.g.e.*, s. 624-25, 633 [Cilt 2, 107, 114].

32 *a.g.e.*, s. 625, 633 [Cilt 2, 107, 114].

duğundan daha fazla değer yaratmanın, daha doğrusu, aracılık işlevinin karşılığının ödenmesinden sonra geriye bir artının kalacağı kadar çok değer yaratmanın olanağını sağlarlarsa, aslında üretimi arttırmış olurlar. Ama o zaman değerler, dolaşım işlemleri değer yarattığı için değil, öteki durumda olabileceğinden daha az değer emdiği için yükselir. Fakat bunlar sermayenin üretiminin zorunlu bir koşuludur."[33]

Peki bizzat kapitalistin değişimde yitirdiği zaman için ne söylenebilir? Bunun da "emek-zaman" ve sonuçta "değer yaratıcı" olarak görülmesi gerekmez mi? Hiç de öyle görmemek gerekir, çünkü o yalnızca bir kapitalisttir, "yani, emekle başkasının emeği olarak ilişkilenmesi ve kendisi için başkasının emeğini mülk edinmesi ve koyması dolayısıyla...sermayenin temsilcisi, kişileşmiş sermayedir." "İşçinin artı emek-zamanı çalışmak zorunda olması, kapitalistin çalışmak zorunda olmamasıyla ve böylece kapitalistin zamanının, emek-zaman-olmayan olarak konulmasıyla, kapitalistin *gerekli* emek-zamanı çalışmamasıyla özdeştir. İşçi, kendi yeniden üretimi için gerekli emek-zamanı nesnelleştirebilmek için...artı-emek zamanı çalışmak zorundadır. Diğer taraftan, bu nedenle, *kapitalistin gerekli emek-zamanı serbest* zamandır, doğrudan geçinmek için gerekli zaman değildir." Marx, tam da bu yüzden kapitalistin kendi ürettiği metaların değişimi için kullandığı zamanın, "ekonomik olarak bakıldığında," "bizi burada ancak yosmasıyla geçirdiği zaman kadar ilgilendirdiğini"[34] söyler. "Vakit nakit olduğuna göre, sermaye açısından bu yalnızca emek-zamandır ki bu elbette en gerçek anlamında kapitalistin parasıdır." Dolaşım zamanı "sermayenin başkasının emek-zamanını kendine mal edebilmesinin zamanını kesintiye uğratır ve açıktır ki sermayenin bu göreli değersizleşmesi sermayenin değerlenmesine ek yapmaz, tersine yalnızca ondan eksiltir; ya da...dolaşım, sermaye için nesnelleşmiş emek-zamana, değerlere mal olur. (Örneğin, bu işlevi üstlenen birisine ödeme yapması gerektiği için) Her iki durumda da dolaşım zamanı...ancak başkasının emek-zamanının ortadan kalkması, olumsuzlanması ölçüsünde söz konusudur"[35] ve her iki durumda da bunun sermayenin üretkenliğinin önünde bir engel ve artı emek-zaman ile artı-değerden bir eksilme olduğu açıkça görülür.

33 *a.g.e.*, s. 633 [Cilt 2, 114-15].

34 Metnin ilersinde Marx şöyle der: "Aksi halde, hâlâ daha kapitalistin bir başka kapitalistin ücretli emekçisi olarak para kazanmadığı zamanın karşılığını aldığı hayal edilebilirdi."

35 *Grundrisse*, s. 634 [Cilt 2, 115].

Bununla birlikte farklı sermayelerin dolaşım zamanları arasındaki farklılıkların ürünü olan değerlenmedeki farklılıklar –bu bölümün başlangıcında bahsedilen üretim zamanıyla emek-zamanı arasındaki farka benzer şekilde– genel kâr oranı sayesinde eşitlenmez mi?[36] Kesinlikle eşitlenebilir. "Sermaye tamamlanmış ürün biçiminde donmuş olarak kaldığı sürece sermaye olarak etkin olamaz, o *olumsuzlanmış* sermayedir...Dolayısıyla bu, sermaye için bir kayıp olarak, değerinin göreli bir kaybı olarak görünür, çünkü değeri kesinlikle değerlenme sürecine dayanır...Şimdi belli iş kollarında hepsi de *zorunlu* olan *birçok* sermayeyi düşünelim (bu, sermayenin belli bir işkolundan yığın halinde çıkıp gitmesi sonucunda, bu daldaki ürünlerin arzının talebin altına düşmesi, dolayısıyla piyasa fiyatının doğal fiyatın üstüne çıkması durumunda açık hale gelir) ve bir işkolu, örneğin A sermayesinin değersizleşme biçiminde daha uzun süre kalmasını, yani sermayenin dolaşımının çeşitli aşamalarını geçmek için geride bıraktığı zamanın öteki bütün işkollarında olduğundan daha uzun olmasını gerektirsin ki bu durumda A sermayesi, üretebileceği daha az yeni değeri, aynı değeri üretmek için o kadar daha çok gideri olmuş gibi, pozitif bir kayıp olarak görür. Bu yüzden, A sermayesi, öteki sermayelerle aynı oranda kazanmış olmak için, bu sermayelere göre, ürünleri için göreli olarak daha büyük bir değişim-değeri talep eder. Ama bu aslında ancak zarar diğer sermayeler arasında bölüştürülmüş olsaydı meydana gelebilir."

Marx şöyle devam eder: "O halde bir sermaye *olağandışı* dolaşım zamanı için bir karşılık elde etti diye...şimdi bütün sermayeler birleşmiş olduğu için, *sermayenin* yoktan bir şey yaratabileceği, eksiden artı sağlayabileceği, eksi bir artı-değerden artı bir artı-değer elde edebileceği... sonucuna varmaktan daha saçma bir şey olamaz...Sermayelerin öteki şeylerin arasında *artı-değerdeki* oransal paylarını –yalnızca harekete geçirdikleri artı emek-zamana göre değil, aynı zamanda *sermayelerinin sermaye olarak çalıştığı*, yani boş bırakıldığı, değersizleşme aşamasında bulunduğu *zamana* göre de– hesaplama tarzı, elbette sermayelerin kendi aralarında bölüşmek zorunda oldukları toplam artı-değeri hiç değiştirmez. Bu toplamın kendisi de, A sermayesinin boş bırakılmak yerine ar-

36 Bildiğimiz gibi bu konu orijinal plana göre "genel olarak sermaye" değil, "birçok sermaye"nin kapsamına girse bile, Marx *Ham Taslak*'ın birkaç yerinde genel kâr oranı (ya da ortalama oran) meselesini ele alır. Bu nedenle nihai çalışmada ortalama kâr oranının ilk önce anlatımın somut sermaye biçimlerine, yani rekabet alanına daha çok yaklaştığı III. Cilt'te ele alınması tesadüf değildir. (Bkz. aşağıda 25. Bölüm.)

tı-değer yaratmış olduğu durumda ortaya çıkacak olan toplamdan daha az olmakla büyümüş olamaz... eğer artı-değer yaratmış olan A sermayesi, kullanılmadan kalmak yerine, daha az artı-değer üretmiş olsaydı, büyüyemezdi...Bu *kullanılmama durumu* A sermayesi için, ancak o belirli üretim dalının koşullarından zorunlu olarak doğduğu ve dolayısıyla *kendi başına sermayenin* değerlenmesinin güçleşmesi olarak, genel olarak değerlenmesinin önündeki zorunlu bir engel olarak göründüğü sürece telafi edilmiş olur."[37]

Ham Taslak'ın bir başka bölümündeyse şunları okuruz: "Tek bir sermaye dikkate alınırsa ya da bir ülkenin çeşitli sermayeleri başka ülkelerin sermayelerinden ayrı tek bir sermaye (ulusal sermaye) olarak ele alınırsa,[38] açıktır ki bu sermayenin üretken sermaye olarak hareket etmediği, yani artı-değer ortaya koymadığı zaman, bu sermayenin mevcut değerlenme zamanından bir kesintidir. Bu zaman, gerçekten ortaya konan değerlenme zamanının değil, *olanaklı* değerlenme zamanının olumsuzlanması olarak görünür, yani eğer dolaşım zamanı = 0 ise olanaklı olan değerlenme zamanının. Şimdi açıktır ki nasıl ki bir çiftçi, örneğin hasat yapamadığı, ekemediği, çalışmasının genel olarak kesintiye uğradığı zamanı, onu zenginleştiren zaman olarak göremezse, ulusal sermaye de kendisini çoğaltmadığı zamanı kendisini çoğalttığı zaman olarak göremez." Marx şunu da ekler: "Sermayenin kendisini, zorunlu olarak, emekten bağımsız, emeğin emilmesinden bağımsız olarak verimli ve üretken olarak görmesi, kendisini her zaman verimli olarak varsayması ve kendi dolaşım zamanını değer-yaratan zaman olarak –üretim maliyeti olarak- hesaplaması oldukça başka bir şeydir."[39] Ama bu görüntünün ortaya çıkması ve çıkmak zorunda olmasının nedeni, "ikincil değerlenme süreci", yani kâr ve genel kâr oranı incelenineye kadar gösterilmeyecektir.[40]

Son bir not. Bu bölümde söylenen şey, elbette paraya ve para dolaşımına da uygulanabilir. *Ham Taslak*'ta şöyle yazar: "*Paranın* kendisi, değerli metallerden oluştuğu ölçüde ya da genel olarak üretimi –örneğin kâğıt paranın dolaşımında– giderlere neden olduğu ölçüde, kendisi de

37 *Grundrisse*, s. 546-48 [Cilt 2, 38-9].

38 Krş. yukarıda s. 60-64.

39 *Grundrisse*, s. 662 [Cilt 2, 140]. *Kapital II*, s. 128[117]: "Ne var ki Politik Ekonomi yalnızca görünürde olanı, yani dolaşım zamanının, genel olarak sermayenin değerlenme süreci üzerindeki etkisini görür. Bu olumsuz etkiyi, sonuçları olumlu olduğu için, olumlu bir etki gibi algılar."

40 Bkz. aşağıda 25. Bölüm.

emek-zamana mal olduğu, değişilen nesnelere, değişim-değerlerine hiçbir değer eklemez; daha ziyade onun giderleri bu değerlerden bir kesintidir, bu kesintinin değişim yapanlar tarafından orantılı olarak karşılanması gerekir."[41] Bir başka pasajda ise şunları okuruz: "Para sermayenin dolaşımı içinde ortaya çıkan her iki yönü bakımından da, yani hem dolaşım aracı olarak hem de sermayenin gerçekleşmiş değeri olarak ele alındığında, bir yandan dolaşım zamanını kısaltmak, öte yandan da dolaşımın nitel bir uğrağını –sermayenin kendi-için-değer olarak kendisine geri dönüşümünü- temsil etmek için kullanılan emek-zamanın kendisi olması ölçüsünde, dolaşım giderleri arasında yer alır. Her iki yönden de değeri arttırmaz. Bir yönden değeri temsil etmenin değerli bir biçimi, yani emek-zamana mal olan, bu yüzden de artı-değerden bir kesintiyi temsil eden maliyetli bir biçimdir. Diğer yöndense dolaşım zamanından tasarruf eden, böylece üretim için zaman yaratan bir makine olarak görülebilir. Ama böyle bir makine olarak bizzat kendisi emeğe mal olduğu ve emeğin ürünü olduğu ölçüde, para sermaye açısından *faux frais de production*'u temsil eder. Dolaşım giderleri arasında yer alır." Dolayısıyla sermaye "geleneksel ve doğrudan gerçekliği içindeki parayı kaldırarak, onu yalnızca sermaye tarafından *konulan* ve aynı zamanda onun tarafından kaldırılan, salt ideal bir şeye dönüştürmeye çalışır."[42] Marx'ın 9. Bölüm'de işaret ettiğimiz görüşlerinde, bu eğilimin neden tam olarak gerçekleşemeyeceğini zaten görmüştük; faiz ve kâr hakkındaki bölümde bu konuya bir kez daha döneceğiz.[43]

41 *Grundrisse*, s. 625 [Cilt 2, 107].

42 *a.g.e.*, s. 670-71 [Cilt 2, 148]. Metnin daha ilerisinde şöyle yazar: "Doğrudan biçimi içindeki paranın yerinden edilmesi, sermaye dolaşımının bir uğrağı haline gelen para dolaşımının bir gereği olarak görünür; çünkü para doğrudan,ön varsayılan biçimiyle sermayenin dolaşımının bir engelidir. Sermayenin eğilimi, dolaşım zamanı olmayan dolaşımdır; yalnızca dolaşım zamanının kısalmasına yarayan araçların, onun tarafından konulan salt biçimsel yönler olarak ortaya konulmasının nedeni budur." (*a.g.e.* [Cilt 2, 148])

43 Bkz. aşağıda 27. Bölüm.

23. Sermayenin Devri ve Devir Zamanı. Kapitalist Üretimin Sürekliliği ve Sermayenin Kısımlara Ayrılması

Sermayenin yaşam süresinin hiçbir şekilde fiili üretim süreciyle sınırlı olmadığını, eşit derecede dolaşım sürecini de içerdiğini çeşitli vesilelerle zaten göstermiştik. "Bunlar, bu iki sürecin bütünlüğü olarak görünen sermaye hareketinin iki önemli kısmını oluştururlar. Bir yanda emek-zamanı, diğer yanda ise dolaşım zamanı. Hareketin bütünü, emek-zamanıyla dolaşım zamanının birliği, üretim ve dolaşımın birliği olarak görünür. Sermaye, üretimin ve dolaşımın süreç-halindeki-birliği olarak görünür; bu birlik, hem sermayenin üretim sürecinin bütünlüğü olarak hem de kendisine geri dönen tek *bir* hareketin...özgün tamamlanışı olarak görülebilir."[1]

Bir başka deyişle, (sermaye-değerin yatırılmasından bunun geri dönüşüne kadar) çeşitli aşamalardan geçen sermaye hareketi olarak anlaşılan sermaye çevrimine iki şekilde bakılabilir: ya tekil, kendi kendine yeten bir süreç olarak ya da kendi dönemselliği, sürekli yinelenişi içersindeki aynı çevrim olarak. Marx, çalışmasının nihai halinin II. Cilt'inde her iki inceleme yöntemini de benimsemiştir. İlk yöntem, Marx'ın hem "sermayenin kendi çevrimi içersinde sürekli büründüğü ve sıyrıldığı biçimleri" hem de "bizzat bu çevrimin farklı biçimlerini"[2] ele aldığı *Kapital*

1 *Grundrisse*, s. 620 [Cilt 2, 102].

2 *Kapital II*, s. 357 [316]. Burada II. Cilt'in "Sermayenin Başkalaşımları ve Bunların

Cilt II, Kısım I'de kullanılmıştır. (Sürekli yinelenen sermaye çevrimi olgusu, analize bu noktada önemli hiçbir şey katamamıştır.) Marx'ın "biçimlerin akışı ve birbirini izleyişi içinde" her endüstriyel sermayenin "eşzamanlı olarak ama değişen oranlarda olmak üzere," üretim sermayesi, para-sermaye ve meta-sermaye biçimleri içinde nasıl göründüğünü ve bu biçimlerin "birbirlerini ardı sıra izlemesinin yanında, toplam sermaye-değerin farklı kısımlarının sürekli olarak nasıl yan yana bulundukları ve bu farklı durumlarda nasıl işlev gördüklerini"[3] göstermek istediği Cilt II, Kısım II'de ise başka bir mesele söz konusudur. Bu ise ancak, sermaye çevriminin yalıtılmış tek bir bölüm olarak değil, süreç-halindeki-sermaye-değeri hareketinin bütünlüğü olarak ele alınmasıyla gösterilebilirdi.

II. Cilt'te şöyle yazar: "Bir sermayenin gerçekleştirdiği ve tekil bir hareket değil, periyodik bir süreç anlamına gelen çevrime onun devri denilir. Bu devrin süresini, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamı belirler. Bu toplam zaman, sermayenin devir zamanını oluşturur. Devir zamanı, tüm sermaye-değerin bir çevrim dönemi ile sonrakisi arasındaki zaman aralığını, sermayenin yaşam sürecindeki dönemselliği ya da başka bir deyişle, bir ve aynı sermaye-değerin yenilenme, yinelenme, değerlenme ve üretim süreci zamanını ölçer."[4]

O halde kapitalist ekonominin dolaşım süreci içersinde sermaye devrinin önemi nedir?

Bu sorunun önemi özellikle, sabit ve dolaşan sermayenin belli devir türlerinin anlatılmasına[5] ve ortalama kâr oranının daha kesin bir tanımına[6] geldiğimizde açık hale gelecektir. Burada bir önceki bölümde anlattıklarımızı kısaca yeniden özetlemek yeterlidir.

Sermayenin devir zamanı, onun üretim zamanıyla dolaşım zamanının toplamına eşit olduğu için, devir süresindeki farklılıkların her iki faktörden, yani hem üretim zamanından hem de dolaşım zamanından kaynaklanabileceği açıktır.

Üretim zamanı düşünüldüğünde, burada ilgili olan iki olgu söz konusudur. Birincisi, farklı ürünlerin üretimi için gereken emek süresinde

---

Devreleri" başlıklı, okunması zor olan ama diyalektik yöntemin uygulanmasında kesinlikle üst bir noktayı temsil eden I. Kısmında ele alınan konunun, *Ham Taslak*'ta hiçbir şekilde yer almadığını belirtmemiz gerekir ki bu, dolaşım sürecinin bu metindeki sunuluşunun önemli bir eksiğidir.

3 *a.g.e.*, s. 357 [316].

4 *a.g.e.*, s. 158 [142].

5 Bkz. bu kitapta 24. Bölüm.

6 Bkz. bu kitapta 25. Bölüm.

farklılıklar vardır. İki durum alalım, her ikisinde de günlük olarak kullanılan emek-zaman aynı olsa bile, birinde ürünün tamamlanması bir hafta sürerken diğerinde birkaç aydan önce bitirilemeyebilir. İki ürünün üretimi için gereken emek sürelerindeki bu farklılık,[7] elbette ilgili sermayelerin devir sürelerindeki bir farklılığa işaret etmek zorundadır.[8] İkinci olarak, hâlihazırda karşılaşmış olduğumuz, üretim zamanı ile emek-zaman arasındaki farka değinmeliyiz. Buradaki mesele, üretim sürecinin "emek sürecinin uzunluğundan bağımsız olan ve bizatihi ürünün ve bu ürünün üretiminin niteliğiyle koşullandırılmış olan" aksaklıklar nedeniyle durmasıdır. Bu duraklamalar sırasında, "emeğin nesnesi, uzun ya da kısa bir süre için doğal süreçlerden geçmekte, fiziksel, kimyasal ve fizyolojik değişikliklere uğramak zorunda kalmakta ve bu esnada da emek süreci tamamen ya da kısmen durmaktadır."[9] Bu durumda üretim zamanı emek-zamandan daha uzundur ve sermayenin devir süresinin "emek-zamandan ibaret olmayan üretim zamanının uzunluğuna göre"[10] artacağı açıktır. Son olarak da, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, üretken sermayenin varoluşunun maddi biçimlerinin çeşitlenmesinden doğan ve sermaye devrinin önemli değişikliklere maruz kalmasıyla sonuçlanan, sabit ve dolaşan sermaye ayrımı gelir.

Yine de daha önemli olan şey, devir sürelerinde dolaşım aşaması sırasında oluşan çeşitlenmelerdir. Gördüğümüz gibi, "dolaşım ne kadar hızlı, dolaşım zamanı ne kadar kısa olursa, aynı sermayenin üretim sürecini yinelemesi de o kadar sık olur. Dolayısıyla sermaye devirlerinden oluşan belli bir döngüde, yaratılan değerler (ve artı-değerler) toplamı... *emek-zamanla doğru orantılı, dolaşım zamanıyla ters orantılıdır*...toplam değer, sermayenin devir sayısıyla çarpılan emek-zamana eşittir." Ya da sermayenin yarattığı değer, artık sadece üretim sürecinde kullanılan emek tarafından değil, "üretim sürecinin katsayısıyla, yani sürecin belli bir zaman dilimi içersinde ne sıklıkla yinelendiğini gösteren sayıyla be-

7 "Bir işgününden söz ettiğimizde, emekçinin emek gücünü günlük olarak harcamak ve her gün çalışmak zorunda olduğu emek-zamanın uzunluğunu kastediyoruz. Ama çalışma süresinden bahsettiğimizde, belli bir sanayi dalında, tamamlanmış bir ürünün üretimi için gerekli, birbiriyle bağlantılı işgünlerinin sayısını kastediyoruz. Bu durumda her işgününün ürünü, üzerinde günbegün çalışılacak ve ancak uzun ya da kısa bir çalışma süresinin sonunda tamamlanmış biçimini alacak olan, yalnızca kısmi bir üründür, tamamlanmış bir kullanım-değeridir." (*Kapital II*, s. 234 [210])

8 Bkz. *Kapital II*, Bölüm XII.

9 *a.g.e.*, s. 242 [217].

10 *a.g.e.*, s. 243 [218].

lirlenmiş görünür."[11] Yine de bundan, aynı büyüklük, aynı organik bileşim ve aynı artı-değer oranına sahip sermayelerde bile, devir süresinin uzunluğunun çok farklı olabileceği, dolayısıyla (*Ham Taslak*'ta belirtildiği gibi) bu anlamda dolaşım zamanının "bizzat üretimin bir uğrağı" olduğu, "daha doğrusu üretimin bir sınırı olarak göründüğü"[12] sonucu çıkar. Ama bu bölümün asıl konusu, farklı bir şey, yani kapitalist üretim biçiminin, dolaşım ve dolaşım zamanının zorunluluğunun açığa çıkardığı yeni bir çelişkisidir.

Sermayenin, "doğası gereği, sermaye olma özelliğini, yinelenen üretim süreci içersinde sürekli sermaye olarak işlev görmesiyle koruduğunu"[13] görmüştük. Sonuç olarak, "sürecin *sabit sürekliliği*, engelsiz ve akıcı bir tarzda bir biçimden diğerine ya da sürecin bir aşamasından diğerine geçişi, daha önceki tüm üretim biçimlerine kıyasla sermayeye dayalı üretimin çok daha temel bir koşulu olarak görünür."[14] Elbette üretimin bu sürekliliği, en iyi şekilde, dolaşım zamanına hiç gerek duyulmasaydı sağlanabilirdi. Ama sermayenin "farklı dolaşım aşamalarından, bir kavramın zihinde düşünce hızıyla bir diğer kavrama dönüşmesinde olduğu gibi hemen değil, zaman içinde birbirinden ayrı durumlar olarak geçmesi" sermayenin doğasına içkin olduğu için, bu gerçekte imkânsızdır. "Sermaye, bir kelebek gibi, kozasını terk etmeden önce orada zaman geçirmek zorundadır. Bu yüzden, bizzat sermayenin doğasından kaynaklanan üretim koşulları, birbirleriyle çelişirler."[15] Bunlara uygulamada (kredi görmezden gelinirse) ancak "sermayenin kendisini, biri *tamamlanmış* ürün olarak *dolaşan*, diğeri ise *üretim süreci içersinde kendini yeniden üreten* kısımlara bölmesiyle" uzlaştırılabilir. Bu kısımlar sırayla birbirini izler; bir kısım Ü aşamasına (üretim sürecine) geri dönerken, diğeri onu terk eder. Bu süreç, günlük olarak gerçekleştiği gibi, daha uzun aralıklarla da gerçekleşebilir...Bütün sermaye ve toplam değer her iki kısım da üretim sürecini ve dolaşım sürecini geçtiği anda ya da ikinci kısım yeniden dolaşıma girdiği anda yeniden üretilmiş olur. Çıkış noktası, bu yüzden bitiş noktasıdır. Dolayısıyla sermayenin devri, sermayenin büyüklüğüne ya da...daha ziyade her iki kısmın *genel toplamına* bağlıdır. Ancak genel toplam yeniden üretildiği zaman, tüm *devir* tamamlanmış

11 *Grundrisse*, s. 627 [Cilt 2, 109].
12 *a.g.e.*, s. 628 [Cilt 2, 109].
13 *a.g.e.*, s. 403 [Cilt 1, 304].
14 *a.g.e.*, s. 535 [Cilt 2, 27].
15 *a.g.e.*, s. 548-49 [Cilt 2, 39].

olur; aksi halde sürekli dolaşan kısmın oranına bağlı olarak yalnızca 1/2, 1/3, 1/x kısmı tamamlanır."[16]

Marx şöyle devam eder: "Şimdi soru, sermayenin hangi kısmının (tüm yıl boyunca) sürekli olarak üretimde kullanılabileceğidir." "Bu meselenin çok basit bir denkleme[17] indirgenebilmesi gerekir ki ileride buna geri döneceğiz...Yine de şu kadarı açıktır. Üretim zamanına *üz*, dolaşım zamanına *dz* diyelim. Sermaye de S olsun. *S*, aynı anda hem üretim aşamasında hem de dolaşım aşamasında olamaz. Dolaşımdayken üretime devam edecekse, o zaman biri üretim aşamasında iken diğeri dolaşım aşamasında olan ve sürecin sürekliliğinin *a* parçasının ilk, *b* parçasının da sonraki yön içinde konularak sürdürüldüğü iki kısma ayrılmalıdır. Her zaman üretimde olan kısım *x* olsun; o zaman *x = S-b'dir* (*b* sermayenin daima dolaşımda olan kısmı olsun)...Eğer *dz*, dolaşım zamanı = *0* olursa, o zaman *b* de aynı şekilde = *0* ve *x = S* olurdu. *b* (sermayenin dolaşımdaki kısmı) : *S* (toplam sermaye) = *dz* (dolaşım zamanı) : *üz* (üretim zamanı) ; *b: S = dz : üz* ; yani dolaşım zamanının üretim zamanına oranı, sermayenin dolaşımdaki kısmının toplam sermayeye oranıdır."[18]

Yine de sermayenin kısımlara bölünmesiyle elde edilebilen şey, toplam sermayenin üretim sürecini dolaşım süresi kadar kesintiye uğratmak zorunda olmaması – sürecin sürekliliğinin korunmasıdır. (Durum bu olmasaydı, sermaye-değerin tümü önce para sermaye, sonra üretim sermayesi, sonunda da meta sermaye şeklinde işlev görmek zorunda olsaydı, o zaman üretim durmaksızın devam ettirilebileceği yerde, "sıçramalarla" gerçekleşecek ve "dolaşım sürecinin iki aşamasının[19] hızlı ya da yavaş geçmesine bağlı olarak, ancak rastlantısal dönemlerde yenilenecekti" [20] ki bu durum, kapitalist üretimin teknik temeli tarafından çoktan saf dışı bırakılmıştır.) Buna rağmen, sermayenin kısımlara bölünmesi, her kapitalist girişimde sermayenin bazı kısımlarının boşta kalmasının ve bu yüzden de değerlenmesinin engellenmesinin önüne geçemez.[21] Sermayenin, iletişimi geliştirerek, kredi sistemleri geliştire-

16 *a.g.e.*, s. 661 [Cilt 2, 139].

17 Bkz. *Kapital II*, Bölüm XV (Devir Zamanının Yatırılan Sermayenin Büyüklüğü Üzerindeki Etkisi).

18 *Grundrisse*, s. 666 [Cilt 2, 142].

19 Kastedilen aşamalar şunlardır: P-M ya da daha doğrusu P-EG ve P-ÜA (Emek-gücü ve üretim aracı satın alımı) ve M'-P' (üretimde büyüyen sermaye-değerinin, başlangıçtaki para biçimine yeniden dönüşümü).

20 *Kapital II*, s. 105 [97].

21 "Devirin artı-değer ve sonuçta kâr üretimi üzerindeki etkisi...kısaca özetlenecek olursa, devir için gereken zamana bağlı olarak, sermayenin tümü, aynı zamanda üretimde

rek dolaşım zamanını azaltma, yani "dolaşım zamanı olmadan dolaşım" yapma yönündeki zorunlu eğilimi bundan kaynaklanır. Bu konuya, 27. Bölüm, "Faiz ve Kredi Üzerine Parçalar"da geri döneceğiz.

Sermayenin devir süresi, hem emek-zamanı hem de dolaşım zamanını içerdiği için, birincisinin yaptığı katkıyı ikincisine atfetmekten, böylece sermayeye "kendi üretim sürecinden ve dolayısıyla kendisine dolaşım alanından akan emeğin sömürülmesi sürecinden bağımsız, kendi kendini değerlendirebilen gizemli bir kaynak"[22] atfetmekten daha kolay bir şey yoktur. Bu görüş, hem kapitalistlerin kendilerinin hem de kapitalist düşünce tarzına yakalanan burjuva iktisatçılarının yanılsamalarının çoğunun temelini oluşturur.

kullanılamaz; sermayenin bir kısmı daima ya para-sermaye ya da ham maddeler veya bitmiş ama henüz satılmamış meta sermaye ya da alacak bakiyesi şeklinde atıl durur; faal üretimde, yani artı-değerin üretimi ve mülk edinilmesi sürecinde sermaye, daima bu miktar kadar eksiktir; üretilen ve mülk edinilen artı-değer daima aynı miktarda azalmıştır'" (*Kapital III*, s. 70 [67]. Bu bölüm aslında Engels tarafından yazılmıştır.)

22 *Kapital II*, s. 128 [117]. (Krş. *Grundrisse*, s. 640 [Cilt 2, 120-1])

24. Sabit ve Döner (Akışkan) Sermayenin Karakteristik Biçimleri

1.

Kapital'in III. Cilt'ine yazdığı önsözde Engels, Marx'ın "yalnızca araştırdığı yerlerde tanım yapmak istediği" ve genellikle "Marx'ın yapıtlarında, değişmeyen, hazırlop, her zaman için geçerli tanımlar bulunabileceği" yönündeki yaygın bir yanlış anlamaya değinir. Engels, şöyle devam eder: "Nesneler ve bunların karşılıklı ilişkileri sabit değil, değişken olarak anlaşıldığında, benzer şekilde bunların zihinsel imgelerinin, fikirlerin de değişime ve dönüşüme tabi olacağı ve bunların katı tanımlar içersine hapsedilmiş olmayıp, tarihsel veya mantıksal oluşum süreçleri içersinde geliştikleri apaçıktır."[1]

Bu düşüncenin doğruluğu, belki de en iyi ve en açık şekilde Marx'ın sabit ve döner sermaye arasında yaptığı kavramsal ayrımın analizinde görülebilir. Yinelemek gerekirse, üretim süreci içersinde, yani nesnelleşmiş emekle canlı emek arasındaki ayrımın tek ayrım olduğu yerde, sermayenin temel amacı değerlenmeydi. Canlı emek, sermayenin kendi değerini hem korumasının hem de arttırmasının tek aracıydı. Sonuç olarak

1 *Kapital III*, s. 13-14 [20]. Krş. *Kapital II*, "Sabit ve Döner Sermaye Teorileri" başlıklı Bölüm XI (s. 230 [196]): "Burada sorun, şeylerin uygun hale getirilmeleri gereken tanımlarla ilgili bir sorun değildir. Biz burada, belli kategoriler içerisinde ifade edilmeleri gereken belli işlevlerle ilgileniyoruz."

analiz, sermayenin değerlenmesi açısından çok önemli olan değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayırımla sınırlanmıştı.[2]

Fakat değerlenme, yalnızca sermayenin yaşam süresi içindeki aşamalardan biridir. Kapitalist üretimin bütünü, üretim aşamasıyla dolaşım aşamasının sürekli birbirini izlemesi olarak anlaşıldığında, üretimle dolaşımın birliğidir. "Bu birliğin kendisi harekettir, süreçtir" ve bu hareketin öznesi, "hareketin farklı aşamalarına egemen olan...onun içersinde kendisini koruyan ve çoğaltan değer"[3] olarak sermayedir. "Bir uğraktan diğerine geçiş belirli bir süreç olarak ortaya çıkar, ama bu süreçlerin her biri bir diğerine geçiştir. Bu yüzden sermaye, her uğrakta sermaye olan, süreç-halindeki-değer olarak konulur. Böylece sermaye, *döner sermaye*[4] olarak konulur; her uğrağında sermayedir ve bir uğraktan diğerine geçerek dolaşır." Bu bakış açısından "tüm sermaye aslında döner sermayedir, dolaşımın ürünü olduğu kadar dolaşımın üreticisidir..."[5] Bu nedenle "döner sermaye ilk başta *belirli* bir sermaye biçimi değildir...yukarıda tanımlanan hareketin öznesi olarak, kendini değerlendirme sürecinin kendisi olarak *sermayenin* kendisidir."[6]

Yine de sermaye, yalnızca üretim ve dolaşımın birliği değil, ayrıca "eşit şekilde bunların *farkı* ve aslında zaman ve mekânda belirginleşen farkıdır." Dolayısıyla "dolaşımın bütünü olarak"[7] sermaye "*döner sermaye*" ise, "bir aşamadan diğerine geçiş" ise, o aynı zamanda her aşamada, bütün bir hareketin öznesi olarak kendisinin olumsuzlaması olan belli bir yönüyle konulur, belirli bir biçimle sınırlanır...Döner-olmayan sermaye. *Sabit* sermaye, fiili olarak sabitlenmiş, içinden geçmek zorunda olduğu belli farklı yönlerin, aşamaların biri içinde *sabitlenmiş* sermaye. Yani sermaye "bu aşamaların birinde ısrar ettiği" sürece "bu aşama, akıcı bir geçiş olarak ortaya çıkmaz ve (her bir aşamanın kendi süresi vardır),

2 "Yukarıda sermayeyi değişmeyen ve değişen değer olarak böldük; üretim aşamasındaki, yani dolaysız değerlenme süreci içersindeki sermaye göz önüne alındığında bu her zaman doğrudur." (*Grundrisse*, s. 649 [Cilt 2, 129])

3 *a.g.e*, s. 620 [Cilt 2, 102].

4 Marx'ın burada kullandığı orijinal terim, "*capital circulant*" terimidir. *Kapital II*, s. 156'da [141] "*circling capital*" [dönen sermaye] ifadesi kullanılmıştır: "dönen sermaye-değerin... geri dönmesi..."

5 *Grundrisse*, s. 536 [Cilt 2, 28-9]. Krş. *Kapital II*, s. 161 [145]: "Bütün sermaye-değerlerin sürekli dolaşımda olduğunu ve bu anlamda bütün sermayelerin döner sermaye olduğunu genel olarak görmüştük."

6 *Grundrisse*, s. 620 [Cilt 2, 103].

7 "Dolaşım" sermayenin bütün aşamalarından geçmesinin hareketi olarak anlaşılmalıdır. (Krş. *Grundrisse*, s. 517 [Cilt 2, 12]: "Eğer şimdi dolaşımı ya da bir bütün olarak sermayenin dolaşımını düşünürsek...")

o döner değil, sabit sermayedir. Sermaye üretim sürecinde kaldığı sürece dolaşım yeteneğinden yoksundur ve aslında değersizleşir. Dolaşımda kaldığı sürece üretim yeteneğinden yoksundur; artı-değer koyamaz, sürece sermaye olarak giremez. Pazara getirilemediği sürece ürün olarak sabitlenir. Pazarda kalmak zorunda olduğu sürece meta olarak sabitlenir. Son olarak, eğer üretim koşulları koşul biçiminde kalır ve üretim sürecine girmezse yine sabitlenmiş ve değersizleşmiş olur. Sermaye, tüm bu aşamalardan geçen özne olarak, hareket halindeki birlik olarak, dolaşım ve üretimin süreç-halindeki-birliği olarak, *döner* sermayedir; bu aşamalardan herhangi birinin içinde sınırlanmış olarak, kendi *bölümleri içinde* konulmuş olarak bulunan sermaye, *sabitlenmiş* sermaye, *bağlanmış* sermayedir. Döner sermaye olarak kendisini sabitler, sabitlenmiş sermaye olarak da dolaşır." Bu nedenle döner ve sabit sermaye arasındaki ayrım "başlangıçta sermayenin kendisini, önce sürecin birliği olarak, sonra da kendi aşamalarından biri olarak iki yönden koymasından başka bir şey değildir."[8] Sermaye üretimle dolaşımın birliğini ifade ettiği kadar bunların farklarını da ifade ettiği ve hem süreklilik hem de bu sürekliliğin kesintiye uğraması, "dolaşan, süreç halindeki sermayenin niteliğine"[9] içkin olduğu için, her iki yön de mutlak olarak gerçektir (*reell*).

Toplam sermaye hareketinin incelemesinden ortaya çıktıkları kadarıyla "döner" ve "sabit" sermaye kavramları hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Açıktır ki buradaki mesele, "sermayenin iki belirli türü" değil, *"aynı sermayenin farklı karakteristik biçimleridir."*[10] *"Tek ve aynı sermaye,* daima her iki halde de görünür; bu onun bir kısmının bir aşamada, diğer kısmının ise öteki aşamada; bir kısmının bağlanmış, diğer kısmının döner sermaye olarak görünmesiyle ifade edilir; buradaki döner sermaye, onun *üretim aşamasına* karşıt olarak *asıl dolaşım aşamasında* olması anlamında değil, daha ziyade bulunduğu aşama içinde *akışkan* olması, bir süreç-halindeki-aşama, bir sonraki aşamaya geçişte bir aşama olması, bu aşamalardan birinde takılıp kalmaması ve dolayısıyla kendi toplam süreci içinde gecikme olmaması anlamındadır. Örneğin, sanayici kullanabileceği sermayenin yalnızca bir kısmını...üretimde kullanır, çünkü diğer kısmın dolaşımdan geri gelmesi belli bir süre gerektirir. O zaman üretim sürecinde hareket eden kısım döner kısımdır; dolaşımda-

8 *a.g.e.*, s. 620-21 [Cilt 2, 103-4]. Bu argümanların bir yansıması *Kapital II*, s. 47'de [41] bulunabilir.

9 *Grundrisse*, s. 663 [Cilt 2, 141].

10 *a.g.e.*, s. 621-22 [Cilt 2, 104].

ki kısım ise hareketsizleşmiş kısımdır...elbette bazen biri bazen de ötekisi bu aşamada bulunur...ama sanayicinin toplam sermayesi daima bu iki yön içinde konulmuştur."

Ancak "değerlenme sürecinin doğasından kaynaklanan bu sınır... koşullara göre değiştiği ve sermaye 'dolaşmakta olan' biçimindeki uygun karakterine az çok yaklaşabildiği için; sermayenin bu iki yöne ayrışması...onun azami değerlenme eğilimiyle çeliştiği için, sermaye sabitleşme aşamasını kısaltmak üzere hileler bulur; aynı zamanda da sermayenin her iki hali eşzamanlı olarak bulunmak yerine, *birbirlerinin yerini alır*. Bir dönemde süreç tamamıyla akışkan görünür – bu, sermayenin en üst düzeyde değerlendiği dönemdir; birincisine bir tepki olan diğer dönemde ise, öteki uğrak kendisini daha şiddetli biçimde ortaya koyar – bu, sermayenin en üst düzeyde değersizleştiği ve üretim sürecinin kesintiye uğradığı dönemdir. Bu iki yönün de yan yana göründüğü uğrakların kendisi yalnızca bu şiddetli geçiş ve devirler arasındaki ara dönemleri oluşturur." Marx tam da bu noktada "döner ve sabit sermayenin bu yönlerinin, genel olarak sermayenin *özgül karakteristik biçimleri* olarak anlaşılmasının son derece önemli olduğunu, çünkü burjuva ekonomisinin pek çok görüngüsünün, örneğin ekonomik döngü döneminin...yeni ortaya çıkan taleplerin etkisinin, hatta altın ve gümüş üreten yeni ülkelerin genel üretim üzerindeki etkisinin [başka türlü] anlaşılamayacağını"[11] belirtir. Bu yüzden "Avustralya altınının ya da yeni keşfedilmiş bir pazarın verdiği itkiden söz etmek anlamsızdır. Yani sermayenin doğasında asla tamamen kullanılmamak, yani kısmen *sabitleşmiş* kalmak, değersizleşmek, üretkensizleşmek olmasaydı, o zaman hiçbir itki onu daha fazla üretmeye yöneltemezdi."[12]

2.

Yine de "sabit" ve "döner" sermaye arasındaki bu ayrım, asıl dolaşım sürecine, sermayenin üretim aşamasının dışındaki hareketine döndüğümüzde yetersiz kalır. Burada sermayeyi oluşturan farklı kısımların farklı şekillerde dolaştığını, dolayısıyla farklı devir süreleri geçirdiklerini görürüz. Bu yüzden emek araçları (makineler vs.) gerçek üretim alanını asla terk etmez; bunların yalnızca art arda ve azar azar ürüne geçirdikleri değerleri dolaşır. Ama geri kalan üretim araçları (ham madde ve yardımcı

11 *a.g.e.*, s. 622-23 [Cilt 2, 104]
12 *a.g.e.*, s. 623 [Cilt 2, 105].

malzemeler)[13] ve emek-gücü satın almak için yatırılan değişen sermaye, çok farklı bir tarzda dolaşıma girerler. Bu farklı dolaşım biçimleri, üretim araçlarının "sabit," emek-gücünün ise "döner" ya da "akışkan" sermaye biçimini almasına yol açar.

Bu yüzden, şimdiye kadar sabit ve döner sermaye, "bize sadece sermayenin geçici farklı yönleri olarak...bir ve aynı sermayenin çeşitli devir aşamalarında birbirinin yerini alan biçimleri olarak görünmesine" rağmen, "bunlar şimdi sermayenin iki tikel varoluş biçimi," iki tikel türü içinde "katılaşmışlardır." "Belirli bir üretim dalındaki sermaye incelendiğinde, sermaye bu iki kısma bölünmüş ya da belli oranlarda sermayenin bu iki türüne ayrışmış olarak görünür."[14] "Sabit ya da döner olmak, sermaye olmanın bir yönü dışında, sermayenin *tikel* bir yönü olarak görünür. Fakat," diye vurgular Marx, sermaye, bu sermaye bileşenlerinin özgül kullanım-değeriyle bağlantılı olan "bu tikelleşmeye doğru ilerlemek zorundadır."[15]

Sermayenin üretim alanındaki yazgısı üzerine incelememiz, çeşitli üretim öğeleri arasındaki maddi farklılıklara ancak fiili emek süreci bağlamında bakılması, emek araçları, emeğin gereksindiği malzeme ve canlı emek arasında ayrım yapmak zorunda olmamız anlamına gelmişti. Tersine, değer yaratımı sürecinde sermayeyi oluşturan ve üretimin öğelerini temsil eden kısımlar, sadece değer nicelikleri olarak göründüler ve bunlar arasında ayrıt edici tek işaret, birinin "değişmeyen," diğerinin ise "değişen" (emek-gücü satın alımına yatırılan sermaye) olmasıydı. Oysa önceden "faktörler arasında salt niceliksel olan ilişki" şimdi akışkan ve sabitlenmiş sermaye kategorileri içinde "sermayenin kendi içindeki niteliksel bölünmesi olarak, onun toplam hareketinin (devrinin) bir belirleyeni olarak görünmektedir."[16] Çünkü bir sermaye ancak üretim süreci

13 Ama "yardımcı maddeler, ham maddeler, son halini almamış ürünler vb. gibi tam anlamıyla emek aleti olmayan bir üretim aracı, eğer aktarılan değer ve dolayısıyla değerinin dolaşım biçimi bakımından emek aleti gibi hareket ediyorsa, o zaman eşit derecede sabit sermayenin maddi bir taşıyıcısı, bir varoluş biçimidir." (*Kapital II*, s. 164 [147])

14 *Grundrisse*, s. 702 [Cilt 2, 172]. Marx *Ham Taslak*'ta "sermayede olduğu gibi insan bedeninde de farklı öğeler aynı yeniden üretim oranında değişilmezler, kan kaslardan, kaslar, bu bakımdan insan bedeninin sabit sermayesi olarak görülebilecek kemiklerden daha hızlı yenilenir" diye belirtir (*a.g.e*, s. 670 [Cilt 2, 147])

15 *a.g.e*, s. 645 [Cilt 2, 126]. Krş. *Grundrisse* s. 275'te [Cilt 1, 194] Marx'ın planı, "(2) Sermayenin tikelleşmesi (a) döner sermaye, sabit sermaye."

16 *a.g.e*, s. 692 [Cilt 2, 166]. ("Sermayenin kendi içinde sadece fiziksel yönü bakımından bölünmesi, şimdi onun kendi biçimine dahil olmuştur ve onu farklılaştıran şey olarak görünür."

içersinde fiziksel olarak emek aracı biçimini aldığı sürece "sabittir." Bu, sermayenin ürüne değer bıraktığı ve böylece özgün bir tarzda devrettiği anlamına gelir. "Değerin içinde barındığı ya da şimdi sermayenin bedeni olarak görünen *kullanım-değerinin tikel doğası,* burada bizzat sermayenin *biçim* ve hareketinin bir *belirleyeni* olarak, bir sermayenin karşısında diğerine tikel bir özellik veren, onu tikelleştiren şey olarak görünür"[17] Yani, kullanım-değeri kendisini bir kez daha "ekonomik bir kategori olarak" koyar. Ama bu meseleyi bu kitabın I. Kısmında (ekonomide kullanım-değerinin rolü üzerine bölümde) zaten ayrıntılarıyla ele almıştık ve orada söylediğimiz her şey burada da geçerlidir.

3.

Burada, "sabit" ve "akışkan" sermaye arasındaki kavramsal ayrımın *Ham Taslak*'ta nasıl geliştirildiğini ayrıntılı şekilde göstermeye gerek yoktur, çünkü Marx'ın bu konu hakkındaki incelemesinin sonuçlarını çok daha tamamlanmış biçimiyle *Kapital*'in II. Cilt'inde bulabiliriz. Sonuçta burada kendimizi *Ham Taslak*'taki anlatımın *Kapital*'dekinden ayrıldığı ya da daha eski olan bu elyazmasının, *Kapital*'in kendisinde arka planda kalan yönleri vurguladığı noktalarla sınırlayacağız.

Öncelikle *Ham Taslak*'ta yer alan ama daha sonraki çalışmada yer verilmeyen bölümlere bakalım. *Ham Taslak*'a göre, döner sermaye ilk olarak ham maddelerden ve yardımcı maddelerden, ikinci olarak da işçiler için sağlanan gereçlerden [*approvisionnement*], yani işçinin geçim araçlarından oluşur.[18] Geçim araçları, gerçek ya da "büyük ölçekli" sermaye dolaşımından ayrı olarak, "küçük ölçekli" dolaşımın konusudur.[19] "Sermayenin sürekli dolaşan, bir kez bile yeniden üretim sürecine girmeyen, ama sürekli ona eşlik eden kısmı budur...İşçinin *geçim aracı* üretim sürecinden ürün olarak, sonuç olarak çıkar; ama bu niteliğiyle asla üretim sürecine

17 *a.g.e,* s. 646 [Cilt 2, 127].

18 "...Cherbuliez'nin dediği gibi, işçilere gereç sağlamak [*approvisionnement*], işçinin işçi olarak yaşaması ve yeni bir ürün yaratılmadan önce üretim sırasında da yaşayabilmesi için önvarsayılan ürünler"e gönderme yapar. Bu, işçilerin "[kendileri ile kapitalist] arasındaki değişim eyleminde, kapitalisten aldığı tüketim maddelerinin, kullanım-değerlerinin biçimi içinde temsil edilen paradır." (*a.g.e,* s. 299-300 [Cilt 1, 213])

19 "Toplam süreç olarak dolaşım içersinde, büyük ölçekli ve küçük ölçekli dolaşım arasında ayrım yapabiliriz. Büyük ölçekli dolaşım, sermayenin üretim sürecinden çıktığı andan başlayıp yeniden üretim sürecine girene kadar geçen tüm süreyi kapsar. Küçük ölçekli dolaşım ise süreklidir ve üretim süreci ile eşzamanlı olarak aralıksız sürer. Sermayenin, ücret olarak ödenen, emek kapasitesi karşılığında değişilen kısmıdır." (*a.g.e,* s. 673 [Cilt 2, 150])

girmez...çünkü doğrudan işçinin tüketimine girer ve doğrudan tüketim için değişilir. Dolayısıyla, ham maddeden ve emek aletinden ayrı olarak işçinin geçim aracı, en mükemmel döner sermayedir."[20]

Ham Taslak'ta söylenen budur. Peki *Kapital*'in II. Cilt'inde aynı soru nasıl yanıtlanmıştır? Elbette Marx, *Kapital II*'de ayrıca "kapitalistin, emek gücünü kullanmak için işçiye ödediği paranın, işçinin gerekli geçim araçlarının genel eşdeğerinin biçiminden daha az ya da daha çok olmadığını" vurgular. "Bu bakımdan, değişen sermaye öz olarak geçim araçlarından oluşur." Ama "kendi emek gücü karşılığında aldığı parayı, yeniden emek gücüne dönüştürmek ve hayatta kalmak için geçim araçlarına çeviren, işçinin kendisidir." Tersine, kapitalistin satın aldığı ve üretim sürecinde tükettiği şey, "işçinin geçim araçları değil emek gücünün kendisidir." "Bu nedenle sabit sermayenin karşısında kesinlikle döner sermaye niteliği elde eden şey, işçinin geçim araçları değildir. Onun emek gücü de değildir. Bu daha ziyade, üretken sermaye değerinin emek gücüne yatırılan ve kendi devir biçimi sayesinde, sabit sermayeyi oluşturan kısımların bazılarıyla ortak, bazılarıyla da karşıt olan bu niteliğe bürünen kısmıdır."[21] (Yani, bu niteliğe bürünür, çünkü değerin bu kısmı ve benzer şekilde yardımcı maddelerin ve ham maddelerin değeri de her seferinde tamamıyla ürünün değerine dahil olur ve bu nedenle de tamamıyla ondan geri alınmalıdır.)

Buna ek olarak, *Kapital* yine de burjuva iktisatçıların, işçinin geçim araçlarını sabit sermayenin karşısında "döner" sermaye olarak nitelendirmelerine yol açan nedenleri araştırır. Bunlar öncelikle bu iktisat ekolünün sınıfsal niteliğinden, "kâr yapmanın sırrı"nı derinlemesine incelemekten içgüdüsel olarak kaçmalarından kaynaklanır. "Genel olarak söylenirse, yatırılan sermaye üretken sermayeye çevrilir, yani kendileri de geçmiş emeğin ürünleri olan üretim öğelerinin biçimini alır. (Bunların arasında emek gücü de yer alır.)...Şimdi, eğer sermayenin değişen kısmına çevrilmiş olan emek gücünün kendisinin yerine işçinin geçim araçlarını alırsak, bu araçların...değer oluşumu düşünüldüğü sürece birbirlerinden farklı olmayacakları açıktır. Geçim araçları kendi kendilerine değerlerini genişletemezler ya da bu değere herhangi bir artı-değer

20 *a.g.e*, s. 675 [Cilt 2, 151]. Bu pasaj şöyle sonlanır: "Tüketimin, sermayenin dolaşımına doğrudan dahil olduğu tek uğrak burasıdır...Böylece burada, sermayenin canlı emek kapasitesiyle ve bunun sürdürülmesinin doğal koşullarıyla ilişkisi yoluyla, doğrudan bireysel tüketime giren ve orada doğrudan tüketilmesi gereken kullanım-değerleri bakımından da belirlenmiş olan döner sermayeyi buluruz." (*a.g.e*, s. 675-76 [Cilt 2, 152])

21 *Kapital II*, s. 168-69 [151-2].

katamazlar. Bunları değeri, tıpkı üretken sermayenin diğer öğelerinde olduğu gibi, yalnızca ürünün değerinde yeniden ortaya çıkabilir. Ürünün değerine, kendi sahip oldukları değerden daha fazla bir değer ekleyemezler." Dolayısıyla "emek gücüne yatırılan değer yerine, emekçinin geçim araçları için harcanan değerin, üretken sermayenin döner kısmı olarak" nitelendirilmesiyle, "değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ayrımın anlaşılması ve böylece de genel olarak kapitalist üretim sürecinin anlaşılması olanaksız hale gelir. Ürünün maddi yaratıcıları için harcanan değişmeyen sermayenin tersine, sermayenin bu kısmının değişen sermaye olarak belirlenmesi, sermayenin emek gücüne yatırılan kısmının, sermayenin devrini ilgilendirdiği ölçüde, üretken sermayenin döner kısmına ait olduğu belirlenmesinin altında gömülü kalır."[22]

Ama Marx *Ham Taslak*'ta her yerde, işçinin geçim araçlarını ya da *approvisionnement*'unu hâlâ döner sermayenin bir bileşeni olarak ele alır! Elbette Marx değişen ve değişmeyen sermaye kavramlarını ilk kez *Ham Taslak*'ta geliştirdiği ve böylece artı-değer teorisine son biçimini verdiği için, bu hatanın yukarıda bahsettiğimiz açıklaması burada hiçbir rol oynayamazdı. Dolayısıyla hatanın kaynağı başka yerde olmalıdır. Bize göre, bu hata, *Kapital*'in II. Cilt'inde geliştirilen bakış açısının, yani akışkan ve sabit sermaye arasındaki ayrım söz konusu olduğunda sorunun, özellikle "ürün ve değer yaratımı sürecinde üretken sermaye içinde bulunan ve daha sonra sermayenin devri ve yeniden üretiminde farklılıklara yol açan farklılıklar"la[23] ilgili olduğunun ihmal edilmesi ya da yetersiz vurgulanmasından doğmaktadır. Bir başka deyişle, Marx *Ham Taslak*'ta bir bakıma daha sonraları Adam Smith'i suçlamasına neden olan hatanın aynısını yapar, yani "sabit sermayeden ayrı olarak döner sermayeyi, dolaşım alanıyla ilgili sermaye biçimleriyle, dolaşım sermayesiyle karıştırır[24]...Bu nedenle meta-sermaye ile üretken sermayenin döner kısmını

22 *a.g.e*, s. 216-18 [194-5], Krş. *a.g.e*, s. 225-26 [202-03]: "Ücretlere yatırılan sermayenin gerçek özü, emeğin kendisidir, kapitalistin ölü, nesnelleşmiş emek karşılığında değiştiği ve sermayesinde somutlaştırdığı, etkin, değer yaratıcı emek gücüdür, canlı emektir, ancak bu emek sayesindedir ki kapitalistin elindeki değer, kendi kendini değerlendiren değere dönüşür...Ama bunun tersine, eğer döner sermayenin, değişmeyen sermayenin bir kısmı (ham ve yardımcı maddeler) ile ortak olan ikincil tanımı, sermayenin emek gücüne yatırılan kısmının asıl tanımı haline getirilirse...o zaman sermayenin ücretlere yatırılan kısmının da aynı şekilde, maddi olarak, etkin emek gücünden değil, emekçinin ücretleriyle satın aldığı maddi öğelerden oluşması, yani toplumsal meta-sermayenin emekçinin tüketimine dahil olan kısmından, yani geçim araçlarından oluşması gerekir."

23 *a.g.e*, s. 195 [175].

24 "Dolaşım sermayesi" terimi, *Kapital*'in II ve III. Cilt'lerinde "dolaşım sürecine ait (meta-

birbirine karıştırır, böyle olunca da toplumsal ürünün meta-biçimini aldığı durumda, işçilerin geçim araçlarının...meta-sermayeden karşılanması kaçınılmazdır"[25] (ve bu bakış açısından bakıldığında, "döner" sermayeye ait görünür.)[26]

4.

Şimdi de *Kapital*'den ziyade *Ham Taslak*'ta çok daha dikkatli bir şekilde incelenen ve gelişmiş kapitalist üretim biçiminde sabit sermayenin giderek artan önemiyle ilgili bir yöne geldik.[27]

Bu, emek araçlarının makinelere ya da makine sistemine dönüşmesiyle ilgili bir meseledir. Marx *Ham Taslak*'ta şöyle yazar: "Emek aracı, terimin asıl anlamıyla bir emek aracı olarak kaldığı sürece, örneğin sermaye tarafından doğrudan, tarihsel olarak benimsenen ve sermayenin değerlenme sürecine içerilen emek aracı olarak kaldığı sürece, şimdi yalnızca maddi yönü bakımından bir emek aracı olarak değil, aynı zamanda sermayenin toplam süreci tarafından belirlenen tikel bir varlık biçimi olarak, *sabit sermaye* olarak ortaya çıkarak yalnızca biçimsel bir değişim geçirir." Yine de emek aracı salt biçimsel değişikliğe uğramakla kalmaz: "*Bir kez sermayenin üretim süreci içersine alındıktan sonra*, emek aleti çeşitli başkalaşımlar geçirir; bunun doruk noktası *makine*, daha doğrusu *otomatik makine sistemidir.*"[28] Üstelik makine biçiminde, daha çok da

---

sermaye ve para-sermaye) biçimleri içindeki sermaye-değeri" anlamında kullanılmıştır. "Para-sermaye ve meta-sermaye ne kadar sermaye olarak işlev görürlerse görsünler, dolaşımları ne kadar kesintisiz olursa olsun, üretken sermayenin dolaşan kısımlarına dönüşene kadar, sabit sermayeden ayrı olarak, döner sermaye haline gelemezler. Ne var ki bu iki sermaye biçimi dolaşım alanında bulundukları için, Politik Ekonomi, göreceğimiz gibi, Adam Smith'ten beri, bunları üretken sermayenin dolaşan kısmı ile bir araya koyma...yanılgısına düşmüştür...Bunlar aslında üretken sermayeye karşıt olarak dolaşım sermayesidirler, ama sabit sermayeye karşıt olarak döner sermaye değildirler." (*Kapital II*, s. 170-71 [153]) "Birçok sermaye," yani rekabet alanının analizine kadar, bu sabit ve döner sermaye kavramları, "bir tüccarın sabit ve döner sermayesi"ne uygulanabilecek kadar geniş bir anlam kazanmazlar. (*Kapital III*, s. 308-10 [237])

25 *Kapital II*, s. 216 [194].

26 Dolayısıyla *Ham Taslak*'ta "bir makine üreticisinin dolaşımdaki ürünleri" hakkında şöyle denmiştir: "Makine üreticisi için bunlar döner sermayedir; bunları (yani makineleri) üretim sürecinde kullanan üretici için ise sabit sermayedir; çünkü bunlar makine üreticisi için ürün, üretici için ise üretim aracıdır." (*Grundrisse*, s. 723 [191]) *Kapital*'de ise bunun tam tersi yazar: "Aynı şekilde, makine üreticisinin ürünü olan makine, onun sermayesinin meta-biçimidir ve onun için meta-sermayedir. Bu biçimde kaldığı sürece ne döner ne de sabit sermayedir. Ama kullanım için bir üreticiye satılırsa üretken bir sermayenin sabit bir bileşeni haline gelir." (*Kapital II*, s. 210 [188])

27 Burada bakılan pasajlar, daha önce bu kitapta, 17. Bölüm'de kısmen ele alınmıştır.

28 *Grundrisse*, s. 692 [Cilt 2, 167].

otomatik bir sistem olarak makinelerde "kullanım-değeri, yani emeğin maddi niteliği, sabit sermayeye ve başlı başına sermayeye uygun bir varlığa dönüşür ve sermayenin üretim sürecine alınırken sahip olduğu doğrudan emek aracı biçiminin yerine, bizzat sermaye tarafından konulan ve ona karşılık gelen bir biçim geçirilir." Böylece, ilk kez makinelerde, "nesnelleşmiş emek, maddi olarak canlı emeğin karşısına, yalnızca canlı emeğin mülk edinilmesiyle değil, bizzat gerçek üretim süreci içinde onu kendi boyunduruğu altına alan egemen bir güç olarak çıkar" ve ilk kez "nesnelleşmiş emek, yalnızca ürün ya da emek aracı olarak kullanılan ürün biçiminde değil, bizzat üretici güç biçiminde görünür...Bilgi ve becerinin, toplumsal beynin genel üretici güçlerinin birikimi, emeğin karşısında duran sermayede böylece özümsenir ve dolayısıyla sermayenin bir özelliği olarak ve üretim sürecine asıl üretim aracı olarak girdiği ölçüde de özellikle *sabit sermayenin* bir özelliği olarak görünür. Böylece, *makineler sabit sermayenin* en uygun biçimi olarak, sabit sermaye de...kendi başına *sermayenin en uygun biçimi* olarak görünür."[29] Tam da bu yüzden "sermayeye dayalı üretim biçiminin ulaştığı gelişme aşaması...var olan sabit sermayenin kapsamıyla, ama yalnızca niceliğiyle değil, bir o kadar da niteliğiyle ölçülür."[30]

Ama Marx'ın daha ileride söylediği gibi, sabit sermayenin gelişmesi, başka bir açıdan sermaye üretiminin gelişme derecesi için bir standart olarak hizmet edebilir: "Doğrudan kullanım-değerine, aynı zamanda da doğrudan değişim-değerine yönelen üretimin amacı, tüketilecek olan ürünün kendisidir." Oysa "üretimin, sabit sermaye üretimine yöneltilen kısmı, doğrudan bireysel tüketim nesneleri, doğrudan değişim-değerleri, en azından doğrudan gerçekleştirilebilir değişim-değerleri üretmez. *Dolayısıyla ancak belli bir üretkenlik derecesine ulaşıldığında –böylece üretim zamanının bir kısmı, doğrudan üretime yeterli olduğunda - sermayenin giderek artan bir kısmı üretim araçları üretimine ayrılabilir.* Bu da toplumun

29 *a.g.e*, s. 693-94 [Cilt 2, 167-9]. Oysa sabit sermaye dolaşımının azalan kapasitesine bakhğımızda durum farklıdır. "Sabit sermaye olarak bu özellikte, yani sermayenin akışkanlığını yitirdiği ve onu kendini dönüştürme yeteneğinden yoksun bırakan belli bir kullanım-değeriyle özdeşleştiği nitelikte, gelişmiş sermaye kendini en çarpıcı şekilde ortaya çıkarır." Ama bu bakış açısından bakıldığında sabit sermaye, "değer olarak kullanım-değerinin bütün özgül biçimlerine kayıtsız olan ve bunların her birini eşdeğer cisimleşmeler olarak benimseyebilen ya da çıkarıp atabilen" sermaye kavramına karşılık gelmez, böylece bu açıdan "sermayenin uygun biçimi olarak görünen, sabit sermaye değil, döner sermayedir." Marx şunu ekler: "Bu, geliştirilebilecek hoş bir çelişkidir." (*a.g.e*, s. 679, 694 [Cilt 2, 155, 168])

30 *a.g.e*, s. 715 [Cilt 2, 184].

bekleyebilmesini, yaratılmış olan zenginliğin büyük bir kısmının, (maddi üretim süreci içersinde) *doğrudan üretken olmayan* emek için kullanılmak üzere, hem doğrudan tüketimden hem de doğrudan tüketim için üretimden çekilebilmesini gerektirir...*Göreli artı-değerin büyüklüğünün gerekli emeğin üretkenliğine bağlı olması gibi, sabit sermaye üretiminde kullanılan*, hem canlı hem de nesnelleşmiş *emek-zamanın büyüklüğü de ürünlerin doğrudan üretiminde harcanan emek-zamanın üretkenliğine bağlıdır.*[31] Bu bakış açısından *artı üretim* gibi *artı-nüfus*[32] da bunun için bir koşuldur. Yani, doğrudan üretimde kullanılan zamanın ürünü, bu sanayi dallarında kullanılan sermayenin yeniden üretimi için gerekli olandan oransal olarak daha büyük olmalıdır. *Sabit sermayenin* yarattığı doğrudan ürünler ne kadar *azsa ve* sabit sermaye *doğrudan üretim sürecine* ne kadar az karışırsa, bu *göreli artı-nüfus ve artı-üretim* de o kadar büyük olmak zorundadır; dolayısıyla doğrudan üretim sürecinde doğrudan çalışan makineler yerine, demiryolları, kanallar, su kanalları, telgraf direkleri vb. yapmak gerekir."[33]

Bir başka pasajda ise şöyle denir: "Sabit sermaye üretimi, maddi yönden bile, sermayenin doğrudan yeniden üretimi için gerekli olan, yani daha sonra değer-yaratım sürecinde kullanım-değerlerini temsil eden değerlerin üretimine değil de değer-yaratma araçlarının üretimine (üretimin amacı olarak, bizzat üretimin nesnesinde maddi olarak konulan değerin üretimine) yöneltildiği ölçüde, sabit sermaye üretiminde sermaye, kendisini kendinde bir amaç olarak koyar ve sermaye olarak, döner sermayenin üretiminde olduğundan çok daha güçlü bir şekilde, etkin görünür. Bundan dolayı, bu açıdan da, sabit sermayenin hâlihazırda sahip olduğu ve genel üretim süreci içerisinde sabit sermaye üretiminin ulaştığı boyut, sermayenin üretim biçimine dayalı zenginliğin gelişme ölçüsüdür."[34]

Bunlar, kesinlikle Marx'ın *Kapital*'inin II. Cilt'ini tamamlayan değerli pasajlardır. Ama aslında *Ham Taslak* daha da ileri gider; makinelerin ve genel üretim koşullarının gelişmesinin,[35] artık "insanın kendisinin

31 "Sabit sermaye üretiminde kullanılan emek-zamanın, döner sermaye üretiminde kullanılan emek-zamanla ilişkisi, tıpkı artı emek-zamanın gerekli emek-zamanla ilişkisinde olduğu gibidir." (*a.g.e*, s. 709 [Cilt 2, 178])

32 Yani buradaki artı-nüfus, "yedek sanayi ordusu" anlamında değildir.

33 *Grundrisse*, s.707 [Cilt 2, 176-7].

34 *a.g.e*, s. 710 [Cilt 2, 179].

35 *Ham Taslak*'ta bu "genel" veya "komünal" üretim koşulları, kanallar, demiryolları vb. olarak anlaşılmalıdır.

harcadığı doğrudan emeğin ya da çalışarak geçirdiği zamanın değil, kendi genel üretici gücünün mülk edinilmesinin...üretimin ve zenginliğin muhteşem temeli olarak ortaya çıkması"na yol açacak kadar ileri gittiği bir toplumun, dolayısıyla bizzat değer yasasının ortadan kaybolmak zorunda olduğu bir toplumun resmini çizer. Ama bu konuyu daha sonraya, ("değer yasasının tarihsel sınırı" bölümüne) bırakacağız.

5.

Şimdiye kadar, kapitalist üretim sürecinin sabit sermayenin gelişimiyle birlikte geçirdiği değişiklikleri tartıştık. Peki ama bu gelişmenin, yani makine biçimiyle sınırlı bir şekilde, değerlerin sürekli büyümesinin ve artan öneminin sermayenin dolaşım süreci üzerindeki etkisi nedir?

Yanıt genel olarak şöyledir: "Döner sermaye söz konusu olduğunda yeniden üretim, dolaşım zamanıyla belirlenir; sabit sermaye söz konusu olduğunda ise dolaşım, onun kullanım-değeri olarak, maddi varlığı içinde, üretim eylemi içinde tüketildiği zamanla, yani yeniden üretilmek zorunda olduğu zamanla belirlenir."[36] Fakat bu ayrım, "döner ve sabit sermayeye bölünmüş olan toplam sermayenin *devir zamanında* esaslı bir değişim olduğu" [37] anlamına gelir. Örneğin: (*Ham Taslak*'taki bir hesabı kullanmamız gerekirse) 10.000 sterlinlik bir sermayenin 5.000 sterlini sabit, 5.000 sterlini de döner sermayeden oluşuyorsa ve sabit sermaye beş yılda bir devrederken, döner sermaye yılda bir kez devrediyorsa, o zaman "sabit sermaye ancak 5 yılda yerine konsa bile, 10.000 sterlinlik toplam sermaye 20 ayda devreder. Fakat bu devir zamanı, sermayenin kendi yeniden üretimi için değil...yalnızca üretim sürecinin yinelenmesi için geçerlidir."[38] Elbette bunun nedeni, sermayenin ortalama devirle yerine konulmaması[39] ve kapitalistin aslında beş yıl geçmeden, "üretim sürecine başladığı toplam sermayeye sahip olamamasıdır." Dolayısıyla "*artı-değer üretiminde kapitalistin sermayesi sanki 20 ayda tamamen dev-*

36 *a.g.e*, s. 682 [Cilt 2, 157].
37 *a.g.e.*, s. 683 [Cilt 2, 158].
38 *a.g.e*, s. 718 [Cilt 2, 186].
39 Döner sermaye söz konusu olduğunda bu açıktır: "100'lük bir sermaye yılda 4 kez geri döner ve yılda yalnızca bir kez dolaşan 400'lük bir sermaye gibi yüzde 20 getirirse, bu sermaye yıl sonunda başlangıçtaki gibi 100'dür, diğer sermaye ise kullanım-değerleri üretiminde ve artı-değerin konulmasında 4 kat daha büyük bir sermayenin yaptığını yapsa bile 400'de kalır. Burada devir hızının sermayenin büyüklüğünün yerine geçmesi, değer yaratılmasını olduğu kadar artı-değer yaratılmasını da belirleyen şeyin, kendi başına sermayenin büyüklüğü değil, yalnızca harekete geçirilen artı-emek ve genel olarak emek miktarı olduğunu çarpıcı şekilde gösterir." (*a.g.e*, s. 718 [Cilt 2, 186])

retmiş gibi görünse [bile]*...toplam sermayenin kendisi ancak 5 yılda yeniden üretilir. Devirin ilk yönü, kendisini değerlendirmesinin oranı için önemlidir*; ama ikinci yön, döner sermayeye hiç uymayan yeni bir ilişki getirir." Yani "döner sermaye tamamıyla dolaşım içersinde emildiği ve bundan bir bütün olarak geri geldiği için, artı-değer ya da artı-sermaye olarak ne kadar sık gerçekleşirse sermaye olarak o sıklıkta yeniden üretilir. Ama sabit sermaye dolaşıma hiçbir zaman kullanım-değeri olarak girmediği ve dolaşıma yalnızca kullanım-değeri şeklinde tüketildiği ölçüde değer olarak girdiği için, *toplam sermayenin ortalama devir zamanı tarafından belirlenen artı-değer konulduğu anda, hiçbir şekilde yeniden üretilmiş olmaz.* Sabit sermaye yeniden üretilmeden önce, döner sermayenin devri beş yılda on kez gerçekleşmek zorundadır; yani sabit sermayenin dönüş dönemi bir kez yinelenirken, döner sermayeninki 10 kez yinelenmelidir ve *sabit sermaye yeniden üretilmeden önce sermayenin toplam ortalama devri –20 ay– üç kez tekrarlanmalıdır.*[40] Bu yüzden sermayenin sabit sermayeyi oluşturan kısmı ne kadar büyükse, yani üretilmiş üretici gücün büyük oranda kullanılmasıyla ne kadar çok sermaye üretim biçimine uygun hareket ederse ve sabit sermaye de ne kadar dayanıklı olursa, yani yeniden üretim süresi ne kadar uzunsa, kullanım-değeri de onun özgül ekonomik rolüne ne kadar uygun düşerse, sermayenin döner sermaye olarak belirlenen kısmı onun *devir dönemini o kadar sık yinelemelidir ve toplam dolaşımını tamamlamak için sermayeye gereken toplam zaman da o kadar uzundur.* Dolayısıyla üretimin *sürekliliği*, sermayenin sabit sermaye olarak belirlenen kısmının gelişmesiyle, sermaye için dışsal bir zorunluluk haline gelir. Döner sermaye için *kesinti, onun kullanım-değerini yok edecek kadar uzun sürmezse, yalnızca artı-değerin yaratılmasında bir kesintidir. Fakat sabit sermaye söz konusu olduğunda kesinti*, arada geçen zamanda kendi kullanım-değeri zorunlu bir şekilde, göreli olarak üretken olmayan biçimde yıkıma uğrarsa, yani değer olarak yerine konulamazsa, kendisinin başlangıçtaki değerinin yok edilmesi anlamına gelir. Bundan dolayı, sermaye kavramına karşılık gelen üretim sürecinin sürekliliği, ancak sabit sermayenin gelişmesiyle, sermayenin korunmasının *conditio sine qua (non)*'u [olmazsa olmaz koşulu] olarak konur; aynısı tüketimin sürekliliği ve devamlı büyümesi için de geçerlidir."[41]

Ama hepsi bu kadar da değildir. Marx, sabit sermayenin devir zamanı üzerindeki etkisinin incelenmesinden çıkan ikinci sonucun "biçimsel

40 Krş. *Kapital II*, s. 185-87 [167-69].
41 *Grundrisse*, s. 719 [Cilt 2, 187-88].

açıdan çok daha önemli" olduğunu söyler "Sermayenin geri dönüşünü ölçtüğümüz toplam zaman birimi yıl, emeği ölçtüğümüz zaman birimi gündü. Bunu önce böyle yaptık, çünkü yıl, sanayide kullanılan bitkisel ham maddelerin büyük kısmının yeniden üretimi açısından, az çok doğal yeniden üretim zamanı ya da üretim aşamasının süresidir. Bu yüzden döner sermayenin devri, bir yıllık toplam zaman içersindeki devir sayısıyla belirlenir."[42] Ama gerçekte "döner sermaye, kendi yeniden üretimine her devrin sonunda başlar; yıl içersindeki devirlerin sayısı toplam değeri etkilemesine ve her devir sırasında karşılaştığı olaylar, yeniden üretime başladığı koşulların belirleyicisi olarak ortaya çıkmasına rağmen, yine de her birisi kendi başına, döner sermayenin tamamlanmış bir yaşam süresidir. Sermaye paraya geri dönüştüğü anda, örneğin bir üretim dalından diğerine geçebilir, böylece *maddi yönden bakıldığında, yeniden üretim aynı biçimde tekrarlanmaz.*"

Marx, "sabit sermayenin işe karışmasıyla bu durumun değiştiğini" söyler ve şöyle devam eder: "Ne döner sermayenin devir zamanı ne de bu devrin sayısını ölçen birim olarak yıl, sermayenin hareketinin zaman ölçüsü olarak görünür. Bu birim artık daha ziyade sabit sermaye için gereken *yeniden üretim* zamanıyla ve böylece değer olarak dolaşıma girmek ve değerinin bütünlüğü içersinde geri dönmek için gereken toplam dolaşım zamanıyla belirlenir. Ayrıca döner sermayenin yeniden üretimi de tüm bu zaman boyunca *aynı maddi biçimi içinde ilerlemek* zorundadır ve gereken devir sayısı...*daha uzun ya da daha kısa bir yıllar dizisi üzerinde dağılır.* Bu yüzden onun devirlerinin ölçüldüğü birimi olarak, daha uzun bir *toplam süre* konulur ve bu devirlerin *yinelenmesi* artık bu birimle yalnızca dışsal değil, zorunlu bir bağıntı içindedir."[43] (Marx *Ham Taslak*'ta yaklaşık on yıllık bir dönemi ele aldığımızı varsayar.[44]) Bunun önemi,

42 "Sermayenin üretim sürecinin aynı zamanda teknolojik bir süreç - mutlak üretim süreci - yani belli bir emekle belli kullanım-değerlerinin üretimi [süreci], kısacası bu amaç tarafından belirlenen bir üretim olduğu düşünülürse; bunlardan en temel olanının, bedenin gerekli metabolizmasını yeniden üreten, yani fizyolojik anlamda yaşam araçlarını yaratan süreç olduğu düşünülürse; bu üretim sürecinin tarımla örtüştüğü ve tarımın da aynı zamanda (pamuk, keten, vb. gibi) sanayi ham maddelerinin büyük bir kısmını (aslında madencilik sanayisine ait olanlar hariç hepsini) sağladığı düşünülürse; (sermayenin yurdu olan) ılımlan bölgedeki tarımın yeniden üretiminin, genel toprak dolaşımına bağlı olduğu, yani hasatların çoğunlukla yıllık olduğu düşünülürse; yıl (çeşitli üretimler için farklı hesaplandığını bir yana bırakırsak) sermaye devirleri toplamının hesaplanıp ölçülmesini sağlayan genel zaman ölçüsü olarak benimsenir." (*a.g.e*, s. 639-40 [Cilt 2, 121])

43 *Grundrisse*, s. 720 [Cilt 2, 188]

44 Krş. *MEW* Cilt 29 s. 291 93'te Marx'ın bu konuda Engels ile tartışması. (2 Mart 1858 ve

"sabit sermayenin büyük ölçüde gelişme göstermesinden bu yana sanayinin aşağı yukarı 10 yıllık aralıklarla içinden geçtiği döngünün, *sermayenin bu toplam yeniden üretim aşamasıyla* bağlantılı"[45] olmasında açık hale gelir, böylece makinelerin ortalama yenilenme zamanı, krizlerin dönemselliğini belirleyen temeli ifade eder.[46] Bu, *Kapital*'in II. Cilt'inde daha da geliştirildiğini gördüğümüz bir akıl yürütme yoludur.[47]

4 Mart 1858 tarihli mektuplar.)

45 *Grundrisse*, s. 720 [Cilt 2, 188].

46 "Diğer belirleyici nedenleri de bulacağız. Ama bu da onlardan biridir. (Tarımda) hasatların iyi veya kötü olması gibi, sanayide de iyi ve kötü zamanlar vardı. Fakat karakteristik dönemlere, evrelere bölünmüş birkaç yıllık sanayi döngü, büyük ölçekli sanayiye özgüdür." (*a.g.e*, s. 720-21 [Cilt 2, 188-9])

47 *Kapital* II, s. 188-189 [169-70].

BEŞİNCİ KISIM

Meyve Veren Sermaye. Kâr ve Faiz.

25. Artı-Değerin Kâra Dönüşümü. Genel Kâr Oranı

Başlığın belirttiği gibi, *Ham Taslak*'ın son kesimi (s. 745'ten [Cilt 2, s 210] itibaren) belli bir anlamda *Kapital*'in III. Cilt'ine karşılık gelir. Ama metnin taslak niteliğinde olmasından[1] ayrı olarak, kâr ve faiz kategorileri bu kesimde yalnızca "genel olarak sermaye" analizinden alındığ kadarıyla incelendiği için, bu ancak belli bir anlamda geçerlidir. *Ham Taslak*'taki bu kesim ile *Kapital*'in III. Cilt, 1 ile 3. Kısım'ları arasındak esas farkı bu oluşturur.[2]

Kâr ve faiz hakkındaki kesim, oldukça Hegelci bir havası olan şu pa sajla başlar: "Sermaye şimdi" (yani tüm döngüsünü tanımladıktan son ra) "üretim ve dolaşımın birliği olarak konulur...yalnızca kendini yeni den üreten ve böylece sürekli olarak değil, aynı zamanda değer koyar değer olarak gerçekleşir. Bir yandan canlı emek-zamanın emilmesiyl ve diğer yandan da (değişim hareketinin onun kendi hareketi olarak nesnelleşmiş emeğin içkin süreci olarak koyulduğu) kendi dolaşım ha reketiyle, sermaye, kendisiyle yeni değer koyucu olarak, değerin üreticis

1 130'dan fazla sayfalık tüm bir kesimin en fazla 40 sayfası kâr ve faize ayrılmıştır. Kalan sayfalar, para teorisinin tarihini, artı-değer teorilerinin "yeniden özetlenmesini" el alır. Aslında Üçüncü Kesim'e ait birkaç tartışmayı içerdiği için bir önceki bölümü de el almalıyız. (Marx bu konu hakkında şöyle der: "Buraya ait olan konuların çok büyük bi kısmı, yukarıda geliştirilmiştir. Ama öngörülen malzeme buraya konulacaktır.")

2 Krş. yukarıda s. 30-31.

olarak ilişkilenir. Artı-değerle, onu temellendiren temel olarak ilişkilenir[3]...Sermaye devirlerinin birim ölçüsü olarak konulan belli bir zaman dilimi içersinde...sermaye, yalnızca bir üretim süreci içersinde konulan artı-değer tarafından değil, belli bir zaman diliminde üretim sürecinin yinelenmesinin veya sermayenin yeniden üretimlerinin sayısı ile belirlenen belli bir artı-değer üretir. Dolaşımın, dolaysız üretim süreci dışındaki hareketinin yeniden üretim sürecine dahil edilmesi nedeniyle, artı-değer artık onun [yani sermayenin] canlı emekle basit, doğrudan ilişkisi tarafından konmuş *görünmez*;[4] bu ilişki daha çok sadece onun toplam hareketinin bir uğrağı olarak görünür. Sermaye...bu nedenle yeni üretilen değeri, artık onun gerçek ölçüsüyle, artı-emeğin gerekli emeğe oranıyla değil, onun önvarsayımı olarak kendisiyle ölçer. Belli bir değerdeki sermaye belli bir zaman içersinde belli bir artı-değer üretir. Dolayısıyla artı-değer varsayılan sermayenin değeriyle ölçülür, kendi kendini değerlendiren değer olarak konulan sermaye, *kârdır*...bu nedenle de *kâr oranı* kendi değeriyle sermaye değeri arasındaki oranla belirlenir."[5]

İlk bakışta bu, uydurma *a priori* [önsel] bir tasarım olarak görülebilir. Aslında bu, Marx'ın, *Kapital*'de (ve *Teoriler*'de) çok daha gelişkin biçimde bulduğumuz ve kendi kâr teorisinin temelini oluşturan aynı düşünce çizgisini açıklamaya ilk başladığı noktadır. Buna göre, kâr kategorisi, (klasik iktisatçıların yaptığı gibi) *artı-değer* kategorisi ile karıştırılmamalıdır.[6] Bunun yerine, kâr "sermaye anlamında daha da gelişmiş...*ikincil*, türev [bir] biçim...kökeninin izleri silinmiş olan burjuva biçim" olarak anlaşılmalıdır."[7] Marx'ın "tüm görünüş biçimleri ve bunların gizli arka

3 *Kapital*'de buna çok benzer bir formül vardır: Yatırılan para sermaye "yaratmış olduğu, nedeni olduğu için kendisi tarafından gerçekleştirilen, temeli olduğu için kendisinin bir sonucu olan Profilaksi'nin öteki kısmı" -değerlenmiş sermaye- "ile ilişkisinden dolayı sermayedir." (*Kapital II*, s. 45 [50]) Bkz. 2. Bölüm, dipnot 107.

4 "Oz, görünmelidir." Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 107 [366]. *Kapital I*, s. 682 [555]: "...kendisinde tezahür eden özsel ilişkiye karşıt olarak...görünüş biçimi."

5 *Grundrisse*, s. 745-46 [Cilt 2, 210-11].

6 Aslında *Ham Taslak*'ın başlangıcında (üretim süreci kesiminde, s. 342-44'te [Cilt 1, 172-74]) "kâr oranı" ve "artı-değer oranı" ifadeleri, kesin olarak ayrılmış ve hatta tanımlanmış değildir.

7 *Grundrisse*, s. 595, 762 [Cilt 2, 80, 225]. Artı-değerin sonradan kâr biçimine dönüşmesinin, yalnızca "üretim sürecinde daha önce meydan gelmiş olan, özne ve nesnenin ters çevrilişinin daha da gelişmesini" ifade ettiği gerçeğini gözden kaçırmamalıyız. Marx, kâr kategorisinde, "emeğin öznel üretken güçlerinin sermayenin üretken güçleri olarak göründüğünü" belirtir. "Bir yandan canlı emeğe egemen olan değer ya da geçmiş emek, kapitalistte cisimleşir. Diğer yandan ise işçi, salt maddi emek-gücü, meta olarak görünür." Tam da "bir kutupta emek-gücünün fiyatı, dönüşerek ücret biçimini aldığı" için, "karşı kutupta da artı değer dönüşerek kâr biçiminde görünür." (*Kapital III*, s. 37, 45 [39,

planı" konusunda söylediği şeyler bu durumda da geçerlidir. "Görünüş biçimleri, mevcut ve alışılmış düşünce tarzları olarak doğrudan ve kendiliğinden yeniden üretilir; özsel ilişki ise önce bilim tarafından *keşfedilmek* zorundadır."[8]

Aslında kâr "dolaysız biçiminde...sermayenin toplam değerinin bir orantısı olarak ifade edilen artı-değer toplamından başka bir şey değildir."[9] Öyleyse bundan çıkan sonuç, (1) (kapitalist sınıfın)[10] genel kâr toplamının asla genel artı-değer toplamından daha büyük olamayacağı ve (2) – kâr oranı olarak bakıldığında – kârın *"her durumda...gerçek artı-değer oranından daha küçük bir kazanç oranını ifade etmesi"* gerektiğidir. "Çünkü bu, her durumda, ücretlere yatırılan ve canlı emek karşılığında değişilen sermaye miktarından her zaman daha büyük olan toplam sermaye ile ölçülür."[11] Sonuç olarak, kâr oranı "asla sermayenin emeği sömürdüğü gerçek oranı değil, her zaman çok daha küçük bir oranı gösterir." Kâr oranı, "ancak tüm sermaye canlı emek karşılığında değişilseydi...böylece yalnızca ham madde değil, üretim araçları da sıfıra eşit olsaydı, gerçek artı-değer oranını ifade edebilirdi." Ama üretim araçlarının sıfıra eşit olma durumu, "sermayeye tekabül eden üretim biçimi temelinde ortaya çıkamaz."[12]

Bu yüzden (kârdan ayrı olarak) kâr oranı, daha baştan itibaren artı-değer oranından niteliksel olarak farklı olduğu için, kâr oranının hare-

---

46]) Marx'ın Engels'e yazdığı 30 Nisan 1868 tarihli mektubunda şöyle yazar: "Ücret biçiminden dolayı, emeğin tümünün karşılığı ödenmiş gibi görünür, emeğin karşılığı ödenmemiş kısmının, emekten değil, zorunlu olarak sermayeden geldiği, üstelik değişen sermaye kısmından değil, bir bütün olarak sermayeden geldiği sanılır. Böylece artı-değer kâr biçimine bürünür." (*Seçme Yazışmalar I*, s. 192 [239])

8 *Kapital I*, s. 682 [555]

9 *Grundrisse*, s. 767 [Cilt 2, 230]. Analizin gidişatı -genel kâr oranının oluşmasının sonucu olarak- "yabancılaşma"nın nasıl "daha da ileri gittiğini ve kârın nasıl sayısal bakımdan da artı-değerden farklı bir büyüklüğü temsil ettiğini" gösterecek. (*Kapital III*, s. 48 [49]) *Teoriler III*, s. 482-83: "Dahası, kârın ortalama kâra dönüşümünün, genel kâr oranının oluşumunun, bununla bağlantılı olarak ve bunun tarafından belirlenmiş biçimde, değerlerin maliyet-fiyatlarına dönüşmesinin sonucu olarak, tekil sermayenin kârı, o tekil sermayenin belli bir üretim alanı içinde ürettiği artı-değerden farklılaşır, üstelik yalnızca ifade ediliş biçimi -yani artı-değer oranından ayrı kâr oranı- olarak değil, bu bağlamda nicel olarak da önemli şekilde farklılaşır. Kâr sadece farklı görünmekle kalmaz, şimdi artı-değerden, yalnızca tekil sermaye bakımından değil, belli bir üretim alanındaki toplam sermaye bakımından da gerçekten farklıdır."

10 "Burada ele aldığımız biçimiyle, yani kendi başına sermayenin kârı olarak kâr, başka bir sermayenin aleyhine olacak şekilde tekil bir sermayenin değil, kapitalist sınıfın kârı olarak." (*Grundrisse*, s. 767 [Cilt 2, 230])

11 *a.g.e.*, s. 767, 753 [Cilt 2, 217].

12 *a.g.e.*, s. 762-63 [Cilt 2, 225-6].

ket yasaları, ilk başta görünebileceği gibi, artı-değer oranının yasaları ile "doğrudan veya kolayca" örtüşmez.[13] "Gerçek artı-değer artmasına rağmen, kâr oranı düşebilir. Gerçek artı-değer düşmesine rağmen, kâr oranı artabilir." Bu, kâr oranının toplam sermaye değeri üzerinden hesaplanmasından kaynaklanır. Dolayısıyla kâr oranı, "(1) bizzat artı-değerin büyüklüğüyle; (2) canlı emeğin birikmiş emeğe oranıyla," [14] yani sermayenin değer bileşimiyle belirlenir. Son olarak da, devir zamanındaki farklılıklar, üretilen artı-değerin büyüklüğünü, böylece kâr oranını etkiler.

Bundan, aynı kâr oranının aslında çok farklı artı-değer oranlarına dayanabileceği ve tersine, "tek ve aynı artı-değer oranının, çok farklı kâr oranlarında ifade edilebileceği"[15] sonucu çıkar. Dolayısıyla artı-değer oranı aynıyken, farklı üretim dallarında emeğin sömürülme derecesi aynı olabilir: Bununla birlikte, sermayenin organik bileşimi üretim dalından üretim dalına değiştiği için, bu üretim dalları çok farklı artı-değer miktarları üretecek ve bu miktarlar da çok değişik kâr oranlarıyla ifade edilecektir.[16] Gerçekten de "eşit büyüklükte sermayeler için sanayinin çeşitli dallarında kârın eşit olmayışı, rekabet sayesinde bunların eşitlenmesinin koşulu ve önvarsayımıdır."[17]

Böylece genel kâr oranı ve üretim fiyatlarının değerlerden ayrılması sorununa gelmiş bulunuyoruz. Böhm-Bawerk'in *Kapital*'in I. ve III. Cilt'leri arasında "uzlaşmaz bir çelişki" olduğu ve III. Cilt'te geliştirilen ortalama kâr teorisinin temelde "eleştiri karşısında" bir geri çekiliş ve "önceden görülen bir öz-savunma eylemi" olarak anlaşılması gerektiği iddiasını hatırlayalım. Hilferding'in buna verdiği yanıt, III. Cilt'in ilgili bölümünün aslında 1865'te, yani I. Cilt'in yayımlanmasından iki yıl önce yazılmış olduğuydu. Şimdi, ortalama kâr oranı sorununun aslında 1857-58'de *Ham Taslak*'ta, yani Marx henüz kendi değer teorisini bile ortaya koymadan önce çözülmüş olduğunu göreceğiz! *Ham Taslak*'ta bu sorun hakkında şöyle yazar: "Sermayenin kârı, ancak onun için, onun tarafından yaratılan kullanım-değeri için ödenen fiyatta gerçekleştiği için, kâr,

13 *Teoriler II*, s. 426 [407].
14 *Grundrisse*, s. 747, 817 [Cilt 2, 212, 277].
15 *Kapital III*, s. 68 [65].
16 Diğer yandan şöyle bir durum da söz konusudur: "Kendisini oluşturan unsurlar farklı oranlarda olan, dolayısıyla üretken güçleri de farklı oranlarda olan sermayeler, yine de toplam sermaye üzerinden aynı yüzdeleri verirse, o zaman gerçek artı-değerin, farklı üretim dallarında çok farklı olması gerekir." (*Grundrisse*, s. 395 [Cilt 1, 297])
17 *a.g.e.*, s. 761 [Cilt 2, 225].

masrafları karşılayan fiyat üzerinde" yani "maliyet fiyatı" üzerinde "*elde* edilen *fiyat fazlasıyla* belirlenir."[18] "Dahası, bu gerçekleşme ancak *değişim* yoluyla olduğu için, tekil sermayenin *kârı, onun artı-değeriyle*, içerdiği artı-emekle *zorunlu olarak kısıtlı* değildir: Bu kâr, daha ziyade değişimde elde edilen fiyat fazlasına görelidir. Sermaye kendi *eşdeğerinden* daha çok değişim yapabilir ve dolayısıyla da *kârı artı-değerinden büyük olur*. Bu ancak değişimdeki diğer taraf bir eşdeğer elde etmediği durumda olabilir." Öte yandan, kâr artı-değerden küçük de olabilir, yani "sermaye için, gerçek üretim maliyetleri, örneğin sermayenin işe koştuğu bütün artı-emek gerçekleşmese bile, mevcut olabilir." Ama "hem toplam artı-değer, hem de kendisi de yalnızca *farklı şekilde hesaplanmış artı-değer* olan *toplam kâr*, bu işlem sayesinde ne artabilir ne de azalabilir; *bu yolla, kâr değil*, yalnızca kârın *farklı sermayeler arasında bölüşümü değişir*."[19]

Peki kârın bölüşülmesi nasıl olur? Yanıt *Ham Taslak*'ın dolaşım sürecini ele alan kesiminde bir arasözde verilmiştir: "Kârın bölüşülmesi durumunda, *genel kâr oranı*, ancak bir iş dalındaki kâr oranı çok yüksek, diğerinde çok düşük olursa; yani artı-emeğe karşılık gelen artı-değerin bir kısmı, bir kapitalistten diğerine aktarılırsa mümkün olur. Örneğin 5 iş dalında kâr oranı,

A	B	C	D	E
%15	%12	%10	%8	5%

ise, o zaman ortalama oran %10'dur; ama gerçekte bunun olması için, C'nin kâr oranı aynı kalırken, kapitalist A ve B, kendi kârlarından D ve E'ye %7 aktarmak zorundadır, daha doğrusu D'ye %2 ve E'ye %5 aktarmaları gerekir. Emeğin üretkenliğine, ham madde, makineler ve ücretler

18 "Üretimde, kârla ilişkili olarak, öngörülen sermayenin değeri, yatırım olarak, üründe yerine konması gereken üretim maliyetleri olarak görünür. Bunların yerine konan kısım fiyattan çıkarıldıktan sonra, kalan fazlalık, kârı oluşturur. Artı-emek...sermayeye hiçbir maliyet yüklemediği, sermayenin yatırdığı değerin bir kısmı olarak düşünülmediği için...ürünün üretim maliyetlerinde içerilen ve artı-değerin, dolayısıyla kârın kaynağını oluşturan bu artı-emek, sermayenin üretim maliyetlerinin bir kısmı olarak düşünülmez. Sermayenin üretim maliyetleri, yalnızca sermayenin gerçekten *yatırdığı* değerlere eşittir, üretimde el konulan ve dolaşımda gerçekleşen artı-değeri içermez. Bu nedenle, sermayenin bakış açısından üretim maliyetleri, gerçek üretim maliyetleri değildir, çünkü artı-emeğin sermayeye kesinlikle hiçbir maliyeti yoktur. Sermayeye kâr sağlayan şey, ürün fiyatının üretim maliyetlerinin fiyatı üzerindeki fazlasıdır." (*Grundrisse*, s. 760 [Cilt 2, 223-24])

19 *a.g.e.*, s. 760 [Cilt 2, 223].

arasındaki orana ve üretimde gerçekleştirilen toplam ürün hacmine bağlı olarak artı-emek oranları tümüyle farklı olduğu için, 100 aynı sermaye için kâr oranlarının eşit olması imkânsızdır...Bu yüzden kapitalist sınıf, toplam artı-değeri, çeşitli iş dallarındaki sermayeler tarafından gerçekten yaratılan artı-değerlere göre bölüştürmek yerine" belli bir noktaya kadar "bunların sermayelerinin *büyüklüğüyle orantılı* ve eşit biçimde" bölüşür. "Bir üretim dalı içerisindeki gerçek artı-emekten, yaratılmış gerçek artı-değerden kaynaklanan fazla kâr, rekabet yoluyla ortalama düzeye çekilirken, diğer iş dallarındaki artı-değer eksikliği sermayelerin bu iş dalından çekilmesiyle ortalama düzeye çıkarılır...Bu, farklı iş dallarının bazılarında değerlerinin altına düşen fiyatların, bazılarında ise değerlerinin üzerine çıkan fiyatların oranıyla gerçekleşir.[20] Böylece, aynı olmayan iş dallarında, aynı toplamdaki sermaye, *eşit artı-emek* veya *artı-değer* yaratıyormuş gibi görünür."[21] Yine de Marx, bu sorunun her şeyden önce, yalnızca "sermayenin kârı"nı (yani "genel olarak sermayeyi ve kârı) incelediğimiz bu bölüme[22] değil, "birçok sermaye bölümü"ne, "rekabet bölümü"ne[23] ait olduğunu belirtir.

Marx şunu da ekler: "Bunu bütünüyle açıklığa kavuşturmak gerekir; çünkü artı-değerin sermayeler arasında bölüşülmesi. . . bu *ikincil* ekonomik işlem, birincil işlemlerle karıştırılan fenomenlerin doğmasına neden olur." ("Kâr oranının eşitlenmesine başka boyutların girdiği de açıktır. Ama burada mesele, artı-değerin bölüşülmesi değil, yaratılmasıdır."[24]) Bununla birlikte "artı kâr doktrininin, daha önceki iktisatçılar tarafından saf haliyle incelenmeyip, çeşitli sermayelerin genel kâr oranına katıldığı bir bölüşüme yol açan gerçek kâr doktriniyle karıştırılması, çok büyük bir karışıklığa ve aldatmacaya neden olduğu için"[25] analizin iki

20 Bu anlamda Marx, daha *Ham Taslak*'ta "piyasa fiyatı ya da genel fiyat olarak fiyat"tan bahseder. "Üretim fiyatı *(Produktionspreis)*" ifadesi ilk olarak *Teoriler*'de ortaya çıkar. (Krş. Kautsky tarafından yayımlanan *Teoriler* Cilt II, s. 15-16'da, Kautsky'nin bununla ilgili notu ve bundan "maliyet fiyatı" olarak bahsedildiği, Marx'ın Engels'e yazdığı 2 Ağustos 1862 tarihli mektup, *Seçme Yazışmalar I*, s. 120-23 [147-51].)

21 *Grundrisse*, s. 435-36 [Cilt 1, 334-35].

22 *a.g.e.*, s. 787 [Cilt 2, 250].

23 *a.g.e.*, s. 435-760 [Cilt 2, 335, 223].

24 *a.g.e.*, s. 632, 669 [Cilt 2, 113, 146].

25 *a.g.e.*, s. 684 [Cilt 2, 160]. Burada her şeyden önce, "artı-değerin ortalama oranlara bölünmesi"nden kaynaklanan, "sermayenin bütün kısımlarını eşit derece kâr getiriyormuş" gibi gösteren yanılsamadan bahsetmeliyiz. Elbette, "tamamlanmış ürünün toplam değerini dikkate alırsam, yatırılan ürünün her kısmını, yatırımın ona karşılık gelen kısmıyla karşılaştırabilirim; ve toplam ürüne oranla kâr yüzdesi, doğal olarak ürünün bölünebilir herhangi bir kısmı için aynı yüzdedir...Bu da açıkçası yalnızca şu

düzeyi de gereklidir. Ricardo, "kârı bizzat *artı-değerin* türevsel, ikincil bir biçimi olarak kavramamış"[26] olduğu için, onun kâr teorisi, ürünlerin değerlerinin göreli emek-zamanla belirlenmesi ve *"uygulamada fiyatların gerçek belirlenmesi"* arasındaki çelişkiyi aşamaz.

Bu bizi Marx'ın kâr teorisinin, Ricardo'nun (ve genelde klasik iktisatçıların) kâr teorileri ile ilişkisinin ne olduğu sorusuna götürür. İki teori arasındaki fark hemen görülür. Ricardocu ekol, değerin emek tarafından belirlenmesi ve genel kâr oranının varlığı arasındaki çelişkiyle baş edemezken, bu çelişki Marx'ın yeni kâr teorisinin çıkış noktasını oluşturur. Ricardocuların tersine Marx, değer yasasını "zorla bir *soyutlama* yaparak dolaysız deneyimin çelişkilerinden"[27] kurtarmaya çalışmaz, tam tersine genel kâr oranının işe karışmasıyla "değişim-değeri temelinde...bu değişim-değerinden farklılaşmış bir piyasa fiyatı"nın nasıl "oluştuğunu...ya da daha doğrusu değişim-değeri yasasının nasıl yalnızca kendi karşıtı yoluyla gerçekleştiğini"[28] gösterir. Dolayısıyla Marx'ın, Engels'e 14 Ocak 1858 tarihli mektubunda teorisinin bu özel başarısından memnuniyet duyduğunu ifade etmesi anlaşılabilir bir şeydir. "Bazı hoş gelişmeler kaydediyorum. Örneğin, şimdiye kadar var olduğu şekliyle tüm kâr doktrinini yıktım. Bir rastlantı sonucu, Hegel'in *Mantık* kitabının sayfalarını yeniden karıştırmak, *yöntem* konusunda bana çok yardımcı oldu. Böyle bir çalışma için zamanım olsaydı, Hegel'in keşfettiği ama aynı zamanda mistisizmle sarmaladığı yöntemde *rasyonel* olanın ne olduğunu, birkaç for-

anlama gelir: 100 üzerinden yüzde 10 kazanırsam, 100'ün her parçası üzerindeki kazanç, toplandığı zaman, genel toplam üzerinden yüzde 10 eder." Ama "bu hesaplamanın ne işe yaradığını anlamak olanaksızdır." (*a.g.e.*, s. 723, 567-68 [Cilt 2, 190, 54-55]) Bu yanılsama, "Dr. Price'ın mucizevi icadı"nda (1772) saçmalığa kadar gitmiştir: "İsa'mızın doğumunda, yüzde 5 bileşik faize konulan bir peni, daha bugüne gelmeden, dünyamızdan 150 milyon kez daha büyük bir yerin içerebileceğinden daha fazla saf altın verirdi." Price, bu fanteziye sürüklenebilmiştir, çünkü "yeniden üretim ve emek koşullarını dikkate almamış ve sermayeyi kendi kendini düzenleyen bir otomat olarak, sadece kendisini arttıran bir sayı olarak görmüştür." Oysa "artı-değer ve artı-emek özdeşliği, sermaye birikimine niteliksel bir sınır koyar. Bu sınır, eşzamanlı olarak sömürülebilir işgünlerinin sayısını sınırlandıran toplam işgününden, üretici güçlerin ve nüfusun mevcut gelişmişlik düzeyinden oluşur. Ama artı-değer, anlamsızca faiz biçimi olarak kavrandığında, sınır sadece nicelikseldir ve her türlü fanteziyi kışkırtır...Pratik, iktisatçılara Price'ın faiz-çoğaltımının imkânsız olduğunu göstermiştir, ama onlar bundaki hatayı asla keşfedememişlerdir." (*Kapital III*, s. 394-95, 398-99 [346-47, 349, 350]) Son cümle hariç, bu pasaja, yalnızca ifade tarzındaki ufak değişiklerle *Ham Taslak*, s. 375, 842-43'te de [Cilt 1, 278, Cilt 2, 303] yer verilmiştir.

26 *Grundrisse*, s. 554 [Cilt 2, 45].

27 *Kapital I*, s. 421 [320].

28 *Katkı*, s. 62 [79].

ma içinde, sıradan insan zekâsının anlayacağı biçimde anlatmayı çok isterdim."[29]

Artık daha önceki kâr teorilerinin "yıkılışı"nın neye bağlı olduğunu biliyoruz: kârın artı-değerin "görünüşünün zorunlu bir biçimi" olarak bilimsel kavranışı. Ama bu yıkılış yalnızca buna bağlı değildir. Marx'ın genel kâr oranı sorununa dair çözümü birçok ara bağlantı kurmayı gerektirmiştir; bu çözüm yalnızca üretim fiyatları ve maliyet fiyatları teorisini önvarsaymakla kalmaz, aynı zamanda sermayenin devrinin ve hepsinin ötesinde artı-değer sorununun doğru biçimde anlaşılmasını da gerektirir. Diğer yandan artı-değer sorununun açıklanması, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki, metalarda içerilen emeğin ikili karakterinin keşfedilmesini gerektiren temel ayrım anlaşılmadan kaldığı sürece, mümkün değildi. Ricardo'da ve diğer klasik iktisatçılarda bu ara bağlantıların hiçbiri yoktu. Dolayısıyla Ricardo'nun "ekonomik kategorilerin birbirleriyle uyumunu *doğrudan* kanıtlamaya"[30] ve kâr oranını artı-değer oranıyla "gelişigüzel" eşitlemeye çalışması[31] şaşırtıcı değildir. Onun " basit biçimsel bir soyutlamayla, doğrudan genel yasadan, yadsınamaz ampirik fenomenler çıkarmaya" çalışmasının nedeni budur. "Bayağı güruh bu nedenle, Ricardo'nun gerçek soyut düşünceyi yeterince ileri götürmediği ve böylece yanlış soyutlamalara sürüklendiğini görecek yerde, teorik doğrulukların gerçekliğe ters düşen soyutlamalar olduğu sonucuna varmıştır."[32] Bir başka deyişle Ricardo, sermayeyi "süreç-halindeki-birlik" şeklinde anlamak ve onun çelişkilerini incelemek için gerekli olan diyalektik zekilikten yoksundur. Bu nedenle Ricardocu kâr teorisinin başlıca kusuru, onun uygun olmayan yöntemiydi –Marx'ın bu teoriyi "yıkmak" için kullanabildiği eksen de buydu. Bu bakımdan Hegel'in *Mantık*'ının sağladığı hizmetin karşılığı tam hakkıyla ödenemez.[33]

---

29 *Seçme Yazışmalar I*, s. 93 [113]. Bu kitap boyunca, Hegel'in *Mantık*'ının "sayfalarının karıştırılması"nın yalnızca kâr sorununun değil, diğer birçok sorunun da çözülmesine katkı yaptığını birçok kereler gösterebildik.

30 *Teoriler II*, s. 165 [152]. ("Dolayım biçimini hiç analiz etmemiştir." *Grundrisse*, s. 327 [Cilt 1, 237])

31 *Teoriler III*, s. 338.

32 *Teoriler I*, s. 89 [83], *II*, s. 437 [418].

33 Marx'ı eleştirenlerden birinin haklı olarak ifade ettiği gibi, "onun temel felsefi konumu, sistemindeki tüm çatlaklarda açıkça görülür. İnceleme konusu olan burjuva toplumuna Hegelci yöntemlerle, Hegelci düşünce biçimleriyle ve Hegelci kavramlarla yaklaşır." (E. Preiser, Das *Wesen der Marxschen Krisentheorie*, s. 272.)

26. Kâr Oranının Düşme Yasası ve Kapitalizmin Çökme Eğilimi

1857-58 el yazması ekonomideki bir başka temel soruna, kâr oranı nın düşme eğilimi sorununa da çözüm getirir.

Bu çözüm, Marx'ın, diğer tüm klasik iktisatçılar gibi sermaye biriki miyle birlikte "kârın doğal eğiliminin düşme yönünde"[1] olduğunu vur gulayan Ricardo ile karşılaşma sürecinde ortaya çıkmıştır. Peki ama bu eğilimin kaynağı ve temeli nedir?

Ricardo, Adam Smith'in açıklamasından açıkçası tatmin olmamış tır. *Ham Taslak*'ta bu konuda şöyle yazar: "A. Smith sermaye büyüdükçe kâr oranının düşmesini, sermayeler arasındaki rekabetle açıklamıştır Ricardo buna yanıt olarak rekabetin, kârları gerçekten de çeşitli iş dal larında ortalama bir seviyeye düşürebileceğini, oranı eşitleyebileceğin ama ortalama oranın kendisini aşağı çekemeyeceğini söylemiştir." Marx şöyle devam eder: "A.Smith'in anlatımı, sermayenin kendi doğasına ait yasaları, eğilimleri yalnızca rekabet –sermayenin sermaye üzerindeki eylemi– içersinde gerçekleştiği ölçüde doğrudur.[2] Ama bunu rekabetin sermayeye, kendi yasaları olmayan, dışsal yasalar dayatması biçiminde anlaması yanlıştır. Rekabet, kâr oranını, ancak rekabetten *önce* ve reka beti hesaba katmadan, bir yasanın gücüne sahip, kâr oranının genel ve

1 Ricardo, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, s. 139 [108].

2 Krş. yukarıda s. 131 ve devamı.

kalıcı bir düşüşünü kavramak mümkünse, kalıcı olarak aşağı çekebilir." "Sermayenin içsel yasalarını yalnızca rekabetin sonuçları olarak açıklamaya çalışmak, bunların anlaşılmadığını kabul etmek anlamına gelir."[3] Peki Ricardo'nun kendisine göre, kâr oranının düşme eğilimine neden olan içsel yasa nedir?

Önce Ricardo'nun hem değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki[4] hem de kâr oranıyla artı-değer oranı arasındaki ayrımdan habersiz olduğunu hatırlayalım. Üstelik onun teorisine göre kârlar ve ücretler, ancak birbirleriyle ters oranlı bir ilişki içinde yükselip düşebilir. Ricardo "hiçbir sermaye birikimi, ücretlerin artması için kalıcı bir neden olmadıkça, kârları kalıcı olarak düşürmeyecektir"[5] tezini bu yüzden ortaya atar. Ama (Ricardo'ya göre genellikle işçilerin gerekli geçim araçlarının fiyatına eşit olarak kalan) ücretin, (kullanım-değeri değil) değer olarak sürekli artmasının –böylece işgününün işçinin kendisi için çalıştığı kısmının büyümesi, ama kapitaliste *bedava* verdiği kısmının küçülmesinin– koşulları nelerdir? Açıktır ki bu ancak, "işçinin satın almak için ücretini harcadığı, geçim araçlarının değeri artarsa" mümkündür. "Ama emeğin üretkenliğinin gelişmesinin bir sonucu olarak endüstriyel metaların değeri sürekli düşmektedir. Bu yüzden, azalan kâr oranı, ancak geçim araçlarının asıl bileşeni olan yiyecek değerlerinin sürekli artması ile açıklanabilir."[6] Ricardo'ya göre bu "tarım daha az verimli hale geldiği için" olmaktadır. "Kârlardaki sürekli düşüş, bu yüzden rant oranındaki sürekli artışa bağlanır."[7]

Bundan Ricardo'nun kâr oranının düşme yasasının iki önvarsayıma dayandığı sonucu çıkar: 1. Tarımda verimliliğin azalması, işlenen toprağın giderek kötüleşmesi şeklindeki Malthusçu önvarsayım; 2. "kâr ora-

3 *Grundrisse*, s. 751-52 [Cilt 2, 216].

4 Ayrıca bu nedenle Ricardo, "hiçbir yerde, sermayenin organik bileşiminin fiili üretim süreci içersindeki farklılıklarına ne değinir ne de bunları anlar." (Krş. *Teoriler II*, s. 373 [357])

5 Ricardo, s. 290 [251] (*Teoriler II*, s. 466-68 [450])

6 Krş. Ricardo, s. 139 [107]: "Kârların yüksek ya da düşük ücretlere, ücretlerin zorunlu gereksinimlerin fiyatına, zorunlu gereksinimlerin fiyatlarının da gıda mallarının fiyatına bağlı olduğunu, çünkü diğer tüm gereksinimlerin sınırsızca arttırılabileceğini söyleyen teori." Ayrıca s. 296 [257]: "Şunu da eklemek gerekir ki, ücret artışının tek yeterli ve kalıcı nedeni, sayısı giderek artan işçiler için yiyecek ve zorunlu gereksinimlerin sağlanmasının giderek zorlaşmasıdır."

7 *Teoriler II*, s. 438-39 [419]. "Bu yüzden kâr oranının düşmesi, ona [Ricardo'ya] göre nominal ücret artışına ve reel toprak-rantı artışına tekabül eder." (*Grundrisse*, s. 752 [Cilt 2, 216])

nının göreli artı-değer oranıyla eşit olduğu[8] ve ancak ücretlerdeki bir düşüş ya da artışla ters orantılı olarak azalıp artabileceği şeklindeki yanlış varsayım."[9]

Bilindiği üzere, Marx, öne sürdüğü nedenleri burada ele alamayacak olsak da, Ricardo'nun bu soruna getirdiği çözümü reddetmiştir.[10] Bu bağlamda bizi ilgilendiren tek konu, Ricardo'nun yanlış kâr teorisinin "kapitalist üretimin en çarpıcı fenomenlerinden biri"ni, yani kâr oranının düşme eğilimini açıklamasına engel olduğudur.[11] "Ricardo, artı-değeri ve kârı bu şekilde birbirine karıştırdığı için ve artı-değer sürekli azalabildiği, *eğilim* olarak yalnızca artı-emeğin gerekli emeğe, yani emek kapasitesinin yeniden üretimi için gereken emeğe oranı azaldığı için, Ricardo sermaye birikimiyle birlikte, sanayide emeğin üretken gücü artsa bile tarımda azaldığını varsayar. Ekonomiden kaçıp organik kimyaya sığınır."[12]

Peki Marx bu sorunu nasıl çözmüştür? *Ham Taslak*'ın Birinci Kesim'inde kâr oranıyla artı-değer oranı arasındaki farkı açıklamak istediği için verdiği sayısal örneklerden biriyle ilgili olarak şu soruyu sorar: "Ama başka türlü kavrandığında, bu sayılarda doğru olan bir şey yok mudur?" Artı-değerin "bir bütün olarak sermayeye oranla azalsa bile, yani kâr oranı düşse bile, artması" yine de mümkün değil midir?[13] Marx, daha sonra Ricardo'yla doğrudan bir polemiğinde, "bütün sorunun basit çözümü şudur: Kâr oranı mutlak artı-değerle aynı şey değildir, o daha ziyade artı-değerin kullanılan sermayeye oranıdır ve üretici gücün artışına, sermayenin geçim araçlarını[14] (*approvisionnement*) temsil eden kısmının, değişmeyen," yani sabit sermayeyi[15] "temsil eden kısmına göre azalması eşlik eder"; "bu yüzden, toplam emeğin bu emeği kullanan sermayeye oranı düşerse, o zaman emeğin artı-emek ya da artı-değer olarak ortaya çıkan kısmı da zorunlu olarak düşer"[16] der. Başka bir deyişle, kâr oranı

8 Marx burada göreli artı-değer ifadesini kullanır, çünkü Ricardo "işgününün sabit olduğunu varsayar," bu yüzden de yalnızca göreli artı-değerdeki değişiklikleri ele alır. (*Teoriler II*, s. 439 [419])

9 *a.g.e.*, s. 439 [420].

10 Bunlar, *Grundrisse* s. 333, 385-86, 557-58, 596, 751-54, 756-57'de [Cilt 1, 253, 287-88, Cilt 2, 42-3, 80, 216-19], *Teoriler II*, s.438-39, 463-64, 467-68, 541-46'da [419-20, 444-46, 448-49], *Teoriler III*, s. 106-09, 351-52'de ve *Kapital III*, s. 279-80'de [214-15] bulunabilir.

11 *Grundrisse*, s. 558 [Cilt 2, 46].

12 *a.g.e.*, s. 753-54 [Cilt 2, 218].

13 *a.g.e.*, s. 380, 381 [Cilt 1, 282, 283].

14 Bkz. yukarıda, s. 356.

15 *Ham Taslak*'ta, "değişen" ve "değişmeyen" sermaye terimlerinin kullanımındaki ilk farklılaşmalar için bkz. yukarıda, s. 358.

16 *Grundrisse*, s. 558 [Cilt 2, 46].

hiçbir şekilde artı-değer oranıyla özdeş olmadığı için, üretim tekniklerindeki sürekli devrim ve üretkenlik artışı sayesinde değişen sermayenin değişmeyen göre azalması, kendisini azalan kâr oranında ifade etmelidir. (Bu, Marx'ın Engels'e yazdığı 30 Nisan 1868 tarihli mektubunda belirttiği ve doğrudan "sermayenin değişmeyen kısmının değişen kısmına göre giderek artması yasası"ndan, yani üretim süreci sunumunda detaylıca ele aldığı sermayenin artan organik bileşiminden çıkardığı bir sonuçtur.)[17] "Emeğin üretken gücünün artması, (a) işçinin sermayeye verdiği göreli artı-değerin ya da göreli artı-emek zamanın artmasıyla; (b) emek kapasitesinin yeniden üretilmesi için gereken emek-zamanın azalmasıyla; (c) sermayenin tamamen canlı emek karşılığında değiştiği kısmının, nesnelleşmiş emek olarak ve varsayılmış değer olarak üretim sürecine giren kısmına göre azalmasıyla aynı anlama gelir. Bu nedenle kâr oranı, göreli artı-değerin ya da göreli artı-emeğin artmasıyla, üretici güçlerin gelişmesiyle ve üretimde değişen sermaye olarak kullanılan sermayenin büyüklüğüyle ters orantılıdır."[18] "Dolayısıyla sermaye, dolaysız emeğe göreli olarak üretim süreci içersinde sermaye olarak ne kadar daha çok yer alırsa, yani göreli artı-değer, sermayenin değer yaratıcı gücü ne kadar artarsa, *kâr oranı da o kadar düşer.*"[19] Fakat gerçekte, kâr oranındaki bu düşüş "diğer tüm ekonomik yasalar gibi yalnızca bir eğilim olarak"[20] ortaya çıkar ve çok sayıda "zıt yönde etki" sayesinde kontrol edilir. *Ham Taslak*'ta şöyle okuruz: "Gelişmiş sermayenin hareketinde, krizler dışında bu hareketi," yani kâr oranındaki düşüşü "geciktiren başka öğeler vardır; örneğin, mevcut sermayenin bir kısmının sürekli değersizleşmesi; sermayenin büyük bir kısmının, doğrudan üretim etkeni olarak iş görmeyen sabit sermayeye dönüşmesi; sermayenin büyük bir kısmının üretken olmayan biçimde israf edilmesi vb. [Kâr oranındaki] düşüş, sermayeye oranla daha fazla dolaysız emek gerektiren ya da emeğin üretken gücünün...henüz gelişmediği yeni üretim dallarının (aynı şekilde tekellerin) yaratılmasıyla da durdurulabilir...Öte yandan kârdan yapılan mevcut kesintilerin iptal edilmesi, örneğin, vergilerin indirilme-

17 *Seçme Yazışmalar I*, s. 191-95 [239-44].

18 *Grundrisse*, s. 763 [Cilt 2, 226].

19 *a.g.e.*, s. 747 [Cilt 2, 212].

20 *Kapital III*, s. 175 [158]. Krş. (*a.g.e.*, s. 175 [158]): "Ama teoride kapitalist üretim yasalarının, saf biçimleri içinde işlediği varsayılır. Gerçekte ise yalnızca bir benzerlik durumu vardır; ama kapitalist üretim biçimi ne kadar çok gelişmişse ve daha önceki ekonomik koşulların kalıntılarıyla ne kadar az karışmış ve birleşmişse, bu benzerlik de o kadar büyük olur."

si, toprak-rantının azaltılması vb. yoluyla kâr oranındaki düşüşün daha da geciktirilebilmesi, uygulamada çok önemli olmakla birlikte, bizim buradaki konumuz değildir, çünkü bunların kendileri, kârın başka adlarla adlandırılan ve kapitalistlerden başka kişiler tarafından el konulan kısımlarıdır."[21]

Daha yakından incelendiğinde, burada yalnızca örnek olarak sıraladığımız ve kâr oranındaki düşüşü erteleyen bu faktörlerin *Kapital*'in III. Cilt'inde söz edilen faktörlere karşılık geldiği görülebilir. Ama burada asıl mesele, Marx'ın başlangıçta bu uğrakların incelenmesinin "genel olarak sermaye analizi"nin dışında kaldığını kabul etmiş olmasıdır. Sonuç olarak daha sonraki *Artı-Değer Teorileri*'nde şunları okuruz: "Kâr oranının düşmesi süreci, merkezcil güçlerin yanı sıra sürekli olarak merkezsizleştiren bir etki uygulayan karşıt yönde eğilimler var olmasaydı, kapitalist üretimi kısa süre içinde kriz noktasına taşırdı; sermayelerin rekabetini ele alan bölüme ait olduğu için bu konuyu burada açıklamaya gerek yok."[22] Marx, bu geciktirici faktörlere, çalışma planında bir değişiklik yaparak bunları dahil ettiği *Kapital*'in III. Cilt'ine kadar ayrı bir bölüm ayırmamıştır. (14. Bölüm, "Zıt Yönde Etkiler). Buna rağmen, sermayenin krizlerle değersizleşmesi gibi önemli bir uğrak bile burada ele alınmaz ve Marx'ın *Kapital*'de[23] ve *Teoriler*'de[24] defalarca vurguladığı üzere, "daha ileri bir kriz analizi, incelememizin dışında kalır."

Kâr oranının düşme eğilimini doğaya dayandıran Ricardo'nun tersine,[25] Marx bu düşme eğiliminin ancak "işçi öncekinden daha fazla ya da aynı şekilde sömürülse bile...sermayenin canlı emek karşılığında değişilen kısmının oransal olarak azalması"[26] ile açıklanabileceğini savunur. Ama sermaye kâr oranındaki düşmeyi kâr miktarını arttırarak belli sınırlar içinde telâfi edebilir. Bu konu hakkında *Ham Taslak*'ta şunları okuruz: "Brüt kâr, yani biçimsel ilişkisinden bağımsız olarak, bir değer oranı olarak değil, daha ziyade değerin basit bir büyüklüğü olarak kavranan artı-değer, ortalama olarak *kâr oranı kadar değil, sermayenin büyüklüğü kadar* artacaktır. Dolayısıyla kâr oranı sermayenin değeriyle ters orantılı olurken, *kâr miktarı* sermayenin değeriyle doğru orantılı olacaktır. Ama bu saptama bile yalnızca, sermayenin ya da emeğin üretken

21 *Grundrisse*, s. 750-51 [Cilt 2, 215].
22 *Teoriler III*, s. 311
23 *Kapital III*, s. 362, 831 [317, 729].
24 *Teoriler II*, s. 468, 484.
25 *Kapital III*, s. 242 [215].
26 *Teoriler III*, s. 241.

gücünün gelişmesinin sınırlı bir aşaması için doğrudur. Yüzde 10 kâr getiren 100'lük bir sermaye, yüzde 2 kâr getiren 1.000'lik bir sermayeden toplam olarak daha az kâr getirir. Birinci durumda toplam kâr 10, ikincisinde ise 20'dir, yani daha küçük olan sermayenin kâr oranı, daha büyük sermayeninkinden 5 kat daha fazla olmasına rağmen, daha büyük olan sermayenin brüt kârı, 10 kat küçük olan sermayenin brüt kârından iki kat fazladır. Ama daha büyük sermayenin kârı yalnızca yüzde 1 olsaydı, o zaman toplam kârı, 10 kat küçük olan sermayeninki gibi 10 olurdu, çünkü kâr oranı, büyüklüğüyle aynı oranda azalmış olurdu. 1.000'lik sermayenin kâr oranı yalnızca yüzde ½ olsaydı, o zaman toplam kârı, daha küçük sermayenin kârının ancak yarısı kadar, yani 5 olurdu, çünkü kâr oranı 20 kat küçük olurdu.[27] Dolayısıyla, genel terimlerle ifade etmek gerekirse, büyük olan sermayenin kâr oranı, büyüklüğüyle orantısız olarak düşerse, bu durumda kâr oranı düşse bile brüt kâr artar. Kâr oranı büyüklüğü ile orantılı olarak düşerse, o zaman da brüt kâr daha küçük olan sermayenin brüt kârıyla aynı olur, değişmeden kalır. Kâr oranı, kâr miktarının artışından daha fazla azalırsa, daha büyük olan sermayenin brüt kârı, kâr oranı azaldığı için, küçük sermayeninkine göre oransal olarak azalır."[28]

Marx, kâr oranının düşme eğilimi yasası hakkında son olarak şunları söyler: "[Bu yasa] her bakımdan modern politik ekonominin en önemli yasasıdır...basitliğine rağmen daha önce hiç anlaşılmamıştır, hatta bilinçli olarak sözü bile edilmemiştir...tarihsel bakış açısından da en önemli yasadır."[29] Bu şu anlama gelir: "Zaten var olan, sabit sermaye biçiminde zaten çalıştırılan maddi üretici güç, bilimsel güçle, nüfusla, vb. kısacası zenginliğin yeniden üretiminin bütün koşulları, yani toplumsal bireyin iyice gelişmesinin koşullarıyla birlikte, bizzat sermayenin tarihsel gelişiminin neden olduğu üretici güçlerin gelişimi, belli bir noktaya ulaştığında, sermayenin kendi değerlenmesini sağlayacağı yerde onu ortadan kaldırır.[30] Üretici güçlerin belli bir noktanın ötesinde gelişmesi,

27 Bu, aslında Marx'ın daha sonra *Grundrisse*'de ve *Kapital III*, s. 224'te [199] değindiği, Ricardo'nun tezlerinin bir tekrarıdır. (Ricardo, s. 142-43 [111-12])

28 *Grundrisse*, s. 748 [Cilt 2, 213].

29 Krş. *Kapital III*, s. 213: "Adam Smith'ten beri tüm politik ekonominin çözmeyi amaçladığı sır" ve *Seçme Yazışmalar*, s. 194, "daha önceki tüm iktisatçıların *pons asinorum*'u."

30 *Ham Taslak*'ta, düşen kâr oranı "dolaysız emeğin, yeniden ürettiği ve yeni koyduğu nesnelleşmiş emeğin büyüklüğüne oranla azalmasıyla aynı şeye işaret ettiği için, genel olarak sermayenin büyüklüğüne oranla canlı emeğin küçülmesini, dolayısıyla da kâr olarak ifade edilen artı-değerin önvarsayılan sermayeye oranla küçülmesini önlemek için sermaye her yola başvuracak; bunun için gerekli emeğin payını azaltacak ve en çok da

sermaye için engel haline gelir; böylece sermaye-ilişkisi, emeğin üretken güçlerinin gelişmesine engel olur. Bu noktaya ulaştıktan sonra sermaye, yani ücretli emek, tıpkı lonca sistemi, serflik, kölelik gibi, toplumsal zenginliğin ve üretici güçlerin gelişimi karşısında aynı ilişkiye girer ve bir engel olarak zorunlu bir biçimde ortadan kaldırılır. İnsan etkinliğinin aldığı en son kölelik biçimi, yani bir yanda ücretli emek, diğer yanda sermaye, böylece kendi derisini sıyırıp atar ve bu deri atma, sermayeye karşılık gelen üretim biçiminin sonucudur; ücretli emek ve sermayenin olumsuzlanmasının maddi ve zihinsel koşulları, özgür olmayan toplumsal üretimin eski biçimlerinin kendilerinin olumsuzlanması olarak, bizzat onun üretim sürecinin sonuçlarıdır

"Toplumun üretici gelişimi ile onun şimdiye kadar var olan üretim ilişkileri arasında giderek artan uyumsuzluk, kendini daha keskin çelişkiler, krizler, kasılmalarda ifade eder. Sermayenin, kendisine dışsal ilişkiler tarafından değil, kendini korumasının bir koşulu olarak zorla yıkımı, ona çekilmesi ve yerini daha üst düzeyde bir toplumsal üretime bırakması için verilen öğüdün en çarpıcı biçimidir."[31]

Ham Taslak'ın üçüncü kesimi bu "çöküş" öngörüsüyle sona erer.[32]

---

kullanılan tüm emeğe oranla artı-emeğin niceliğini durmadan daha da genişletecektir. Böylece üretken gücün en yüksek düzeyde gelişiminin yanı sıra var olan zenginliğin en büyük artışı, sermayenin değersizleşmesiyle, işçinin saygınlığını yitirmesiyle ve yaşamsal güçlerinin sistemli olarak kurutulmasıyla örtüşecektir." (*Grundrisse*, s. 750 [Cilt 2, 214])

31 *Grundrisse*, s. 749-50 [Cilt 2, 213]. Almanca baskı s. 636'da, İngilizce orijinalindeki alternatif versiyon şöyledir: "Bu çelişkiler, emeğin etkinliğinin geçici olarak durdurulması ve sermayenin büyük bir kısmının yok olmasıyla birlikte, sermayeyi zorla yeniden devam edebileceği noktaya getiren patlamalara, felaketlere, krizlere yol açar...Yine de düzenli şekilde yeniden ortaya çıkan bu felaketler, bunların daha yüksek bir ölçekte tekrar etmesine ve sonuçta sermayenin zorla yıkılmasına yol açar."

32 Marx'ın bir "çöküş teorisi" öne sürmediği iddiası, öncelikle Marx'ın Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası revizyonist yorumlarına bağlanabilir. Rosa Luxemburg ve Henryk Grossmann, her ikisi de revizyonistlere karşı çöküş teorisini ısrarla savundukları için teorik olarak çok değerli bir iş yapmışlardır.

27. Faiz ve Kredi Üzerine Parçalar

1. Orijinal çerçevenin bu temaların ele alınışını ne ölçüde ön gördüğü üzerine

Şimdi Marx'ın *Ham Taslak*'ta faizi ve faiz getiren sermayeyi ele aldığ bazı sayfaları yorumlayacağız.

Bu incelemenin çok kısa olması (el yazmasının her yanında buluna bilecek olan çok sayıda açıklamayı göz ardı edersek, tümü içinde sadec dört bölümden oluşması) yalnızca Marx'ın taslağı bitirmek için girdiğ telaşla ve taslak sona yaklaşırken aşırı çalışma yüzünden hastalanma sıyla değil,[1] aynı zamanda ve öncelikle çalışmanın kendi yapısıyla açık lanabilir. Bildiğimiz üzere, *Ham Taslak* "genel olarak sermaye" çerçevesi nin ötesine geçmeyi amaçlamamıştı; bu nedenle *Ham Taslak*, faiz getiren sermayenin modern kredi sistemi içinde oynadığı rol bir yana, faiz ge tiren sermaye üzerine daha ayrıntılı bir çalışmayı daha baştan itibaren dışarıda bırakmıştı. Sonuç olarak Marx, *Ham Taslak*'ta faiz kategorisini yalnızca (kâr ve genel kâr oranı incelemesiyle bağlantılı olarak) değiniş geçebilmiştir, oysa Marx'ın orijinal planına göre kredi sisteminin anali

1 Krş. Marx, Engels'e yazdığı 29 Mart 1858 tarihli mektubunda şöyle der: "Son iki haftadı karaciğerimden yine çok rahatsızdım. Sürekli gece çalışmak ve gündüzleri evin ekonomil şartlarından kaynaklanan bir sürü küçük sorun, hastalığımın sık sık nüksetmesine nede oluyor." (*MEW* c. 29, s.309)

zi, ancak rekabetin ele alınışından sonra, yani *Sermaye Üzerine Kitap*, 3. Kesim'de incelenecekti.[2]

Marx,1862-63 tarihli ikinci büyük el yazmasında da bu hâlâ bu niyeti taşıyordu. Dolayısıyla *Teoriler III*'te kâr ve faizi ele alan bölümde şunu okuruz: "Burası ne faiz ve bunun kârla ilişkisine dair daha detaylı bir analizin ne de kârın endüstriyel kâr ve faize bölünme oranı üzerine bir incelemenin yeridir."[3] Yedi sayfa sonra da şöyle yazar: "Genel bir *faiz oranı* doğal olarak genel *kâr oranına* karşılık gelir. Faiz getiren sermaye analizi, bu genel bölüme değil,[4] *krediyi* ele alan bölüme ait olduğu için, burada bunu daha ileri bir düzeyde tartışma niyeti taşımıyoruz"[5] Bu yüzden, *Teoriler*'de ara sıra yapılan yorumlar dışında kredi, kredinin rolü ve biçimleri hakkında bir analiz bulamayız. Marx kendisini, (1) modern toplumda faiz kategorisinin endüstriyel sermayenin tam gelişmesini önvarsaydığını ve (2) sermaye-ilişkisinin "yabancılaşması"nın, bunun fetişleşmesinin, kesinlikle faiz getiren sermayede doruk noktasına ulaştığını göstermekle sınırlandırır. Bunun dışında, *Teoriler*'de, kendi başına kredi analizinden ancak daha sonraki bir aşamada söz edilebileceği tekrar tekrar vurgulanmıştır. Marx, *Teoriler II*'de şöyle der: "Burada incelememiz gereken tek şey, sermayenin kendi gelişiminin çeşitli aşamalarında aldığı biçimlerdir. Bu nedenle burada, gerçek üretim sürecinin içinde meydana geldiği gerçek koşullar analiz edilmemiştir...Sermayelerin rekabetini ya da kredi sistemini incelemiyoruz."[6] (Krş. *Teoriler II*, aynı bölümdeki benzer bir pasaja göre, "gerçek kriz" ancak "kapitalist üretimin, rekabetin ve kredinin gerçek hareketi"nden yola çıkılarak sunulabilir.[7] Yine aynı kitabın başka bir bölümünde şunu okuruz: "Demek ki tüm kapitalist sınıfın sermayesini her bir üretim alanının kullanımına, belli bir alandaki kapitalistlere ait sermaye oranında değil, onların üretim gereksinimleri oranında veren mekanizma, *kredidir* – oysa rekabette her tekil sermaye birbirinden bağımsız görünür. Kredi, kapitalist üretimin hem koşulu hem sonucudur ve bu nokta bize, sermayeler arası rekabetten, kredi ola-

2 Marx'ın *Ham Taslak [Grundrisse]* s. 275 [Cilt 1, 194] ve 264'teki [Cilt 1, 184] çerçevelerine bkz.

3 *Teoriler III*, s. 455.

4 Yani "genel olarak sermaye"yi ele alan bölüm.

5 *Teoriler III*, s. 462. Aslında *Teoriler*'in bu kısmında, ne toplam kârın faiz ve kâra bölünmesinin nasıl olduğuna, ne de faiz oranının genel kâr oranıyla ilişkisinin nasıl kurulduğuna dair bir analiz vardır. Bu konular hakkında bir analiz, *Kapital*, Cilt III, Bölüm XX, s. 358'e kadar yapılmamıştır.

6 *Teoriler II*, s. 492-93 [474].

7 *a.g.e.*, s. 512 [492].

rak sermaye konusuna rahatça geçme olanağı sağlar."[8] Bu cümle Marx'ın tüm çalışmasının kurgusu için yaptığı planın anlaşılması açısından çok önemlidir.

Teoriler'in, *Kapital*'in III. Cilt'ine kadar takip edilen orijinal plana sadık kaldığını görebiliriz. *Kapital*'in III. Cilt'i, bu planın ötesine geçer ve burada Marx ilk kez, başlangıçta kullanıldığı anlamı açısından, "genel olarak sermaye"nin sınırlarının ötesine geçer.[9] *Kapital*, III. Cilt, V. Kısım'ın ilk dört bölümü, Marx'ın *Teoriler*'in sonuç kısmında[10] ele aldığı fikirleri geliştirmekten daha fazlasını yapmasa bile, kalan bölümler (XXV-XXXV) kredi sisteminin, kısa bir bölüm olan XXVII. Bölüm'de bizzat "endüstriyel sermayeyle ilişkili olarak", daha sonraki bölümlerdeyse "başlı başına faiz getiren sermayeyle ilişkili olarak"[11] ayrıntılı bir analizini içerir. Fakat Engels, Marx'ın el yazmasının bu kısmını yeniden tasarlamayı gerekli bulmuştur[12] ve bu nedenle, eğer böyle bir şey varsa, Marx'ın kendisi elyazmasının bu bölümünün ne kadarını "çalışmanın muhtemel devamı" için kullanmak niyetinde olduğunu söylemek kolay değildir. Yine de "Kredi ve Kurgusal Sermaye"yi ele alan XXV. Bölüm şu ifadeyle başlar: "Kredi sisteminin ve sistemin kendi kullanımı için yarattığı aracın (kredi-para, vb.) çok ayrıntılı bir analizi planımızın dışında kalır. Biz burada sadece, genel olarak kapitalist üretim biçiminin niteliğini ortaya koymak için gerekli, belirli birkaç nokta üzerinde durmak istiyoruz."[13] Bu, *Kapital*, III. Cilt, I. Kısım'da ("Sermayenin Değerlenmesi,

8 *a.g.e.*, s. 211 [196].

9 Krş. yukarıda, s. 37 ve devamı.

10 Bkz. *Teoriler III*, s. 499 ve devamı.

11 "Buraya kadar kredi sisteminin gelişmesini –ve kapitalist mülkiyetin zımni ve potansiyel olarak ortadan kalkışını– temelde endüstriyel sermaye ile ilişkili olarak inceledik. Sonraki bölümlerde, kredi sistemini, kendi başına faiz getiren sermayeyle ve bu sermaye üzerindeki etkisi ve böylece büründüğü biçimle ilişkili olarak inceleyeceğiz." (*Kapital III*, s. 440-41 [390])

12 Engels'in bunun hakkında III. Cilt'e yazdığı Önsöz'deki yorumları şöyledir: "En büyük güçlük, cildin bütününde en karmaşık konunun ele alındığı V. Kısım'da ortaya çıktı... Burada...ne bitmiş bir taslak ve hatta ne de ana hatları sonradan doldurulabilecek bir şema vardı, elde yalnızca bir başlangıç çalışması, çoğu kez düzensiz bir not yığını, yorumlar ve alıntılar vardı." (*a.g.e.*, s. 4 [14]) Daha ileride görüyoruz ki "esas olarak" yalnızca XXI-XXIX. Bölüm'ler tamamlanmıştı, XXX-XXXIV. Bölüm'ler ise en baştan yeniden tasarlanmak zorundaydı.

13 *a.g.e.*, s. 400 [351]. Ayrıca krş. XXII. Bölüm'ün ("Kârın Bölünmesi, Faiz Oranı. Doğal Faiz Oranı") başlangıcı: "Bu bölümün konusu, krediyle ilgili olarak daha sonra karşılaşacağımız diğer tüm fenomenler gibi, burada ayrıntılı olarak analiz edilemez. Borç verenlerle alanlar arasındaki rekabet ve bunun sonucunda para piyasasındaki ufak tefek dalgalanmalar, araştırmamızın kapsamı dışında kalır. Endüstriyel döngü sırasında faiz

Değersizleşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması" başlıklı kısımda) çok daha kategorik olarak belirtilmiştir: "Bu bölümde analiz edilen fenomenler, tam gelişimleri için, kredi sistemini ve dünya piyasasında rekabeti gerektirir...Kapitalist üretimin bu daha somut biçimleri, ancak sermayenin genel niteliği anlaşıldıktan sonra etraflıca ortaya konabilir. Ayrıca bu konu, bu çalışmanın kapsamı içerisine girmez ve çalışmanın devamına aittir."[14]

2. *"Ham Taslak"ta faiz getiren sermaye*

Her ne olursa olsun, şimdiye kadar söylenenler, Marx'ın *Ham Taslak*'ta faiz getiren sermaye ve kredi sistemi hakkında yaptığı gözlemlerin bölük pörçük niteliğini açıklamaya yeterlidir. Burada onun tüm yapmak istediği, öncelikle bizzat sermayenin gelişmesinin artı-değerin endüstriyel kâra ve faize bölünmesine ve "faizin kâr karşısında bağımsızlaşması"na yol açması gerektiğini, ikincisi de "genel olarak sermaye" analizinin zaten kredi teorisinin içinden geliştirilebileceği temel tanımların tohumlarını içerdiğini göstermektir.

Peki ama faiz kategorisi kâr teorisinden çok daha önce gelmemekte midir? Marx her zaman, asıl endüstriyel sermayeyle karşılaştırıldığında, "faiz getiren sermayenin tarihsel olarak daha önceden beri var olduğunu" vurgulamaz mı?[15]

Biliyoruz ki para, "faizi ve dolayısıyla para-sermayeyi"[16] tikel ödeme aracı olma işlevinde geliştirir. Basit meta dolaşımı zaten "metanın elden çıkarılmasının, onun fiyatının gerçekleşmesinden bir zaman aralığı ile ayrıldığı" ilişkileri üretir. "Bu, meta sahipleri arasında borçlu ve alacaklı ilişkilerini doğurur. Bu ilişkiler, kredi sisteminin doğal [ve kendiliğinden ortaya çıkan] temelini oluştursa bile, daha kredi sistemi var olma-

---

oranının izlediği devrenin ortaya konabilmesi için, bu döngünün analiz edilmesi gerekir ki bu da gene burada yapılamaz. Aynı şey, faiz oranının dünya piyasasında üç aşağı beş yukarı yaklaşık olarak eşitlenmesi için de geçerlidir. Biz burada, faiz getiren sermayenin bağımsız biçimiyle ve kârdan ayrı olarak faizin bağımsızlaşması ile ilgilenmekteyiz." (*a.g.e.*, s. 358 [315])

14 *Kapital III*, I. Kısım, VI. Bölüm, II. Kesim, s. 110 [101].

15 *a.g.e.*, s. 367 [323], Krş. *a.g.e.*, s. 376 [330]: "Ne var ki tarihsel olarak faiz getiren sermaye, tamamlanmış geleneksel bir biçim olarak ve dolayısıyla faiz de sermaye tarafından üretilen artı-değerin tamamlanmış bir alt bölümü olarak, kapitalist üretim biçiminden ve beraberinde getirdiği sermaye ve kâr kavramlarından çok daha önce var olmuştur."

16 *a.g.e.*, s. 598 [529]. Faiz getiren sermayenin...yönetiminin, para ticareti yapan kişilerin özel bir işlevi olarak gelişmesi"nin bağlantılı olduğu para ticareti, kredi sisteminin ikinci kaynağı olarak nitelendirilebilir. (*a.g.e.*, s. 402 [354])

dan önce bile tam olarak gelişebilir."[17] Çünkü "daha önceki durumlarda da borç alıp verme vardı ve hatta tefecilik sermayenin tufan öncesi biçimlerinin en eskisidir. Ama çalışma, *endüstriyel emeği ya da özgür ücretli emeği* ne kadar oluşturursa, borç alıp vermek de krediyi o kadar oluşturur. Esaslı ve gelişkin bir üretim ilişkisi olarak kredi, *tarihsel* olarak da yalnızca sermayeye ve ücretli emeğe dayanan dolaşımda ortaya çıkar... *Tefeciliğin* kendisi burjuvalaştırılmış biçiminde, *sermayeye uyarlanmış* bir kredi biçimi olsa bile, burjuva-öncesi biçiminde o daha ziyade *kredi eksikliğinin bir ifadesidir.*"[18]

Bu nedenle mesele, kapitalizmde ve kapitalizm öncesi koşullarda faiz getiren sermayenin oynadığı toplumsal rolün nasıl farklılaştığıdır. Marx, Storch'un kredi hakkındaki yorumlarına verdiği karşılıkta, "burada özgül, ayrıt edici nitelikleri göstermek, *tarihsel* gelişmenin hem *mantıksal* gelişimi hem de anlaşılabilmesinin anahtarıdır" der.[19] "Kapitalist üretim biçiminin temel bir öğesi olduğu ölçüde faiz getiren sermayeyi, tefecinin sermayesinden ayıran" şey, öncelikle "bu sermayenin içinde işlediği değişmiş koşullar ve sonuç olarak borç verenle karşı karşıya gelen borç alanın bütünüyle dönüşmüş niteliğidir." Tefeci, öncelikle, kendi emek koşullarının sahibi olan küçük üreticilere (zanaatkârlara ve hepsinden önce köylülere), ikinci olarak da "üst sınıfların savurgan üyeleri"ne, esas olarak toprak sahiplerine borç verir; modern banka ise kapitalistlere borç verir. "Serveti olmayan bir adam bile kendi sanayici ya da tüccar sıfatıyla kredi alır, bu onun bir kapitalist olarak işlev göreceği ve borç alınan sermayeyle karşılığı ödenmemiş emeğe el koyacağı beklentisiyle yapılır. Potansiyel kapitalist sıfatıyla kredi alır." Diğer taraftan modern kredi, meta üretiminin ve dolaşımının tam gelişimini gerektirir. Tefecilikte ise durum tersinedir. 'Toplumsal yeniden üretimde dolaşımın oynadığı rol ne kadar önemsiz olursa, tefecilik de o kadar gelişip serpilir."[20]

Yukarıda söylenenler, bugünkü faiz getiren sermayeyi onun "tufan öncesi" biçimiyle bir araya getirmenin ne kadar saçma olduğunu göstermektedir. *Ham Taslak*'ta bu konuda şunları okuruz: "Hindistan'da ortak tarımcılar için faiz düzeyi, hiçbir şekilde kâr düzeyini göstermez. Tersine, bizzat ücretin bir parçası gibi kâra da tefeci tarafından faiz biçi-

17 *Kapital I*, s. 232-33 [149] ve *Katkı*, s. 143 [164].
18 *Grundrisse*, s. 535 [Cilt 2, 27-8].
19 *a.g.e.*, s. 672 [Cilt 2, 149].
20 *Kapital III*, s. 594, 600, 610 [526, 531, 539].

minde el konulur.[21] Bu faizi İngiliz para piyasasında hâkim olan İngiliz kapitalistlerinin ödediği faizle karşılaştırmak ve bundan İngiltere'de 'emek-payı'nın (üründeki emek payının) Hindistan'dakinden ne kadar daha yüksek olduğu sonucuna varmak, Bay Carey'inki gibi bir tarih anlayışı gerektirir. Aslında kendisinin, malzemeyi ve aletleri kapitalisten avans (borç) alan, örneğin Derbyshire'daki İngiliz el tezgâhı dokumacılarının ödediği faizi karşılaştırması gerekirdi. Burada, bütün hesaplar kapatıldıktan sonra, işçinin yalnızca kapitalistin avansını karşılamakla kalmayıp kendi emeğini de bedavaya bu hesaba ekledikten sonra, faizin işçinin sonunda yine borçlu olarak kalacağı kadar yüksek olduğunu anlardı."[22] Üstelik Carey "tarihsel olarak...endüstriyel kâr biçiminin, ancak sermaye artık bağımsız işçinin yanında görünmediği zaman ortaya çıktığını" görmeliydi. "Bu yüzden kâr, başlangıçta" yani kapitalizm öncesi koşullarda, "faiz tarafından belirlenmiş olarak görünür. Fakat burjuva ekonomide faiz, kâr tarafından belirlenir ve yalnızca onun parçalarından biridir. Bu yüzden kâr, bir parçasının faiz şeklinde ayrılmasına olanak sağlayacak kadar büyük olmak zorundadır. Tarihsel olarak tersi söz konusudur. Faiz o kadar düşürülmelidir ki, artı-kazancın bir kısmı kâr olarak bağımsızlık kazanabilsin." Dahası: Tefecilikten dert yanan bağımsız küçük ölçekli üreticinin "bu ilişkisi bizzat burjuva ekonomisi içersinde hâlâ tekrar ediyorsa, bu tekrar etme, endüstrinin geri kalmış dallarında ya da modern üretim biçimi içinde yok olmaya ya da yutulmaya karşı hâlâ mücadele eden dallarda olur. Burada sermaye ve emek ilişkisi, kendi içinde yeni üretici güçlerinin gelişim temelini ya da daha yeni tarihsel biçimlerin tohumunu taşımasa bile, en iğrenç emek sömürüsü yine de bu dallarda gerçekleşir. Bizzat üretim biçiminin içinde, sermaye hâlâ maddi bakımdan –ister el zanaatları işinde isterse küçük ölçekli tarımda olsun- tekil işçilerin ya da işçi ailelerinin altında toplanmış görünür. Burada söz konusu olan, sermayenin üretim biçimi olmadan, sermaye tarafından gerçekleştirilen bir sömürüdür...Sermayenin üretimin mülkiyetini ele geçirmediği, dolayısıyla yalnızca biçimsel olarak sermaye olduğu bu tefecilik biçimi, burjuva-öncesi üretim biçimlerinin hâkimiyetini önvarsayar; ama biz

21 Kapitalizm öncesi koşulları ele aldığı için, Marx'ın burada yalnızca kâr ve ücretin "embriyonik" biçimlerinden söz ettiği açıktır.

22 Krş. *Kapital III*, s. 597 [529]: "Örneğin, İngiltere'deki faiz oranını Hindistan'dakiyle karşılaştırmak istersek, İngiltere Bankası'nın faiz oranını değil, yerli sanayideki küçük üreticilere küçük makine kiralayanların uyguladığı faiz oranını almalıyız."

zat burjuva ekonominin içindeki alt alanlarda kendisini tekrar yeniden üretir."[23]

Dolayısıyla daha başlangıçta vurgulanması gereken şey, "hem faizin hem de kârın, her ikisinin de *sermaye* ilişkilerini ifade ettiğidir;" faiz kategorisinin "*kârın* faiz ve kâra bölünmesini gerektirmesidir." Marx, ikisi arasındaki "farkın, para kapitalistlerinden oluşan sınıfın endüstriyel kapitalistlerden oluşan sınıfla karşılaştığı anda somut, algılanabilir hale geldiğini"[24] söyler. Bununla birlikte para kapitalistleri ve endüstriyel kapitalistler, yalnızca "kâr, iki gelir dalına ayrılabildiği için iki tikel sınıf oluşturabilirler." Bu sınıfların salt varoluşu "sermayenin koyduğu artı-değer içersinde bir bölünmeyi gerektirir."[25]

3. "Para olarak sermaye" kategorisi

Artı-değerin içsel olarak bölünme olasılığı, tam da sermayenin değerlenmesi gerçeğinden kaynaklanır. Yani, kapitalist tarafından üretim sürecine yatırılan para değerlendikten sonra "gerçekleşmiş sermayenin *yeni* özelliği"ne dönüşür; "sermayenin ebediyen geçerli görünüş biçimi"ne girer.[26] Elbette onun "nesnel olarak, sadece *para* şeklinde var olduğu" doğrudur; ama bu para "aslında *kendi içinde* zaten sermayedir ve bu niteliğiyle *yeni emek üzerinde bir hak talebidir.* Zaten burada sermaye artık var olan emekle değil, gelecekteki emekle ilişkiye girer...Bir hak talebi olarak, onun para biçimindeki maddi varlığı önemsizdir ve başka herhangi bir adla yer değiştirebilir. Tıpkı devlet alacaklısı gibi, her kapitalist yeni kazandığı değerle" (başkasının) "gelecekteki emeği üzerinde hak talebinin sahibidir ve var olan emeği mülk edinmesiyle, aynı zamanda gelecekteki emeği de zaten mülk edinmiştir." (Marx şöyle ekler: "Sermayenin bu yönü bu noktaya kadar geliştirilecektir. Ama burada sermayenin kendi özünden ayrı bir değer olarak var olma özelliği, zaten görülebilir. Kredinin temelini de zaten bu özellik oluşturur.") Dolayısıyla kapitalist için "sermayenin para biçiminde yığılması...hiçbir şekilde emeğin maddi koşullarının maddi olarak yığılmasıyla aynı şey değildir. Tersine bu, emek üzerindeki mülkiyet senetlerinin yığılmasıdır.

---

23 *Grundrisse*, s. 851-53 [Cilt 2, 311-313]. Bu pasaj *Kapital III*, s. 595-98'de [527-30] yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş olarak bulunabilir.

24 Bu anlamda *Kapital*'de şu ifade yer alır: "Aslında kârın bir kısmını faize dönüştüren, faiz kategorisini yaratan şey, yalnızca kapitalistlerin para-kapitalistleri ve endüstriyel kapitalistler olarak ayrılmasıdır." (*Kapital III*, s. 370 [326])

25 *Grundrisse*, s. 852-53 [Cilt 2, 312-313].

26 *a.g.e.*, s. 447 [Cilt 1, 346].

Gelecekteki emeğin *ücretli emek* olarak, sermayenin kullanım-değeri olarak konulmasıdır."[27] "Sermayenin kendisi" ancak bu şekilde "meta haline gelebilir" ya da "meta (para) sermaye olarak satılabilir."[28]

Böylece daha önce açıklanmış olan "sermaye olarak para" kategorisinden ayrı olarak, "meta olarak sermaye" ya da "para olarak sermaye" kategorisine geliriz.[29] *Ham Taslak*'ın I. Kesim'inde şu ifadeler yer alır: "Faiz olarak, sermayenin kendisi *meta*, ama diğer tüm metalardan *özgül olarak farklı* bir meta niteliğinde tekrar ortaya çıkar; değişim-değerlerinin salt toplamı olarak değil, *başlı başına sermaye* dolaşıma girer ve *meta* haline gelir. Burada metanın niteliğinin kendisi (yani sermayenin tikel kullanım-değeri), ne basit dolaşımda olduğu gibi ilgisiz, ne de sanayi sermayesinde olduğu gibi, emekle doğrudan kendi karşıtı, [sermayenin] kullanım-değeri olarak ilişkilenen *ekonomik, özgül* bir belirleyici olarak mevcuttur[30]...Dolayısıyla sermaye olarak meta ya da *meta* olarak sermaye, dolaşımda bir eşdeğer karşılığında değişilmez; dolaşıma girmekle *kendisi-için-varlığını* kazanır;[31] bir başkasının mülkiyetine geçtiğinde bile sahibiyle en baştaki ilişkisini korur. Bu yüzden o sadece *borç verilir*. Sahibi için, onun kendi başına kullanım-değeri, onun değerlenmesidir; dolaşım aracı olarak değil, para olarak paradır; onun *sermaye olarak kullanım-değeridir*."[32] Ya da *Teoriler*'de okuduğumuz gibi, "kapitalist üretim temelinde belli bir değerler toplamı. . .işçilerden belli bir miktar bedava emek elde edilmesini ve belli bir miktar artı-değere, artı emeğe, artı-ürüne el konulmasını olanaklı hale getirdiği için, paranın kendisinin, sermaye olarak, yani *sui generis* [benzersiz] bir meta olarak satılabileceği açıktır... Para, kârın kaynağı olarak satılabilir. Bir başkasının para vb. sayesinde, artı-değeri mülk edinmesini sağlayabilirim. Bu yüzden bu artı-değerin bir parçasını almak benim açımdan tamamen kuralına uygundur. Tıpkı

27 *a.g.e.*, s. 367 [Cilt 1, 272-3].
28 *a.g.e.*, s. 851 [Cilt 2, 311].
29 Krş. yukarıda, s. 204.
30 Krş. yukarıda 3. Bölüm, s. 96-99.
31 *Grundrisse*, s. 244'teki [Cilt 1, 161] dipnota bakınız.
32 *a.g.e.*, s. 318-19 [Cilt 1, 230]. "Şimdi, para-kapitalistinin borç süresi boyunca vazgeçtiği ve üretici-kapitaliste, yani borç alana devrettiği kullanım-değeri nedir? Bu, paranın, sermaye haline gelebilme, sermaye işlevlerini yerine getirebilme ve bu süreç boyunca kendi ilk değer büyüklüğünü koruyabilmesinin yanı sıra, belli bir artı-değer, ortalama kâr... yaratabilmekle kazandığı kullanım değeridir...Diğer metalar söz konusu olduğunda, kullanım-değeri sonunda tüketilir. Bunların özü ve onunla birlikte değerleri ortadan kalkar. Tersine meta-sermayenin, kullanım-değerinin tüketilmesiyle, değerini ve kullanım değerini hâlâ korumasının yanı sıra, bir de bunu artırması gibi bir özgünlüğü vardır." (*Kapital III*, s. 351 [309])

artı-değerin bir kısmını ele geçirmemi sağladığı için toprağın değere sahip olması ve dolayısıyla bu toprak için yalnızca onun sayesinde elde edebildiğim artı-değeri ödemem gibi, sermaye için de onun sayesinde yaratılan artı-değeri öderim. Kapitalist üretim sürecinde sermayenin değeri, onun artı-değerine ek olarak ebedileştirildiği ve yeniden üretildiği için, para ya da metalar sermaye olarak satıldığında, bunların bir süre sonra satıcıya geri dönmesi ve satıcının da bunları, bir metayı devredeceği gibi devretmemesi, gayet kuralına uygundur. Bu şekilde, para ya da metalar, para ya da meta gibi değil, *sermaye* olarak, kendini-çoğaltan para ya da meta-değer olarak, ikinci güçleri ile satılırlar."[33]

4. Proudhonculuğun eleştirisi

Sermayenin, ancak meta haline gelmesi durumunda borç verilebileceği ve bu nedenle sahibine dönmek zorunda olması, küçük-burjuva sosyalistlerin (Proudhon ve ekolünün) faiz getiren sermaye eleştirilerinin temelini oluşturur. Marx şöyle yazar: "Bay Proudhon'un Bastiat'a karşı yürüttüğü tüm polemikte...Proudhon'un argümanı, borç vermenin ona satıştan çok farklı bir şey olarak görünmesi etrafında döner. [Proudhon] 'faizle borç vermek, satılan şeyin mülkiyetini hiçbir zaman devretmeden, aynı nesneyi her zaman yeniden satabilme ve o nesnenin fiyatını her zaman yeniden alabilme yeteneğidir' diye düşünür. Burada sermayenin yeniden üretiminin içinde ortaya çıktığı farklı biçim, Proudhon'u –fiyatı daima yeniden elde edilen ve emek karşılığında yeniden kârla, alım ve satımda tekrar tekrar gerçekleşen bir kârla sürekli değişilen– sermayenin bu sürekli yeniden üretiminin onun kavramını oluşturduğunu düşünmeye iterek yanıltır. Onu yanıltan şey, alım satımda 'nesne'nin sahibi değişirken, burada değişmiyor olmasıdır; dolayısıyla aslında yalnızca faizle borç verilen sermayeye özgü yeniden üretim biçiminin, sabit sermayeye özgü yeniden üretim biçimine dönüşmesidir." Ama "eğer döner sermaye kendi bütün süreci içersinde düşünülürse, görülür ki *aynı nesne* (örneğin şu kadar liralık şeker vb.) her zaman yeniden satılmamakla birlikte, aynı değer her zaman kendini yeniden üretir ve satış özle değil, yalnızca biçimle ilgilidir." Bu yüzden Proudhon'a göre "her şey *satılmalı*, hiçbir şey *borç* verilmemelidir." Proudhon, "en basit, en soyut değişim biçimine sarılmak" ister, aynı zamanda "metaların değişiminin, sermayeyle emek arasındaki değişime dayandığını" ve yalnızca kâr kategorisinin değil, faiz kategorisinin de zorunlu olarak değişimin ta kendisinden çıktığı-

33 *Teoriler III*, s. 455.

nı kavrayamaz. Yani "faizi ortadan kaldırmak için *sermayenin* kendisini, değişim-değerine dayalı üretim biçimini ve böylece ücretli emeği de ortadan kaldırması gerektiğini"[34] anlamaz. Proudhon'un "sermaye borç verilmemeli ve faiz getirmemelidir, ama eşdeğeri karşılığında bir meta gibi satılmalıdır" savı, "temelde değişim-değeri asla sermaye haline gelmemeli, daima basit değişim-değeri olarak kalmalıdır; *sermaye, sermaye olarak var olmamalıdır* savından başka bir anlama gelmez. Bu sav, diğer savla, yani ücretli emeğin üretimin genel temeli olarak kalması gerektiği savıyla birlikte, en basit ekonomik kavramlar bakımından hoş bir kafa karışıklığını gözler önüne serer."[35]

5. *"Ham Taslak"ta kapitalist ekonomide kredinin rolü*

Bu noktada, kredi sisteminin olanaklılığı ve zorunluluğu arasında bir ayırım yapmaya dikkat etmeliyiz.

Kredi ilişkilerinin olanağının paranın ödeme aracı işlevinden nasıl kaynaklandığını görmüştük. Dahası, kapitalist üretim biçimi temelinde, sermaye olarak yatırılabilecek her miktardaki paranın nasıl "başkasının emeği üzerinde bir hak talebi"ni temsil ettiğini, bu nedenle de potansiyel kâr kaynağı olarak, faizle nasıl borç verilebileceğini gördük. Borç-sermayenin, düzenli olarak ve yeterli miktarda fiilen sağlanmasını, bireyin kendi teşebbüsünün gerektirdiğinden fazla olan, böylece kredi aracılığıyla diğer kapitalistlerin kullanımına verilebilecek para miktarlarının periyodik olarak serbest bırakıldığı sermayenin dolaşım süreci yerine getirir."[36]

Dolayısıyla kredi olanağı, bizzat kapitalist üretim biçiminin "içsel doğası"nın bir ürünüdür; üretim biçiminin "kavramı"na içkindir. Ama sermayenin gelişiminde ve yaşam-döngüsü içersinde, kredi sisteminin yalnızca olanağını değil zorunluluğunu da oluşturan, aslında kredinin kapitalist üretimin zorunlu bir koşulu olarak görünmesine neden olan uğraklar vardır; bunların başlıcası, üretim sürecinin süreklilik, kesintisiz akış yönündeki çabasıdır.

---

34 *Grundrisse*, s. 843-44 [Cilt 2, 304-5]. (Aynı pasaj - yeniden düzenlenmiş olarak- *Kapital* Cilt III, s. 345-47'de [303-305] yer alır.)

35 *Grundrisse*, s. 319 [Cilt 1, 230].

36 "Salt devir hareketinin bu mekanizması ile böylece serbest bırakılan para sermaye (sabit sermayenin birbirini izleyen geri akışıyla serbest kalan ve her emek sürecinde değişen sermaye için gerekli olan kısımla birlikte) kredi sistemi gelişir gelişmez önemli bir rol oynamalı ve aynı zamanda bunun temellerinden birisini oluşturmalıdır." (*Kapital II*, s. 286 [255])

Bu çabanın neden zorunlu olduğu gayet açıktır. Sermaye ancak üretim süreci içersinde artı-değer yaratır: bu nedenle bu sürecin "*sürekliliği* sermayeye dayalı üretimin temel koşulu olarak görünür." Diğer taraftan, her üretim aşamasını, üretimin sürekliliğini devamlı olarak kesintiye uğratan bir dolaşım aşaması izlemelidir. "Bu yüzden sermayenin kendi doğasından kaynaklanan üretim koşulları birbirleriyle çelişir. Çelişki ancak iki şekilde ortadan kaldırılabilir ve aşılabilir." Birincisi, sermayenin kısımlara ayrılmasıyla (yukarıda 23. Bölüm'de tartışıldı); ikinci olarak da kredi sayesinde. "Sözde, yani gerçekten *ödeme yapan* ama gerçekten satın almayan bir B alıcısı, kapitalist A'nın ürünlerinin paraya dönüştürülmesine aracılık eder. Ama B'ye, ancak C kapitalisti A'nın ürünlerini getirdikten sonra ödeme yapılır. Kredi veren B'nin A'ya verdiği paranın, A'nın ürününün satışıyla emeği veya hammadde ve emek aletini yerine koyabilmesinden önce, A tarafından emek satın almak için mi yoksa ham madde ve emek aleti satın almak için mi kullandığı, durumu değiştirmez...Bu durumda B sermayesi A sermayesinin yerine geçer; ama bunlar aynı zamanda değerlenmezler. Şimdi B, A'nın yerine geçer; yani onun sermayesi, C sermayesiyle değişilinceye kadar kullanılmadan kalır. A'nın B sermayesinde akışkan hale getirmiş olduğu ürününde donmuş bulunur."[37]

Marx'a göre bu, kredinin "üretim sürecinin doğrudan doğasından kaynaklanan" bir yönüdür, bu yüzden de "kredinin zorunluluğunun temeli"ni oluşturur.[38] Ama kredinin zorunluluğunu oluşturan diğer uğraklar da daha az önemli değildir.

Dolaşım zamanının, değerin yaratılmasına ve gerçekleşmesine her zaman bir engel, "genel olarak üretimden kaynaklanmayan, ama sermayenin üretimine özgü bir engel"[39] olduğunu biliyoruz. Sonuçta "sermayenin zorunlu eğilimi" yalnızca dolaşım zamanını kısaltmak değil, mümkün olan yerde bunu sıfıra indirmek, yani "*dolaşım zamanı olmayan dolaşım*" gerçekleştirmektir. Marx, bu eğilimin kesinlikle "kredinin ve sermayenin kredi mekanizmalarının temel belirleyicisi" olduğunu vurgular.[40] Bu bağlamda, öncelikle paranın, üretken olmayan harcamalarla ilgili olan "dolaşım makinesi" işlevinden bahsetmeliyiz. "Para kendi içinde değer olduğu sürece," kapitalist üretimin "başlıca dolaşım mali-

37 *Grundrisse*, s. 534-35, 549 [Cilt 2, 27, 40].
38 *a.g.e.*, s. 535 [Cilt 2, 27].
39 *a.g.e.*, s. 543 [Cilt 2, 34].
40 *a.g.e.*, s. 659 [Cilt 2, 137].

yetlerinden biri" olarak nitelendirilecektir.[41] Bu yüzden sermaye, her zaman para "tasarrufu yapmaya" ve onu "*sermaye*, yani değer olmaksızın" [42] metaların biçimsel dönüşümüne aracılık edecek şekilde, "salt biçimsel bir uğrak" olarak koymaya çabalar; diğer taraftan ise dolaşım zamanı ve dolaşım sürecine aracılık eden çeşitli araçlarda *dolaşım zamanına değer, üretim zamanının* değerini vermeye; bunların hepsini para olarak, daha geniş şekilde de sermaye olarak koymaya çalışır...Tüm bunlar aynı kaynaklardan doğar. Tüm dolaşım gereksinimleri...farklı ve görünüşte son derece heterojen biçimler alsalar bile, *dolaşım zamanından* türerler. Dolaşım zamanını kısaltma mekanizmasının kendisi de onun bir parçasıdır." "Burada, paranın tarihi vb. konuya dahil olduğu ölçüde, emek-zamanı ve dolaşım zamanı arasındaki çelişkinin, tüm kredi doktrinini kapsaması"[43] kesinlikle bu yüzdendir.

Ama sermayenin değerlenme güdüsüyle çatışan tek engel, dolaşım zamanı değildir. Değişim alanının koyduğu bir engel de vardır; bu engel, bir taraftan sermayenin tüketimin sınırlı boyutlarını dikkate almadan kapitalist bir temelde üretmek zorunda olmasına, ama diğer yandan, değer olarak, karşılığında değişilebileceği bir karşı-değeri önvarsaymasına dayanır.[44] Endüstriyel döngü sürecinin gösterdiği gibi, kredi bu bağlamda da çok önemlidir. Marx şunu ekler: "Bu, halklar arasındaki ilişkide, bireyler arası ilişkide olduğundan çok daha klasik biçimde görünür. Örneğin İngilizler, kendilerine müşteri kazanmak için yabancı uluslara *borç vermek* zorunda kalmışlardır. Aslında İngiliz kapitalisti *üretici*

41 *Kapital III*, s. 435 [385]. *Kapital II*, s. 350 [310]: "Dolaşım aracı olarak kullanılmak üzere, yıllık altın ve gümüş üretiminde harcanan toplam emek gücü ve toplumsal üretim aracı miktarı, kapitalist üretim biçiminin ve genelde meta üretiminin *faux frais*'sinin yüklü bir öğesini oluşturur. Olabildiğince çok ek üretim ve tüketim aracını, yani olabildiğince çok gerçek zenginliği, toplumsal kullanımdan çeker. Bu pahalı dolaşım mekanizmasının maliyeti azaltılırsa, belli bir üretim ölçeğinin ya da bunun belli genişleme düzeyinin sabit kalması koşuluyla, toplumsal emeğin üretim gücü de *eo ipso* [kendiliğinden] o kadar artar. Bu yüzden, kredi sistemiyle gelişen varlık biçimleri, bu etkiye sahip olduğu sürece, ya toplumsal üretim ve emek sürecinin büyük bir kısmını gerçek paranın hiçbir müdahalesi olmadan yerine getirerek ya da fiilen işlev gören para miktarının kendi işlevlerini yerine getirme kapasitesini arttırarak, kapitalist zenginliği doğrudan arttırırlar."

42 Marx, *Kapital*'de "değerli metal biçimindeki paranın, kredi sisteminin doğası gereği kendisini asla ayıramayacağı temel olarak kaldığı daima akılda tutulmalıdır" diye vurgular. (*Kapital III*, s. 606 [536])

43 *Grundrisse*, s. 659-60 [Cilt 2, 138].

44 "Tüm sermayeler karşılıklı sipariş üzerinden [üretim yapsaydı] ve böylece ürün her zaman para [olsaydı]" bu zorunluluk var olmazdı: ama bu, sermayenin doğasıyla ve dolayısıyla büyük-ölçekli endüstrinin pratiğiyle çelişen bir fikirdir." (*a.g.e.*, s. 549 [Cilt 2, [40]])

İngiliz sermayesiyle (1) kendisi olarak, (2) Yanki vb. olarak ya da parasını yatırdığı başka herhangi bir biçim altında, çifte değişim yapar."[45]

(*Kapital*'in III. Cilt'inde Marx ek olarak, "bütün bir kapitalist üretimin dayandığı...kâr oranının eşitlenmesini sağlayabilmek için" kredinin "zoruniu gelişimi"nden söz eder;[46] oysa *Ham Taslak*'ta krediden bu yönüyle bahsedilmemiştir.)

6. Kredi sisteminin sınırları

Az önce görmüş olduğumuz üzere, "tüm *kredi sistemi* ve onunla bağlantılı olan aşırı-ticaret, aşırı-spekülasyon vb., dolaşımın ve değişim alanının sınırını genişletmek ve bunların önündeki engeli aşmak zorunluluğuna dayanır."[47] Kredi, bu anlamda, "kapitalist üretim biçiminin, yeniden üretim sürecinin bütün bir bağlantısının dayanmakta olduğu, içkin bir biçimidir."[48] Yine de kredinin rolü fazla büyütülmemelidir! Çünkü nasıl ki "para, takasın sınırlarını, yalnızca bunları genelleştirerek –yani alış ve satışı tamamen ayırarak– ortadan kaldırıyorsa" kredi de benzer şekilde, sermayenin değerlenmesinin sınırlarını ancak "bunları en genel biçimlerine yükselterek, bir dönem aşırı-üretim ve bir dönem de eksik-üretim şeklinde iki dönem olarak koyarak" ortadan kaldırır.[49] Kredinin gelişmesi "tekil dolaşım aşamalarının ya da metaların başkalaşımlarının...hızlanmasıyla ve bununla birlikte genel olarak yeniden üretim sürecinin hızlanmasıyla" sonuçlansa bile, aynı zamanda "kredi, alış ve satış eylemlerinin birbirinden uzun süre ayrı tutulmasına yardım eder ve böylece spekülasyonun temeli olarak hizmet eder."[50] Bu

45 *a.g.e.*, s. 416 [Cilt 2, 316]. Krş. *Teoriler III*, s. 122: "[*An Inquiry into Those Principles*'ın] yazarı, kredi sisteminin krizlere neden olabileceğini itiraf eder (sanki kredi sisteminin kendisi, sermayeyi 'üretken' yani 'kârlı' bir biçimde kullanma güçlüğünden doğmamış gibi). Örneğin İngilizler, metalarına piyasa yaratmak için sermayelerini başka ülkelere ödünç vermek zorundadırlar. Aşırı-üretim, kredi sistemi vb. kapitalist üretimin, kendi engellerini aşmak ve kendi sınırlarının üzerinde ve ötesinde üretmek için bulduğu araçlardır. Kapitalist üretim bir yanda bu itici güce sahiptir; diğer yanda ise yalnızca var olan sermayenin kârlı biçimde kullanılmasına uygun olan üretime izin verir. Krizler bu yüzden çıkar."

46 *Kapital III*, s. 435 [385].

47 *Grundrisse*, s. 416 [Cilt 1, 316].

48 *Kapital III*, s. 606 [536].

49 *Grundrisse*, s. 623 [Cilt 2, 106].

50 *Kapital III*, s. 436 [386]. Krş. *a.g.e.*, s. 441 [390]: "Kredi sisteminin, aşırı-üretimin ve ticarette aşırı spekülasyonun ana kaldıracı gibi görünmesinin nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden üretim sürecinin burada son sınırlarına zorlanmasıdır; bu zorlanmanın nedeni de toplumsal sermayenin büyük kısmının, bunun sahibi olmayan ve dolayısıyla işleri şimdi, bizzat kendi işini yürüttüğü zaman kendi malı olan sermayesinin sınırlarını

nedenle Marx "dolaşım hızı sayesinde...yeniden üretimin önüne konan engellerin azaltılmasından başka bir şey yapılabileceğini sanan dolaşım zanaatkârları" ile dalga geçer. "Dolaşım zamanını ortadan kaldıran kredi kuruluşları ve öteki buluşların, tamamlanmış ürünün sermayeye dönüşmesinin üretimde neden olduğu duraklamaları ve kesintiye uğramaları yalnızca engellemekle kalmayıp, üretken sermayenin değişildiği sermayeyi de gereksiz hale getireceğini sanan dolaşım zanaatkârları daha da hoştur; yani değişim-değeri temeli üzerinde üretmek, ama aynı zamanda bu temel üzerindeki üretimin zorunlu koşullarını okuyup üfleyerek yok etmek isterler. Bu yönden bakıldığında, kredinin, salt dolaşımla ilgili olarak yapabileceği en fazla şey, üretim sürecinin sürekliliğini, bu sürekliliğin bütün öteki koşulları mevcutsa, yani karşılığında değişim yapılabilecek sermaye gerçekten varsa vb. sağlar."[51]

Ham Taslak'taki bu argümanlar, bugün hâlâ açıkça geçerlidir. Aynısı Marx'ın "sosyalist anlamda kredi ve bankacılık sisteminin mucizevi gücüyle ilgili yanılsamalar" hakkındaki eleştirisi için de geçerlidir: "Üretim araçlarının (özel toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasını da içeren) sermayeye dönüşmesi son bulduğu anda, başlı başına kredi artık hiçbir şey ifade etmez...Öte yandan kapitalist üretim biçimi var olmaya devam ettiği sürece, faiz-getiren sermaye de onun biçimlerinden biri olarak varlığını sürdürür ve gerçekte aslında onun kredi sisteminin temelini oluşturur."[52] Sonuçta, kredinin özünde "sosyalist" niteliğinin kavranışı, küçük-burjuva ütopyalarının cephaneliğine aittir. Açıktır ki bu, kredinin kendisini, kapitalist düzenin "en yüksek ve nihai biçiminde"[53] gelişmesinin ve böylece çözülmesinin itici gücü olarak ortaya koymasıyla çelişkili değildir; bunun nedeni, yine kredinin "sermayenin kendisini tekil sermayeden farklı olarak koymaya çalıştığı" ve kapitalist üretimin toplumsal karakterinin en çarpıcı şekilde ifade edildiği biçimi temsil etmesi-

---

dikkatle ölçüp biçen sahiplerden oldukça farklı biçimde ele alan kişiler tarafından kullanılmasıdır. Bu yalnızca, sermayenin kapitalist üretimin çelişkili doğasına dayalı değerlenmesinin gerçek, özgür gelişmeye ancak belli bir noktaya kadar izin verdiğini ve aslında onun kredi sistemi ile sürekli olarak yıkılması gereken içkin bir sınır ve engel oluşturduğunu gösterir. Dolayısıyla kredi sistemi, üretici güçlerin maddi gelişimini ve bir dünya piyasasının kuruluşunu hızlandırır. Yeni üretim biçiminin maddi temellerini belli bir yetkinlik düzeyine ulaştırmak, kapitalist üretim sisteminin tarihsel misyonudur. Aynı zamanda kredi, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını -krizleri- ve böylece eski üretim biçiminin çözülmesinin öğelerini hızlandırır."

51 *Grundrisse*, s. 545-46 [Cilt 2, 36-7].

52 *Kapital III*, s. 607 [537].

53 *a.g.e.*, s. 607 [537].

dir.[54] [Sermayenin] bu çizgide ulaştığı en yüksek nokta, bir yanda *hayali sermayedir*; diğer yanda ise kredi, sadece *yoğunlaşmanın*, sermayelerin tekil, merkezileşen sermayeler tarafından yok edilmesinin yeni bir unsuru olarak görünmesidir."[55] Ama bu, "genel olarak sermaye" incelemesinin çok ötesine giden ve bu nedenle *Ham Taslak*'ta ayrıntılı şekilde ele alınmayan bir dizi sorunun ortaya çıkmasına neden olur. Unutmamak gerekir ki bunların *Ham Taslak*'ta ele alınmamış olmasının nedeni, temel kredi eğilimlerinin, kapitalist üretim ve dolaşım sürecinin soyut, genel analizinden ortaya çıktıkları şekliyle, sadece *Ham Taslak*'ta ele alınıyor olmasıdır.[56] Yine de *Kapital'in* III. Cilt'indeki kredi sistemi analizinin daha sonraki birçok sonucunun *Ham Taslak*'taki bu yöntem tarafından öngörülmüş olduğunu fark etmek şaşırtıcıdır.

54 *Grundrisse*, s. 659 [137]. Marx'ın Engels'e 2 Nisan 1858 tarihli mektubundaki çerçeveye bkz: "Kredi, burada genel ilke olarak sermaye, tekil sermayelerin karşısına çıkar." (*Seçme Yazışmalar*, s. 97.)

55 *Grundrisse*, s. 659 [137]. Krş. *a.g.e.*, s. 657 [Cilt 2, 136]: "(tekil sermayelerin görünüşte bağımsızlığının ve bağımsız varoluşunun) ortadan kalkması, kredide daha da geniş ölçekte gerçekleşir. Bu ortadan kalkışın en son vardığı, bununla birlikte sermayenin kendisine uygun biçimde konduğu en uç biçim, anonim sermayedir." Yukarıda 2. Bölüm'de Marx'ın *Ham Taslak*'ta rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişi öngörebildiğine işaret etmiştik.

56 Bu, genel kâr oranının eşitlenmesinde kredinin rolü gibi önemli bir yönün *Ham Taslak*'ta niçin ele alınmadığını açıklar.

Ek. Marx'ın Kâr Oranının Düşme Yasasının Güncel Eleştirileri Üzerine

I. Marx'ın tüm sisteminde, kâr oranının düşme eğilimi yasası kadar, hem akademisyen hem de akademisyen olmayan eleştirmenler tarafından oy birliğiyle reddedilen başka bir temel ilke çok zor bulunabilir; oysa Marx'ı bu meselede eleştirenlerin kullandığı argümanlar, belki de bütün diğerlerinin içinde en az tatmin edici olanlardır. Son zamanlarda Marx'ın bu yasasıyla ilgilenen iki yazar buna örnek olarak gösterilebilir: Joan Robinson[1] ve Amerikalı Marksist Paul Sweezy.[2]

Yasanın daha önceki eleştirmenleri gibi Robinson ve Sweezy de Marx'ın öncelikle metodolojik bir tutarsızlıktan dolayı hatalı olduğunu düşünürler. Marx, yasasını iddiaya göre sabit bir artı-değer oranı varsayımı altında formülleştirmiştir; kâr oranını düşüren faktörleri, kâr oranını artıran faktörlerden keyfi şekilde ayırmıştır ve bu ayrımı, ilkinden kâr oranı yasasını, ikincisinden ise "zıt yönde etkileri" türetmek için yapmıştır. Ya da bu itirazın ilk taraftarı olan von Bortkiewicz'in belirttiği gibi, "Marx'ın önerdiği yasayı kanıtlarken düştüğü başlıca hata, onun emek üretkenliğiyle artı-değer oranı arasındaki matematiksel ilişkiyi göz ardı etmiş olmasıdır. Marx, artı-değer oranını ayrı bir faktör olarak görmüştür. Faktörleri bu şekilde ayırmanın genelde yol açtığı saçmalık-

1 J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, Londra: Macmillan 1966, Bölüm 5.
2 P. M. Sweezy, *Kapitalist Gelişme Teorisi*, Bölüm VI.

lar, aşağıdaki basit örnekte görülebilir. Pozitif bir *a* değeri alalım ve bu *a* değeri, diğer *b* ve *c* pozitif değerleriyle $a = b / c$ fonksiyonu içinde ilişkide olsun.

Soru şudur: *b* ve *c* değerlerinin her biri *d*'ye bağlı olduğunda *a* nasıl değişir? Örneğin $b = d^5$ ve $c = d^3$ ise, *a* ne olur? Sorunun doğru cevabı kesinlikle şudur: *a*'yı tanımlayan fonksiyondan *b* ve *c* alınıp, yerlerine bunların *d* cinsinden ifadesi konulduğunda $a = d^2$ bulunur ve bundan *a*'nın *d* ile aynı yönde değiştiği sonucuna varılır. Ama eğer Marx'ın ayırma yöntemi bu örnekte kullanılırsa, örn. $a, b / d^3$ şeklinde ifade edilebilir ve bu formülden, *d* arttıkça *a* azalır ve *d* azaldıkça *a* artar sonucu çıkarılır. Eğer buna *b*'deki bir değişiklik bu bağlantıyı gizleyebilir, ama bu ayrı bir şeydir eklemesi yapılırsa, o zaman bu işlemin Marx'ın ayırma yöntemiyle esastaki aynılığı daha da açık hale gelir."[3]

Bu geçerli bir itiraz mıdır? Marx kendisini gerçekten de mantığın temel kurallarını ihlâl etme suçlaması karşısında savunmasız mı bırakmışdır? Daha yakından bakalım.

II. *Kapital*'in III. Cilt'inde kâr oranının düşme yasasını ele alan XIII. Bölüm'ün ilk (ama yalnızca ilk) sayfası gerçekten de yukarıdaki saptamanın doğruluğunu kanıtlıyor gibidir. Marx, sermayenin organik bileşimindeki farklılıkların, beş farklı üretim dalında kâr oranlarını (bu kâr oranları ortalama bir orana eşitlenmeden önce) nasıl etkilediğini göstermeyi amaçlayan sayısal bir örnekle başlar. Elbette bu, en kolay şekilde, kâr oranını etkileyebilecek diğer faktörlerden, emeğin sömürülme derecesindeki başlıca farklılıklardan geçici olarak soyutlanırsa gösterilebilir. Sonuçta Marx, III. Cilt'in önceki kesimlerinde olduğu gibi, artı-değer oranının beş üretim dalının hepsinde yüzde 100 olduğunu, yani işçilerin yarım gün kendileri için, yarım gün de işveren için çalıştığını varsayar. Marx, beş üretim dalındaki kâr oranlarının, organik bileşimin düzeyiyle ters orantılı olması gerektiğini gösterir.[4] Yine de belli bir anda birbir-

3 L. Von Bortkiewicz, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Eylül 1907, s. 466-67'deki "*Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System*" (İngilizcesi için bkz."Value and price in the marxian system," International Economic Papers, sayı 2, 1952. Ayrıca Bortkiewicz bu eleştiriyi yalnızca Marx'a değil, kâr oranının düşme eğilimi sorununu zaten iki aşamada ele almış olduğu için Mill'e de yöneltmeliydi; Mill önce yasanın kendisine, sonra da bu yasaya karşıt yönde hareket eden faktörlere bakmıştır. (Marx ve Mill tarafından kullanılan yöntemlerin benzerliğinden ilk söz eden kişi, Henryk Grossmann olmuştur. *Akkumulations-und Zusammenbruchsgesetz des Kapitalistischen Systems*, s. 116.)

4 Marx aşağıdaki örneği verir (*Kapital III*, s. 211 [188]):

leriyle yan yana duran üretim dalları için geçerli olan şey, toplam toplumsal sermayenin birbirini izleyen çeşitli aşamaları için de geçerlidir. Toplumsal sermayenin ortalama bileşimi sürekli artar ve bunun nedeni de kesinlikle, "artı-değer oranı ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye göre aşamalı olarak artmasının, zorunlu olarak, *genel kâr oranında aşamalı bir düşüşe* yol açmasıdır."[5] Ama aynı sayfada şunu da okuruz: "[Beş üretim dalının] varsayımsal dizisi...kapitalist üretimin gerçek eğilimini ifade eder. Bu üretim biçimi, değişmeyen sermayeye kıyasla değişen sermayede gitgide göreli bir azalış ve sonuçta toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir artış yaratır. Bunun doğrudan sonucu, aynı, hatta artan derecede emek sömürüsünde, artı-değer oranının devamlı düşen bir kâr oranıyla temsil edilmesidir."[6] İki sayfa sonra ise şu ifadeler yer alır: "Aynı, hatta daha yüksek bir artı-değer oranını ifade eden kâr oranının düşme yasası, bir başka deyişle, herhangi bir miktar toplumsal sermayenin, diyelim 100'lük bir sermayenin, çok daha büyük bir kısmının emek araçlarından, çok daha küçük bir kısmının da can-

	Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Artı-Değer Oranı	Kâr Oranı
I	50	100	100	% 100	% 66 ⅔
II	100	100	100	% 100	% 50
III	200	100	100	% 100	% 33 ⅓
IV	300	100	100	% 100	% 25
V	400	100	100	% 100	% 20

Ama Marx'ın bu örneği, artı-değer oranının bir üretim dalından diğerine artacağı şekilde kurabileceği gün gibi ortadadır, örneğin:

	Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Artı-Değer Oranı	Kâr Oranı
I	50	100	100	% 100	% 66 ⅔
II	100	100	130	% 130	% 65
III	200	100	192	% 192	% 64
IV	300	100	252	% 252	% 63
V	400	100	310	% 310	% 62

Dolayısıyla bu durumda da, keskin biçimde artan artı-değer oranına rağmen, kâr oranı yavaş yavaş düşerdi. (Kabul edilmelidir ki bu örnek oldukça keyfidir; artı-değer oranında daha hızlı bir artış varsayılmış olsaydı, o zaman kâr oranı düşmeyip, artardı. Ama kâr oranındaki düşüşün her durumda artı-değer oranındaki artışla dengelenebileceğini düşünmek tamamen yanlıştır. Marx'ın böyle bir varsayımı başından itibaren niçin reddettiğini daha sonra göreceğiz.)

5 *Kapital III*, s. 212 [189].

6 *a.g.e.*, s. 212-13 [189].

lı emekten oluştuğunu ifade eder. Dolayısıyla, üretim araçlarını işleten toplam canlı emek kitlesi, bu üretim araçlarının değerine oranla azaldığı için, karşılığı ödenmeyen emeğin ve bu emeğin ifade edildiği değer kısmının da, yatırılan toplam sermayenin değerine kıyasla düşmesi gerekir. Veya: Yatırılan toplam sermayenin gittikçe daha da küçük bir kesri, canlı emeğe dönüştürülür ve bu nedenle bu toplam sermaye, kullanılan emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, aynı zamanda, karşılığı ödenen kısma oranla artmasına rağmen, kendi büyüklüğüne oranla giderek daha az artı-emek emer."[7]

Marx, III. Cilt, s. 220-21 [194-95], 226-27 [198-99], 229 [200], 233-34 [204-05] ve 241-42'de [210-11] aynı şeyi söyler. Sonunda XIV Bölüm'ün bitiminde, "yanlış anlamalardan kaçınmak" için şunu tekrar etmeyi gerekli görmüştür : "Kâr oranının düşme eğilimi artı-değerin artma eğilimine, dolayısıyla emeğin sömürülme oranında bir artma eğilimine bağlıdır...Kâr oranı, emek daha az üretken hale geldiği için değil, daha üretken hale geldiği için düşer. Hem artı-değer oranındaki artış, hem de kâr oranındaki düşüş, kapitalizmde artan üretkenliği ifade eden özgül biçimlerdir."[8]

Yukarıdaki pasajlar, *Teoriler*'de aynı kategorik ifadelerle tamamlanır.[9] Açıktır ki Marx, yasasını sabit bir artı-değer oranı örneğiyle sınırlamayı amaçlamamıştı. Ona göre, artan bir artı-değer oranı bile, neticede düşen kâr oranıyla ifade edilmelidir. Ama bu, onu eleştirenlerin yasayı tamamen farklı bir anlamda yorumlamalarını engellemez. Bu yüzden Joan Robinson bu yasa hakkında şöyle yazar: "Gördüğümüz gibi,

7 *a.g.e.*, s. 215-16 [192].

8 *a.g.e.*, s. 240 [213]. *Teoriler II*, s. 439 [419] : "Artı-değer oranı aynı kaldığı ya da arttığı halde, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, emek üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte azaldığı için, kâr oranı düşer. Dolayısıyla kâr oranı, emek daha az üretken hale geldiği için değil, daha üretken hale geldiği için düşer. İşçi daha az sömürüldüğü için değil, daha fazla sömürüldüğü için, ister mutlak artı-zaman artsın, isterse durum bunu engellediğinde göreli artı-zaman artsın; çünkü kapitalist üretim emeğin göreli değerinin düşmesinden ayrılamaz."

9 Bu bağlamda *Teoriler*, III. Kısım, s.240, 302, 311 ve 369'u da belirtmeliyiz. s. 302'de Marx şöyle der: "Değişen sermayenin değişmeyen sermayeye göre, yani şimdiki canlı emeğin kullanılan ve yeniden üretilen geçmiş emeğe göre azalmasıyla artı-değer oranı aynı kalsa ya da hatta yükselse bile, kâr oranındaki azalmayı açıklamıştım." s. 311'de ise şöyle der: "Hodgskin'in görüşünün benim çizdiğim genel yasayla birleştiği nokta budur. Artı-değer, yani işçinin sömürülmesi artar, ama aynı zamanda kâr oranı düşer, çünkü değişen sermaye değişmeyen sermaye karşısında azalır, çünkü genelde canlı emek miktarı onu harekete geçiren sermaye miktarına kıyasla düşer. Emeğin yıllık ürününün daha büyük bir kısmı sermaye adı altında, daha küçük bir kısmı da kâr adı altında kapitalist tarafından mülk edinilir."

Marx'ın teorisi sabit bir sömürü oranı varsayımına dayanır." O zaman bu şöyle bir itiraza yol açar:[10] "Bu önermenin [yani Marx'ın yasasının] Marx'ın argümanının geri kalanıyla ürkütücü bir çelişki içinde olduğu göze çarpar. Çünkü sömürü oranı sabit kalma eğiliminde olsaydı, reel ücretler de üretkenlik arttıkça artma eğilimi taşırdı. Emek artan bir toplamdan sabit bir oran alır. Marx, kârlarda bir düşme eğilimini, ancak reel ücretlerin sabit kalma eğiliminde olduğu argümanından vazgeçerek gösterebilir. Bu keskin çelişkiyi gözden kaçırmış gibidir."

Ama Robinson, ikinci olarak, Marx'ın yasasının "sadece bir totoloji"den ibaret olduğunu düşünür: "Sömürü oranı sabit olduğunda, kişi başına düşen sermaye arttığı için kâr oranı düşer. s + d'nin sermaye stokunu ölçeceği şekilde, sabit devir süreleri varsayılırsa: a / d sabit kalırken ve s / d artarken a / (s + d) azalır."[11] Joan Robinson'un, Marx'ın "kâr oranının düşme eğilimi yasası hakkındaki açıklaması hiçbir şeyi açıklamaz"[12] şeklinde tamamen olumsuz bir yargıya varması pek şaşırtıcı değildir.

III. Marx yasasını hiçbir şekilde sabit bir artı-değer oranı varsayımına bağlamadığından, bu konuda ne bir "tutarsızlık" ne de bir "totoloji" yüzünden eleştirilebileceği için, artık her iki itirazı da kolayca bir kenara atabileceğimiz açıktır. Yine de bu, onun "faktörleri ayırma yöntemi"ne karşı yöneltilen eleştirilere tam olarak karşılık vermez. Çünkü eğer Marx'ın yasası aslında sabit bir artı-değer varsayımına dayalıysa, neden kâr oranını arttıran faktörleri "kendi için şeyler" olarak ele almaktadır? Neden "emeğin sömürülme derecesindeki artış" ya da "göreli artı nüfus"

10 Sweezy de benzer şekilde akıl yürütür: "Marx'ın kâr oranının düşme eğilimini artı-değer oranı sabit kalırken sermayenin organik bileşiminin artacağı varsayımından çıkarsadığını görmüştük. Yine de aynı zamanda sabit bir artı-değer oranı varsayımı haklı görülebilir mi? Bu varsayımın sonuçları hakkında açık olmak gerekir. Sermayenin organik bileşiminin artmasıyla emek üretkenliğinin artması birlikte ilerler. Artı-değer oranı sabit kalırsa bu, reel ücretlerin, emek üretkenliğinde meydana gelen artış oranında yükseleceği anlamına gelir. Emek üretkenliğinin iki katına çıktığını, yani aynı zaman içinde emeğin daha öncesine göre iki kat daha fazla ürettiğini varsayalım. O zaman, artı-değer oranının değişmemiş olması, emekçinin önceden olduğu gibi, kendisi için de kapitalist için de aynı zaman miktarı kadar çalıştığı anlamına geldiği için, hem ücret tarafından temsil edilen fiziki çıktı hem de artı-değer tarafından temsil edilen fiziki çıktı ikiye katlanır. Bir başka deyişle, işçi, emeğinin artan üretkenliğinden kapitalistle eşit oranda yararlanır. Bu sonuca götüren bir varsayıma hiçbir mantıksal itiraz getirilemezse de, yine de ortada bunun doğruluğundan şüphe duyulması için nedenler vardır." (*Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 100-01 [105])

11 J. Robinson, *Essay on Marxian Economics*, s. 36.

12 *a.g.e.*, s. 42.

vb. gibi böylesine önemli faktörlerin incelenmesini, yasanın kendisinin sunulmasından sonraya, yani XIV. Bölüm'e kadar ele almaz ve bunlara sadece yasaya "zıt yönde etkiler" rolünü verir?

Bu itiraz Sweezy'nin eleştirisinde büyük rol oynar: "Artan üretkenlik sürecinin ayrılmaz bir parçasını (Sweezy artı-değer oranındaki artışı kastediyor) ayrı olarak ve dengeleyici bir faktör olarak ele almak pek akıllıca görünmüyor, daha başından itibaren artan üretkenliğin, beraberinde daha yüksek bir artı-değer oranı getirdiğini görmek daha iyi bir yol olur. Üstelik Marx'ın genelde yaptığı da budur."[13]

Bu gerçekten tuhaf bir argümandır. Marx'ın karşısına çıkan sorun şuydu: Toplumsal emeğin sürekli artan üretkenliği, ortalama kâr oranını nasıl etkiler? Kâr oranının düzeyi iki faktöre, yani artı-değer oranına ve sermayenin organik bileşimine dayandığı ve emeğin üretkenliğindeki artış her ikisini de etkilediği için, o zaman Marx, örneğin, emeğin artan üretkenliğinin aynı anda artı-değer oranını (daha az ölçüde bile olsa) artırmak zorunda olduğunu belirtmeden yalnızca organik bileşimdeki artışa baksaydı ya da tersine, yalnızca üretkenlik artışından kaynaklanan artı-değer artışını görseydi ve buna bağlı olan, sermayenin organik bileşimindeki daha da güçlü artış eğilimini göz önünde bulundurmamış olsaydı, Bortkiewicz'in eleştirdiği "ayırma yöntemi" gerçekten önümüze konulabilirdi. Elbette diğerini doğrudan etkilemeden iki faktörden birisini etkileyen uğraklar da vardır. Örneğin, "zıt yönde etkileri" ele alan bölümü (XIV. Bölüm) dikkatle okuyan her okur, Marx'ın yalnızca, "değişen sermayeye göre değişmeyen sermayede bir artışın ya da orantısal artışın" artı-değer oranındaki bir artışa eşzamanlı olarak eşlik etmediği, yani organik bileşimin değişmeden kaldığı sömürü yöntemlerine (örneğin I. Kesim – "Emeğin sömürü yoğunluğundaki artış") baktığını fark edecektir.[14] Tersine, "değişene sermayeye göre değişmeyen sermayede

13 *Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 101 [106].

14 *Kapital III*, s. 234 [208]. "Bir işçiyi daha çok sayıda makineyi çalıştırma zorunda bırakmak gibi, değişen sermayeye göre değişmeyen sermayede bir artış...anlamına gelecek şekilde emeği yoğunlaştırmanın pek çok yolu vardır...Oysa emeğin yoğunluğunu arttırmanın, makinelerin hızlarının yükseltilmesi gibi, aynı sürede daha fazla hammadde tüketen, ama sabit sermaye düşünüldüğünde, makineleri bir o kadar hızla aşındırıp yıpratan ve böyle olduğu halde bunların değeriyle, kendilerini harekete geçiren emeğin fiyatı arasındaki oranı hiçbir şekilde etkilemeyen başka yönleri de vardır. Ne var ki özellikle işgününün uzatılması, modern sanayinin bu buluşu, kullanılan emek gücü ile bu emeğin harekete geçirdiği değişmeyen sermaye arasındaki oranı esas olarak değiştirmeksizin, mülk edinilen artı-emek kitlesini artırır ve değişmeyen sermayeyi göreli olarak daha da azaltma eğilimi taşır." (*a.g.e.*, s. 232-33 [207])

bir artış, yani kâr oranında bir düşüşü içeren" yöntemler (esas olarak göreli artı-değer üretim yöntemleri) elbette XIII. Bölüm'de bizzat yasanın açıklanmasında zaten ele alınmıştı. Bu yüzden de XIV. Bölüm'de "göreli aşırı-nüfus," yalnızca, "kullanılabilir ya da işsiz ücretli emekçilerin ucuz ve bol olmasının ve doğaları gereği bazı üretim dallarının el işinin makine üretimine dönüşmesine karşı büyük direnç göstermesi"nin bir sonucu olarak, özellikle düşük organik bileşime sahip üretim dallarının varlıklarını devam ettirmelerini kolaylaştırdığı ölçüde incelenmiştir. (Ama III. Cilt, XIV. Bölüm, IV. Kesim göreli aşırı-nüfusun, ücretler ve emeğin sömürülme derecesine üzerindeki genel etkilerini ele almaz, alması da amaçlanmamıştır.)[15] Bu sınırlandırma, değişmeyen sermayenin sonuçtaki değersizleşmesi için olduğu kadar,[16] "kâr oranını sabit bir artı-değer oranında ya da artı-değer oranından bağımsız şekilde arttıran"[17] tüm üretim yöntemleri için de geçerlidir. Eğer eleştirmenler, XIII ve XIV. Bölüm arasındaki metodolojik ayrımı fark etmeyi başaramıyorsa, bunun nedeni belki de söz konusu bölümlerin yapısının oldukça karmaşık olması değil, bu eleştirmenlerin kendi incelemelerine önyargılı fikirlerden

15 Dolayısıyla Sweezy bu bölümün argümanına aşağıdaki itirazı yükselttiğinde haksızdır: "Ancak yedek ordunun yarattığı daha önemli bir etki...emek piyasasında faal emek gücüyle rekabet yoluyla ücret oranlarını baskılamak ve bu sayede artı-değer oranını yükseltmek gibi görünürdü." (*Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 99 [104]) Şüphe yoktur ki eğer Marx bu konuyu XIV. Bölüm'de tartışmış olsaydı, bu gerçekten de Bortkiewicz'in onu eleştirmesine neden olan şeye götürürdü.

16 Marx'ın, değişmeyen sermayenin değersizleşmesini, kâr oranının düşmesine karşı hareket eden eğilimlere dahil etmesi, Sweezy'nin itirazına neden olur. Sweezy şöyle der: "Bu nedenle, önce sermayenin organik bileşiminde meydana gelen 'ilk' artışa bakılması, bunun kâr oranı üzerinde yaratığı etkinin gözlemlenmesi ve ancak ondan sonra 'ilk' artışla ilişkili üretkenlik artışından kaynaklanan, değişmeyen sermayenin öğelerinin ucuzlaması konusunun hesaba katılması tercih edilebilir bir şey gibi görünebilir. Bu yapılmış olsaydı, sermayenin organik bileşimindeki artış oranının daha büyük görüneceği ve sadece 'zıt yöndeki nedenler'in biri yüzünden bu olgunun istatistiklerde görünmesinin engellendiği düşünülebilirdi. Ama Marx'ın organik bileşimde meydana gelen ilk artış ile değişmeyen sermaye öğelerinin ucuzlaması nedeniyle ortaya çıkan zıt yönlü (ama daha küçük) azalma arasında yapmış olduğu zımni ayrımı korumak yönündeki böyle bir çabanın herhangi bir yararlı amaca hizmet edebileceği şüphelidir. Gözlemlenebilecek tek şey, söz konusu her iki gücün de bir sonucu olan, organik bileşimdeki net değişikliklerdir. Bu nedenle, sadece değişmeyen sermaye öğelerinin ucuzlamasını hesaba katan, net bir anlamda 'sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişim' ifadesi kullanmak daha iyi olur gibi görünmektedir. Bu yapılırsa, sermayenin organik bileşimini değer olarak değil de fiziksel olarak düşünmek daha az cazip hale gelir." (*a.g.e.*, s. 103-04 [108])
Sweezy'ye inanacak olursak, Marx, "zıt yönde bir etki" olarak değer bileşimini gizlice içeriye alabilmek için sermayenin teknik bileşimini yasanın temeli olarak alır.

17 *Kapital III*, s. 236.

başlamalarıdır.

IV. Oysa Marx, organik bileşimle artı-değer oranı arasındaki karşılıklı ilişkiyi hesaba katmış olsaydı, yani Marx'ın yasası keyfi bir "ayırma yöntemi"ne dayanmış olmasaydı, o zaman kâr oranının düşme eğilimini reddeden bir yorumu kabul etmek zorunda kalmaz mıydık? Bu durumda, Sweezy'nin şu iddiasıyla hemfikir olmak için elimizde her türlü neden olmaz mıydı?: "Hem sermayenin organik bileşiminin hem de artı-değer oranının değişken olduğu varsayılırsa...o zaman kâr oranının ne yönde değişeceği belirsiz hale gelir. Söyleyebileceğimiz tek şey, artı-değer oranındaki yüzdelik artışın, değişen sermayenin toplam sermaye içindeki payında meydana gelen yüzdelik azalıştan daha küçük olması durumunda, kâr oranının düşeceğidir." Ama "sermayenin organik bileşimindeki değişmelerin, artı-değer oranındaki değişmelerden, birincisinin kâr oranındaki hareketlere hâkim olmasını sağlayacak şekilde, göreli olarak daha büyük olacağına ilişkin genel bir varsayımdan söz edilemez. Tersine, bu iki değişkeni kabaca eşit önemde görmemiz gerekir... Dolayısıyla genel olarak, sermayenin artan organik bileşiminin, artan bir artı-değer oranıyla *pari passu* [aynı hızda] ilerlediğini varsaymamız gerekmektedir."[18] Ya da Natalie Moszkowska'nın dediği gibi, "emeğin üretkenliği değil, yalnızca sermayenin organik bileşimi artsaydı, kâr oranı yalnızca teknik ilerlemeyle düşerdi. Emeğin artan üretkenliği, maddi ve beşeri üretim araçlarının değerinin düşmesine neden olsaydı, o zaman sermayenin bileşimi (s / d) neticede düşer ve artı değer oranı da (a / d) artardı. İşçileri pahalı üretim araçlarıyla donatan teknik bir yeniliğin üretim sürecine sokulmasından hemen sonra sermaye bileşimi gerçekten de artar; ama artan emek üretkenliğine bağlı olarak üretim araçlarının ucuzlamasından sonra tekrar düşer. İşçilerin tüketim mallarının ucuzlamasından sonra ücretler de düştüğü, yani artı-değer oranı arttığı için, kâr oranı düşemez."[19]

Marx'ı eleştirenler, sonuçta argümanlarını kâr oranının düşme eği-

18 Sweezy, *Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 102, 104 [107, 109].

19 Moszkowska, *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, 1935, s. 46. Daha önceki kitabında (*Das Marxsche System*, 1929, s. 118) şöyle der: "'Kâr oranının düşme eğilimi yasası' tarihsel değil, dinamik bir yasadır. Tarihsel bir olguyu, yani kâr oranının düştüğünü doğrulamaz; yalnızca iki değişkenin karşılıklı bağımlılığını formülleştirir: yani, 1. artı-değer oranı sabit kalırsa kâr oranı düşer. 2. kâr oranı sabit kalırsa, artı-değer oranı artar.

Yani yasa sadece fonksiyonel bir bağlantıyı ifade etmektedir. Bu nedenle de 'kâr oranının düşme eğilimi' yasasına aynı şekilde 'artı değer oranının artma eğilimi' yasası da denilebilir." Aynı mantıkla Moszkowska buna "kâr oranının düşme ya da düşmeme yasası" diyebilmiştir. Böyle bir yorumun Marx'ın yasasını tahrip edeceği açıktır.

limine zıt yönde etki eden faktörlere –bir yandan sabit sermaye öğelerinin akabinde değersizleşmesine, diğer yandan artı-değer oranındaki artışa– bağlarlar. Bu faktörlerin işlemekte olduğunu kimse inkâr edemez: Ama anahtar soru, bunların kendilerini ne ölçüde ortaya koyduklarıdır.

Birinci faktör düşünüldüğünde, bu bağlamda *Teoriler III*'te Cherbuliez hakkındaki bölümde yer alan ve Marx'ı eleştirenlerin fark etmediği bir pasaja bakılması yeterlidir: "Makinelerin daha da ucuzlayacağına dair hiçbir kuşku olamaz ve bunun iki nedeni vardır: (1) makinelerin, yine makinelerin üretildiği hammadde üretiminde uygulanması. (2) Makinelerin, söz konusu maddelerin makinelere dönüştürülmesinde uygulanması. Bunu söylerken zaten iki şey söylemiş oluruz. İlk olarak, manüfaktür sanayisinde gerekli olan aletlerle karşılaştırıldığında, her iki üretim dalında da makinelere yatırılan sermayenin değeri, ücretlere yatırılan sermayenin değerine kıyasla artar. İkinci olarak, ucuzlayan şey tek bir makine ve onu oluşturan parçalardır, ama bir makine sistemi gelişir: Aletin *yerini* sadece bir makine değil, tüm bir makine sistem alır ve belki de daha önce asıl rolü oynayan aletlerin...şimdi binlercesi monte edilir. İşçinin karşısına çıkan her bir makine, onun daha önce kullandığı aletlerin devasa bir montajıdır, örneğin 1 yerine 1.800 eğirme makinesi. Ama ek olarak, makine, eski alette olmayan parçalar içerir. Tek tek parçalar ucuzlamasına rağmen, bütün makine sisteminin toplam fiyatı aşırı derecede artar ve üretkenlik, makinelerin sürekli olarak genişlemesine bağlıdır." Marx şöyle devam eder: "Dolayısıyla, makineler sayesinde emek üretkenliğinin artmasının, kullanılan emek miktarına (sonuçta emeğin değerine), yani değişen sermayeye kıyasla, makinelerin değerinin artması anlamına gelmesi, apaçık ortada olan bir şeydir ya da totolojik bir önermedir."[20]

Peki ya hammaddeler? "Açıktır ki hammadde miktarı, emeğin üretkenliğiyle orantılı olarak artmak zorundadır; yani hammadde miktarı emekle orantılı olmalıdır. [Ama miktardaki bu artış, değeri tam olarak aynı miktara indiren bir üretkenlik artışıyla telafi edilemez mi?][21] ... Örneğin, ip eğirmedeki üretkenlik on kat artarsa, yani tek bir işçi daha önce on kişinin eğirdiği kadar ip eğirirse, neden bir Zenci daha önce on kişinin ürettiği kadar pamuk üretmesin, yani *değer* oranı neden aynı kalmasın? Eğirici aynı süre içersinde on kat fazla pamuk kullanır. Bu nedenle on kat fazla pamuk, bu miktarın daha önce mal olduğunun onda

20 *Teoriler III*, s. 366-67.

21 Parantez içindeki bu cümle, *Teoriler*'in ilk editörü Kautsky tarafından eklenmiştir.

birinden fazlasına mal olmaz. Bu da, hammadde miktarı artsa bile, bunun değerinin değişen sermayeye oranının aynı kaldığı anlamına gelir... Bu soruya, yün, ipek, deri gibi bazı hammadde türleri, hayvansal organik süreçler tarafından üretilirken, pamuk, keten vb. hammaddelerin bitkisel organik süreçler tarafından üretildiği ve kapitalist üretimin bu süreçlere salt mekanik ya da inorganik kimyasal süreçlere hâkim olduğu kadar hâkim olmayı başaramadığı ve asla da başaramayacağı yanıtını vermek oldukça kolaydır. Deri vb. gibi hammaddeler ve diğer hayvansal ürünler kısmen...uygarlık ilerledikçe rant yasasının bu ürünlerin değerini arttırması nedeniyle, daha değerli hale gelirler. Kömür ve metal...düşünüldüğünde, bunlar üretimin ilerlemesiyle daha da ucuz hale gelirler; ama bu, madenler vb. tükendikçe daha zorlaşacaktır." Sonunda Marx şu sonuca ulaşır: "Hammaddelerin ve yardımcı maddelerin vb. ucuzlaması, sermayenin bu kısmının değer artışını kısıtlar ama yok etmez. Bu kısmın değerini, kârda bir düşüşe neden olacak derecede kısıtlar. Böylelikle bu saçmalık da bertaraf edilmiş olur."[22]

V. Son olarak, Marx'ı eleştirenlerin önerdiği temel karşı argümanı, yani kendilerinin ortaya koyduğu üzere, artı-değer oranındaki artışın organik bileşimdeki artışla *pari passu* olmasını nasıl değerlendirmemiz gerekir? Bu argüman birkaç ayrıntıyı gözden kaçırmaktadır. Birincisi, "emek gücünün değeri, emeğin ya da sermayenin üretkenliğinin artmasıyla aynı ölçüde azalmaz." Çünkü "üretken güçteki bu artış, aynı şekilde *emek değerinde herhangi bir değişikliğe neden olmaksızın*, (doğrudan ya da dolaylı olarak) gerekli mallar üretmeyen her sanayi dalında değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki oranı arttırır. Üretken gücün gelişmesi her üretim dalında aynı değildir. Sanayiyi tarımdan daha hızlı geliştirmesi, kapitalist üretimin doğasında vardır.[23] Bu, toprağın doğası nedeniyle değil, toprağın gerçekten kendi doğasına göre sömürülmesi için farklı toplumsal ilişkiler gerektiği için böyledir...Başka bir neden ise, toprak mülkiyetinin sonucu olarak tarım ürünlerinin diğer metalara kıyasla pahalı olmalarıdır, çünkü bunlar değerlerinde satılırlar ve üretim fiyatına inmeye zorlanmazlar. Ama bunlar, geçim araçlarının asıl kısmını oluştururlar.[24] Dahası, toprağın onda biri, sömürü için diğer onda

22 *Teoriler III*, s. 367-69.

23 Sanayi ile tarım arasındaki farklılıkların teknik ilerlemeyle ne ölçüde azaltılabileceğinin, burada tartışılamayacak bir konu olduğu açıktır.

24 Burada bir kez daha bir çekince koymak gerekir. Kuzey Amerikalı işçi, Avrupalı işçiye göre, Avrupalı işçi de Asyalı işçiye göre ücretinin çok daha küçük bir kısmını yiyecek için harcar.

dokuzundan daha değerliyse, rekabet yasasının sonucu olarak, toprağın bu onda dokuzu, aynı şekilde bu göreli çoraklıktan 'suni' bir darbe alır."[25] Ama öte yandan burada, örneğin "bizzat işçilerin, (reel) ücretlerdeki düşüşleri önleyemeseler bile, ücretlerin mutlak asgariye düşürülmesine de izin vermemeleri; tersine genel zenginlik artışına belli bir niceliksel katılım sağlamaları"[26] gibi "engelleyici faktörler" devreye girer.

Marx'ı eleştirenlerin yaptığı yanlışların tek nedeni bu değildir! Çok daha önemlisi, kâr oranında, emeğin sömürülme yoğunluğunun artmasıyla güvenceye alınan artışın, soyut bir prosedür ya da aritmetik işlem olmayıp, daha ziyade gerçekten yaşayan işçiler ve onların performansıyla ilişkili olduğunu gözden kaçırmalarıdır. Başka bir deyişle, bir işçinin ortaya koyabileceği artı-emeğin belli sınırları vardır. Bir yanda işgününün uzunluğu, diğer yanda da işgününün bizzat işçilerin yeniden üretimi için gerekli olan kısmı. Örneğin, normal işgünü 8 saat ise, üretken güçteki hiçbir artış, bu 8 saatten ücretin üretilmesine karşılık gelen saat çıkarıldıktan sonra kalandan daha fazla artı-emek çıkartamaz. Üretim tekniği gerekli emek-zamanı örneğin 4 saatten yarım saate indirmeyi başarırsa, o zaman artı-emek hâlâ (8 saatlik) işgününün 15/16'sından fazlasına ulaşmaz; 4'ten 7 ½ saate çıkar; yani iki katı bile olmaz. Ayrıca emeğin üretkenliği, aşırı derecede artmalıdır (Marx'ın *Ham Taslak*'ta işaret ettiği gibi)! "*Üretken gücün artışından önce* sermayenin artı-değeri ne kadar büyükse, varsayılan artı-emek ya da sermayenin artı-değerinin miktarı ne kadar büyükse ya da işçinin eşdeğerini oluşturan, gerekli emeği temsil eden işgününün kesri ne kadar küçükse, sermayenin üretken güçteki artıştan elde ettiği artı-değer artışı da o kadar küçüktür. Sermayenin artı-değeri, her zaman üretken güçteki gelişmeye göre daha az oranda artar. Bu yüzden sermaye ne kadar gelişkinse, ne kadar çok artı-emek yaratmışsa, kendisine ancak daha küçük oranlarda değer kazandırmak, yani artı-değer katmak için üretken gücü de o kadar fazla geliştirmek zorundadır – çünkü sermayenin engeli her zaman, bir işgününün gerekli emeği gösteren kısmı ile işgününün tamamı arasındaki orandır. Ancak bu sınırlar içinde

25 *Teoriler III*, s. 300-1. Görülebileceği gibi, Marx bu konuda kendisini olabildiğince açık ve net bir şekilde ifade etmiştir. Buna rağmen Joan Robinson şöyle der: "Marx'ın bilinçsizce, artan üretkenliğin iyi ücret veren endüstrileri etkilemediğini, böylece sabit reel ücretlerin sabit bir sömürü oranıyla uyumlu olduğunu varsaydığı öne sürülebilir." (*Essay on Marxian Economics*, s. 40.) Bu pasaj, içindeki kelimelerin sayısı kadar yanlış içerir.

26 *Teoriler III*, s. 312.

hareket edebilir."[27] Üretkenlik artışının yalnızca değişen sermayenin (işgününün karşılığı olarak ödenen kısmının) değişmeyen sermayeye göre azalmasıyla değil, ayrıca "üretim araçlarına uygulanan tüm canlı emeğin...bu üretim araçlarının değerine oranla azalmasıyla" da ifade edildiğini unutmamalıyız. Yani (d + a) : s oranı da düşer. Fakat bu, esas olarak sermayenin değer bileşimindeki bir değişiklikle değil, daha ziyade sermayenin, teknik ilerlemesini niteleyen teknik bileşimindeki değişiklik ile ilgili bir meseledir. Dolayısıyla, belli büyüklükte değişmeyen bir sermaye verili iken, işçi sayısı 20'den 10'a düşürülürse; onceden bu 20 işçi 80 saat kendileri, 80 saat de işveren için çalıştılarsa, bu durumda 10 işçinin tüm çalışma zamanı yalnızca 80 saat ettiği için, kalan bu 10 işçinin daha önce 20 işçinin yaptığı kadar artı-değer yaratması imkânsız olur.[28]

Artı-emek düzeyini korumak için ya işgünü uzatılmalı ya da iş yoğunluğu arttırılmalıdır. (Aslında işveren, genişletilmiş bir sermayeyle daha fazla işçi çalıştırabilir ve böylece kâr oranındaki düşüşü kâr miktarındaki artışla telâfi edebilir. Ama bu çok başka bir konudur.) Thomas Hodgskin ve *The Source and Remedy of the National Difficulties* (1821) [Ulusal Zorlukların Kaynağı ve Çözümü] metninin yazarı, kâr oranındaki düşüşü artı-emeğin sınırsızca artırılmasının olanaksızlığından (ya da kendilerinin ifade ettikleri gibi, işçinin "bileşik faiz"in ezici taleplerini karşılayamamasından) türettiğinde, bütün bunlar Ricardo'nun "proleter muhalifleri" (Marx'ın ifadesi) tarafından 120 sene önce tam olarak anlaşılmıştı. *Teoriler*'de onların görüşlerini yorumlayan Marx, işgünü "sınırsızca uzatılabilseydi" ya da gerekli emek sıfıra indirilebilseydi,[29] ki

27 Bu argümanlardan 16. Bölüm'de bahsetmiştik. Ayrıca bkz. *Grundrisse*, s. 340 [Cilt 1, 249].

28 Krş. *Kapital III*, s. 247 [219] : "Üretici güçlerin gelişmesi, kullanılan emeğin karşılığı ödenen kısmını azalttığı ölçüde, oranını büyüttüğü için artı-değeri de arttırır; ama belli bir sermaye tarafından çalıştırılan toplam emek kitlesini azalttığı ölçüde, o miktarı elde etmek için artı-değer oranının çarpıldığı sayının faktörünü azaltır. Her birisi günde 12 saat çalışan iki işçi, havayla yaşayabilseler ve bu yüzden kendileri için hiç çalışmak zorunda olmasalar bile, günde yalnız iki saat çalışan 24 işçinin ürettiği kadar artı-değer miktarını üretemezler. Bu bakımdan, demek ki, işçi sayısındaki azalmanın, sömürü derecesini yoğunlaştırma yoluyla telafi edilmesinin, bazı aşılamaz sınırları vardır. Bu nedenle kâr oranındaki düşüşü kontrol edebilir, ama tamamen önleyemez." Joan Robinson aşağıdaki açıklamada, kelimesi kelimesine alıntıladığı bu pasajı bile yanlış anlamayı başarır : "Üretkenlik sınırsızca artabilir ve eğer reel ücretler sabit kalırsa, sömürü oranı da onunla artar. Marx'ın bu konuda kafası biraz karışık gibi görünüyor, çünkü üretkenlik artışının sömürü oranı üzerindeki etkisini tartışmaya başladığında, tartışmanın ortasında işgünü uzunluğunun değişmesinin etkisini tartışmaya geçer." (*a.g.e.* s. 39)

29 *Teoriler III*, s. 312.

her ikisi de aynı şekilde saçmadır,[30] uzun vadede artı-emek artışı, ancak kullanılan emekteki orantılı bir azalışı telafi edebilirdi.

Böylece *Kapital*'in I. Cilt'inde formülleştirilen yasaya geri dönmüş oluyoruz. "*Ortalama işgününün mutlak sınırı* –doğal olarak daima 24 saatten küçüktür– *değişen sermayedeki bir azalmanın, daha yüksek bir artı-değer oranıyla ya da sömürülen işçi sayısındaki azalmanın, emek gücünün sömürülme derecesindeki bir artışla telafi edilmesine mutlak bir sınır koyar.*" Marx, "bu apaçık yasa, sermayenin mümkün olabilecek en büyük artı-değer miktarını üretme eğilimiyle çelişen diğer eğiliminden, yani çalıştırdığı işçi sayısını, emek gücüne çevrilen değişen kısmının miktarını olabildiğince azaltma eğiliminden kaynaklanan pek çok fenomenin açıklanması bakımından önemlidir."[31] Bu bizi, *Kapital'in* III. Cilt'indeki "düşen kâr oranı bilmecesi"nin çözümüne hazırlayan bir göndermedir – ama bir kez daha, yukarıda sözü geçen eleştirmenler bunu fark etmemiştir.

Von Bortkiewicz, Marx'ın kâr oranının düşme yasasına yönelttiği itiraz nedeniyle değil, Marx'ın "değerlerin üretim fiyatlarına dönüştürülmesi" (*Kapital III*, IX. Bölüm) fikrine yönelttiği eleştiri nedeniyle, Anglo-Amerikan Marksist ekonomi ekolü içinde (Sweezy ve Meek bu ekoldendir) büyük bir popülerliğe sahiptir. Bizce Bortkiewicz'in eleştirisinin bu ikinci yönü birincisinden daha az tatmin edici gibidir ve biz bunu sadece "akademik bir heves" olarak görmekteyiz. Bortkiewicz'in destekçileri, "Marx'ın dönüştürme yöntemi basit yeniden üretim dengesinin bozulmasına yol açabilir" ve dolayısıyla "mantıksal olarak tatmin

30 Robinson şunları söylerken, sorunu artık bu anlamda yorumluyor gibidir: "Marx'ın argümanındaki belirsizliklerin çoğu gibi, mesele onun değer yönünden hesaplama yönteminden kaynaklanmıştır. Belli bir emek-zaman ve belli bir emek yoğunluğu ile yaratılan değer oranı sabittir. Dolayısıyla d + s, sabittir. İlk bakışta a / d, ancak ücretler düşerse yükselebilir gibi görülebilir. Ama bu bir yanılsamadır. Sabit reel ücretlerle, üretkenlik artışı, metaların değerini ve emek gücünün değerini düşürür. Bu yüzden d sıfıra, a / d sonsuza doğru gider ve reel ücretler daima sabittir." (*op. cit.* s. 39-40.) Kabul edilmelidir ki işgünü gerekli ve artı-emek şeklinde iki kısımdan oluştuğu için, bundan, gerekli emek sürekli azaldığında artı-değerin artmak zorunda olduğu sonucu çıkar. (Bu basit gerçeğin anlaşılması için "değer yönünden hesaplama yöntemi"nin neden terk edilmesi gerektiğini anlamak imkânsızdır.) Yine de bu totoloji, mucizeler yaratamaz; emeğin sömürülme derecesindeki artışın, fiilen ortaya konan artı-emekteki kaybı ve sermaye başına düşen çalıştırılan işçi sayısının sürekli azalmasından kaynaklanan kaybı, ancak kesin ve dar sınırlar içerisinde telafi edebileceği gerçeğini değiştiremez.

31 *Kapital I*, s. 419-20 [319]. *Kapital III*, s. 398 [350]: "Artı-değerle artı-emeğin özdeşliği, sermaye birikimine niteliksel bir sınır dayatır. Bu sınır, toplam işgününden, üretken güçlerin ve nüfusun, eşzamanlı olarak sömürülebilecek işgünlerinin sayısını sınırlandıran, mevcut gelişmesinden oluşur. Ama artı-değer faiz gibi anlamsız bir biçim içinde anlaşılırsa, bu sınır salt nicelikseldir ve bütün hayal gücünü aşar."

edici"[32] değildir tezini öne sürerler. Ama bu itiraz, ancak, Marx gerçekte bir "Harmonist" olsaydı, yani onun yeniden üretim şemaları Tugan-Baranovsky tarafından benimsenen şekilde yorumlansaydı geçerli olurdu. (Meta-değerlerden "üretim fiyatları"na geçişe, mutlaka "basit yeniden üretim dengesindeki" aksaklıkların eşlik edeceği açıktır; ama kapitalist ekonominin aksaklıklar olmadan sürmesinin kuramsal olarak mümkün olduğunu kanıtlamak ne zamandan beri Marksistlerin işi olmuştur?) İkinci bir konu daha vardır: von Bortkiewicz'in destekçileri, Marx'ın "üretim fiyatları"nın aslında hiç de "fiyat" olmayıp sadece işin içine ortalama kâr oranının girmesiyle değişen değerler olduğunu ve bu yüzden Bortkiewicz'in önerdiği "fiyat hesaplama yöntemi"nin "değerlerin fiyatlara gerçek dönüşümü" sorununun çözülmesi yönünde en ufak bir katkı yapamadığını gözden kaçırmaktadırlar. Marx, hem *Grundrisse*'de hem de *Eleştiri*'de değerlerin fiyatlara gerçek dönüşümünün yolunu zaten göstermişti, bu soruna başka bir çözüm aramak gereksizdir.

32 Paul Sweezy, *Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 88-89 [90].

ALTINCI KISIM
Sonuç

28. Değer Yasasının Tarihsel Sınırları. Marx'ın Sosyalist Toplum Konusu Üzerine Düşünceleri

Marx'ın orijinal çerçevesine göre, çalışmasının son kitabı, "önvarsayımın ötesine işaret eden" ve "yeni bir tarihsel biçimin benimsenişine götüren" uğrakların incelenmesiyle sonuçlanacaktı. Yani, bu kitabın "değişim-değerine dayalı üretim biçiminin çözülüşü"nü ve sosyalizme geçişi ele alması amaçlanmıştı.[1] Bunun temel odağı, elbette değer yasasının kaderinin ne olacağıydı ve şimdi dikkatimizi yönelteceğimiz konu da budur.

1. Marx'ın kapitalizmde insan bireyselliğinin gelişimi üzerine düşünceleri

Marksizmin kurucularının, "sonsuz adalet ilkeleri"nden ve "insan doğasının değişmez yasaları"ndan türetilerek oluşturulacak bütün "geleceği tanımlama" biçimlerini, böyle bir tanımlama tamamlanmış sosyalist sistemlerin kuruluşunu içerdiği ölçüde, reddettikleri çok iyi bilinir. Böyle sistemler, ilk dillendirildikleri dönemlerde gerekli ve haklıydılarsa da, büyüyen işçi hareketi Marx ve Engels tarafından kurulan materyalist tarih yorumu içersinde bilimsel bir temel edinir edinmez, söz konusu sistemler bu hareketin önünde bir engel haline gelmişlerdir. Bu temel, ütopik sosyalistlerin doktrinlerinden çok daha üstündü ve sosyalist bir gelecek düşüncesi sorusunu radikal olarak farklı bir biçimde

1 *Grundrisse*, s. 228, 264 [Cilt 1, 149, 184].

ortaya koymuştu. Sosyalizm artık salt bir ideal olarak değil, insanlığın gelişiminde zorunlu bir aşama, daha önceki tüm tarihin gerçek zirvesi olarak görünüyordu; sonuçta, gelecekteki sosyalist toplumdan, ancak bu toplumsal biçimin tarih içersindeki görünür tohumları ve gelişim eğilimleri keşfedilebildiği kadarıyla söz edilebilirdi. Elbette bu, Marx ve Engels'in sosyalist bir ekonomik ve toplumsal düzen görüşüne sahip olmadıkları (bu, oportünistler tarafından onlara sıklıkla atfedilen bir görüştür) ya da sanki teorilerinin bilimsel karakterini oluşturan şey buymuş gibi, tüm meseleyi torunlarımıza bıraktıkları anlamına gelmez. Tersine, bu görüşler Marx'ın teorik sisteminde önemli bir rol oynamıştır. Marksizmin kurucularının ana çalışmaları incelendiğinde, bu ikna edici bir şekilde görülebilir. Örneğin, Marx'ın hem kapitalist üretim biçiminin içsel yapısını ve hareket yasalarını araştırmayı, *hem de* insanın "kendine yabancılaşması"nın ortadan kaldırılmasına yol açacak ve böylece insanlığın "doğanın ve kendi birliğinin gerçek bilinçli hâkimi" (Engels) haline gelmesini sağlayacak olan "büyük değişikliğin" kanıtını ve zorunluluğunu ortaya koymayı amaçlayan *Kapital*'ini ele alalım. *Kapital*'de ve onun hazırlık çalışmaları içinde, sürekli olarak, sosyalist bir toplum meselesini ele alan ve özellikle Marx'ın ütopik sosyalistlerin teorileriyle hem ortaklaştığı, hem de onlardan farklılaştığı noktaları açıkça gösteren tartışmalarla ve düşüncelerle karşılaşırız.

Bu tartışmalar, Marx'ın her toplumsal fenomeni, kendi oluş, varlık ve yok olma akışı içersinde kavramayı amaçlayan diyalektik ve maddi yönteminin zorunlu bir sonucuydu. Dolayısıyla bu yöntem dikkatimizi hem "daha önceki tarihsel üretim biçimleri"ne[2] yönlendirir, hem de "üretim ilişkilerinin bugünkü biçiminin ortadan kalkışının, geleceği öngörürcesine, kendi oluşunun işaretlerini verdiği" noktalara bakar. "Nasıl ki bir tarafta burjuva öncesi aşamalar *sadece tarihsel*, yani artık ortadan kalkmış önkoşullar olarak görünüyorsa, şimdiki üretim koşulları da benzer şekilde *kendilerini ortadan kaldırmakla* ve böylece yeni bir toplum durumunun *tarihsel önkoşullarını* koymakla uğraşıyor görünürler."[3]

Bu yüzden kapitalist üretim biçiminin diyalektik-materyalist incelemesi, doğrudan bu üretim biçiminin, bir yandan kapitalizm öncesi toplumsal oluşumların, diğer yandan ise onun yerine geçen sosyalist toplumsal düzenin karşısına konmasına götürür. "Tüm emek ürünlerinin, tüm etkinliklerin ve tüm zenginliğin *özel değişimi*, yalnızca bireyler

2 Bkz. yukarıda s. 289-90, dipnot 3.
3 *Grundrisse*, s. 461 [Cilt 1, 358].

arasındaki doğal ya da politik üstlük altlık ilişkisine dayalı bir bölüşümle değil...(bu üstlük altlık ilişkisinin, ataerkil, antik ya da feodal niteliğine bakılmaksızın), aynı zamanda üretim araçlarının ortak mülkiyeti ve kontrolü temelinde birleşmiş bireyler arasındaki serbest değişimle de karşıtlık içersindedir."[4] Bu, tüm insanlık tarihinin, diyalektik bir üçlü biçiminde üç aşamaya bölünmesine yol açar : "(Başlangıçta bütünüyle kendiliğinden oluşan) kişisel bağımlılık ilişkileri, insanın üretken kapasitesinin ancak dar bir boyutta ve yalıtılmış noktalarda geliştiği ilk toplumsal biçimlerdir. *Nesnel* bağımlılıklar üzerine kurulan kişisel bağımsızlık, genel toplumsal metabolizma, evrensel ilişkiler, çok yanlı gereksinimler ve evrensel kapasiteler sisteminin ilk kez oluştuğu ikinci büyük biçimdir. Bireylerin evrensel gelişimine ve kendi komünal, toplumsal üretkenliklerine kendi toplumsal zenginlikleri olarak hâkim olmalarına dayalı özgür bireysellik ise üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncüsünün koşullarını yaratır."[5]

Dolayısıyla insanlık tarihi, en temel nihai sonucu bakımından, insanın kişiliğinin ve özgürlüğünün ince ince işlenmesinin ve gelişmesinin zorunlu süreci olarak görülür. Ama Marx'ın bakış açısından mesele, aslında bu sürecin zorunluluğunu göstermek değil (bu, klasik Alman felsefesi tarafından zaten anlaşılmıştır), daha ziyade bu keşfi ideolojik yanılsamalardan kurtarmak ve onu gerçek tarihin sağlam temelleri, yani toplumsal üretim ilişkilerinin gelişmesi üzerine oturtmaktı. Bu iş ancak materyalist yöntemin yardımıyla başarılabilirdi.

Ham Taslak'ta şu ifadeler yer alır: "Gelişmemiş bir değişim, değişimdeğerleri ve para sistemi yaratan toplumsal ilişkilere [yani kapitalizm öncesi ilişkilere] baktığımızda...böyle bir toplumda bireylerin, ilişkileri daha kişisel görünse bile, birbirleriyle ancak belli bir tanım içersine hapsolmuş bireyler olarak, feodal bey ve vasal, toprak ağası ve serf olarak ya da bir kastın vb. üyeleri olarak ya da bir malikânenin üyeleri olarak ilişkiye geçtikleri daha başından bellidir. Para ilişkisinde, gelişmiş bir değişim sisteminde (ve bu benzerlik demokratları baştan çıkarır), kişisel bağımlılık bağları, kan, eğitim vb. ayrıcalıklardan gelen bağlar gerçekten de parçalanmış, dağılmıştır...ve bireyler bağımsız...birbirleriyle çatışmakta ve bu özgürlük içersinde değişime girmekte özgür *görünürler*[6];

4 *a.g.e.*, s. 159 [Cilt 1, 89].

5 *a.g.e.*, s. 158 [Cilt 1, 88].

6 Marx burada şunu ekler : "Bu, bağımsızlık temelde sadece bir yanılsamadır ve daha doğrusu bir kayıtsızlıktır."

ama yalnızca *koşullardan*, bu bireylerin birbirleriyle ilişkiye girdikleri varlık koşullarından soyutlayan birisi için böyle görünürler . . . Birinci durumda bireyin bir başkası tarafından kişisel olarak sınırlandırılması şeklinde görünen belirlenmişliği, sonraki durumda bireyin, ondan bağımsız ve kendilerine yeten ilişkiler tarafından nesnel olarak sınırlanmasına dönüşmüş görünür. Tek bir birey kendi kişisel belirlenmişliğini sıyırıp atamayacağı, ama dışsal ilişkilerin üstesinden gelebileceği ve onlara hâkim olabileceği için, ikinci durumda bu bireyin özgürlüğü daha büyükmüş gibi *görünür*. Yine de bu dışsal ilişkilerin, bu koşulların daha yakından incelenmesi, bir sınıfa vb. ait bireylerin, bunları ortadan kaldırmadan *en masse* [hep birlikte] aşmasının imkânsız olduğunu gösterir. Belli bir kişi, şans eseri bu ilişkilerin tepesine çıkabilir, ama bu ilişkilerin egemenliği altındaki yığın bunu yapamaz, çünkü bunların çıplak varoluşu tabiiyetin, bireyler yığınının zorunlu tabiiyetinin ifadesidir. Bu dışsal ilişkiler, "bağımlılık ilişkileri"nin ortadan kaldırılması anlamına gelmez: Bunlar daha ziyade, bağımlılık ilişkilerinin daha genel bir biçim içinde dağılmasıdır; sadece kişisel bağımlılık ilişkilerinin genel *temelinin* geliştirilmesi ve ortaya çıkmasıdır."[7]

Ham Taslak'ta "paranın nesnel gücü"nün incelenmesine düşülen bir kenar notunda şu ifadeleri okuruz: "Paranın güzelliği ve büyüklüğünün, tam da bireylerin bilgisinden ve iradesinden bağımsız olan ve onların karşılıklı bağımsızlığını ve kayıtsızlığını önvarsayan bu kendiliğinden karşılıklı bağlantı, bu maddi ve zihinsel metabolizma olduğu söylenmiştir ve söylenebilir. Kuşkusuz bu nesnel bağlantı, herhangi bir bağ-

7 *Grundrisse*, s. 163-64 [Cilt 1, 93-4]. Metinde daha sonra şu ifadeler yer alır : "Bu nesnel bağımlılık ilişkileri, aynı zamanda kişisel bağımlılık ilişkileriyle karşıtlık içinde görünür, öyle ki bireyler daha önce birbirine bağımlıyken, artık soyutlamaların egemenliği altındadır (nesnel bağımlılık ilişkisi, bağımsız hale gelmiş olan ve artık görünüşte bağımsız olan bireylerle karşıtlaşan toplumsal ilişkilerden; yani bireylerden ayrılmış ve onlardan bağımsız olan karşılıklı üretim ilişkilerinden başka bir şey değildir). Ama soyutlama ya da fikir, onların lordu ve efendisi olan maddi ilişkilerin kuramsal ifadesinden başka bir şey değildir. Elbette ilişkiler ancak fikirlerle ifade edilebilirler, bu yüzden de filozoflar fikirlerin egemenliğini yeni çağın özelliği olarak belirlemiş ve özgür kişiliğin yaratılmasını bu egemenliğin yıkılmasıyla tanımlamışlardır. İlişkiler tarafından yürütülen bu egemenlik (rastlantısal olarak belli kişisel bağımlılık ilişkilerine dönüşmüş, ama tüm yanılsamalardan sıyrılmış olan bu nesnel bağımlılık) kişilerin bilincinde fikirlerin egemenliği olarak göründüğü ve bu fikirlerin, yani bu nesnel bağımlılık ilişkilerinin kalıcılığına olan inanç, elbette egemen sınıflar tarafından mümkün olan her yolla pekiştirilmiş, beslenmiş ve kafalara yerleştirilmiş olduğu için, ideolojik bakış açısından bu hatayı yapmak daha da kolaylaşmıştır." (*a.g.e.*, s. 164-65 [Cilt 1, 94]) Krş. *Alman İdeolojisi*, s. 49 [44] ve devamı.

lantının olmayışından ya da kan bağlarına veya eski çağlara ait doğal ilişkilere ya da efendi-köle ilişkilerine dayalı bağlantılardan daha tercih edilirdir. Aynı şekilde kuşkusuz bireyler, kendi toplumsal bağlantılarını yaratmadan önce onlar üzerinde egemenlik elde edemezler.[8] Ama bu salt *nesnel bağı*, bireylere içkin ve onların doğasından ayrılmaz, kendiliğinden, doğal bir nitelik olarak anlamak yavan bir fikirdir...Bu bağ onların ürünüdür. Tarihsel bir üründür. Gelişimlerinin belli bir aşamasına aittir. Bunların bireylerin *karşısında* sahip olduğu yabancı ve bağımsız nitelik, yalnızca bireylerin hâlâ toplumsal hayatlarını yaratmakla meşgul olduklarını ve henüz toplumsal hayatı bu koşullar temelinde yaşamaya başlamadıklarını kanıtlar. Bu bağ, belli ve sınırlı üretim ilişkileri içersindeki bireylerin bağıdır." Fakat "daha önceki gelişme aşamalarında tek birey, bütün yönleriyle çok daha gelişmiş gibidir, çünkü bu birey henüz ilişkilerini kendi tamlıkları içinde geliştirmemiştir ya da bunları kendine karşı bağımsız toplumsal güçler ve ilişkiler olarak kurmamıştır. Bu ilk tamlığa geri dönmeyi istemek ne kadar saçmaysa," yeni çağı[9] niteleyen "bu tam boşlukla tarihin durma noktasına geldiğine inanmak da o kadar saçmadır.[10] Burjuva bakış açısı kendisiyle bu romantik bakış açısı arasındaki karşıtlığın ötesine asla geçmemiştir ve bu nedenle bu romantik bakış açı-

8 Yani sosyalist bir topluma geçişi gerçekleştiremezler.

9 Marx modern makine işçisi konusunda *Kapital*'de benzer bir tarzla şöyle yazar: "Makine işçiyi işten kurtarmadığı, hatta işin kendisini tüm içeriğinden yoksun bıraktığı için, işin hafifletilmesi bile bir tür işkence haline gelir...Artık yaptığı işin bütün önemi ortadan kalkmış olan her bir makine işçisinin özel becerisi, bilimin, devasa doğal güçlerin ve makine sisteminde maddileşmiş olan toplumsal emek kitlesinin birleşerek oluşturduğu 'patron'un gücü karşısında sonsuz küçük bir miktar olarak ortadan kaybolur gider." *Kapital I*, s. 548-49 [435].

10 Krş. *Katkı*, s. 95 [113] : "Alıcı ve satıcı ilişkisi saf bir bireysel ilişkiyi öylesine az ifade eder ki her ikisi de bu ilişkiye ancak kendi bireysel emeklerinin yadsındığı, yani bireysel olmayan emek şeklinde paraya çevrildiği ölçüde girerler. Dolayısıyla alıcı ve satıcıyı, bu burjuva ekonomik tiplerini, insan bireyselliğinin sonsuz toplumsal biçimleri olarak görmek ne kadar saçmaysa, bunları bireyselliğin ortadan kaldırılmasının göstergesi olarak görüp yakınmak da o kadar saçmadır."

Benzer bir pasajın genç Hegel'in çalışmalarında da bulunabileceğini belirtmek ilginç olacaktır. Elimizde yalnızca parçalar olarak mevcut olan *The German Constitution* [Alman Anayasası] (1798-99) metninde eski anayasa-öncesi "Alman özgürlüğü" konusunda Hegel şöyle der: "Tıpkı o toplumun insanlarını iğrenç, zavallı ve aptal olarak tanımlamanın ve kendimizi çok daha insani, mutlu ve zeki olarak hayal etmenin bir alçaklık ve zayıflık olması gibi, böyle bir topluma - sanki doğal olan sadece buymuş gibi- özlem duymak ya da yasayla yönetilen bir toplumun zorunlu olduğunu –ve yalnızca onun özgür olduğunu– kabul edememek de o kadar çocukça ve saçmadır." (aktaran Lukacs, *The Young Hegel* [Genç Hegel] s. 141.)

sı ona son nefesine kadar meşru bir karşıt olarak eşlik edecektir."[11]

Burjuva özgürlük kavramının temel kusuru artık ortadadır; bu kusur, bireyselliğin belli bir çağa ve belli bir üretim biçimine özgü gelişmesini mutlak olarak kabul eden ve bunu "*tout court* [sadece] özgürlüğün" gerçekleştirilmesiyle karıştıran burjuva özgürlük savunucularının tarihsel olmayan yaklaşımıdır. ("Tıpkı belli bir dine inanan ve *din* olarak onu kabul eden, onun dışındaki her şeyi de *sahte* din olarak gören biri gibi"[12]) Burjuva özgürlüğü savunanlar, burjuva özgürlüğün – "genel olarak özgürlüğün" somutlaşmasını temsil etmesi şöyle dursun– daha ziyade kapitalist üretim biçiminin son derece özgün bir ürünü olduğunu ve neticede onun tüm sınırlılıklarını paylaştığını kavramayı başaramazlar. Çünkü daha önceki sınırlamalardan kurtulmuş bulunan insanlar, kapitalizmde yeni bir engele, yani kendi üzerlerinde yükselen kendi üretim ilişkilerinin şeyleşmiş egemenliğine, rekabet ve şansın kör gücüne tabi kılınırlar.[13] Bir yanıyla daha özgür hale gelmişlerdir, ama diğer yandan daha az özgürdürler.

Tarihsel olmayan bu düşünce tarzı en açık şekilde burjuva iktisatçıların (ve genel olarak burjuva ideologların) kapitalist rekabet hakkındaki yaklaşımlarında kendini gösterir. Marx'a göre rekabet, "tarihsel bakımdan bir ülke içinde zorunlu lonca üyeliğine, hükümet düzenlemelerine, iç gümrüklere ve benzer uygulamalara, dünya piyasasında ise ablukalara, yasaklara ve korumacılığa son verilmesi olarak ortaya çıkmasına" rağmen, hiçbir zaman "salt bu olumsuz yönüyle...salt tarihsel yönüyle incelenmemiştir; ve bu, aynı zamanda, rekabeti yalnızca kendi çıkarlarının belirlenimi altındaki serbest bireylerin çatışması olarak, özgür bireylerin karşılıklı olarak birbirini itip çekmesi ve dolayısıyla tüketim ve değişim alanında özgür bireyselliğin mutlak varoluş biçimi olarak görülmesi gibi çok daha büyük bir saçmalığa neden olmuştur."

Marx burada "bundan daha yanlış bir şey olamaz" diye ekler. Çünkü öncelikle "serbest rekabet daha önceki üretim ilişkilerinin ve biçimlerinin engellerini ortadan kaldırırken, her şeyden önce göz önüne alınması gereken nokta, rekabete engel olan şeylerin, daha önceki üretim biçiminin, bu şeylerin içinde kendiliğinden gelişip hareket ettikleri, içkin sınırları olduğudur. Bu sınırlar, ancak üretici güçler ve

11 *Grundrisse*, s. 161-62 [Cilt 1, 92].

12 *Teoriler II*, s. 529 [507].

13 Krş. Marx'ın "Aziz Max'ı (Stirner): "Şans kişilik iken, rekabette kişiliğin kendisinin bir şans işi olduğu ona zaten gösterilmiştir." (*Alman İdeolojisi*, s. 421.)

karşılıklı ilişkiler, kendi başına sermayenin hâkim üretim ilkesi olarak ortaya çıkabilmesine yetecek kadar geliştiğinde engel haline gelirler. Sermayenin yıktığı sınırlar, onun hareketinin, gelişiminin ve gerçekleşmesinin önündeki engellerdi. Bu hiçbir şekilde sermayenin böylece bütün sınırları, bütün engelleri ortadan kaldırdığı anlamına gelmez, daha ziyade o, kendisiyle örtüşmeyen, kendisine engel olan sınırları ortadan kaldırır.[14] Kendi sınırları içersinde –daha üst bir bakış açısından ne kadar engel olarak görünürse görünsünler...sermaye özgür ve engelsiz, yani yalnızca kendisiyle, kendi yaşam koşullarıyla sınırlı hisseder. Tıpkı lonca sanayisinin, en parlak döneminde lonca örgütlenmesi içinde, gereksinim duyduğu bütün özgürlüğü, yani kendisine uygun üretim ilişkilerini bulması gibi. Ne de olsa lonca sanayisi, bu ilişkileri kendi içinden çıkararak koymuş, onları kendi içkin koşulları olarak geliştirmiştir ve dolayısıyla bunlar hiçbir şekilde dışsal ve kısıtlayıcı engeller olarak konulmuş değildir. Lonca sisteminin vb. sermaye tarafından serbest rekabet yoluyla olumsuzlanmasının tarihsel yönü, kendisine uygun ilişki biçimi sayesinde yeterince güçlenmiş olan sermayenin, kendisine uygun olan hareketi kısıtlayan ve bu harekete ket vuran tarihsel engelleri yıkmasından başka bir şeyi ifade etmez."

Yine de rekabet hiçbir şekilde yalnızca bu olumsuz, sadece tarihsel öneme sahip değildir; o esas olarak kapitalist üretim biçiminin gerçekleştirilmesidir![15] Bu yüzden, "serbest rekabet içinde bireyler, sadece kendi özel çıkarlarını izlerken, ortak, daha doğrusu *genel*[16] çıkarı gerçekleştirirler" ifadesi sadece bir yanılsamaya işaret eder. Çünkü "serbest rekabetle serbest bırakılan, bireyler değil sermayedir. Sermayeye dayalı üretim, toplumsal üretim gücünün gelişimi için gerekli ve bu yüzden de en uygun biçimi olduğu sürece, bireylerin sermayenin saf koşulları içersindeki hareketi onların özgürlüğü olarak görünür ve sonra da serbest rekabetin yıkmış olduğu engeller sürekli yadedilerek, dogmatik bir şekilde

14 Bu durum ("sınır" ile "engel" arasındaki karşılıklı ilişki) aynı zamanda Hegelci kavramların faydasını gösterir.

15 Krş. yukarıda s. 60.

16 Marx'ın terminolojisinde (bu, özellikle genç Marx için geçerlidir) "genel" hiçbir şekilde "ortak" ile özdeş olmayıp, daha ziyade atomize olmuş, özel mal sahiplerinden oluşan toplumda "ortak" ve "tikel çıkarlar" çatışmasından doğan şeyi ima eder. (Krş. *Alman İdeolojisi*, s. 46: "Bireyler, kendileri açısından ortak olan çıkarlarıyla örtüşmeyen [aslında genel olan, ortak yaşamın yanıltıcı biçimidir] kendi tikel çıkarlarının peşinden gittikleri için, ortak çıkar onlara 'yabancı' ve onlardan bağımsız bir çıkar olarak, buna bağlı olarak da tikel bir özgün 'genel çıkar' olarak dayatılacaktır.")

bunun başlı başına özgürlüğün kendisi olduğu ilan edilir."[17] Dolayısıyla "serbest rekabetin insan özgürlüğünün nihai gelişmesi olduğu ve serbest rekabetin olumsuzlanmasının, bireysel özgürlüğün ve bireysel özgürlüğe dayalı toplumsal üretimin olumsuzlanması demek olduğu görüşü budalalıktır. Bu sınırlı bir temelde, yani sermayenin egemenliği temelindeki serbest gelişimden başka bir şey değildir. Bu yüzden, bu tür bir bireysel özgürlük, aynı zamanda bireysel özgürlüğün tümüyle ortadan kaldırılması ve nesnel güçler, hatta aşırı güçlü nesneler biçimini alan toplumsal koşullar altında bireyselliğin tamamen boyun eğdirilmesidir. Serbest rekabetin gerçekten ne olduğunun analizi, onu göklere çıkaran orta sınıf peygamberlere ya da onu yerin dibine batıran sosyalistlere verilecek tek akılcı yanıttır."[18] Aslında "serbest rekabetin üretici güçlerin ve böylece insan özgürlüğünün gelişiminin nihai biçimi olduğu iddiası, orta sınıfın egemenliğinin dünya tarihinin en yüksek noktasını oluşturduğu anlamına gelir, bu hiç şüphesiz dünkü zıpçıktılar için kabul edilebilir bir düşüncedir."[19]

Burada okuduklarımızın daha önce *Alman İdeolojisi*'nde karşılaşılan fikirlerin, yani insanlık tarihi sürecinde üretici güçlerin gelişiminin, ilk kişisel bağımlılık ilişkilerinin yerine basit nesnel ilişkilerin geçtiği ve insanlar arasındaki yerel ve ulusal toplumsal bağlantıların yerine de evrensel bir bağlantının geçtiği bir durum yaratmış olduğu fikrinin yalnızca bir devamı olduğu açıktır. Marx ve Engels, daha *Alman İdeolojisi*'nde, daha önceki toplumsal ilerlemenin, bir yandan gelişmeye daha yatkın ve ihtiyaçları daha çok olan toplumsal bir bireyin yaratılmasını sağlayan, ama diğer yandan bu bireyin en kapsamlı "yabancılaşması"na ve "içinin boşaltılması"na sebep olan çelişkili ve iki yanlı karakterine işaret etmişlerdir. Son olarak da, insanlığın kapitalizm sayesinde feodal ve diğer kısıtlamalardan kurtuluşunun yalnızca görünüşte bir özgürlük sağladığı ve tam özgürlüğün, "bireylerin ilk ve özgür gelişimi"nin ancak komünizmde gerçekleşeceği iddiasını buluruz. *Alman İdeolojisi*'nde şöyle denilir: "Demek ki imgelemde bireyler, burjuvazinin egemenliği altında öncekinden daha özgür görünürler, çünkü onların yaşam koşulları rastlantısal görünür; elbette gerçekte daha az özgürdürler, çünkü artık nes-

17 Marx şöyle ekler: "Yeri gelmişken, özgür bireyselliğin sözde mutlak biçimi olarak rekabetle ilgili yanılsama ortadan kaybolduğunda, rekabetin, yani sermayeye dayalı üretimin koşullarının zaten engel olarak görüldüğü ve düşünüldüğü ve dolayısıyla bunların zaten engel olduğu, giderek daha da çok engel haline geldiği kanıtlanmış olur."

18 Yani Proudhoncular.

19 *Grundrisse*, s. 646-52 [Cilt 2, 129-32].

nelerin şiddetine daha fazla maruz kalırlar." İşte "şimdiye kadar bireysel özgürlük denilen şey, belli koşullar içinde, rastlantıdan ve şanstan rahatça yararlanma hakkıdır."[20] Bu görüş *Ham Taslak*'ta, çelişkinin alternatif, olumlu yönünün –"görünüşte burjuva özgürlüğün" neden olduğu gerçek ilerlemenin– çok daha açık ve vurgulu bir şekilde ifade edilmesi dışında, daha da geliştirilmiştir.

Bu, en iyi şekilde, kapitalizmin modern dünyasıyla karşıtlık içindeki "antik çağın çocuksu dünyası"nı ele alan dikkat çekici pasajda görünür. Marx bu pasajda şöyle yazar: "Antik çağda hangi toprak mülkiyeti biçiminin vb. en verimli olduğuna, hangisinin en büyük zenginliği yarattığına dair bir araştırmaya hiç rastlıyor muyuz? Cato bir tarlanın hangi yöntemle işlendiğinde en fazla karşılık alınacağını iyice araştırsa da ve Brutus parasını en iyi faiz oranıyla borç verse de zenginlik, üretimin amacı olarak görünmez. Mesele her zaman *en iyi yurttaşları* hangi mülkiyet biçiminin yarattığıdır." Modern dünyada ise durum tamamen farklıdır. Burada zenginlik, "ister bir nesne olsun isterse nesnenin aracılık ettiği bir ilişki olsun, bireyin dışında ve onun açısından rastlantısal olan bir şeyin aldığı bütün biçimlerde görünür. Bu yüzden sınırlı ulusal, dinsel, siyasal niteliğine bakılmaksızın insanın üretimin amacı olarak göründüğü eski görüş, üretimin insanlığın amacı olarak ve zenginliğin de üretimin amacı olarak göründüğü modern dünyayla kıyaslandığında çok daha yüce görünür. Ama aslında sınırlı burjuva biçiminden sıyrıldığında, zenginlik, evrensel değişim yoluyla yaratılmış olan bireysel ihtiyaçların, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin vb. evrenselliğinden başka nedir ki? İnsanın, doğa güçleri, insanlığın kendi doğasının olduğu kadar doğa denilen şeyin de güçleri üzerindeki egemenliğinin eksiksiz gelişmesinden başka nedir ki? Bu gelişmenin bütünlüğünü, yani bütün insani güçlerin gelişimini *daha önceden belirlenmiş* bir ölçekle ölçülmeksizin kendinde bir amaç haline getiren ve daha önceki tarihsel gelişmeden başka bir önkoşulu gerektirmeyen bir şekilde, insanın yaratıcı potansiyellerinin mutlak olarak geliştirilmesi değil de nedir? İnsanın kendisini tek bir özgüllük içinde yeniden üretmek yerine bütünlüğünü ürettiği yer burası değil midir? Yine insan burada, olduğu şey olarak kalmaya çabalamak yerine, mutlak bir oluş hareketi içinde değil midir? Burjuva ekonomide ve buna karşılık gelen üretim çağında, insan kapasitesinin bu eksiksiz gelişmesi içinin tamamen boşaltılması olarak, bu evrensel nes-

20 *Alman İdeolojisi*, s. 95, 94 [103, 101].

nelleşme tümden yabancılaşma olarak[21] ve tüm sınırlı, tek yanlı amaçların yıkılması da insani kendinde-amacın tamamen dışsal bir amaca feda edilmesi olarak görünür. Bu yüzden antik çağın çocuksu dünyası bir bakıma daha yüce gibi görünür. Diğer yandan antik dünya, kapalı modeller, biçimler ve mevcut sınırların arandığı her konuda gerçekten de daha yücedir. Antik dünya sınırlı bir bakış açısından tatmindir; oysa modern çağ hiçbir tatmin sağlamaz ya da kendisinden tatmin göründüğünde, *bayağıdır*."[22]

Kapitalizmin Marksist ve Romantik eleştirileri arasındaki karşıtlık burada belli bir açıklıkla ifade edilmiştir. Marx, Romantiklere yalnızca "duygusal gözyaşları"[23] yüzünden ya da arkalarında "eski feodal armaları" saklarken, demagojik nedenlerle "proletaryanın sadaka torbasını cephede bayrak gibi salladıkları" için saldırmamıştır.[24] Daha ziyade onları "modern tarih süreci"ni, yani eleştirdikleri burjuva toplumsal düzenin zorunluluğunu ve tarihsel ilericiliğini bütünlüklü olarak kavrayamamış ve bunu kavramak yerine kendilerini bu durumu ahlâki olarak reddetmeyle sınırlamış olmakla suçlamıştır.

Sermaye egemenliğinin artı-değerin en katı yöntemlerle sızdırılmasına, halk kitlesinin sömürülmesine ve ezilmesine dayalı olduğunu hiç kimse reddedemez. Bu bakımdan sermayenin egemenliği "zorunlu çalışmaya dayanan daha önceki bütün üretim sistemlerini, enerjisiyle, sınırsız ve amansız etkinliğiyle geride bırakmıştır."[25] Oysa yalnızca sermaye "tarihsel ilerlemeyi zenginliğin hizmetine tabi kılmıştır;"[26] yalnızca kapitalist üretim biçimi "tarihsel gelişim süreci içersinde, emek sürecinin örgütlenmesi ve muazzam teknik ilerlemeler yoluyla toplumun tüm eko-

21 "Peki emeğin yabancılaşmasını oluşturan şey nedir? Birincisi, emeğin işçiye dışsal olması, yani onun özsel varlığına ait olmaması; dolayısıyla işçinin çalışırken kendisini olumlamak yerine olumsuzlaması, mutlu değil mutsuz hissetmesi, fiziksel ve zihinsel enerjisini özgürce geliştiremeyip bedenini çürütmesi ve zihnini mahvetmesidir. İşçi bu nedenle yalnızca iş dışındayken kendisini hisseder, işinde ise kendisini kendisinin dışında hisseder. Çalışmadığında rahat ve huzurludur, çalışırken ise rahatsız ve huzursuzdur." Bu durum, kapitalizmde tüm insani değerlerin tersine çevrilmesi sonucuna yol açar. "Hayvani olan şey insani hale gelir, insani olan şeyse hayvani hale gelir. Yemek, içmek, üremek vb. de kuşkusuz gerçekten insani işlevlerdir. Ama soyut, diğer insani etkinliklerden ayrılmış ve yalnızca nihai amaç haline gelmiş olarak ele alındığında, bunlar hayvani işlevlerdir." (*1844 Elyazmaları*, s. 110-1 [143])

22 *Grundrisse*, s. 487-488 [Cilt 1, 379-80].

23 *1844 Elyazmaları*, s. 100 [132].

24 *Komünist Manifesto*, s. 54 [29].

25 *Kapital I*, s. 425 [323]

26 *Grundrisse*, s. 590 [Cilt 2, 75].

nomik yapısını daha önceki tüm çağları gölgede bırakacak şekilde devrimcileştiren çağ açıcı bir sömürü biçimi haline gelir."[27]

Dolayısıyla kapitalist üretim, evrensel niteliği ve maddi üretici güçleri sürekli devrimcileştirme güdüsü nedeniyle daha önceki tüm üretim biçimlerinden kökten farklıdır. Eğer kapitalizm öncesi üretim aşamaları ilkel, gelişmemiş teknikleri yüzünden emeği doğrudan gereksinimler için gerekli olanın ötesinde arttırmayı asla başaramadıysa, o halde "*sermayenin* büyük tarihsel yönü," sermayenin "basit kullanım-değeri, salt geçim açısından fazla emeği, artı emeği yaratması"na dayanır ve sermaye bunu bir yandan toplumsal üretici güçleri, diğer yandan ise insan gereksinimlerini ve emek kapasitelerini daha önce hiç olmadığı ölçüde geliştirerek başarır.

Ham Taslak'ta yer alan ve özellikle çarpıcı olan bir pasajda şunları okuruz: "Sermayenin tarihsel yazgısı, bir yandan gereksinimlerin gelişmesi, gerekliliğin üzerinde ve ötesinde bir artı-emeğin bizzat kişisel gereksinimlerin kendisinden doğan genel bir gereksinim haline geldiği durumda, diğer yandan da birbiri peşi sıra gelen kuşakları etkileyen, sermayenin katı disiplini genel çalışkanlığı yeni kuşakların genel özelliği olarak geliştirdiğinde;"[28] ve son olarak da, "sermayenin sınırsız zenginlik tutkusuyla sürekli kırbaçladığı emeğin üretken güçlerinin ve bu tutkunun gerçekleştirilebileceği biricik koşulların gelişimi, genel zenginliğin mülk edinilmesinin ve korunmasının bir bütün olarak toplum için daha az emek-zaman gerektirdiğinde ve çalışan toplum sürekli daha çok bolluk içinde ilerleyen kendi yeniden üretim süreciyle bilimsel olarak ilişkilendiğinde; böylece insanın bir şeyin onun yerine yapabileceği şeyi kendisinin yapması biçimindeki emek sona erdiğinde tamamlanır...Sermayenin genel zenginlik biçimi yönünde sürekli çabalaması, emeği doğal değersizliğinin sınırlarının ötesine iter ve böylece üretim içersinde olduğu kadar tüketim içersinde de çok yanlı olan zengin bireyselliğin gelişmesinin maddi öğelerini yaratır; bu yüzden zengin bireyselliğin emeği artık emek olarak değil, doğal zorunluluğun doğrudan biçimiyle ortadan kaybolduğu, etkinliğin kendisinin tam gelişmesi olarak görünür;[29] çünkü tarihsel

---

27 *Kapital II*, s.37 [43].

28 *Ham Taslak*'taki bir başka pasajda şu ifade yer alır: Sermaye "doğru anlaşıldığında, aynı zamanda kendileri için bir dizgin olan, dıştan bir mahmuz gerektirdikleri sürece üretici güçlerin gelişmesinin bir koşulu olarak görünür. Bu, onlar üzerinde, tıpkı lonca vb.'de olduğu gibi, belli bir gelişme düzeyinde gereksiz ve külfetli hale gelen bir disiplindir." (*Grundrisse*, s. 415 [Cilt 1, 315])

29 "Emek," der Marx, "tüm medeni ülkelerde özgürdür; mesele onu özgürleştirmek değil,

olarak yaratılmış olan bir gereksinim doğal gereksinimin yerini almıştır. Bu yüzden *sermaye üretkendir, toplumsal üretici güçlerin gelişimi için özsel bir ilişkidir.* Üretici güçlerin gelişimi, ancak sermayenin kendisi içinde, kendi engelleriyle karşılaştığında bu niteliğiyle var olmayı bırakır."[30]

Bir başka deyişle, daha önceki tüm üretim biçimleri üretici güçlerin ancak çok yavaş ilerlediği,[31] hatta uzun süre değişmeden kaldığı bir durumla yetinmek zorundayken, sermaye doğrudan "kendi yeniden üretiminin önkoşulu olarak, var olan önkoşullarının sürekli yıkılışı"ndan yola çıkarak ilerler. Sermaye "kendi doğası tarafından sınırlanmış olsa bile, üretici güçlerin evrensel gelişimi yönünde çaba harcar ve böylece üretici güçlerin belli bir durumu yeniden üretmek ya da en fazla genişletmek amacıyla gelişmesine dayanmayan, bunun yerine üretici güçlerin bizzat özgür, engelsiz, ilerici ve evrensel gelişmesinin kendisinin, toplumun ve dolayısıyla onun yeniden üretiminin önkoşulu olduğu; çıkış noktasının ötesine ilerlemenin tek önkoşul olduğu yeni bir üretim biçiminin önkoşulu haline gelir."[32] Ancak bu yeni temel üzerinde "bireyin evrenselliği," "ideal ya da hayali bir evrensellik değil, bireyin gerçek ve ideal ilişkilerinin evrenselliği; dolayısıyla kendi tarihini bir *süreç* olarak kavraması ve doğayı (aynı zamanda onun üzerinde pratik bir güç olarak) kendi gerçek bedeni olarak kabul etmesi olanaklı hale gelir."[33]

Dolayısıyla tarih ortaya koymuş olduğu insan kişiliği ve insan özgürlüğü sorununun çözümün temelini atan şey, bizatihi kapitalizmin gelişmesidir. Bu bakış açısından bakıldığında, sermayenin tarihsel başarısı –ki Marx'ın kendisi bunu sık sık ve etkili biçimde ifade etmiştir– yeterince vurgulanmış olamaz.

2. Sosyalist toplumun maddi önkoşulu olarak makinelerin rolü

Marx *Ham Taslak*'ta şöyle der: "sınıfsız bir toplumun önkoşulu olan maddi üretim koşullarını ve bunlara tekabül eden değişim ilişkilerini

ortadan kaldırmaktır." (*Alman İdeolojisi*, s. 224) Krş. Marcuse, *Us ve Devrim*, s. 293: "Marx gelecekteki emek biçimini hâkim olan emek biçiminden o kadar farklı tasavvur etmiştir ki kapitalist ve komünist toplumdaki maddi süreçleri tanımlamak için aynı 'emek' terimini kullanmakta tereddüt etmiştir."

30 *Grundrisse*, s. 325 [Cilt 1, 235].

31 "Önceki tüm toplum biçimleri –ya da aynı şey demek olan toplumsal üretim güçleri– zenginliğin geliştirilmesinde başarısız olmuşlardır...Yalnızca bilimin gelişmesi –yani ürünü hem de üreticisi açısından en sağlam zenginlik biçimi– bu toplumların dağılmaları için yeterli olmuştur." (*a.g.e.*, s. 540-41[Cilt 2, 32])

32 *a.g.e.*, s. 540 [Cilt 2, 32-3].

33 *a.g.e.*, s. 542 [Cilt 2, 33].

mevcut toplum içinde gizlenmiş olarak bulamazsak," var olan toplumu "yıkmaya yönelik tüm girişimler donkişotluktan öteye gitmez."[34] Öyleyse sınıfsız bir topluma geçişi hem mümkün hem de zorunlu kılan maddi üretim koşulları nelerdir?

Bunun yanıtı, öncelikle Marx'ın makinenin rolü üzerine yaptığı ve bize bir yandan otomatik makine sistemlerinin gelişmesinin tekil işçiyi emek süreci içerisinde nasıl kısmi bir alet düzeyine, basit bir uğrağa indirdiğini; ama diğer yandan da bu aynı gelişmenin, eşzamanlı olarak üretim sürecinde harcanan insan enerjisi düzeyinin asgariye indirilmesinin önkoşullarını yarattığını gösteren analizde bulunabilir. Dahası, bu analiz bu sürecin bugünün tek yönlü işçisinin yerine, kendileri açısından "farklı toplumsal işlevlerin, karşılıklı olarak değiştirilebilir etkinlik biçimleri" haline geldiği, çok yönlü gelişmiş bireylerin geçmesine olanak sağladığını da gösterir. Bütün bunlar hem *Kapital*'in I. Cilt'inde hem de *Ham Taslak*'ta bulunabilir. Bununla birlikte *Ham Taslak*'ta, makineler hakkında *Kapital*'de olmayan ve yüz seneden daha uzun bir zaman önce yazılmış olmasına rağmen, hâlâ insan hayalinin ulaştığı en cesur tasavvurlardan bazılarını içermesiyle hayranlık ve heyecan uyandıran tartışmalara yer verilir.

Marx *Ham Taslak*'ta bu konuyla ilgili olarak şöyle der: "Canlı emeğin nesnelleşmiş emek karşılığında değişimi, yani toplumsal emeğin sermaye ve ücretli emek çelişkisi biçiminde konması, *değer ilişkisinin* ve değere dayalı üretimin nihai gelişmesidir. Bunun önvarsayımı, zenginliğin üretiminde belirleyici faktör olarak konan doğrudan emek-zaman kitlesi ve kullanılan emeğin niceliğidir ve önvarsayımı olarak da kalır. Ama büyük sanayinin gelişmesi ölçüsünde, gerçek zenginliğin yaratılması, emek-zamandan ve kullanılan emek miktarından daha çok, emek zamanı boyunca harekete geçirilen aracıların gücüne bağlı hale gelir. Bu aracıların gücü, onların güçlü etkinliği...üretilmeleri için harcanan doğrudan emek-zamanıyla tamamen orantısızdır ve daha ziyade bilimin genel durumuna, teknolojinin ilerlemesine ya da bu bilimin üretime uygulanmasına bağlıdır...Gerçek zenginlik kendisini daha çok harcanan emek-zamanla bunun ürünü arasındaki devasa orantısızlıkta, aynı zamanda salt bir soyutlamaya indirgenen emekle, bu emeğin gözetimindeki üretim sürecinin gücü arasındaki niteliksel dengesizlikte ortaya koyar. Büyük sanayi bunun ifadesidir. Emek, artık pek de üretim sürecine dahilmiş gibi görünmez; daha çok üretim sürecinin gözetmeni ve düzenleyicisi konu-

34 *a.g.e.*, s. 159 [Cilt 1, 90].

muna gelir...İşçi artık nesneyle kendisi arasına ara bağlantı olarak değiştirilmiş doğal bir şeyi sokmaz; daha ziyade kendisi ile böylece egemenliği altına aldığı inorganik doğa arasına, bir sanayi sürecine dönüşmüş olan doğa sürecini sokar. Üretim sürecinin başlıca aktörü olmak yerine, onun yanı başına geçer. Bu dönüşüm içersinde üretimin ve zenginliğin temel taşı, ne insanın yaptığı doğrudan iş ne de çalıştığı zamandır, daha ziyade insanın genel üretken gücünü, doğayı kavrayışını ve toplumsal bir beden olarak var olması sayesinde doğa üzerindeki egemenliğini kendine mal etmesi, kısacası toplumsal bireyin gelişimidir. Büyük sanayi tarafından yaratılan bu yeni temel karşısında, *mevcut zenginliğin dayanağı olan ve başkasının emek-zamanından yapılan hırsızlık* pek zavallı bir temel olarak görünür. Doğrudan biçimiyle emek zenginliğin büyük kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek-zaman da onun ölçüsü olmaktan çıkar ve böylece değişim-değeri kullanım-değerinin [ölçüsü olmaktan çıkmak zorunda kalır]. Tıpkı *birkaç kişinin çalışmamasının* insan beyninin genel güçlerinin gelişiminin koşulu olmaktan çıkması gibi, *kitlenin artı-emeği* de genel zenginliğin gelişiminin koşulu olmaktan çıkmıştır.[35] Bununla birlikte değişim-değerine dayalı üretim çöker ve doğrudan maddi üretim süreci sefalet ve karşıtlık biçiminden sıyrılır. Bireyselliklerin özgürce gelişimi ve dolayısıyla artı emek koymak için gerekli emeğin azaltılması değil, toplumun gerekli emeğinin genel olarak en aza indirilmesi, böylece bütün bireyler için serbest bırakılan zaman içinde ve yaratılan araçlarla bireylerin sanatsal, bilimsel vb. gelişimine tekabül eder."[36]

Ham Taslak'ta yer alan başka bir bölümde ise şöyle denilir: "Genel olarak toplum ve onun her bir üyesi için (yani bireylerin, böylece toplumun tüm üretici güçlerinin gelişmesi için) gerekli emek-zaman dışında daha çok miktarda *kullanılabilir zamanın yaratılması*, bu emek-zaman olmayan zamanın yaratılması, daha önceki tüm aşamalarda olduğu gibi, sermaye aşamasında da birkaç kişi açısından çalıştırmayan zaman, onların serbest zamanı olarak görünür. Sermayenin buna eklediği şey, sanatın ve bilimin bütün araçlarıyla yığınların artı emek-zamanını artırmasıdır, çünkü sermayenin zenginliği, doğrudan artı emek-zamanı mülk edinmesine dayanır ve *amacı* da kullanım-değeri değil, *doğrudan değerdir*. Bu yüzden sermaye, kendisine rağmen, tüm toplumun emek-zamanını en az düzeye indirmek ve böylece herkesin zamanını kendi gelişimleri için serbest bırakmak üzere toplumsal olarak kullanılabilir zamanın

35 Krş. yukarıda 17. Bölüm.

36 *Grundrisse*, s. 705-06 [Cilt 2, 175].

araçlarını yaratmada etkin katkı sağlar. Ama onun eğilimi her zaman bir yandan *kullanılabilir zaman yaratmak, diğer yandan ise bunu artı emeğe dönüştürmektir.* Eğer birincisinde çok başarılı olursa aşırı üretimden zarar görür, sonra da *sermaye tarafından gerçekleştirilebilecek artı-emek kalmadığı* için gerekli emek kesintiye uğrar.[37] Bu çelişki ne kadar gelişirse, üretici güçlerin gelişmesinin de artık başkasının emeğinin mülk edinilmesine bağlı olamayacağı, bizzat işçi kitlesinin kendi artı-emeğini kendine mal etmek zorunda kalacağı da o kadar açık hale gelir. İşçiler bunu bir kez yaptıklarında –ve böylece *kullanılabilir* zaman *karşıt* bir varoluşa sahip olmaktan çıktığında– bir yandan gerekli emek-zaman toplumsal bireyin gereksinimleriyle ölçülecek, diğer yandan ise toplumsal üretici gücün gelişimi öyle hızlı artacaktır ki üretim artık herkesin zenginliği için hesaplanmakla birlikte, *kullanılabilir zaman* herkes için artacaktır. Çünkü gerçek zenginlik, tüm bireylerin gelişmiş üretken gücüdür. Öyleyse zenginliğin ölçüsü, artık hiçbir şekilde emek-zaman değil, kullanılabilir zamandır. *Değer ölçüsü olarak* emek-zaman, zenginliği yoksulluk temelinde, kullanılabilir zamanı da *artı emek-zamana karşıtlık içinde ve bu karşıtlık sayesindeki bir varoluş olarak*; ya da bireyin tüm zamanını emek-zaman olarak koyar ve böylece birey yalnızca işçi düzeyine indirgenir ve emeğin boyunduruğu altına girer."[38]

Öyleyse Marx'ın kapitalist üretim sürecinde makinelerin yol açtığı tarihsel değişimlere dair analizi budur. Bugün, yeni bir endüstriyel devrim süreci içersinde, bu son derece dinamik ve esasen iyimser görüşün kâhince önemini vurgulamak bile pek gerekli değildir. Çünkü 1858'de Londra'da sürgünde, tecrit halinde yaşayan Alman devrimcinin rüyaları, ilk kez şimdi doğrudan olanaklı olanın alanına girmiş bulunmaktadır. Tarihte ilk kez bugün, modern teknoloji gelişmeleri sayesinde, "başkasının emek-zamanından yapılan hırsızlığın" ortadan kaldırılmasının nihai ve eksiksiz önkoşulları gerçekten mevcuttur; dahası, şimdiki dönem, aslında çok uzak olmayan bir gelecekte üretici güçlerin gelişiminin toplumsal zenginliğin emek-zamanla değil, kullanılabilir zamanla ölçülecek şekilde ileri götürülebileceği ilk dönemdir. Daha önce insan emeğinin üretkenliğini arttırmaya yönelik bütün yöntemlerin, kapitalist uygulama içersinde,

37 *Kapital III*, s. 255-56 [226]: "Sermayenin aşırı üretimi, hiçbir zaman, sermaye olarak, yani emeğin belli bir derecede sömürülmesine hizmet edebilecek üretim araçlarının – emek araçları ile yaşam gereksinimlerinin– aşırı üretiminden fazla bir şey değildir; ne var ki sömürü yoğunluğunun belli bir noktanın altına düşmesi, kapitalist üretim sürecinde sıkıntılara, kesintilere, krizlere ve sermayenin yıkımına neden olur."

38 *Grundrisse*, s. 708 [Cilt 2, 177-8].

aynı zamanda artan bir değersizleşmeyi, tabiyeti ve kişiliksizleştirmeyi içeren yöntemler oldukları kanıtlanmışken, bugün teknolojik gelişme işçilerin sonunda "ıstıraplarının sarmalından," montaj hattının işkencesinden, hızlı, monoton ve alt bölümlere ayrılmış işten kurtulabilecekleri ve üretim sürecinin bir eklentisi olmak yerine onun gerçek amirleri haline gelebilecekleri bir noktaya erişmiştir. Sosyalist bir topluma dönüşümün koşullarının bu kadar olgunlaştığı bir zaman hiç olmamıştır; sosyalizm de hiç bugünkü kadar kaçınılmaz ya da ekonomik bakımdan olanaklı olmamıştır! Bu noktada, herkesin bir başkasının üzerine atmaya çalıştığı zor ve hoş olmayan işlerin yürütülmesinin gerekliliği yüzünden, sosyalizmin çökmek zorunda olduğu şeklindeki basmakalıp burjuva itiraz hatırlanabilir.[39] Normal bir burjuva kişinin doğasına dayanan böyle bir itiraz, bugünkü üretici güçlerin benzersiz gelişimi karşısında gülünç görünmelidir! Elbette, suyun eve kovalarla taşınmak zorunda olduğu zamanlarda, bu angaryayı başkasına dayatmaya çalışmayan pek az kişi olabilirdi; ama su borularının döşenmesi su taşıma işini gereksiz hale getirmiştir. Teknolojinin gelişmesinin, daha önceki sakatlayıcı işbölümünün ve onun eşlikçisi angaryanın yok olduğu, bunun yerine emeğin zihinsel ve fiziksel güçlerin özgür etkinliği olarak konulabileceği bir duruma hizmet ettiği açıktır. Troçki'nin yaptığı şu nükteli karşılaştırmaya geri dönersek,[40] tıpkı bol yemeği olan, iyi bir otelde kalanların tereyağı, ekmek ve şeker için kavga etmelerinin budalaca olması gibi, yeni toplumda da insanın insan tarafından sömürülmesi, "başkasının emek-zamanından yapılan hırsızlık" anlamsız ve ekonomik bakımdan amaçsız görünecektir. O zamana kadar gerçekten sınıfsız, gerçekten sosyalist bir toplumun kuruluşu, nihai olarak güvence altına alınmış olmayacaktır.

3. Sosyalizmde değer yasasının "sönümlenmesi"

Demek ki ortadan kalkacak olan şey, kendi başına çalışma değil, birkaç kişinin çıkarı için ve onların buyruğu altında çalışan kitlelerin artı-emeğidir. Çünkü, der Marx, "emek, insani varoluşun doğa tarafından dayatılan ebedi koşuludur ve bu nedenle de bu varoluşun her biçiminden bağımsızdır ya da daha doğrusu insanların yaşadığı bütün toplum biçimlerinde ortaktır."[41]

39 Blanqui, burjuva eleştirmenlerin sorduğu "sosyalizmde lazımlıkları kim boşaltır?" sorusunun, aslında basitçe *"benim* lazımlığımı kim boşaltacak?" sorusuna indirgenebileceğini inatla belirtmiştir.

40 Bkz. *İhanete Uğrayan Devrim*, s. 46.

41 *Kapital I*, s. 290 [200].

"Alnının teriyle çalışacaksın! Yehova'nın Adem'e ettiği beddua buydu. Adam Smith için de emek böyle bir bedduadır. 'Huzur,' 'özgürlük' ve 'mutluluk' ile aynı, uygun bir durum olarak görünür. 'Normal bir sağlığa, güç, etkinlik, beceri ve ustalığa"[42] sahip bir bireyin de normal bir çalışmaya ve geçici olarak huzurundan vazgeçmeye gereksinim duyduğu, Smith'in aklına bile gelmemiş gibidir. Kuşkusuz emek, kendi ölçüsünü dışarıdan, ulaşılacak amaç ve bu amaca ulaşmak için aşılması gereken engeller sayesinde elde eder. Ama Smith, bu engelleri aşmanın kendinde özgürleştirici bir etkinlik olduğu –dahası, dışsal amaçların sadece dışsal, doğal zorunluluklar görüntüsünden sıyrılıp, bireyin kendi koyduğu amaçlar olarak konulduğu– bu yüzden kendini gerçekleştirme, öznenin nesnelleşmesi ve böylece de gerçek özgürlük olarak, insan eyleminin kesinlikle emek olduğu konusunda hiçbir fikre sahip değildir.[43] Köle emeği, serf emeği ve ücretli emek olarak tarihsel biçimleri içersinde emeğin daima itici, daima *dışarıdan dayatılan çalışma* olarak; çalışmamanın ise, tersine 'özgürlük ve mutluluk' olarak göründüğü konusunda elbette haklıdır."

Marx şöyle devam eder: "Bu iki yönden geçerlidir: hem bu çelişkili emek açısından[44] hem de bununla ilintili olarak, emeğin, hiçbir şekilde Fourier'in *grisette* [Fransız işçi kız] *saflığıyla* anladığı gibi, salt eğlence, salt keyfe dönüşmesi demek olmayan, çekici bir iş, bireyin kendini gerçekleştirmesi haline geleceği...öznel ve nesnel koşulları henüz yaratmamış olan emek açısından. Örneğin beste yapmak gibi gerçekten serbest çalışma, aynı zamanda kesinlikle olağanüstü bir ciddiyet, çok yoğun bir çabadır."[45] Daha sonra Marx, Fourier'in görüşünden bahsetmeye başlar: "Emek, Fourier'in ileri sürdüğü gibi, oyun haline gelemez...İster boş geçirilen zaman olsun isterse daha yüce bir etkinliğe ayrılan zaman olsun, serbest zaman, onun sahibi olan kişiyi doğal olarak farklı bir özneye dö-

42 Marx burada Adam Smith'in eserindeki aşağıdaki pasaja atıfta bulunur: "Eşit emek miktarlarının, her zaman ve her yerde, emekçi için eşit değerde olduğu söylenebilir. Normal bir sağlık, zindelik ve ruh halinde, normal derecedeki beceri ve ustalığa sahip bir emekçinin her zaman rahatından, özgürlüğünden ve mutluluğundan aynı oranda vazgeçmesi gerekir." (Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, s. 33 [44])

43 Krş. *Teoriler III*, s. 257: "Ama serbest zaman, kullanılabilir zaman, kısmen üründen yararlanmak açısından, kısmen de çalışmanın tersine, yerine getirilmesi gereken dışarıdan bir amacın baskısının egemenliği altında olmayan ve kişinin eğilimine göre yerine getirilmesi doğal bir gereklilik ya da toplumsal bir görev olarak addedilen özgür etkinlik açısından, zenginliğin kendisidir."

44 Yani sınıf antagonizmasıyla koşullanmış.

45 *Grundrisse*, s. 611 [Cilt 2, 95].

nüştürmüştür ve bu kişi üretim sürecine de farklı bir özne olarak girer. Öyleyse bu süreç, hem oluş süreci içersindeki insan varlığı bakımından disiplindir, hem de beyninde toplumun birikmiş bilgisi olan birisi haline gelmiş olan insan varlığı bakımından pratik, deneysel bilim, maddi olarak yaratıcı ve nesnelleştirici bilimdir."[46]

Dolayısıyla üretken insan etkinliği, çalışma, sosyalist toplumda da belirleyici bir öneme sahip olacaktır. Elbette çarpıcı niteliksel ve niceliksel değişimler geçirecektir! Kapitalist çalışma biçiminden, yani Smith'in gayet doğru şekilde "özgürlük ve mutluluğun feda edilmesi" diye tanımladığı bir çalışma biçiminden, öncelikle işçinin, işi üretimde çalışan devasa makinelerin ve doğal güçlerin basit gözetimiyle giderek daha da sınırlanacak olan, üretim sürecinin bilinçli bir yöneticisine dönüşmesi yönünden, ikinci olarak da doğrudan toplumsallaşmış komünal çalışma niteliği sayesinde, işçinin kendi ürününün artık onun karşısına yabancı ve ona egemen olan bir şey olarak çıkmaması yönünden niteliksel olarak ayrılacaktır.[47] Bu şekilde sosyalizmde geçmişin süprüntüsünden kurtulmuş olan emek, zorunlu emeğin itici niteliğini kaybedecek ve Fourier ve Owen'ın benimsediği anlamda, "çekici bir iş" haline gelecektir.[48] Çalışmanın bu topyekûn dönüşümü, kendisini, çalışma zamanının niceliksel olarak esaslı bir şekilde kısaltılmasında ve neticede kullanılabilir, serbest zamanın yaratılması ve uzatılmasında gösterecektir. Çünkü sosyalist toplum bile "artı-değer"den tamamıyla vazgeçemeyecek olsa

---

46 *a.g.e.*, s. 712 [Cilt 2, 180].

47 *Ham Taslak*'ta şöyle denir: "Bizzat toplumsal emeğin, kendi uğraklarından biri olarak kendi karşısına diktiği devasa nesnel güç, işçiye değil, kişileşmiş üretim koşullarına, yani sermayeye ait olduğu koşulda, vurgu, nesnelleşmiş olma durumuna değil, yabancılaşmış, mülksüzleşmiş, satılmış olma durumuna yapılır hale gelir. Sermaye ve ücretli emek açısından etkinliğin nesnel bedeninin yaratılması, doğrudan emek kapasitesiyle karşıtlık içinde olduğu oranda bu nesnelleşme süreci aslında sermaye açısından bir mülksüzleştirme süreci olarak göründüğü oranda- bu bükme ve tersine çevirme de gerçektir, sadece işçilerin ve kapitalistlerin hayalinde var olan bir şey değildir." Ama "burjuva iktisatçılar, toplumsal gelişmenin özgül bir tarihsel aşamasına ait fikirlere o kadar saplanıp kalmışlardır ki toplumsal emek güçlerinin nesnelleşmesi gerekliliği, onlara canlı emek *karşısında* bu güçlerin yabancılaşması gerekliliğinden ayrılmaz gibi görünür." (*Grundrisse*, s. 831-32 [Cilt 2, 291])

48 Marx, *Teoriler*'de şöyle der: "Emek-zaman normal bir uzunluğa indirilirse ve dahası emek artık başka birisi için değil, kişinin kendisi için yerine getirilirse, aynı zamanda da efendiyle insanlar arasındaki vb. toplumsal çelişkiler ortadan kaldırılırsa, o zaman emek farklı ve özgür bir nitelik elde eder, gerçekten toplumsal emek haline gelir ve son olarak da kullanılabilir zamanın temeli haline gelir – kullanılabilir zamana sahip olan insanın emeği yük hayvanınınkinden çok daha yüksek nitelikte olmalıdır." (*Teoriler III*, s. 257)

da[49] kendi üretici güçlerinin tam olarak ortaya çıkması sayesinde, toplumun bireyleri için çalışma miktarını azaltmak konumunda olacaktır. Bu başarıldığında, yalnızca, insanları "kol" ve "kafa" işçileri olarak ayıran geleneksel işbölümü bir kenara atılmakla kalmayacak, aynı zamanda çalışma zamanıyla serbest zaman birbirlerine benzemeye ve birbirlerini tamamlamaya başlayacağı için, çalışma zamanıyla serbest zaman arasındaki fark da bugün taşıdığı karşıt niteliğini kaybedecektir.[50]

Elbette, emek dönüştürülmüş ve en aza indirilmiş olsa bile, çeşitli üretim dalları ve bireyler arasında dağıtılması ve arzu edilen üretim seviyeleriyle karşılaştırılması gerekecektir; bu ise tek bir ölçü aracılığıyla ölçülmesini gerektirecektir. "Komünal üretim temelinde zaman belirlenimi elbette esas olarak kalır. Toplum buğday, sığır vb. üretmek için ne kadar az zamana gereksinim duyarsa, maddi ya da zihinsel diğer üretim faaliyetleri için o kadar fazla zaman kazanır. Tıpkı bireyin durumunda olduğu gibi, toplumun da gelişmesinin, zevk almasının ve etkinliklerinin katlanması, zamandan tasarruf etmesine bağlıdır. Tüm ekonomi sonuçta kendisini zaman ekonomisine indirger. Yine tıpkı bireyin uygun oranlarda bilgilenmek ya da etkinliklerinin çeşitli gereklerini karşılamak için kendi zamanını doğru şekilde bölmek zorunda olması gibi, toplum da benzer biçimde tüm ihtiyaçlarına yetecek bir üretimi sağlamak için zamanını doğru bir şekilde amacına uygun olarak bölmelidir.[51] Bu yüzden zaman ekonomisi,[52] emek-zamanın çeşitli üretim dalları arasında planlı

49 *Kapital I*, s. 667'de [541] şöyle denilir: "Kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması işgününün gerekli emek zamana indirilmesine olanak sağlar. Ama bu durumda bile gerekli emek-zaman iki nedenden dolayı bir günün büyük bir kısmını kapsayacak şekilde uzayabilir: Birinci neden, işçinin yaşam koşullarının iyileşecek ve isteklerinin artacak olmasıdır, ikincisi ise şimdi artı-emek olan şeyin bir kısmının, o zaman gerekli emek, yani rezerv ve birikim amacıyla toplumsal bir fon oluşturulması için gerekli olan emek olarak varsayılacak olmasıdır."

50 "Sırası gelmişken, doğrudan emek-zamanın kendisinin, burjuva ekonominin bakış açısından göründüğü gibi, serbest zamanla soyut bir karşıtlık içinde kalamayacağını söylemeye bile gerek yoktur." (*Grundrisse*, s. 712 [Cilt 2, 180])

51 "Üretimin ancak, toplumun fiili ve önceden belirleyen denetimi altında olduğu hallerde, toplum, belirli nesnelerin üretimi için harcanacak emek-zamanın hacmi ile bu nesneler tarafından karşılanacak toplumsal gereksinimlerin hacmi arasında bir ilişki kurabilir." (*Kapital III*, s. 187 [168])

52 Marx bu "zaman ekonomisi"ni bir başka bakış açısından daha ele alır: "Gerçek ekonomi... emek-zaman tasarrufuna dayanır...ama bu tasarruf üretici güçlerin gelişmesiyle özdeştir. Bu yüzden hiçbir şekilde tüketimden kaçınmak değil, daha ziyade üretim gücünün, kapasitelerinin, böylece de hem tüketim kapasitelerinin hem de tüketim araçlarının gelişmesidir. Tüketme kapasitesi, tüketimin bir koşuludur, bu yüzden de onun başlıca aracıdır ve bu kapasite, bireysel bir potansiyelin, bir üretim gücünün gelişmesidir. Emek-

şekilde dağıtılmasının yanı sıra, komünal üretim temelindeki ilk ekonomik yasa olarak kalır. Orada çok daha üstün bir yasa haline bile gelir. Ama bu, değişim-değerlerinin (emek ya da ürünlerin) emek-zamanla ölçülmesinden temel olarak farklıdır."[53]

Böylece çok sık ortaya atılan bir meseleye, sosyalizmde değer yasasının işleyişine gelmiş bulunuyoruz. Genel olarak, Marksizmin kurucularının değeri "üreticilerin kendi ürünlerine en yaygın köleliğini ifade eden" bir ekonomik kategori saydığı bilinir (ya da bilinirdi) (*Anti-Dühring*). Muhtemelen bundan dolayı değer yasasının işleyişini sosyalist (ya da komünist) topluma genişletemedikleri açıktır. Tersine, değer kavramının her ebedileştirilmesine bir küçük-burjuva ütopyası olarak her zaman karşı çıkılmıştır. *Teoriler*'de şöyle denir: "Emeğin komünal olduğu bir yerde insanların toplumsal üretim içersindeki ilişkileri, kendilerini 'şeylerin değerleri' olarak ortaya koymaz."[54] "Bireysel ürünlerin ya da etkinliklerin önce *değişim-değerine*, *paraya* dönüşmesinin zorunlu olması, iki şeyi ispatlar: 1) Bireylerin artık yalnızca toplum için ve toplum içersinde ürettiğini; 2) üretimin *doğrudan* toplumsal olmadığını, emeği içsel olarak bölüştüren 'birliğin ürünü' olmadığını."[55] Dolayısıyla topluluk-yaratan bir toplumda "emek ancak *değişim* yoluyla genel olarak *konulur*" ... bireylerin kişisel emekleri arasındaki "dolayım metaların değişimi yo-

---

zamandan tasarruf, serbest zamanın, yani bireyin tam gelişmesi için gereken zamanın artması demektir, bu da etkisini en büyük üretken güç olarak bizzat emeğin üretken gücü üzerinde gösterir. Doğrudan üretim süreci açısından bakıldığında bu tasarruf, sabit sermaye üretimi olarak görülebilir, bu sabit sermaye insanın kendisidir." (*Grundrisse*, s. 711-12 [Cilt 2, 180])

53 *a.g.e.*, s. 172-73 [Cilt 1, 101-2]. *Kapital III*'te yer alan ve Storch'a karşı yöneltilen bu pasaj tam da bu anlamda anlaşılmalıdır: "İkinci olarak, kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırıldığı ama toplumsal üretimin hâlâ devam ettirildiği durumda, emek-zamanın düzenlenmesinin, toplumsal emeğin çeşitli üretim grupları arasında dağıtılmasının ve nihayetinde tüm bunları kapsayan defter tutma işinin her zamankinden daha önemli hale gelmesi anlamında, değerin belirlenmesi hâkim olmaya devam eder" (s. 851 [747]). Sırası gelmişken bu pasaj, muhtemelen Joan Robinson ve Leontiev gibi iktisatçıların "sosyalizmde değer yasası" fikrini Marx'a yüklemek için, meşru şekilde başvurabilecekleri Marx'taki tek pasajdır. Bu iktisatçılar için cümlenin içinde "değerin belirlenmesi" ifadesinin yer alması açıkça yeterlidir. Ama bu iktisatçılar, aynı gerekçelerle, Marx'ın, "Vülger Ekonominin diliyle konuşmak gerekirse," antik dünyada, (hatta sosyalizmde) "sermaye"den bahsettiği dağınık pasajları seçip alabilir ve Marx'a göre sermayenin tarihsel değil ezeli ve ebedi bir kategori olduğunu iddia edebilirlerdi.

(Krş. *Teoriler III*, s. 257'de yer alan şu pasaj: "Değişim-değeri ortadan kaldırılsa bile, emek-zaman daima zenginliğin yaratıcı özü ve zenginlik üretiminin maliyet ölçüsü olarak kalır.")

54 *Teoriler III*, s. 129.

55 *Grundrisse*, s. 158 [Cilt 1, 89].

luyla, değişim-değeri yoluyla ve para yoluyla gerçekleşir; tüm bunlar tek ve aynı ilişkinin ifadeleridir." Tersine, sosyalizmde "bireyin emeği daha başlangıçtan toplumsal emek olarak konulur...Bu nedenle birey tikel bir ürüne sahip değildir. Onun ürünü bir *değişim-değeri* değildir. Ürün, birey açısından genel bir nitelik kazanmak için önce tikel bir biçime dönüşmek zorunda değildir. Değişim-değerlerinin değişimiyle zorunlu olarak yaratılan bir işbölümü yerine, sonunda bireyin komünal tüketime katılmasını sağlayacak bir emek örgütlenmesi gerçekleşir."[56] Sonuç olarak, emeğin emek-zamanla ölçülmesi (başka şekilde sosyalist toplum için ne kadar önemli görüneceğinden bağımsız olarak) yalnızca toplumsal planlamanın bir aracı olacaktır[57] ve elbette "meşhur değer" (Engels) ve değer yasasıyla ortak bir hiçbir yanı olmayacaktır.

Yukarıda söylenenlere bakıldığında, işin emek-zamanla ölçülmesinin sosyalist toplumda iki ayrı işlevi yerine getirebileceği açıktır. Birincisi, üretim sürecinin kendi içersinde çeşitli malların üretimi için gereken canlı emek miktarının belirlenmesine, böylece emeğin daha ekonomik şekilde kullanılabilmesine hizmet eder; ikincisi bu ölçü, tekil üreticilerin tüketime ayrılan toplumsal ürün içersindeki paylarını bölüşmelerinin bir aracı olarak da kabul edilebilir.

Bu, böyle görülebilir, ama böyle görülmek zorunda da değildir. Çünkü gelecekteki sosyalist toplumun bu bölüşüm yöntemine başvurup vurmayacağı açıkçası toplumsal üretici güçlerin gelişme derecesine, yani öncelikle "bölüştürülecek olan şeyin miktarı"na bağlı olacaktır.[58] *Kapital*'de

---

56 *a.g.e.*, s. 171-72 [Cilt 1, 100-01].

57 Engels'in bu konu hakkındaki yorumu şöyledir: "Daha 1844'te, üretimle ilgili kararlar alınırken emeğin yararlı etkisi ile maliyeti arasında yukarıda bahsedilen dengelemenin, komünist bir toplumda, politik-ekonomik bir değer kavramından geriye kalacak tek şey olduğunu belirtmiştim." (*Bir Ekonomi Politik Eleştirisinin Ana Hatları* içinde) "Fakat bu ifadenin bilimsel olarak gerekçelendirilmesi, görülebildiği üzere, Marx'ın *Kapital*'i sayesinde mümkün olmuştur." (*Anti-Dühring*, s. 368)

58 Krş. Engels'in C. Schmidt'e 5 Ağustos 1890 tarihli mektubu: "*Volkstribüne*'de gelecekteki toplumda ürünlerin bölüşümünün, harcanan emeğin niceliğine göre mi yoksa başka türlü mü yapılacağı konusunda bir tartışma yer almıştı. Adalet üzerine meşhur idealist sözlerin tersine, soruna 'materyalistçe' yaklaşılmıştı. Epey garip ama, bölüşüm tarzının esas olarak bölüşülecek ürünlerin niceliğine bağlı bulunduğu ve bunun, üretim ve toplumsal örgütlenmenin ilerlemesiyle kuşkusuz değişmesi gerektiği ve bunun sonucu olarak da bölüşüm tarzının değişeceği kimsenin aklına gelmemişti. Tartışmaya katılan herkes, 'sosyalist toplumu' sürekli değişen ve ilerleyen bir şey olarak değil, sabit ve hiç değişmeyecek biçimde kurulmuş bir şey gibi, bu nedenle de hiç değişmeyecek biçimde kurulmuş bir bölüşüm tarzına sahipmiş gibi tanımlamışlardı. Usa uygun davranılırsa yalnızca şu yapılabilirdi: 1) başlangıçta kullanılacak bölüşüm yöntemini deneyip keşfetmek ve 2) daha sonraki gelişmenin genel eğilimini bulmaya çalışmaktır. Ama tüm

şu ifadeleri okuruz: "Bu bölüşümün biçimi, toplumsal üretiminin örgütlenişinin belirli türüne ve üreticilerin ulaştığı toplumsal gelişmenin düzeyine göre değişecektir. Her tekil üreticinin geçim araçları içersindeki payının, kendi emek-zamanı ile belirlendiğini varsayacağız, ama bunu yalnızca metaların üretilmesiyle paralellik kurmak için yapacağız."[59]

Bu son örnekte Marx'ın aklındaki şeyin, "kendi temelleri üzerinde *geliştiği* haliyle değil, tersine, kapitalist toplumdan *ortaya çıktığı* haliyle, bu yüzden de iktisadi, ahlaki, entelektüel, yani her bakımdan hâlâ rahminden çıktığı eski toplumun doğum izleriyle damgalı" bir sosyalist toplum olduğu açıktır. Bu toplum gerçekten de kapitalistleri mülksüzleştirmiş ve üretim araçlarını komünal mülke, halkın mülküne dönüştürmüştür; ancak henüz komünist bölüşüm ilkelerini gerçekleştirme becerisine sahip değildir: "Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre!" Dolayısıyla sosyalist toplumun bölüşüm biçimine, hâlâ "her hak gibi, özünde eşitsizlik hakkı" olan "*burjuva hakkı*" egemendir.[60] Bu nedenle "tekil üretici toplumdan –kesintiler yapıldıktan sonra[61]– tam olarak ona verdiğini geri alır. Topluma verdiği şey, kendi tekil emeğinin miktarıdır...Toplumdan şu kadar emek verdiğinin belgesini alır...ve bu belgeyle tüketim araçlarından oluşan toplumsal stokun aynı miktarda emeğe mal olan kadarını elde eder."[62] Bir başka deyişle, tek amacı, toplumsal bölüşümü emek ilkesine göre düzenlemek olan emek belgeleri alır. Ama böyle bir toplumda değer yasasına yer yoktur, çünkü burada var olan üretim biçimi meta üretiminden tamamıyla farklıdır ve üretimin ve bölüşümün düzenlemesi piyasanın kör oyununa bırakılmayıp, toplumun bilinçli kontrolüne tabi kılınmıştır.

---

tartışmada bu konu hakkında tek bir sözcük bulamadım!" (*Seçme Yazışmalar*, s. 393 [Cilt 2, 234])

59 *Kapital I*, s. 172 [94].

60 Bu konu hakkında Lenin'in *Devlet ve Devrim*'inde ve Troçki'nin *İhanete Uğrayan Devrim* s. 52-54'te yaptıkları önemli yorumlara bakınız.

61 Marx bu kesintileri şöyle listeliyor: "Birincisi, kullanılan üretim araçlarının yerine konulmasına ayrılan fon. İkincisi, üretimin genişletilmesi için ek pay. Üçüncüsü, kazalara karşı, doğal afetlerin sebep olduğu aksamalara vb. karşı yedek fon ya da sigorta fonu." Bu yüzden ürünün yalnızca geri kalanının "tüketim aracı olarak hizmet etmesi tasarlanır." Ama kalan ürün, "bireyler arasında bölüşülmeden önce şu kesintiler de yapılmalıdır: Birincisi, doğrudan üretime ait olmayan genel yönetim maliyetleri...İkincisi, okullar, sağlık hizmetleri gibi ortak gereksinimlerin karşılanması için ayrılan miktar...Üçüncüsü, çalışamayacak olanların geçimi için gerekli olan fonlar...Ancak şimdi 'bölüşüme'...yani tüketim araçlarının kooperatif toplumun bireysel üreticileri arasında bölüşülen kısmına geliyoruz." (*Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, s. 318-19 [27]) Ayrıca bkz. *Kapital III*, 847-49, 875-76, 877-79 [769-75].

62 *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, s. 319 [28].

Elbette bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nde ve Halk Demokrasileri'nde değer yasasının işleyişi meselesine girmek ilgi çekici olabilirdi. Ama bu konu şu anki araştırmamızın çerçevesini aşar. Ayrıca bu mesele hakkında, Rus devriminin en ünlü iktisatçısı E. Preobrazhenski'nin[63] çalışmasının berraklık ve derinliğiyle ölçüşebilecek bir şey söyleyebileceğimizi sanmıyoruz. Preobrazhenski'nin argümanının ana çizgisine göre, endüstriyel bakımdan geri kalmış bir ülkenin anti-kapitalist dönüşümü, kapitalist geçmişten miras alınan değer yasasıyla, bunun tam karşısında yer alan sosyalist planlama ilkesi arasındaki sürekli mücadele koşulları altında gerçekleşmelidir ve sosyalizmin kaderi bu mücadelenin sonucuna bağlıdır. Eğer bugün Sovyet bloğundaki birçok iktisatçı değer yasasını sosyalist bölüşüm ilkesi saflarına yükseltiyorsa, bu yalnızca onlarla Preobrazhenski ve çağdaşları arasındaki kuramsal farkı değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'ndeki toplumsal ve ekonomik ilişkilerin 1917 Ekim Devrimi'nin ilk amaçlarından ne kadar ayrılmış olduğunu da gösterir.

Özetlemek gerekirse: Marx'ın sosyalizm görüşüyle ondan öncekilerin sosyalizm görüşü arasındaki başlıca fark, Marx'ın görüşünün bilimsel niteliği, Marx'ın mevcut toplumsal düzene dair bilimsel kavrayışını, kapitalist üretim ilişkilerinin analizi yoluyla geleceğe yönelik sosyalist bir bakış açısı türetmenin temeli olarak kullanmış olmasıdır. Araştırmanın konusu her iki durumda da aynıdır: modern kapitalist toplum, ancak şu farkla ki birinde mesele bunun bugünkü biçimiyken, diğerinde bundan doğacak olan gelecekteki toplumdur. Dolayısıyla Marx'ın incelediği karşılıklı ekonomik ilişkilerin, büyük oranda diyalektik gelişme yasaları olarak anlaşılması gerektiğini görebiliriz. (Aslında bunlar, *ancak* bu şekilde kavranabilirler.) Bu, Marx'ın eleştirisinin çok tartışılan "tarihselciliği"nin gerçek anlamını ortaya koyar; bu yöntem kapitalizmin hem varlık koşullarını, hem de tarihsel engellerini araştırmayı hedefleyen bir yöntemdir.[64] Dolayısıyla bu yöntemden çıkan ve kapitalizmin devrilmesini hedefleyen sosyalist sonuçlar,[65] Marx'ın ekonomik kategorileri kendi iç-

63 Bkz. *The New Economics*, Moskova, 1926. İngilizce çevirisi: Oxford, 1965.

64 Dikkatimizin çoğunu *Ham Taslak*'a yönelttik. Komünist toplum hakkında *Kapital, Teoriler* ve *Anti-Dühring*'de yer alan sayısız ifadeden ve argümandan ancak arada sırada bahsedebilmemizin nedeni budur.

65 "Ama burjuva toplumda, değişim-değerine dayanan toplumda, bu toplumu infilak ettirecek mayınlar olan, dolaşım ve üretim ilişkileri ortaya çıkar. Bunlar, karşıt nitelikleri sessiz bir başkalaşımla asla ortadan kaldırılamayacak olan, toplumsal birliğin karşıt

lerinde incelemesi ve eleştirmesi için olduğu kadar kadar, bir bütün olarak sistemi için de temeldir.

biçimlerinin bir yığınıdır." Sonuç olarak proleter sınıf mücadelesinin ve bunun temelindeki ideolojik süreçlerin muazzam önemi şurada yatar: "Ürünlerin kendisine [emekçiye] ait olarak kabul edilmesi ve kendisini gerçekleştirmesinin koşullarından ayrılmasının uygunsuz –zorla dayatılmış– olduğu yargısı, bilinçlenmede muazzam bir ilerleme...ve kölenin bir başkasının malı olamayacağının farkına varması, kendinin bir kişi olarak bilincine varması sayesinde, köleliğin varoluşu sadece yapay, bitkisel bir varoluş haline geldiği ve üretimin temeli olarak hâkimiyetini kaybettiği ölçüde, [sermayenin] ölümünün habercisidir." (*Grundrisse*, s. 157, 463 [Cilt 1, 90, 360])

29. Ekonomik Kategorilerin Şeyleşmesi ve "Fiili Toplumsal Üretim Süreci Kavramı"

Marx şöyle der: "Burjuva ekonomi sistemi bize göre sadece yavaş yavaş geliştiği için, onun nihai sonucu olan olumsuzlaması da öyle gelişir."[1] Ama bu gelişmenin, kesinlikle uzun, sert ve zor bir yolculuk olduğu gösterilmiş olmalıdır! Bu, sermayenin gelişiminin yalnızca somut şekli içersinde incelenmesini ve sunulmasını değil, aynı zamanda sermayenin içinde ortaya çıktığı gizemli biçimlerin anlamının adım adım açıklanmasını ve bunların gerçek içeriğinin ortaya çıkarılmasını da gerektirmiştir. Bu şekilde düşünüldüğünde, burjuva ekonomi sistemi aynı zamanda insanın "kendisine yabancılaşması"nın tarihini temsil eder ve onu incelerken yalnızca ekonomik kategorilerin yabancılaşmış niteliğini ortaya çıkarmak değil, aynı zamanda kapitalist üretim biçimine özgü olan "özne ve nesnenin tersine çevrilişi"ni[2] hem zorunlu hem de gerçek nedenlerin bir ürünü olduğunu kavramak zorunludur. Genç Marx'ın *1844 Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları*'nda başladığı, ama çözümü ancak *Kapital*'in tamamlanmasıyla bulan sorun budur.

Ama bu sorun, önemli Klasik iktisatçıların temel hazırlık çalışması olmadan çözülemezdi – ve bu gerçeği ilk Marx'ın kendisi fark etmişti. Marx, bununla ilgili olarak *Teoriler*'de şöyle der: "Anılmaya değer tüm

1 *Grundrisse*, s. 712 [Cilt 2, 181].
2 *Kapital III*, s. 45 [46].

iktisatçılar gibi...Ricardo emeğe, insan etkinliği, dahası *toplumsal olarak belirlenmiş* insan etkinliği olarak vurgu yapar...Ricardo'yu diğer iktisatçılardan ayıran şey, tam da metaların değerini sadece toplumsal olarak belirlenmiş emeği 'temsil eden' değer olarak ele almasındaki tutarlılıktır." Yine de bütün Klasik iktisatçılar "*şeylerin* değişim-değerinin sadece insanların üretken etkinliklerinin bir ifadesi, özgül bir toplumsal biçimi olduğunu, bunun şeylerin kendisinden ve ister endüstriyel, isterse endüstri-dışı tüketimde olsun, şey olarak sahip oldukları yarardan tamamen farklı bir şey olduğunu az çok açık bir şekilde (yine de Ricardo diğerlerinden çok daha açık bir şekilde) anlamıştır. Onlara göre değer, aslında insanların üretken etkinliğinin, farklı emek türlerinin birbirleriyle basit ve nesnel şekilde ifade edilmiş ilişkisidir."[3]

Bu, *Teoriler*'de Richard Jones'a ayrılan bölümde daha da kesin şekilde vurgulanmıştır. Bu bölümde şöyle yazar: "Ricardo'nun çalışmalarında bile" teorik analiz, "o kadar ileri gider ki...*zenginliğin bağımsız maddi biçimi ortadan kaybolur* ve zenginlik sadece insanların etkinliği olarak gösterilir. İnsan etkinliğinin, emeğin ürünü olmayan her şey, doğadır, bu haliyle de toplumsal zenginlik değildir. Meta dünyasının hayaleti yavaş yavaş yok olur ve yalnızca insan emeğinin sürekli ortadan kaybolan ve sürekli yeniden üretilen nesnelleşmesi olarak görülür. Katı maddi zenginliğin tümü, yalnızca toplumsal emeğin geçici maddileşmesi, ölçüsü bir hareketin kendisinin ölçüsü olarak zaman olan üretim sürecinin kristalleşmesidir." Bununla birlikte Ricardo'da "zenginliği oluşturan çeşitli kısımların, toplumun değişik kesimleri arasında dağılımında içinde bulunduğu çoklu biçimler, görünüşteki bağımsızlıklarını yitirir. Faiz sadece kârın bir parçasıdır, rant ise sadece artı-kârdır. Her ikisi de neticede, *artı-değere*, yani karşılığı ödenmemiş emeğe indirgenebilecek olan kârda birleşirler."[4]

Fakat toplumsal üretim ilişkilerinin şeyleşmesi, şu ekonomik "Üçlü"de doruk noktasına ulaşır: kapitalist üretim biçiminin "Bay Sermaye ile Bayan Toprak'ın toplumsal karakterler olarak, aynı zamanda da doğrudan salt şeyler olarak hayalet yürüyüşlerini yaptıkları tılsımlı, sapkın, tepetaklak bir dünya" şeklinde göründüğü, "sermaye – kâr, toprak – rant, emek – ücretler" "Üçlü"sü.[5] Bu bakımdan klasik iktisatçılar, özellikle de Ricardo, "bu sahte görüntünün ve yanılsamanın, zenginliğin çeşitli

3 *Teoriler III*, s. 181.
4 *a.g.e.*, s. 429.
5 Krş. yukarıda s. 45 ve devamı.

toplumsal öğelerinin bu karşılıklı bağımsızlığının ve kemikleşmesinin, şeylerin bu kişileşmesinin ve üretim ilişkilerinin şeyleşmesinin, bu gündelik yaşam dininin yıkılmasında" büyük hizmetler vermişlerdir."[6]

Bununla birlikte Marx, klasik iktisatçıların en iyileri bile, "burjuva bakış açısından başka türlüsü beklenemeyeceği için, yaptıkları eleştirilerin dağıttığı bu yanılsama dünyasının pençesinden şu ya da bu ölçüde kurtulamamakta, dolayısıyla da hepsi az ya da çok tutarsızlıklara, yarı-gerçeklere ve çözülmemiş çelişkilere düşmektedirler"[7] diye vurgular. Buna ayrıca, bütün bu iktisatçıların, ekonominin genelde şeyleşmiş kategorileri ele aldığının ve kapitalist üretimde bu toplumsal ilişkilerin ters çevrilmiş olarak sunulmasının, bu üretimin özünden zorunlu olarak kaynaklandığının bilincinden yoksun olduğunu eklemeliyiz. Fakat bu bilince sahip olsalardı, kendi başına "politik ekonomi" yapmazlar, Marx gibi "Politik Ekonominin Eleştirisi" ile uğraşırlardı – yani ancak sosyalist proletaryanın bakış açısıyla yapılabilecek bir şeyi yapmış olurlardı.

Başka bir deyişle, burjuva ekonominin düşünme biçimlerinin sonunda üstesinden gelmeyi ilk başaran kişi Marx olmuştur; kapitalist üretim biçimi ne kadar gelişirse toplumsal üretim ilişkilerinin de insanın karşısına o kadar dışsal, egemen ve yabancı güçler olarak çıktığının kanıtına sahipsek, bunu da yine Marx'a borçluyuz.

Bu yabancılaşma süreci, ekonomik kategorilerin giderek şeyleşmesine tekabül eder. Marx bunu, *Kapital*'in III. Cilt'inde[8] "artı-değerin yabancılaşması"nı ele aldığı bölümlerin birisinde söylemektedir: "Zenginliğin maddi öğelerinin üretimde taşıyıcı olarak hizmet ettikleri toplumsal ilişkileri, bu şeylerin kendilerinin (metaların) özelliklerine dönüştüren ve daha da belirgin şekilde üretim ilişkisinin kendisini bir şeye (paraya) dönüştüren gizemli niteliğe zaten işaret etmiştik. Bütün toplum biçimleri, meta üretimi aşamasına ulaştıkları ölçüde, bu sapmadan

6 Krş. Ricardo'nun "proleter muhalifi" Thomas Hodgskin'in yazdıkları üzerine Marx'ın değerlendirmesi: "Tüm nesnel dünya, 'metalar dünyası,' burada sadece bir uğrak olarak, toplumsal olarak üreten insanların sürekli tekrarladığı, sadece geçici bir etkinlik olarak ortadan kaybolur. Bu 'idealizmi,' McCulloch'un yazılarında gelişen Ricardocu teorinin vardığı, yalnızca insanla hayvan arasındaki farkın değil, canlı bir organizmayla cansız bir nesne arasındaki farkın da ortadan kalktığı kaba, maddi fetişizmle kıyaslayın. Sonra bırakın da burjuva politik ekonominin yüce idealizmine karşı, proleter muhalefetin yalnızca bayağı iştahların tatminine yönelik kaba bir materyalizmi vaaz ettiğini söylesinler." (*Teoriler III*, s. 267)

7 *Kapital III*, s. 830 [729].

8 *Kapital III*, s. 826-32 [724-30]. *Teoriler III*'de buna karşılık gelen pasaj, s. 482-88.

pay alırlar."[9] (Bu nedenle "meta fetişizmi"ni ele alan meşhur bölümün I. Cilt'te meta dolaşımını ele alan bölümde bulunması tesadüf değildir.)

Elbette bu şeyleşme süreci kapitalist üretim biçiminde "daha da ileri" gider: "Eğer sermaye öncelikle fiili üretim sürecinde artı-değer sızdırmanın bir aracı olarak düşünülürse, bu ilişki o halde henüz çok basittir ve asıl bağlantı, kendisini bu süreci yürütenler, bizzat kapitalistler üzerinde hissettirir ve onların bilinçlerine kazınır. İşgününün sınırları üzerindeki şiddetli mücadele, bunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyar."[10] Aslında, "bu çok basittir; eğer 100 £, yani 10 kişinin emeği, 20 kişinin emeğini (yani 20 kişinin emeğini içeren metaları) satın alıyorsa, ürünün değeri 200 £ olacak ve artı-değer 100 £'e, yani 10 (kişinin) karşılığı ödenmemiş emeğine eşit olacaktır. Ya da her biri yarım gün kendisi, yarım gün de sermaye için çalışan 20 işçi düşünülürse –20 yarım gün 10 tama eşittir– sonuçta yalnızca 10 işçiye ödeme yapılır ve diğerleri kapitalist için bedavaya çalışmış gibi olur. Burada, bu embriyonik durumda ilişki, yine de çok açıktır, daha doğrusu yanlış anlaşılamaz. Zorluk sadece, emeğe bu karşılıksız el koymanın nasıl meta değişim yasasından -metaların birbirleriyle, içlerinde nesnelleşen emek-zaman miktarıyla orantılı olarak değişime girdiği gerçeğinden– doğduğunu ve öncelikle bu yasayla çelişmediğini keşfetmektir."[11]

"Dolaşım süreci, bağlantıyı yok eder ve anlaşılmaz hale getirir." Çünkü "fiili üretim süreci içersinde sermaye tarafından sızdırılan ve metalarda ortaya çıkan artı-değer, metalarda içerilen değer ve artı-değer... ne kadar olursa olsun, önce dolaşım sürecinde gerçekleşmiş olmalıdır. Hem üretime yatırılan değerlerin, hem de özellikle metalarda içerilen artı-değerin geri dönüşü, yalnızca dolaşımda gerçekleşiyormuş gibi görünmekle kalmaz, gerçekte ondan doğuyormuş gibi de görünür. Bu görünüm özellikle iki koşul tarafından pekiştirilir: Birincisi, satışla elde edilen kâr aldatmaya, hileye, içeriden bilgiye, beceriye ve binlerce elverişli piyasa koşuluna bağlıdır; ve sonra burada emek-zamana eklenen ikinci

9 Krş. *Kapital III*, s. 831[729]: "Önceki toplum biçimlerinde bu ekonomik gizemleştirme, temel olarak para ve faiz getiren sermaye yönünden ortaya çıkmıştır. Şeylerin doğası gereği, ilk olarak kullanım-değeri ve doğrudan kişisel gereksinimler için üretimin egemen olduğu yerlerde; ikinci olarak da kölelik ve serfliğin, antik çağda ve ortaçağlarda olduğu gibi, toplumsal üretimin geniş temelini oluşturduğu yerlerde, bu gizemleştirme işe karışmamıştır. Burada üretim koşullarının üreticilere egemen oluşu, üretim sürecinin doğrudan itici gücü olarak ortaya çıkan ve gün gibi ortada olan egemenlik ve kölelik ilişkileri tarafından gizlenmiştir."

10 *a.g.e.*, s. 827 [726].

11 *Teoriler III*, s. 481-82.

bir belirleyici öğe vardır -dolaşım zamanı. Bu, aslında değer oluşumuna karşı yalnızca olumsuz bir engel olarak hareket eder, ama emeğin kendisi kadar belli bir temel, emekten bağımsız ve sermayenin doğasından kaynaklanan belirleyici bir öğe görünümüne sahiptir."[12]

"Dolaşım sürecinin ve üretim sürecinin birliği olarak ortaya çıkan, tamamlanmış biçimindeki sermaye"[13] daha da yüksek bir şeyleşme derecesini gösterir. "Tamamlanmış sermaye" yeni oluşumlara yol açar ve bu yeni oluşumlar içinde "iç bağlantıların damarı gitgide gözden kaybolur, üretim ilişkileri birbirlerinden bağımsız hale getirilir ve değeri oluşturan öğeler birbirlerinden bağımsız biçimler halinde kemikleşir." İlk olarak, "kâr biçimindeki artı-değer, artık sermayenin kendisini doğuran emeğe yatırılan kısmıyla değil, toplam sermayeyle ilişkilidir. Artı-değer oranı değişmeden kalırken, kâr oranı, değişmesine olanak sağlayan, hatta bunu gerektiren kendisine ait yasalarla düzenlenir. Bütün bunlar artı-değerin gerçek niteliğini ve böylece de sermayenin gerçek mekanizmasını daha da anlaşılmaz hale getirir. Kârın ortalama kâra, değerlerin de üretim fiyatlarına dönüşümüyle bu, daha da büyük ölçüde meydana gelir."

"Burada, işin içine karmaşık bir toplumsal süreç, sermayelerin eşitlenme süreci girer ve hem metaların göreli ortalama fiyatlarını onların değerlerinden hem de çeşitli üretim alanlarındaki ortalama kârları, emeğin tikel sermayeler tarafından fiili olarak sömürülmesinden ayırır. Bu, yalnızca böyle görünmekle kalmaz, gerçekte de metaların ortalama fiyatlarının değerlerinden, dolayısıyla onlarda gerçekleşen emekten farklılaştığı ve belli bir sermayenin ortalama kârının, bu sermayenin kullandığı işçilerden sızdırdığı artı-değerden farklılaştığı doğrudur. Metaların değeri, değişen emek üretkenliğinin üretim fiyatlarının nihai sınırları üzerindeki değil, yalnızca bunların doğrudan artışı ve düşüşü üzerindeki, hareketleri üzerindeki etkisinde görünür. Emeğin doğrudan sömürülmesi, kapitaliste, böyle bir sömürüden görünüşte bağımsız olarak hüküm süren düzenleyici piyasa fiyatlarında ortalama kârdan sapan bir kâr gerçekleştirme olanağı sağladığı sürece, kâr, bu sömürüyle ancak ikincil şekilde belirleniyormuş gibi görünür." "Gerçekten de temelin kendisi, yani metaların değerinin onlarda nesnelleşen emek-zamanla belirlenmesi, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümünün sonucunda geçersiz kılınmış gibi görünmektedir."[14]

12 *Teoriler III*, s. 482; *Kapital III*, s. 827-28 [726-7].

13 Böylece *Kapital* III'ün konusuna geliyoruz.

14 *Kapital III*, s. 828-29 [727-28]. *Teoriler III*, s. 483.

Bu fetişist görüntü, "kâra ortalama kâr biçimini veren, sermayenin aynı eşitlenmesi sürecinin, onun bir parçasını, ondan bağımsız ve farklı bir temelden, yani topraktan kaynaklanan bir şey olarak *rant* biçiminde ayırmasıyla" daha da pekiştirilir. Rantın başlangıçta kârın çiftçinin toprak sahibine ödediği parçası şeklinde ortaya çıktığı doğrudur. Ama bu artı kâr, çiftçi tarafından cebe atılmadığı ve onun kullandığı sermaye, sermaye olarak başka sermayelerden hiçbir şekilde farklı olmadığı için" (bu, kesinlikle artı-kârın, çiftçinin toprak beyine ödediği sermayeden türememesi yüzündendir) toprağın kendisi, "meta değerinin bu parçasının kaynağı (onun artı-değeri) imiş gibi görünür...Rantın, artı-değerin bir parçasının *insan emeğinden bağımsız, belli bir doğal öğeyle ilişkili olarak temsil edildiği* bu formülde, değerin kendi niteliği yok edildiği için, yalnızca artı-değerin niteliği tamamen yok edilmiş olmakla kalmaz; tıpkı toprağın rantın kaynağı olarak görünmesi gibi, şimdi de *kârın* kendisi, *üretimin belli bir maddi öğesi olarak sermayeden kaynaklanıyormuş gibi görünür.* Toprak doğanın parçasıdır ve rant getirir. Sermaye ürünlerden oluşur ve bunlar da kâr getirir. Üretilmiş bir kullanım-değerinin kâr, üretilmemiş kullanım-değerinin ise rant getirmesi, yalnızca şeylerin *değer üretmesinin* iki biçimidir ve bu biçimlerden biri, tıpkı diğer biçim kadar anlaşılır ve anlaşılmazdır."[15]

Oysa "artı-değer biçiminin bireyselleşmesini, tözüne ve özüne karşıt olarak biçiminin kemikleşmesini tamamlayan şey, kârın, girişim kârına ve faize bölünmesidir (dolaşım üzerine kurulu olan ve bizzat üretim sürecinden değil, tamamen dolaşım sürecinden çıkıyormuş gibi görünen ticari kârın ve para ticaretinden elde edilen kârın işin içine karşımasından söz etmiyoruz). Kârın [iş kârının] bir kısmı...kendisini kendi başına sermaye ilişkisinden tamamen ayırır ve ücretli emeği sömürme işlevinden değil, bizzat kapitalistin ücretli emeğinden doğuyormuş gibi görünür.[16] Bunun tersine, faiz, hem işçinin ücretli emeğinden, hem de kapitalistin kendi emeğinden bağımsızmış gibi ve kendi bağımsız kaynağı olarak sermayeden doğuyormuş gibi görünür."[17] Neticede sermaye fetişi, en tam ve aynı zamanda "en çılgın" biçimiyle faiz getiren sermayede ortaya çıkar.[18] Ayrıntılı şekilde alıntıladığımız "artı-değerin yaban-

15 *Teoriler III*, s. 483-85.

16 "Sömürme emeği burada sömürülen emekle bir tutulmuştur." (*a.g.e.*, s. 495.) Ayrıca, çoğu durumda "sömürme emeği" bizzat kapitalist tarafından değil, yöneticisi tarafından yerine getirilir.

17 *Kapital III*, s. 829 [728].

18 *a.g.e.*, s. 465 [Cilt 1, 413].

cılaşması" hakkındaki bu taslak, sadece *Kapital*'in üç cildinin içeriğinin mükemmel bir özetini sunmakla kalmaz. Daha da fazlasını yapar ve Marx'ın *Politik Ekonomi Eleştirisi*'nin esas sonucunun dayandığı şeyi, yani ekonominin *"şeyleri değil, insanlar arası, son aşamadaysa sınıflar arası ilişkileri ele aldığının;"* ama bu ilişkilerin "her zaman *şeylere bağlı* olduğu ve *şey olarak göründüğünün*" (Engels) kanıtlamasını gösterir. Bu buluşun çığır açıcı önemi, kendisini dolaysızca gösterir. Marx ancak bu şekilde burjuva ekonominin şeyleşmiş kategorilerinin yerine –Galiani'nin "gerçek zenginlik insanın...kendisidir"[19] ifadesinde kastedilen anlamda– "toplumsal üretim sürecinin doğru kavranışını"[20] koyabilmiştir. Politik ekonomi bilimi, ancak bu şekilde bir toplumsal bilime dönüştürülebilmiştir. Zaten *Ham Taslak*'ta da belirtildiği gibi, "burjuva toplumu bir bütün olarak düşündüğümüzde, toplumun kendisinin, yani toplumsal ilişkileri içindeki insanın kendisinin, toplumsal üretim sürecinin nihai sonucu olarak ortaya çıktığını görürüz. Ürün vb. gibi sabit bir biçimi olan her şey, bu hareket içersinde sadece bir uğrak, ortadan kaybolan bir uğrak olarak görünür. Doğrudan üretim süreci, burada yalnızca bir uğrak olarak görünür. Bizzat sürecin koşulları ve nesnelleşmeleri, aynı şekilde bu sürecin uğraklarıdır, onun tek öznesi ise bireyler, ama aynı şekilde yeniden ve tekrar ürettikleri karşılıklı ilişkileri içersindeki bireylerdir. Bu, yaratmış oldukları zenginlik dünyasını yenilerken bile kendilerini de yenilediklerı, kendi sürekli hareketlerinin sürecidir."[21]

19 Bkz. *Grundrisse*, s. 846 [Cilt 2, 308] ve *Teoriler III*, s. 267.
20 *Grundrisse* s. 711 [Cilt 2, 180].
21 *a.g.e.*, s. 712 [Cilt 2, 181].

30. Marx'ın Yeniden Üretim Şemaları Etrafında Dönen Tartışma

Bu kitabın asıl amacı, metodolojik bir niteliğe sahiptir. Bu kitapta, daha önceki araştırmaların fazlasıyla Marx'ın ekonomi çalışmasının maddi içeriğini ele aldığını ve onun özgün inceleme yöntemine çok az ilgi gösterdiğini kabul eden bir konumdan hareket ettik.* Bu nedenle metodoloji konusunda *Ham Taslak*'tan öğrenebileceğimiz çok şey olduğunu göstermeye çalıştık. Ama bu doğruysa, o zaman bu çalışmanın incelenmesinden elde edilebilecek metodolojik öngörüler, aynı zamanda Marksist ekonomi içindeki bazı eski anlaşmazlıklara, özellikle de *Kapital*'in II. Cilt'inde ele alınan ve üzerinde çok tartışılan yeniden üretim şemaları meselesine ve gerçekleşme sorununa yeni bir ışık tutmalıdır.

I. GİRİŞ

1. II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının biçimsel yönü hakkında bir not

Bu sorunun sunumunu kolaylaştırmak için, II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının biçimiyle, yani sayısal biçimiyle başlamak ve onları kısaca ele almak istiyoruz.

---

* Bu, Marx'ın "kaba bir şekilde yalnızca içeriğe yoğunlaştıkları" ve "ekonomik ilişkilerin biçim ayrımlarını anlamak"la hiç ilgilenmedikleri için eleştirdiği burjuva iktisatçıların çalışma yönteminin bir özelliğidir.

Toplam toplumsal sermayenin yeniden üretim koşullarını sunarken Marx, toplumsal sermayeyi Kesim I'in üretim araçları ve Kesim II'nin de tüketim malları ürettiği, iki büyük Kesime ayırmıştır. Her Kesimde de ürünün değeri s + d + a'ya, yani bir üretim aşamasında kullanılan değişmeyen sermaye (s), ücret olarak harcanan değişen sermaye (d), son olarak da bu üretim aşamasında yaratılan artı-değer (a) olarak bölünmüştür. Marx daha sonra, her Kesimin ürününün değer bileşenlerinin, bir sonraki aşamanın gerçekleşebilmesini sağlayacak şekilde karşılıklı olarak hangi miktarlarda değişilmesi gerektiğini araştırmıştır.

Birinci soru basit yeniden üretimi (yani sabit ölçekte yeniden üretimi) mümkün kılan koşulların ne olduğudur. Marx bunu göstermek için aşağıdaki şemayı hazırlamıştır:

$$\text{I } 4000s + 1000d + 1000a = 6000$$
$$\text{II } 2000s + 500d + 500a = 3000$$

Basit yeniden üretim koşullarında Kesim I, tam olarak daha önceki üretim döneminde kullandığı kadar, yani 4000s değişmeyen sermaye gerektirdiği için, bu 4000 birimi kendi üretimi sayesinde, Kesim II ile değişime girmek zorunda kalmadan karşılayabilir.

Aynı şekilde ürünleri tüketim mallarından ibaret olan Kesim II, işçilerin ve kapitalistlerin kişisel tüketimleri için kullandığı 500d ve 500a'yı Kesim I ile değişime girmeden doğrudan kullanabilir. Ama her iki Kesim arasında değişilmesi gereken kısımlar, Kesim II'nin ürününün değeri değişmeyen sermayesine karşılık gelen kısmıyla, Kesim I'in ürününün değişen sermayesine ve artı-değerine karşılık gelen kısmıdır. Böylece toplumsal sermayenin basit yeniden üretiminde dengeyi sağlayan genel formül net olarak şöyledir:

$$s\,II = d\,I + a\,I$$

Yani, Kesim II tarafından kullanılan değişmeyen sermaye, Kesim I'deki değişen sermaye ve artı-değer büyüklüğünün toplamıyla aynı olmalıdır.

Bununla birlikte yukarıdaki formül, genişletilmiş yeniden üretim koşullarına uygulanamaz, yani bu, artı-değerin bir kısmı birikip, kapitalistlerce tüketilmek yerine her Kesimin değişmeyen ve değişen sermayesine eklendiği zaman geçerli değildir. Buharin'in, artı-değerin tüketi-

lecek kısmını α, artı-değerin bir sonraki üretim döneminde değişmeyen sermayeye eklenecek olan kısmını β*s* ve değişen sermayeye eklenecek olan kısmını β*d* sembolüyle gösterdiği yöntemi benimseyebiliriz; bu durumda önceki denge formülü, genişletilmiş yeniden üretim koşullarına karşılık gelecek şekilde aşağıdaki gibi değiştirilmelidir.

$$s\,II + \beta\,s\,II = d\,I + \alpha\,I + \beta\,d\,I$$[1]

Bu aslında, Marx'ın *Kapital*, II. Cilt, XXI. Bölüm'deki yeniden üretim şemasının temelini oluşturan genel formüldür.

Bu bölümde, Marx açısından, kapitalist gelişimin iki farklı aşamasındaki birikim sürecini göstermek amacını taşıyan iki şema buluruz.[2] Birincisi (Marx'ın verdiği kesirler yuvarlanır ve Buharin'in işaretleriyle ifade edilirse) aşağıdaki gibidir:

		s		d		a		
					α	βc		βv
Yıl 1	I	4000	+	1000	+ 500	+ 400	+	100
	II	1500	+	750	+ 600	+ 100	+	50
Yıl 2	I	4400	+	1100	+ 550	+ 440	+	110
	II	1600	+	800	+ 560	+ 160	+	80
Yıl 3	I	4840	+	1210	+ 605	+ 484	+	121
	II	1760	+	880	+ 616	+ 176	+	88
Yıl 4	I	5324	+	1331	+ 666	+ 532	+	133
	II	1936	+	968	+ 677	+ 194	+	97

Kapitalist gelişimin daha ileri bir aşamasına karşılık gelen ikinci şema, sermayenin daha yüksek bir organik bileşimi varsayımıyla ilerler. Üstelik birinci şemanın tersine, sermaye bileşimi her iki Kesimde de aynıdır (yani 5s : 1d). İkinci şemada yeniden üretim aşağıdaki şekilde gerçekleşir:

		s		d		a		
					α	βc		βv
Yıl 1	I	5000	+	1000	+ 500	+ 417	+	83
	II	1430	+	285	+ 101	+ 153	+	31

1 Bu formül Buharin'in *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*, s. 158'de bulunabilir.
2 *Kapital II*, s. 514 [453-54].

Yıl 2	I	5417	+ 1083	+ 542	+ 452	+ 90
	II	1583	+ 316	+ 158	+ 132	+ 26
Yıl 3	I	5869	+ 1173	+ 587	+ 489	+ 98
	II	1715	+ 342	+ 171	+ 143	+ 28
Yıl 4	I	6358	+ 1271	+ 636	+ 530	+ 106
	II	1858	+ 370	+ 185	+ 155	+ 30

Her iki şema da Rosa Luxemburg tarafından ağır biçimde eleştirilmiştir. İlk şemaya yönelik eleştirisinde, Marx'ın "Kesim I'deki birikim ilişkilerini belirten kesin mantıksal kuralları...[ancak] Kesim II'de bu ilişkilerin açıklanmasını hiçbir ilkeye dayandırmadan," Kesim II'nin herhangi bir "görünür kural" olmadan ve sadece "düzensiz bir şekilde" biriktirmesine ve tüketmesine izin vererek elde edebildiğini iddia etmiştir.[3] Luxemburg ikinci şemadaki birikimin her iki Kesimde de düzenli bir şekilde ilerlediğini, öyle ki "II'deki artı-değerin dağılımındaki keyfi değişiklikler"in ikinci şemada artık olmadığını kabul eder. Fakat bu durumda bile "Kesim II'deki birikimin tamamen Kesim I'deki birikim tarafından belirlendiğini ve onun egemenliği altına girdiğini...Kesim I bütün birikim sürecinin insiyatifini alıp, aktif şekilde yürütülmesini üstlenirken, Kesim II'nin yalnızca pasif bir uzantı olduğunu" [4] iddia etmenin mümkün olduğunu düşünüyordu.

(Tuhaf bir biçimde Marksist kampın geçerliliğine hiç karşı çıkmadığı) ikinci itiraz düşünüldüğünde, bu itiraz, "iki Kesim arasındaki aritmetiğin tam olarak nötr" olduğunu ve birikim dürtüsünün her iki Kesimden de pekâlâ gelebildiğini kanıtlayan Joan Robinson tarafından ikna edici bir biçimde çürütülmüştür.[5]

Yine de, Marx'ın ilk diyagramındaki birikim, hiçbir şekilde Luxemburg'a göründüğü ve genelde şimdiye kadar düşünüldüğü gibi, "değişken" ve "düzensiz" değildir. Çünkü birinci yıl göz önüne alınmazsa, bu şemada Kesim I'in sürekli olarak artı-değerin %50'sini, Kesim II'ninse %30'unu biriktirdiği görülebilir. Bu elbette bir tesadüf olmayıp, daha ziyade her iki Kesimdeki sermayenin organik bileşimlerindeki farkın zorunlu sonucudur. Artı-değer oranı her iki Kesimde de aynıysa ve yeniden üretim süreci içersinde değişmiyorsa, aşağıdaki denge formülünün, her iki Kesimde de birikim oranıyla sermayenin organik

3 Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, s. 122 [92].
4 *a.g.e.*, s. 127 [96].
5 Joan Robinson'un *Sermaye Birikimi*'nin İngilizce baskısına yazdığı giriş, s. 19.

bileşimi arasında değişmeyen bir ilişki kurması gerektiği cebirsel olarak gösterilebilir:[6]

$$s\,II + \beta s\,II = d\,I + \alpha\,I + \beta\,d\,I$$

Eğer Marx'ın yaptığı gibi, sermayenin organik bileşiminin ve birikim oranının, sonraki üretim dönemlerinde aynı kaldığını varsayarsak, o zaman her iki Kesimde de birikim oranları, organik bileşim oranlarıyla ters orantılı olarak hareket etmek ya da bir eşitlikle ifade edilmek zorundadır:

$$\frac{\beta\,I}{a\,I} : \frac{\beta\,II}{a\,II} = \frac{d\,II}{a\,II + d\,II} \qquad \frac{d\,I}{s\,I + d\,I}$$

Bu yüzden Marx'ın ilk diyagramında her iki Kesimdeki birikim oranları arasındaki oran, %50 (Kesim I) : %30'du (Kesim II). d : s, Kesim II'de 1/3 ve Kesim I'de 1/5 idi. 5 : 3 = 1/3 : 1/5 olduğundan, yeniden üretim için gereken dengelenme koşulları mevcuttur.

Yine de bu, Rosa Luxemburg'un "matematiksel" hatasını göstermek için yeterlidir. Marx'ın aslında oldukça zor ve karmaşık görünen sayısal örneği karşısında, muhtemelen Luxemburg'un dikkati dağılmıştı. Aslında kafa karıştıran yön, her iki şemada da birinci yıldaki birikimin sonraki yıllardaki birikimi yönlendiren kuralı izlememesine dayanır. Marx'ın neden bu sunuş biçimini seçtiğini yalnızca tahmin edebiliriz; belki de bu sadece düzeltmeye vakit bulamadığı bir başlangıç denemesiydi.

Marx'ın diyagramlarının kullanışsız biçiminin, Luxemburg'a yönelik en sert eleştiriyi yapan Buharin'i bile yanlış yönlendirmiş olması yeterince gariptir. Daha önce söylediğimiz gibi, genişletilmiş yeniden üretim için genel dengelenme oranını $s\,II + \beta\,s\,II = d\,I + \alpha\,I + \beta\,d\,I$ şeklinde ilk formülleştiren kişi Buharin'di. Ama Buharin, bu formülden, tamamen yanlış iki formül daha türetmiştir: $s\,II = d\,I + \alpha\,I$, ve $\beta\,d\,I = \beta\,s\,II$.[7] Aslında Marx'ın birinci şemasının *ilk yılında* $s\,II = d\,I + \alpha\,I$ ve ayrıca $\beta\,d\,I = \beta\,s\,II$ olduğu doğrudur. Ama bu sadece Marx, s I ve s II arasındaki doğru orantıyı hemen bulamadığı için böyledir. Birinci şemada sonraki tüm yıllarda, ikinci şemada ise tüm yıllarda, s II mutlaka $d\,I + \alpha\,I$'dan küçük ve $\beta\,s\,II$ ise

6 Bana bu ilişkinin matematiksel kanıtını gösteren dostum, Detroitli istatistikçi H. Chester'e teşekkür borçluyum.

7 Buharin, *a.g.e.* s. 158.

β d I'den büyüktür. Bir başka deyişle Buharin, toplam toplumsal sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin yalnızca s ve d'nin değil, ayrıca α'nın da büyümesine, yani kapitalistlerin bireysel tüketiminin artmasına da yol açması gerektiğini tamamen unutmuştur. Oysa bu temel hata, neredeyse yirmi yıl fark edilmeden kalmış[8] ve Buharin, genel olarak, Rosa Luxemburg'un "Marx'ın analizinin, bu eşsiz ustanın dehasının tamamlanmış ürünü olarak bizlere miras bırakmış olduğu kısımları"na[9] yöneltiği saldırılara karşı, Marksist "Ortodoksluğun" en yetkili savunucusu olarak görülmüştür. Bununla birlikte (Rosa Luxemburg'u eleştirenlerin çoğu gibi) Buharin de sorunun çözümüne yönelik formülasyonu yanlış anlamasına rağmen, onun genel denge formülü son derece kullanışlıdır.

2. Marx'ın yeniden üretim şemalarının "gerçekliğe yakınlığı"

Marx'ın yeniden üretim şemalarının biçimi hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Bu şemaların içeriklerini araştırmaya giriştiğimizde, ilk önce Marx'ın bu şemaları, kapitalizmin gerçek dünyasında meydana gelen süreçleri anlatmak için kullanmak isteyip istemediği ve ne ölçüde kullanmak istediği konusunda net olmak zorundayız.

Tuhaf olan şudur ki yalnızca birkaç Marksist bu soruyla uğraşmaya çalışmıştır. Örneğin, Luxemburg'un kitabı etrafında dönen, yeniden üretim şemaları hakkındaki tartışma takip edilirse, garip bir paradoksla karşılaşılır. Luxemburg'un karşıtları olan Avusturyalı Marksistler (yani Kautsky, Bauer, Eckstein, Hilferding ve diğerleri) Marx'ın şemalarının en üst soyutlama düzeyinde tasarlandığını ve bu nedenle kapitalist gerçekliğin –dünyada kapitalist olmayan sınıfların ve bölgelerin varlığı, dış ticaret, ortalama kâr oranı, değerlerden sapan üretim fiyatları vb. gibi – birçok anahtar özelliğini görmezden geldiğini elbette gayet iyi biliyorlardı. Buna rağmen bütün bu yazarlar aynı şemalarda, kapitalist ekonomi biçiminin sınırsız ekonomik sürdürülebilirliğine dair somut bir kanıt aramışlardır!

Avusturyalı Marksist ekolün kurucusu Karl Kautsky'den başlayalım. Kautsky, başyapıtında Rosa Luxemburg'un kapitalizmin ekonomik nedenlerle çökmesi gerektiği "hipotezi"ni sertçe eleştirir; Luxemburg'un

8 Bu, ilk olarak Sweezy tarafından *Kapitalist Gelişme Teorisi*, s. 164'te [168] belirtilmiştir.

9 Buharin, *a.g.e.* Rosa Luxemburg'un daha sadece birkaç yıl önce faşist katillerin kurbanı olduğu hatırlandığında, bugünün okurları Buharin'in bu hoş olmayan tarzını saldırgan ve yakışıksız bulabilir. Bu tarzın arkasında bilimsel kaygılardan ziyade siyasal kaygılar olması, biraz açıklayıcı olabilir. Buharin, Alman Komünist Partisi (KPD) içersinde hâlâ çok güçlü olan "Luxemburgculuk" etkisini kırmayı kendisine görev bilmiş ve bunun için her türlü aracı meşru görmüştür.

"kendisini, *Kapital*'in II. Cilt'inde, yani yeniden üretim şemalarında bunun tersini ispatlayan Marx'ın karşısında bulduğunu" iddia eder.[10]

Kautsky aslında Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar bu sonuca varmış değildir. Oysa kendi ekolünün üyeler benzeri görüşleri çok daha önceden dile getirmiştir. Göreceğimiz gibi, 1909'da Rudolf Hilferding'in Marx'ın şemaları üzerine yorumu (*Finans Kapital*'de) bu şemalara göre, üretim dalları arasında doğru orantılar kurulduğunda, kapitalist üretimin "metaların aşırı üretimine yol açmaksızın...sınırsızca genişletilebileceğini" söylemeye varır.[11] 1926'da *Verein für Sozialpolitik*'in Viyana Konferansı'nda da Hilferding, akademideki dinleyicilerine, "çöküş teorisi"ne her zaman karşı çıkan biri olduğunu hatırlatmış ve şöyle demiştir: "Bu noktada, kendisine yanlış bir şekilde bir çöküş teorisi atfedilen Karl Marx'ın teorileriyle tam bir görüş birliği içersinde olduğumu düşünüyorum. *Kapital*'in ikinci cildi kapitalist sistem içersinde üretimin, sürekli genişleyen bir ölçekte nasıl mümkün olduğunu göstermektedir." Sonra da şakayla karışık şunu söylemiştir: "Belli koşullar altında kapitalizmi öven bir ilahi olarak yorumlanabileceği için, bu ikinci cildin böylesine az okunmasının çoğu zaman hiç de fena bir şey olmadığını düşünmüşümdür."[12]

Hilferding'in de II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarından "çöküş teorisi"nin doğrudan bir reddiyesini türetmek istediğini görebiliriz; o da sayısal bir örneklemeyi teorik bir ispatla karıştırır, üstüne üstlük "soyut" olanın alanını "somut" olanın alanıyla karıştırır! Otto Bauer de aynı yolu takip eder. Bauer, "*Kapital*'in II. Cilt'inde Marx'ın yeniden üretim sürecinin sunumu için kullandığı sayıların...keyfi olarak seçildiği ve çelişkisiz olmadığı" konusunda Luxemburg'u haklı bulmasına rağmen, "yine de Marx'ın sunumunun itiraza açık olmasının, bu akıl yürütme çizgisinin kendi içinde yanlış olduğu anlamına gelmediğini" söyleyerek devam eder. Bunu akılda tutarak, Bauer kendi "keyfi olmayan" yeniden üretim şemasını tasarlamış ve oluşturduğu sayıların, Marx'ın kapitalist üretim biçiminin kendisini sınırsızca genişletme kapasitesini yönünde yorumlanan yeniden üretim teorisi hakkındaki kendi yorumunu "sergilediğini" ve "kanıtladığını" iddia etmeyi sürdürmüştür.[13]

Luxemburg'u eleştirenlerin arasında en zayıf olan Eckstein, salt

10 Karl Kautsky, *Die Materialistische Geschichtsauffassung* Cilt II, s. 546-47.

11 Krş. bu bölümde s. 506 ve devamı.

12 Grossmann, *Akkumulations und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s. 57-58'den alınmıştır.

13 Bkz. Otto Bauer, "*Die Akkumulation des Kapitals*," *Die Neue Zeit*, 1913, s. 836-866.

teorik ve ampirik iki yaklaşımı tek ve aynı cümle içinde bir araya getirmeyi bile başarır. Nitekim Eckstein'nin yaptığı tartışmanın başlangıcında şu ifadeleri okuruz: "Kriz meselesi incelenmek istendiğinde,[14] her şeyden önce kapitalist birikimin gerçekliğinin, yalnızca dengelenme *olasılığını* sergileyen, Marx'ın dengelenme şemalarıyla nasıl ilişkilendiği sorusu sorulmalıdır." Ama Eckstein bir sonraki sayfada şöyle der: "Marx'ın şemaları, eğer dengede kalacaksa kapitalist üretimin nasıl sürmesi gerektiğini gösterir – bunlar aslında çeşitli ürün türlerine duyulan toplumsal gereksinimin büyüklüğünü gösterir." Bunu izleyen sayfada ise şöyle der: "Kapitalist üretim biçimine kâr arayışı yol gösterir. Öyleyse soru, Marx'ın şemalarının kapitalistler açısından bu kârın nasıl gerçekleştirildiğini gösterip göstermediğidir. Durum tamamen budur...Şemalar kesinlikle ürünleri kimin satın aldığını göstermektedir."[15]

Önceki örnekler, amacımızı ortaya koymak için yeterlidir. Bu örnekler, Henryk Grossmann'ın şunları yazdığında ne kadar haklı olduğunu göstermektedir: "Yeni-Harmonistler, dengelenme şemalarını, özellikle kusursuz bir metodolojik analiz aracı sundukları için yüceltmezler, daha ziyade bunlar [neo-Harmonistler] -analiz yöntemini analiz edilecek fenomenle karıştırarak- bu şemalarda gerçek bir dengelenme eğilimini bulmuş olduklarını düşündükleri için bunları yüceltirler."[16]

Peki Avusturyalı Marksistler açısından bu hatayı nasıl açıklayabiliriz? Nasıl böylesine temel bir yanlışın sorumlusu olabildiler?

"Arzunun düşüncenin babası olduğunu" ve tamamen reformist pratiğin içine gömülmüş olan bu Avusturyalı Marksistlerin, içgüdüsel olarak, hâkim toplumsal düzenin ekonomik çöküşü fikrine (tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşü ve Mihver Güçleri'nin mağlubiyetinin tarihsel bakımdan zorunlu olduğunu kavrayamamaları gibi) direndiklerini söylemek kolaycılık olurdu. Bu bilinçsiz güdü kesinlikle önemli bir rol oynamıştır. Yine de bu hatanın, aynı zamanda Marx'ın ekonomik metodolojisini anlamadaki yetersizliklerine atfedilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Bu metodoloji pozitif bir bilim olarak görülürse (yani diyalektik niteliğinden yoksun bırakılırsa), o zaman Marx'ın ekonomi yöntemini, her

14 Görebileceğimiz gibi, Eckstein toplumsal sermayenin yeniden üretimi sorunu ile krizler sorununu birbirine karıştırmıştır.

15 Bu, Eckstein'in Luxemburg'un kitabının 1923 Almanca baskısının "Ek" bölümünde yer alan incelemesi içinde tartışılmıştır. (s. 487, 488, 489)

16 Grossmann, *a.g.e.*, s. 95.

şeyden önce ekonomik fenomenlerin tekil ve tikel özelliklerini, bu aynı özellikleri daha sonraki aşamalarda yeniden devreye sokmak üzere ("ardışık somutlaştırma" ya da "yaklaştırma" yöntemi) saf dışı bırakan ("soyutlama" yöntemi) "akademik teori"nin kavramsal prosedüründen ayırmak açıkça zorlaşır. Bununla birlikte, bu tekil ve tikel özellikler saf dışı bırakılıp yalnızca "dışsal" olarak, yani herhangi bir diyalektik dolayım olmaksızın yeniden devreye sokulduğu için, "soyut" ile "somut" arasında hiçbir niteliksel "köprü"nün olmadığı yanılsaması kolaylıkla doğabilir.[17] Teorik modelin aslında somut araştırma nesnesinin (basitleştirilmiş biçimde de olsa) –havadan çekilmiş bir fotoğrafın, üzerinde yalnızca dağ sıraları, büyük nehirler ve ormanlar vb. göründüğü halde, manzaranın tüm temel öğelerini göstermesine çok benzer şekilde– tüm temel öğelerini içerdiği görüşü pekâlâ benimsenebilir. "Soyut" ve "somut" arasındaki karşılıklı ilişki bu şekilde anlaşılırsa, o zaman "genel yasa ile somut koşullardaki daha ileri gelişmeler arasındaki"[18] zorunlu "çelişki"yi dikkate almamak gerekir; soyut resmin hiçbir "dolayım" biçimi olmadan, sadece somut koşulları yansıttığı yanılsamasına düşülür. Bizim fikrimize göre, Luxemburg'u eleştiren Avusturyalı Marksistlerin yaptığı hatanın metodolojik kaynağı tam olarak budur. Yani bu kişiler, *Kapital*'in II. Cilt'indeki soyut formüllerin sadece "analizin bir aşaması"nı[19] temsil ettiğini, dolayısıyla kapitalist gerçekliğe uygulanamayacaklarını ve öncelikle çok sayıda "ara bağlantı"yı gerektirdiklerini unutmaktadırlar. Bir başka deyişle, Avusturyalı Marksistler, Marx'ın analizinin iki farklı aşamasını hatalı şekilde birleştirmişler ve kaçınılmaz olarak yanlış yola girmişlerdir. Marx'ın diyalektiğini görmezden gelmeleri, nihai rövanşını onlardan bu şekilde almıştır!

3. Marx'ın yeniden üretim şemalarının temel varsayımı

3. Bölüm'de kullanım-değeri kategorisinin aynı zamanda toplumsal yeniden üretim ilişkileri içersine girdiğini belirtmiştik. Marx, II. Cilt'teki yeniden üretim analizinin hemen başlangıcında bu konu hakkında şunları söyler: "Metaların üretimine ve sermaye ürününün değerine teker

17 "Sıradan zekâ düzeyindeki sonlu bilme burada öyle bir yol izler ki bu evrenselin soyutlama yoluyla üretiminde dışarıda bırakmış olduğu somutu bu kez eşit ölçüde dışsal bir biçimde geri kabul eder. Öte yandan mutlak [diyalektik] yöntem, dışsal bir refleksiyon konumunu benimsemez, tersine belirli öğeyi doğrudan nesnenin kendisinden alır, çünkü o nesnenin içkin ilkesi ve ruhudur. (Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 472 [632])

18 *Teoriler III*, s. 87.

19 Krş. Troçki'nin yukarıda s. 452'de bahsettiğimiz görüşü.

teker baktığımız sürece, ister makine olsun isterse örneğin hububat ya da ayna olsun, üretilen metaların maddi biçiminin, analiz açısından tamamen önemsiz olduğunu görürdük. Bu, daima konuyu açıklayabilmekle ilgili bir meseleydi ve herhangi bir üretim dalı bu amaca aynı şekilde iyi hizmet edebilirdi...Sermayenin yeniden üretimi ele alındığı ölçüde, ürünün metalardaki sermaye-değeri temsil eden kısmının, dolaşım süreci içersinde, kendisini tekrar üretimin öğelerine ve böylece üretken sermaye biçimine dönüştürme olanağı bulduğunun varsayılması yeterlidir; tıpkı hem işçinin hem de kapitalistin pazarda ücretlerini ve artı-değerlerini harcayacakları metaları bulduklarını varsaymanın yeterli olması gibi." Ama "sadece biçimsel olan bu sunum tarzı, artık toplam toplumsal sermaye ve onun ürünlerinin değerinin incelenmesi için yeterli değildir. Ürünün değerinin bir kısmının yeniden sermayeye dönüştürülmesi ve diğer kısmının ise hem işçi sınıfının hem de kapitalistin bireysel tüketimi için aktarılması, ürünün kendi değeri içersinde, toplam sermayenin sonucunun ifade bulduğu bir hareket oluşturur ve bu hareket, yalnızca değerin yerine konulması değildir, aynı zamanda maddi anlamda da bir yerine koymadır ve dolayısıyla toplam toplumsal ürünün değer bileşenlerinin göreli oranlarına bağlı olduğu kadar, bunların kullanım-değerlerine, maddi şekillerine de bağlıdır."[20]

II. Cilt'in son versiyonunda daha fazla geliştirilmiş olmasa bile, bu pasajı bu kadar uzun alıntılamamızın nedeni, Marx'ın yeniden üretim şemalarının daha iyi anlaşılmasına rehberlik ettiğini düşünmemizdir.[21] Burada Marx'ın aklındaki şey, açık bir şekilde, bu çalışmanın akışı içersinde sık sık söz ettiğimiz, daha önce değer ve para analizinde karşılaştığımız ve aslında tüm burjuva ekonomi sistemine nüfuz eden, kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki karşıtlıktı. Kabul edilmelidir ki Marx'ın tekil sermayenin üretim ve dolaşım sürecine dair incelemesi, kapitalist üretimin tek amacının değer ve artı-değer yaratılması olduğu izlenimini uyandırabilir. Oysa şimdi, toplumsal sermayenin yeniden üretimine dair incelemede, bu değer ve artı-değer yaratımının önceki analizde göz önüne alınmayan bir engele, "toplumsal ölçekte kullanım-değeri" engeline çarptığı görülür.[22] Sermayesini yeniden üretmek için "toplumun," yani "toplam kapitalistin" yalnızca kendi kullanımında olan

20 *Kapital II*, s. 398 [352].

21 Engels'in derlediği II. Cilt'in metninde, "II. El Yazması"dan olan bu bölümü "VIII. El Yazması"ndan bir bölüm izler.

22 *Kapital III*, s. 636 [562].

bir değer fonuna sahip olması yetmez, aynı zamanda bu değerler belirli bir yararlı biçim içinde –makineler, hammaddeler, geçim araçları biçiminde– ulaşılabilir olmalı ve tüm bu biçimler üretimin teknik gereksinimleriyle belirlenmiş oranlarda bulunmalıdır. Dolayısıyla değer ve artı-değer yaratımı, teknik olarak zaten, üretilen metaların elden çıkarılması, yani bunlar için alıcı bulunması zorunluluğu göz ardı edilse bile, "maddenin toplumsal değişimi" (*Stoffwechsel*) ile bağlantılıdır

Fakat bu, aslında son tahlilde kapitalist ekonomik düzenin, her şeye rağmen toplumun üretim ve tüketim gereksinimlerinin karşılanmasını amaçladığı anlamına gelmez mi? Hiç de değil. Bu ekonomik düzenin en göze çarpan özelliği, kârı sürekli artırma yönündeki doymak bilmez dürtüsüdür ve bu dürtü böyle de kalır. Sonuç olarak, yalnızca aynı zamanda değer olan "mallar" üretilir ve dolayısıyla maddi insan gereksinimleri, artı-değeri arttırmak için zorunlu göründüğü ölçüde, karşılanır. Bu yüzden, örneğin tüm toplumsal zenginliğin yaratıcılarının, işçilerin çok fazla (ve maalesef sürekli artan) gereksinimleri vardır; ama işçiler bu gereksinimleri, ancak sahip oldukları emek gücü meta olarak piyasada satılabilirse, karşılayabilirler; emek gücü ise ancak artı-değer yaratma kapasitesine sahip olduğunu kanıtlarsa satılabilir. Aynı şey "nesnel faktörler" için de geçerlidir: En mükemmel makineler ve üretim teknikleri bile, ancak kâr oranını arttırmayı vaat ediyorlarsa, kullanılır. Son olarak da "toplam kapitalistin" kendisi bile, sürekli birikim zorunluluğu yüzünden, rahatını ve hazlarını sınırlandırır. Dolayısıyla, toplumsal yeniden üretim süreci açısından bakıldığında değer kategorisi kullanım-değeri kategorisiyle koşullanmış görünse bile, toplumsal yeniden üretim süreci tamamen değere ve kapitalist ekonomi içindeki değer yaratımına tabidir. Marx'ın analiz ettiği şekliyle toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimini tartışırken akılda tutulması gereken şey -uzlaştırılmaları gerekse bile!- tam da çelişkili amaçlar arasındaki bu çatışkı, değer ve kullanım-değeri kategorilerinin sürekli karşılıklı ilişkisidir.

Elbette bu çatışkının çözümün temel olanağı, ancak çok soyut, ama yine de basit bir model sayesinde gösterilebilir: Marx'ın yeniden üretim şemaları, toplam toplumsal üretimi iki büyük kesime –üretim araçları üretimi ve tüketim araçları üretimi– bölen ve her kesimi diğeri için çalıştıran tıpkı böyle bir model sunar. Üretim sürecini tekrarlayabilmek için, her iki kesim de öncelikle kendi üretim öğelerinin değerini yerine koymak için uğraşmak zorundadır; ama bunu ancak üretim öğelerinin bir kısmını uygun bir maddi biçimde diğer kesimden alırsa yapabilir.

Oysa diğer yandan, her kesim, ihtiyaç duyduğu kullanım-değerlerine, ancak bunları eşdeğerlerin değişimi yoluyla diğer kesimden elde edebilirse sahip olabilir. Toplumun "değeri yerine koyması" ile "malzemeyi yerine koyması" arasındaki bu karşılıklı bağımlılık, yeniden üretim şemalarında açıkça ifade edilmiştir; ama şemalar bu bağımlılığı yalnızca iki kesimi birbirinden kati şekilde ayırarak ve bunların karşılıklı ilişkisini sadece değer-eşdeğerlerin değişimiyle sınırlayarak gösterebilir. Bu yüzden şemaların temel varsayımlarının sözde "katılığı," tam da öncelikle çözmeleri gereken soruna karşılık gelir ve eğer çok sayıda kuramcı (Tugan-Baranovski, Otto Bauer ve diğerleri) Marx'ın şemalarını, onları daha gerçek kılmak için, daha az katı koşulların devreye sokulması yoluyla "iyileştirme"ye girişiyorsa, bu girişim sadece, onların bu şemaların anlamını ve yapısını ne kadar az kavradıklarını ispatlar.

Kabul edilmelidir ki kullanım-değeri ile değer arasında toplumsal yeniden üretim süreci içersinde ortaya çıkan çatışmanın bir çözüm olanağını göstermeye çalışmanın, böyle bir çözüm, kapitalist uygulamada, meta fiyatlarının toplumsal talebe göre ayarlanması ve firmaların iflâsı yoluyla milyonlarca defa gerçekleşmekteyken, ne anlamı olacağı sorulabilir. Kuşkusuz *fiili* kapitalist uygulama, bize, bu çatışmanın çözümünün olanaksızlığının periyodik olarak tekrarladığını ortaya koyan ve "burjuva üretimin çelişkilerini ve antagonizmalarını çarpıcı şekilde açığa çıkaran"[23] ekonomik krizler fenomenini verir. Bu şekilde bakıldığında, kapitalist ekonomik düzen içerisinde kullanım-değeriyle değer arasındaki çatışkının üstesinden ne ölçüde gelinebileceği sorusu, kesinlikle teorik bir ilginin konusudur ve bu soruyu cevaplamaya hizmet eden II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının bu bakımdan büyük yararı olabilir.

4. Yeniden üretim şemaları ve gerçekleşme sorunu

II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının temel önvarsayımı, yani toplam toplumsal sermayenin yeniden üretiminin denge koşulları sürdürülecekse, toplumsal üretimin iki ana kesimi arasındaki değişim ilişkilerinin, hem değer hem de kullanım-değeri açısından birbirleriyle uyumlu olması gerektiği üzerine bu kadarını söylemek yeterlidir. (Marxist literatürde maalesef çok sık unutulduğu için, şemaların bu zorunlu koşulunu vurgulamamız gerekir.)

Elbette bu şemaların incelenmesinin açığa çıkardığı tek yön bu değildir ve Marx'ın bu şemaları oluştururken kendine biçtiği görev de sade-

23 *Teoriler II*, s. 500 [481].

ce bu değildir! Onun asıl amacı –*Quesnay'in örneğini izleyerek*– burjuva toplum yüzeyinde gerçekleşen "sayısız tekil dolaşım eylemini...bunların toplumsal yığın hareketi niteliğinde," yani "toplumun işlevsel olarak belirlenmiş büyük ekonomik sınıfları arasındaki dolaşım" içinde özetleyecek olan yeni bir *Tableau Economique* tasarlamaktı.[24] Dolayısıyla Marx'ın Quesnay'in *Tableau*'su hakkındaki yorumları, *Kapital*'in II. Cilt'indeki yeniden üretim şemaları için de geçerlidir. Bu şemalar da "bütün sermaye üretim sürecini" (dolaşımın sadece yeniden üretim sürecinin bir biçimi olarak göründüğü) "bir yeniden üretim süreci olarak betimlemeyi," ve ayrıca bu yeniden üretim sürecine yalnızca "gelirin kaynağını ve sermaye ile gelir arasındaki değişimi" değil, aynı zamanda "yeniden üretime yönelik tüketim ile nihai tüketim arasındaki ilişki"yi, "tüketicilerle üreticiler arasındaki dolaşımı" dahil etmeyi amaçlıyordu.[25] Tek fark, Marx'ın bilimsel projesinin Quesnay'in projesiyle karşılaştırılamayacak kadar karmaşık ve zor olmasıydı! İlk olarak, Quesnay'de değerin hâlâ kullanım-değeriyle örtüştüğü,[26] dolayısıyla da onun açısından, kullanım-değeriyle değişim-değeri arasında bir çelişki gibi temel bir meselenin söz konusu olmadığı görülür. İkinci olarak, Quesnay sadece basit yeniden üretimi ele alırken, Marx'ın asıl ilgisi zorunlu olarak toplam toplumsal sermayenin genişletilmiş yeniden üretimiydi. Buna bağlı olarak Marx'ın yeniden üretim şemalarının, yalnızca toplumun yıllık değer-ürününü oluşturan bütün kısımlarının (s + d + a) nasıl karşılıklı olarak birbirlerinin yerine geçtiğini değil, ayrıca üretilen artı-değerin bir kısmının –elbette bu değer bileşenlerinin piyasada değişilmelerini ve gerçekleşmelerini öngören– kapitalist üretimin daha da genişlemesine nasıl ayrılabileceğini de göstereceği varsayılır. Bu anlamda II. Cilt'teki yeniden üretim şemaları, gerçekleşme sorunu denen soruna (geçici) bir çözüm olarak görülebilir.

Politik ekonominin tarihi içinde, gerçekleşme sorununa yönelik üç çözüm sunulmuştur.

Birinci çözüm J. Mill, D. Ricardo ve J. B. Say'e kadar gider. Bütün bu iktisatçılar, artı-değerin gerçekleşmesi sorununu, kapitalist üretimi basit meta üretimiyle eşitleyerek çözebileceklerini düşünmüşler, ama bu ikincisini safça basit ürün değişimine indirgemişlerdir. Bu iktisatçıla-

24 *Kapital II*, s. 363 [321].

25 *Teoriler I*, s. 343, 344 [325].

26 Fizyokratların "açıklama yöntemi, kuşkusuz ve kaçınılmaz olarak, değerin doğası konusundaki genel görüşleri tarafından belirlenir; onlara göre değerin doğası, insan etkinliğinin (emeğin) belli bir toplumsal varoluş biçimi olmayıp, maddi şeylerden, toprak, doğa ve bu maddi şeylerin çeşitli değişikliklerinden ibarettir." (*a.g.e.*, s. 46 [39])

rın öğrettiği üzere, her üretim eylemi kendi talebini yarattığına ve son tahlilde ürünler her zaman ürünler karşılığında değişildiğine göre, alıcı ve satıcılar arasında "metafizik bir denge" vardır. Öyle ki son tahlilde, doğru miktarlarda ve doğru oranlarda üretildikleri sürece, tüm metalar piyasada elden çıkarılabilirler. Bu iktisatçılar için böyle bir gerçekleşme sorunu gerçekte yoktu ve aslında sorun toplumsal üretimin farklı dalları arasındaki orantısallık sorununa indirgenebilirdi.

Klasik ekolün aynı dönemdeki eleştirmenlerinden biri olan Sismondi'nin konumu, oldukça farklıydı. Sismondi kapitalist ekonomi biçiminin tarihsel bakımdan özgül niteliğini fark eden ilk burjuva iktisatçıydı. Bu yüzden, piyasada ortaya çıkan metaları yalnızca "ürün" olarak değil, sermayenin ürünleri olarak görmüştür. Yani, sermaye sahibi, "kendi firmasının ürünü, üretim maliyetlerinin niceliğinden daha fazlasını kazandırdığı için" değil, "bütün üretim maliyetlerini ödemediği, işçiye emeği karşılığında yetersiz bir ücret verdiği için"[27] ürünlerin üretiminde bir değer artışı (*mieux valeur*) elde eder. Sermaye birikiminin kaynağını oluşturan şey, kesinlikle bu değer artışı, bu "artı-üründür." Peki ama ürünü üreten işçiler ürünün yalnızca emeklerinin ücretine karşılık gelen kısmını geri satın alabilirlerse ve kapitalistlerin kendisi, bir kısmı sermayeleşmek zorunda olduğu için, tüm artı-ürünü tüketmezlerse, artı-ürün nasıl satılabilir? Sismondi bunu aşılması zor bir güçlük olarak görmüş ve son tahlilde yurt dışında elden çıkarılıp böylece gerçekleştirilmediği sürece, artı-ürünün gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu düşünmüştür.

Peki Marx'ın bu soruna getirdiği çözüm neydi? Bu çözüm, Ricardo ve Sismondi'nin görüşlerinin eşsiz bir sentezi olarak görülebilir. Marx, artı-değerin gerçekleştirilmesinin burjuva ekonominin en çetrefilli sorunlarından biri olduğunu hiçbir şekilde inkâr etmemiştir. Bununla birlikte, Sismondi'nin gerçekleşme olanağı hakkındaki kuşkularını kategorik olarak reddetmiştir. Marx'a göre kapitalist üretim aslında kendi piyasasını yaratır ve bu anlamda artı-değerin gerçekleştirilmesi sorununu da "çözer." Bu sorunu, onu tamamen ortadan kaldırarak değil, "bunun içinde hareket edebileceği biçimi yaratarak," örneğin "gerçekleşmenin zorluklarını...daha geniş bir alana...aktararak...bunların genişliğini artırarak"[28] çözer. (*Kapital*'de okuduğumuz gibi "genelde gerçek çelişkilerin çözülme-

27 Bkz. Sismondi, *Nouveaux Principles de l'Economie Politique*, Cilt 1, Kitap 2, Bölüm 4 ("Kapitalist kâr nasıl doğar"), s. 92.

28 *Kapital II*, s. 473 [417].

sinin yolu budur.")[29] Bu yüzden gerçekleşme sorununun diyalektik çözümü, yalnızca kapitalist üretim biçiminin ilerlemesinde, iç ve dış pazarının sürekli genişlemesinde yatabilir. Bu bakış açısından bakıldığında, kapitalist gelişme "sarmalı" (Sismondi'den alınma bir imge) kendi sonuna ulaşana kadar, kapitalist üretim biçimi kendi iç çelişkilerini daha üst düzeyde yeniden üretmek zorunda olduğu için, sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi, ne (Sismondi'ye göründüğü gibi) "imkânsızdır" ne de (Klasik iktisatçıların düşündüğü gibi) *ad infinitum* [sonsuza dek] ilerleyebilir.

Eğer *Kapital*'in II. Cilt'indeki yeniden üretim şemaları hakkında yürütülen yarım yüzyıllık tartışmanın derinliğini ve önemini gerçekten anlamak istiyorsak, gerçekleşme sorununun bu diyalektiğini aklımızda tutmamız gerekir.

II. RUSYA'DAKİ "NARODNİKLER" VE "LEGAL" MARKSİSTLER ARASINDAKİ TARTIŞMA

Gariptir ki *Kapital*'in II. Cilt'indeki yeniden üretim şemaları, Alman Marksist literatüründe neredeyse yirmi yıl fark edilmeden kalmıştır. Bu konuyu ele alan tek yazar olan Kautsky, *Kapital*'in II. Cilt'i üzerine bir incelemesinde (1885) bu şemalara yalnızca iki satır ayırmıştır: "Son olarak, artı-değer birikimi, üretim sürecinin genişlemesi, daha büyük güçlüklere yol açmaktadır."[30] O on yıllar boyunca, yeniden üretim şemaları hakkında söylenen tek şey buydu. Tugan Baranovski'nin kitabının çevirisi Almanya'da yayımlanana kadar, Marx'ın toplumsal yeniden üretim analizi Marksist kuramcıların dikkatini çekmiş değildi: Bu şemalar kapsamlı olarak ilk kez Hilferding'in *Finans Kapital*'inde (1909) tartışılmıştır.

Bu tuhaf durumu açıklamak belki de çok zor değildir. Açıktır ki o dönemde Batı ve Orta Avrupa'nın koşullarından doğan ve İkinci Enternasyonal kuramcılarını *Kapital* Cilt II, Kısım III'ün içeriğini tartışmaya yönlendirecek belli bir toplumsal neden yoktu. Dolayısıyla *Kapital*'in bu cildi, tamamen unutulmuştu.

---

29 *Kapital I*, s. 198 [119]. Krş. *Kapital III*, s. 250 [221]: "Kapitalist üretim bu içkin engellerin sürekli üstesinden gelmeye çalışır, ama bunların üstesinden ancak bu engelleri kendi yoluna tekrar ve daha da heybetli bir ölçekte koyarak gelir." Bu, kâr oranının düşmesine ve sermayenin değersizleşmesine atıfta bulunmaktadır.

Marx Hegel'den aldığı "canlı çelişki" kavramını bu anlamda kullanır. Bkz. *Grundrisse*, s. 421, 774-75 [Cilt 1, 321, Cilt 2, 236-7]. Ayrıca Marx'ın Johann Schweitzer'e yazdığı 24 Ocak 1865 tarihli mektubu, *Seçme Yazışmalar* içinde, s. 142-49 [Cilt I, 176-85].

30 Aktaran Rosa Luxemburg.

Kapital'in II. Cilt'inin yayımlanma tarihinin, ilerici aydınların zihinlerini özellikle meşgul eden ve Rusya'da kapitalist gelişme olanağı ve zorunluluğu üzerine yürütülen bir tartışmaya denk geldiği Rusya'da ise, durum tamamıyla farklıydı. Birbiriyle anlaşamayan her iki kamp da –gelişme olanağını reddeden Narodnikler ve gelişme olanağı üzerinde ısrar eden Marksistler– kendileri açısından bu kadar hayati önemi olan sorunun çözüm yolunu arayıp bulmak için, II. Cilt'teki analizi kendilerine mal etmişlerdir.[31] Böylece Rusya bu analizlerin büyük teorik öneminin ortaya çıktığı ilk ülke olmuştur.

1. Engels'in Danielson ile tartışması

Narodnik kuramcıların en ünlüsü, Marx'ın ölümünden sonra Engels ile canlı bir yazışma içersine giren *Kapital*'in çevirmeni N. Danielson'du.

Danielson 3 Şubat 1887 tarihli mektubunda, Engels'e, "okuyan halka ekonomik hayatımız ve bunun gelişim eğilimleri hakkında, 'Yazar'ın' [yani Marx'ın] kuramlarının ışığı altında bir açıklama sunabilecek"[32] bir kitap yazmaya niyetlendiğini yazmıştı. Elbette Engels Danielson'un planını kabul etti ve "yazarımızın teorisinin [onların koşullarına] nasıl uygulanabileceğini göstermenin"[33] ne kadar önemli olduğunu vurguladı. Ama Danielson ve Engels, ikisinin teorik varsayımları arasındaki farkların boyutunu hemen ortaya çıkaran ateşli bir tartışmaya başlayasıya kadar, Danielson'un kitabı üzerinde çalışmaya devam ettiği dört yıl geçti.

Danielson 24 Kasım 1891'de şöyle yazmıştır: "Son mektubumda size 'endüstriyel sınıflar için iç piyasa yaratılması' fikrinin Rusya'daki bir versiyonunu göstermek istedim. 'Bir ülkenin iç piyasasına kapitalist üretim biçiminin gerektirdiği boyutu ve istikrarı kazandırabilecek şeyin, ancak kırsal yerli sanayinin yok edilmesi'[34] olduğunu kanıtlamak için, manüfaktürün tarımdan ayrıldığı bir süreç olarak, kırsal bölgelerdeki zanaatlarının ortadan kaldırılmasının nasıl meydana geldiğini sergilemek istedim. Dikkatinizi bizim benzersiz durumumuza çekmek istedim. Tam da kapitalist üretim biçiminin ve bunun getirdiği teknik ilerlemenin üstünlüğü ele geçirdiği bir zamanda dünya piyasasında boy göstermeye başlıyoruz...Sonuç olarak, bir yanda giderek hiç olmadığı kadar yoksulla-

31 Bu anlaşmazlığı burada ancak yüzeysel olarak ele alabiliriz; okuru Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'ndeki mükemmel sunumuna yönlendirmek isteriz.

32 *Perepiska K. Marksa i. Fr. Engelsa s russkimi politisheskimi dejatelami, (Marx ve Engels'in Rus Siyasi Şahsiyetlerle Yazışmaları)*, 1947 s. 106.

33 *a.g.e.*, s. 107.

34 *Kapital I*, s. 911'den [766] alınmıştır.

şan köylülerimiz, diğer yanda ise sürekli olarak daha da merkezileşen ve teknik bakımdan ilerleyen, ama tamamen iç piyasadaki dalgalanmalara, yani endüstri ve tarımın birbirinden ayrılmasının boyutuna bağımlı bir endüstriyel sektörümüz var."[35]

Dolayısıyla Danielson'un Rusya'da kapitalizmin tam gelişme olanağı hakkındaki kuşkuları bu mektupta zaten açıktır. Fakat onun bu konudaki kuşkuculuğu aslında ilk kez 24 Mart 1892 tarihli bir mektupta ortaya çıkar. Danielson bahsi geçen mektupta şöyle yazar: "Kırsal nüfusumuzun yüzde 20 ilâ 25'ini topraktan 'azat ettik'. Bu köylüler şimdi iş arayarak dolanıp duruyorlar...Ne yapabilirler ki? Fabrikalara mı girebilirler? Ama biliyorsunuz ki günümüz endüstrisinde istihdam edilen işçi sayısı sürekli azalmaktadır[36]...Kendi iç *piyasamız* tamamen doyuncaya kadar kaç işçiyi emebilir ki? 'Meta alıcıları olarak işçiler, piyasa için önemlidir. Ama kendi metalarının –emek gücünün– satıcıları olarak, kapitalist toplum onları asgari ücrette tutmayı sürdürmek eğilimindedir'[37]...Başlangıç noktamız –iç piyasamız– burasıdır...Kapitalist bir ulus, yazarımız tarafından işaret edilen çelişkiyi dış piyasalarını genişleterek çözer. Peki ama bu çelişkiden nasıl kaçabiliriz? Tıpkı üretimi tamamıyla kendi istihdam ettiği işçilerin tüketimine bağlı olan bir kapitalist fabrika hayal etmenin imkânsız olması gibi, dış pazarları olmayan kapitalist bir ulus hayal etmek de aynı şekilde imkânsız görünmektedir.[38] Her kapitalist ülkenin rakiplerinin pazarlarını fethetmek için tüm güçlerini toplamasının nedeni de kesinlikle budur; pazarsız kapitalizm olmaz." Ama Rusya dış pazarlar elde edebilir miydi? "Dünya arenasına, rakiplerimizin tüm çabalarının son noktasına ulaştığı, en düşük bir kâr oranına bile razı olmak zorunda kaldıkları bir zamanda giriyoruz...Bu yüzden, sevgili çocuğumuz -yani köylü yerel sanayinin temelini yıkan, ama ne iç ne de dış pazara sahip olan kapitalizm- kendi gelişmesi için sağlam bir temele sahip değildir."[39]

Danielson'un burada hatalı olduğu açıktır; ama hatasının kaynağı nedir? Danielson, ne tek bir kapitalist fabrikanın, ne de bir kapitalist

35 *Perepiska*, s. 119-20.

36 Danielson, Marx'ın, üretken şekilde istihdam edilen işçi sayısının mutlak değil göreli düşüşüne gönderme yaptığını unutmaktadır.

37 *Kapital II*, s. 320'den [284] alıntılanmıştır.

38 Danielson, aynı fikri daha sonra yayımlanan *Outline* içinde şöyle ifade eder: "Tıpkı bir fabrika sahibinin, piyasası kendisinin ve işçilerinin gereksinimleriyle sınırlı olsa, kapitalist olarak kendisini bir gün bile devam ettiremeyecek olması gibi, gelişmiş bir kapitalist ülkenin iç piyasası da yeterli olmayacaktır." (Aktaran Luxemburg, *a.g.e.* s. 286 [217])

39 *Perepiska*, s. 127-29.

ülkenin işçilerinin, kendi emeklerinin ürününü "geri satın alabilecek" durumda olduğunu, daha ziyade bu ürünün daima ancak kendi ücretlerine karşılık gelen kısmını (d + a değil, yalnızca d'yi) satın alabileceklerini iddia ederken haklıydı; ücretlerin genel toplamı ile işçiler tarafından yeni yaratılan değer-ürünün büyüklüğü arasındaki orantısızlığın, kapitalist üretim biçiminin göze batan çelişkilerinden birisini oluşturduğunu gördüğünde de haklıydı.[40] Yine de bu soruya onun yaptığı gibi statik bir bakılmamalıdır! Çünkü birikim ilerledikçe ve biriken artı-değerin bir kısmı ek emek-gücü, yani işçi istihdam etmek üzere kullanıldığı sürece, bu işçiler ücretlerini harcamakla daha önceki üretim dönemlerinde yaratılan artı-değerin gerçekleştirilmesine yardımcı olacaktır. Elbette, yeni istihdam edilen işçiler de, buna karşılık, büyüklüğü kendi ücretlerinin toplamını aşmak zorunda olan bir değer-ürün yaratacaklar ve böylece yukarıdaki çelişki sürekli olarak yeni, daha yüksek bir seviyede yeniden üretilecektir...oysa sorunun bu diyalektik yöntemle incelenişi, Rus Narodniklerinin soyut ve bu yüzden de son derece basitleştirilmiş ("doğrusal") görüşünden tamamıyla farklıdır.

Peki Engels, Danielson'un mektubuna nasıl tepki göstermiştir? Doğrudan sorunun varlığını mı reddetmiştir; yoksa Narodniklerin Rus muhaliflerinin yaptığı gibi, bunun basit bir "yanlış anlama" olduğunu mu söylemiştir? Engels ikisini de yapmamıştır. Aslında Engels, Marx'ın teorisine göre, sermayenin sınırsız değerlenme güdüsüyle kapitalist toplumun sınırlı tüketim yeteneği arasındaki çelişkinin çözümünün öncelikle (ama tamamıyla değil!) kapitalist ekonomik düzenin genişlemesinde, iç pazarın yaratılmasında aranması gerektiğini gayretle vurgulamıştır. Ama Danielson'a, bunun, özellikle kapitalist gelişim yoluna nispeten geç bir aşamada giren ve kendine ait önemli bir dış pazarı olmayan Rusya gibi bir ülke açısından çelişkili ve ıstıraplı bir süreç olduğunu itiraf etmiştir. Çünkü "Rus endüstrisi iç piyasayla sınırlı" olduğu sürece "üretim ancak iç tüketimi kapsayabilir ve ancak yavaş büyüyebilir...Çünkü büyük ölçekli endüstriye zorunlu olarak eşlik eden fenomenlerden birisi, kendi piyasasını tam da onu yarattığı süreç yoluyla yıkmasıdır. Büyük ölçekli endüstri, bunu köylülerin yerel sanayisini yok ederek yaratır. Ama yerli sanayi olmadan köylüler yaşayamaz. Köylü olarak yok olurlar; satın alma güçleri asgariye indirilir ve proleter olarak yeni varoluş koşullarının içine yerleşinceye kadar, yeni ortaya çıkan fabrikalar için ancak çok

40 Marx, aşağıda s. 510'de alıntılanan ifadelerinde görülebileceği gibi, bu konuyu sık sık vurgulamıştır.

yetersiz bir pazar sağlarlar." Ama kapitalist üretim biçimi "iç çelişkilerle doludur" ve "kendi yarattığı iç pazarını, aynı zamanda yok etme eğilimi taşıması, bu çelişkilerden biridir." Bir başka çelişki, son tahlilde kapitalizmin neden olduğu "ve dış pazarı olmayan (Rusya gibi) bir ülkede, açık dünya piyasasında az çok rekabet edebilen ülkelerden daha çabuk ortaya çıkan umutsuz durum"dur. ("Bu ikinci grup ülkeler," diye ekler, "kahramanca ticaret politikalarına, yani zorla yeni pazarlar açma yoluna başvurabilirler."[41])

Engels, Danielson ile yazışmasını bir sonraki mektupta şu sözlerle bitirmiştir: "Rusya kapitalist büyük ölçekli sanayi tarafından fethedilecek son ülke olduğu, aynı zamanda da diğer tüm ülkelerle kıyaslanamayacak kadar büyük bir kırsal nüfusa sahip olduğu sürece, ekonomik devrimin neden olduğu devrimci değişikliklerin başka herhangi bir yerdekinden çok daha derin ve keskin olması gerektiği konusunda size memnuniyetle katılıyorum. En az 500.000 büyük toprak sahibinin ve yaklaşık 80 milyon köylünün yerinden edilmesi, ancak korkunç ıstıraplar ve çırpınmalar pahasına başarılabilir. Tarih tanrıçaların en amansızıdır ve savaş arabasını, yalnızca savaşta değil, 'barışçıl' ekonomik gelişmede bile, ceset dağlarının üzerinden sürer."[42]

2. Bulgakov ve Tugan-Baranovski'nin Marx'ın genişleyen yeniden üretim analizine dair yorumları

Engels'in tersine, Narodniklerin Rus muhalifleri "boğayı boynuzlarından yakalamışlardır." Onların asıl amacı, Narodniklerin teorisindeki kuramsal eksiklikleri ortaya koymaktı ve bunu yapmak için Marx'ın toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi analizini yetkinlikle kullanmışlardır. Ama Rosa Luxemburg'un isabetli bir şekilde belirttiği gibi, kanıtlamalarında aşırıya kaçmışlardı: "Mesele genel olarak kapitalizmin, özel olarak da Rus kapitalizminin gelişme kapasitesine sahip olup olmadığıydı; oysa bu Marksistler, bu kapasitenin kanıtlanmasında, bize kapitalizmin *ad infinitum* sürebileceğine dair kuramsal bir kanıt sunacak kadar ileri gitmişlerdi."[43]

Söz konusu Rus Legal Marksistlerin makale ve kitaplarında, hemen görünen şey (daha sonraları Avusturyalı Marksistlerin yaptığı gibi) Marx'ın soyut analizini sürekli olarak kapitalist gerçeklikle ka-

41 *Perepiska*, s. 137-38.
42 *a.g.e.*
43 Luxemburg, *a.g.e.*, s. 325 [248].

rıştırmaları ve böylece bu analizden hiçbir gerekçesi olmayan sonuçlar çıkarmalarıdır.

Bu, Legal Marksistlerin en yeteneklisi ve "ortodoksu" Bulgakov'un durumunda bile açıktır.[44] Bulgakov elbette Marx'ın şemalarının "ne endüstriyel döngüyü ne de periyodik olarak meydana gelen krizleri incelediğini ve sonuç olarak bu şemaların gerçek ekonomik yaşam sürecini doğru şekilde temsil edemeyeceğini" anlamıştır. "Oysa mesele, bunların ilke olarak genişleyen yeniden üretimin olanağını göstermeleri ve bu olanağın da gerçeklik haline gelecek olmasıdır."[45]

Yine de, bu çekinceye rağmen Bulgakov, oldukları haliyle bu şemaların, gerçekleşme sorununa yönelik son ve mutlak çözümü sunduğuna ikna olmuştur. Şöyle der: "Piyasa teorisinin en önemli soruları, iki kesim arasındaki değişimin analizi ile çözülmüştür" (Kesim I ve Kesim II). "Böyle bir araştırma, artı-değer için nerede piyasa bulunacağını, çeşitli sermayelerin meta-ürünlerinin kullanılan değişmeyen sermayenin değerini temsil eden kısımlarının nasıl dolaşıma girdiğini ve son olarak da tüketilebilir olmayan ürünler üreten girişimlerin ücretlerinin ve artı-değerinin tüketilmesinin nasıl mümkün olduğunu gösterir."[46]

Bulgakov'un kitabının bir başka pasajında ise şu ifadeleri okuruz: "Genişleyen yeniden üretim sürecinin analizindeki temel zorluk, birinci Kesim yalnızca değişmeyen sermaye, ikinci Kesim ise yalnızca değişen sermaye ürettiği halde, Kesim I ve II'de üretimin genişlemesinin nasıl mümkün olduğunu açıklamaktır. Bu zorluğun üstesinden, I'in kendisi ve II için değişmeyen sermaye biriktirmesi, II'nin de kendisi ve I için değişen sermaye biriktirmesiyle gelinir. Böylece birikim zorluğu, kendisini her kesimin diğeri için biriktirdiği bu ürün paylarının değişimine indirger."[47]

Buraya kadar gayet iyi. Aslında Bulgakov, şemaların, gerçekleşme sorununa sunduğu çözümün, ancak çok soyut düzeyde bir çözüm olduğu ve bu nedenle tam bir çözüm olamayacağı gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Bu eksikliği bir yana bırakırsak, Bulgakov'un formülasyonuna itiraz etmek için pek az neden vardır. Ama bununla yetinmeyen Bulgakov daha

44 Burada, Rus kapitalizminin gelecekteki manzarası hakkındaki sınırsız iyimserliği Engels tarafından Danielson'a bir mektubunda eleştirilen Struve'yi atlıyoruz. (Bkz. *MEW* Cilt 39, s. 148-49)

45 S. Bulgakov, *O rynkach pri kapitalistischeskom proizvodstve* (Kapitalist Üretim Biçiminde Pazar Sorunu Üzerine), Moskova, 1897, s. 165.

46 *a.g.e.*, s. 28-29.

47 *a.g.e.*.

da ileri gider. Kesim I ve II, II. Cilt'teki şemalarda tamamen birbirlerine bağımlı oldukları ve başka hiçbir satın alım gerektirmedikleri için, Bulgakov kapitalist üretimin -yalnızca şemaların varsayımsal dünyasında değil, gerçeklikte de- mutlak olarak kendine yeterliliğine dair garip bir resim sunar. Bulgakov, "Bay Tugan-Baranovski kapitalist üretimin sadece kendi büyümesi sayesinde kesintisiz şekilde genişleyen bir piyasa yarattığını ve bu piyasanın genişleme derecesinin sadece üretici güçlerin varlığına bağlı olduğunu savunurken kesinlikle haklıydı"[48] der.

Peki Tugan neden haklıydı? Sadece Marx'ın şemalarında üretim araçları üreten Kesim I, ilk yıldan itibaren, Kesim II'den gelen tüketim araçlarına, Kesim II de Kesim I'den gelen üretim araçlarına dönük "bağımsız bir talep" sağladığı için: "Bu yolla, kapitalist üretimin dış piyasadan tamamen bağımsız, ama kendine yeterli olduğu ve birikim sayesinde adeta otomatik şekilde büyüme konumunda bulunduğu ilk aşamasında, zaten kapalı bir devre oluşur."[49]

Kitabının sonuç bölümlerinden birisinde Bulgakov, açık seçik bir şekilde "kapitalist üretimin ürünlerinin tek piyasasının bu üretimin kendisi" olduğunu ve sonuç olarak "üretimin büyümesinin önündeki tek engelin, sermayenin kendisinde ve onun büyüme gereksiniminde yattığı"[50] iddiasında bile bulunur.

Gördüğümüz gibi, Marksist ortodoksluğuna rağmen Bulgakov, Marx'ın şemalarına Ricardo, McCulloch ve Say'in açıkladığı harmonist anlayıştan esasta farklı olmayan bir anlam yükleme noktasına varmaktadır. Ama Bulgakov bu yorumu, Marx'ın "bütün gerçek krizlerin esas nedeni" olarak "kitlelerin sınırlı tüketim gücü"ne yaptığı sayısız vurguyla uzlaştırabilir miydi? Ya da bir başka deyişle, toplumun sınırlı satın alım gücü, genelde ürünlerin gerçekleşmesini ve özelde artı-değerin gerçekleşmesini nasıl etkiler?

Bulgakov şunu söylediğinde bu soruya yanıt verdiğini düşünmüştür: "Tüketim, yani insan gereksinimlerinin karşılanması, sermayenin dolaşımında yalnızca rastlantısal bir uğrağı temsil eder. Üretim hacmi, toplumsal gereksinimlerin boyutu ile değil, sermayenin hacmi ile belirlenir. Bu nedenle üretimin genişlemesine tüketimde bir büyüme eşlik etmek zorunda değildir; hatta bunların arasında bir antagonizma bile var olabilir...Gördüğümüz gibi kapitalist üretim, hem değişen sermayenin payını hem de kapitalistlerin tüketim fonunu göreli olarak azaltmaya çalışır...

48 *a.g.e.*, s. 246.
49 *a.g.e.*, s. 210.
50 *a.g.e.*, s. 238, 259.

Açıktır ki, kapitalist üretimin genişlemesi, öncelikle Kesim I'e, yani değişmeyen sermaye üretimine bağlıdır ve ancak oransal olarak küçük bir kısım doğrudan tüketim için üreten Kesim II'ye bağlanabilir." Bulgakov şöyle devam eder: "Tek başına bu, kapitalist üretimde tüketimin oynadığı rolü yeterince gösterir ve kapitalizmde üretilen metalara esas pazarı nerede bulabileceğimizi ortaya koyar." Bu yüzden, "kapitalist üretim kâr güdüsünün dar sınırları ve krizler içersinde bile tüketimden bağımsız olarak ve tüketim düşse bile sınırsızca artabilir." Elbette "kapitalist üretim, üretimin gerçek amacından sapmış olmasının bedelini krizlerle öder. Yine de kapitalist üretimin kendisi, tüketimden bağımsızdır."[51]

Görülebileceği gibi Bulgakov, toplumsal tüketimin öneminin kendisini periyodik olarak yinelenen ekonomik krizlerde gösterdiğini kabul eder. Ama bu krizlerin, gerçekleşme sorunuyla bir ilgisi olduğunu reddeder; ona göre krizler yalnızca tekil üretim dallarının eşitsiz gelişiminin sonucudur ve bu nedenle de sadece orantısızlık krizleri olarak görülmelidir. Çünkü "genişleyen üretim olanağının tek ve temel koşulu, farklı endüstri dallarının orantılı olmasından ibarettir. Eğer bu koşula uyulursa o zaman üretim düzeyi yalnızca sermaye birikiminin boyutuyla, onun gereksinimiyle belirlenir."[52] Marx'ın krizler hakkında söylemiş olduğu her şey, bu anlamda yorumlanmalıdır.

Dış piyasalar meselesi Bulgakov'un çalışmasında özel bir yer işgal eder. O, "kapitalist üretimin zorunlu olarak dış piyasalar gerektirdiği yönündeki fantastik inanca" karşı çıkar ve durumun bu olduğunu ısrarla reddeder. Luxemburg'un ifade ettiği gibi, Bulgakov'un temel argümanı, Sismondi'den Narodniklere kadar uzanan "şüphecilerin, dış ticareti, kapitalist üretimin yurt içinde üretilen ama elden çıkarılamayan artığını sonsuza dek yutacak 'dipsiz bir kuyu' olarak" gördükleridir. Bulgakov ise muzaffer bir şekilde, dış ticaretin ne kuyu ne de dipsiz olduğuna, daha ziyade iki tarafı da keskin bir kılıç gibi göründüğüne, ihracatın daima ithalata bağlı olduğuna ve her ikisinin de birbirlerini dengelemesi gerektiğine işaret eder. Bu nedenle, bir sınırdan dışarı ne çıkarılırsa, bir diğer sınırdan sadece değişmiş bir yararlı biçim içinde geri getirilecektir. 'Belli bir piyasanın sınırları içinde ihraç edilen metaların eşdeğeri olarak ithal edilen metalara yer bulmak zorundayız ve bu *ex hypothesi* [hipotez gereği] imkânsız olduğundan, dış talebe başvurmak yalnızca yeni zorluklar doğuracaktır'."[53]

51 *a.g.e.*, s. 161-62.
52 *a.g.e.*, s. 158.
53 Rosa Luxemburg, *a.g.e.*, s. 309 [236].

İlk bakışta Bulgakov'un argümanları gayet ikna edici görünmektedir; Marx'ın *Kapital*'in II. Cilt'inde dış ticaretin toplumsal yeniden üretim süreci analizine dahil edilmesinin yersiz olacağını ifade ettiği meşhur pasaja hâlâ başvurabildiği için daha da ikna edicidir.[54] Yine de, daha önce birkaç kez işaret ettiğimiz üzere, II. Cilt'te Marx, toplumsal sermayenin yeniden üretimini yalnızca "temel biçimi"[55] içersinde, yani gayet soyut bir düzeyde incelemiştir. Analizin bu aşamasında dış ticaretin devreye sokulması, "soruna ya da sorunun çözümüne herhangi yeni bir öğe katmaksızın, yalnızca işleri karıştırmaya yarardı."[56] Yine de, Rosa Luxemburg'un Bulgakov'a karşı yürüttüğü polemikte işaret ettiği gibi, daha gelişmiş somut ilişkilere yaklaşıldığında işler oldukça farklı bir ışık altında görünür. Gerçekleşme alanında, II. Cilt'teki şemalarda ele alınamayacak zorluklar çıkar,[57] bunlar dış ticaret sayesinde kısa ya da uzun bir sürede iyileştirilebilecek olan zorlukların aynısıdır.

Bu yüzden, ithal edilen metalar üretim sürecinde doğrudan kullanılabilir. Dolayısıyla "yararlı biçimdeki değişim," ihraç edilen metaların değerinin gerçekleştirilmesi eyleminden başka bir şey değildi. (Örneğin, İngiliz imalatçılar tekstil ihraç ediyor ve karşılığında da pamuk ithal ediyorlarsa, bu *pro tanto* [o ölçüde] aynı zamanda onların "gerçekleşme sorunu"nun çözümüdür, çünkü bu sayede, birikmiş artı-değerlerinin bir kısmını fabrikalarını büyütmek için gerekli olan üretim öğelerine dönüştürebilirler.) Diğer yandan Bulgakov'un kendisi, "üretilen fazlalık ihraç edilebilir veya dış piyasalarda satılabilirse, bir ya da iki metanın kısmi aşırı-üretiminin üstesinden gelinebileceğini; bu durumda dış ticaretin, herhangi bir ülkeyi kısmi ya da genel aşırı-üretim krizinden koruyabilecek bir emniyet vanası sağlayacağını"[58] kabul eder. (Bu ise, söz konusu ülkenin kendi fazla metalarını dış ticaret yoluyla gerçekleştirmenin bir yolunu bulmasından başka bir anlam taşımaz.) Böylece, somut kapitalist dünyada belli ülkelerdeki tekil üretim dallarına baktığımızda, Bulgakov'un argümanları tüm ikna ediciliklerini yitirir.

Bulgakov, gerçekleşme sorunuyla dış ticaret meselesi arasında kurulabilecek herhangi bir teorik bağlantıyı reddettikten sonra, Luxemburg'un dediği gibi, "Marx'tan değil, burjuva politik ekonominin

54 Bkz. *Kapital II*, s. 474 [418].
55 *a.g.e.*, s. 461, 463.
56 *a.g.e.*, s. 474 [418].
57 Bkz. yukarıda s. 352.
58 Bulgakov, *a.g.e.*, s. 200-01.

Alman hocalarından ödünç alınmış" özgül bir dış ticaret teorisi inşa etmek zorundaydı. Aslında, "bu teoride dış ticarete yer yoktur. Kapitalizm daha başından itibaren bir 'kapalı devre' oluşturuyorsa, bir köpek yavrusu gibi kuyruğunu yakalamaya çalışarak ve tam bir 'kendine yeterlilik' içinde, kendisi için sınırsız bir piyasa yaratıyorsa ve kendisini daha da büyük bir genişleme yönünde teşvik edebiliyorsa, o zaman her kapitalist ülkenin de kapalı ve 'kendine yeterli' bir ekonomik bütün olması gerekir."[59]

Bu bakış açısından bakıldığında, "kapitalist bir ülke açısından dış piyasanın zorunluluğunun, kökenleri bizzat kapitalist üretim içersinde değil, bu örgütlenmenin dışında olan nedenlere sahiptir;"[60] dolayısıyla böyle nedenler ancak "tarihsel" ya da "coğrafi" nitelikte olabilir![61] Bu yüzden, örneğin İngiltere, ikliminden ve toprak koşullarından kaynaklanan belli yetersizlikleri telafi etmek zorunda kalır. Fakat bu, kendisi için gerekli olan hammaddelerin ve yiyeceklerin tamamını ya da nerdeyse tamamını kendisi üretebilen ABD ve Rusya gibi kıtasal genişlikteki ülkeler için geçerli değildir.[62] Dolayısıyla Narodniklere karşıt olarak, Bulgakov'un henüz emekleme döneminde olan Rus kapitalizmi için "büyük ve parlak bir gelecek"[63] öngörmesi ve hatta Rusya'nın yakında dünya piyasasındaki rakiplerini mağlup edebilecek bir konuma geleceği[64] umudunu beslemiş olması, ki bu, Marx'ın teorisini takip eden biri için garip bir istektir, pek de şaşırtıcı değildir. Fakat böyle rüyalara dalan tek kişi Bulgakov değildi.

Şimdi de Narodniklerin bir başka muhalifine, Bulgakov'dan daha az yetenekli ve özgün olmasına rağmen, Batı'da büyük bir itibar kazanmış ve yazıları Alman sosyal demokrat kuramcıların (Hilferding, O. Bauer) düşünceleri üzerinde büyük bir etki yapmış olan, Rus profesör Tugan-Baranovski'ye bakalım. Rosa Luxemburg, iki yazarın yaklaşımı arasındaki farkı şu ifadelerle belirtir: "Bulgakov gibi, Tugan-Baranovski de, ona bu şaşırtıcı problemler labirentinde nerede olduğunu tayin edebilmesinin anahtarını veren, Marx'ın toplumsal yeniden üretim analizinden başlar. Fakat Marx'ın teorisinin hevesli bir uygulayıcısı olan Bulgakov, yalnızca Marx'ı sadakatle izlemek isterken ve ulaştığı sonuçları sadece ustasına

59 Luxemburg, *a.g.e.*, s. 306 [233-34].
60 Bulgakov, *a.g.e.*, s. 260.
61 *a.g.e.*, s. 183.
62 *a.g.e.*, 170-73.
63 *a.g.e.*, s. 225.
64 *a.g.e.*, s. 218.

atfederken, Tugan-Baranovski, Marx'ın yeniden üretim sürecine dair mükemmel açıklamasını kendi düşüncesinin yararına nasıl kullanabileceğini bilmediğini söylemek gibi bir ukalalık yapar." Bir başka pasajda ise şöyle der: "Bulgakov, Marx'ın şemasını gerçek, somut kapitalist ekonomi ve kapitalist değişim ilişkileri üzerine oturtmak için dürüst bir çabaya girişmiştir; bundan kaynaklanan zorlukların üstesinden gelmeye uğraşmıştır...Oysa Tugan-Baranovski, hiçbir kanıta ihtiyaç duymaz, bu konuda beynini fazlaca çalıştırmaya gerek görmez: Matematiksel orantılar tatmin edici sonuçlar verdiği ve *ad infinitum* devam ettirilebileceği için, Tugan-Baranovski açısından bu, bahsedilen oran elde edilebildiği sürece, kapitalist üretimin herhangi bir engel ya da kısıtlama olmadan ilerleyebileceğinin kanıtıdır."[65]

Buna Tugan-Baranovski'nin iddialarını aşırı uçlara götürmeyi ve paradokslara düşmeyi sevdiğini de ekleyebiliriz, ama bunun elbette yaptığı analizlerin bilimsel değerine hiçbir katkısı olmamıştır. Yine de ilk kitabında vardığı sonuçlar, temelde Bulgakov'un ulaştığı sonuçlardan farklı değildir.[66] Bulgakov gibi Tugan da, kapitalist üretimin mutlak kendine yeterliliğini ve toplumsal tüketimden sözde bağımsızlığını ilan etmiştir. Bulgakov gibi o da, dış pazarlar elde etme güdüsünün kapitalizme özgü yasalardan kaynaklandığını reddetmiştir. Son olarak o da, ekonomik krizleri yalnızca sanayinin çeşitli dalları arasındaki orantısızlıktan türetmiştir. Bütün bu düşünceleri itibariyle, her iki yazar da Marksist ekonomi içersinde daha sonra ortaya çıkan "yeni-Harmonist" eğilimin öncüleri olarak kabul edilebilirler. Onların görüşleri arasında bir fark keşfedebilirsek, bu fark daha ziyade farklı yönlere yaptıkları vurgularda, Tugan'ın ne dediğinde değil, nasıl dediğinde bulunabilir.

Tugan'ın kitabından alman birkaç pasaj bunu göstermeye yetecektir. "Alıntılanan şemalar" (Tugan burada II. Cilt'ten değiştirerek aldığı şemaları kastediyor) "kanıt olarak, kapitalist üretimin kendisi için bir piyasa yarattığı biçimindeki kendi içinde basit aksiyomu göstermelidir. Toplumsal üretim arttırılabilseydi, üretici güçler bunun için yeterli olsaydı, o zaman toplumsal üretimin orantısal olarak bölünmesiyle birlikte, talepte de buna karşılık gelen bir büyüme yaşanırdı; çünkü bu koşullar altında yeni

65 Luxemburg, s. 311, 315 [237, 240].

66 M. von Tugan-Baranovski, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena 1901. (Yazar maalesef Rusya'da yayımlanan, 1894 tarihli ilk baskısının bir kopyasını elde edememiştir. Rosa Luxemburg da birçok konuda birinci baskıdan kesinlikle farklı olan daha sonraki Almanca çeviriyi kullanmıştır ki o sıralar Tugan-Baranovski açık bir revizyonist haline gelmişti.)

üretilen her meta, başka metaların elde edilmesi için yeni ortaya çıkan bir satın alma gücünü temsil eder."[67] Bununla birlikte "üretimin genişlemesinin hiçbir pratik bir sınırı yoksa, o zaman piyasan büyümesinin de aynı şekilde sınırsız olduğunu varsaymamız gerekir, çünkü toplumsal üretim orantılı şekilde örgütlendiyse, piyasanın büyümesinin önünde toplumun kullanımındaki üretici güçlerden başka bir engel yoktur."[68]

Bu zaten gayri ihtiyari bir şekilde Marx'ın şemalarını Say'in teorisi çizgisinde yorumlamak anlamına gelir. Oysa Tugan'ın şemalardan türetmek istediği tek şey bu değildir. Ona göre, "kapitalist toplumda metalara olan talebin, belli bir anlamda, toplumsal tüketimin toplam hacminden bağımsız olduğu şeklinde çok önemli bir sonuç" da çıkarabilir. "Bu toplam toplumsal tüketim hacmi azalabilir ve aynı zamanda metalara olan toplam toplumsal talep –'sağduyu' açısından ne kadar saçma görünse bile– artabilir. Toplam sermaye birikimi, tüketim araçlarına yönelik toplumsal talebin daralmasına ve aynı zamanda metalara olan toplam toplumsal talebin artmasına yol açar."[69]

Elbette bu, Marx'ın birikimin artışına toplumsal tüketimde devamlı bir artışın eşlik ettiği şemalarının tam tersidir. Hipotezini kuvvetlendirmek için Tugan, II. Cilt'teki şemalarda ele alınmayan bir faktöre, sermayenin organik bileşiminin artması yasasına başvurmak zorunda kalmıştır: "Teknik ilerleme, emek araçlarının, makinelerin öneminin canlı emeğe, işçinin kendisine kıyasla artması olgusunda kendisini gösterir... makinenin karşısında işçi geri plana düşer, aynı zamanda işçinin tüketiminden doğan talep de üretim araçlarının üretken tüketiminden kaynaklanan taleple karşılaştırıldığında, daha önemsiz bir konuma yerleştirilir. Kapitalist ekonominin bütün bir işleyişi, insanların tüketiminin sermayenin yeniden üretim ve dolaşım sürecinin basit bir uğrağı olarak göründüğü, sanki kendisi-için var olan bir mekanizma niteliği kazanır."[70]

Peki Tugan bütün bunlardan ne sonuç çıkarır? Sadece "makineler canlı emeğin yerine geçmiştir, üretim araçları da meta piyasası olarak tüketim araçlarının yerine geçmiştir" sonucuna varır. Dolayısıyla "ulusal gelir düşebilir ve ulusal talep de aynı anda artabilir; paradoksal görünse bile, ulusal gelirdeki bir azalma, ulusal zenginlikteki bir artışa eşlik edebilir."[71]

67 *a.g.e.*, s. 25.
68 *a.g.e.*, s. 231.
69 *a.g.e.*, s. 25.
70 *a.g.e.*, s. 27.
71 *a.g.e.*, s. 193.

Gördüğümüz gibi, Tugan üretimi toplumsal tüketimden tamamen ayırmayı başarmıştır. Bu hayalin onu daha sonra[72] tek bir işçi haricinde tüm işçi sınıfının ortadan kalktığı ve bu tek işçinin de yeni makineler üretecek olan muazzam bir makine kitlesine hizmet ettiği –ve bu durumun üretimle toplumsal tüketim arasında bir uyumsuzluğa yol açmadığı– bir kapitalist toplum resmi sunmaya götürmesi şaşırtıcı değildir.[73]

Tugan-Baranovski'nin "çılgın Marksizm"i hakkında bu kadarını söylemek yeterlidir. Aslında bu Marksizm, Bulgakov'unkinden temelleri bakımından değil, yalnızca formülleştirilmesinde aşırı bir tarzın kullanılması bakımından farklılaşır.[74] Yine de Tugan ve Bulgakov bir noktada, Say'in yasasına dair değerlendirmelerinde farklılaşırlar. Bulgakov, ortodoks Marksist görüşleriyle uyumlu olarak, Say hakkında eleştirel bir tutum sergilerken, Tugan Say'in tezini neredeyse hiç çekincesiz kabullenmiş ve şöyle demiştir: "Kendi açımdan, bu teorinin her yönüyle doğru olduğunu iddia etmiyorum. Buna rağmen teorinin özünü, yani toplumsal üretimin orantılı olarak bölünmesi yoluyla, metaların arzının taleple örtüşmesi gerektiği biçimindeki temel fikrinin, yalnızca doğru değil aynı zamanda tartışma götürmez bir fikir olduğunu düşünüyorum. Bana göre, bu fikre karşı yükseltilmiş olan her itiraz, bu fikrin anlaşılmasındaki ciddi bir eksikliği göstermektedir!"[75]

Fakat kabul edilmelidir ki, Legal Marksistlerin Marx'ın teorisine getirdiği "harmonist" yorumu, kökeninde Klasik "iyimserliğin" Marksist bir kılık altında yeniden doğuşundan başka bir şey olmadığı için, Tugan bu bakımdan Bulgakov'dan daha tutarlıydı. Bu tam da Marx'ın yeniden üretim şemalarının kendi genel bağlamları dışında kullanılmasının ve tek başına ele alınmasının beklenmedik sonuçlarını gösterir.

---

72 *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, 1905.

73 W. Alexander, *Kampf um Marx*, 1932'den alınmıştır.

74 Hilferding Tugan hakkında şunları yazmıştır: "Tugan-Baranovski yalnızca kapitalist üretime özgü ekonomik biçimleri görüyor ve tarihsel biçimleri ne olursa olsun bütün üretim biçimlerinde ortak olan doğal koşulları gözden kaçırıyor ve böylece tüketim külfetli bir eklenti şeklinde görünürken, yalnızca üretim uğruna var olan tuhaf bir üretim biçimi fikrine varıyor. Eğer bu 'çılgınlık' ise, bunun bir yöntemi ve aslında Marksist bir yöntemi vardır, çünkü kapitalist üretimin tarihsel özgünlüğüne dair bu analiz, özellikle Marksisttir. Tugan'ın teorisini aynı zamanda bu kadar tuhaf ve ilginç kılan, bu çıldırmış ama yine de Marksizm olan Marksizmdir." (*Finans Kapital*, s. 355, Not 1.)

75 Tugan-Baranovski, *a.g.e.*, s. 27. Bulgakov'un Tugan'ın ilk kitabına karşı polemiğinde de aynı fikri öne sürdüğü görülebilir.

III. LENİN'İN GERÇEKLEŞME TEORİSİ[76]

Bulgakov ve Tugan-Baranovski'yi Marksist iktisatta daha sonra ortaya çıkan yeni-Harmonistlerin öncüleri olarak nitelendirdik. Fakat bu gözlem bizi teorik bir ikilem içersine sokmuyor mu? Her iki yazarın da, Narodniklerle tartışmalarında, onların bu konudaki fikirlerinin birçoğunu paylaşan genç devrimci Marksist Lenin'le müttefik oldukları iyi bilinir. Bu, Lenin'e de Marx'ın iktisadi teorisinin harmonist bir yorumunun atfedilmesi gerektiği anlamına gelir mi? Bulgakov ve Tugan-Baranovski'nin her ikisi de birkaç yıl sonra sosyalist hareketi terk etmiş ve liberal Rus burjuvazisinin ideologları haline gelmişlerdir. Yine de bilimsel bir teori, onu savunanların politik kariyeriyle değerlendirilemez, bu nedenle de Bulgakov ve Tugan-Baranovski'nin daha sonraki ideolojik gelişimleri, bu bakımdan konumuzla Lenin'in ideolojik gelişiminden daha çok ilgili değildir.

Dolayısıyla, atıfta bulunduğumuz ikilem, belki de ilk bakışta göründüğü kadar önemli değildir. Ekonomik ve sosyolojik teorilerin saf bilginin ruhunda var olmadığını, ama bir kural olarak belli toplumsal işlevleri yerine getirmesi gerektiğini de unutmamalıyız. Bu şekilde bakıldığında Lenin'in Legal Marksistlerle teorik ittifakı, pek de dikkate değer görünmez.

O zamanlar Rus Marksistleri, Narodniklerin Rus işçi sınıfının özel tarihi rolünü reddeden ve ülkenin sosyalist hareketini özellikle tarıma dayalı ütopik Rus sosyalizmi yoluna çekmek isteyen ideolojisine karşı kararlı bir muhalefet yapmayı kendi asli görevlerinden birisi olarak görmüşlerdir. Bu ideolojiyi alt etmek için, dayandığı teorik varsayımların temelsiz olduğu gösterilmeliydi. Bu yüzden, Narodnikler kapitalist bir ekonomide artı-değerin gerçekleşmesinin temel olanaksızlığından bahsettikleri ve bunu Rus burjuvazisinin mahrum olduğu dış pazarlara, azalan toplumsal tüketime ve kapitalizme özgü aşırı-üretim krizlerine gönderme yaparak kanıtladıklarında, buna karşılık onların Marksist muhalifleri de artı-değerin gerçekleşmesinin dış pazarlar olmadan, hatta düşük tüketim seviyesinde bile mümkün olduğunu ve sonuçta aşırı-üretim krizlerinin, gerçekleşme zorluğundan değil, kapitalist sistemin anarşisinden türetilmesi gerektiği-

76 Lenin'in gerçekleşme sorunu hakkındaki yazılarına özel bir dikkat gösteriyorsak, bunun nedeni, yalnızca bu yazıların sorgulanamaz teorik önemi değil, bu yazılardan seçilmiş uzun parçaların genellikle, belli ki Marx'ın çalışmasının bir tür resmi yorumu olarak hizmet etmek üzere, *Kapital* baskılarına eklenmiş olmasıdır. Bu uygulama 1930'larda başlamıştır ve hayatta olsaydı Lenin bunu kesinlikle hoş görmezdi.

ni kanıtlamaya çalışmışlardır. "Saf" bir kapitalizmde genişleyen yeniden üretim sürecindeki dengenin varsayımsal koşullarına dair soyut analizin, buna yeterli bir kanıt sağlayacağı farz edilmiştir. Öyleyse Narodniklerin Marksist muhaliflerinin bu analizin kapsamını fazla abartmaları ve zaman zaman bunun Marx'ın teorisinin gerçek anlamıyla pek bağdaşmayacak şekilde yorumlamaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu bakış açısından bakıldığında, Plehanov'un kendisini hem Legal Marksistlerden hem de Lenin'den ayırdığı *Bizim Farkımız* adlı broşürünün ikinci baskısına eklediği ifadeler anlaşılır hale gelir. Plehanov şöyle yazmıştır: "Doksanlı yıllarda Legal Marksist literatürümüzün hakkından bir salgın gibi gelen genel olarak piyasa ve özel olarak kriz teorilerine asla katılmadım. Başlıca propagandacısı Tugan-Baranovski olarak kabul edilebilecek bu teoriye göre, yeniden üretimin engeli yoktur ve krizler yalnızca üretim araçlarının orantısızlığı ile açıklanabilir. Werner Sombart, Tugan Baranovski'yi yeni olduğu varsayılan bu teorinin babası olarak kabul etmiştir. Ama hiçbir şekilde yeni olmayan bu teorinin gerçek babası, *Treatise* [İnceleme] adlı çalışmasında bunu ayrıntılı olarak inceleyen J. B. Say'dir. Tugan-Baranovski'den ayrı olarak bu teori, hem *Piyasa Teorisi Sorunu Üzerine Düşünceler* (1899) hem de *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kitabı sayesinde V. Lenin tarafından da yaygınlaştırılmıştır."[77]

Plekhanov'un, polemik keskinliği aslında o dönemde Sosyal Demokrasi içindeki hizipçi mücadelelere bağlanabilecek olan Lenin eleştirisi kesinlikle abartılıdır. Yine de, özellikle Lenin'in gerçekleşme sorunu hakkmdaki ilk dönem yazıları düşünüldüğünde, bu eleştiri bir doğruluk payı içeriyor gibidir. Örneğin Lenin'in *Pazar Sorunu Üzerine* adlı ilk çalışmasında aşağıdaki cümleyi buluruz: "Pazar, yalnızca meta ekonomisindeki işbölümünün ifadesidir, dolayısıyla da pazarın genişlemesi işbölümünün artması kadar sınırsızdır."[78]

Bu, kendisini Klasik iktisatçıların ortaya koyduğu iyimser bakış açısının yorumuna benzer bir yoruma yaklaştıran bir iddiadır. Ayrıca Lenin'in, Sismondi ile tartışmalarında Ricardo ve hatta McCulloch ile aynı fikirde olduğu, önemli çalışması *Ekonomik Romantizmin Bir Değerlendirmesi*'nde krizleri ele alan, aynı derecede tartışmalı başka pasajlar da mevcuttur.[79]

77 Aktaran, Kovalik, *Rosa Luxemburg'un Ekonomik Teorisi*, *Ekonomista* dergisi, 1963, Sayı 1 [Lehçe]

78 Lenin, *Toplu Eserler* Cilt I, s. 100.

79 Luxemburg'un *Sermaye Birikimi* üzerine kenar notlarından da (*Leninskii Sbornik XXII*, s. 357) görülebileceği gibi, Lenin daha sonraları fikrini açıkça değiştirmiştir.

Ama Lenin'in daha sonraki ve özellikle de Plekhanov'un referans verdiği yazılarına baktığımızda, Lenin ve Say'in görüşleri arasında temel bir benzerlik olduğu görüşünü reddetmek zorunda kalırız. Yine de bu çalışmalar, burada ele almamız gereken bazı tek taraflı argümanlar ve abartılmış formüller içermektedir.

Elbette Lenin, Narodniklere, artı-değerin gerçekleşme olanağı hakkındaki kuşkularına Marx'ın toplumsal yeniden üretim süreci analiziyle yanıt verilebileceğini işaret ederken haklıydı. Aslında Marx üretim mallarıyla tüketim malları endüstrileri arasındaki değişimde belli oranlar korunursa, kapitalist toplumun yalnızca değişen ve değişmeyen sermayesini yenilemekle kalmayıp, aynı zamanda artı-değerin bir kısmının sermayeleştirilmesiyle bunu nasıl genişletebileceğini de şemalarında göstermiştir. Lenin Narodnik muhaliflerine birçok kez bu şemaları işaret etmiş ve şunu eklemiştir: Marx'ın yeniden üretim şemalarının dayanağı olan "bu temel önermeler bir kez hesaba katıldığında, kapitalist toplumda toplumsal ürünün gerçekleşmesi sorunu, artık herhangi bir zorluk yaratmaz." Dahası, "bu temel teorik önermeleri kurmakla Marx, kapitalist toplumda genelde ürünün, özelde de artı-değerin gerçekleşmesi sürecini tam olarak açıklamıştır."[80]

Ama o zaman da şu soru gündeme gelir: Marx'ın analizinin sunduğu şekilde, ilke olarak artı-değerin gerçekleşmesi olanağının kanıtı, gerçekten de gerçekleşme sorununun "tam açıklaması" olarak görülebilir mi? Aslında, II. Cilt'teki analiz, sermayenin organik bileşiminin artması ve göreli artı-değerde artış gibi gerçek kapitalist dünyadaki belirleyici faktörleri, yani üretimle tüketim arasındaki dengeyi sürekli bozan ve sonuçta toplumsal ürünün gerçekleşmesinin önüne daha da büyük engeller koymak zorunda olan faktörleri bilinçli şekilde göz ardı eder.

Legal Marksistler gibi Lenin de bu itiraza üretim araçları üreten endüstrilerdeki daha hızlı büyümeye gönderme yapılarak karşı çıkılabileceğini düşünmüştür. Bu nedenle şöyle bir vurgu yapar: "Burada bizi ilgilendiren sorun, yani iç piyasa sorunu hakkında Marx'ın gerçekleşme teorisinden çıkan asıl sonuç şudur: kapitalist üretim ve neticede iç piyasa, tüketim malları bakımından, üretim araçları bakımından olduğu kadar büyümez. Bir başka deyişle, üretim araçlarındaki artış tüketim mallarındaki artışı geçer."[81]

80 Lenin, *Toplu Eserler* Cilt 3, s. 52, 68.
81 *a.g.e.*, s. 54.

Bir başka pasajda ise şöyle der: Üretim ve tüketim arasındaki "bu dengesizlik, Marx'ın kendi şemalarında açıkça gösterdiği gibi, üretim araçları üretiminin tüketim malları üretimini geçebileceği ve geçmek zorunda olduğu gerçeğiyle açıklanır."[82]

Ama aslında II. Cilt'teki her iki örnekte de Kesim II, Kesim I ile tamamen aynı hızda geliştiği için, Marx'ın şemaları bu tür bir açıklama sunmaz. (Elbette bu, somut gerçekliği yansıtmaz, bu daha ziyade Marx tarafından seçilen sayısal örneklerin bir özelliğidir.) Bu yüzden Lenin'in tezi, II. Cilt'teki şemalara referans yapılarak kanıtlanamaz ve tıpkı kendisinden önce gelen Tugan ve Bulgakov gibi, Lenin de *Kapital*'in II. Cilt'indeki yeniden üretim analizini III. Cilt'te açıklanan sermayenin organik bileşiminin artması yasasıyla bağlantılandırmak zorunda kalır. Lenin sürekli olarak şu olguya gönderme yapar: "Kapitalist üretimin genel yasasına göre değişmeyen sermaye değişen sermayeden daha hızlı artar...Sonuç olarak, üretim araçları üreten toplumsal üretim kesimi, tüketim araçlarını üreten kesimden daha hızlı artmak zorundadır. Dolayısıyla kapitalizm açısından, iç piyasanın büyümesi belli bir dereceye kadar tek başına tüketimin artışından 'bağımsızdır.'". Elbette, der Lenin, "üretimin (ve sonuçta da iç piyasanın) öncelikle üretim araçları lehine gelişmesi mantıksız görünür ve kuşkusuz bir çelişki oluşturur. Bu, 'kendinde-amaç olarak' gerçek 'üretim'dir, tüketimde karşılığı olan bir genişleme olmaksızın üretimin genişlemesidir. Ama bu çelişki doktrinden kaynaklanan bir çelişki değil, gerçek hayatın çelişkisidir." Çünkü bu, "kapitalizmin tarihsel misyonuyla ve özgül toplumsal yapısıyla uyumlu" bir özelliktir. "Kapitalizmin tarihsel misyonu, toplumun üretici güçlerinin gelişiminden ibarettir; kapitalizmin özgül yapısı ise, bu teknik başarılardan nüfus kitlesinin yararlanmasını kabul etmez."[83]

Burada alıntılanan pasajlar, Lenin'in gerçekleşme teorisine dair yorumunun özgün bir niteliği olarak görünmektedir. Onun bu konu hakkındaki görüşlerinin, hâlâ yarı-feodal olan ülkenin sanayileşmesinin, gerçekten de üretim araçları için sınırsız bir pazar sunduğu, kapitalizmin ilk aşamasındaki Rusya'nın özgül durumu bağlamında şekillendiği açıktır. Bu bakış açısından bakıldığında, Lenin'in görüşü, sanayi devrimi aşamasında olan ve normalde nüfus kitlesinin çok alt bir düzeyde geçinmesi pahasına gerçekleşen modern sanayinin taşımacılık sistemi ve mekanize tarım gibi temellerini daha oluşturmak zorunda kalan tüm ülke-

82 Lenin, "Bay Nezhdanov'a Cevap," *Toplu Eserler* Cilt 4, s. 162.
83 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 3, s. 56.

ler için kesinlikle doğrudur. Lenin bu sürecin zorunlu ve ilerici niteliğini vurguladığında, tarihsel gerçekliğe dair derin kavrayışını göstermiş ve kendisinin Narodnik muhaliflerine göre çok üstün olduğunu kanıtlamıştır. Ama Lenin belirli bir tarihsel duruma dayalı olan bu hipotezden kapitalizmin tüm aşamaları için sonuç çıkarmakta haklı mıdır? Endüstriyel temelini inşa ederken kapitalizmin çok sayıda fabrika ve makine, demiryolları, limanlar vb. yapması gerektiği ve on yıllara yayılan bu sürecin, üretim araçları için hızla büyüyen bir pazar sağladığı gayet açıktır. Oysa endüstrileşmenin temel aşaması er ya da geç tamamlanır ve yaratılmış olan endüstriyel araçlar, bireysel kullanıma yönelik malları üretmek zorunda kalır. O zaman da kitlelerin satın alma gücü sorunu ön plana çıkar ve "Bay Tugan-Baranovski'nin atlıkarıncası"na,[84] yani onun "makineler için makine üretilmesi" biçimindeki fantastik görüşüne inanmadıkça, bu sorundan kurtulmak mümkün değildir.

Lenin'in sermayenin organik bileşiminin artış yasasını Marx'ın yeniden üretim şemalarına yansıtma ve bu şemaları üretim-malı sanayilerinin daha hızlı büyümesini ima edecek şekilde yorumlama girişimi hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Kesim I ve II'nin birbirine paralel ve eşit gelişimini varsayan yeniden üretim şemalarının, böyle bir yoruma olanak tanımadığını daha önce görmüştük; şimdi de Lenin'in tezinin ancak sınırlı bir zaman dilimi, yani endüstrileşmenin ilk dönemi için geçerli olabileceğini ve bu yüzden hiçbir şekilde kapitalizmin evrensel gelişim yasası olarak kabul edilemeyeceğini görüyoruz.

Yine de, Lenin'in yeniden üretim şemalarına dair yorumuna karşı yükseltilebilecek tek itiraz bu değildir. Bize daha da tartışmalı görünen şey, Lenin'in II. Cilt'teki soyut analizi Marksist gerçekleşme teorisinin nihai ve kesin ifadesi olarak görmüş olması ve III. Cilt'te bulunduğu haliyle, bu analizde daha sonra yapılan genişletmelerin ve değişiklerin anlamını kabul etmek istememesidir. Bu durum, Lenin açısından, Marx'ın yazdıklarıyla ilgili olarak, aslında yanlış anlaşılmış belli bir "ortodoksluğa" atfedilebilecek olan önemli teorik zorluklar yaratmıştır.

Bu zorluklar, Tugan-Baranovski'ye karşı giriştiği polemikte açıkça görülür. Bir revizyonist ve Say'in takipçisi olarak Tugan, *Kapital*'in II. Cilt'indeki pek çok pasajın, Marx'ın şemalarına dair kendi harmonist yorumuyla çeliştiğini kabul edememiştir. Her şeyden önce, Marx'ın meşhur bölümde yer alan şu sözlerine saldırmıştır: "Doğrudan sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleşme koşulları özdeş değildir...Birincisi yalnız-

84 Tugan'ın sermaye birikimi fikrini Luxemburg böyle nitelendirmiştir.

ca toplumun üretici gücüyle, ikincisi ise çeşitli üretim dallarının orantısal ilişkisiyle *ve*[85] toplumun tüketim gücüyle sınırlıdır."[86]

Tugan-Baranovski bu pasajı, Marx'a göre "orantısallık...kendi başına ürünleri pazarlama olanağını garanti etmez. Dağıtım orantılı olsa bile, ürünler pazar bulamayabilir – Marx'ın yukarıda alıntılanan sözlerinin manası açıkça budur" şeklinde yorumlar. Marx'ın formülasyonu gerçekte başka bir yoruma olanak tanımadığı için bu yorum kabul edilmelidir.

Ama Lenin bunu reddeder ve şöyle bir yanıt verir: "Hayır; bu sözlerin anlamı bu değildir. Bu sözleri III. Cilt'te açıklanan gerçekleşme teorisine yönelik bir çeşit düzeltme olarak görmek için bir neden yoktur. Marx burada sadece, kapitalizmin *Kapital*'in başka yerlerinde gösterdiği çelişkisini, yani üretimin sınırsız artma eğilimiyle (nüfus kitlesinin proleter olmasının bir sonucu olarak) sınırlı tüketimin kaçınılmazlığı arasındaki çelişkiyi kanıtlamaktadır. Bay Tugan-Baranovski elbette bu çelişkinin kapitalizme özgü olduğu gerçeğine karşı çıkmayacaktır; ve Marx alıntılandığımız pasajda buna işaret ettiğine göre, onun sözlerinde başka bazı anlamlar aramaya hakkımız yoktur."[87]

O zaman soru şudur: Hangi başka anlam? Tugan-Baranovski'nin II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarına atfettiği anlamdan –yani toplumsal üretimin gerçekleşmesinin sadece farklı üretim dalları arasındaki orantısallığa bağlı olduğundan- başka bir anlam mı? Bu durumda Lenin'in polemiği, Marx'ın gerçekleşme teorisinin sadece bir "orantısallık teorisi" olduğunu söyleyen Tugan'ın harmonist yorumuna saldırmak yerine – yalnızca ona "daha da" değiştirilmiş bir biçim vermeye çalışarak– bu yorumu onaylar gibi göründüğü için, hedefini ıskalamaktadır. Lenin'e göre, " 'toplumun tüketim gücü' ve 'çeşitli üretim dallarının orantısal ilişkisi' birbirlerinden yalıtılmış, bağımsız ve bağlantısız koşullar değildir. Tersine, belli bir tüketim düzeyi, orantısallığı oluşturan öğelerden biridir."[88]

Lenin'in orantısallık kavramına dair yorumu ele alındığında, üretimle tüketim arasındaki dengede bir bozulmanın, er ya da geç çeşitli üretim dalları arasındaki orantısallığın bozulmasına yol açacak olmasının tartışılmaz olduğu görülür. Diğer taraftan, sonucuna kadar düşünülürse, orantısallık kavramının üretim ve tüketimin karşılıklı uygunluğunu içermesi gerektiği açıktır. Yine de bundan "orantısallık" ile "tü-

85 İtalikler yazara aittir.
86 *Kapital III*, s. 244 [217].
87 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 4, s. 58.
88 *a.g.e.*, s. 58.

ketim ve üretim eşitliği" kavramlarının birbirlerinden ayrılamayacağı ya da daima denk kabul edilmeleri gerektiği gibi bir sonuç hiçbir şekilde çıkmaz. Bu yüzden Marx, örneğin kısmi krizleri, üretim ve tüketim ilişkisine bakmaksızın, kesinlikle çeşitli üretim dalları arasındaki orantısızlıktan çıkartmıştır.[89] Lenin de Struve'ye karşı bir makalesinde şöyle yazmıştır: "Marx'ın teorisi savunmacı burjuva teorisini yeniden tesis etmemekle kalmaz, tersine onun savunucularına karşı en güçlü silahı sağlar. Bu teoriden, toplam toplumsal sermayenin ideal olarak düzgün ve orantılı yeniden üretimi ve dolaşımı söz konusu olsa bile, üretim artışı ve dar tüketim sınırları arasındaki çelişkinin kaçınılmaz olduğu sonucu çıkar."[90]

Fakat durum buysa, o zaman Tugan'ın III. Cilt'e ilişkin yorumu doğruydu; o zaman Marx'a göre, toplumsal ürünün gerçekleşmesinin yalnızca "çeşitli üretim dalları arasındaki orantısal ilişkiye" değil, aynı zamanda "toplumun tüketme kapasitesi"ne de bağlı olduğu kabul edilmelidir ve bu durumda Lenin'in "daha ileri bir anlamda orantısallık" kavramının teorik yararının ne olabileceğini anlamak zordur.

Lenin'in sıklıkla tekrarladığı, *Kapital*'den alıntılanan pasajlarda Marx'ın üretimle tüketim arasındaki çelişkiden "başka hiçbir şeyi" "belirtmediği" biçimindeki iddiası, daha da az ikna edicidir.[91] Bu çelişki Marx'ın teorisinde anahtar bir rol oynar ve II. Cilt'teki analizde hâlâ ele almamız gereken metodolojik gerekçeler yüzünden incelemenin dışında bırakılır.

Lenin'in üretim ve tüketim arasındaki ilişkinin orantısallık kavramı altında içerilmesi gerektiği varsayımının, onu Bulgakov ve Tugan'ın "orantısızlık krizi teorisi"ne rahatsız edici bir biçimde yaklaştırdığı açıktır. Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kitabında şu ifadeleri okuruz: "Krizlerin, gerçekleşmenin 'zorlukları'ndan kaynaklandığından bahsediliyorsa, bu 'zorluklar'ın yalnızca olanaklı değil, aynı zamanda zorunlu olduğunu da kabul etmek gerekir...Çeşitli endüstri dallarındaki

89 Krş. *Teoriler II*, s. 521 [499-500]: "Bu gözlemin tümünde, bazı tekil alanlarda çok fazla üretim yapılmış olabileceği ve bu yüzden de diğerlerinde çok az üretim yapılmış olabileceğinin reddedilmediğini söylemeye gerek yoktur; bu yüzden orantısız üretimden kısmi krizler doğabilir...ve bu orantısız üretimin genel biçimi, aşırı sabit sermaye üretimi veya diğer taraftan aşırı döner sermaye üretimi olabilir...Ama burada orantısız üretimden doğan, örneğin toplumsal emeğin tekil üretim alanları arasındaki dağılımının orantısızlığından kaynaklanan bir krizden bahsetmiyoruz...Ricardo vb. bu kriz biçimini kabul etmektedirler."

90 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 4, s. 87.

91 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 2, s. 168-69, Cilt 4, s. 58-59.

dağılımın orantısızlığından kaynaklanan bu tür zorluklar, yalnızca artı-değerin gerçekleşmesinde değil, değişen ve değişmeyen sermayenin gerçekleşmesinde, yalnızca tüketim mallarından oluşan ürünlerin değil, üretim araçlarından oluşan ürünlerin gerçekleştirilmesinde de sürekli olarak ortaya çıkar."[92]

Başka bir pasajda ise çok daha açık biçimde şöyle der: "Çeşitli endüstri dalları arasındaki orantının bozulmasının sonucu olarak, gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir ürünün düzensiz üretilmesi (yani kriz), kapitalist toplumda kaçınılmazdır." (Lenin "ama belli bir tüketim düzeyi, orantısallığın öğelerinden biridir" diye devam eder.)[93] Bu, üretim dallarının orantısallığını şimdi tüketim ilişkilerine de bağlayacak şekilde değiştirilmiş olsa bile, esas olarak orantısızlık krizi teorisine varır.

Lenin'in Marx'ın gerçekleşme teorisine dair yorumu, onun Rosa Luxemburg'un, daha sonra ele alacağımız *Sermaye Birikimi* (1912) adlı kitabını neden tamamen reddettiğini de açıklar. Bu yüzden Lenin Mart 1913'te Paris'te yayımlanan Rusça *Sotsialdemokrat* gazetesinin yayıncılarına şunları yazmıştır: "Rosa'nın yeni kitabını daha yeni okudum...korkunç bir karmaşa içersine girmiş. Marx'ı çarpıtmış. Pannekoek, Eckstein ve Otto Bauer'in, hep birlikte onun kitabını kınamalarından ve benim 1899'da Narodniklere karşı kullandığım argümanların aynısını kullanmış olmalarından çok memnunum. *Prosveshchenie*'nin 4. Sayısında Rosa hakkında yazmayı amaçlıyorum."[94]

Ne yazık ki Lenin planladığı makaleyi hiçbir zaman yazmamıştır. Yine de 1915'te Rusça *Granat* ansiklopedisinde yayımlanan ve Marx hakkında yazdığı ünlü makalesinde aşağıdaki bibliyografik notu buluruz: "Marx'ın sermaye birikimi teorisi R. Luxemburg'un yeni kitabında ele alınmıştır. Onun Marx'ın teorisi hakkında yaptığı yanlış yorumun bir analizi, Eckstein'in *Vorwärts*'daki tartışmalarında bulunabilir. Ayrıca O. Bauer'in *Neue Zeit*'teki ve Pannekoek'in *Bremer Bürgerzeitung*'taki makalelerine bakınız."[95]

Lenin'in mektubunun, büyük oranda, o döneminde Bolşeviklerle Luxemburg'un önderliğindeki "Polonya ve Litvanya Krallığı Sosyal Demokrasisi" (SDKPL) arasındaki fraksiyonel anlaşmazlıklarla açıklanabilecek olan anormal sert üslubu bir kenara bırakılırsa, Lenin'in yorum-

92 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 3, s. 47.
93 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 4, s. 161.
94 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 35, s. 94.
95 Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 21, s. 90.

larında dikkati çeken şey, Avusturyalı Marksistler Bauer ve Eckstein'ın Rosa Luxemburg'a yönelttikleri eleştiriye bütünüyle katılmasıdır. (Hollandalı solcu Pannekoek'in makalesi, hiçbir teorik ağırlık taşımamaktadır). Peki Marksizmin en radikal kanadının sözcüsüyle, Bauer ve Eckstein gibi "yeni-harmonistliğin" sosyal demokrat savunucuları arasındaki bu tuhaf teorik uzlaşmanın kaynağı nedir? Bu durumun kesinlikle açıklanması gerekir.

Bununla ilişkili olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından önceki yıllarda, Lenin'in politik olarak Luxemburg'un önderliğindeki Alman "Sol"undan ziyade Kautsky'nin "Merkez"ine yakınlık duyduğunu hatırlamalıyız.[96] Yine de bizi ilgilendiren şey, Lenin'in Luxemburg'un kitabına karşı tavrının politik değil, teorik arka planıdır. Bu arka plan 1913'te bizzat Lenin tarafından, yukarıda alıntılanan mektupta açıkça belirtilmiştir. Lenin, Rosa Luxemburg'u eleştiren Avusturyalı Marksistlerin görüşleri, tam da 1899'da kendisinin Narodniklere karşı ileri sürdüğü argümanlarla örtüştüğü için, onlarla bir dayanışma konumunu benimsemiştir; Luxemburg'un kitabını ise yalnızca Marx'ın yeniden üretim şemalarına yönelttiği hatalı eleştiri yüzünden değil, Luxemburg'un teorik görüşü kendi önermiş olduğu gerçekleşme teorisine bu kadar ters düştüğü için reddetmiştir. Lenin'in hâlâ 1890'larda Legal Marksistlerle beraber savunmuş olduğu gerçekleşme teorisine bağlı olduğu bellidir.[97]

Oysa meselenin metodolojik yanı belki de daha önemlidir. Genç Lenin gerçekleşme meselesi hakkındaki denemesini yazdığında ne Marx'ın

96 Lenin 27 Kasım 1914'te Şilyapnikov'a şöyle yazmıştır: "Rosa Luxemburg çok önceleri, Kautsky'nin 'bir teorisyen itaatkârlığı'na sahip olduğunu, daha basit bir dille söylersek bir köle, Parti çoğunluğunun, oportünizmin kölesi olduğunu yazarken haklıydı." (Lenin, *Toplu Eserler* Cilt 35, s. 169.)

97 Bu bağlamda Lenin'in, asla Bulgakov ya da Tugan'ın fikirlerinin asıl temeline saldırmadığını söylemeliyiz. Tersine bu fikirleri, onları eleştirenlere karşı savunmuş, hatta "*Kapital*'in II. Cilt'ini tanıma olanağı bulamayan" okurlarına "Marx'ın gerçekleşme teorisinin Bulgakov'un kitabındaki sunumunu incelemelerini" bile önermiştir. Kabul edilmelidir ki Lenin Tugan'ı zaman zaman eleştirmesine rağmen, bunu yalnızca Marx'tan "saptığı" için değil, aynı zamanda *Kapital*'in II. ve III. Cilt'leri arasında bir çelişki olduğunu iddia ettiği için yapmıştır. Fakat bu polemikten sonra bile, Struve'nin hepsinin de "üretim ile tüketimin uyumu"nu Marx'ın şemalarından türetmiş olduğu biçimindeki eleştirisine karşı, kendisiyle birlikte Tugan ve Bulgakov'u da savunmuştur. Bu konuda şöyle demiştir: "Bana göre Struve'nin yukarıda sözü edilen yazarlara karşı yürüttüğü polemik, temel bir görüş farklılığına değil, kendi savunduğu teorinin içeriğini yanlış kavramış olmasına dayanır...Ne Marx, ne de onun teorisini açıklayan ve Struve'nin polemiğe girdiği yazarlar, üretim ile tüketimin uyumunu bu analizden türetmişlerdir, tersine, kapitalizme özgü ve kapitalist gerçekleşme sürecinde zorunlu olarak ortaya çıkan çelişkileri kuvvetle vurgulamışlardır." (Lenin, *Toplu Eserler* Cilt 4, s. 74)

Teoriler'ini ne de *Grundrisse*'yi biliyordu: Marx'ın iktisat çalışmasının metodolojik bakımdan çok karmaşık yapısı hakkında ancak gerekenden daha az bir kavrayışa sahip olabilirdi. Marx'ın çalışmanın yapısı hakkındaki planına göre, ilk iki cildin yalnızca "*genel olarak sermaye*" analizi olarak düşünüldüğünü ve sonuçta Marx'ın bu ciltlerde elde ettiği sonuçların –olağanüstü önemli olsalar bile– hâlâ analizin bir sonraki aşaması, yani "*somut gerçekliği içinde sermaye*" analizi ile somutlaştırılması ve desteklenmesi gerektiğini artık biliyoruz. Lenin dahil ilk Marksistler, gayet anlaşılabilecek şekilde bunu gözden kaçırmışlardır. Lenin'in *Kapital*'in II. Cilt'inin III. Kısmındaki analizin teorik geçerliliğini ve uygunluğunu çok abartmış olması ve bu analizi Marx'ın gerçekleşme teorisi hakkında söylediği "son söz" olarak görme eğilimi taşıması çok da şaşırtıcı değildir. Bu durum aynı zamanda Lenin'in, III. Cilt'te yer alan ve bu analizle açıkça çelişen, Tugan ve Narodniklerin kendi iddialarını dayandırmaktan çok mutlu oldukları sayısız pasajı bu analizin sonuçlarıyla kelimesi kelimesine ve skolastik bir tarzda bağdaştırmaya dönük girişimlerini açıklar.[98] (Bundan o kadar mutlu olmuşlardır ki Tugan, II. Cilt'teki "doğru" Marx'ı III. Cilt'in "hatalı" Marx'ı ile kıyaslayarak, II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarını tavizsiz bir harmonist anlamda yorumlayabilmiş; Narodnikler ise Sismondi'nin eksik-tüketim krizi teorisini –şemalara rağmen– Marx'a dayandırabilmiştir.) Yine de, gerçekte III. Cilt'teki açıklama hiçbir şekilde II. Cilt'teki açıklamayla çelişmez (Lenin bu konuda kesinlikle haklıydı). Ama bu, analizin daha ileri bir aşamasını ifade eder; analizin bu ileri aşamasında, mesele artık "normal" seyrinde devam eden kapitalist ekonominin denge koşulları değil, bu dengenin zorunlu bozulma nedenleri, yani kapitalizme özgü krizler ve çöküş eğilimidir. Bundan çı-

98 Lenin'in Danielson'a karşı yürüttüğü polemikten yapılan bir alıntı ek bir kanıt sağlamıştır. Danielson, Marx'ın yazdığı ve Engels'in *Kapital*, Cilt II, Bölüm XVI'ya eklediği, "ileride genişletilecek olan bir not"u kendi iddiasının kanıtı olarak kullanmıştır. Lenin bu konu hakkında şöyle der: "Yukarıda alıntılanan sözlerden sonra, bu notun devamında şunlar ifade edilir: 'Ama bu, bir sonraki kısımla' yani üçüncü kısımla 'ilgilidir'. Peki bu üçüncü kısım hangisidir? Bu kısım, tam olarak Adam Smith'in toplam toplumsal ürünün iki kısmı hakkındaki teorisine yönelik eleştirisini...ve 'toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi ve dolaşımı' yani ürünün gerçekleşmesi analizini içeren kısımdır. Dolayısıyla yazarımız, Sismondi'nin görüşlerinin bir tekrarı olan fikirlerinin onaylanmasında, Sismondi'yi çürüten 'kısımla,' kapitalistlerin artı-değeri gerçekleştirebileceğini ve bir gerçekleştirme analizine dış ticareti sokmanın saçma olduğunu gösteren 'kısımla' ilgili bir notu alıntı yapmaktadır." (Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 2, s. 169)

Aslında, Lenin Marx'ın referansının "bir sonraki kısım" olarak Cilt II, Kesim III'e değil, orijinal çerçevede öngörüldüğü gibi *Kapital*'in sonraki III. Cilt'ine karşılık gelen, "Rekabet Hakkındaki Kesim"e işaret ettiğini bilseydi, tüm bu iddia savunulamaz hale gelirdi.

kan sonuç, II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının ve analizinin, hiçbir şekilde kendi başlarına gerçekleşme sorununa "tam bir açıklama" sunamayacağı, bunun ancak Marx'ın kriz ve çöküş teorisiyle bağlantılı olarak yapılabileceğidir. Bize göre, Lenin'in gerçekleşme teorisindeki en büyük noksanlık, onun bu temel gerçeği gözden kaçırmış olmasıdır.[99]

IV. HILFERDING'İN MARX'IN YENİDEN ÜRETİM ŞEMALARINA DAİR YORUMU

Marx'ın toplumsal yeniden üretim süreci analizinin, 1890'ların Rus Marksistlerine esas olarak, Narodnik "kuşkucular" karşısında Rusya'da kapitalist gelişmenin olanağını ve kaçınılmazlığını göstermekte yardımcı olduğunu görmüştük. Oysa bu analizin, sosyal demokrasinin resmi kuramcıları tarafından kapitalizmin sınırsızca genişletilebileceği ve kendi iç yasalarının koşulladığı herhangi bir tür çöküşle tehdit edilmediği anlamında yorumlandığı Almanya ve Avusturya'da durum farklıydı.

Aslında Avusturyalı Marksist ekolün en meşhur iktisatçısı olan Hilferding, II. Cilt'teki şemalarda, pratikte mümkün olan her şeyi görmek istemiştir! Bu şemalarda, yalnızca toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi normal şekilde gerçekleşecekse, Kesim I ve II, üretim malları ve tüketim malları endüstrileri arasında belli orantıların devam ettirilmesi gerektiğini değil (ki şemalar bunu açıkça gösterir), daha ziyade ve aynı zamanda "hem basit hem de genişletilmiş ölçekteki kapitalist üretim ve yeniden üretimin *ancak* bu orantılar korunursa bozulmadan sürebileceğini"[100] görmüştür. (Sanki yeniden üretimin bozulmamasının tek koşulu orantılılıkmış gibi!) Ama dahası da var. Hilferding şöyle devam eder: "Dolayısıyla bundan, kapitalizme içkin olan krizin kökeninin, kitlelerin eksik tüketiminde olması gerektiği sonucu hiçbir şekilde çıkmaz. Kendi içinde şemalardan genel bir aşırı meta-üretiminin mümkün olduğu sonucu da çıkmaz, daha ziyade üretimde aslında eldeki üretici güçler sayesinde gerçekleşebilecek herhangi bir genişlemenin mümkün olduğu gösterilir."[101]

Elbette Hilferding son dediğinde haklıdır; "kendi içinde" şemalar

99 Yazar, bu bölüm tamamlanmadan önce, burada Lenin'in gerçekleşme teorisine getirilen eleştirinin, daha önce *Rebels and Renegades* [Asiler ve Dönekler] (1946) başlıklı ilginç denemesinde Amerikalı sosyalist Paul Mattick tarafından belli bir ölçüde dile getirilmiş olduğunu bilmiyordu.

100 Rudolf Hilferding, *Finans Kapital*, 1927, s. 318.

101 *a.g.e.*

dan aşırı-üretim olanağı çıkmaz, çünkü bu şemalar aslında yalnızca normal, bozulmamış yeniden üretim süreci koşullarını araştırmaktadır. Ama bu şemalardan aşırı-üretimin olanaksızlığı da çıkmadığına göre, bunlara hangi amaçla gönderme yapıldığını, yani gerçek kapitalist dünya düşünüldüğünde bu şemalardan yola çıkarak hangi sonuçların elde edilebileceğini anlamak zordur.

Doğal olarak, ampirik aşırı-üretim ve kitlelerin eksik tüketimi olguları ya da bu olguların gerçek krizlerdeki uğraklar olarak oynadıkları rolü reddetmek, Hilferding'in aklına gelmez. Şemaları "kendi içinde" gözlemleyerek amaçladığı şey, farklı bir şeydir: Son tahlilde toplumsal yeniden üretim sürecinde, yalnızca tekil üretim dalları arasındaki orantısal ilişki belirleyicidir. Herhangi bir çöküş teorisini reddedişi gibi, onun orantısızlık krizi teorisi de bu amaçla son derece tutarlıdır.

Ama Hilferding'in bunu nasıl kanıtladığına daha yakından bakarsak, kitabının krizlerle ilgili bölümünün başlangıcında şu ifadelere yer verdiğini görürüz: " 'Metaların aşırı-üretimi' ifadesi, genel olarak 'eksik-tüketim' ifadesi kadar az şey söyler. Ancak tam olarak fizyolojik bir anlamda bir eksik-tüketimden bahsedilebilir; bunun tersine, eksik-tüketim ifadesi, yalnızca toplumun ürettiğinden daha az tükettiği anlamına gelebileceği ekonomide hiçbir anlam taşımaz.[102] Oysa üretim doğru orantılarda gerçekleştirildiğinde, bunun nasıl mümkün olabileceğini anlamak kolay değildir. Toplam ürün, değişmeyen sermayenin, değişen sermayenin ve artı-değerin toplamına (s + d + a) eşit olduğu için, hem d ve a tüketilmek zorundadır hem de kullanılan değişmeyen sermaye öğeleri yerine konulmalıdır. Bundan çıkan sonuç, üretimin belirsiz şekilde arttırılabileceği ve bunun asla aşırı meta üretimine, yani tüketilebilecek olandan daha fazla meta -ki bu bağlamda ve bu bakış açısından daha fazla kullanım-değeri- daha fazla mal üretildiği bir duruma yol açmayacağıdır."[103]

Bu gerçekten de tuhaf bir argümandır! Marx'ın krizler hakkında yazdığı hemen her şey, "temel kriz olgusu"nu ifade eden şeyin tam da bu dönemsel olarak yeniden ortaya çıkan aşırı-üretim olduğunu[104] ve bu aşırı-üretimin "nihai nedeninin kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketi-

102 "Aşırı-üretim" ve "eksik-tüketim" kavramlarının mantıksızlığı, Engels'in kapitalizmi "gerçek üreticilerin büyük bir kesimini bu gelişme ve geçim araçlarından yapay olarak uzak tuttuğu için, kapitalist toplumun tüketebileceğinden çok daha büyük miktarlarda geçim aracı ve gelişme aracı üreten" bir ekonomik sistem olarak nitelendirmesine mani olmamıştır. (Lavrov'a Mektup, 12 Kasım 1875, *Seçme Yazışmalar*, s. 285 [Cilt 2, 95])

103 Hilferding, *a.g.e.* s. 300.

104 *Teoriler II*, s. 528 [506].

mi" olduğunu kanıtlamak[105] amacını taşır. Oysa bunun olguların kaba dünyasında geçerli olsa bile, şemaların "kendi için" dünyasında geçerli olmadığını ve sonuçta "aşırı-üretim" ve "eksik-tüketim" ifadelerinin politik ekonomide bir anlam taşımadığını artık keşfetmiş bulunuyoruz... peki ama neden?

Sadece Hilferding'in "bu bağlamda" gerçek dünyanın yerine koyduğu hayali toplum, asla çok fazla kullanım-değeri, mal üretemeyeceği ve ayrıca herhangi bir tüketim malı eksikliğini üretimin daha orantılı bir şekilde bölünmesiyle ortadan kaldırma gücüne sahip olduğu için! Elbette, "eksik-tüketim" kavramı, böyle bir toplum için ancak "fizyolojik bir anlama" sahip olabilir. Oysa biz burada fizyolojiyi değil, ekonomiyi, ama genel olarak ekonomiyi değil, kapitalist ekonomiyi tartışmaktayız. Yani "böyle" bir toplumu değil, "üretici kitlesinin neredeyse geçim araçlarıyla sınırlandırıldığı...sonuçta bu büyük üretici kitlesinin çoğunluğunun, zenginlik zorunlu geçim araçları sınırının ötesine geçtiği ölçüde, zenginliğin tüketiminden neredeyse dışlandığı"[106] (ki bu, onların "eksik tüketmek" zorunda kalmalarından başka bir anlama gelmez); diğer yandan (daha önceki çağların egemen sınıflarından ayrı olarak) egemen sınıfın da aynı şekilde kendi tüketimini değerlenme güdüsüne tabi kılmak, yani bir "aşırı-üretim üreticisi" rolünü yerine getirmek zorunda olduğu sınıflı bir toplumu tartışıyoruz.[107] Bu yüzden sınıflı toplumda – üretim dalların arasındaki orantı mükemmel olsa bile– periyodik olarak aşırı-üretim krizleri meydana gelmek zorundadır ve bu krizleri "orantısızlık krizleri" diye yeniden isimlendirerek ya da aşırı meta üretimini aşırı "mal" üretimiyle eşitleyerek teorik olarak ne elde edebileceğimizi anlamak imkânsızdır.

Hilferding'in, bizce, sadece Ricardocu ekolün[108] aşırı-üretim krizleri

105 *Kapital III*, s. 484[429].

106 *Teoriler II*, s. 528 [506].

107 *Teoriler I*, s. 283 [267].

108 Marx, Ricardo'nun kriz teorisine yönelik eleştirisinde şöyle der: "Aşırı-üretim sözcüğünün kendisi yanlışa götürür. Toplumun geniş bir kısmının en acil gereksinimleri karşılanmadığı ya da yalnızca en doğrudan gereksinimleri karşılandığı sürece, elbette ürünlerin miktarının bunlara duyulan gereksinime göre fazla olması anlamında, ürünlerin aşırı üretiminden kesinlikle söz edilemez. Tersine, kapitalist üretim temelinde bu anlamda sürekli bir eksik üretim olduğu söylenmelidir...Fakat ürünlerin aşırı-üretimi ve metaların aşırı-üretimi, tamamıyla farklı iki şeydir. Eğer Ricardo meta biçiminin fark etmediğini düşünüyorsa...bu aslında onun, burjuva üretim biçiminin mutlak üretim biçimi olduğu, dolayısıyla belli bir özgün niteliği olmayan...bir üretim biçimi olduğu yönündeki varsayımı ile aynı çizgidedir." (*Teoriler II*, s. 527 [506]) Üstelik, "Ricardo ve diğerlerinin, aşırı-üretime vs. yönelttikleri tüm itirazlar, onların burjuva üretimi ya alım ve satım arasında ayrımın olmadığı bir üretim biçimi...ya da toplumun sanki bir plana göre

teorisine dair sunduğu eleştirinin bir başka versiyonunu temsil eden kriz teorisini bir yana bırakalım. Bizim ilgilendiğimiz şey, Hilferding'in, "şemaların gösterdiği gibi," "kapitalist üretim sınırsız şekilde arttırılabilir" tezidir. Peki Hilferding bu tezi nasıl kanıtlamaktadır? Bizlere, Marx'ın yalnızca "kullanılan değişmeyen sermaye öğelerinin birbirlerinin yerine geçtiği" değil, aynı zamanda "hem d hem de a'nın tüketildiği," yani artı-değerin gerçekleşmesi sorunundan bahsetmenin imkânsız olduğu basit yeniden-üretim şemasını sunarak!

Belki de Hilferding bir yazım hatası yapmıştır; belki de gerçekten genişletilmiş yeniden üretim şemasını kastetmiş ve sadece a'nın hem bireysel hem de endüstriyel olarak tüketildiğini söylemeyi unutmuştur. Marx'ın şemalarında artı-değer kesinlikle bu şekilde tüketilmiştir. Ama sözü edilen şemanın sınırsız şekilde devam ettirilebilecek olması, gerçek kapitalist üretimin de "sınırsızca genişletilebileceği" anlamına gelmez. Hilferding II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarının teknik ilerlemeyi, yani sermayenin organik bileşimindeki artışı, artı-değer oranındaki artışı vb. kasıtlı olarak görmezden geldiği ve bunlardan herhangi birisinin devreye girmesi durumunda hepsinin birden tamamen altüst olacağı gerçeğini görmezden gelmektedir! Bu, özellikle Hilferding gibi, bu şemalar temelinde kapitalizmin ekonomik çöküşü fikrinin "hiçbir şekilde rasyonel bir fikir olmadığı"[109] ispatlanmaya çalışıldığında, soyut şemaların gerçek kapitalist gerçeklikle karıştırılmasının zorunlu olarak neden olduğu saçmalıklar için ikna edici bir delildir. Marx'ın yeniden üretim şemaları yalnızca bir analiz aletidir, bu nedenle de böyle bir amacın kanıtlanması için kullanılamaz. Hilferding'in orantısızlık krizi teorisine bir alternatif olarak, Marx'ın krizler hakkında, üretim

---

üretim araçlarını ve üretici güçlerini çeşitli toplumsal gereksinimlerin karşılanması için gereken derecede ve ölçüde dağıttığını ima eden bir toplumsal üretim olarak görmelerine dayanır...Bir alandaki aşırı-üretimin bir başka alandaki eksik-tüketimle açıklanması, bu yüzden sadece, eğer üretim orantılı olsaydı aşırı üretim olmazdı anlamına gelir. Arz ve talep birbirlerine denk olsaydı ya da tüm alanlar kapitalist üretim ve bunun genişlemesi için eşit olanaklar sağlasaydı...yani birbirleriyle ticaret yapan tüm ülkeler aynı üretim (aslında farklı ve tamamlayıcı üretim) kapasitesine sahip olsalardı, yine aynı şey söylenebilir, aşırı üretim olmazdı denebilirdi. Demek ki aşırı-üretim, dini bütünlerin tüm duaları kabul edilmediği için ortaya çıkar." (*a.g.e.*, s. 528-29, 532 [506, 510])

Hilferding'in teorisinin, temelleri bakımından, Ricardo'nun teorisiyle ne kadar örtüştüğü açıktır.

109 Burada Hilferding'in çalışmasının son bölümüne, finans sermayenin emperyalist politikasının yaklaşan çöküşünün "ekonomik bir çöküş değil, politik ve toplumsal bir çöküş meselesi olacağını ve bunun hiçbir şekilde rasyonel bir fikir olmadığını" dile getirdiği bölüme gönderme yapmaktayız. (*a.g.e.*, s. 47)

ve tüketim karşıtlığını ele alan kendi yorumlarının birkaçını burada alıntılamak istiyoruz.

Marx *Teoriler*'in II. Cilt'inin kriz üzerine bölümünde Ricardo'ya karşı şöyle yazar: "[Ricardo] metanın paraya dönüştürülmesi gerektiğini gözden kaçırmaktadır. İşçilerin talebi yeterli olmaz, çünkü kâr, tam da işçilerin talebinin ürünlerinin değerinden daha az olmasından kaynaklanır ve kâr ne kadar büyük olursa bu talep de o kadar küçük olur." Uzun vadede "kapitalistlerin kendi aralarındaki talepleri de aynı şekilde yetmez...Aşırı-üretim, kesinlikle halk kitlesinin asla ortalama gerekli geçim araçları miktarından fazlasını tüketememesi, dolayısıyla tüketimlerinin emeğin üretkenliğine karşılık gelecek şekilde büyümemesinden doğar."[110] Bunun nedeni, ücretli emekçiyle kapitalist arasındaki ilişkinin şöyle bir anlama gelmesidir:

1. üreticilerin çoğunluğu (işçiler), ürettikleri ürünlerin çok büyük bir kısmının, yani üretim araçlarının ve hammaddelerin tüketicisi (alıcısı) değildir;

2. üreticilerin çoğunluğu, işçiler, ürünlerinin eşdeğerini, ancak bu eşdeğerden fazlasını ürettikleri sürece, yani artı-değer ya da artı-ürün ürettikleri sürece tüketebilirler. Kendi ihtiyaçlarının sınırları içersinde tüketici ya da alıcı olabilmek için, daima *aşırı üretici* olmalı, kendi ihtiyaçlarının üstünde ve ötesinde üretmelidirler."[111]

Teoriler'deki bir başka pasajda ise şu ifadeler yer alır: "Bütün birikim süreci, kendisini ilk olarak, bir taraftan doğal nüfus artışına karşılık gelen, diğer taraftan ise *krizler* sırasında ortaya çıkan olgunun içkin temelini oluşturan *genişleyen ölçekte üretime* dönüştürür. Üretimin genişlemesinin ölçütü *sermayenin* kendisidir, var olan üretim koşullarının düzeyidir ve kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmek ve sermayelerini genişletmek yönündeki sınırsız arzularıdır, yoksa nüfusun çoğunluğu, emekçi insanlar, kendi tüketimlerini ancak çok dar sınırlar içersinde artırabilirken, emek talebi, *mutlak olarak* büyüse bile, kapitalizmin gelişmesi ölçüsünde göreli olarak azaldığı için, daha baştan kısıtlanmış olan tüketim değildir."[112]

Son olarak, *Teoriler*'in aynı bölümünde şöyle denir: "*Aşırı-üretim* özellikle sermaye üretiminin genel yasasıyla koşullanmıştır: Bu, üretici güçlerin koyduğu sınıra kadar üretmek, yani piyasanın gerçek sınırları

110 *Teoriler II*, s. 468 [451].
111 *a.g.e.*, s. 520 [499].
112 *a.g.e.* 495 [473]

nı ya da gereksinimlerin ödeme gücüyle desteklenip desteklenmediğini düşünmeden, belli miktarda sermayeyle azami miktarda emeği sömürmektir ve bu, yeniden üretimin ve birikimin sürekli genişletilmesiyle, böylece gelirin durmadan yeniden sermayeye dönüştürülmesiyle sürüp giderken, öte yandan üretici kitlesi ortalama gereksinim düzeyine bağlı kalır ve kapitalist üretimin doğası gereği bağlı kalmaları gerekir."[113]

Marx, *Kapital*'in el yazmalarından birisinde aynı anlamda şuna işaret eder: "Kapitalist üretim biçimindeki çelişki: meta alıcıları olarak işçiler, piyasa için önemlidir. Ama kapitalist toplum, kendi metalarının –emek gücünün– satıcıları olarak onları asgari fiyatta tutmak eğilimindedir. Bir başka çelişki daha: kapitalist üretimin tüm gücünü harcadığı dönemler düzenli olarak aşırı üretim dönemlerine dönüşür, çünkü üretim potansiyelleri, hiçbir zaman yalnızca daha fazla değerin üretilmekle kalmayıp aynı zamanda gerçekleştirilebileceği ölçüde kullanılamaz; oysa metaların satışı, meta sermayenin ve böylece artı-değerin gerçekleşmesi, genel olarak toplumun tüketim gereksinimleriyle değil, büyük çoğunluğu her zaman yoksul olan ve hep yoksul kalması gereken bir toplumun tüketim gereksinimleriyle sınırlıdır."[114]

Ama tartıştığımız çelişkiye en doğru şekilde III. Cilt'ten alıntıladığımız şu pasajda işaret edilmiştir: "Doğrudan sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleşme koşulları özdeş değildir. Bunlar yalnızca yer ve zaman olarak değil, mantıksal olarak da farklıdır. Birincisi yalnızca toplumun üretici gücüyle, ikincisi ise çeşitli üretim dallarının orantısal ilişkisiyle ve toplumun tüketim gücüyle sınırlıdır. Ama bu ikincisi, ne mutlak üretim gücüyle ne de mutlak tüketim gücüyle değil, toplumun büyük bir kesiminin tüketimini, az çok dar sınırlar içerisinde değişen bir asgariye indirgeyen antagonist bölüşüm koşullarına dayalıdır. Bu ayrıca birikim eğilimiyle, sermayeyi genişletme ve giderek artan ölçekte artı-değer üretme güdüsüyle daha da sınırlandırılmıştır." Sonuç olarak, "üretici güç ne kadar gelişirse, kendisini tüketim koşullarının dayandığı dar temelle o kadar çelişki içinde bulur."[115]

Bir başka pasajda ise şöyle denmektedir: "Sermayenin amacı belli gereksinmeleri karşılamak değil, kâr üretmek olduğu ve bu amacı, üretim miktarını üretim ölçeğine uyduran yöntemlerle gerçekleştirdiği ve tersini yapmadığı için, kapitalizmde sınırlı tüketim boyutları ile bu içkin en-

113 *a.g.e.*, s. 534-35 [512].
114 *Kapital II*, s. 320 [284].
115 *Kapital III*, s. 244-45 [217].

geli durmadan aşmak eğilimi taşıyan üretim arasında sürekli bir gedik oluşmak zorundadır."[116] Bunun nedeni, "bu durumda üretime yatırılan sermayenin yerine konulması, büyük ölçüde üretici olmayan sınıfların tüketim gücüne bağlıyken, işçilerin tüketim gücünün kısmen ücret yasalarıyla, kısmen de bunların ancak kapitalist sınıf tarafından kârlı şekilde çalıştırılabildiği sürece kullanılmasıyla sınırlı" olmasıdır. "Bütün gerçek krizlerin nihai nedeni, kapitalist üretimin, üretici güçleri, sanki bunların sınırını ancak toplumun mutlak tüketim kapasitesi oluşturuyormuş gibi, sürekli geliştirme güdüsünün karşısında, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir!"[117]

Yukarıdaki pasajlar (ki bunlara daha pek çoğu eklenebilir)[118] en azından Marx'ın, geleneksel "eksik-tüketim teorisi"nin bir muhalifi olduğu halde, aşırı-üretim krizlerinin nedeni olarak üretimle tüketim arasındaki çelişkiye atfettiği büyük rolü gösterir. *Kapital*'den alınan aşağıdaki pasaj, onun diğer taraftan orantısızlık krizi teorisini de nasıl reddettiğini ortaya koyar: "Genel aşırı-üretimin değil, çeşitli üretim dalları arasında bir orantısızlık olduğunu söylemek...kapitalist üretimde tekil üretim dalları arasındaki orantısallığın, daimi bir süreç olarak, orantısızlıktan kaynaklandığını söylemekten başka bir şey değildir. Dahası bu, kapitalist üretimin gelişmediği ülkelerin kapitalist üretime sahip ülkelere uyacak bir oranda tüketim ve üretim yapmaları gerektiğini talep etmek anlamına gelir. Aşırı-üretimin sadece göreli olduğu söylenirse, bu tamamen doğrudur; ama tüm kapitalist üretim, engelleri mutlak olmayan yalnızca göreli bir üretim biçimidir. Bunlar ancak bu biçim için, yani onun temel-

116 *a.g.e.*, s. 256 [227].

117 *a.g.e.*, s. 484 [429].

118 Krş. örneğin *Teoriler III*, s. 120: "Kapitalist üretimde 'kârlılığın' tek başına 'üretkenlik' oluşu, tam da onun kendi sınırlarının yanı sıra, kendisi ile mutlak üretim arasındaki farkı oluşturmasına rağmen, Ricardo burada 'üretkenlik' ile 'kârlılık'ı eşitlemektedir. 'Kârlı' şekilde üretmek için, üretimin, üretici kitlesinin ürünün bir parçası için talepten dışlanacağı şekilde sürdürülmesi gerekir. Sermayenin kârını oluşturan şey tam da üretiminin tüketiminden fazlalığı olduğu için, üretim, tüketimi üretimiyle ilişkisi olmayan bir sınıfa karşıtlık içersinde yürütülmelidir." Bir başka yerde ise şöyle der: "Burjuva üretim, bir yandan sanki üretim sınırlandırılmış bir toplumsal temel üzerinde gerçekleşmiyormuş gibi, üretici güçleri kendi içkin yasalarıyla geliştirmek zorunda kalırken, diğer yandan bu güçleri ancak bu dar sınırlar içerisinde geliştirebilmesi, krizlerin ve de burjuva üretimin içinde yürütüldüğü, üstünkörü bakıldığında bile, onun geçici bir tarihsel biçim olduğunu ortaya koyan apaçık çelişkilerin en derin ve en gizli nedenidir. Sismondi bunu gayet kaba ama yine de doğru bir şekilde, örneğin üretim için üretim ile mutlak bir üretkenlik gelişimini imkânsız kılan bölüşüm arasındaki bir çelişki olarak kavramıştır." (*Teoriler III*, s. 84)

leri üzerinde mutlaktır. Böyle olmasaydı, halk kitlesinin mahrum olduğu aynı metalar için nasıl talep eksikliği olabilirdi ve yurt içindeki emekçilere ortalama yaşam gereksinimlerinin miktarını ödemek için, bu talebin yurt dışında, dış piyasalarda aranması nasıl mümkün olabilirdi? Bu ancak bu özgül kapitalist ilişkide artı-ürün, ona sahip olan kişinin onu, önce kendisi için yeniden sermayeye dönüştürmedikçe, tüketime sunamadığı bir biçime büründüğü için mümkündür...Kısacası, apaçık aşırı-üretim olgusuna yöneltilen bütün bu itirazlar (bu olgu bu itirazlara aldırış bile etmez), *kapitalist* üretimin engellerinin *genelde üretimin* engelleri olmadığı, bu nedenle de bu özgül, kapitalist üretim biçiminin engelleri olmadığını iddia etmeye varır. Oysa kapitalist üretim biçiminin çelişkisi, sermayenin içersinde hareket ettiği ve tek başına hareket edebildiği, özgül üretim koşulları ile sürekli çatışma içerisine giren, üretici güçleri mutlak olarak geliştirme yönünde bir eğilim taşımasında yatar."[119]

Öyleyse orantısızlık teorisi denilen şey hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir.

V. ROSA LUXEMBURG'UN MARX'IN BİRİKİM TEORİSİNE YÖNELİK ELEŞTİRİSİ

1. Tarihsel ve metodolojik arka plan

Hilferding üzerine yürüttüğümüz tartışma, Almanya'nın resmi Marksist teorisinin II. Cilt'teki yeniden üretim şemalarından nasıl yararlandığını göstermiştir. Bu teori hem radikal hem de "ortodoks" görünmesine rağmen, aslında sadece çöküş teorisinin reddedilmesine ve krizlerin yalnızca orantısızlık krizleri olduğu şeklindeki Vülger-Ekonomik bir açıklamaya yol açmıştır. Yani tamamen Tugan ve Rus Legal Marksistlerinin tarzında bir açıklamaya! Rosa Luxemburg'un, asıl teması, ikincil ve yardımcı materyal dikkate alınmazsa, çöküş fikrini ve dolayısıyla Marksizmin devrimci özünü vurgulayan *Sermaye Birikimi* adlı kitabı ancak bu arka planla birlikte, yani Marx'ın teorisinin yeni-harmonist yorumuna bir tepki olarak anlaşılabilir.

Peki ama bu görev neden Lenin'den çok Rosa Luxemburg'a düşmüştür? Bunun açıklaması, Rus ve Alman Marksizminin farklı tarihsel koşullarında bulunabilir. Kuramsal ilgileri Narodnik ideolojiye karşı yürüttükleri mücadeleyle sınırlandırılmış ve henüz emekleme dönemindeki Rus kapitalizminin yaşayabilirliğini kanıtlamak zorunda olan 1890'la-

119 *Kapital III*, s. 257 [227-28].

rın Rus Marksistlerinin tersine, Rosa Luxemburg, kapitalizmin gücünün zirvesine erişmekle kalmayıp, gelecekteki gerileyişinin açık işaretlerini de taşıdığı bir ülkede yaşıyordu ve politik olarak etkindi; üstelik onun karşıtları, ütopik bir köylü sosyalizminin müritleri değil, "Marksist" ilkelerine rağmen, kendisine hâkim toplumsal düzen içersinde sağlam bir yer edinmiş ve tüm toplumsal ve siyasal ilerleme taleplerini bunun sınırları içinde gerçekleştirmeyi uman, kitleler içersinde iyice kök salmış güçlü bir işçi bürokrasisiydi. Dolayısıyla yüzyılın başında Rusya'da kapitalist gelişimin kaçınılmazlığının ve tarihsel ilericiliğinin vurgulanması hâlâ gerekli olduğu halde, Almanya'daki Marksist solun görevi ise tam tersine, kapitalist toplumsal düzenin kaçınılmaz ekonomik ve politik çöküşü fikrine öncelik verilmesiydi. Rosa Luxemburg'un kitabı, tam da bu ikinci teorik görevi yerine getirmeyi amaçlamaktaydı.

Ama bu söylediklerimiz hiçbir şekilde, bizim Rosa Luxemburg'un, sermaye birikiminin ancak "üçüncü kişi"ye, yani kapitalist olmayan çevreye başvurarak açıklanabileceğini[120] iddia eden özgün birikim teorisini kabul ettiğimiz ya da Marx'ın yeniden üretim şemalarına yönelttiği eleştiriyi doğru bulduğumuz anlamına gelmez. Tersine, Luxemburg'un çöküş kavramını, ancak Marx'ın yeniden üretim teorisinin temel olarak yanlış bir eleştirisi gibi aşırı bir biçim içinde savunabilmiş olması üzücüdür. Yine de uzun süredir yanlış olarak kabul edilen ve asıl kusuru Luxemburg'un, genişleyen yeniden üretim analizinde, fark etmeden sürekli olarak basit yeniden üretimin önvarsayımlarına geri düşmesinden ibaret olan bu eleştiriyi yeniden incelemek bilgiçlik yapmak olur. Daha önemli ve eğitici olan şey, Luxemburg'u bunu yapmaya yönlendiren nedenleri incelemektir. Henry Grossmann şunları yazdığında doğru bir fikir keşfetmiş gibi görünür: "Rosa Luxemburg'un sahip olduğu büyük tarihsel saygınlık, Yeni-Harmonistlerin çarpıtma girişimlerine karşı bilinçli bir muhalefet yürüterek ve onları protesto ederek, *Kapital*'in temel fikrine sadık kalması ve bunu kapitalist üretim biçiminin sonraki gelişiminin önündeki mutlak ekonomik sınırı göstererek desteklemeye çalışmasından gelir. Fakat "Marx'ın yeniden üretim şemasını Marx'ın tüm sistemi, özellikle de onun birikim teorisinin bağlamında incelemek"

120 Elbette Marx, soyut birikim süreci analizinde "üçüncü kişi"nin rolünü ve genel olarak sermayenin dışındaki faktörleri göz ardı etmek zorundaydı. Luxemburg'un eleştirisinin burada yanlış olmasının nedeni budur. Yine de bu, Luxemburg'a karşı çıkanların çoğunun gayet yanlış şekilde varsaydığı gibi, analizin daha ileri aşamalarında "üçüncü kişi"nin dışarıda bırakılmak zorunda olduğu anlamına gelmez. Tersine, gerçek sermaye birikimi süreci, bu faktörler hesaba katılmadan yeterince anlaşılamaz.

yerine, "karşı çıktığı kimselerin etkisine istemeden yenik düşmüş, yani Marx'ın şemasının aslında 'Tugan-Baranovski'nin teorisindeki gibi bir döngü içinde *ad infinitum*' sınırsız bir birikime olanak tanıdığına inanmıştır." "Marx'ın yeniden üretim şemalarının gerçekten de *ad infinitum* sınırsız bir birikim olanağına kaynaklık ettiğini ve Tugan, Hilferding ve daha sonra da Otto Bauer'in bu fikri bu şemalardan *doğru biçimde* çıkarmış olduğunu" düşündüğü için, "*Kapital*'in I. Cilt'inden kaynaklanan çöküş teorisini koruyabilmek adına bu şemaları terk etmiştir."[121]

Bizce Grossmann burada Rosa Luxemburg'un hatalarını açıklamanın çok ötesine gitmektedir. Yine de, buna ek olarak, Luxemburg'un yeniden üretim şemaları hakkındaki yanlış yorumu, Marx'ın çalışmasının metodolojisini anlamadaki yetersizliğinden kaynaklanıyor görünmektedir. Elbette Lukacs'ın belirttiği gibi Luxemburg'un "hakiki bir diyalektikçi"[122] olduğu doğrudur ve onun çalışmasını incelemenin verdiği büyük kuramsal tatmini açıklayan şey budur. Buna rağmen Luxemburg, Marx'ın düşüncesindeki "Hegelci mirası"[123] açıkça önemsememişti, bu nedenle de Marx'ın çalışmasının gerçek yapısının tam bilincinde değildi. Tekil sermayeyle toplam toplumsal sermaye arasındaki farkı, "genel olarak sermaye" ve "gerçeklikteki sermaye" arasındaki çok daha önemli bir farkla karıştırmasını başka bir yerde zaten ele almıştık,[124] bu yüzden burada yeniden bu konuya dönmemize gerek yok. Ayrıca Luxemburg'un toplam toplumsal sermayeyi, somut, tarihsel olarak var olan sermayeyle yanlış biçimde birleştirdiğini de biliyoruz. Ona göre Marx'ın "saf kapitalist toplum" kavramı, ancak tekil sermayenin üretim ve dolaşım sürecinin incelenmesinde yararlı olabilir; bir bütün olarak kapitalist topluma, özellikle de toplam toplumsal sermaye birikimi meselesine bakıldığında, bu kavram tüm anlamını yitirir.

---

121 Henryk Grossmann, *a.g.e.*, s. 20, 280-82.

122 Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, s. 182 [289]. (Krş. L. Basso'nun *International Socialist Journal*, Kasım 1966'da yayınlanan ilginç yazısı: "Rosa Luxemburg: Diyalektik Yöntem")

123 Luxemburg'un, arkadaşı Diefenbach'a 8 Mart 1917'de yazdığı şu satırlar, pekâlâ kendisini eleştirenlerin sahte ortodoksluğu karşısında girdiği geçici bir ruh halinin ve kapıldığı kızgınlık duygusunun bir sonucu olabilir: "Bu [yani, ifadenin basitliği], sanat ya da bilimdeki gibi yalnızca basit olana, barışçı ve cömert olana değer veren tarzıma genel olarak uygundur, bu yüzden örneğin *Kapital*'in Hegelci Rokoko süslemeleriyle ünlü I. Cilt'i (partinin bakış açısından 5 yıl hapse ve 10 yıl boyunca haklardan mahrumiyete layık bir şey olsa da) şu an bana son derece ters gelmektedir. (Luxemburg, *Briefe an Freunde*, s. 85) Bununla birlikte bu ifadeler, Rosa Luxemburg'un bazen Marx'ın "Hegelci tarzı"nın ardında gizli olan diyalektik içeriği gözden kaçırdığını göstermektedir.

124 Bkz. yukarıda s. 183 ve devamı.

Başka bir deyişle, Rosa Luxemburg Marx'ın çalışmasında saf kapitalist topluma atfedilen rolü de yanlış anlamıştır. Bu modelin, kapitalist üretim biçiminin ona "eşlik eden tüm rahatsız edici koşullardan"[125] kurtulmuş gelişim eğilimlerini göstermeye yardımcı olması amaçlanan höristik bir alet olduğunu kavrayamamıştır. (Bu bakış açısından bakıldığında, saf kapitalist bir toplumun gerçek tarihsel olanağı hakkında sürüp giden tartışmaların tamamıyla yersiz olduğu anlaşılır.) Bu prosedürün metodolojik amacı açıktır. En katı varsayımlar altında, yani saf bir kapitalist toplumun soyut modelinde bile, artı-değerin gerçekleştirilmesi ve sermayenin birikmesi –belli sınırlar içersinde– mümkünse, öyleyse dış ticaret, bir üçüncü kişinin varlığı ya da devlet müdahalesi gibi dış faktörlere başvurmaya teorik olarak gerek yoktur. Bu anlamda Marx'ın modeli, sınavı tamamen geçmiştir. Rosa Luxemburg bu gerçeği gözden kaçırdığı için, II. Cilt'teki yeniden üretim analizinin sonuçlarının ancak geçici bir niteliğe sahip olabileceğini, yani sonraki daha somut bir analiz aşamasında desteklenmesi gerektiğini anlamayı da göz ardı etmiştir.

Rosa Luxemburg'un metodolojik hatası, aşağıdaki sözlerinde Marx'ın şemalarının ardındaki metodolojik varsayımları doğru anlamaya çok yaklaşmış olduğunu gördüğümüzde, daha da şaşırtıcı bir hale geliyor olmalıdır: "Marx'ın birikim tablosunda öne sürülen öncüller, dolayısıyla, birikim hareketinin tarihsel eğiliminden ve nihai teorik sonucundan başka bir şey ifade etmez. Birikim süreci her yerde, basit meta ekonomisini doğal ekonominin yerine, kapitalist ekonomiyi de basit meta ekonomisinin yerine geçirmek ve tüm ülkelerde ve tüm üretim dallarında kapitalist üretimin kapsayıcı ve evrensel egemenliğini kurmak için çabalar."[126]

Rosa Luxemburg, *Anti-Critique*'te ise şöyle der: "Marx'ın kendisi, matematiksel modellerini sadece kapitalistler ve işçilerden oluşan bir toplumda birikimin gerçekten mümkün olduğunun bir tür *kanıtı* olarak sunmayı asla düşünmemiştir. Marx, kapitalist birikimin iç mekanizma-

125 Marx *Teoriler*'de şöyle yazar: "Dolayısıyla kapitalist üretimin temel ilişkileri düşünülürken, tüm metalar dünyasının, maddi üretimin tüm alanlarının. . . kapitalist üretim biçimine (biçimsel olarak veya gerçekten) tabi kılındığı varsayılabilir; çünkü bu onun asıl amacı olduğu için, giderek daha tam biçimde meydana gelen şey budur...Sürecin sınırını ifade eden ve dolayısıyla gerçekliğin tam bir sunumuna giderek yaklaşan bu öncülde, meta üretimiyle uğraşan tüm emekçiler ücretli emekçidir, bütün bu alanlardaki üretim araçları da onların karşısına sermaye olarak çıkar." (*Teoriler I*, s. 409-10 [383])

126 Luxemburg, *a.g.e.*, s. 417.

sını araştırmış ve sürecin dayandığı belli ekonomik yasaları kurmuştur. Aşağı yukarı şöyle bir varsayımdan başlamıştır: Eğer brüt sermaye birikimi, yani tüm kapitalist sınıfta sermaye birikimi meydana gelecekse, o zaman iki büyük toplumsal üretim kesimi olan üretim araçları üretimiyle tüketim araçları üretimi arasında, gayet kesin belli nicel ilişkiler var olmalıdır. Üretim artışının ilerlemesi, aynı zamanda da sermaye birikiminin ilerlemesi –ki onun tüm amacı budur– ancak bu ilişkiler üretimin büyük bir kesimi diğeriyle sürekli birlikte işleyecek şekilde sürdürülürse, engelsiz devam edebilir. Düşüncelerini açıkça ve tam olarak gösterebilmek için, Marx matematiksel bir örnek, hayali sayıları olan bir model tasarlamıştır ve bu modeli, eğer birikim sürecekse o zaman modeldeki tekil noktaların (değişmeyen sermaye, değişen sermaye, artı-değer) birbirlerine böyle ya da şöyle davranmak zorunda olduğunu göstermek için kullanır."[127]

Ama eğer bu doğruysa, Marx'ın modeli sadece genişleyen bir kapitalist ekonomideki denge koşullarını saf biçimleri içindeki göstermenin bir aracıysa, o halde Rosa Luxemburg'un bunun "cansız bir soyutlama"yı gösterdiği iddiası kabul edilemez; bu sadece onun Marx'ın yeniden üretim şemalarını eleştirisinin de metodolojik olarak temelden yoksun olduğunu kanıtlar.

2. Yeniden üretim şemaları ve teknik ilerleme

Fakat biz burada sadece Rosa Luxemburg'un eleştirisinde neyin hatalı olduğunu tartışmak istemiyoruz; bu eleştirinin, Luxemburg'u küçük düşürmeye çalışanlar tarafından çoğunlukla bahsedilmeden geçilen olumlu yanları da vardı.

Bununla kastettiğimiz şey, Luxemburg'un, zaten bildiğimiz bir şey olarak, Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim şemalarının, teknik ilerlemenin üretim biçiminde yol açtığı bütün değişiklikleri, yani sermayenin organik bileşiminin artmasını, artı-değer oranında artışı ve birikim oranının artmasını görmezden geldiğine işaret etmesidir. Bu değişiklikler formüle dahil edilmeye çalışıldığı anda, denge koşulları bozulur ve $sI + \beta sII = dI + \alpha I + \beta dI$ formülü artık kullanılamaz.

Tugan-Baranovski'nin yeniden üretim şemasına dayanan ve sermayenin genişletilmiş yeniden üretimini göstermeyi amaçlayan aşağıdaki sayısal örneğini düşünelim.

---

127 Luxemburg, *Anti-Critique*, s. 68-69.

I 840s + 420d + 210α + 140βs + 70βd
II 600s + 300d + 150α + 100βs + 50βd

Bu tablo şu genel denge formülüne karşılık gelir:

600sII + 100βsII = 420dI + 210αI + 70βdI

Oysa her kesimde biriken sermayenin organik bileşimini 2:1'den 3:1'e çıkardığımız anda aşağıdaki sonucu elde ederiz:

I 840s + 420d + 210α + 157,5βs + 52,5βd
II 600s + 300d + 150α + 112,5βs + 37,5βd

Bu durumda, 420d + 210α +52,5βd = 682,5 birimini kendi 600 + 112,5βc = 712,5 değer birimi ile kalansız değişemediği ve 30 birim tutarında elden çıkarılamayan bOir meta bakiyesiyle kalan Kesim II'de meta fazlası üretilmiştir. Bu, sermayenin organik bileşiminde bir artış yüzünden daha az işçi alındığı, dolayısıyla toplumsal tüketimin, Kesim II'nin tüm meta-ürününü yeterince ememeyeceği anlamına gelir.

Artı-değer oranı artarsa ya da yeni yaratılmış artı-değerin önceki üretim dönemlerindekinden daha büyük bir kısmı biriktirilirse, mutlaka benzer dengesizlikler doğar. Böyle durumlarda, iki kesim arasındaki değişim ilişkilerinde, teknik ilerlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkan orantısızlık, bunların daha önceki orantılı ilişkisini bozmak zorunda kaldığı için, şemanın öngördüğü gibi, genişletilmiş yeniden üretimin sorunsuz ilerlemesi imkânsız hale gelir.

Öyleyse görüyoruz ki "üretim biçimindeki teknik değişiklikleri, birikim süreci bağlamında göz önüne alırsak...bu değişiklikler, Marx'ın şemasının temel ilişkilerini bütünüyle bozmadan gerçekleşemez." [128] Rosa Luxemburg bu konuda kuşkusuz haklıdır. Fakat yeniden üretim şemalarındaki bu "hata"dan (onun varsaydığı gibi), birikimin tamamıyla "imkânsız" olduğu sonucu çıkarılamaz, sadece üretici güçlerde toplumsal ölçekte gerçekleşen bir devrimin, üretim dalları arasındaki verili denge durumuna son vermesi ve her türlü kriz ve bozulma yoluyla yeni bir geçici dengeye yol açması gerektiği sonucuna varılabilir. Bu nedenle Rosa Luxemburg'un eleştirisinin sonuçları, yalnızca, Marx'ın sabit üretim koşulları altında genişletilmiş yeniden üretimin denge ilişkilerinin

128 Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, s. 339 [262].

araştırılmasıyla kasten sınırlandırılmış olan, dolayısıyla bu koşulları değiştiren tüm öğeleri göz ardı etmesi gereken şemalarının geçerli olduğu alanın zorunlu sınırlarıdır. Ama üretim biçiminde, emek üretkenliğinin artmasından kaynaklanan değişiklikler devreye sokulmak istenirse, bu ancak normal yeniden üretim sürecinin varsayımsal koşullarının nasıl "pek çok anormal hareket koşuluna, pek çok kriz olanağına dönüştüğünü"[129] kanıtlar ki, bu da hiçbir şekilde *Kapital*'in II. Cilt'indeki analizin görevi değildir.

Peki bu, söz konusu analizin önemini azaltmaz mı? Hiç de değil. Marx'ın saf kapitalizmdeki bir denge koşulunda genişleyen yeniden üretim modelinin, somut kapitalist dünyanın gerçek bir yansıması olduğunun veya olabileceğinin var sayılmadığı açıktır. Çünkü bu model, öncelikle, gerçek kapitalizmi yöneten üretim anarşisini bir yana bırakır ve dahası kapitalist üretimin temelinden ayrılmaz olan tüketim ve üretim arasındaki çatışmayı hesaba katmaz. Neticede çeşitli üretim dallarının orantılı gelişimi ve üretimle tüketim arasındaki denge, bu üretim biçiminde ancak sürekli zorlukların ve bozuklukların orta yerinde sağlanabilir. Elbette bu denge en azından kısa süreler için de olsa kurulabilmelidir, yoksa kapitalist sistem hiç işlemez. Oysa bu anlamda, Marx'ın yeniden üretim şemaları hiçbir şekilde sadece bir soyutlama olmayıp, bu şemalar tarafından üretim dalları arasında varsayılan orantısallık yalnızca geçici olsa ve "daimi bir süreç olarak orantısızlıktan kaynaklansa" bile, kısmen ekonomik bir gerçekliktir."[130]

3. Şemaların neo-Harmonist uygulamaları

Marx'ın şemalarının temelini oluşturan genişletilmiş yeniden üretim dengesi formülünün, yalnızca sabit üretim koşulları altındaki birikime uygulanması, bazı yazarları, bu formüldeki "hata"nın formülün kendisinden değil, Marx'ın şemalarını dayandırdığı fazlasıyla katı varsayımlardan kaynaklandığını ve sonuç olarak bu varsayımların teknik ilerlemeyi de hesaba katarak uygun şekilde değiştirilmesiyle, toplumsal üretimin iki kesimi arasında kalıcı dengeyi gösteren bir genişletilmiş yeniden üretim şemasının oluşturulabileceğini göstermek için, zorlu bir matematiksel çalışmaya girişmeye teşvik etmiştir. Bütün bu girişimlerin ardında gizlenen şey -bunun ilk savunucuları her zaman bunun farkında olmamışlarsa da- sermayenin yeniden üretimini ve birikimini, kapitalist

129 *Kapital II*, s. 499 [440].

130 Bkz. *Kapital*'den yapılan alıntı, yukarıda s. 513.

üretim biçiminin doğasından kaynaklanan engellerin hiçbirisiyle karşılaşmayan, bu nedenle de bu üretim biçiminin çöküşüne yol açamayacak olan kendiliğinden ve daimi bir süreç olarak sunma arzusudur.

Bu tür bir yeniden üretim şemasının bilinen en iyi örneği, Otto Bauer'in Rosa Luxemburg'a yönelttiği eleştiride[131] ortaya koyduğu ve sermayenin organik bileşiminin sürekli artmasından bile olumsuz yönde etkilenmeyen bir birikim süreci olanağını ispatlamayı amaçlayan yeniden üretim şemasıdır. Bunu başarmak için Otto Bauer (kendisinden önce Tugan-Baranovski'nin yaptığı gibi) Marx'ın şemalarının temel varsayımlarından birisini, yani Kesim I ve II arasındaki tek ilişkinin, ürettikleri ürünlerin karşılıklı değişimi olduğu varsayımını terk etmek zorundaydı. Bunun yerine Bauer, Kesim II'nin, her zaman, sermayenin artan organik bileşiminin yol açtığı teknik değişikliklerin sonucu olarak, ürettiği metaların elden çıkarılmadan kalan bakiyesini, her yıl bu bakiyenin değerine karşılık gelen miktarda parayı Kesim I'e "yatırmasına," böylece Kesim I'in üretimini arttırmasına ve bir sonraki yıl metaların gerçek bakiyesini satın almasına izin vermektedir. Bu yolla, toplumsal üretimin her iki kesimi de değişime soktukları ürünlerin değerinde bir fark ortaya çıkmadan ve durma noktasına gelme tehlikesini taşıyan sermaye birikiminin daimi hareketi olmadan büyüyebilir ve birikebilir.

Bunlar Bauer'in yönteminin ana noktalarıdır. Kullandığı sayısal örnek sadece görünüşte Marx'ın yeniden üretim şemasının daha da geliştirilmiş bir halidir. Çünkü kanıtlamak istediği şeyi, kendi işçilerine ve kapitalistlerine gerekli geçim araçlarını sağlamak için tarımsal-endüstriyel bir yan tesis kuran endüstriyel bir kartel yoluyla da pekâlâ gösterebilirdi. Kompleksin muhasebe kaydında ek fabrika, ürettiği artı-değerin bir kısmını düzenli olarak ana fabrikaya "yatıran" ve ürettiği geçim araçlarını ana fabrikanın ürettiği makineler karşılığında "değişen" "Kesim II" olarak tasarlanabilirdi. Fakat böyle "yatırımlar" ve "değişimler" salt hayali bir nitelikte olabilir ve böyle hesaplamaların gerçek kapitalist dünyadaki gerçek yeniden üretim sürecinin anlaşılmasına ne katkı sunabileceğini anlamak zordur.[132]

Fakat Otto Bauer'in yeniden üretim şeması Marx'mkinden daha "gerçekçi" değil midir? Gerçek kapitalist toplumda belli bir kesimde üre-

131 Otto Bauer, '*Die Akkumulation des Kapitals*', *Die Neue Zeit*, 1913.

132 Okuyucu Luxemburg'un Marx'ın yeniden üretim şemalarına yönelttiği, "Kesim II'deki birikim, tamamıyla Kesim I'deki birikimin egemenliği altındadır ve onun tarafından belirlenir" şeklindeki itirazı hatırlayacaktır. Marx'a göre bu yanlış olsa bile, Bauer'e göre doğrudur, çünkü Bauer'in şemasında Kesim II, ona Kesim I'in bir eklentisinden fazla bir şey olarak görünmez ve sadece onun sürekli büyümesine hizmet eder.

tilen fazlanın, diğer üretim dallarına yatırılmak üzere sürekli aktarıldığı gerçekten doğru değil midir? Bu nedenle Otto Bauer'in izlediği yolu Marx'ınkine göre önemli bir ilerleme olarak görmek zorunda değil miyiz?

Bu açıkça, Polonyalı politik ekonomistler Otto Lange ve T. Kowalik'in görüşüdür. Kowalik bu konuda şöyle yazar: "Bir kesimden diğerine birikim aktarımıyla ilgili olarak, tarih kuşkusuz Otto Bauer'in doğru olduğunu kanıtlamıştır, çünkü ekonomik uygulamada sermaye hem maddi hem de para biçiminde aktarılır." Dolayısıyla "toplumsal üretimin önemli bir kısmı, dönüşümlü olarak üretim araçları işleviyle olduğu kadar kişisel tüketim amacı için de kullanılabilir" ve bu olgu, (Kowalik burada Lange'dan alıntı yapar) "sosyalist ülkelerde, birikimin öncelikle Kesim II'de meydana gelmesi ama bu birikimin ana kısmının Kesim I'e yatırılması uygulaması" [133] ile doğrulanır.

Burada Kowalik'in saf ampirik yaklaşımını göz ardı edebiliriz! Kowalik, Marx'ın diyagramlarındaki kapitalist toplumun varsayımsal dengesi gibi salt teorik meselelere, "sosyalist ülkelerdeki" uygulamaya (ya da herhangi bir uygulamaya) başvurularak karar verilebileceğine inanır görünmektedir. Onun bu iddiası hakkında söylenebilecek şey şudur: Maddi biçimi içinde sermayenin aktarımı düşünüldüğünde, Kowalik ister üretim aracı olarak ister tüketim aracı olarak kullanılabilecek ürünlerin, daha baştan Marx'ın şemalarının dışında bırakıldığını gözden kaçırmıştır. Bu konuda *Kapital* II'de şöyle denilir: "Kesim II'nin ürünlerinin bir kısmı üretim aracı olarak I'e girebilecek olsa bile, durum yine de değişmez. Bu, I tarafından sağlanan üretim araçlarının bir kısmıyla karşılanır ve eğer toplumsal üretimin iki büyük sınıfı olan üretim araçları üreticileriyle tüketim maddeleri üreticileri arasındaki değişimi saf ve açık biçimde incelemek istiyorsak, bu kısım daha baştan her iki taraftan da düşülmelidir."[134]

Bu yüzden "maddi biçimi içinde sermaye aktarımı," Rosa Luxemburg'un ortaya koymuş olduğu aşmamızı sağlayamaz. Bauer'in yönteminin altında yatan para biçimindeki sermaye aktarımı da, teknik ilerlemenin neden olduğu değişiklikler göz önüne alınmaksızın, hatırlanmayacak kadar eski zamanlardan beri uygulandığı için -kapitalistlerin günlük pratikleriyle ne kadar uyuştuğundan bağımsız olarak- aynı şekilde pek az yardımcı olur. Dolayısıyla, genişletilmiş yeniden üretim dengesinin formülü boşa çıkar göründüğünde, yani mesele sermayenin

133 T. Kowalik, s. 208.
134 *Kapital II*, s. 525 [463].

organik bileşimindeki artışın sonucu olarak ortaya çıkan gerçekleşme zorlukları olduğunda, para biçimindeki sermaye aktarımını bu formüle dâhil etmek için metodolojik bakımdan hiçbir neden yoktur! Marx'ın kendisi iki Kesimde böylesine karmaşık nicel oranlar kuran şemalar tasarlamak yerine, neden Otto Bauer tarafından önerilen sermaye aktarım biçimine başvurmamıştır? Bunun yanıtı basittir: çünkü Marx bu şemaları, kullanım-değeri ve değişim-değeri çatışkısının toplumsal düzeyde nasıl çözülebileceğini ve çözüldüğünü göstermek için kullanmak istemiştir. Oysa bu ancak üretim malları ve tüketim malları üreten sanayiler, bu ürünleri yalnızca değişim yoluyla elde edebilen ve yalnızca bu yolla biçim ve maddenin toplumsal değişimini tamamlayabilen, bütünüyle bağımsız toplumsal üretim kesimleri olarak düşünüldüğü zaman gösterilebilir.

Otto Bauer'in soruna önerdiği çözümün yöntemsel kusurları hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Burada ilgilendiğimiz asıl mesele, onun kendi yöntemiyle kanıtlamak istediği şeyi, yani sınırsız sermaye birikimi olanağını kanıtlayıp kanıtlayamadığıdır.[135] Bir anlık bir düşünme bile böyle bir girişimin başarısız olacağını gösterir. Yani genişletilmiş yeniden üretim şeması, sermayenin sürekli artan organik bileşimi varsayımı altında oluşturulduysa, o zaman er ya da geç Kesim I'in, yani üretim araçları üretiminin büyümesinin tamamen gerçek dışı ve ekonomik bakımdan anlamsız olduğu sonucuna varılması gerekir. Otto Bauer'in yaptığı şey de kesinlikle budur: Sermayenin organik bileşimindeki artışı açıklamak için, toplumun değişen sermayesinin her yıl %5, ama değişmeyen sermayesinin yılda %10 büyümesine izin vermektedir. Bu farklı büyüme oranları, onun şemasında yeni biriktirilen sermayenin organik bileşiminin daha önce yatırılandan önemli ölçüde yüksek olmasından kaynaklanır. (Bunun yanında, Bauer artı-değer oranının sabit olacağını varsaydığı için artı-değerin daha da büyük bir kısmını birikim fonuna eklemek zorunda kalır.)

135 Elbette Bauer, şemalarının bu amacı taşıdığını reddeder ve şöyle der: "Bu sunum, kapitalizmin bahanesi olarak görülemez, çünkü kapitalizmin savunucuları birikimin sınırsızlığını, tüketim gücünün üretim sayesinde kendiliğinden arttığını kanıtlamak isterken, biz birikime konulan sınırı ortaya çıkarmaktayız." (*Die Neue Zeit*, 1913, s. 887.) Ama "birikimin bu sınırı" aranırsa, Bauer'in yalnızca "birikimin kendisini nüfus artışına uyarlama eğilimi"ni kastettiği görülür. Bauer şöyle yazar: "Ülkedeki üretken sermayenin artışı, daima mevcut çalışan nüfusun artışıyla sınırlıdır: değişen sermaye asla nüfustan hızlı artamaz, değişmeyen sermaye ise değişen sermayeden ancak üretici güçlerin gelişim düzeyinin belirlediği oranda daha hızlı artabilir." (a.g.e., s. 871-72.) Oysa durum buysa, sermaye birikimi yalnızca, sanayi döngüsünün refah döneminde kendini geçici olarak gösteren, "mevcut çalışan nüfus" engeline çarpıyorsa, o zaman bu birikim ilelebet sürebilir ve Bauer'in savunuculuğu reddetmesi, sadece göstermelik bir arzudur.

Bauer, anlaşılırlık adına Buharin'in sembolleriyle ifade ettiğimiz aşağıdaki tabloyla başlar.

	s	d		a		
			α	βs	βd	
I	120.000 +	50.000 +	37.500 +	10.000 +	2.500 =	220.000
II	80.000 +	50.000 +	37.500 +	10.000 +	2.500 =	180.000
	200.000 +	100.000 +	75.000 +	20.000 +	5.000 =	400.000

Kesim II'nin 80.000s + 10.000βs = 90.000 birim değeri, Kesim I'in 50.000d + 37.500α + 2.500βd = 90.000 birim değeriyle değişilebileceği için, genel denge formülü bu tabloya uyar.

Buna rağmen, kapitalistler eğer ilk yıl elde ettikleri artı-değeri bunların üretildikleri aynı kesimlere yukarıda gösterilen oranlarda yatırmak isteselerdi, ikinci yıl aşağıdaki ürün değerlerini elde edeceğimiz için, zor duruma düşerlerdi.

	s	d		a		
			α	βs	βd	
I	130.000 +	52.500 +	39.375 +	10.500 +	2.625 =	235.000
II	90.000 +	52.500 +	39.375 +	10.500 +	2.625 =	195.000
	220.000 +	105.000 +	78.750 +	21.000 +	5.250 =	430.000

Ama bu durumda 90.000sII + 10.500βs = 100.500 birim değer olurken, Kesim I'in aktarabileceği yalnızca 52.500v + 39.375α + 2.625βv = 94.500 birim değeri olurdu. Böylece Kesim II'de elden çıkarılmadan kalan bir meta bakiyesi, her yıl büyüyecek ve sonunda ürünün elden çıkarılmasında bir krize yol açacak bir bakiye kalırdı.

Oysa Bauer'in şemasında bu olmaz, çünkü Kesim II'deki kapitalistler yukarıdaki tabloya göre üretim sürecini sürdürmek yerine artı-değerlerinin bir kısmını Kesim I'e yatırırlar. Bauer, onların bunu ya üretim araçları üretmek için yeni fabrikalar kurarak ya da mevcut fabrikalardan hisse satın alarak yapabileceklerini söyler. Aslında Bauer'in hesaplamasına göre sermaye Kesim II'den Kesim I'e aktarıldıktan sonra, ikinci yıl üretim süreci aşağıdaki değer bileşiminde sürdürülmelidir:

	s	d		a		
			α	βs	βd	
I	134.666 +	53.667 +	39.740 +	11.244 +	2.683	= 242.000
II	85.334 +	51.333 +	38.010 +	10.756 +	2.567	= 188.000
	220.000 +	105.000 +	77.750 +	22.000 +	5.250	= 430.000

85.334sII + 10.756βsII = 96.090 ve 53.667dI + 39.740αI + 2.683βdI = 96.090 olduğu için, yukarıdaki niceliksel oranlar sermaye aktarımları yoluyla kurulursa, genel denge formülü bir kez daha uygulanabilir. Bu noktadan sonra Bauer, Kesim II'deki kapitalistlerin fazla artı-değerlerini yıllık olarak Kesim I'e yatırmalarına izin verdiği için, ilk bakışta sayısal örnek *ad infinitum* devam edebilecekmiş gibi görünür.

Oysa gerçekte bu, Tugan'ın "atlıkarınca"sından, yani makine için makine üretmekten başka bir şey değildir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Bauer'in diyagramında, tüketim malları üretimi ancak yavaşça artarken, üretim araçları üretimi devasa bir hızla artar. Kabul edilmelidir ki, Otto Bauer'in şeması yalnızca dört yıl sürer; ama Henryk Grossmann aynı şemayı 35 yıla kadar uzatmak zahmetine girmiştir. Yirminci yılda, Kesim I ve II'nin toplam ürününün değer bileşimi sonuç olarak aşağıdaki gibidir:

1.222.252s + 252.691d + 117.832α + 122.225βs + 12.634βd = 1.727.634

Bu rakamlar toplam toplumsal ürünün, yalnızca 383.157'lik kısmı insanların tüketimine ayrılırken, 1.344.477'lik kalan kısım değişmeyen sermaye olarak üretime geri konulmak zorunda olan, toplamda 1.727.634'e çıktığını göstermektedir! Bütün bunlar da sadece kapitalistlerin metalarının sorunsuzca elden çıkarılmasını ve Bauer'in şeması için sürtünmesiz bir süreci güvenceye almak içindir!

Bauer'in şemasından zorunlu olarak çıkan bir sonuç olarak, üretim araçlarının, toplumsal tüketimdeki artışa karşılık gelmeyecek şekilde şişmesi, Marx'ın teorisinin özüyle kesinlikle bağdaşmazdır. Marx "değişmeyen sermaye[nin] asla kendisi için değil, ürünleri yalnızca bireysel tüketime giden üretim alanlarında ona daha fazla gereksinim olduğu için" üretildiğine işaret etmiştir.[136]

Tugan'ın "atlıkarınca"sıyla ne ölçüde aynı yere vardığını görmek için,

136 *Kapital III*, s. 305 [268].

bu pasajı Bauer'in şemasıyla karşılaştırmak yeterlidir.[137]

Bauer'in şemasındaki üretim malı endüstrilerinin tüketim mallarına göre son derece hızlı olan temposunun, Bauer'in gerçekçi olmayan biçimde varsaydığı, Kesim I'de %10 ve Kesim II'de %5'lik büyüme oranlarına bağlanmasına elbette itiraz edilebilir. Halbuki sermayenin artan organik bileşimini yansıtacağı ve buna rağmen sürtünmesiz bir kapitalist birikim sürecini göstereceği varsayılan bir şema oluşturmak için ısrar edilirse, birinci kesimin ikinci kesimden daha hızlı büyümesine olanak sağlanmalıdır; böylece iki kesimin büyüme oranları arasında Bauer'in şemasındakinden daha küçük bir fark olacağı bile varsayılsa, daha uzun bir süre geçtikten sonra yine aynı saçma sonuç elde edilecektir.

Ama bu kadarla da kalmaz. Bauer'in şemasını devam ettirdiği birkaç yılda, sermayenin artan organik bileşiminin, kâr oranında artan bir düşüşe yol açtığı açık hale gelir. Bauer'in örneğinde kâr oranı dördüncü yılda %33.3'ten %30.3'e düşmüştür (a : (s + d)). Artı-değerin kullanılan sermayeye göre oranı, kapitalist sınıfın artık birikim yapamayacağı kadar düşeceği için, Bauer'in varsayımları temelinde kapitalist sistemin 35 yıl içinde çökmek zorunda olduğunu matematiksel olarak kanıtlamak Grossmann için artık pek kolay bir görevdir!

Bu noktada Bauer'in örneğinde, artan organik bileşime eşlik ettiği varsayılan göreli artı-değer artışının göz önüne alınmadığını hatırlamalıyız. Ama kâr oranındaki düşüş göreli artı-değerdeki artışla karşılanabilir mi? *Grundrisse* üzerine yaptığımız incelemeden bildiğimiz gibi, bu soruya olumsuz yanıt verilmelidir. Marx orada teknik ilerlemeyle birlikte yalnızca işgününün ödenen kısmı düşeceği için değil (düşmek zorundadır), aynı zamanda toplam canlı emeğin üretim araçlarında nesnelleşen emeğe göre oranı da düşeceği için, göreli artı-değer artışının sınırsızca büyütülemeyeceğine gönderme yapar.[138] Bu nedenle Bauer'in şeması, artan artı-değer oranını hesaba katmış olsa bile, nihayetinde kâr oranında artan bir düşüş olduğunu göstermek zorundadır – ve bu da kapitalist sistemin çöküşüne yol açacaktır.

Aslında bunun gösterdiği şey, Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim modeli kapitalist gerçeklikte mevcut olan mümkün olduğunca çok sayıda faktörü dikkate alan bir modelle değiştirmeye çalışıldığında, sermaye-

137 Kowalik'in tezinden anladığımız üzere, Bauer'in şemayı içeren yazısı, Luxemburg'un çalışmalarının Sovyetler Birliği'ndeki baskılarında –açıkça bir çeşit panzehir işlevi görmesi için– birkaç defa basılmıştır. Örneğin 1934 baskısında, s. 339-58.

138 Krş. yukarıda s. 432.

nin kendi doğası tarafından kapitalist üretimin önüne konan engellerle kısa sürede karşılaşılacak olmasıdır. Henryk Grossmann'ın çöküş eğiliminin kapitalizme içkin olduğunu kanıtlamak için Bauer'in şemasını kullanabilmesi çok da şaşırtıcı değildir.[139] (Bu anlamda Otto Bauer'in yeniden üretim şeması, onun "çöküş teorisi"ne –istemeden de olsa!– yaptığı bir katkı olarak nitelendirilebilir.)

Sonuç

Araştırmamızın sonucu nedir? Burada kendimizi yukarıda anlattıklarımızın özetiyle sınırlamamız yeterlidir.

Marx'ın yeniden üretim şemaları hakkında on yıllarca süren tartışmadan çıkan ilk sonuç, açıkçası bu şemaların hiçbir şekilde Marx'ın zamansızlık yüzünden "tamamlayamadığı" "kolsuz, başsız bir gövde" ya da teorik bir deney olarak görülmemesi gerektiğidir. Tersine her şey, Marx'ın bizzat kendisinin yeniden üretim şemalarını *Kapital*'in II. Cilt'inde sunuldukları biçimin ötesine taşımak gibi bir niyetinin olmadığını, bu nedenle de bunlardan gerçekten başarabileceklerinden daha fazlasını beklemenin anlamsız olduğunu göstermektedir. Marx'ın şemalarının yalnızca genişletilmiş yeniden üretim dengesinin varsayımsal koşullarını, sabit üretim koşullarını ele aldığını, yine de soyutluklarına rağmen bunların "ekonomik gerçekliğin bir parçası"nı temsil ettiğini birkaç kez vurguladık. Elbette gerçek kapitalist dünyada sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi ve birikimi, "bileşimindeki artan niteliksel değişim yoluyla, yani sermayenin değişmeyen kısmının değişen kısmın aleyhine sürekli artmasıyla"[140] gerçekleşir ve bu sürece göreli artı-emek alanının eşitsiz genişlemesi, yani artı-değerdeki artış eşlik eder. Yine de üretim biçimindeki bu sürekli değişikliğin "devamlı olarak mevcut teknik temel üzerinde...sadece niceliksel bir genişlemenin meydana geldiği duraklama dönemleriyle," "birikimin üretimin basit bir *genişlemesi* olarak işlediği ara duraklamalarla"[141] kesintiye uğradığı unutulmamalıdır.

Üretim-malı ve tüketim-malı sanayilerinin karşılıklı olarak düzen-

139 Bkz. Grossmann *Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des Kapitalistischen Systems*, 1929.

140 *Kapital I*, s. 781 [646].

141 *a.g.e.*, s. 578, 782 [461, 647]. *Teoriler*'de de benzer bir görüş dile getirilir: "Yeniden üretimin incelenmesi sırasında, ilk olarak, üretim yönteminin aynı kaldığı, dahası üretimin arttığı dönem için de aynı kaldığı varsayılır. Üretilen metaların hacmi bu durumda, sermaye daha üretken şekilde kullanıldığı için değil, daha fazla sermaye kullanıldığı için artar." (*Teoriler I*, s. 522)

lenmesi yoluyla genişletilmiş yeniden üretim olanağını ve böylece de artı-değerin gerçekleşme olanağını gösteren II. Cilt'teki yeniden üretim şemaları, tam da böyle "duraklamalar" açısından geçerlidir. Fakat bütün bunlar, sermaye bileşimindeki artışta ifade bulan teknik ilerleme faktörünün II. Cilt'teki analize dahil edilmesi gerekmeden de gösterilebilirdi.

Ama Marx daha ileri gidip, sürekli değişen üretim biçimi varsayımı altında genişletilmiş yeniden üretim dengesinin koşullarını ayrıntılı olarak ele alamaz mıydı? Bunun imkânsız olduğunu gösterdiğimizi düşünüyoruz ve Tugan-Baranovski ile Otto Bauer'in başarısız çözüm girişimleri bu görüşü yalnızca doğrular. Çünkü teknik ilerleme yeniden üretim şemalarına dahil edilmeye çalışıldığında, yeniden üretimin denge koşulları dengenin bozulmasının koşullarına dönüşür ve bu engellemeyi aşmaya çalışan her şema ekonomik bakımdan önemsiz bir "matematiksel alıştırma"ya dönüşmek zorunda kalır. Luxemburg'a borçlu olduğumuz bu sonuç, çürütülemez.

Araştırmamızın bizi götürdüğü ikinci önemli sonuç, *II.* Cilt'teki yeniden üretim şemalarının Marx'ın toplumsal yeniden üretim süreci analizinin -son derece önemli olsa bile- sadece bir aşamasını temsil ettiğinin ve bunların neticede Marx'ın çöküş ve kriz teorisiyle desteklenmesi gerektiğinin anlaşılmasından ibarettir. Dolayısıyla, bu şemalar ancak Marx'ın teorisinin bütünlüğü bağlamında anlaşılabilir. (Burada da bütünlük kavramı, *metodolojik bakımdan çok önemli* olduğunu göstermektedir.) Aslında teknik ilerlemenin yol açtığı, yeniden üretim dengesini bozucu faktörler, ilk bakışta yalnızca kapitalist üretim sürecinin seyrinin tekrar tekrar krizlere ve sonuçta da hüküm süren geçici dengenin yerini yeni, aynı şekilde geçici bir dengenin almasına yol açmak zorunda olduğunu kanıtlar görünmektedir.

Oysa bunlar gerçekte bundan da fazlasını, yani tam da kapitalist üretim biçiminin bu bozukluklarda ve bunların hızlandırdığı kâr oranının düşme eğiliminde ifade bulan çelişkilerinin, nihayet kapitalist gelişim sarmalı kendi sonuna ulaşıncaya kadar, sürekli daha yüksek bir düzeyde yeniden üretildiğini kanıtlamaktadır. Bu bakımdan, Marx'ın yeniden üretim şemalarının yorumlanışı hakkındaki bu skolastik görünümlü tartışma, tüm yanlışlarına ve hatalı sonuçlarına rağmen olumlu ve teorik bakımdan verimli kabul edilmelidir.

31. Nitelikli Emek Sorunu

I. BÖHM-BAWERK'İN ELEŞTİRİSİ

1. "Nitelikli" ya da "karmaşık" emek sorunu, Marksist ekonomide, belki de en hevesle tartışılan konulardan birisi olmuştur. Marx'ı eleştirenlerin, değer teorisindeki önemli yanlışı, bu teoriyi bilimsel bir teori olarak daha baştan yetersiz kılan yanlışı keşfettiklerini düşündükleri yer burasıdır. Peki bu ölümcül yanlış neye dayanır? Bu yanlış, Marx'ı eleştirenlerin düşüncesine göre, Marx'ın nitelikli emeğin basit ortalama emeğe indirgenişi tezini kanıtlayamamasından ve çıkmaza girerek çareyi döngüsel bir açıklamada aramasından kaynaklanır. Bu yüzden Marx *Kapital*'de şöyle yazar: "Karmaşık emek yalnızca yoğunlaşmış, daha doğrusu çoğaltılmış basit emek olarak sayılır, böylece daha küçük miktarda karmaşık emek daha büyük miktarda basit emeğe eşit kabul edilir." Bunun hemen peşinden şu ifadeler gelir: "Deneyim bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını göstermektedir. Bir meta en karmaşık emeğin ürünü olabilir, ama sahip olduğu değer yüzünden, basit emeğin ürünüyle eşit sayılır, böylece yalnızca belli bir miktarda basit emeği temsil eder. Farklı emek türlerinin kendi ölçü birimleri olarak basit emeğe indirgenmesinin çeşitli oranları, üreticilerin arkasında devam eden toplumsal süreç tarafından belirlenir; bu oranlar üreticilere gelenek yoluyla belirlenmiş

gibi görünür. Basitleştirmek adına bundan sonra her emek gücü biçimini, doğrudan basit emek gücü olarak göreceğiz; böylelikle kendimizi bu indirgemeyi yapma zahmetinden kurtarmış olacağız."[1]

Böhm-Bawerk meşhur Marx eleştirisinde bu pasaja en az yedi sayfa ayırır. Şöyle başlar: "Ele almak zorunda olduğumuz olgu, bir günlük ya da bir saatlik nitelikli emeğin, bir günlük ya da bir saatlik niteliksiz emekten daha değerli olması, örneğin bir heykeltıraşın günlük ürününün bir taş kırıcısının beş günlük ürününe eşit olduğudur. Şimdi, Marx bize diyor ki, değişimde birbirlerine eşitlenen şeyler, 'aynı miktarda bir ortak öğe' içermelidir, bu ortak öğe de emek ve emek-zaman olmalıdır. Burada genel olarak emeği mi kastetmektedir? Marx'ın ilk baştaki ifadeleri [sayfa 138'e [61] kadar][2] genel olarak emeği kastettiğini varsaymamıza yol açar; ama bir şeylerin yanlış olduğu bellidir, çünkü açıktır ki beş günlük emek bir günlük emekle 'aynı miktarda' değildir. Dolayısıyla Marx bu durumda artık bize genel olarak emekten değil, niteliksiz emekten bahsetmektedir. Bu nedenle ortak öğe, belli bir tür emeğin, yani niteliksiz emeğin eşit bir miktarına sahip olmak olmalıdır. Ama serinkanlılıkla baktığımızda, bu daha da uygunsuz görünür, çünkü heykelde hiç 'niteliksiz emek' içerilmemiştir, dolayısıyla da taş kırıcının beş günlük emeğine eşit olandan çok daha az niteliksiz emek içerilmiştir. Yalın gerçek, iki ürünün farklı emek türlerini farklı miktarlarda içermekte olduğudur!"

"Marx elbette nitelikli emeğin çoğaltılmış niteliksiz emek 'sayıldığını' söyler, ama 'sayılmak' öyle 'olmak' değildir ve teori, şeylerin varlığını ele alır. İnsanlar doğal olarak, aynen bir geyiği beş yaban tavşanına eşit kabul edebilecekleri gibi, heykeltıraşın bir günlük çalışmasını da bazı bakımlardan taş kırıcısının beş günlük çalışmasına eşit kabul edebilirler. Ama tıpkı bir fiyat istatistikçisinin ya da değer kuramcısının bir heykeltıraşın günlük ürününde beş günlük niteliksiz emek içerildiğini ve bunun değişim içersinde bir taş kırıcısının beş günlük emeğine eşit olarak düşünülmesinin gerçek sebebinin bu olduğunu ciddi şekilde iddia etmesi gibi, bir istatistikçi de aynı gerekçeyle, 100 geyik ve 500 yaban tavşanı içeren bir avlakta 1000 yaban tavşanı olduğunu bilimsel olarak iddia edebilir."

Bu bizi, "'olmak' vb. fiili bizi her zora soktuğunda 'sayılmak' fiiline başvurursak," neyin kanıtlanabileceğiyle ilgili uzun bir örneğe götürür." Oysa birazdan göreceğimiz gibi, Marx'ın sözde sorumlusu olduğu tüm

1 *Kapital I*, s. 135 [59].

2 Yani nitelikli emeği ele alan kesime kadar.

bu "ikame," sadece kılı kırk yarmaya dayandığı için, bu örnekten kolayca vazgeçebiliriz. Ama şimdi Böhm'ün temel argümanına geçelim. Böhm bize, Marx'm nitelikli emeğin niteliksiz, ortalama emeğe indirgenmesini "kanıtladığı" varsayılan "deneyime" ve "üreticilerin arkasında devam eden toplumsal sürece" başvurduğunu hatırlatıyor. Oysa Böhm "pek doğal olanın karşısında sendeleyişimizin" tam da bu noktada gerçekleştiğini düşünür, "ama Marksist teori için indirgenme standardının, sadece *bizzat gerçek değişim ilişkileri* tarafından belirlenmesi gayet uzlaşmacı bir durumdur. Ürünlerinin değerlenişinde, nitelikli emeğin basit emeğe hangi oranlarda dönüştürüleceği nitelikli emeğin kendisine içkin herhangi bir özellik tarafından *a priori* olarak belirlenmez, belirlenemez. Gerçek değişim ilişkilerini belirleyen şey, daha ziyade yalnızca gerçek üründür. Bizzat Marx şöyle der: 'Sahip oldukları değerler onları niteliksiz emeğin ürününe eşit kılar' ve 'farklı emek türlerinin kendi ölçü birimleri olarak niteliksiz emeğe indirgenmesinin oranlarını sabitleyen ve üreticilerin kontrolünün ötesinde yer alan toplumsal sürece' atıfta bulunur; bu nedenle bu oranlar 'gelenek yoluyla belirlenmiş gibi görünür' der." Ama "bu koşullar altında standart indirgemenin belirleyici unsurları olarak 'değere' ve 'toplumsal sürece' başvurmanın anlamı nedir? Başka her şeyden ayrı olarak bu, sadece Marx'ın tam bir döngü içinde akıl yürüttüğü anlamına gelir. Araştırmanın asıl konusu metaların değişim ilişkileridir; örneğin, heykeltıraşın bir günlük emeğine mal olan bir heykelin, niye kırılması için on ya da üç günlük emek harcanması gereken daha fazla ya da daha az bir miktarda taş karşılığında değil de taş kırıcısının beş günlük emeğine mal olan bir araba taş karşılığında değişilmesi gerekmektedir? Marx bunu nasıl açıklıyor? Marx, bundan başka bir değişim ilişkisi olmadığını söylüyor – çünkü heykeltıraşın bir günlük çalışması tam olarak beş günlük niteliksiz çalışmaya indirgenebilir. Neden tam olarak beş güne indirgenebilir? Çünkü deneyim, bunun toplumsal süreç tarafından bu şekilde indirgendiğini göstermektedir. Peki bu toplumsal süreç nedir? Bu, açıklanması gerekenle aynı süreçtir; yani tam da heykeltıraşın bir günlük emek ürününü sıradan emeğin beş günlük ürününün değerine eşitleyen süreç. Ama heykeltıraşın bir günlük emek ürünü, gerçekten de düzenli olarak yalnızca basit emeğin üç günlük ürünü karşılığında değişilseydi, o zaman Marx deneyimden türemiş olan 1:3'lük indirgeme oranını kabul etmemizi isterdi ve bir heykelin değişimde taş kırıcısının ne daha az ne daha çok ama tam olarak üç günlük emeğine eşit olması gerektiği savını bu oran üzerine kurar ve bununla açıklardı. Kısacası,

farklı emek türlerinin ürünlerinin niçin şu ya da bu oranda değişilmesi gerektiğinin gerçek nedenlerini asla bu yolla öğrenemeyeceğimiz açıktır. Marx, biraz farklı sözcüklerle de olsa, bize deneyime göre bu şekilde değişildiklerini söyler!" Böhm-Bawerk şu sonuca varır: "Bunlar Marksist reçetenin iki öğesidir...: 'olma'nın yerine 'sayılma'nın ikame edilmesi ve indirgeme standardını, bizzat kendileri açıklanmaya muhtaç olan, gerçekten var olan toplumsal değişim ilişkilerinden elde etmeye dayanan bir döngü içinde açıklamak. Marx, kendi teorisiyle en göze batar biçimde çelişen faktörlerle hesabını bu şekilde görür."[3]

Böhm-Bawerk'in, ortaya atıldığında beri tekrar edile edile şimdi artık Marx'ın her akademik ve akademik olmayan eleştirmenin "zaruri fonu"na[4] ait bir şey haline gelen argümanı işte budur. Başlangıç olarak, onun argümanındaki bir ayrıntıya, yani nitelikli emeğin temsilcisi olarak heykeltıraşı seçmesine itiraz etmek zorundayız. Böyle bir örnek yalnızca Marx'ın değer teorisi tartışmasını karıştırmaya hizmet eder, çünkü Marx daha başlangıçta "sanat işçileri"ni, çalışmasının, yani değer teorisinin kapsamı dışında tutmuştur.[5] Bu nedenle (Böhm'ün örneğindeki gibi, bir Cellini olsa da olmasa da) heykeltıraşı bir kenara bırakalım ve Ricardo'nun kuyumcuyla "sıradan emekçi" arasındaki özgün karşılaştırmasına dönelim.

Bunların her birinin ürünlerinin –hammaddelerde ve emek aletlerinde nesnelleşen emek görmezden gelinirse– "farklı miktarlardaki farklı emek türlerini içerdiği" açıktır. Ama her basit, niteliksiz emek, kendi özgün özelliklerine bağlı olarak, başka herhangi bir niteliksiz emekten farklı olduğuna göre, örneğin bir taş kırıcısının emeğini bir duvarcının, bir oto işçisi ya da hamalın emeğiyle karşılaştırdığımızda da durum bu değil midir? Bu kesinlikle, kendi başına nitelikli emeğe özgü bir özellik değildir. Diğer taraftan taş kırıcısının, duvarcının ya da oto işçisinin ürünlerindeki değer-yaratıcı emeğin miktarı, hepsinin aynı süre çalıştıklarını bilsek bile, hiçbir şekilde daha başlangıçta bilinemez, çünkü henüz ürünlerini "toplumsal olarak normal üretim koşulları" altında ve

3 Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System* (1896), ed. P. Sweezy, Clifton: Augustus Kelley 1973, s. 81, 82, 83, 86.

4 Bunu tekrarlayan eleştirmenlerden biri, *Marx, His Time and Ours* (1950) adlı eserin yazarı Rudolf Schlesinger'dir. Şöyle der (s. 129): "Bu sorun kesinlikle Marksist ekonominin içkin bir eleştirisinin karşılaştığı en ciddi zorluktur...Hiç kimse sorunu çözmeyi başaramazsa", o zaman Marx'ın değer teorisi sonunda elbette bir kenara bırakılmalıdır.

5 Krş. *Kapital III*, s. 759, 633 [691, 560]; ve *Teoriler I*, s. 267-68, 410-11 [252-53, 383-84].

"toplumsal olarak ortalama emek becerisi ve yoğunluk düzeyi" ile üretmiş olup olmadıklarını bilmeyiz. (Örneğin, eğer belli bir firmadaki tekstil işçisinin emeği özellikle üretken ya da yoğunsa, o zaman onun yarım işgününün ürününün, bir taş kırıcısının tam gün çalışmasının ürünüyle değişilebilmesi mümkün olabilir. Ürünlerinin değer olarak ölçülmesi için, bu ürünlerde içerilen çeşitli emekler "farklılaştırılmamış, tek tip insan emeği"ne indirgenmelidir; "ancak o zaman bunların içersinde nesnelleşen emek miktarı ortak bir ölçüye göre, zamana göre ölçülebilir."[6]

Böhm-Bawerk'in farklı işçilerin emekleri arasındaki bu nitel ve nicel ayrımların farkına niçin ancak nitelikli emeğe baktığında varabildiğinin bir açıklaması yoktur. Yoksa burada söz konusu olan, "eğitimli sınıflar"ın, bir yandan "üretken olmayan" olarak görülmemesi, öte yandan diğer tüm emeklerden ayırt edilmesi gereken belli "yüksek profesyoneller"in (örn. heykeltıraşların) emeğinin "sıradan emekçi"ninkinden temelde ayrı olduğu şeklindeki bir önyargısı mıdır? Yani o kadar ayrı ki yüksek profesyonellerin emeği değil, ama sıradan emekçinin emeği "farklılaştırılmamış, tek tip insan emeği"ne kolaylıkla indirgenebilir? Böyle olduğunu kabul etsek bile, bu bakımdan Böhm çok fazla, ama sonuç olarak aynı zamanda da çok az şey kanıtlayabilmektedir. Kendi formülasyonuna göre asıl saldırının, Marx'ın "farklılaştırılmamış insan emeği" kavramına yöneltilmesi ve Marx'ın bu kavramı sonradan uyguladığı, nitelikli emek gibi özel bir durumla sınırlandırılmaması gerektiğini anlayamamaktadır. Bunun nedeni, kuralın kendisini yok eden argümanlarla kuralın bir istisnasını kanıtlamanın mümkün olmamasıdır. Ya Böhm'ün sözünü ettiği nedenler doğrudur, ki bu durumda hiçbir emek genel insan emeğine indirgenemez ve bu durumu göstermek için nitelikli emeğe özel bir gönderme yapmaya gerek yoktur ya da bu nedenler geçerli değildir ve nitelikli emeğe özel bir statü kazandırmak için başka nedenler bulunması gerekir.

Marx'm değer kavramının altında yatan, bütün emeğin "farklılaştırılmamış insan emeği"ne indirgenmesi fikri, hiçbir şekilde başlangıçta verili olmadığı ve "üreticilerin arkasındaki toplumsal süreç" sayesinde gerçekleştiği için, Böhm-Bawerk'in kalan itirazları açısından da aynı şey söylenebilir. Marx bu indirgeme meselesi hakkında şunları ekler: "Toplumun, meta dünyasının değerleri içinde ortaya konan toplam emek gücü, sayısız tekil birimden oluştuğu halde...homojen emek gücü kitlesi sayılır."[7] Dolayısıyla "olma"nın "sayılma" ile ikame edilmesi ve "döngüsel

6 *Teoriler III*, s. 135.
7 *Kapital I*, s. 129 [53].

argüman" neden tam da burada, Marx'ın değer kavramının kaynağında eleştirilmesin, bu itirazlar neden ikincil bir mesele olan nitelikli emek meselesine saklansın?!

2. Dolayısıyla Böhm'ün araştırması bizi "farklılaştırılmamış" ya da "soyut insan" emeği kavramına geri götürmektedir. Peki bu kavramın Marx'ın değer teorisinde oynadığı rol nedir?

Dolaysız gerçeklikte insan emeğinin, ürettiği ürünler kadar farklı olduğu daha ilk bakışta bellidir. "Bir ons altın, bir ton demir, bir çeyrek buğday ve yirmi yarda ipeğin eşit büyüklükte değişim-değerleri olduklarını varsayalım...Fakat altın çıkarmak, madenden demir çıkarmak, buğday yetiştirmek ve ipek dokumak nitelik olarak farklı emek türleridir. Aslında, nesnel olarak kullanım-değerlerinin çeşitliliği olarak görünen şey, dinamik olarak bakıldığında bu kullanım-değerlerini üreten etkinliklerin farklılığı olarak görünür." Ama hepsi bu değildir: "Dahası, farklı kullanım-değerleri farklı bireylerin etkinliklerinin ürünleri ve dolayısıyla bireysel olarak farklı emek türlerinin ürünüdür."[8] Öyleyse, tikel insan emeklerinin çeşitliliği karşısında emek nasıl ortak bir değer ölçüsü olarak hizmet görür?

Bu, Ricardo ve diğer Klasik iktisatçılar tarafından görmezden gelinen ve ilk kez Marx tarafından çözülen bir sorundur. Marx'ın değişim ilişkisi analizi, değişim-değeri olarak metaların "zerre kadar kullanım-değeri" içermediği ve değerlerinin "salt toplumsal bir şeyi"[9] temsil ettiği sonucuna götürür. Değişim-değeri olarak ekonomik mal "artık masa, ev, iplik ya da herhangi yararlı bir şey değildir"; ama "artık marangozun, duvarcının, eğiricinin emeğinin ya da başka herhangi türde üretken emeğin ürünü olarak da görülemez. Emek ürünlerinin yararlı niteliğinin ortadan kaybolmasıyla, bunlarda içerilen emek türünün yararlı niteliği de ortadan kaybolur; dolayısıyla bu, emeğin farklı somut biçimlerinin ortadan kaybolmasına yol açar. Bunlar artık ayırt edilemez, ama hepsi birden aynı tür emeğe, soyut insan emeğine indirgenirler."[10]

Bu durumda şu anlaşılabilir: "Farklı emek türleri arasındaki eşitliğe tam anlamıyla ancak bunları gerçek eşitsizliklerinden soyutlarsak, sahip oldukları ortak niteliğe, insanın emek gücünün, soyut insan emeğinin

8 *Katkı*, s. 29 [43-44].

9 *Kapital I*, s. 127, 138, 148, 176-77 [52, 72]. *Teoriler III*, s. 296. "Kullanım değeri şeylerle insanlar arasındaki doğal ilişkiyi, aslında şeylerin insanlar için varlığını ifade eder. Değişim-değeri, onu yaratan toplumsal gelişmenin sonucu olarak, önceden kullanım-değeriyle eşanlamlı olan değer sözcüğünün üzerine sonradan eklenmiştir."

10 *Kapital I*, s. 128 [52].

harcanmasına indirgersek varılabilir."[11] Bu, ilk bakışta salt ideal bir sonuç olarak görünür; oysa gerçekte bu soyutlama "toplumsal üretim sürecinde her gün gerçekleşir...Tüm metaların emek-zamana dönüşmesi, tüm organik maddelerin havada çözünmesinden ne daha büyük bir soyutlama ne de daha az gerçektir. Bu yüzden zamanla ölçülen emek, aslında farklı kişilerin emeği olarak görünmez, tersine çalışan farklı bireyler bu emeğin sadece organları olarak görünür...Bu soyutlama, genel olarak insan emeği belli bir toplumda ortalama bireyin yerine getirebileceği ortalama emek, belli miktarda insan adalesinin, sinirinin, beyninin, vb. üretken olarak harcanması biçiminde *var olur.* O her ortalama bireyin yapmak için eğitilebileceği ve bir şekilde yerine getirmek zorunda olduğu *basit* emektir."[12]

Peki Böhm-Bawerk'in bu kadar ısrarla istediği kanıt nedir? Kanıt, "bireylerin bir emekten diğerine kolaylıkla geçebildikleri ve bu emeğin özel türünün bir rastlantı olduğu" kapitalist üretim biçiminin kendisi tarafından sağlanır, "burada yalnızca kategori olarak emek değil, gerçeklikteki emek, genel olarak zenginlik yaratmanın aracı haline gelmiş ve herhangi özgül bir biçim altında belirli bireylerle organik bağı ortadan kaldırılmıştır" (örneğin daha önceki dönemlerin zanaatkârlarıyla). "Bu durum" (bu cümleler 1857'de yazılmıştır), "burjuva toplumun en modern varoluş biçiminde, yani Amerika Birleşik Devletleri'nde en yüksek gelişme aşamasına ulaşmıştır. Öyleyse burada 'emek' kategorisinin, 'emek olarak emeğin,' saf ve basit emeğin soyutlanması, pratikte ilk defa gerçek haline gelmektedir."[13] Ancak bütünüyle gelişmiş kapitalist üretim biçiminde, toplumun tüm emek-gücü "tek ve aynı insan emek gücü" olarak "sayılır" (*gelten*), ya da Böhm tarafından yasaklanan ifadeden kaçınmak için şöyle diyelim, "düşünülebilir" (*zählen*). "Sonuç, farklı bireylerin kendi emek zamanlarını birleştirmesi ve kendi ortak tasarruflarında olan emek zamanın farklı kısımlarını çeşitli kullanım-değerlerine tahsis etmesiyle aynıdır. Bu yüzden bireyin emek-zamanı, aslında belirli bir kullanım-değeri üretmek, yani belirli bir ihtiyacı karşılamak için toplumun gereksindiği emek-zamandır."[14] Dolayısıyla her kim Marx'ın keyfi soyutlamalarından bahsetmek istiyorsa, ilk önce emeğin aslında

11 *Kapital I*, s. 166 [89].
12 *Katkı*, s. 30-31 [45].
13 *Grundrisse*, s. 104-05 [Cilt 1, 41-44]. (Krş. *Kapital I*. Cilt, s. 618'de yer alan ve bireylerin Amerika Birleşik Devletleri'nde işlerini ne kadar kolay değiştirebildiği ile ilgili dipnot.)
14 *Katkı*, s. 32 [47].

insanlar için değil, insanların emek için var olduğu ve çoğu kez de bunun sadece ortalama tempodaki ortalama bir emek olduğu kapitalist üretim sürecine bakmak zorundadır![15]

Marx'ın değer teorisinin temel kavramı olan "genel insan emeği"nin yeterli açıklaması budur. Marx'a göre, metaların değerlerinin neden "yalnızca o nesnelerin toplumsal işlevleri olduğunu ve doğal nitelikleriyle bir ilgisi olmadığını"[16] ve bu değerleri, içerdikleri emek-zamanla ölçebilmek için, neden bu farklı emeklerin kökenini hem işçilerin bireyselliğinin hem de etkinliklerinin somut niteliğinin yok olmuş gibi göründüğü farklılaştırılmamış, eşdeğer, basit emekte bulmak zorunda olduğumuzu artık anlayabiliyoruz. Elbette bu, değer-yaratan emeğin sadece hayalet olduğu anlamına gelmez; tersine bunun altında yatan şey, üreten (yani meta üreten) bir toplumdaki çok gerçek bir durum, herhangi bir insan emeğinin "insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının ve duyu organlarının harcanması"[17] olduğu, hiç de daha az gerçek olmayan "fizyolojik bir gerçeğe" dayanan bir durumdur. Ama bu fizyolojik emek henüz ekonomik emek değildir; bu daha ziyade kökeninde farklı, eşit olmayan emeklerin eşitlenmesinin toplumsal sürecini,[18] "üreticilerin arkasında" (doğrudan üretim içersinde, dolayısıyla da değişim içersinde de) gerçekleşen ve yansımasını basitçe "soyut insan" emeği kategorisinde bulan bir süreci varsayar.[19]

15 Krş. Marx'ın Proudhon'a karşı yönelttiği, 1847 tarihli *Felsefenin Sefaleti*'nde şöyle denir: "Niteliğe bakılmaksızın, emek miktarı yalnızca değer ölçüsü olarak işlev görüyorsa bu, basit emeğin endüstrinin ekseni haline geldiğini önvarsayar. Bu insanın makineye tabi kılınmasıyla ya da aşırı işbölümü yoluyla emeğin eşitlenmesini, insanların kendi emekleri tarafından arka plana itilmesini, saat sarkacının, tıpkı iki lokomotifin hızı gibi, iki işçinin göreli etkinliklerinin de kesin bir ölçüsü haline gelmesini önvarsayar. Bu nedenle bir insanın saati, bir başka insanın saati değerindedir demek yerine, bir saat boyunca bir insanın bir saat boyunca başka bir insanın değerinde olduğunu söylemeliyiz. Zaman her şey, insan ise hiçbir şeydir; en fazla zamanın kadavrasıdır... Her şeyi yalnızca nicelik belirler; saate saat, güne gün; fakat bu emek eşitlenmesi hiçbir şekilde Bay Proudhon'un sonsuz adaletinin bir işi değildir; o modern sanayinin saf ve basit bir gerçeğidir." (s. 53-54 [53])

16 *Ücret, Fiyat ve Kâr*, s. 201 [32].

17 *Kapital I*, s. 164 [86].

18 "Piyasada ürünler eşit emekler bakımından değil eşitlenmiş emek miktarları bakımından değişime girerler." (I. I. Rubin, *Marx'ın Emek Değer Teorisi*, s. 169 [183])

19 "Genel insan emeği" ve kaba bir doğalcılıkla "özel bir emek türü" olarak tasarladığı "basit ortalama emek" arasında yaptığı karşılaştırmaya bakıldığında, Böhm'ün Marx'ın değer teorisinin temelini gerçekte ne kadar az kavradığı açıkça görülebilir. "Herhangi bir ortalama bireyin onun için eğitilebileceği" ve ortalama bireyin "bu veya şu biçimde yerine getirmek zorunda olduğu" "özel bir emek türü." (Bütün bunlar temel bir karışıklıktan türemektedir; Böhm, "basit ortalama emeğin", aslında "özel bir emek türü" olarak,

3. Yine de asıl meseleye, Böhm-Bawerk'in Marx'ın nitelikli emeği niteliksiz emeğe indirgemesine yönelttiği itiraza dönelim. Her şeyden önce, burada bir "ikame" olduğu konusundaki tuhaf itiraz üzerine düşünmek istiyoruz. Böhm'e göre, bu indirgemenin "kanıtını" sunmaktan kurtulmak için, Marx'ın nitelikli emeğin gerçekten "olduğu" şeyin yerine bu emeğin "olduğu sayıldığı" şeyi ikame ettiği varsayılmıştır; oysa bilimsel teorinin yalnızca şeylerin "varlığını" ele aldığını herkes bilir. Bu itirazın aslında ne kadar az geçerli olduğu en iyi şekilde Marx'ın "nitelikli emek" konusundaki iki cümlesiyle karşılaştırılarak anlaşılabilir. Böhm'ün I. Cilt'ten aldığı pasajda şöyle denilir: "Daha karmaşık emek yalnızca yoğunlaşmış, daha doğrusu çoğaltılmış basit emek olarak sayılır, böylece daha küçük miktarda karmaşık emek daha büyük miktarda basit emeğe eşit kabul edilir."

Kapital'in I. Cilt'indeki bu ifadeler, ondan sekiz sene önce yayımlanan *Katkı*'da yer alan aşağıdaki pasajla ne kadar paraleldir? "Ama daha karmaşık emek...söz konusu olduğunda durum nedir? Bu tür emek, kendisini basit emeğe dönüştürür; daha üst bir güce yükselmiş basit emektir, böylece, örneğin bir günlük nitelikli emek üç günlük basit emeğe eşit olabilir."[20]

Her iki cümlenin de aynı şeyi söylediği açıktır: Bu yüzden Marx, kendisine atfedilen ikameyi yapmadan da, "dönüşmüş sayılır" yerine "kendisini dönüştürür" diyerek de amacına ulaşabilirdi! Öyleyse (Böhm-Bawerk'in tek bir kelimeye dayanarak eleştirisinin iki sayfasını ayırdığı) "reçete"sinin hayati "öğe"si nerededir?

Aslında "Avusturya" ekolünün bu önde gelen kuramcısının, ona hiç de yakışmayan, kılı kırk yaran böyle bir eleştiriye girişmiş olması oldukça alçaltıcıdır. Peki ama gerçekte bu "itiraz"dan bir şeyler öğrenilemez miydi? Gerçekten de neden Marx bu ve diğer başka pasajlarda "sayılır" ifadesini kullanmaktadır? Sadece insan emeğinin değer yaratan niteliğinin daha baştan doğa vergisi bir nitelik değil, daha ziyade toplumsal bir süreç içersinde meydana gelen, farklı emeklerin eşitlenmesinin sonucu olduğunu göstermek için. Bu yüzden Böhm'ün tuhaf itirazının ardında gizlenen şey, Marx ile hiç ilgisi olmamakla birlikte onu eleştirenlerin kavrayış eksikliğiyle çok ilgisi olan, emek değer teorisinin naif bir doğalcı kavrayışıdır.[21]

---

nitelikli emeğin karşısına konulabileceğini, ama "genel insan emeği"nin karşısına, tam da onun tanımının bir parçası olduğu için, konulamayacağını gözden kaçırmaktadır.)

20 *Katkı*, s. 31 [46].

21 Bu, Schumpeter, Robinson vb. gibi, Marx'ın değer teorisini eleştiren son dönem

Şimdi de Böhm'ün iddialarının sonuncusuna ve en önemlisine, onun Marx'ta keşfettiği meşhur kısır döngüye gelelim. Marx'ın nitelikli emeğin daha yüksek değer yaratma gücü teorisini, nitelikli emek ürünlerinin niteliksiz emeğin ürünlerinden daha yüksek bir değer elde ettiği piyasanın işleyişinden başka bir şeye dayandıramadığı doğru mudur?

Böhm'ün Marx'ın değer teorisini temelde ne kadar yanlış anladığının bir başka örneği de budur. Böhm bu noktada, Marx'ın kendisi açısından ikincil bir mesele olan nitelikli emeği ele almadan önce, (nitelikli olsun olmasın) tüm emeklerin "farklılaşmamış, tek tip, basit emeğe" indirgenebilir olması sorununu zaten çözmüş olduğu, bu yüzden de zaten ulaşılmış olan bu sonucu bir kez daha nitelikli emek bakımından "kanıtlamak" ihtiyacını duymadığını gözden kaçırmaktadır. (Bu yalnızca, mühendis ya da makinist gibi nitelikli bir işçinin emeğini ilke olarak diğer tüm emeklerden farklı gören biri için bir sorun haline gelebilir.) Elbette bu, nitelikli emek meselesi, kendi içersinde bir sorun barındırmaz anlamına gelmez. Bununla birlikte asıl mesele, bu tür emeğin ilke olarak niteliksiz emeğe indirgenebilir olup olmadığı, ya da aslında niteliksiz emeğin basit bir çarpımını temsil edip etmediği değil, bu indirgemenin hangi yasalarla gerçekleştiği ve bu çarpımın nasıl ölçüleceğidir. Elbette bunlar da son derece farklı iki sorudur! *Kapital* gibi *Katkı*'ya da bakmış olsaydı Böhm bile bunu fark edebilirdi (aslında bizzat Marx, para ve değer hakkındaki bölümler için gerekli bir tamamlayıcı olarak *Katkı*'ya gönderme yapar)[22] Dolayısıyla bu metinde nitelikli emek hakkında şöyle denir: "[Nitelikli emeğin niteliksiz emeğe] indirgenmesini yöneten yasalar bizi burada ilgilendirmemektedir. Yine de üstün nitelikli emeğin ürünü değişim-değeri olarak basit ortalama emeğin ürününe belli oranlarda eşit, bu yüzden de bu basit emeğin belli bir miktarına eşitlenmiş olduğu için, bu indirgemenin yapıldığı açıktır."[23]

Yalnızca bu pasajın bile Marx'ın sözde "döngüsel açıklama"sı hakkındaki tüm bir tartışmaya son vermesi gerekir diye düşünüyoruz. Çünkü Marx'a göre, nitelikli emeğin daha yüksek değer yaratabilme gücü, sadece ürettiği ürünlerin piyasada daha yüksek değerlenişinden çıkartılabilir olsa, Marx neden aynı zamanda nitelikli emeğin niteliksiz emeğe indirgenişini yöneten belirli yasalardan bahsetsin ki?[24] Bu Böhm'ün,

---

eleştirmenler için de geçerlidir.

22 *Kapital I*, s. 89 [91].

23 *Katkı*, s. 31 [46].

24 Böhm'ün alıntıladığı bölümde Marx, aslında ilk baştan kaçınmak istediği "indirgeme

Marx'a göre "indirgeme standardının gerçek değişim ilişkilerinin kendilerinden başka bir şeyle belirlenmediği" iddiasıyla nasıl bağdaşır? Hiç de bağdaşmaz. Böhm'ün, kendi yorumunu hiç de desteklemeyen bu pasajı fark etmemesi pek şaşırtıcı değildir. Bu gerçekten de Marx'a karşı bir polemik olarak hizmet edebilir; ama bilimsel bir araştırma olarak pek bir yararı yoktur.

II. MARX'IN OLASI ÇÖZÜMÜ

Marx, Ricardo'nun bizzat meta piyasasındaki süreçlerin nitelikli emeğin niteliksiz emeğe indirgenişini doğruladığı iddiasını kabul etmiştir. (Böhm'ün Marx eleştirisinde, bu argümanın sahibi Ricardo'ya neden atıfta bulunmadığını anlamak zordur.) Ama Marx 1851 tarihli *Exzerpten*'de şunu zaten belirtir: "Ricardo bunu daha ileri düzeyde geliştirmemiştir."[25] Oysa Marx'ın böyle bir geliştirmeyi (muhtemelen planlanan *Ücretli Emek Üzerine Kitap*'ta) bizzat üstlenmeyi düşündüğü,[26] *Teoriler*'de Bailey'e karşı yönelttiği bir pasajda görülebilir. "Onun (Ricardo'nun değer teorisine) son itirazı" "şudur: Eğer bir işteki emek-zaman, diğer işlerdeki emek-zamanla aynı değilse, metaların değeri emek-zamanla ölçülemez, bu yüzden, örneğin 12 saatlik mühendislik emeğinin cisimleştiği meta belki de 12 saatlik tarımsal emeğin cisimleştiği metanın iki katı değere sahip olabilir. Bu şu demektir: Örneğin basit işgünlerine kıyasla bileşik işgünü etkisine sahip başka günler varsa basit bir işgünü değer ölçüsü değildir.[27] Ricardo, nitelikli ve niteliksiz emek arasındaki ilişki belliyse, bu olgunun, metaların emek-zamanla ölçülmesini engellemediğini göster-

çabası"ndan bahsetmektedir.

25 *Grundrisse*, Almanca baskı, s. 787.

26 Krş. Grundrisse, s. 846 [Cilt 2, 306]. "Elbette emek, yalnızca değişik üretim dallarında yerine getirildiği için değil, daha çok ya da daha az yoğun, vb. oluşuyla da niteliksel olarak farklıdır. Bu farkların eşitlenmesinin ve tüm emeğin niteliksiz basit emeğe indirgenmesinin nasıl gerçekleştirildiği, elbette henüz bu noktada incelenemez. Bu indirgemenin aslında bütün emek türlerinin ürünlerinin değer olarak konulmasıyla başarıldığını söylemek yeterlidir. Değer olarak bunlar belli oranlarda eşdeğerlerdir; emeğin daha nitelikli türlerine basit emek olarak değer biçilir. Örneğin Kaliforniya altınının basit emeğin ürünü olduğu düşünülürse, bu daha açık hale gelir. Yine de bütün emek türlerinin karşılığı altın ile ödenir. Böylece niteliksel fark ortadan kaldırılır ve daha üstün nitelikli emeğin ürünü, aslında belli bir miktar basit emeğe indirgenir. Böylece emeğin farklı niteliklerinin hesaplanması, burada tamamen önemsizdir ve ilkeyi ihlal etmez."

27 Bu yüzden Bailey burada Böhm-Bawerk'in iddiasının bir öngörüsünü sunar. (Böhm, Bailey'in kendi eleştirisinde Ricardo'ya karşı polemiğinden de bahsetmez.)

miştir. Bu ilişkinin nasıl geliştiğini ve belirlendiğini gerçekten anlatmamıştır. Bu, *ücretlerin* tanımlanmasına aittir ve son tahlilde" –şimdi bir sürpriz geliyor– "bizzat *farklı emek gücü değerlerine*, yani (emek-zaman tarafından belirlenen) değişen üretim maliyetlerine indirgenebilir.[28]

Peki bu ilginç pasajı nasıl yorumlamalıyız? Bu hiçbir şekilde, önce her karmaşık emeğin yalnızca çoğaltılmış basit emeği temsil ettiği tezinin "kanıtlanması" gerektiği anlamında yorumlanmamalıdır; bu görev zaten değer teorisinde tüm emeğin basit ortalama emeğe indirgenmesiyle yerine getirilmişti. Bu nedenle mesele, nitelikli emeğin temelde niteliksiz emeğe indirgenebilir olup olmadığı değil, bunun hangi standartla gerçekleştiği ve bu emeklerin birbirleriyle nasıl karşılaştırılabileceğidir. Katı bir emek teorisyeni olan Marx, burada, "bizzat emek gücünün farklı değerleri"ni, yani temel olarak, nitelikli ve niteliksiz emeğin farklı yetişme maliyetlerini bir karşılaştırma standardı olarak ileri sürecek kadar "anti-ortodokstur"! Bu çözüm, az ya da çok "ortodoks" olan birçok Marksistin (Kautsky, C. Schmidt, Bernstein, Hilferding, H. Deutsch, O. Bauer, L. Boudin, Bogdanov, Posniakov ve Rubin) aklına gelmiştir, ama bu çözüm -Böhm'ün ortaya attığı yapay sorun açısından–metaların değerinin sorgusuz sualsiz emek gücü değerinden türetilmesine yol açtığı, yani bizzat Marx'ın değer teorisinin özüyle çeliştiği için, yine bu kişiler tarafından çoğunlukla ve doğru bir içgüdüyle geri çevrilmiştir. Bu, Marx'ın değer teorisinde olduğu varsayılan boşlukları doldurmayı amaçlayan ve böylece Böhm-Bawerk'in saldırısını savuşturan, kısmen gayet dâhiyane olan birkaç girişimi de açıklamaktadır.

Öncelikle kendi yeterliliklerimizi yukarıda sözü edilen teorisyenlerin yeterliliklerine göre ölçmek istemediğimiz, ikinci olarak da onların ortaya koydukları biçimiyle,[29] sorunu var olmayan bir sorun olarak gördüğümüz için bu girişimlerin sayısını arttırmak niyetinde değiliz.

Meselenin artık, nitelikli emeğin niteliksiz emeğin basit çarpımını temsil edip etmediği değil, sadece bu çarpımın nasıl ölçüleceği olduğunu bir kez daha vurgulayalım. Bunun da neden Marx'ın *Teoriler*'de önerdiği şekilde gerçekleşmemesi gerektiğini anlamak mümkün değildir. Bir an için sosyalist bir toplum hayal edelim. Bu toplum bile başlangıçta kesinlikle farklı nitelikli emek olgusunu ele almak zorunda kalacaktır. Dolayısıyla böyle bir toplumda da nitelikli emeğin niteliksiz emeğe in-

28 *Teoriler III*, s. 165. (Krş. yukarıda 2. Bölüm'ün "Ek"i)

29 O dönemlerde *Kapital*'in yapısının ya da yapısındaki değişikliklerin hiç göz önünde bulundurulmadığı unutulmamalıdır.

dirgenmesi meselesi, teorik –ve her şeyden önce pratik– bir öneme sahip olacaktır. Bu, iki bakımdan önemli olacaktır; birincisi, farklı niteliklerde emek güçlerinin "karşılığı" düşünüldüğünde; ikincisi ise sosyalist toplum, kendi kullanımındaki emek gücünün dikkatli bir hesabını yapmak ve bunu çeşitli üretim dallarına dağıtmak zorunda olduğu için.

Nitelikli emeğin karşılığı düşünüldüğünde, Engels'in işaret ettiği gibi, sosyalist toplum her şeyden önce nitelikli işçilerin "ücret"lerini niteliksiz emeğin ücretlerine eşitlemek isteyecektir. Bunun nedenini anlamak kolaydır: "Özel üreticiler toplumunda, nitelikli işçinin yetişme maliyetlerini özel bireyler ya da aileleri öder; bu yüzden nitelikli işçi için ödenen daha yüksek fiyat her şeyden önce özel bireylere ayrılır: becerili köle daha yüksek bir fiyata satılır, becerili ücretliye daha yüksek ücret ödenir. Sosyalist tarzda örgütlenmiş bir toplumda bu maliyetleri toplum yüklenir, bu nedenle de bileşik emek tarafından üretilen ürünler, daha büyük 'değerler'[30] topluma aittir."[31] (Önemli not: Bu toplumun tüm yetiştirme maliyetlerini yüklenebilecek yetenekte olduğunu varsaymaktadır ki, başlangıçta durum bu değildir.)

Ama daha önemlisi ikinci sorudur: Sosyalist bir toplum, ekonomik planlaması içersinde, farklı nitelikli emek olgusunu nasıl ele alır? Nitelikli emeğin daha üstün gücü, bu emeğin ya da onu taşıyan insanın sahip olduğu gizemli bir özellikten kaynaklanmadığı için, ancak nitelikli ve niteliksiz emekçilerin yetişme maliyetleri arasındaki ampirik olarak belli ve ampirik olarak ölçülebilir farka dayandırılabileceği açıktır. Belli bir projenin tamamlanması için 10 gün boyunca çalışacak 100 işçinin gerekli olduğunu ve bu 100 işçiden 10 tanesinin, özellikle bu proje için belirli, ortalamanın üzerinde niteliklere sahip olması gerektiğini varsayalım. Bu işçileri yetiştirmek için toplum, diyelim ki 200 işgünü tutarındaki belli bir masrafı karşılamak zorundadır. O zaman, ekonomik planlar sağlam bir temel üzerine oturtulacaksa, bu 200 işgününden de toplumun "yükümlü olması" gerekeceği bellidir. Dolayısıyla toplum, projenin yürütülmesi için 1.000 değil, 1.200 işgünü ayırmak zorundadır. Bu yüzden nitelikli ve niteliksiz emek arasındaki fark, son tahlilde çeşitli emek türlerine sahip emekçilerin yetiştirilme dönemlerindeki farka indirgenecektir.

Aynısı, farklı tür emeklerin yetiştirilme süresini dengeleyecek merkezi bir planlama organı olmaması ve bu işin piyasanın (emek piyasası-

30 Açık olarak yalnızca benzer bir anlamda kullanıldığı ve kolayca yanlış anlaşılmalara yol açabileceği için, "değerler" sözcüğünü tırnak içersine aldık.

31 Engels, *Anti-Dühring*, s. 239-40 [294].

nın ve meta piyasasının) kendiliğindenci güçlerine bırakılmak zorunda olması dışında, kapitalist üretim biçimi için de *mutatis mutandis* [gerekli değişikliklerin yapılması koşuluyla] geçerlidir; dahası bu üretim biçiminde, farklı işçilerin yetişme süresi arasındaki bağlantı, emek gücü değerleriyle bunların ürettiği metaların değerleri arasındaki bir etkileşim biçimini almak zorundadır. Bu anlamda Marx *Kapital*'de şöyle belirtmektedir: "Ortalama emekten daha yüksek ve karmaşık nitelikte olan tüm emekler, daha maliyetli türden bir emek gücünün, üretimi niteliksiz veya basit emekten daha fazla zamana ve emeğe mal olan, dolayısıyla daha yüksek değere sahip olan bir emek gücünün harcanmasıdır. Daha yüksek değerde olan bu güç, kendisini daha yüksek türden bir emek içersinde ifade eder ve bu nedenle de eşit bir sürede, oransal olarak daha yüksek değerlerde nesnelleşir."[32]

Bu hiçbir şekilde Marx'ın, kendi değer teorisiyle çelişen bir şekilde, burada meta değerlerini "emeğin değeri"nden türettiği anlamına gelmez, daha ziyade bunun anlamı, farklı emeklerin toplumsal eşitlenme sürecinde kapitalist toplumun nitelikli işçilerin yetişmesi için ayırmak zorunda olduğu ek emek harcamasının, bu emek güçleri tarafından üretilen ürünlerin daha yüksek bir "değerlenmesi"nden başka bir şekilde *ifade edilemeyeceğidir.* (Eğer durum bu olmasaydı hiçbir işveren nitelikli işçilere karşılık olarak daha yüksek ücretler ödemeye hazır olmazdı. Bu durumda sonuç, işçilerin bu işlerden çıkması olurdu ve bu hareket, ilgili ürünlere olan talep bunların fiyatlarını yükseltene ve böylece yeni nitelikli işçilerin yetiştirilmesini zorunlu kılana kadar sürerdi.)

32 *Kapital I*, s. 305 [213]. [Rosdolsky burada şu eklemeyi yapar] Buradaki alıntının son cümlesi, *Kapital*'in I. Cilt'inin 4. baskısında biraz farklı olduğundan ve 3. baskısında farklı şekilde ifade edilmiş olduğu ilk kez, Hilferding'in orijinali 1920'de yayınlanan *Böhm-Bawerk'in Marx Eleştirisi* başlıklı çalışmasının İngilizce çevirisinin editörü tarafından açığa çıkarılmış olan bu cümle, Hilferding ve Bernstein arasında muazzam bir polemiğe yol açtığı için, 1. Cilt'in 3. baskısını referans alıyoruz. Bernstein, kendisine 3. baskıdaki cümleyi temel almış ve burada Marx'ın, ürünün değerini "emeğin değeri"nden türettiğini savunmuştur (*Die Neue Zeit*, 23 Aralık 1899). Buna cevap olarak Hilferding, öfkeyle, söz konusu pasajın "Bernstein'ın ondan çıkartmak istediğinin tam tersini" belirttiğini öne sürer ve "eğer Bernstein haklı olsaydı [gerçekte kullanmadığı] '*daher*' ('sonuç olarak' ya da 'bu nedenle') kelimesini kullanmış olması gerekirdi" der. Fakat ne talihsizliktir ki ne Hilferding ne de Bernstein tartışılan cümlenin Engels tarafından şu şekilde değiştirildiği I. Cilt'in 4. baskısını dikkate almıştır: "Daha yüksek değerde olan bu güç, dolayısıyla kendisini daha yüksek türden bir emek içersinde ifade eder ve sonuç olarak da oransal olarak daha yüksek değerlerde nesnelleşir." (*Kapital I*, s. 305 [213]). Böylece Engels tabulaştırılan '*daher*' sözcüğünü metne on yıl önce, yani 1890'da zaten koymuş ve böylece Bernstein'a yardım etmiştir! Bu, yalnızca "ortodoks" Marksistlerin alıntılar üzerinde ne kadar bilgiççe atışmalara girdiğinin bir göstergesidir.

Öyleyse, *Teoriler*'de değinildiği kadarıyla, nitelikli emek sorununun çözümüne dair bu kadarını söylemek yeterlidir. Ama asıl mesele, çözümün kendisi değil, daha ziyade nitelikli ve niteliksiz emek arasındaki ayrımın, ilke olarak, Böhm-Bawerk ve ondan sonra gelen, Marx'ın değer teorisini eleştiren diğer kimselerin iddia ettiği gibi, ekonomik fenomenlerin Marx'ın değer teorisinin bakış açısından açıklanmasının önünde hiçbir engel oluşturmadığının kanıtlanmasıdır.[33] Gerçekten de "değer yaratan emek" kavramı, Marx'ın Smith'e karşı yönelttiği daha önceki bir pasajda işaret ettiği gibi, "İskoçyalı" bir şey değildir, yani kaba bir doğalcı tarzda ele alınmamalıdır, çünkü: "Metadan emeğin maddileşmesi olarak –yani onun değişim-değeri anlamında– bahsettiğimizde, bunun kendisi yalnızca, metanın maddi gerçekliğiyle hiçbir ilgisi olmayan, onun hayali, yani salt toplumsal bir varlık biçimidir; meta, belli bir toplumsal emek ya da para miktarı olarak anlaşılır!"[34]

Yine de Böhm gibi, Marx'ın değer teorisinin, nitelikli emeğin niteliksiz emeğe indirgenebilirliğini "nitelikli emeğe özgü bir nitelikten *a priori*" olarak çıkartması gerektiğini iddia eden herkes, sadece Marx'ın teorisini esasen ne kadar yanlış anlamış olduğunu göstermiş olur.

33 Nitelikli ve niteliksiz emeğin ücretleri arasındaki farklılaşma, çoğunlukla sadece uzlaşıma dayandırıldığı için, mesele çözümle gerçekten daha da az ilgilidir. Krş. *Kapital I*, s. 305 [213]

34 *Teoriler I*, s. 170 [160].

32. "Yanlış Rasyonalizasyon" Sorunu Hakkında Bir Not

(Kavramı icat eden) Otto Bauer'e göre, "yanlış rasyonalizasyon" tel bir girişimde üretim maliyetlerini azaltsa bile, toplam üretim maliye tini eşzamanlı olarak arttıran, böylece "bireyi zenginleştirirken bütür olarak toplumu yoksullaştıran bir rasyonalizasyondur.[1] 'Yanlış rasyona lizasyon" bu nedenle kapitalist ekonomik sisteme özgü bir olgudur. Ka pitalist ekonomide emek gücü de, tıpkı diğer bütün metalar gibi, değer yeniden üretilmesi için gereken toplumsal emek tarafından belirlener bir metadır. Yine de emek gücünün taşıyıcısı olan işçi, çalışırken oldu ğu kadar yaşarken de ve dolayısıyla elbette işsiz olduğu, yedek sanay ordusu saflarına katıldığı süreçte bile enerji harcar. Ayrıca işçinin emel gücü, bu işsizlik dönemlerinde sermayenin potansiyel sömürü nesnes olarak kalmaya devam etmelidir, dolayısıyla toplum, işsiz işçiye "iste işsizlik sigortası, kamu refahı ya da özel yardımlar aracılığıyla olsun.. yaşam sürecinde harcanan enerjiyi yerine koymaya yetmesi gereken" bi işsizlik ödemesi sağlamak zorundadır. Eğer yaşam sürecinde kullanılar enerjinin yeniden üretimi için x Mark ve çalışırken kullanılan enerjilerir yeniden üretimi için y Marklık bir harcama gerekliyse, işçinin çalışabili bir durumda kalması için, işsizlik ödemesi en az x Mark kadar ve ücre

1 Otto Bauer, *Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg* Cilt 1, *Rationalisierung Fehlrationalisierung*, 1931, s. 170-77.

de en az $x + y$ Mark olmalıdır." Oysa işçinin yaşam sürecinde harcadığı enerjinin yeniden üretim maliyeti, işveren tarafından, yalnızca onun istihdamı altında olduğu koşulda karşılanır: Eğer işçi işten çıkarılırsa bu maliyeti bütün toplum yüklenir. Dolayısıyla işsiz işçilerin geçimlerini sağlamanın maliyeti, "*tekil* bir girişimin üretim maliyetlerinin öğesi"ni oluşturmaz, bunun yerine "toplumsal üretim maliyetlerine girer."

Bu ayrım, kapitalist rasyonalizasyon her gerçekleştiğinde fark edilebilir. Tekil işveren, artık sokağa attığı işçilerle ilgilenmediği ve artık onların geçimlerini sağlamak zorunda olmadığı için, "rasyonalizasyonun gerektirdiği sabit maliyetler üzerindeki ek masraf, bunun sağladığı ücret tasarruflarından daha az" olduğu sürece, teknik yenilik, yeni makinelerin sokulması vb. sayesinde (kısacası rasyonalizasyon yoluyla) sürekli olarak "emekten kurtulmak," işverenin çıkarınadır. Bu yüzden Otto Bauer'in gösterdiği gibi, "rasyonalizasyonu, sabit maliyetlerdeki marjinal artışın bunların getirdiği ücret tasarruflarına tam eşit olduğu noktaya kadar götürmek" kapitalistin yararınadır. Bu tezi resmedebilmek için Bauer, 1930'da Alman ekonomisini inceleyen komitenin raporundan şöyle bir örnek alır:"Üç yüksek fırınla donatılmış küçük bir dökümhaneyi tamamıyla modernleştirdik ve bu yeniden yapılanmayla bir kısımdaki işçi sayısını 120'den 10'a düşürdük, yani 110 işçi tasarruf ettik. İşçilerin yıllık maliyetinin şu an yaklaşık 4.000 Mark olduğunu düşünürsek, yıllık 440.000 Mark tasarruf etmiş bulunuyoruz.[2] Yeniden yapılanma, %15'i (420.000) faiz ve amortisman biçiminde tasarruflarımızdan emilen 2,8 milyon Marka mal oluyor." Dolayısıyla gerçek tasarruf sadece yılda 20.000 Mark'tır!

"Kapitalist muhasebeciliğin bakış açısından," der Bauer "bu rasyonalizasyonun hâlâ haklı bir nedeni vardı." Ama "toplumsal muhasebe" açısından bakıldığında, mesele tamamen farklı görünmektedir: "Yapılan değişiklik yüzünden işsiz kalan işçiler, eğer uzun bir süre işsiz kalmışlarsa ya da sonunda iş bulmak için başka bir yere taşınmak zorunda kalmışlarsa, o zaman işsizlerin geçinmesinin ya da taşınmasının gerektirdiği ek toplumsal maliyet kuşkusuz 20.000 Markhk tasarruftan çok daha büyük olmuştur." Bu nedenle, "toplumsal muhasebe açısından bakıldığında, teknik değişiklik ancak toplam toplumsal maliyetleri azaltırsa –yani kapitalistlerin maliyetlerindeki düşüş, teknik değişiklikle işsiz bırakılan işçilerin geçimi, yeniden eğitilmesi ve yeniden yerleştirilmesi için gereken toplumsal masraflardan daha büyükse - yapılmaya değer bir

2 Kapitalist dilde normal olduğu üzere, burada işçiler alet ve hammaddeyle eşitlenmiştir.

şey olacağı için,"[3] Bauer "toplum" açısından bu değişikliğin "yanlış bir rasyonalizasyon" anlamına geldiğini düşünmektedir.

Bauer, çoğu durumda bir bütün olarak kapitalist ekonominin (yani "toplum") aleyhine, tekil işverenin ise lehine bir kâr artışı sağlayan ve neticede gayet haklı olarak, "toplumsal muhasebe" açısından, "düşüncesiz", "ihtiyatsız" ve "yanlış düşünülmüş," olumsuz bir rasyonalizasyon olarak nitelendirilebilecek kapitalist rasyonalizasyonun güçlü bir eleştirisini sunar. Bu nedenle "yanlış rasyonalizasyon"un (sorgulanabilir "toplum" soyutlaması bir kenara bırakılırsa) kesinlikle faydaları vardır.[4] Mesele yalnızca bu kavramın kullanılabilmesinin sınırlarının ne olduğudur. Ayrıca hangi tür toplumda yukarıdaki gibi bir anlamda "yanlış rasyonalizasyon"dan bahsedilebilir? Bauer'den ayrılmak zorunda olduğumuz nokta burasıdır.

Tüm üretim dallarının kapitalist bir tröstte toplandığı, yani artık tekil işverenler olmadığı, "burjuvazinin tüm ekonomiyi kendi devleti yoluyla idare ettiği" bir toplum hayal edelim. Böyle bir toplumun (yani bir bütün olarak sermayenin) toplumsal muhasebesi, aslında özel iş muhasebesinin yerine geçer. O nedenle bu tür bir toplum, ancak "canlı emek" maliyetlerinden, ücretlerden yapılan tasarruflar, artan işsizler ordusunun sürdürülmesinin masraflarının altında kalmazsa (ya da en fazla bunlara eşit olursa) rasyonelleştirebilir. Dolayısıyla bu toplum açısından rasyonalizasyonun sınırları, özel kapitalizminkinden daha dar çizilmiş olmalıdır – ancak daha dikkatle ve ihtiyatla (belki de ayrıca daha sürekli bir şekilde de olsa) rasyonelleştirebilir. ("Yanlış rasyonalizasyon" kav-

3 Bauer, *a.g.e.*, s. 169-75.

4 "İktisatçılar gibi sosyalistlerin de" (Marx burada Proudhon'u kastetmektedir) "toplumu ekonomik koşullarla ilişkili olarak inceleme tarzlarından daha hatalı bir şey yoktur...Bu toplum açısından düşünmek denilen şey, toplumsal ilişkiyi (burjuva toplum ilişkisini) ifade eden farkların görmezden gelinmesinden başka bir anlam taşımaz. Toplum bireylerden oluşmaz, o daha ziyade karşılıklı ilişkiler, bu bireylerin içinde bulundukları ilişkiler toplamını ifade eder. Sanki birisi şöyle der gibidir: Toplum açısından bakıldığında köle ve yurttaş yoktur: Her ikisi de insandır. Tersine bunlar toplumun dışında böyledir. Köle olmak, yurttaş olmak toplumsal niteliklerdir, A ve B insanları arasındaki ilişkilerdir. A insanı kendi başına köle değildir. Toplum içinde ve sayesinde köledir." (*Grundrisse*, s. 264-65 [Cilt 1, 184-5]) Krş. *Kapital II*, s. 437 [386]: "Toplum açısından konuşursak... Proudhon'un burjuva iktisatçılardan kopyaladığı tarza düşmemeli ve bu meseleye sanki kapitalist üretim biçimine sahip bir toplum, *en bloc*, bir bütün olarak düşünüldüğünde, özgün tarihsel ve ekonomik niteliğini yitirirmiş gibi bakmamalıyız. Hayır, tam tersine. Bu durumda toplam kapitalistleri ele almalıyız." Dolayısıyla da Marx'ın alışıldık ifadesiyle söylersek, "toplumun ya da kapitalist sınıfın bakış açısından." (Bkz. *Teoriler II*, s. 415 [518], *Kapital II*, s. 337 [296]) Peki ama Bauer'in Amerikan iktisatçılarından (örn. J. M. Clark) aldığı "toplumsal üretim muhasebesi" ile Proudhon'un "tarzı" arasındaki fark nedir?

ramının, böyle bir toplumda ancak yanlış hesaplanmış, sonuçları bakımından olumsuz olan ve kapitalist ekonomiye emek gücünü sürdürmek için lüzumsuz maliyetler yükleyen, bu nedenle de "genel çıkar" açısından eleştirilebilecek bir ekonomik tedbir olarak anlamlı bir uygulamasının olabileceğini de eklemeliyiz.)

Devlet kapitalizmi açısından mesele böyle görünür. Ama rasyonalizasyonun genel çalışma süresinde bir azalmaya bağlı olacağı ve artık işsizlik sorunun bulunmayacağı (dolayısıyla istihdam edilenlerin yeniden eğitim ya da yeniden yerleşim maliyetlerinin de olmayacağı) sosyalist bir toplumda bu mesele nasıl görünürdü? Artık ücretli emek mevcut olmayacağı için bu toplumun "maliyet muhasebesinde" (kapitalizmdeki gibi) emek maliyetlerini değil, emeğin miktarının kendisini hesaba katması gerektiği açıktır. Sonuç olarak, devletçi ya da özel kapitalist ekonomi açısından yersiz görünen teknik değişiklikler bile burada makul görünecektir. "Yanlış rasyonalizasyon," ancak yeni makineler vb. topluma emekten (emek gücü ödemelerinden değil!) sağladıkları tasarruftan daha fazlasına (ya da aynısına) mal olmuşsa ortaya çıkar. Bu nedenle rasyonalizasyonun sınırları kapitalist ekonomide olduğundan çok daha geniş olur; sosyalist toplum çok daha hızlı ve daha cömert bir ölçekte "rasyonelleşebilir," toplumsal emeğin üretken güçlerini çok daha dinamik bir ölçekte geliştirebilir!

Tuhaf görünse bile, Otto Bauer tam karşıt bir görüşe varır ve sonuç olarak şöyle der: "Bu yanlış rasyonalizasyon, ancak fabrikaların devlete ait olduğu ve aynı devletin aynı zamanda işsizlik ödemesi maliyetlerini ve işçilerin yeniden eğitim ve yeniden yerleşim maliyetlerini karşılamak zorunda olduğu bir toplumda engellenebilir. Kapitalist muhasebenin yerini toplumsal muhasebe almalıdır. Devlet rasyonalizasyondan ancak o zaman, eğer tek bir fabrikanın üretim maliyetlerindeki tasarruf, rasyonalizasyon önlemleriyle geçici olarak işsiz bırakılan işçilerin işsizlik ödemesi maliyetlerinden daha büyük olursa çıkar sağlar. Elbette bu devlet rasyonalizasyona girişecektir; ama ancak bir fabrikadaki rasyonalizasyonla lüzumsuz hale gelen işçiler, başka fabrikalara ya da üretim dallarına nakledilebildiği ölçüde bunu sürdürecektir. Rasyonalizasyon 1924-29 dönemindeki gibi atlamalar ve sıçramalarla ilerlemeyecek, daha yavaş ama istikrarlı ve sürekli şekilde gerçekleşecektir. Artık ihtiyaç duyulmayan işçilerin diğer üretim dallarına nakledilebileceği bir hızla sürdürüldüğü için, sosyalist bir toplumda rasyonalizasyon, uzun vadeli bir kitlesel işsizlik pahasına gerçekleştirilmeyecektir."[5]

5 Otto Bauer, *a.g.e.*, s. 179-80.

Oysa Bauer'in sosyalist topluma özgü olduğunu öne sürdüğü bu özellikler ve yararların, aslında devlet kapitalizmi sisteminde de geçerli olduğu açıktır.[6] İşsizlik sorunu karşımızda durmaya devam etmekle kalmaz, aynı zamanda Bauer'in "sosyalist" toplumu, "muhasebe"sini ürünlerin gerektirdiği emeğin kendisinden çok, yine emek gücü maliyetine ("kapitalist maliyetlere") dayandırmaktadır. Oysa sosyalist toplumu kapitalist toplumdan ayırt eden nokta tam da budur!

Kapital'in I. Cilt'inde şöyle okuruz: "Salt ürünü ucuzlatmak amacıyla makine kullanılması, makinenin üretimi için harcanan emeğin, o makinenin kullanılmasıyla yerinden edilen emekten daha az olması koşulu ile sınırlandırılmıştır. Oysa kapitalist için, makine kullanımının bir başka sınırı daha vardır. Kapitalist, *emek için ödeme yapmak* yerine, yalnızca kullanılan emek gücünün değerini öder; onun bir makineyi kullanmasının sınırı, bu nedenle, *makinenin değeriyle onun yerinden ettiği emek gücünün değeri arasındaki farkla* belirlenir. Günlük çalışmanın, gerekli emek ve artı-emek olarak ayrılması, farklı ülkelerde, hatta aynı ülkede farklı dönemlerde ya da farklı endüstri dallarında değişiklik gösterdiği için; dahası işçinin reel ücreti bazen kendi emek gücü değerinin altına indiği, bazen de üzerine çıktığı için, *makineyi üretmek için gereken emek miktarıyla onun tarafından yerinden edilen toplam emek miktarı arasındaki fark sabit kalırken, makinenin fiyatıyla o makine tarafından yerinden edilen emeğin fiyatı arasındaki farkın büyük değişimler geçirmesi* mümkündür. Fakat kapitalistin meta üretme maliyetini belirleyen ve rekabet baskısıyla onun davranışlarını etkileyen fark, yalnızca ikinci farktır." (Marx bu pasajın altındaki dipnotta şunu ilave eder: "Bu nedenle komünist toplumda

6 Burada "devlet kapitalizmi" terimi fiilen var olan bir kapitalizm biçimine değil, sadece gelişimsel bir eğilime atıfta bulunmaktadır. Böyle bir biçim varlığa gelecekse bile, bu hiçbir şekilde kapitalizmin sonuna işaret etmez, çünkü bu durumda da devlet tarafından örgütlenmiş çeşitli sermayeler yine birbirinin karşısına çıkardı. (*Krş.* yukarıda s. 42, *dipnot* 117) Krş. Troçki'nin şu argümanı: "Bir bütün olarak burjuvazinin, kendi devleti aracılığıyla tüm ulusal ekonomiyi idare eden bir anonim şirket oluşturduğu bir durumu düşünmek teorik olarak elbette mümkündür. Böyle bir rejimin ekonomik yasalarının hiçbir gizemi yoktur. Tek bir kapitalist, iyi bilindiği üzere, artı-değerin doğrudan kendi girişiminin işçileri tarafından yaratılan kısmını değil, ülke çapında yaratılan birleşik artı-değerin kendi sermaye miktarına orantılı olan bir kısmını kâr biçiminde alır. Bütünsel bir "devlet kapitalizmi"nde bu eşit kâr oranı yasası dolambaçlı yollarla –yani farklı sermayeler arasındaki rekabetle– değil, derhal ve doğrudan devletin muhasebesiyle gerçekleşirdi. Böyle bir rejim hiç var olmamıştır ve bizzat mülk sahipleri arasındaki derin çelişkiler nedeniyle de asla var olmayacaktır; kapitalist mülkiyetin evrensel hazinesi niteliğinde devlet, toplumsal devrim için fazla baştan çıkartıcı bir amaç olacağından, bu daha da imkânsızdır." (*İhanete Uğrayan Devrim*, s. 245-46.)

makinelerin uygulanma alanı, burjuva toplumdakinden tamamen farklı olacaktır."[7])

Bu ifadeler, kapitalist bir toplumla sosyalist bir toplumun "maliyet muhasebeleri" arasındaki farkı yeterince açık şekilde göstermektedir. Bununla birlikte, bu fark hakkında *Kapital*, III. Cilt'te ayrıntılı bir tartışma bulmak mümkünken, I. Cilt'te bu fark yalnızca ima edilmektedir.[8] III. Cilt'te Engels tarafından düzenlenen bir pasajda şöyle okuruz: "Bir metanın değeri, içersinde cisimleşen geçmiş ve canlı emeğin toplam emek-zamanı ile belirlenir. Emeğin üretkenliğinin yükselmesi; canlı emeğin payı azaldığı halde geçmiş emeğin payının artmasına ve bunun, bu metada maddileşen toplam emek miktarı azalacak şekilde, dolayısıyla canlı emekteki azalış geçmiş emekteki artıştan daha büyük olacak şekilde gerçekleşmesine dayanır. Metanın değerinde içerilen geçmiş emek -sermayenin değişmeyen kısmı- kısmen eskiyip yıpranan sabit sermayeden, kısmen de değişmeyen sermayenin hammadde ve yardımcı maddeler gibi, bu meta tarafından tümden tüketilen döner kısmından oluşur. Değerin ham ve yardımcı maddelerden türeyen kısmının, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte azalması gerekir, çünkü bu maddeler bakımından üretkenlik, kendisini kesinlikle bunların değerini azaltarak ifade eder. Öte yandan değişmeyen sermayenin sabit kısmının, büyük ölçüde çoğalması ve bununla birlikte, değerinin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara aktarılan kısmının büyümesi, emek üretkenliğindeki artışın en büyük özelliğidir. Yeni bir üretim yönteminin üretkenlikte gerçek bir artışı temsil etmesi için, metanın her birimine, sabit sermayeden aşınma ve yıpranmayla aktarılan ek değer kısmının, canlı emekten sağlanan tasarrufla metanın değerinden eksilen kısımdan küçük olması gerekir; kısacası bu yöntemin metanın değerini düşürmesi gerekir...Bir metaya giren toplam emek miktarının azalışı, bu nedenle, üretim hangi toplumsal koşullar altında yapılırsa yapılsın, emeğin üretkenliğindeki artışın temel bir ölçütü olarak görünür. Emeğin üretkenliği, üreticilerin üretimlerini önceden yapılmış bir plana göre düzenledikleri bir toplumda, hatta basit meta üretiminde bile gerçekten daima bu ölçüt ile ölçülmelidir. Ama *kapitalist* üretimde acaba durum nasıldır?"

Bu noktada Engels aşağıdaki örneği sunar: "Diyelim ki belli bir kapitalist sanayi kolu, bir metanın normal bir birimini aşağıdaki koşullar altında

7 *Kapital I*, s. 515 [406].

8 Krş. ayrıca *Grundrisse*, s. 776-77, 819-20 [Cilt 2, 238-34, 279-81].

üretmektedir: [9] Sabit sermayenin aşınıp yıpranması, parça başına ½ şilin tutmaktadır; bu ürüne parça başına 17 ½ şilin tutarında hammadde ve yardımcı madde girmekte; ücretler 2 şilin ve % 100'lük bir artı-değer oranıyla artı-değer de 2 şilin tutmaktadır. Toplam değer = 22 şilin...Metanın maliyet fiyatı = ½ + 17 ½ + 2 = 20 şilin, ortalama kâr oranı 2 / 20 = % 10 ve metanın parça başına üretim fiyatı da değeri gibi = 22 şilindir. Meta için parça başına gereken canlı emek kısmını yarıya indiren, ama değerinin sabit sermayenin aşınıp yıpranmasını temsil eden kısmını üç katına çıkaran bir makine icat edildiğini varsayalım. Bu durumda hesap şöyle olur: aşınıp yıpranma = 1 ½ şilin, ham ve yardımcı maddeler önceki gibi 17 ½ şilin, ücretler 1 şilin, artı-değer 1 şilin, toplam 21 şilindir. Meta şimdi değer olarak 1 şilin düşmüştür; yeni makine kesinlikle emeğin üretkenliğini arttırmıştır. Ama kapitalist durumu şöyle görür: şimdi maliyet fiyatı aşınma ve yıpranma için 1 ½ şilin, ham ve yardımcı maddeler için 17 ½ şilin, ücretler için 1 şilin, önceki gibi toplam 20 şilin. Yeni makine kâr oranını hemen değiştirmediği için, kapitalist, maliyet fiyatı üzerinden % 10, yani 2 şilin elde edecektir. Demek ki üretim fiyatı değişmeden = 22 şilin olarak kalacak, ama değerinin 1 şilin üzerinde olacaktır. Kapitalist üretim koşulları altında üreten bir toplum için, meta ucuzlamış değildir. Yeni makine bu toplum için bir iyileştirme değildir. Bu yüzden de kapitalist, bu makineyi devreye sokmaya niyetli değildir. Bu makinenin kullanılmasıyla, henüz yıpranmamış mevcut makinesi hemen değersizleşeceği, bir hurda yığınına dönüşeceği, bu yüzden kesin bir kayba neden olacağı için, kendi açısından ütopik bir hata olacak şeyi yapmamaya dikkat edecektir." Engels bu pasajı şöyle bitirir: "Emeğin artan üretkenliği yasası, bu nedenle sermaye için mutlak geçerli değildir. Sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla üretkenlik, genel olarak canlı emek tasarrufuyla değil...yalnızca geçmişte harcanan emeğe kıyasla canlı emeğin *karşılığı ödenen* kısmındaki tasarrufla artar...Burada kapitalist üretim biçimi bir başka çelişkiyle kuşatılmıştır. Onun tarihsel misyonu, insan emeğinin üretkenliğini, hiçbir sınır tanımadan geometrik dizi içerisinde geliştirmektir. Burada olduğu gibi üretkenliğin gelişmesini kısıtladığı zaman tarihsel misyonuna ihanet eder. Böylece yaşlandığını ve gereğinden fazla yaşadığını bir kez daha gösterir."[10]

Marx'ın *Kapital*'in I. Cilt'indeki düşüncelerini, özellikle kesin ve aydınlatıcı bir şekilde genişlettiği ve tamamladığı için bu uzun alıntının

9 "Bu üretim dalındaki sermaye, toplumsal sermayenin ortalama bileşimine sahiptir" varsayımı altında.

10 *Kapital III*, s. 260-62 [230-32]

gerekli olduğunu düşündük. Açık olan şey şudur ki bu çözüm, Marksist iktisat teorisinden zorunlu olarak çıkar. İlk dönem yazılarının gösterdiği gibi, Otto Bauer de kendi zamanında bunu gayet iyi bilmekteydi. Bu yüzden Bauer, ilk çalışmasında şöyle der: "Kapitalist üretim, yalnızca mevcut insan emek gücünün tam kullanımını azaltmakla kalmaz, aynı zamanda en etkin üretim yöntemlerinin uygulanmasını da engeller... Sosyalist toplum, ancak imal edilmesi için gerekenden daha fazla emek tasarruf ederse makine kullanabilecektir; tersine kapitalist üretim biçimi ise ancak makinenin maliyetinden fazla ücret tasarruf ederse makine kullanabilir. Ücretler ne kadar düşükse, yeni makine kullanmak ya da teknik ilerlemeden yararlanmak da o kadar zordur. Ücret asla emeğin ürününün değil, yalnızca emek gücü değerinin görünüş biçimi olabileceği için, kapitalist toplum sosyalist toplumun kendi hizmetine sokabileceği bütün o makineleri asla kullanamaz. Ama dahası da var!"

Ayrıca bireysel kâr oranlarının genel bir kâr oranı oluşturacak şekilde eşitlenmesinin sonuçlarını da biliyoruz: "Makinenin üretim fiyatı daima kendi değerinden yüksektir...çünkü makine, diğer üretim dallarında üretilen ve demir ve makine imalatçılarının fiziksel sermayelerinin büyüklüğü sayesinde el koydukları artı değerin bir kısmını içermektedir...Öyleyse makinenin daima değerinden yüksek olan üretim fiyatının...el emeğinin yerine daha verimli makinelerin geçmesinin önündeki bir diğer engel olduğunu ekleyebiliriz. Son olarak bir neden daha vardır! Kömür ve demir endüstrilerindeki karteller ve tröstler ürünlerinin – makinelerin– fiyatlarını serbest rekabetin yarattığı üretim fiyatının da üstüne yükseltirler, yani makine üretimini daha da pahalılaştırırlar, bu nedenle teknik ilerlemenin bir başka engelini oluştururlar. Sosyalist üretim biçimi tüm bu engelleri tek darbede ortadan kaldırır: böyle bir toplum kendisine gerekli olan emekten fazlasını tasarruf eden her makineyi kullanabilir."[11]

Bu, Otto Bauer'in ilk yıllarında ne kadar iyi yazabildiğini göstermektedir! Ücretler için gerekli miktarla çalışan, sözde "toplumsal muhasebe" hakkında tek bir kelime yoktur; ayrıca sosyalizmde dikkatli, aşamalı ve temkinli bir rasyonalizasyon temposu hakkında da tek bir uyarı yoktur! O halde Marksist ekole bağlı olmasına rağmen, Bauer'in daha sonra tamamen karşıt sonuçlara ulaşması nasıl açıklanabilir?

Aslında bunun çok basit bir açıklaması vardır. Yirmi beş sene geçmiş ve Saul, Paul olmuştur. Bir kez reformizme döndükten sonra Otto Bauer,

11 *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 2. baskı, s. 97-98.

toplumun sosyalist dönüşümü meselesine reformist bir "reel politikacı" ve "devlet adamı" gözüyle bakmak zorundaydı. Bauer'in kapitalist muhasebe yöntemlerinin hâlâ uygulanabilir olduğu bir sosyalist toplum; normal kurumları içersinde işsizlik ödeme bürolarının da sayıldığı mucizevi bir toplum fikri böyle doğmuştur. 1932'de bahsettiği "sosyalist toplum," bir devlet kapitalizmi toplumundan, sosyalist üretim biçimini getirmeden, bizzat üreticileri ekonominin gerçek yöneticileri haline getirmeden, sadece üretim araçlarının kontrolünü devlete aktarmış olması anlamında kapitalizmi reddeden bir toplumdan başka bir şey değildir. Bu yüzden Otto Bauer'e yöneltilebilecek eleştiri, o zamanlar varsayımsal olan, ama bugün reformizmin hayata geçirmek peşinde olduğu bu toplumla ilgili en önemli şeyi göz ardı etmiş olması, kendisini sadece "örgütlü kapitalizm"in devletinin gerçekleştireceği dönüşüm sorunuyla sınırlaması, böylece sonunda sosyalizmle kapitalizm arasındaki, üretici güçlerin gelişmesiyle ilgili belirleyici farkı ortadan kaldırmasıdır. Bu yalnızca teorik bir hata mıydı? Kesinlikle, hayır.

Sosyalizmde optimal bir rasyonalizasyon hızıyla ilgili bu akademik sorunun arkasında gizlenen, oldukça karakteristik bir sosyalizm anlayışı, sosyalizmi devlet kapitalizmi ile eşitleyen bir anlayıştır. Otta Bauer kitabını yazarken belki bu sorunun üstünden atlanabilirdi, ama bugün, son on yıllarda yaşanan çok önemli deneyimlerden sonra, sosyalist ekonomik düzen ile devlet kapitalizminin ekonomik düzeni arasındaki ayrım ve karşıtlık, işçi hareketinin temel meselelerinden biri olarak görülmek zorundadır; çünkü bu karşıtlığın işçi sınıfının gelecek mücadelelerinde ve sosyalist kamp içindeki gelecek ideolojik tartışmalarda belirgin bir rol oynaması kesin gibi görünmektedir. Buradan bakıldığında, Otto Bauer'in hatası tamamen farklı bir görünüm kazanır.

33. Joan Robinson'un Marx Eleştirisi

Politik ekonominin –"akademik" ve Marksist– iki karşıt ekolü arasındaki farkların, bir ekole dahil olanların diğer ekoldekilerin dilini neredeyse hiç anlayamadığı kadar büyümüş olduğu çok kez dile getirilmiştir. Bu farkın çarpıcı bir örneği, Joan Robinson'dur. Bu tanınmış iktisatçı, Marx'ın kuramsal sisteminin "kaba ve kasvetli ihtişamı"nın[1] hakkını vermek endişesini taşımıştır; gerçekte ise Marksizmin daha ileri bir karikatürünü üretmekten başka bir şey yapmayı başaramamıştır. Bunun sebebi elbette bir tür bireysel yetersizlikte yatıyor olamaz (Joan Robinson mükemmel bir iktisatçıdır); bu daha derinde, yerine getirmek istediği göreve yaklaşırken benimsediği yöntemde yatar. Marx'ın yöntemine fazla saygısı olmadığını itiraf eden ve bu yöntemi "Hegelci bir zırva ve saçmalık"[2] olarak reddeden bir Marx eleştirmeninin, böyle bir yöntemin en temel ilkelerini bile yanlış anlamak ve yanlış yorumlamak zorunda olduğu açıktır. Belki Marx'ın kelimesi kelimesine ne dediğini anlayabilir, ama "gerçekten neyi kastettiğini asla anlayamaz."

I. MARX'IN DEĞER TEORİSİ

Marx'ın sisteminin köşe taşı olan değer teorisini yıkmayı başarırsa

1 Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, s. 2.
2 Robinson, *On Re-reading Marx*, s. 20.

33. Joan Robinson'un Marx Eleştirisi

Politik ekonominin –"akademik" ve Marksist– iki karşıt ekolü arasındaki farkların, bir ekole dahil olanların diğer ekoldekilerin dilini neredeyse hiç anlayamadığı kadar büyümüş olduğu çok kez dile getirilmiştir. Bu farkın çarpıcı bir örneği, Joan Robinson'dur. Bu tanınmış iktisatçı, Marx'ın kuramsal sisteminin "kaba ve kasvetli ihtişamı"nın[1] hakkını vermek endişesini taşımıştır; gerçekte ise Marksizmin daha ileri bir karikatürünü üretmekten başka bir şey yapmayı başaramamıştır. Bunun sebebi elbette bir tür bireysel yetersizlikte yatıyor olamaz (Joan Robinson mükemmel bir iktisatçıdır); bu daha derinde, yerine getirmek istediği göreve yaklaşırken benimsediği yöntemde yatar. Marx'ın yöntemine fazla saygısı olmadığını itiraf eden ve bu yöntemi "Hegelci bir zırva ve saçmalık"[2] olarak reddeden bir Marx eleştirmeninin, böyle bir yöntemin en temel ilkelerini bile yanlış anlamak ve yanlış yorumlamak zorunda olduğu açıktır. Belki Marx'ın kelimesi kelimesine ne dediğini anlayabilir, ama "gerçekten neyi kastettiğini asla anlayamaz."

I. MARX'IN DEĞER TEORİSİ

Marx'ın sisteminin köşe taşı olan değer teorisini yıkmayı başarırsa,

1 Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, s. 2.
2 Robinson, *On Re-reading Marx*, s. 20.

akademik teori denilen teorinin temel vasayımları sağlam kalabileceği ve bir tür yarı-sosyalist sonuçlar üretmek için kullanılabileceği için, Robinson'un eleştirisinin ana hedefi doğal olarak Marx'ın değer teorisidir. Sonuç, özenle budanmış, Fabianlaştırılmış ve Keynesleştirilmiş bir Marx'ın yaratılması olacaktır.

1. Bir "değer fetişisti" olarak Marx

Robinson'un eleştirel yöntemi hakkında birkaç sözle başlayalım. Kendinden önce gelenlerin birçoğunun yaptığı gibi, Robinson Marx'ı iki farklı, aslında karşıt varlığa ayırmıştır; *Kapital*, I. Cilt'in "Hegelci metafizikçi"si ve III. Cilt'in sağduyunun yönetimi altında Marx'ı. Marx'ın III. Cilt'te yazdıkları (özellikle "modern ekonomi"nin bakış açısından düzeltildiğinde) bir yere kadar gerçeklikle bağdaştırılabilir. Bunun nedeni, temel olarak, I. Cilt'teki[3] "katıksız bir dogmatizm" olan, dolayısıyla da kolayca "sindirilemeyen"[4] "mutlak değer" teorisinin tersine, III. Cilt'te ortaya konulduğu biçimiyle değer teorisinin "herkesin teorisi" olmasıdır. Bu yüzden bu "sindirilemeyen" kısımla başlayalım.

Robinson şöyle der: "Ricardo emek maliyetinde, bir uzunluk ya da ağırlık ölçüsünde olduğu gibi, değişmeyecek bir değer ölçüsü bulmaya çalışmıştır. Marx ise, Ricardo'nun *Mutlak Değer ve Değişilebilir Değer* yazısını okumadığı halde, eşit değişim-değerine sahip metalarda 'metaların geometrik, fiziksel, kimyasal ya da bir başka doğal özelliği olamayacak,'[5] ortak 'bir şey' ararken aynı düşünceyi tekrarlamaktadır."

Marx, değeri "ağırlık veya renk gibi, bu metaların içkin bir niteliği olarak" görmektedir.[6] Robinson, bu değer kavramı, diye devam eder, "esas olarak Marx-öncesidir" ve Marx'ın öğretisinin temel ilkeleriyle gözle görülür bir çelişki içersindedir. "Çünkü Marx'ın analize yaptığı en büyük katkılardan birisi, 'üretici güçler' ile 'üretim ilişkileri' arasındaki, yani insanın fiziksel çevresiyle girdiği teknik ilişkiler ile toplum içinde komşularıyla girdiği ekonomik ilişkileri arasındaki ayrımdır ve ayrıca kendisini değişilebilir metalarla ilişkilendiren fetişizm nosyonu, yani insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler olarak göründüğü ilişkilerden kaynaklanan niteliklerdir."[7]

---

3 Dahası, Robinson burada Marx'ı Ricardo ile karıştırmaktadır. Marx asla "mutlak değer" ifadesini kullanmamış, gerçekte bunu reddetmiştir, çünkü bu değerin toplumsal ilişkilerden bağımsız olduğunu ima etmektedir. (Bkz. *Teoriler* III, s. 130 31, 134.)

4 Robinson, 'The Labour Theory of Value: A Discussion,' *Science and Society*, 1954.

5 *a.g.e.*.

6 Robinson, *Collected Economic Papers*, s. 147.

7 Her "meta" "değişilebilir" olduğu ve her "değişilebilir mal" da bir "meta" olduğu için, bu

Ama "orijinal bir fikrin sahibinin, bu fikrin tüm etkilerini görmesi uzun zaman alır – *Genel Teori* içinde Keynes-öncesi düşüncenin pek çok örneği mevcuttur!" Öyleyse Marx'ın "ağırlık ve uzunluk tekniktir, değer toplumsaldır" gibi basit bir gerçeğin üstünden atlaması pek şaşırtıcı değildir. "Robinson Crusoe bu ayrım için bir mihenk taşıdır; onun için adasında ağırlık ve uzunluk, ülkesindekiyle aynı anlama geliyordu: satın alma gücününse hiçbir anlamı yoktu."[8] Öyleyse Marx eleştirmenlerinin yüz yüze kaldıkları görev, en sonunda Marx'ın teorisini bu korkunç çelişkiden kurtarmaktır.

Robinson'un görüşü işte budur. Onun tüm argümanı iki basit ifadeye indirgenebilir: (1) değerin metaya içkin bir şey olduğunu söylemek, değeri teknik bir kategori olarak görmektir ve (2) değerin özünün emek olduğunu söylemek, emek maliyetinde "değişmeyen bir değer ölçüsü" görmek demektir.

Her iki iddia da yanlış anlamalara dayanmaktadır. Henüz görmüş olduğumuz üzere Marx, metaların değerini belirleyen "ortak öğe," "metaların geometrik, fiziksel, kimyasal ya da bir başka doğal özelliği olamaz" iddiasında bulunmuştur.[9] Peki bunlar değilse, metaların ortak öğesi başka ne olabilir ki? Bu, Marx'ta tekrar tekrar okuduğumuz, onların ortak toplumsal doğası mıdır? Joan Robinson, hayır der: Hata yaptığınız yer burasıdır! Metalarda "ortak" olan şeyin, onlara içkin olması gerektiği için ve dahası "onlarda olan" şey toplumsal değil, ancak maddi bir şey olabileceği için...Bu yüzden yalnızca iki çözüm mümkündür: ya değer toplumsal bir fenomendir, ki bu durumda aynı zamanda metaların "içkin" bir niteliği olamaz ya da aslında onlara "içkindir," ki bu durumda da "ağırlık ve renkle benzeşen," yani doğal bir özellik olarak nitelendirilmelidir. Dolayısıyla Marx'ın (açıkça toplumsal bir ilişkiyi ifade eden) değeri, doğal ya da teknik bir kategoriyle karıştırdığı ve böylece bizzat kendisinin, kitabında hayran olunacak şekilde anlattığı "meta fetişizmi"nin bir kurbanı haline geldiği açık değil midir?

Elbette, akademik bir iktisatçının değer kavramının tamamen toplumsal karakterini böylesine enerjik bir şekilde savunduğunu görmekten daha kabul edilebilir bir şey yoktur. (Bunun, "fayda"nın modern iktisattaki baskın rolüyle ne kadar uyumlu olduğu ayrı bir sorudur.) Yine de bunu, değerin en başta toplumsal olan niteliğini ilk gören ve bunu tüm

kelimelerden birisi gereksizdir.

8 *Science and Society*.

9 *Kapital I*, s. 127 [52].

sisteminin köşe taşı yapan Marx ile ilişkili olarak gündeme getirilmesi de oldukça aptalca değil midir?

Marx temel eserinde şöyle der: "Yine de metaların ancak özdeş bir toplumsal tözün, insan emeğinin ifadeleri oldukları sürece değer olarak nesnel bir karaktere sahip olduklarını hatırlayalım."[10] "Hepsinde ortak olan bu toplumsal tözün kristalleri olarak bakıldığında, bunlar değerdir – meta değeridir."[11] Çünkü "emek ürünlerinin meta biçiminin ve değer ilişkisinin, metanın fiziksel özellikleri ve bu özeliklerden doğan maddi ilişkilerle kesinlikle bir bağlantısı yoktur. Burada, onlar açısından, şeyler arasındaki fantastik bir ilişki biçimini alan şey, insanların kendi aralarındaki belli bir toplumsal ilişkiden başka bir şey değildir."[12]

Marx, teorisinin gelecekte ne tür eleştirilerle karşılaşabileceğini sanki tahmin etmiş gibi şu ifadeleri ekler: "Nasıl ki demir maddesi, bir ağırlık ölçüsü olarak şekerle ilişkisinde yalnızca ağırlığı temsil ederse, bizim diğer ifademizde de ceket maddi nesnesi, keten bezi karşısında yalnızca değeri temsil eder. Ne var ki benzeşme burada sona erer. Demir, şekerin ağırlık ifadesinde, her iki cisimde de ortak olan doğal bir özelliği, yani ağırlıklarını temsil eder; ama keten bezinin değer ifadesinde ceket, her ikisi için de doğalın ötesinde bir özelliği, tamamen toplumsal bir şeyi, yani değerlerini temsil eder."[13]

Marx burada iki cismin ağırlık ilişkisi ile iki metanın değer ilişkisi arasındaki farkı kesinlikle açık hale getirir: İlki maddi bir ilişkidir, diğeri saf toplumsal bir ilişkidir. Ama bu, Keynesçi eleştirmeninin ona tamamen karşıt bir görüş atfetmesini engellememiştir: "ağırlık ve renk benzeri bir nitelik olarak" değer kavramı ve bu eleştirmen, bunun üstüne bir de –hiç de iktisat profesörü olmadığı halde, zavallı Robinson Crusoe için bile açık iki kavram olan– "teknik" ve "toplumsal" arasındaki fark üzerine ona ders vermeye kalkmıştır. Ama Joan Robinson böylesine acayip sonuçlara nasıl varabilmiştir? Bunun açıklamasını metodoloji alanında aramak gerektiği açıktır.

Marx, gerçekte her somut emek farklı bir amaca hizmet ediyorsa ve farklı yeteneklere, becerilere vb. sahip farklı bireyler tarafından yerine getiriliyorsa, emeği değerin tözü olarak nasıl tanımlayabileceğimizi sorar. Farklı türden sayısız profesyonel ve bireysel emeğin sonsuz çeşit-

10 *a.g.e.*, s. 138 [61].
11 *a.g.e.*, s. 128 [53].
12 *a.g.e.*, s. 165 [87].
13 *a.g.e.*, s. 149 [72].

liliği nasıl ortak bir paydaya indirgenebilir? Marx'ın buna yanıtı, bunu yapmanın mümkün olduğudur: "Yararlı emek ya da üretken etkinlik türleri ne kadar çeşitli olursa olsun, bunların insan organizmasının işlevleri olduğu ve niteliği ya da biçimi ne olursa olsun bu gibi işlevlerin aslında insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının ve duyu organlarının harcanması olduğu *fizyolojik* bir gerçektir."[14]

Bu anlamda insan emeğinin fizyolojik benzerliği, herhangi bir değer ilişkisinin zorunlu bir önkoşuludur! Ama yalnızca bir önkoşuldur! Marx'ı eleştirenlerin pek çoğunun yaptığı gibi, fizyolojik emek kavramının Marx'ın değer teorisinin özü olarak görülmesi hatalı olur. Böyle bir yorum doğru olsaydı, Marx ve Ricardo'nun emek değer teorileri arasında aslında temel bir fark olmazdı ve teorinin kendisi ciddi bir eleştiriye konu olurdu. Öncelikle, tüm ekonomik sistemlerde fizyolojik olarak bakıldığında, emek yalnızca "insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının ve duyu organlarının harcanması" olduğu için, değeri, tüm ekonomik sistemler için geçerli tarih-üstü bir kategori olarak görmemiz gerekirdi. Marx'ın üzerinde bu kadar ısrarla durduğu, temel ekonomik kategorilerin esas olarak tarihsel karakteri anlaşılmaz hale gelirdi. İkinci olarak da, elbette verimsiz bir girişim olacak olsa da, fizyolojik emeğin mekanik ölçüsünü aramaya zorlanabilir ya da en azından kışkırtılabilirdik. (Üstelik o zaman, tıpkı Joan Robinson'un düşündüğü gibi, "toplumsal" olanı "teknik" olanla gerçekten karıştırırdık.) Bununla birlikte, aslında şimdiye kadar Marx'ın meseleye dair çözümünün yalnızca ilk kısmını gördük, çünkü emek, fizyolojik olarak bir toplumdaki basit emek gücü harcanmasına indirgense bile, böyle bir indirgeme ancak uygulamada gereklidir ve fiili olarak tarihsel gelişimin belli bir aşamasında meydana gelir. Bu ancak değişimin bireyler arasındaki tek ekonomik bağlantıyı oluşturduğu ve sonuçta metaların, "harcanış biçimine bakılmaksızın,"[15] ortalama ve farklılaşmamış emeğin ürünleri olarak görüldüğü bir meta sahipleri toplumunda olur.

Ama bu, emek gücünün fizyolojik olarak harcanmasının herhangi bir mekanik ölçüsünü gerektirmez, çünkü piyasada çeşitli emek biçimlerini eşitleyen ve bunları "toplumsal olarak gerekli" ortalama emeğe indirgeyen şey, bizzat toplumdur, yani "üreticilerin arkasında"" kendiliğinden işlemekte olan toplumsal süreçtir.[16] Diğer taraftan, böyle bir

14 *a.g.e.*, s. 164 [86].
15 *a.g.e.*, s. 128 [53].
16 Krş. yukarıda s. 538 ve devamı.

toplumda "insan emeğinin eşitliği," değer olarak emek ürünlerinin eşit nesnelliğinde...maddi bir biçim" kazanır[17] ve ancak böyle bir toplumda "insanlar arasındaki belli bir toplumsal ilişki, şeyler arasındaki fantastik bir ilişki biçimini alır."

Marx'ın değer teorisinin bu kısa özetinden hangi sonuçlar çıkartılabilir? Açıkçası bundan, tarihsel bir fenomen olarak düşünülmedikçe, değerin toplumsal önemini fark etmenin imkânsız olduğu, değerde "ağırlık ya da renk benzeri bir nitelik," yani "teknik" bir kategori görmeden, değerin tarihsel niteliğini reddetmenin de aynı şekilde imkânsız olduğu sonucu çıkar.

Bu, Marx'ın teorisinin onu eleştirenler tarafından neden böylesine sıklıkla yanlış yorumlandığına dair bir açıklama sunar. Ekonomik kategorilerin esas olarak tarihsel karakterini kavramaktan aciz olan bu eleştirmenler, yalnızca şu sonucu çıkarırlar: "Değer" diye bir şey varsa, bu, metaların fiziksel ya da doğal niteliği olmalıdır. Bu şekilde eleştirdikleri Marx değil, kendi dar doğalcı anlayışlarıdır!

Peki ya Joan Robinson'un ikinci iddiası, yani Marx'ı "değişmez bir değer ölçüsü" arayan biri olarak resmetmesi ile ilgili olarak ne söylenebilir? Bu bir kez daha Marx'ın teorisinin kaba bir doğalcı yorumuna işaret eder.

Kapitalist sistemin ilk yorumcuları, yani Merkantilistler şu soruyu sormuşlardır: "Bir ulusun zenginliği güvenilir bir şekilde nasıl ölçülebilir?" Sadece altın ve gümüşle mi? Ama altın ve gümüş değerinin kendisi değişim gösterir ve değişken bir ölçü kesin bir ölçü olamaz. Bu yüzden (tarihsel bir örnek verilecek olursa), eski Germenler, arazi ölçüsü olarak ortalama bir köylünün bir günde sürebileceği alanı almışlardır. Bu şüphesiz son derece kusurlu bir ölçüydü ve o zamandan beri modern kadastro teknikleriyle bu kusurun üstesinden gelinmiştir. Politik ekonomi benzer bir şeyi niçin başaramamıştır? William Petty'nin, sonunda başarısız olacak şekilde, "'tüm metaların' değerini yalnızca bunlardan herhangi biriyle, her ikisiyle olduğundaki kadar ya da bundan daha iyi temsil etmek ve birini diğerine peniyi pounda çevirdiğimiz kadar kolayca çevirmek için, Toprak ve Emek arasında doğal bir eşitlik arayışına girmesi pek de şaşırtıcı değildir."[18] Adam Smith şunları söylerken aynı fikri ifade etmiştir: "Diğer tüm metalar gibi altın ve gümüşün değerleri de değişir, bazen daha ucuz, bazen daha pahalı olurlar, satın alınmaları bazen daha kolay, bazen daha zordur...Fakat nicelik ölçüsü olarak kullanılan ayak, kulaç

17 *Kapital I*, s. 164 [86].

18 *The Economic Writings of Sir William Petty* Cilt I, 1899, s. 44-45.

ya da avuç gibi ölçülerin miktarları sürekli olarak değiştiği için, bunlar diğer şeylerin miktarının hiçbir zaman hassas ölçüleri olamadıkları gibi, kendi değeri sürekli değişen bir meta da hiçbir zaman diğer metaların doğru bir değer ölçüsü olamaz."[19]

Ama değeri değişmeyen böyle bir sıradışı meta bulunabilir mi? Smith böyle bir büyü bulduğuna ikna olmuştu. Ona göre, gayet sıradan bir meta olan "emek" "değişmeyen bir ölçüt" olarak başarıyla kullanılabilirdi. Elbette işçilere ödenen ücretler genellikle çok farklıdır; oysa "eşit miktarda emeğin her zaman ve her yerde emekçi için eşit değere sahip olduğu söylenebilir. Sağlığı, kuvveti ve ruh hali normal olan...bir emekçinin, her zaman kendi rahatından, özgürlüğünden ve mutluluğundan aynı oranda vazgeçmesi gerekir. Karşılığında elde ettiği malların miktarı ne olursa olsun, ödediği fiyat hep aynı olmalıdır. Gerçekte bunlardan bazen daha fazla bazen daha az miktarda satın alabilir; fakat değişen şey, bunları satın alan emeğin değeri değil, malların değeridir...Dolayısıyla değeri hiçbir zaman değişmeyen emek, her zaman ve her yerde bütün metaların değerinin belirlenmesinde ve karşılaştırılmasında tek başına en temel ve gerçek ölçüttür. Emek malların gerçek fiyatıdır; para ise malların sadece nominal fiyatıdır."[20]

Öyleyse "değişmeyen değer ölçüsü" kavramının tarihsel kökenleri hakkında bu kadarını söylememiz yeterlidir. Bu çözümsüz problem (Marx bunu, bir çemberi kareye çevirmek problemi ile karşılaştırır)[21] kuramcıları ancak "değeri," metaların sonsuz bir doğal niteliği olarak gördükleri oranda uğraştırmıştır.[22] Oysa bu bakış açısı terk edilir edilmez, problem çözülür.

Ricardo'nun Smith'in yanılgısına dair kesin eleştirisini ele almanın yeri burası değildir. Yine de bir nokta vurgulanmalıdır: Ricardo "değişmeyen değer ölçüsü" denilen bir ölçünün gereğinden bahsettiğinde "emek maliyetleri"ni, yani Smith'in kastettiği meta "emeği" değil, kendi

19 Smith, *Ulusların Zenginliği I*, s. 32-33 [43-44].

20 *a.g.e.*, s. 33 [44].

21 *Teoriler I*, s. 150 [141].

22 Smith, "değer yaratılmasını, emeğin doğrudan fizyolojik bir özelliği, insandaki hayvani organizmanın bir tezahürü" olarak görmüştür. "Tıpkı bir örümceğin ağını kendi bedeninden üretmesi gibi, çalışarak yararlı nesneler üreten her insan da –sadece ve basitçe çalışan her insan- öyle değer üretir, çünkü çalışan insan doğuştan meta üreticisidir; benzer şekilde insan toplumu da doğası gereği meta değişimi üzerine kuruludur ve meta ekonomisi insan ekonomisinin normal biçimidir." Böylece "değerin belli toplumsal koşullar altında gelişen belli bir toplumsal ilişki"yi temsil ettiğini anlamak Marx'a kalmıştı. (Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, s. 68 [50-51])

başına emeği, yani bambaşka bir mesele olanı, değer yaratan etkinliğin kendisini kastetmiştir.[23]

Peki ama bunun Marx ve onun değer teorisiyle ilgisi nedir? Smith, Malthus ya da Destutt de Tracy'nin yazılarında kesinlikle olduğu gibi, gerçekten onun yazılarında da "değişmeyen bir değer ölçüsü"nü aramış olduğuna dair izler bulabilir miyiz? Marx'ın kendisinin bu mesele hakkında ne yazdığını okuyalım: "Metaların *değerini* ölçmek –*dışsal* bir değer ölçüsü oluşturmak– için diğer metaların ölçüldüğü metanın değerinin değişmeyen bir değer olması gerekli değildir. Tersine ilk bölümde gösterdiğim gibi bu değer değişken olmalıdır,[24] çünkü değerin ölçüsü, öbür türlü diğer metalarla ortak olan *içkin* bir ölçüsü olamayacağı için, bir metadır ve meta olmak zorundadır. Örneğin, paranın değeri değişirse diğer tüm metalarla eşit derecede değişir. Bu nedenle metaların göreli değerleri, sanki paranın değeri değişmemiş gibi kalır. Böylece "değişmeyen bir değer ölçüsü" bulmak meselesi ortadan kaldırılmış olur." Bu alıntı, Marx'ın *Artı-Değer Teorileri*'nde yer alan, "değişmeyen değer ölçüsü" sorunu hakkındaki kapsamlı bir tartışmadan alınmıştır.[25]

Fakat belki de Joan Robinson *Teoriler*'i göz önüne almamıştır. Yine de aynı fikirleri Marx'ın *Katkı* ve *Kapital*'inde de bulabilirdi. Örneğin *Katkı*'da yer alan şu ifadeleri dikkate alabilirdi: "Altın eğer değer ölçüsü olarak hizmet edecekse ilke olarak değişken bir değer olmalıdır, çünkü o ancak emek-zamanın şeyleşmiş hali olarak başka metaların eşdeğeri haline gelebilir, ama somut emeğin üretkenliğindeki değişikliklerin sonucu olarak aynı miktarda emek-zaman aynı tür kullanım-değerlerinde eşit olmayan miktarlarda cisimleşmiştir."[26] *Kapital*'de ise şöyle yazar: "Ama altın yalnızca kendisi de emek ürünü olduğu, bu nedenle de değeri potansiyel olarak değişebilir olduğu için, değerin ölçüsü olarak hizmet edebilir."[27]

Bu birkaç alıntı, Marx'ın bu konu hakkındaki gerçek düşüncesini göstermek için yeterlidir. Olur da Ricardo'nun çalışmalarındaki bazı düşünceler (Ricardo'nun değer teorisinin özüyle hiçbir şekilde ilgili olmayan sözlerin) Joan Robinson'un görüşlerine uygun olacak şekilde yorumlanabilirse, o zaman Marx için bunun tam tersi geçerlidir. Marx yalnızca Smith'in "değişmeyen bir değer ölçüsü" hakkındaki yanılsama-

23 Krş. R. L. Meek, *Studies in the Labor Theory of Value*, s. 87, 99, 106-12'de [137, 149, 177-86], Ricardo'nun değer teorisi hakkında yakın zamanlı bir yorum.

24 Marx burada 1859'da yayınlanan *Ekonominin Politiğin Eleştirisine Katkı*'yı kastetmektedir.

25 *Teoriler III*, s. 133-34. Krş. *Grundrisse*, s. 792 [254] ve Almanca baskısı, s. 899 ve devamı.

26 *Katkı*, s. 67 [83].

27 *Kapital I*, s. 192 [113].

larını paylaşmamakla kalmamış, *Teoriler*'de bu yanlış anlamanın çürütülmesine sayfalar ayırmıştır. Bununla birlikte, kendisini eleştirenlerin pek çoğunun tersine, Marx kendinden önce gelenlere ahmak ya da çocuk muamelesi yapmamaya özen göstermiş, bilimsel doğrunun keşfedilmesi yolunda hataların bile gerekli olduğunu ve "değişmeyen bir değer ölçüsü" kavramının arkasında, değer kavramını nesnel bir kavram kılmak yönünde çok ciddi ve sağlam temelli bir arzunun yattığını göstermiştir. Joan Robinson, bu pasajlardan çok şey öğrenebilirdi; daha 140 sene öncesinden, "değişmeyen bir değer ölçüsü" fikrini, metaların nesnel bir toplumsal niteliği olarak değer kavramıyla ve değerin "içkin" ölçüm standardı olarak emekle karıştıran Bailey'de cisimleşen bir selefi olduğunu görebilirdi. O zaman Robinson, Marx'ı asla bir "meta fetişisti..."[28] olarak nitelendirmezdi. Ama Marx bir keresinde kendisini eleştirenleri Engels'e şöyle şikâyet etmemiş midir?: "Keşke bu insanlar yazdıklarımı doğru düzgün okumak zahmetine katlansalar!"

2. Marx'ın "deli saçması"

Şimdiye kadar emek değer teorisini *Kapital*, I. Cilt'te sunulduğu şekliyle ele aldık. Fakat Joan Robinson –çok daha önceki Marx eleştirmenlerine benzer şekilde– I. Cilt'teki emek değer teorisiyle III. Cilt'teki "üretim fiyatları" teorisi arasında "uzlaşmaz bir çelişki" olduğunu iddia etmektedir. Robinson "çelişki"yi tartışmaya başlar başlamaz soğukkanlılığını kaybeder. Bu konu hakkında daha önceki tartışmalara dönüp, aşağılarcasına "bütün bu tantana da ne?"[29] diye sorar. Hilferding, Sweezy ve diğer Marksistler, Marx'ın bu iki teoriyi "uzlaştırma" çabasının "tamamen biçimsel olduğunu, ortalamaları ve toplamları aşağı yukarı oynatmaktan ibaret olduğunu" ve Marx'ın bu konu hakkında yazdığı her şeyin "içerikten tamamen uzak bir deli saçması"[30] olduğu gerçeğini nasıl gözden kaçırabilmişlerdir?

Bunlar ciddi sözlerdir. Peki ama bunlar ne kadar gerçek bir içeriğe sahiptir? Açıkça söylemek gerekirse, çok az. Joan Robinson'un kendi söz-

28 Robinson, aslında değerin ölçüsü olarak emek maliyetlerini değil, emek-zamanı kastettiği cevabını verebilirdi. Yine de böyle bir yorum, evrensel değer ölçüsü hizmeti gören tek bir metayla karşılaştırılmadan, değerin doğrudan emek-zaman birimleriyle ifade edilebileceği anlamına geldiği için, bu sadece işleri daha da kötüleştirirdi. Bu şekilde Marx'ın *Grundrisse*'de gayet acımasızca eleştirdiği eski "emek para" ütopyasına geri döndürülmüş olurduk

29 *Collected Economic Papers*, s. 147-48.

30 *a.g.e.*.

lerine bakalım. "İlk olarak Marx, dogmatik bir şekilde, metaların kendi değerlerine karşılık gelen fiyatlar üzerinden değişime girme eğilimi taşıdığını belirtir."[31] Oysa, "fiyatların değerlere karşılık geldiği bir sistemde eşit emek miktarlarının net ürünü, eşit para miktarları karşılığında satılır. Bu yüzden (standart para-ücret oranları verili olduğunda), para olarak emek birimi başına düşen artı, her yerde eşittir. Göreli fiyatların göreli değerlere karşılık geldiğini söylemek, sömürü oranının tüm endüstrilerde aynı olduğunu söylemekle aynı şeydir. Ama kişi başına kullanılan sermaye (organik sermaye bileşimi), farklı endüstri dallarında farklıysa, kişi başına düşen kâr (sömürü oranı) aynı kalırken, sermaye başına düşen kâr kişi başına düşen sermayeyle ters orantılı olarak değişmelidir. Hem kâr oranı hem de sömürü oranının tüm endüstrilerde eşit olması, ancak sermayenin kullanılan emeğe oranı da eşitse mümkündür."

Robinson şöyle devam eder: "I. Cilt'te Marx bu soruyu açık bırakmaktadır. III. Cilt'te kapitalistler arası rekabet standart bir kâr oranı oluşturma eğilimi taşırken, kişi başına kullanılan sermayenin teknik koşullarla birlikte değiştiğini göstermektedir. Dolayısıyla sömürü oranı standart olamaz ve göreli fiyatlar değerlere karşılık gelmez." Tersine, "metaların fiyatları, farklı endüstrilerdeki kapitalistlerin fiili olarak yararlandıkları sömürü oranlarının, sermayelerinin organik bileşimiyle değişir hale geleceği şekilde, değerlerinden farklılaşır." Marx bu yüzden "standart bir sömürü oranı varsayımından başlamakla kendisini yapay bir zorluğa sokmuştur. Bu varsayımın haklı bir nedeni yoktur. Ücretler tüm endüstrilerde eşitse, istihdam edilen kişi başına düşen artı (sömürü oranı), istihdam edilen başına düşen net üretkenlik sayesinde değişir ve genel olarak kişi başına düşen sermayenin büyük olduğu yerde, kişi başına düşen üretkenlik daha büyük olur. Marx'ın kendi sözleriyle ifade edersek, 'üretici gücün hâkim düzeyi, değişmeyen sermayenin değişen sermaye üzerindeki göreli üstünlüğünde kendisini gösterir...Belli bir üretim alanındaki sermaye, [ortalamadan] daha yüksek bir bileşime sahipse, o zaman bu, üretici gücün ortalamanın üzerinde geliştiğini ifade eder.'[32] Bu yüzden sömürü oranı, istihdam edilen kişi başına düşen sermayeyle değişme eğilimi taşır...endüstriler arasında eşit bir kâr oranı

31 Marx'ın *Kapital* Cilt I, s. 329'de [235] belirttiği gibi bu doğru bir iddia değildir: "Biz aslında fiyatların değerlere eşit olduğunu varsaydık. Ama ortalama fiyatlar söz konusu olduğunda bile, bu varsayımın böyle çok basit bir şekilde yapılamayacağını III. Cilt'te göreceğiz."

32 *Kapital III*, s. 759 [668].

üreten aynı süreç, eşit olmayan sömürü oranlarını da üretir." Robinson, "kanımca, I. ve III. Cilt arasındaki çatışma gizemcilik ile sağduyu arasındaki bir çatışmadır. III. Cilt'te sağduyu kazanır, ama yine de sözel anlatımlarında hâlâ gizemciliğe bağlı kalmak zorundadır"[33] sonucuna varır.

Tüm argüman aşağıdaki şekilde ele alınabilir:

1. Marx, "göreli fiyatların göreli değerlere karşılık geldiğini söylemenin, sömürü oranının tüm endüstrilerde aynı olduğunu söylemekle aynı anlama geldiğini" hiçbir zaman iddia etmemiştir. Onun teorisinden böyle bir sonuç da çıkarılamaz. Bunun basit bir nedeni vardır: Joan Robinson, emek değer teorisine göre, (toplumsal olarak gerekli ortalama) eşit emek miktarlarının, eşit emek miktarları karşılığında –sekiz saatlik emek, sekiz saatlik emekle, bir işgünü, bir işgünüyle– değişilir derken elbette haklıydı. Ama bu ifadeden işgününün "gerekli" ve "artı" emeğe bölünmesinin, her yerde aynı olmak zorunda olduğu sonucu çıkmaz. İşçi, bir yerde "kendisi için" belki beş saat ve işveren için yalnızca üç saat çalışabilir; bir başka yerde bunun tersi olabilir. Peki böylece standart ücretler varsayımını gizlice içeri almış olmadık mı? Bunun meseleye bir katkısı yoktur. Ücretler her bir fabrikada aynı olabilir, ama –eşit saat ücretleriyle– işgününün uzunluğu ya da emek yoğunluğu farklı olabilir. Her iki durumda da eşit emek miktarları değişilecektir ve eğer her iki fabrikadaki organik sermaye bileşimi toplam toplumsal sermayenin ortalama organik bileşimiyle aynıysa, o zaman bu değerler fiyatlara karşılık gelecektir. Oysa sömürü oranları –Joan Robinson'un iddiasının tersine– pekâlâ farklı olabilir. Bir başka deyişle, değer ölçüsü olarak emek-zaman hiçbir şekilde eşit sömürü oranlarına bağlı değildir – ve Marx'ın (ya da Ricardo'nun) değer teorisinin bu şekilde yorumlandığını görmek, en hafif deyimle, şaşırtıcıdır.

2. Diğer taraftan Marx, rekabet genel kâr oranının oluşumuna yol açtığı için "(farklı endüstrilerde) sömürü oranlarının aynı olamayacağını" hiçbir zaman söylememiştir. Kâr oranını (yani artı-değer oranını) da "kapitalistlerin fiilen yararlandığı...işçi başına düşen kâr" (yani farklı endüstrilerde başlangıçtaki farklı kâr oranlarının, aynı kâr oranına eşitlenmesinden sonra elde edilen kâr) ile hiçbir zaman karıştırmamıştır. Marx'ın iddia ettiği şey aslında bunun tersidir: Farklı organik sermaye bileşimine sahip endüstrilerde istihdam edilen eşit sayıda işçi, diğer koşullar aynıysa (aynı çalışma süresi, aynı emek yoğunluğu vb.) aynı miktarda artı-değer ürettikleri için, ortalama bir kâr oranı hâkim olacak-

33 *Essay*, s. 15-16.

sa, değerlerin "üretim fiyatları"na dönüşümünün gerçekleşmesi gerekir. Fark gayet açıktır.

3. Marx sömürü oranının istihdam edilen kişi başına düşen sermaye miktarıyla değişeceğini -bir başka deyişle üretilen artı-değer büyüklüğünün kullanılan değişmeyen sermayenin bir fonksiyonu olduğunu- hiçbir zaman iddia etmemiştir! Böyle bir iddia onun için son derece saçma olurdu. "...sermayenin değişmeyen kısmının değişen kısmı üzerindeki göreli hâkimiyeti" kesinlikle emek üretkenliğinde bir artış anlamına gelir. Daha fazla meta, daha fazla kullanım-değeri üretilebilir. Ama bu, daha büyük miktarda değişmeyen sermaye kullanan endüstrilerde çalışan işçilerin, bir şekilde otomatik olarak daha fazla artı-değer ürettiğini asla göstermez. (Artı-değer oranında üretkenliğin artışı yoluyla bir artış, ancak geçim araçları üreten endüstriler işçiler için daha ucuz tüketim malları sağlayabilirse ve böylece işgününün "gerekli" kısmı azaltılabilirse gerçekleştirilebilir. Ama bu, tüm endüstrilerdeki bütün işçileri etkiler.) Gerçekten de Karl Marx'a böyle bir artı-değer "üretkenlik" teorisi atfedebilmek için canlı bir hayal gücüne sahip olmak gerekir![34] Böylece, Marx'ı "yapay bir zorluğa sokan"ın Marx değil, ona teorisinde hiçbir şeye karşılık gelmeyen üç aksiyom atfeden Joan Robinson'un kendisi olduğunu anlıyoruz. Sermayenin çok iyi bilinen değer yaratıcı gücünü devreye sokarak "zorluğa" kolay bir çözüm sağlayan da yine Robinson'un kendisidir. Hayal etmeye çalışalım: Marx bu çözümün tamamen farkındaydı, yine de III. Cilt'teki karmakarışık "deli saçması"nı inşa etmek için yıllarca çabaladı...Ne inatçı bir Hegelci metafizikçiymiş!

34 Robinson (Engels'in *Kapital*'in III. Cilt'ine yazdığı Önsöz'den) İsviçreli Profesör J. Wolf'un, Marx'a göre şu anlama gelen görüşünü onaylayarak alıntılar: "Değişmeyen sermayede bir artı, emekçilerin üretken gücünde bir artışı varsaydığı" için, "göreli artı-değer üretimi değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşısında artmasına dayanır." Bu görüş Robinson'un görüşüne uygun düştüğü için, Engels'in buna verdiği yanıtı alıntılamaya değer: "Zürihli Herr Profesör Wolf, zor bir konuda kendisini gülünç bir duruma düşürme fırsatını hiç kaçırmaz." Wolf'un söylediklerini alıntıladıktan sonra şöyle devam eder: "Doğru, Marx birinci kitapta yüzlerce yerde bunun tam tersini söylemektedir; doğru, Marx'a göre, değişen sermaye azaldığı zaman, göreli artı değerin değişmeyen sermayedeki artışla orantılı olarak artacağı iddiası, parlamento konuşma sanatını utandıracak kadar şaşırtıcıdır; doğru, Herr Julius Wolf göreli veya mutlak artı-değer kavramlarını, ne göreli ne de mutlak olarak hiç anlamadığını her satırında ortaya koymaktadır." (*Kapital* III, s. 15 [22]) Görülebileceği gibi Robinson, Wolf'un hatasını tekrarlamaması için yeterince uyarılmış. Buna rağmen, o Wolf'un yorumunu yalnızca üstlenmekle kalmaz, hatta "Wolf'un ifadesinin Marx'ın yukarıdaki ifadesinden nerede farklılaştığını anlamak imkânsız" olduğu halde, "hiçbir tartışmaya girmeden Wolf'a söyüp saydığı" için Engels'i azarlar -- sanki Engels, Marx'ın teorisinin her kaba yanlış yorumunu ayrıntılı olarak ele almakla yükümlüymüş gibi.

3. *Marx'ın toplumsal bir iksir arayışı. Sosyalist toplumda değer sorunu*

O halde Marx'ın değer teorisi üzerine bu kadarını söylememiz yeterlidir. Yine de sonunda Robinson bize bir teselli verir: Joan Robinson'a göre, "sağduyu" Marx'ı değer yasasının "kapitalizmde" doğru işlemediğini itiraf etmek zorunda bıraktıysa bile, Marx en azından sosyalizmde "emek değer teorisinin sonunda başarılı olacağına"[35] inanmıştır. Bir başka deyişle, Marx açıkça, emek değer teorisinin saf bir bilimsel analizin sonucundan ziyade, "ideal bir fiyatlandırma sistemi"ni[36] getirecek ve böylece adil bir dünyanın gerçek olmasını sağlayacak bir icadı temsil ettiğini düşünen ütopik bir sosyalistti! Robinson'un kitabının bir bölümünü, Marx'ın sözüm ona "Sosyalist Toplumda Değer Problemi"[37] hakkındaki görüşlerine ve ona ait olduğunu varsaydığı "rasyonel bir ekonomik sistemde fiyatlar değerlere karşılık gelecek şekilde konulma-

35 *Essay*, s. 23.

36 *a.g.e.*, s. 24.

37 İşte Marx'ın pasajlarını Robinson'un ne kadar düşüncesizce kullandığının bir örneği. Robinson *Kapital*'in III. Cilt'inden aşağıdaki pasajı alıntılar: "Ancak üretim toplumun bilinçli ve önceden ayarlanmış kontrolü altında olduğu zaman, toplum, belli malların üretiminde harcanacak toplumsal emek-zaman miktarı ile bu mallar tarafından karşılanacak toplumsal gereksinimlerin miktarı arasında bir ilişki kuracaktır...Metaların kendi değerleri karşılığında değişilmesi ya da satılması, rasyonel bir yoldur, yani bunlar arasındaki dengenin doğal yasasıdır." (*Essay*, s. 23.) Okur, doğal olarak her iki cümlenin de sosyalist topluma ilişkin olduğunu varsayar. Fakat, Marx aslında tam tersini söylediği için, bu yanlıştır. III. Cilt, s. 187-88'de [168] şu ifadeler yer alır: "Her tekil meta ya da bir metanın belli bir miktarı, üretimi için gerekli toplumsal emekten daha fazlasını içermez ve bu açıdan, bu metanın tamamının piyasa değeri yalnızca gerekli emeği temsil eder, ama eğer bu meta, mevcut toplumsal gereksinimi aşan miktarda üretilmiş ise, toplumsal emek-zamanın bir o kadarı boşa harcanmıştır ve bu meta kitlesi, piyasada, fiilen kendisine katılmış bulunan toplumsal emekten çok daha küçük miktarını temsil eder hale gelir. (Ancak üretim toplumun bilinçli ve önceden ayarlanmış kontrolü altında olduğu zaman, toplum, belli malların üretiminde harcanacak toplumsal emek-zaman miktarı ile bu mallar tarafından karşılanacak toplumsal gereksinimlerin miktarı arasında bir ilişki kuracaktır.) Bu yüzden, bu metalar piyasa değerlerinin altında satılmak zorundadır, hatta bunların bir kısmı hiç satılamaz. Belli bir tür metanın üretiminde kullanılan toplumsal emek miktarının, bu metaya olan toplumsal talebi karşılayamayacak kadar az olması durumunda ise, bunun tersi geçerlidir. Ama belli bir malın üretiminde harcanan emek miktarı, bu mala olan toplumsal talebe karşılık geliyorsa...o zaman mal piyasa değeri karşılığında satılır. Metaların kendi değerleri karşılığında değişilmesi ya da satılması, rasyonel bir yoldur, yani bunlar arasındaki dengenin doğal yasasıdır. Sapmaları açıklayan bu yasadır, bunun tersi doğru değildir, yani yasayı açıklayan sapmalar değildir."
Gördüğümüz gibi, Marx'ın gelecekteki sosyalist toplumun, üyelerinin emek-zamanlarını, kapitalist toplumun yaptığı gibi boşa harcamayacağı görüşünü ifade ettiği parantez içindeki cümleler hariç, tüm bölüm kapitalist toplumla ilgilidir...Fakat bu, Robinson'un metaların değeri karşılığında satılmasının sosyalizmde de "doğal yasa" olacağı görüşünü Marx'a atfetmesine engel olmamaktadır.

lıdır" önermesine ayırmasına şaşırmamak gerekir: Dahası Robinson, bu fantezi içersinde "Marx'ın teorisinin esas anlamı"nı keşfettiğini samimi olarak düşünmektedir[38] (Proudhon'un izleri!). Tartışılan teoriye birazcık olsun benzeseydi, bütün bunlar ciddiye alınabilirdi. Oysa Marx, hem Proudhon'a hem de özel bir şekilde kurulacak "adil bir değişim sistemi" sayesinde dünyayı tersine çevirmek isteyen diğer tüm ütopiklere saldırmaktan hiç yorulmamıştır. Değerin tarihsel bir kategori, meta sahipleri toplumunda emeğin toplumsal işlevinin belirli bir ifade biçimi olduğunu ve neticede sosyalist bir toplumda mutlaka ortadan kalkması gerektiğini tekrar tekrar ve ısrarla belirtmiştir.[39]

Bu yüzden, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*'nde şöyle yazar: "Üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı kooperatif toplum içinde, üreticiler ürünlerini değişmezler; aynı şekilde ürünlere harcanan emek, burada bu ürünlerin *değeri olarak*, bunların sahip olduğu maddi bir nitelik olarak görünmez, bundan sonra, kapitalist toplumun tersine, bireysel emek artık dolaylı biçimde değil, doğrudan toplam emeğin bir bileşeni biçiminde var olur."[40] *Kapital*'de ise şu ifadeler yer alır: "Emeğin ürünü bütün toplumlarda bir kullanım nesnesidir; ama bu ürün yalnızca bir toplumun gelişmesinin özgül bir tarihsel çağında meta haline gelir; bu çağ, yararlı bir nesnenin üretimi için harcanan emeğin, bu nesnenin 'nesnel' özelliği olarak, yani onun değeri olarak ifade edildiği çağdır."[41] Aslında "yalnızca bu belirli üretim biçimi, yani meta üretimi için geçerli olan bir şeyin, yani bağımsız olarak yürütülen özel emeklerin özgül toplumsal niteliği...üründe değerin varoluş biçimine bürünür...bu tıpkı havayı oluşturan bileşenlerin bilimsel olarak ayrıştırılmasından sonra da atmosferin fiziksel yapısının değişmeden kalması kadar mutlak biçimde geçerli görünür."[42]

Bu, burjuva politik ekonominin "emeğin niçin değerle ifade edildiği ve emeğin süresiyle ölçülmesinin niçin ürünün değer büyüklüğüyle ifade edildiği sorusunu bir kez bile sormamış" olmasının nedenini açıklamaktadır: "Üretim sürecinin insan tarafından denetlenmek yerine, insana egemen olduğu bir toplum durumuna ait olmanın damgasını taşıyan bu formüller, politik ekonomistlerin burjuva bilincine, üretken emeğin ken-

38 *Essay*, s. 24.
39 Bkz. yukarıda 28. Bölüm, s. 428-36.
40 *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, s. 319-20 [28].
41 *Kapital I*, s. 153-54 [77].
42 *a.g.e.*, s. 167 [89-90].

disi kadar apaçık ve doğanın dayattığı bir zorunluluk olarak görünür."[43]

Öyleyse, daha Marx'ın yaşadığı dönemde birkaç burjuva iktisatçının, Marx'a Joan Robinson'un yönelttiği eleştiride karşımıza çıkan görüşün aynısını atfetmeye kalkmış olmaları, Marx'ın da buna karşılık, değer üzerine araştırmasında "değer teorisinin Bay Schäffle'ın benim için kurduğu 'sosyal devlet'e uygulanmasıyla değil, yalnızca burjuva ilişkilerle ilgileniyorum"[44] diye bir açıklama yapmak zorunda hissetmesi pek de şaşırtıcı değildir.

Ama okur, Avusturyalı Profesör Schäffle'ın Joan Robinson'un dengi olamayacağından, çünkü Robinson "ideal bir fiyatlandırma sistemi" yaratmakla kalmayıp, "sosyalist bir ekonomide kişisel tasarruf"a –hatta aslında sosyalist bir gelir vergisi ve kâr vergisine dair- bir öngörü sunarken, son tahlilde Schäffle'ın yalnızca Marx için bir "sosyal devlet" kurmakta başarılı olduğundan emin olabilir! Yine de inanılmaz bir saflıkla Marx'ı geleneksel bir Proudhoncuya çeviren ve Marx için "değer"in (neredeyse tüm ekonomik kategorileri gibi) doğal değil, tamamıyla tarihsel bir kategoriyi temsil ettiğini ve neticede Marx'ın "geleceğin sosyalist mutfağı" için bir tür reçete oluşturmaya asla çalışmadığını bile anlamayan Keynesçi bir eleştirmenle ne yapılabilir ki?

II. MARX'IN KAPİTALİST SÖMÜRÜNÜN ÖZÜ TEORİSİ VE SERMAYE KAVRAMI

Şimdiye kadar sadece Robinson'un, Marx'ın teorik sisteminin temeline –değer teorisine– yönelttiği saldırıları ele aldık. Ama tutarlı olmak gerekir; eğer değer kavramını terk edersek bundan sonra artı-değer kavramını elimizde tutamayız. Böyle yaptığımızda yalnızca bu sistemin temelini değil, köşe taşını da ortadan kaldırırız ve Marx'ın ekonomi teorisinin tüm kategorilerini ya terk etmek ya da tamamen değiştirmek zorunda kalırız. Bu, a : d oranı, açıkça bir değer ilişkisi olarak algılandığı için, basit "sömürü oranı" kavramı için bile geçerlidir. Peki o zaman Marx'ın tüm sisteminden geriye ne kalır?

Kalan aslında, genel "sömürü" ve –artı-değerden ayrı olarak– artı-emek fikridir. Bu bizim gibiler için pek de yeterli değildir, ama Joan Robinson bunu zekice kullanır. Marx'ın "ilk emek değer teorisi"nin tam bir başarısızlık olduğunun ispatlandığını iddia eder. Bununla birlikte

43 *a.g.e.*, s. 174-75 [96].

44 Marx'ın son ekonomi çalışması, *Marginal Notes on Adolf Wagner*, *MEW*, Cilt 19, s. 360-61.

"[Marx, değer teorisini] kapitalist sistemin niteliği hakkındaki belli fikirleri ifade etmek için kullanmıştır ve bu fikirlerin önemi hiçbir şekilde onun ileri sürmeyi tercih ettiği özel terminolojiye bağlı değildir."

Gerçekte bu "fikir"leri oluşturan nedir? Bu fikirler sadece "sömürü olanağının işçilerin toplam net çıktısıyla asgari geçimi arasında bir farkın mevcudiyetine bağlı olması"ndan ibarettir: "Eğer bir işçi bir günde yemek zorunda olduğundan fazlasını bir günde üretemezse potansiyel sömürü nesnesi değildir. Bu, basit bir fikirdir ve herhangi bir uzmanlaşmış terminoloji aygıtı olmadan basit bir dille açıklanabilir." Marx tarafından açıklanan, ama "akademik ekonomik analizin labirentinde kaybolan" şey, işte "kapitalizmin bu basit ve temel nitelikleridir."[45]

O halde, "kapitalizmin basit ve temel niteliği" artı-emeğin varlığından ibarettir! Oysa artı-emek insanlığın uygarlık tarihi kadar eskidir: Marx, "Sermaye artı-emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçlarının tekeline sahip olduğu her yerde, üretim araçlarının sahibi ister Atinalı bir aristokrat, Etrüsklü bir teokrat, *Romalı bir yurttaş*, Norman baronu, Amerikalı bir köle sahibi, Eflaklı bir boyar, modern bir toprak sahibi ya da kapitalist olsun, işçi, özgür olsun ya da olmasın, kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek-zamana, üretim araçları sahibinin geçim araçlarını üretmek için de fazladan bir emek-zaman eklemek zorundadır."[46]

Ama kapitalizm hakkında tüm bildiğimiz buysa, o zaman aslında hiçbir şey bilmiyoruz demektir, çünkü "yönetenlerle yönetilenlerin ilişkisini belirleyen" ve aynı zamanda çeşitli tarihsel dönemleri birinden ayırt eden şey, tam da "karşılığı ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özgül ekonomik biçimi"dir.[47]

Engels şöyle der: "Dolayısıyla artı-emek, yani emekçinin kendi geçimi için gereken zamanın ötesindeki emek ve bu artı-emeğin ürününe başkaları tarafından el konulması, emeğin sömürülmesi, sınıf çatışmalarının içinde hareket ettikleri sürece, şimdiye kadar var olan tüm toplum biçimlerinde ortaktır. Ama ancak bu artı-emeğin ürünü artı-değer biçimini aldığında, üretim araçlarının sahibi sömürü nesnesi olarak özgür –toplumsal bağlardan ve kendi sahip olduğu her şeyden özgür– işçiyi bulduğu ve *meta* üretme amacıyla onu sömürdüğünde, Marx'a göre ancak o zaman üretim araçları sermayenin özgül niteliğini alır."[48]

---

45 *Essay*, s. 17.
46 *Kapital I*, s. 344-45 [249].
47 *Kapital III*, s. 791 [695].
48 *Anti-Dühring*, s. 248 [302-03].

Bu nedenle Marx'ın analitik aygıtının, özgül kapitalist sömürü biçiminin anlaşılabilmesinin tek yolu, yani "değer" ve "artı-değer" kategorilerinin kullanılması olduğu açıktır. Öyleyse, Joan Robinson'un özgül kapitalist üretim biçiminin özel niteliklerini analiz etmeyi denemeden, kendisini genel (o yüzden de tamamen muğlak) sömürü fikriyle sınırlaması pek de şaşırtıcı değildir.[49] Bu, "Marx'ın keşfettiği artı-emeği, yine Marx'ın keşfettiği, ama o an için işine gelmeyen artı-değeri yıkmak için kullanmak amacıyla kendine mal eden"[50] Dühring'i hatırlatmaktadır. Nihayetinde Robinson'un vardığı sonuçlar Dühring'inkilerden daha iyi değildir.[51]

Bunun en iyi örneği, Robinson'un sermaye kategorisini ele alışında bulunabilir. Marx'ı kendi teorisini tutarlı şekilde uygulamamakla nasıl suçladığını ve hatta ona "fetişist" bir değer kavramını nasıl atfettiğini görmüştük. Fakat bu çığır açıcı teoriden kendisi ne öğrenmiştir? Maalesef çok az şey öğrenmiştir, çünkü Dühring gibi (ve günümüzdeki bütün "akademik" iktisatçılar gibi) Robinson da sermayeyi toplumsal bir ilişki olarak değil, şey olarak, sadece üretim araçları olarak görmektedir. Onun gözünde sermaye toplumsal-tarihsel değil, doğal bir kategoridir. Dolayısıyla Robinson'un, Marx'ı "mantıksal argümanları saçma uçlara götüren kuramlaştırma"sı yüzünden şöyle paylaması şaşırtıcı değildir: "Sonra Marx, analitik aygıtlarını yalnızca emeğin üretken olduğunu vurgulamak için kullanır. Kendi içinde bu, sözlü bir vurgudan başka bir şey değildir. Toprak ve sermaye değer üretmez, çünkü değer emek-zamanın ürünüdür. Oysa verimli toprak ve verimli makineler[52] gerçek çıktı

49 Robinson, belli bir kendini beğenmişlikle, "modern eksik rekabet teorisi, Marx'ın sömürü teorisinden biçimsel olarak oldukça farklı olmasına rağmen, onunla yakınlık içindedir" diye belirtir. (*Essay*, s. 4) Oysa, naçizane görüşümüze göre, bu "yakınlık", *Komünist Manifesto* ile *Rerum Novarum* Genelgesi arasındaki yakınlık ne kadarsa o kadardır; örneğin bu yakınlık, hem Marx hem de "modern iktisatçılar" tarafından kullanılan basit "sömürü" kelimesine dayanır. Kapitalist sömürünün özgül niteliği "modern teori" için akıl sır ermez bir bilmece olarak kalır. [Rerum Novarum Genelgesi: 1891'de Papalık tarafından piskoposlara gönderilen ve emekçi sınıflara hitap eden "*Sermaye ve Emeğin Hak ve Görevleri*" başlıklı açık mektup – ç.n.]

50 Engels, *Anti-Dühring*, s. 248 [303].

51 "İktisadi artı" kavramı, Robinson'un kullandığından farklı bir anlama sahiptir. Bu kavram Amerikalı eksik-tüketim kuramcıları Baran, Sweezy ve Gillman tarafından Marx'ın artı-değer kavramının yerine kullanılmıştır. Bunun (Sweezy'nin *Tekelci Sermaye*'de 10. dipnotta [6] dediği gibi) sadece bir "terminoloji değişikliği" olup olmadığı hakkında bir görüş ifade etmiyoruz.

52 Sanki "makineler" ve "sermaye" eşanlamlıymış gibi, "sermaye" burada aniden "verimli makineler"e dönüşüyor!

bakımından emeğin üretkenliğini arttırır...İster sermayenin üretken olduğunu, isterse sermayenin emeği üretken kılmak için gerekli olduğunu söylemeyi yeğleyelim, bu çok önemli değildir. Önemli olan, sermaye sahibi olmanın, üretken bir etkinlik olmadığını söylemektir. Akademik iktisatçılar sermayeyi üretken saymakla, kapitalistlerin topluma lâyık olduğunu ve mülklerinden gelir elde etmekte tamamıyla haklı olduklarını ima etmektedirler. Geçmişte mülkü ve girişimi birbirinden ayırt edilemez olarak görerek, bu bakış açısına yüzeysel bir inandırıcılık kazandırılabilirdi. Oysa konuyu bu şekilde karmaşıklaştırma yöntemi, artık geçerli değildir. Günümüzde sahiplik ve girişim arasındaki ayrılık giderek tamamlanmaktadır...Tipik girişimci, artık Marshall'ın gözü pek ve yorulmaz işadamı ya da Marx'ın hilekâr ve açgözlü para babaları değil,[53] *rantiyelerden* ayırt edilemeyen, kendi işlerini yürütmek için maaşlı yöneticiler istihdam eden tembel hisse sahipleridir. Bu yüzden günümüzde toprak ve sermayenin üretken olup olmadığına dair mantıksal argümanları saçma uçlara götüren tartışmalara girmeden ve bir fikri ortaya koymak için özel bir analitik aygıt kurmadan, mülk sahipliliğinin üretken olmadığını söylemek kolay görünmektedir. Gerçekten de, bizi (sermaye sahipliğinin aksine) sermayenin üretken olmadığını söylemeye mecbur eden bir dil, konuyu oldukça anlaşılmaz hale getirmektedir. Sermaye ve bilimin sanayiye uygulanmasının son derece verimli olduğunu ve ihtiyacımız kadar ve türde sermayeye sahip olmamızı engellediği için, tekele dönüşen özel mülkiyet kurumlarının zararlı olduğunu söylemek daha ikna edicidir."[54]

Burada da yine, Joan Robinson'un eleştirmeye başladığı anda şaşmaz şekilde hedefini ıskaladığını görüyoruz. Marx'ın teorisinin bakış açısından, yalnızca emeğin değer yarattığı fikri kendiliğinden çıkar. Fakat bu, onun gözünde hiçbir şekilde "nesnel üretim faktörleri"ne herhangi bir "üretkenlik" biçiminin atfedilemeyeceği anlamına gelmez. Tersine, bu faktörler "üretim düzeyini arttırdıkları" ölçüde, kullanım-değeri üretimine kesinlikle katkıda bulunurlar (ama bu, Joan Robinson'un yaptığı gibi, kullanım-değeri ve değer kategorilerini karıştırmanın nedeni olamaz). Öte yandan Marx, (toprağın değil) "sermaye"nin, farklı bir anlamda, yani burjuva üretim biçiminin egemen toplumsal ilişkisi olarak

53 Marx'ın kendi zamanındaki kapitalistleri sadece "hilekâr ve açgözlü para babaları" olarak gördüğü safi efsanedir.

54 *Essay*, s. 17-19.

"üretken" olduğunu sürekli vurgulamıştır.[55] *Grundrisse* ve *Teoriler*'de "sermayenin büyük tarihsel misyonunun...artı-emek dayatma"ya bağlı olduğunu okuruz. "Bunun içindir ki sermaye *üretkendir, yani toplumsal üretici güçlerin gelişimi için temel bir ilişkidir.*"[56]

Elbette bundan, Joan Robinson'un varsaydığı gibi, sermayenin metaların değerine herhangi bir şey kattığı ve bu bakımdan "sermaye faktörü" ile "emek faktörü" etkinlikleri arasında bir fark olmadığı sonucu çıkmaz. Tersine ikisi arasında çok büyük bir fark vardır ve bu fark, bir atın etkinliğiyle onu dörtnala koşturan kırbacın "etkinliği" arasındaki farktan daha az değildir. Bununla birlikte sermaye değer yaratmasa bile, belli bir tarihsel dönemin üretici güçlerinin gelişimi için vazgeçilmez olan özel bir sömürü biçimi üretmiştir. Onun bunu yapabilecek bir konumda olmasının nedeni tam da ona "sahip olunması"dır, yoksa bir şekilde üretim aracı işlevi görmesi ya da "bilimin sanayiye uygulanması"nı ileriye taşıması değil. Sermayenin gerçek "üretkenliği" doymak bilmez artı-değer açlığında yatmaktadır. Bu bakış açısından, kendiliğinden anlaşılabilen "üretken emek" kavramı, kapitalist toplumda tek "üretken" emek, "sermayeyi doğrudan genişleten"[57] (ya da, Malthus'un formülleştirdiği gibi, efendisinin zenginliğini doğrudan arttıran) emek olduğu için, özel bir anlam kazanmaktadır. Elbette, "bir Vülger İktisatçı için bu tamamıyla bir tanım meselesidir" (burada Rosa Luxemburg'dan alıntılıyorum). "Üretkenlik" kelimesinin anlamını, *kişiyle* kişi ya da *kişilerle doğa* arasındaki ilişkilerden türetmemiz neyi değiştirir? Vülger İktisatçılar, "üretkenlik nedir?" sorusuna tarihsel olarak bakmak gerektiği ve böyle bir bakışın bu kadar itiraz ettikleri diyalektik yöntemi önvarsaydığı gibi bir şüpheyi hiç duymamışlardır.[58]

Peki Joan Robinson'un bu kadar önemsediği "sermaye" ile "sermaye sahipliği" arasındaki farkla ilgili olarak ne söylenebilir? Bu fark tam da Bray, Gray, Proudhon ve diğer ütopik sosyalistlerin baştan beri en çok destekleri fikir olduğu için, yine eskiden beri aşina olduğumuz bir şeyle karşı karşıya kalırız.

---

55 Krş. yukarıda s. 239.

56 *Grundrisse*, s. 325 [Cilt 1, 236].

57 *Grundrisse*, s. 305-06 [Cilt 1, 218].

58 Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften* II, s. 220 ve devamı. Dahası, Amerikalı "eksik tüketimci" Gillman, modern kapitalizmde "aşırı toplumsal artı" teorisini kurmak için, "yalnızca ürettiği ürün yeniden üretim döngüsüne girebilen emek üretkendir... Dolayısıyla silah üretimi yapan işçiler, emekleri ürün ve artı-değer üretse bile, bu bakımdan üretken değildir" görüşünü Marx'a atfetmeyi gerekli görmüştür – ki bu görüş, *Teoriler*, Cilt 1, s. 396-97'deki [368] bir pasajın yanlış anlaşılmasına dayanır. Bu görüşün Marx'ın görüşüyle ortak hiçbir yanının olmadığı gayet açıktır.

Bakunin, "eğer işçiler özgür olacaksa kapitalizm yok edilmelidir. Ama bu, 'sermaye'nin yok edilmesi değil, daha ziyade korunması anlamına gelir" der.[59] Marx böyle bir "ikilemi" ancak küçümsemeyle cezalandırabilirdi. *Ham Taslak*'ta şöyle der: "Sermaye...zorunlu olarak *kapitalisttir.* Elbette sosyalistler, bize kapitalistler değil, ama sermaye lazımdır, derler. O zaman sermaye, bir *üretim ilişkisi* olarak değil, saf bir nesne olarak görünür."[60] *Teoriler*'de ise Marx, iktisatçıların, sermayenin kullanım-değeri üretiminde yerine getirdiği "hizmet"lerden bahsettiklerinde, "daha önceki yararlı çalışmanın ürünlerinin, üretim araçları olarak, emek nesneleri olarak, işçilerin emek aletleri ve geçim araçları olarak hizmet etmesi"nden başka bir şeyi kastetmediklerini söyler. "Oysa bu anlamda 'sermaye' sözcüğü son derece gereksiz ve anlamsızdır. Buğday sermaye olduğu için değil, buğday olduğu için besleyicidir. Yünün kullanım-değeri sermaye olmasından değil, yün olmasından kaynaklanır. Aynı şekilde buhar gücüyle çalışan makinelerin hareketinin, bunun sermaye olarak varoluşuyla ortak hiçbir yanı yoktur. Sermaye olmasaydı ve fabrika sahibine değil de işçilere ait olsaydı, yine aynı işi yapardı."[61]

Marx'ın özgün sermaye kavramının anlaşılması, elbette onun ekonomi teorisine dair tartışmanın zorunlu bir koşuludur.

III. SON AÇIKLAMALAR

Bu bölümde, aslında Marx'ın sisteminin ücretler teorisi, kâr oranının düşme teorisi ve kriz teorisi gibi diğer kısımlarını da eleştirmiş olsa da, Joan Robinson'un eleştirisinin yalnızca ana noktalarını ele aldık. Marx'ın. Marksist okuyucuya yeni bir şey sunmadığı ve söylediği şeyler Marx'ın diğer eleştirmenleri tarafından zaten daha etkili şekilde ortaya konmuş olduğu için, bu konular hakkında daha fazla tartışmaya gerek yoktur.[62] Benzer şekilde, Robinson'un Marx'ı sunarken yanlış alıntıladığı her pasajı ve içine düştüğü her yanlış anlamayı düzeltmek için de pek bir neden yoktur.[63]

59 K. J. Kenafick, *Bakunin and Marx*, 1949, s. 92'den alıntılanmıştır.

60 *Grundrisse*, s. 303 [Cilt 1, 217].

61 *Teoriler III*, s. 264.

62 Bu kitabın V. Kısmı'ndaki "Ek"te, Joan Robinson'un Marx'ın kâr oranının düşme yasasına yönelttiği eleştiriyi ele almamızın temel nedeni, bunun Anglo-Sakson Marksizm ekolünün (Sweezy, Gillman) üzerinde yarattığı etkidir.

63 Bunun için birkaç örnek yeterlidir:

1. *Essay*'in 20. sayfasında Robinson bize, Marx'a göre, "metaların piyasa için paketlenmesi

Öte yandan, Robinson'un metninin önemli bir kısmı, Marx ile Keynes'in kuramı arasında olduğu varsayılan (büyük ölçüde hayali ya da en azından aşırı abartılmış olduğunu düşündüğümüz) "yakınlığın" tartışılmasına ayrılmıştır. Bu bölümün kapsamına girmediği için, burada kendimizi son olarak birkaç açıklama yapmakla sınırlandıracağız.

Joan Robinson'un Marx eleştirisinden öğrenilecek ne kadar az şey olduğunu gördük! Ama Robinson'un kitabındakiler sadece bundan mı ibarettir? Robinson, günümüz toplumunda bir kural olarak, işçilerin işverenler tarafından sömürüldüğünü sürekli vurgulamıyor mu? Hatta kapitalistlerin kutsal "mülkiyet hakları"na saldırmıyor mu? Bunu kesinlikle yapıyor. Hatta kendi konumunu politik ekonominin "modern eğilimi"nin özel kazanımlarından birisi olarak görmektedir – bu "modern eğilim," böyle bir yoruma izin verebilmek için, büyük ölçüde darlaştırılmak zorunda olsa bile. Ama bu mühim değildir. Joan Robinson, en azından birey olarak, (Lord Keynes'i de içeren) savunucu politik ekonomistler kümesine dahil edilmemeli, bugünkü burjuva ekonomideki bir sosyalist akımın temsilcisi sayılmalıdır.

Elbette Robinson'un sosyalizm görüşünün kendine özgü nüansları vardır. Bu görüş, Marksizm öncesi fikir havuzundan, özellikle de küçük burjuva sosyalizminin vaftiz babası Proudhon'dan ödünç alınmış payandalara dayanmaktadır. Joan Robinson'un vardığı sosyalist sonuçlar, bugünkü oldukça geniş sayılabilecek, isyankâr burjuva aydın tabakasını yansıttığı için bu bir tesadüf değildir. Bu tabaka, kapitalist sınıfın ilerici rolüne duyduğu inancı kaybetmiştir; "tekellerin anti sosyal uygulamalarından" ve "bu baş belâsı çağın"[64] ekonomik istikrarsızlığından derin

---

ve hazırlanmasında" istihdam edilen emeğin "değer yaratmadığı"nı söyler. Durum tam tersidir! *Grundrisse*, s. 634'te [Cilt 2,116] şöyle denilir: "Ticaret, bir ürünü piyasaya getirdiği ölçüde...ürüne yeni bir kullanım-değeri verir (ve ürünü tartan, ölçen, paketleyen ve ona tüketim için bir biçim veren perakendeci bakkalı da kapsar) ve bu yeni kullanım-değeri emek-zamana mal olur, dolayısıyla aynı zamanda değişim-değeridir." Marx, Robinson'un bu bağlamda atıfta bulunduğu *Kapital*, Cilt III, Bölüm XVII ve Cilt II, Kısım III, Bölüm VI'da da kesinlikle aynı şeyi söyler.

II. *Essay*, s. 17'de şu ifadeler yer alır: "Marx'ın iddiasına göre emek değer teorisi bir fiyat teorisi sunmaz." Elbette, Marx bunu asla söylememiştir. Tersine, okurlarını, yazmayı amaçladığı ve "gerçek fiyat hareketlerinin gözlemlenebileceği" özel "rekabet analizi"ne yönlendirmiştir. (*Kapital III*, s. 831 [839])

III. Robinson son olarak s. 91'de, Marx'a göre "parasal ücretlerdeki bir artışın reel ücretlerde artışa neden [olduğu], reel ücretler de bir artışın da işsizliğe neden [olduğu]" gibi bir keşifle okurlarını afallatır. Marx'ın bu konuda yazdığı her şey bu cümleyle çeliştiğinden, buna yanıt vermek için Marx'tan alıntı yapmamız bile gereksizdir.

64 *Essay*, s.3 ve devamı.

bir şekilde rahatsız olmuşlar ve sonuçta umutlarını, endişe veren ekonomik kaosu engelleyecek, "üretim faktörleri arasında daha adil bir zenginlik dağılımını sağlayabilecek"[65] ve bize "ihtiyacımız kadar ve türden sermaye" lütfedecek, uluslaştırılmış bir devlet kapitalizmi ekonomisine çevirmişlerdir. Yanardöner çeşitliliği içersinde bu ruh halini yansıtan bir ideoloji olarak, popülist "Keynesçiliğin" aniden yaygınlaşmasının nedeni budur. Oysa bu popülist Keynesçiliğin, Keynes ve ekolünün belli doktrinleriyle çok az ilgisi vardır ve bundan onlar sorumlu tutulmamalıdır. Yine de akademik Keynesçiler kendi alanlarını bırakıp, ideolojik alana girmeye cüret ettikleri anda, Keynes ekonomisinin bu kendine mahsus alt akımı açıkça görünür hale gelir, biz de bir kez daha Proudhon'un hayaletine yakalanırız. Ama buradan bakıldığında Joan Robinson'un yazılarındaki, Profesör Schumpeter'i bu kadar rahatsız eden[66] "sosyalist" eğilimler artık özel ya da esrarengiz bir şey sunamaz.

65 Robinson, *Economics of Imperfect Competition*, s. 320.

66 "Joan Robinson'un *Essay on Marxian Economics* kitabı, "[P. M. Sweezy'ninkinden bile] daha tuhaftır ve bir tür psikolojik bilmece gibidir." (J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 885)

34. Neo-Marksist Ekonomi I

Oscar Lange'in[1] geniş kapsamlı, ama maalesef tamamlanmamış olan ders kitabı, bildiğimiz kadarıyla son zamanların akademik Marksist literatüründe, Marx'ın *Kapital*'inin metodolojisi konusunu bilinçli ve ayrıntılı şekilde ele alan tek çalışmadır. Bu kitabın son bölümünün bu çalışmaya ayrılmasının nedeni budur.

Kendimizi iki meseleyi tartışmakla sınırlayacağız: Politik ekonominin nesnesi ve yöntemi.

1. GÖRÜNÜŞTE DOGMATİK TARTIŞMA

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Marksist teorinin geleneksel pratiği, politik ekonomi konusunu sadece kapitalist ekonominin ya da meta ekonomisinin hareket yasalarının incelenmesiyle sınırlandırmaktı. Bu görüş, hem mevcut Sovyet teorisi hem de Batılı akademik teori tarafından reddedilmiştir. Lange bu anlamda şunları yazar: "Ekonomik yasaların işleyişinin kendiliğindenliği[2] kavramı ile ekonomik yasaların nesnelliği kavramının birbirine karıştırılması, bazı iktisatçıları, sosya-

1 Oskar Lange, *Political Economy* Cilt I, Londra, 1963.

2 Engels "kendiliğinden" (*Naturwüchsig*) terimini "amaçlanmadan, yavaş yavaş doğmak" şeklinde yorumlar.

list oluşumda nesnel ekonomik yasaların bulunmadığı ve bunların kendiliğindenliğinin üstesinden gelinmiş olmasının, yine bu yasaların işleyişinin durmasının sonucu olduğu gibi yanlış sonuçlara götürmüştür." Bu iktisatçıların, "sosyalist toplumda politik ekonomi bilimi inceleme konusunu yitirir. En fazla, yalnızca sosyalizm öncesi oluşumların geriye dönük incelemesine girişebilir. Rosa Luxemburg bu görüşü taşır" gibi iddiaları ortaya atmalarının nedeni budur. Lange, bu iktisatçıların yaptıkları "hatanın, çifte bir hata olduğu" sonucuna varır: "İlk olarak, ekonomik yasaların kendiliğindenliği ile nesnelliğini karıştırmaktadırlar. Bunların kendiliğinden işleyişinin üstesinden gelindiği olgusundan yola çıkarak, bu yasaların artık hiç olmadığı sonucuna varırlar. Bu iktisatçıların yanlış bir şekilde, politik ekonominin inceleme konusunu değer yasasının içinde işlemekte olduğu ilişkilerle sınırlamalarının nedeni budur. İkinci olarak da –Luxemburg ve Buharin'e karşıt olarak– bu yasanın işleyişi artık doğal olmayıp, örgütlü bir toplumun amaçlarına uygun olmasına rağmen, sosyalist üretim biçiminde değer yasası hâlâ geçerlidir."[3]

Gelişigüzel yapılan bu eleştirilere ayrıntılı bir yanıt vermek gerekir.

Luxemburg ve Buharin'in politik ekonomiyi meta üretimi yasalarının araştırılmasıyla sınırladıkları kesindir. (Lange, aynı fikrin Hilferding,[4] Schmidt ve Boudin tarafından da paylaşıldığını eklemeyi unutmuştur) Ama Lange, sosyalizmde "nesnel ekonomik yasalar"ın olmadığı ve bu yasaların kapitalizm öncesi toplumlarda bulunamayacağı görüşünü hangi temelde Luxemburg ve Buharin'e atfetmektedir? Lange, her iki yazardan da böylesine tuhaf bir yoruma olanak tanıyan bir pasaj kesinlikle gösterememektedir.[5] Onun tek bilirkişisi, *Die Materialistische Geschichtsauffassung* adlı çalışmasından, aşağıdaki uzun pasajı onaylaya-

3 Lange, *a.g.e.*, s. 84-85.

4 Hilferding'in *Die Neue Zeitung*, 1904, s. 105-107'deki "*Zur Problemstellung der theoretischen Ökonomie bei Karl Marx*" adlı metnine bakınız.

5 Burada Rosa Luxemburg'un, ona göre, tüm insan toplumları için geçerli olan "ekonomik yasalar"dan bilhassa bahsettiği *Sermaye Birikimi*'ndeki iki pasajdan bahsetmek yeterlidir. Bu yüzden Luxemburg s. 258'de [197] tarih boyunca "canlı emeğin, giderek daha fazla üretim aracını daha kısa zamanda daha fazla kullanım nesnesine dönüştürebilmesini... tarihsel biçimi ne olursa olsun ekonomik ilerleme gösteren her toplumda geçerli olan bir yasa" olarak nitelendirir; s. 321'te [245] ise şöyle der: "s'nin d'den büyük olduğu formülü, kapitalizmin dilinden toplumsal emek sürecinin diline çevrildiğinde, insan emeğinin üretkenliği yükseldikçe, belli bir miktar üretim aracının bitmiş ürüne dönüşmesi için gereken zaman da o kadar kısalır anlamına gelir. Bu, insan emeğinin evrensel yasasıdır. Tüm kapitalizm öncesi üretim biçimlerinde geçerlidir ve gelecekte sosyalist toplum düzeninde de geçerli olacaktır." Bu alıntılar kendileri adına konuşmaktadır. Aynısının Buharin için de geçerli olduğu konusunda okuyucuyu temin etmek isteriz.

rak aldığı Karl Kautsky'dir: "Belki de bu, sosyalist çevrelerde bile yaygın olan bir hataya dikkat çekmek için uygun bir noktadır. Meta üretiminin bir özelliğinin, yasalara göre işlemesi olduğu iddiasında bulunulur. Bunun nedeninin, meta üretiminin, her biri kendi sahip olduğu üretim araçlarını kullanan çok sayıda üretici tarafından anarşik biçimde sürdürülmesi olduğu varsayılır. Toplumun kendisi üretim araçlarının mülkiyetini ele geçirdiği zaman, durumun çok farklı olacağına inanılır. O zaman üretim, tam da toplumun uygun gördüğü şekilde, tüm ekonomik yasalardan bağımsız olarak örgütlenebilir."

Kautsky "bu bir hatadır" der ve şöyle devam eder: "Bir imalatçı bir fabrika düzenliyorsa, kendi üretim araçlarını özgürce kullansa bile, keyfinin istediği gibi davranamaz. Üretimin belli doğal yasaları hesaba katılmazsa, girişimi asla herhangi bir şey üretme kabiliyetinde olmayacaktır...Kapitalist ve sosyalist üretim arasındaki fark başka tür bir farktır. Kapitalist üretimde kriz olmadan üretimin ekonomik yasalara göre düzenlenmesi imkânsızdır. Oysa sosyalist üretim biçiminde, üretimi bilinçli bir şekilde üretim biçiminin doğal yasalarına göre düzenlemek ve böylece üretim sürecinin akışını felaket ve krizler olmadan sürdürmek mümkündür. Bu elbette, söz konusu doğal yasaların incelendiğini önvarsayar. Yalnızca üretim araçlarını kontrol ederse bu yasalara zorla karşı durabileceğine inanan bir sosyalist toplum, daima hüsrana uğrayacaktır."[6]

Şimdilik Kautsky'nin Bolşeviklere nasıl serzenişte bulunduğunu göz ardı edebiliriz.[7] Ama böylesine bir inançla var olduğunu iddia ettiği o tuhaf, "üretimin doğal yasaları"nı görmezden gelemeyiz. Elbette, Kautsky'nin savaştan önce bağlı olduğu, "üretimin doğal yasaları"nın araştırılmasının, aslında politik ekonominin değil, mekanik ve kimyanın işi olduğu fikrini paylaştıkları için, ne Luxemburg'un ne de Buharin'in bu yasalara pek önem vermediği gerçekten doğrudur.[8]

Peki ama Luxemburg ve Buharin gerçekte ne düşünüyordu? Politik ekonominin tek ilgi alanının meta üretimi yasalarının araştırılması

6 Kautsky, *Die Materialistische Geschichtsauffassung* Cilt I, 1927, s. 876-77.

7 Lange'ın kullandığı Lehçe çeviriden çıkarılmış olan bu pasaj şöyledir: "Ekonomiyi istedikleri gibi yürütmek için üretim araçlarının efendisi olmanın yeterli olduğunu düşünen Bolşevikler, hatalarını pahalıya ödediler – daha doğrusu hatanın bedelini Rus halkı ödemek zorunda kaldı. Eski bir sözün dediği gibi: Kraliar (ya da diktatörler) abuk sabuk konuşunca, dayağı halk yer."

8 Kautsky şöyle der: "Marx'ın *Kapital*'deki niyeti kapitalist üretim biçimini araştırmaktı... Üretimin temeli olan doğal yasalarla ilgilenmemiştir; bunların incelenmesi politik ekonominin değil, mekaniğin ve kimyanın işidir." (Karl Kautsky, *Karl Marx' Ökonomische Lehren*, 2. Baskı, 1906, s. 3.)

olduğu fikrine niçin sarılmışlardır? Kesin olan bir şey var ki Lange'in onlara atfettiği neden yüzünden sarılmamışlardı. Bunu anlamak için, Rosa Luxemburg'un *Einführung in die Nationalökonomie* adlı çalışmasından birkaç sayfa okumak yeterlidir. Luxemburg, "kapitalizme olduğu kadar kapitalist öncesi toplumlara da uygulanabilecek 'evrensel' bir politik ekonomi bilimi olabilir mi?" sorusunu sorar ve hayır yanıtını verir, çünkü ona göre kapitalizmdeki üretim ilişkilerinin tersine, kapitalizm öncesi dönemlerdeki üretim ilişkileri öylesine "basit ve anlaşılır" idiler ki "politik ekonominin neşteriyle incelenmeyi" gerektirmemişlerdir. Bu tür toplumların incelenmesinde hemen görülen şey şudur: "Gereksinim, emeği öylesine doğrudan belirleyip yönlendirir ve sonuç, amaç ve ihtiyaca öylesine kesinlikle uygun olur ki" "tüm bağlantılar, nedenler ve sonuçlar, emek ve emeğin ürünü tamamen görülmeye açıktır...İnsan ekonomiyi istediği gibi eğip bükebilir, yalnızca derin analizler yoluyla, özel bir bilim sayesinde keşfedilebilecek bilmecelerle karşılaşmaz." Elbette bu ekonomi, ekonomi sosyolojisinin ve ekonomi tarihinin araştırılmasının konusunu oluşturabilir ve oluşturmalıdır;[9] ama burada özel bir ekonomi teorisi uygun görünmemektedir.

Rosa Luxemburg'un kitabını okumaya devam ettiğimizde, kapitalist ekonomilerde durumun oldukça farklı olduğunu görürüz: "Tek bir özel girişime, modern bir fabrikaya ya da Krupp gibi devasa fabrika ve iş kompleksine ya da Kuzey Amerika'daki bir tarım çiftliğine bakacak olursak, orada en sıkı organizasyonu, en yoğun işbölümünü, bilimsel bulgulara dayalı en rafine planlama biçimlerini buluruz. Tek irade, tek beyinle yönetilen her şey, mükemmel şekilde çalışır. Fakat fabrikanın ya da çiftliğin kapısından çıktığımız anda, karşımıza kaos çıkar. Tek başına sayısız parça çok iyi organize edilmişken, 'halk ekonomisi' (*Volkswirtschaft*) denilen şeyin bütünü, yani kapitalist dünya ekonomisi tamamıyla organizasyonsuzdur. Okyanusları ve kıtaları saran bu bütün içersinde hiçbir plan, bilinç ya da düzenleme kendini hissettirmez; yalnızca bilinmeyen,

9 Luxemburg şöyle der: "Ortaçağda en ahmak köylü bile içinde bulunduğu berbat durumun basit ve doğrudan bir nedeni olduğunu bilirdi; birincisi, toprak sahibinin sınırsız vergi toplaması ve zorla çalıştırması; ikincisi, aynı efendilerin ortak tarlaları, ormanları, çayırları ve nehirleri çalması. Köylü tüm bildiklerini bütün dünyaya köylü savaşlarında anlattı...Burada bilimsel olarak açıklanmayı bekleyen tek mesele, bu ilişkilerin tarihsel kökeni ve gelişimi meselesi, Avrupa'nın her yerinde önceden özgür olan kırsal mülklerin, faiz ve vergilerin verildiği ortaçağ beyliklerine ve yine önceden özgür olan köylülerin başlangıçta zorla çalışmaya mecbur edilen, sonra da toprağa bağlanan bir halk kitlesine nasıl dönüştürüldüğü sorusudur." (*Ausgewählte Reden und Schriften* Cilt I içinde, *Einführung in die Nationalökonomie*, s.470)

dizginsiz güçlerin kör kuralı, insanlığın ekonomik kaderiyle kaprisli oyununu oynar." Rosa Luxemburg şu sonuca varır: "ekonominin yasalarını, tıpkı doğa fenomenini araştırdığımız gibi, aynen bitki ve hayvan krallığının yaşamını yöneten kanunları, dünya kabuğundaki değişiklikleri ve atmosferin hareketlerini keşfetmeye çalıştığımız gibi keşfetmek zorunda olduğumuz, bizden uzaklaşmış ve bizden bağımsız yabancı bir fenomen haline getiren bu beklenmedik ve anlaşılmaz sonucu üreten şey kesinlikle budur."[10] İşte Rosa Luxemburg'un görüşü budur. Ne kadar uğraşılırsa uğraşılsın, Luxemburg'un cümlelerinde Kautsky ve Lange'ın ona atfetmiş oldukları, "kendiliğindenlik ile nesnellik karışıklığını" görmek olanaksızdır: *Einführung*'dan alıntıladığımız sayfaların, aslında Marx'ın *Kapital*'inde zaten bulunabilecek olan bir düşünce dizisinin başka sözcüklerle bir ifadesi olduğunu gördüğümüzde, bu daha da olanaksız hale gelir. Marx, burjuva toplumu ayırt eden şeyin, böyle bir toplumda *a priori* bir "bilinçli toplumsal üretim düzenlemesi"nin bulunmaması olduğunu gösterir. Dolayısıyla, böyle bir toplum, toplumsal üretim ilişkilerinin insanların karşısına yabancı, şeyleşmiş ve egemen güçler şeklinde çıktığı ve "rasyonel ve zorunlu olanın...kendisini ancak körü körüne işleyen bir ortalama olarak ortaya koyabildiği"[11] toplumdur. Kendisini ortaya koyduğu biçim ise, üretim ve değişim toplumunun, halkın iradesinden bağımsız bir şekilde "otomatik işleyen", başlangıçta üreticilerin kendileri tarafından bilinmeyen ve *post festum* [iş işten geçtikten sonra] keşfedilmek ve deşifre edilmek zorunda olan "doğal yasaları"dır.[12] Elbette bu,

10 Luxemburg, *a.g.e.*, s. 464, 468-69, 480-81.

11 Kugelmann'a Mektup, 11 Temmuz 1868, *Seçme Yazışmalar*, s. 195-97 [Cilt 1, 246].

12 Lange'ın Marksist "toplumun doğal yasaları" kavramını yorumlayış şekli ilginçtir. Onun düşüncesine göre Marx'ın "doğal yasa" terimiyle tüm ifade etmek istediği şey, bunların "insan iradesinden bağımsız" "demir yasalar" –yani nesnel ekonomik yasalar– olduğudur. (Lange, *Political Economy*, s. 57-58, dipnot 18) Tüm ekonomik yasalar da –ister kapitalist, ister kapitalizm öncesi, isterse sosyalist toplumda olsun– bu nesnellik niteliğine sahip olduğu için, tüm toplumların ekonomik yasaları "doğal yasalar" olarak görülebilir, görülmelidir de. (Bu fikir, "ebedi" tarih-üstü ekonomiye bir köprü oluşturur.) Oysa Marx aslında, "ortak akıl tarafından kavranmak ve denetim altında tutulmak" yerine, kendilerini yalnızca "üretimin aktörleri üzerinde kör bir yasa olarak" dayatan ekonomik bağlantıları "doğal yasa" olarak nitelendirmiştir (*Kapital III*, s. 257 [227]) – yani bu yasalar, yalnızca meta üretiminin ve her şeyden önce de kapitalist üretimin yasalarıdır, çünkü yalnızca kapitalist üretim biçimi "katılımcıların bilincine girmeden kendilerini ortaya koyan ve gündelik uygulamadan ancak çetin teorik araştırmalar yoluyla soyutlanabilen" ekonomik koşulları gösterir (*a.g.e.*, s. 899 [787]) George Lukacs,*Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde (s. 231-32) Marx'ın "toplumun doğal yasaları"nın gerçek anlamının bu olduğunu göstermiştir. Lange'ın doğal yasalar hakkındaki yorumunun aynısı, *Die Dialektik in Marx' "Kapital"* kitabında şunları söyleyen Sovyet filozof Rosenthal'de bulunabilir: "Marx 'doğal tarihsel

ancak toplumsal gelişme "bir doğal tarih süreci"ne benzediği ve sonuç olarak toplum, görevi, doğa bilimlerinin tarzıyla, ekonomik yaşamın yüzeyindeki fenomenlerden bu fenomenlerin "iç yasası"na, bunların "gizli iç özü"ne[13] ilerlemek olan özel bir bilimi gerektirdiği sürece doğrudur. Bu yüzden, Marx'a göre bilimsel açıklama gerektiren ve özgün politik ekonomi biliminin *raison d'etre*'ini [varlık nedenini] oluşturan şey, yalnızca burjuva üretim ilişkilerinin nesnelleşmiş ve mistikleşmiş biçimi, bunların görünüşteki doğa yasasına benzer hareketleridir.

Oysa Marx "metaların bütün gizeminin, meta üretimi temelinde emek ürünlerini kuşatan bütün büyünün ve sihrin...diğer üretim biçimlerine gelindiğinde ortadan kaybolduğunu" vurgular. [14] Marx burada öncelikle "ürünün metaya dönüşümünün ve böylece insanların meta üreticisi olarak varlıklarının ikincil bir rol oynadığı," bu nedenle de sermayenin üretim biçiminden "çok daha basit ve daha saydam" görünen "Asya tipi, antik vb. üretim biçimleri"ni kastetmektedir. Fakat bu aynı basitlik, ortaçağların feodal toplumunu da ayırt eder, şu nedenle ki: Bu toplumda "kişisel bağımlılık, mevcut toplumsal temeli oluşturur, emeğin ve onun ürünlerinin kendi gerçekliklerinden farklı hayali bir biçime bürünmelerine gerek yoktur... Angarya emek, tıpkı meta üreten emek gibi, zamanla ölçülebilir, ama her serf efendisinin hizmetinde harcadığı şeyin kendi kişisel emek gücünün belli bir miktarı olduğunu bilir. Papaza verilen öşür, onun kutsamalarından daha gerçek görünür. Öyleyse, böyle bir toplumda insanların birbirlerinin karşısına çıktıklarında sahip oldukları farklı roller hakkında ne düşünürsek düşünelim, bireylerin emek harcarkenki toplumsal ilişkileri, her durum ve koşulda, onların kendi kişisel ilişkileri olarak görünür ve şeyler arasındaki, emeğin ürünleri arasındaki toplumsal ilişkiler kılığına bürünmezler."[15]

Son olarak aynı şaşırtıcı saydamlık, "sahip oldukları farklı emek gücü biçimlerini tam bir bilinçlilikle tek bir emek gücü gibi harcayan"

---

süreçler' kavramını kullanmakla toplumdaki süreçlerin doğadaki gibi nesnel yasalarla koşullanmış olduğu gerçeğini vurgulamaktadır." (s. 43-44) Bu, Marx'ın özünde diyalektik olan kavramlarını mutlaklaştırma eğiliminin başka bir örneğidir.

13 Lukacs klasik iktisadın "yasalar sistemi bakımından, doğa bilimlerine diğer bütün bilimlere olduğundan daha yakın" olduğunu vurgular. "Özünü ve yasalarını araştırdığı ekonomik sistem, gerçekte fizik ve diğer doğa bilimlerinin inceleme nesnesi olan Doğa'nın nesnel yapısıyla belirgin benzerlikler gösterir. İnsanın insanlığıyla hiçbir bağlantısı olmayan ilişkileri ele alır...İnsan onun içersinde soyut bir sayı olarak, sayıya ya da sayısal ilişkilere indirgenebilecek bir şey olarak görünür. Engels'in belirttiği gibi, klasik iktisat yalnızca anlaşılan, ama kontrol edilmeyen yasalarla ilgilenir." (a.g.e., s. 232)

14 *Kapital I*, s. 172 [94].

15 *a.g.e.*, s. 170 [92-93].

geleceğin "özgür bireylerinin birleşmesi" ile de sağlanır. "Bu birleşmenin toplam ürünü *toplumsal* bir üründür. Bu ürünün bir kısmı yeni üretim araçları olarak iş görür ve toplumsallığı devam eder. Ama diğer kısım, toplumun üyeleri tarafından geçim araçları olarak tüketilir. Dolayısıyla bu ikinci kısım üyeler arasında bölünmek zorundadır. Bu bölünmenin nasıl yapılacağı, topluluğun üretken örgütlenmesine ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel gelişmenin derecesine bağlı olarak değişir." Bu değişse bile, toplumsal biçim, gizemli bir doğaya sahip hiçbir şey sunmaz: "Tekil üreticilerin hem kendi emekleriyle, hem de emek ürünleriyle girdikleri toplumsal ilişkiler, burada hem üretim hem de bölüşümdeki basitlik bakımından anlaşılırdır."[16]

Luxemburg'u eleştirenler, Marx'ın gerçekten de kapitalist olmayan tüm toplumların üretim ilişkilerinin "basitliği"ni ve "anlaşılabilirliği"ni, kapitalist üretim ilişkilerini saran "mistik örtü"[17] ile kıyasladığı konusunda hemfikir olabilirler; ayrıca Marx'ta, politik ekonominin özgül görevini kapitalist ekonomik düzenin araştırılması olarak gören birçok pasaj bulunabileceği de doğrudur.[18] Ama bundan, Rosa Luxemburg'un varsaydığı gibi, kapitalist olmayan toplumların politik ekonomi teorisi olmadan da idare edilebileceği sonucu çıkar mı? Görünen o ki Engels bu konuda farklı bir fikre sahipti! *Anti-Dühring*'de şöyle yazar: "Politik ekonomi, en geniş anlamda, insan toplumunda maddi geçim araçlarının üretimi ve değişimini yöneten yasaların bilimidir. Üretim ve değişim iki farklı işlevdir. Üretim değişim olmadan olabilir, ama –zorunlu olarak ürünlerin bir değişimi olan– değişim üretim olmadan olamaz." Sonuç olarak: "Belli bir tarihsel toplumdaki üretim ve değişim biçimi ile bu toplumu doğurmuş olan tarihsel koşullar, onun ürünlerinin bölüşüm biçimini belirler." Dahası, "insanların üretim ve değişim yaptıkları koşullar ülkeden ülkeye ve her ülkede kuşaktan kuşağa değişir. Bu nedenle politik ekonomi her ülke ve her tarihsel çağ için aynı olamaz...Tierra del Fuego'daki politik ekonomiyi, bugün İngiltere'de işleyen aynı yasalar altına sokmaya kalkışan birisi, açıkçası en basmakalıp düşünceden başka bir şey üretemez. Politik ekonomi bu nedenle esasında tarihsel bir bilimdir. Tarihsel olan, yani sürekli değişen bir konuyu ele alır; ilk önce üretim

16 *a.g.e.*, s. 171-72 [94].

17 *a.g.e.*, s. 171 [94].

18 Marx'ın çalışmasının adının *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* olması bile, Marx'ın kendi yaptığı işi, politik ekonomideki şu ya da bu ekolün ya da fikrin değil, kapitalist üretim biçiminin teorik yansıması olan daha önceki politik ekonominin bir bütün olarak çürütülmesi olarak gördüğüne işaret eder.

ve değişimin evrimi içersindeki her bir aşamanın özel yasalarını araştırmak zorundadır ve ancak bu araştırmayı tamamladığında genel olarak üretim ve değişim için geçerli olan en genel birkaç yasa oluşturabilir."[19]

Bu, ilk bakışta Rosa Luxemburg'un görüşüyle çelişir görünür; ama ne kadar çelişir? Bu soruya cevap vermek için Engels'in yazdıklarının anlamı üzerinde hemfikir olmalıyız. Engels politik ekonomiyi "üretim ve değişimi yöneten" yasaların bilimi olarak tanımlamıştır, ama aynı zamanda değişim yapılmayan toplumların da olabileceğine işaret etmiştir (örneğin "ilkel komünizm" ya da gelecekteki sosyalist toplum). Engels'in tanımı bu nedenle *prima facie* [ilk bakışta] sadece politik ekonominin konusu, değişim yapan toplumların (yani meta üreten toplumların) ötesine genişletilemez der gibi görünür. Lange'ın, Engels'in gerçekte kastettiği şeyin ürünlerin "değişim"i değil, toplumun üyeleri arasındaki "bölüşüm"ü olduğunu ve neticede politik ekonomiyi "üretim ve dağıtım yasaları"nın[20] bilimi olarak tanımlamamız gerektiğini belirterek Engels'i "düzeltmeyi" gerekli bulması bu yüzdendir! (Oysa Lange böyle bir yorumun bizi ancak yeni zorluklara sokacağını fark etmiyor; çünkü Engels'e göre bölüşüm, üretim ve değişim ilişkileri tarafından belirlendiği için, bölüşümün yine bölüşüm tarafından belirlendiği korkunç bir sonuca yönlendirilmiş olurduk!)

Ama böyle kılı kırk yaran safsatayı bir kenara bırakalım! Engels'in tanımını onaylamayanlar, bunun çok dar bir tanım olduğunu düşünenler, bu tanımın yerine –"en geniş anlamıyla" politik ekonominin görevinin yalnızca değişim yapan toplumların değil, değişim yapmayan toplumların da, yani tüm insan toplumlarının ekonomik ilişkilerini incelemek olduğu– bir başka tanım geçirmekte kesinlikle özgürdürler. Fakat Engels'in tanımının bu şekilde yeniden yorumlanmasıyla "tarih-üstü ekonomi" savunucularının ne kazanabileceği şüphelidir. Çünkü Engels'in bizzat kendisi bu konuyla ilgili olarak aynı şeyi söyler: Yani "özünde tarihsel bir bilim" olarak politik ekonomi, öncelikle "üretim ve değişimin gelişiminin her bir aşamasının özel yasaları"nın araştırılmasıyla ve ancak bundan sonra "genel olarak üretim ve değişim için geçerli olan genel birkaç yasayı oluşturmak"la ilgilenmek zorundadır. Böylece "evrensel"

19 *Anti-Dühring*, s. 177-78 [227-8].

20 "Frederick Engels politik ekonomiyi 'insan toplumundaki maddi geçim araçlarının üretimi ve değişimini yöneten yasalar' bilimi olarak tanımlamıştır. Bu bizim tanımımızla tamamen uyumludur. Biz sadece 'değişim' terimini 'bölüşüm' terimiyle değiştirdik." (Lange, *Political Economy*, s. 6, not 6.)

(tarih-üstü) politik ekonomi alanı daraltılır ve önemi ciddi olarak azaltılır. Bu yüzden Lange'ın, "Engels, politik ekonomi dalının önemini tam olarak anlamaz"[21] diye yakınması şaşırtıcı değildir.

Lange'in Engels'e başvurmasının, özellikle ikna edici olduğunun kanıtlanmadığı kabul edilmelidir. Ama sosyalizmin klasik eserlerine Kutsal Kitap gibi muamele ederek bunları gerçekten değersizleştirmek zorunda mıyız? Marx ve Engels yalnızca insandılar, bu nedenle de hata yapma hakkına sahiptiler! Şu ya da bu "metne" dayanmak yerine, "en geniş anlamıyla" politik ekonominin bir elkitabını yaratmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş olan günümüz Sovyet iktisatçılarının deneyimlerinden öğrenebileceğimiz şeyler var. Bu girişimler başarılı girişimler olarak görülebilir mi? Pek değil. Bunların okuyucuya sunduğu şey, sadece kapitalizm öncesi toplumsal oluşumların ekonomik tarihi, Marx'ın sunduğu haliyle kapitalizmin ekonomik teorisi ve bugünkü Sovyet ekonomisinin betimleyici-normatif teorisinin uyumsuz parçalarının bir alaşımıdır. Kuşkusuz bütün bunlar en geniş anlamıyla "ekonomi bilimi" olarak nitelendirilebilir. Rosa Luxemburg'un da Buharin'in de buna karşı çıkmayacağı kesindir. Onlar sadece sosyalizmin ve kapitalizm öncesi toplumsal oluşumların, Ricardo ve Marx'ın teorilerinin çizgisinde özel bir ekonomi teorisi gerektirmediğini iddia etmişlerdir. Böylece nihayetinde tüm tartışma, saf terminolojik bir anlaşmazlığa dönüşmüş gibi görünmektedir.

Oysa bu terminolojik fark, aslında çok gerçek bir farkı gizleyen bir görünüştür. Lange ve diğer "Doğu bloğu" iktisatçıları, yorumladıkları toplumsal ve ekonomik düzenin, ekonomik fenomenlerin şeyleşmesinin ve yasa-benzeri niteliğinin üstesinden geldiğini hiçbir şekilde iddia edemeyeceğini ve bu ekonomik yapının, kendini korumak adına, aslında merkezi planlamanın genel bağlamı içersinde piyasa güçlerine mümkün olan en büyük alanı yaratmak için elinden geleni yapmak zorunda olduğunu gayet iyi bilmektedirler. Sonuç olarak bu iktisatçıların uğruna çabaladıkları şey –Batı'nın ekonomi teorisini takip ederek– meta, para ve piyasa kategorilerini ekonomik yaşamın ebediyen verili öğeleri olarak kabul eden[22] ve sosyalist üretim ilişkilerinde "basitliğe" ve "anlaşıla-

21 *a.g.e.*, s. 95, not 2.

22 Bu, Marx'ın "polemikçi" ekonomi teorisinin "pozitif" ve "yapıcı...bir sosyalist ekonomi teorisine" dönüştürülmesi gerektiğini düşünen Polonyalı iktisatçı Temkin tarafından safça belirtilmiştir. "1930'larda, gelişmiş bir sosyalist toplumda bile, meta ve para ilişkilerinin tamamıyla ortadan kaldırılamayacağı açıklığa kavuşmuştur. Bu yüzden karşıt ekonomik biçimleri temsil ettikleri halde merkezi planlama ve piyasanın birbirlerini tamamlamak

bilirliğe" dair "ütopyacı" bir fikrin aranmasını bilinçli olarak reddeden, dar ve uzmanlaşmış bir "devlet ekonomisi," "sosyalist bir kamu maliyesi" disiplinidir. Bu görüşün savunucuları daha hâlâ Marx ve Engels'e başvuruyorlarsa, bunun amacı yalnızca Marksizmi, onun ruhundan giderek uzaklaşan ve uzaklaşmak zorunda olan bir toplumsal pratikle uzlaştırmaktır.

II. MARX'IN EKONOMİSİNİN YÖNTEMİ HAKKINDA

1. Ekonomi teorisinin görevini yalnızca kapitalist toplumla sınırlamayıp, ondan önce gelen tüm toplumsal oluşumlar için bir ekonomi teorisinin yaratılması için çaba harcanmak isteniyorsa –ve aynı zamanda "sonsuz," "evrensel" bir politik ekonomi arzulanıyorsa– o zaman bu amaca uygun düşen ve hem tekelci kapitalizmin hem de Tierra del Fuego'nun üretim ilişkilerine aynı şekilde uygulanabilecek bir metodoloji seçilmesi gerektiği açıktır. Fakat bu durumda, Marx'ın *Kapital*'inin özgün metodolojisi zorunlu olarak ikinci en iyi seçenek olacak ve "kendi başına" bir ekonomi biliminin yöntemi üzerine yapılacak az ya da çok yararlı akademik tartışmalarla yerinden edilmesi gerekecektir.

Oscar Lange, çalışmasının en az üç bölümünü metodoloji meselelerine ayırır. Eleştirimizin bir önceki kısmında bu bölümlerden birine ("ekonomik yasalar"ın doğasıyla ilgili olan bölüme) zaten baktık, şimdi bu konuya dönmeye gerek yoktur. İkinci bölüm, materyalist tarih görüşünün (biraz karışık) bir sunumunu içermektedir; ama sosyoloji, politik ekonominin yerine konamayacağı için bu bölümün metodolojik değeri çok kuşkuludur. Geriye, doğrudan "Politik Ekonominin Yöntemi"ni ele alan üçüncü bölüm kalır. Ne yazık ki bu bölüm de okuyucuya Marksist ekonominin daha önceden mevcut olan popüler sunumlarından başka bir şey vermez...Aslında burada, burjuva iktisatçıların çoğunluğunun tersine, Marx'ın yalnızca ("kendi başına" insandan yola çıkmak yerine) toplumsal insandan yola çıkmakla kalmayıp, aynı zamanda belli bir tarihsel dönemin toplumsal insanından hareket ettiğini ve kendi ekonomi teorisini bugünkü "akademik" ekonomi biliminden ayıran şeyin kesinlikle bu ol-

---

ve düzeltmek zorunda olduğu için, sosyalist toplum kendisini buna göre düzenlemiştir." Öyleyse mesele, genel toplumsal ve ekonomik hedefleri belirleyen güç olarak merkezi planlamanın sürdürülmesiyle birlikte, piyasa güçlerinin ekonomik bir teşvik ve ekonomik gelişmenin ayrıntılarının belirleyicisi rolünü nasıl yerine getirebileceğidir." (Temkin, *Karl Marx' Bild der kommunistischen Wirtschaft*, Varşova 1962, s. 24-25)

duğunu keşfederiz. Yine de bu bulgular yeni değildir ve her şeyden önce Marx'ın ekonomi biliminde çığır açan bu devrimi gerçekleştirebilmesini sağlayan metodolojik varsayımları açığa çıkarmayı başaramaz.[23] Bir başka deyişle, Lange'in metodolojiyi ele aldığı bölümde eksik olan şey, Marx'ın politik ekonomi yönteminin "ruhu," onun diyalektiğidir!

2. Fakat bu yalnızca can sıkıcı karşıtları rahatsız etmek niyetiyle -anladığını iddia edenler için bile anlaşılmaz olan bir alışkanlıkla- benimsenen bir konuşma tarzı değil midir?

En azından Marx'ın kendisi için diyalektiğin ekonomi teorisi alanına uygulanması meselesi belirleyici bir öneme sahipti! Bu, Marx'ın eserlerinde Ricardo'nun metodolojisiyle ilgili olarak getirdiği sayısız eleştirel yorumdan anlaşılabilir. Mesele öncelikle politik ekonomide soyutlamanın rolü etrafında dönmektedir. "Ricardo," der Marx, "*kendi başına yasaları* anlamak için, bilinçli olarak rekabet biçiminden, rekabet görünüşünden *soyutlar.*" Ama "[Ricardo] yeterince ileri gitmediği, soyutlamasını tamamına erdirmediği için kınanmalıdır;...öte yandan fenomenal olanı, genel yasaların *dolaysız ve doğrudan kanıtı* ya da sergilenişi olarak gördüğü ve bunu yorumlamayı başaramadığı için de kınanmalıdır. Birincisi ile ilgili olarak, soyutlaması fazlasıyla eksiktir; ikincisi ile ilgili olarak ise, kendi içinde yanlış olan, biçimsel soyutlamanın kendisidir...Bayağı ayaktakımı da buna bakarak, Ricardo'nun gerçek soyut düşünceyi yeterince ileri götürmediği, bu yüzden de yanlış soyutlamalara sürüklendiğini görmek yerine, kuramsal doğruların gerçeklikle ters düşen soyutlamalar olduğu sonucuna varmışlardır."[24]

Ricardo'nun yöntemi hakkındaki bu eleştirel açıklamaları nasıl yorumlamalıyız? Kullandığı soyutlamalar neden bir taraftan "yeterince ileri gitmiyor" olarak ve diğer taraftan da neden yalnızca "biçimsel," yani yapay olarak görülmelidir? Birinci eleştiri düşünüldüğünde, bunun sayısız örneğini bulabiliriz. Ricardo'nun değer teorisinin eksikliklerini hatırlayalım. İlk olarak, Ricardo'nun teorisi, değerin tözüyle, yani değerin kendisiyle değil, neredeyse tamamıyla metaların değerinin göreli büyüklüğü ile ilgilenir. Buna uygun olarak, Ricardo'da eksik olan şey, emeğe "kullanım-değerinin yaratıcısı olarak" atfedilen niteliklerden ayrı olarak, değer yaratan emeğin özgül niteliğinin araştırılmasıdır.[25] Diğer

23 "Sonuçlar," der Engels, "kendilerine yol açan gelişme olmaksızın hiçbir şey ifade etmez – bunu zaten Hegel'den biliyoruz."

24 *Teoriler II*, s. 106, 437 [96, 418].

25 Kapital I, s. 132 ve s. 312, dipnot 2 [56, dipnot 2]. Bunun hiçbir şekilde sadece bir kılı kırk

taraftan (her somut durumda özel emek olsa bile) değer yaratıcı emeğin kendisini, kendi karşıtı olarak, (elbette emeğin ürünlerinin değişimini, yani tarihsel bakımdan özgül bir üretim biçimini varsayan) evrensel toplumsal emek olarak ifade etmek zorunda olduğuna dair bir kabul söz konusu değildir.[26] Bu yüzden Ricardo, kendisi için can alıcı konu olan "değişim-değeri"nin sadece değerin bir görünüş biçimi olduğunu ve bizatihi değer ilişkisinin gelişmesinin bu biçime, son olarak da paranın oluşumuna doğru gitmek zorunda olduğunu anlayamamaktadır.[27]

Ricardo'nun değer teorisindeki bu eksiklikler, kesinlikle bir "soyutlama gücü eksikliği"nin, klasik iktisatçıların değer probleminin nicel yönünün ardındaki nitel yönü ve değerin görünüş biçiminin ardındaki tözünü görmekteki kabiliyetsizliklerinin bir kanıtıdır. Aslında tüm bu eksiklikler, Ricardo'nun (bütün klasik iktisatçılar gibi) en özsel şeyin –değer yaratan emeğin özgül toplumsal biçimini– üstünden atlamış ve bu emeği safça genel olarak insan emeğiyle eşitlemiş olmasından ibaret olan ortak bir paydaya indirgenebilir.[28]

Dolayısıyla, Marx'a göre, son tahlilde "ekonomik ilişkilerin farklı biçimlerini ayırt etmek için gereken teorik anlayışın eksikliği"ne[29] neden olan şey, Smith ve Ricardo'nun iktisat teorilerinin sınıf temelli sınırlılığıdır. Ya da, yöntem bakımından ifade edilirse, özgün burjuva üretim biçimleri Klasik iktisatçılara değişmez doğal biçimler olarak göründüğü için ve verili önvarsayımlar olarak bunlardan hareket ettikleri için, bu biçimleri "türeyişsel bir tarzda" yorumlamamak, bunun yerine "bunları analiz yoluyla içsel birliklerine –yani değer yasasına– indirgemeyi amaçlamak" kendi çıkarlarınaydı.[30] Neticede burjuva üretim tarzının ekonomik biçimlerini, "onun içeriğini etkilemeyen, sadece biçimsel bir şey," kullanım-değerlerinin, malların üretimi olarak gör-

yarına olmadığı, Marx'ın can alıcı önemdeki değişmeyen ve değişen sermaye, sermayenin organik bileşimi vb. kategorilerini ancak "emeğin ikili niteliği"ni farklılaştırması temelinde keşfedebilmiş olmasıyla da kanıtlanabilir.

26 "Ricardo'nun hatası yalnızca değerin büyüklüğüyle ilgilenmiş olmasıdır. Neticede onun dikkati farklı metaların temsil ettiği ya da değer olarak metaların içerdiği göreli değer miktarı üzerinde yoğunlaşmıştır. Fakat içerdikleri emek toplumsal emek olarak, yabancılaşmış bireysel emek olarak temsil edilmek zorundadır...Bireylerin metalarda içerilen emeğinin tek tip toplumsal emeğe, sonuçta tüm kullanım-değerlerinde ifade edilebilen ve bunlar karşılığında değişime girebilen emeğe dönüşümü, meselenin bu niteliksel yönü...Ricardo tarafından göz ardı edilmiştir." (*Teoriler III*, s. 131.)

27 Krş.yukarıda s. 174 ve devamı.

28 Krş. *Kapital I*, s. 173-74 [95].

29 *Teoriler I*, s. 92 [85].

30 *Teoriler III*, s. 500.

mek zorundaydılar.[31] Bu yüzden klasik iktisatçılar açısından, "içerik" ve "biçim" arasındaki çatışma gibi metodolojik bir sorun ortaya çıkamazdı. Diyalektiğin tam anlamını bulduğu nokta da burasıdır. Çünkü diyalektik görüşe göre, her "içerik" ve bu içeriğin doğurduğu "biçim" birbirleriyle sürekli olarak -bir yandan biçimlerin sıyrılması, diğer yandan da içeriğin dönüşmesiyle sonuçlanan- bir karşılıklı etkileşim ve mücadele halindedir.[32] Tam tersine, "biçim", içeriğin dışındaki bir aksesuar olarak görülürse, o zaman ya (klasik iktisatçıların durumundaki gibi) biçimin görmezden gelinmesi, içeriğe feda edilmesi ya da bu biçimin bir mutlağa dönüştürülmeye çalışılması kaçınılmazdır. İkinci yaklaşıma örnek olarak, sosyalist toplumun bile, kendi kullanımındaki toplumsal emek miktarlarını bölüştürmek ve bunları emek-zamanla ölçmek zorunda kalacağından yola çıkıp, ekonomik değer kategorisinin sosyalizmde de egemen olacağı sonucuna varan, yani değerin belirlenmesinin tarih-üstü dayanağından değer biçiminin tarih-üstü niteliğini türeten Sovyet iktisatçılarını alabiliriz. O halde diyalektiğin Marksist iktisatçılar için öneminin çok da abartılamayacağı açıktır![33]

Diğer taraftan Ricardo ve klasik iktisatçıların kuramsal analizindeki diyalektik olmayan öğeler, onların "dolayım kategorilerinden yöntemsel olarak kaçınmaları"nda,[34] ekonomik yaşamın yüzeyindeki fenomenleri "basit soyutlamayla doğrudan genel yasadan" türetme "ya da kurnazca bir argümanla [bunların] bu yasaya uygun oldukların gösterme"[35] çabalarında görülebilir. Biliyoruz ki, Marx'a göre, "eğer şeylerin dış görünüşü ile özü doğrudan çakışsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu"[36] Oysa gerçeklikte "ekonomik ilişkilerin yüzeyde, gerçek varlıklarında ve neticede bu ilişkilerin taşıyıcılarının ve aracılarının bunları anlamasını sağlayan kavramlarda göründükleri halleriyle nihai düzeni, bunların içsel ama gizlenmiş özsel düzeninden ve buna tekabül eden kavramdan çok farklı bir şey ve aslında bunun tam tersidir."[37]

---

31 *a.g.e.*, s. 54.

32 Lenin, diyalektiğin temel unsurlardan biri, "içerik ve biçimin mücadelesi ve tersidir. Biçimin sıyrılıp atılması ve içeriğin dönüşümüdür" demiştir. (*Toplu Eserler* Cilt 38, s. 222)

33 Marx'ın metodolojisi için içerik ve biçim meselesinin öneriyle ilgili olarak 3. Bölüm'e bakınız.

34 Lukacs, *a.g.e.*, s. 176 [255].

35 *Teoriler I*, s .89 [82].

36 *Kapital III*, s. 817 [718]. Bu pasaj, II. Cilt'inde sürekli olarak "göründüğü gibi" dünyayı "kendinde-varlık" olarak dünyanın karşısına koyan ve "görünüşün hakikati"ni "öz"de gören Hegel'in *Mantık Bilimi*'nden de alınmış olabilirdi. (*Mantık Bilimi* Cilt II, s. 142 [391])

37 *Kapital III*, s. 209 [186]. ("İdea ve kavram arasındaki fark da Hegel'de bulunabilir." Lukacs, *a.g.e.*, s. 25 [62])

Lukacs, Marx'ın bu cümlesi hakkında şöyle bir yorum yapar: "Eğer olgular anlaşılacaksa, bunların gerçek varoluşlarıyla içsel özleri arasındaki bu ayrım açık ve kesin bir şekilde kavranmalıdır...Bu yüzden fenomenleri, dolaysızca verildikleri biçimlerden ayırmalı ve bunları kendi özlerine, esaslarına bağlayan ara bağları keşfetmeliyiz. Böyle yapmakla bunların görünen biçiminin anlamına varacak ve bunu iç özün içinde zorunlu olarak belirdiği biçim olarak göreceğiz."[38]

Bu, Marx'ın metodolojisi için "geçiş"lerin ve "ara bağlar"ın (yani yukarda bahsedilen "dolayım kategorileri"nin) temel önemini açıklar! (Akademik teorinin yaklaştırma olarak adlandırılan sürecine yalnızca dış görünümünde benzeyen, ama aslında Hegel'in diyalektik yönteminin materyalist "ters çevrilişi"ni ifade eden) bu kategoriler olmadan Marx'ın *Kapital*'i anlaşılmaz olurdu. Bu nedenle Marx'ın bu (ama özellikle de bu) konuda Ricardo'yu eleştirmek, "biçimsel ve "keyfi" soyutlama tarzı yüzünden onu suçlamak zorunda olduğu açıktır.

Aslında Ricardo, beklenmedik şekilde, genel kâr oranı hipotezini –bu varsayımın bile metaların değerinin emek-zamanla belirlenmesi fikriyle çelişmediğini ve bunun sadece bir "istisna" oluşturduğunu göstermek için– çalışmasının "değer"i ele alan birinci bölümüne zaten dahil etmiştir. Marx bu konu hakkında şu yorumu yapar: "Ricardo böyle bir genel kâr oranını varsaymak yerine, aslında bunun varlığının, değeri, emek-zamanla belirlemekle ile ne kadar tutarlı olduğunu incelemeliydi; o zaman tutarlı olmak şöyle dursun onunla *prima facie* çeliştiğini ve dolayısıyla bunun varlığının, onu sadece değer yasasına dahil etmekten çok farklı bir prosedür olarak, bazı ara aşamalar yoluyla açıklanması gerektiğini bulabilirdi."[39]

Ama Ricardo'da olmayan şey tam da işte bu ayrıntılı incelemedir! O halde "sadece metaların 'değer'inin belirlenmesinden, bunların artı-değerinin, kârın ve hatta genel kâr oranının nasıl türediği" sorusunun onun için "karanlıkta kalmış" olmasına şaşmamak gerekir.[40]

"[Ricardo] artı-değer yasalarını doğru şekilde ortaya koyduğu yerde ise, bunları kâr yasaları olarak ifade ederek çarpıtır. Öte yandan, kâr yasalarını, ara bağlantılar olmaksızın doğrudan artı-değer yasaları olarak sunar."[41] Aynı şekilde, Ricardo'nun yöntemi "bazı esaslı bağlantıları atlar ve *doğrudan* ekonomik kategorilerin birbirleriyle uyumluluğunu

38 Lukacs, *a.g.e.*, s. 8 [62-63].
39 *Teoriler II*, s. 174 [161-2].
40 *a.g.e.*, s. 190 [177].
41 *a.g.e.*, s. 374 [358].

kanıtlamaya çalışır."[42] "Gerçi Ricardo fazla soyut olmakla suçlanır, ama aslında onu, bunun tersiyle, yani soyutlama gücü eksikliğinden, metaların değerini incelerken rekabet sonucunda karşısına çıkan bir faktör olan kârları unutamamasından dolayı suçlamak haklı bir suçlama olurdu."[43] Ricardo'nun çalışmasının diğer kısımları, yani sermaye, ücretli emek, para, vb. hakkındaki görüşleri için de aynısı söylenebilir. Marx *Grundrisse*'de bununla ilgili olarak şöyle der: "[Ricardo] dolayımın biçimini hiçbir zaman araştırmamıştır."[44]

Yine de Marx, bütün bunlara rağmen, Ricardo'nun benimsediği araştırma yönteminin "haklı" olduğunu ve "ekonomi tarihindeki bilimsel gerekliliği"nin inkâr edilemeyeceğini vurgular![45] Çünkü Ricardo'nun bu yöntemle amaçladığı ve çoğu kez de başarılı olduğu şey, "sabit ve birbirlerine yabancı çeşitli zenginlik biçimleri"ni (kâr, faiz, rant) "bunların içsel birliğine indirgemek," yani "dış biçimlerinin çokluğu karşısında... burjuva ekonomi sisteminin iç yapısını" anlamaktı. Ricardo'nun teorisi elbette "bu analizde zaman zaman kendisiyle çelişmektedir. Sık sık ara bağlantıları dışlayarak indirgemeyi doğrudan yürütmeye, çeşitli biçimlerin tek ve aynı kaynaktan türediğini kanıtlamaya girişmektedir. Ancak bu, onun analitik yönteminin –eleştiri ve anlamanın bununla başlaması gerekir- zorunlu bir sonucudur. Klasik ekonomi çeşitli biçimlerin nasıl oluştuğunu incelemekle ilgilenmez, ama analiz yoluyla bunları hepsinin birliğine indirgemeyi amaçlar, çünkü analiz, verili öncüller olarak bunlardan başlar. Ama analiz, türeyişsel sunuşun ve gerçek, biçimlendirici sürecin farklı aşamaları içinde anlaşılmasının zorunlu önkoşuludur."[46]

Marx burada, kendisinin ve Ricardo'nun araştırma yöntemleri arasındaki asıl farkı, iki düşünürün teorik sistemlerinde analize verdikleri farklı role ilişkin bir farkı resmetmiştir. Elbette, her ikisi de analizcidir, çünkü ekonomik kategorilerin temel özdeşliği, bunların birbirleriyle uyumu ancak analiz yoluyla gösterilebilir. Fakat burjuva üretimin toplumsal biçimlerini "verili biçimler" olarak gören Ricardo için analiz, kendi yönteminin başını ve sonunu temsil ederken, Marx için bu yalnızca bilimsel keşif sürecinde gerekli bir adımdır, bu nedenle de görevi bizatihi ekonomik kategorilerin gelişme ve biçimlenme süreçlerini, bunların çe-

42 *a.g.e.*, s. 165 [152].
43 *a.g.e.*, s. 191 [177].
44 *Grundrisse*, s. 327 [237].
45 *Teoriler II*, s. 164 [152].
46 *Teoriler III*, s. 500.

şitli aşamalar yoluyla daha da gelişmesini araştırmak olan "türeyişsel" araştırmayla tamamlanmalı ve genişletilmelidir.[47] Peki ama türeyişsel araştırma yöntemiyle zenginleşen analiz aslında nedir? Elbette Marx'ın diyalektik yönteminden başka bir şey değildir!

3. Dolayısıyla Marx'ın Ricardo'nun yöntemi hakkındaki sözleri bizim için önemlidir, çünkü biz bunların Marx'ın *Kapital*'inin anlaşılmasının anahtarını sağladığına inanıyoruz. Ricardo'ya getirdiği eleştirilerin ışığında, Marx'ın önünde iki metodolojik görev durmaktaydı: bir taraftan bilimsel soyutlama yoluyla, kapitalist üretim biçiminin en özsel ilişkilerinin, yani salt "görünüş biçimleri" karşısında "öz"ün anlaşılmasını sağlayacak kategorileri ve kavramları keşfetmek; diğer taraftan da bu temel ilişkileri ekonomik yaşamın "yüzey"indeki fenomenlere bağlamak, daha doğrusu bu fenomenleri özsel ilişkilerden türetmek.

Marx, birinci görevi, araştırmayı tamamen "genel olarak sermaye" kategorisiyle, yani saf biçimi içersindeki sermayenin üretim ve dolaşım süreciyle sınırlandırmak için, ilk başta tüm rekabet fenomenlerini vb. analizinin dışında tutarak başarmıştır;[48] bu süreçte tekil ekonomik biçimleri durağan anlamda değil, hareketlerinin akışı içinde ve yalnızca tekil sermaye açısından değil, aynı zamanda (ve öncelikle) toplam toplumsal sermaye açısından hakiki bir diyalektik tarzla araştırmıştır. Bu yöntem, Marx'ın sermayenin "yaşam tarihi"ni araştırabilmesini, yani sadece onun fiili işleyişini değil, paradan ve değerden bir kategori olarak gelişimini yöneten iç yasaları ve buna ek olarak sermayenin üretim biçiminin ötesini gösteren gelişim eğilimlerini de ortaya çıkarmasını sağlayan tek yöntemdi. Ancak bu görev tamamlandıktan sonra, çok sayıda "dolayım" ve ara aşamalar yoluyla "gerçekte sermaye"ye –sermayelerin rekabetine, kredi sistemine vb.– ilerlemek mümkündü. (*Kapital*'in III. Cilt'inde başlanan, fakat Marx'ın planına göre, dünya piyasasının bir anlatımını önvarsayan, fiyat oluşumu, endüstriyel döngü ve krizler teorisiyle tamamlanacak olan tüm bir görevler dizisi.)[49]

4. Sabrı zorlanmış okuyucu şimdi şunu söyleyebilir: Bütün bunlar doğru olabilir; ama bunun Lange'ın kitabıyla ne ilgisi var? Bu haklı bir serzeniştir. Lange'in kitabı aslında Marx'ın *Kapital*'inin yöntemi hakkın-

47 Hegel, "nesnel mantığı" (Varlık ve Öz doktrini) bu anlamda "kavramların türeyişsel açımlaması" (öznel mantık) olarak nitelendirmiştir. (*Mantık Bilimi*, Cilt II). Lukacs, *a.g.e.*, s. 175: 'bu dolaysızın ötesine gidebilme yetisi...eylem nesnelerinin nesnel doğasının dönüşümü anlamına gelir.'

48 Krş. yukarıda 2. Bölüm, s. 57-66.

49 Krş. Marx'ın *Kapital*'inin yapısının detaylı şekilde ele alındığı 2. Bölüm.

da hiçbir şey ya da neredeyse hiçbir şey içermemektedir. Lange, kendi başına politik ekonominin metodolojisindeki "soyutlama," "ileri somutlaştırma" ve "doğrulama"nın oynadığı rolü, bu akıl yürütme yönteminin Marksist ekonomide özel öneminden bahsetmiyorsa,[50] ayrıntılarıyla ele alma zahmetine niye girsin ki?

Bu eleştiri yanlış anlaşılmamalıdır: Eğer Lange'in kitabı 1959 yerine 1909'da yayımlanmış olsaydı, metodoloji hakkındaki bir bölümün eksikliği böyle bir eleştiriye mahal vermezdi. O zamanlar Marksist kuramcıların dikkati materyalle, Marx'ın çalışmasının somut içeriğiyle öylesine meşguldü ki bu kuramcıların en önemlileri bile (Lenin, Luxemburg ve genç Hilferding dışında)[51] Marx'ın ekonomi çalışmasının kendine özgü yöntemine pek dikkat etmemiş ya da en azından "geri planda bırakmışlardır." Çoğunlukla Neo-Kantçılığa ve pozitivizme yönelmiş olan İkinci Enternasyonal kuramcıları, Marx ve Engels'in benimsediği felsefi hareket noktasına, yani Hegel'in kavramsal şemalarına karşı bütün duygularını yitirmiş oldukları için, bu elbette bir tesadüf değildi.[52] Bu yüzden Lenin 1914-15 *Felsefe Defterleri*'nde şöyle diyebilmiştir: "Marx'ın *Kapital*'ini, özellikle de birinci bölümünü, Hegel'in *Mantık*'ının *tümünü* inceleyip anlamadan kavramak tamamen imkânsızdır. *Sonuç olarak, yarım yüzyıl sonra Marksistlerin hiçbirisi Marx'ı anlamış değildir!*"[53]

---

50 Grossmann ve Polonyalı iktisatçı W. Brus'tan iki alıntı dışında.

51 Burada Hilferding'in *Die Neue Zeit*'taki fikirler tarihi taslağına gönderme yapıyoruz.

52 Otto Bauer'in Hilferding'in *Finans Kapital* üzerine eleştirisinden aldığımız aşağıdaki kısım, bu bakımdan gayet karakteristiktir. (*Der Kampf*, 1909-10, s. 392.): "Marx'ın yönteminin yanı sıra o, Marx'ın sunum yöntemini, hatta İngilizce deyimlerini de almıştır." (Hilferding'in "Marx'ın taklit edilemez dilini taklit tarzı" daha sonra Preobrazhenski'nin *Das Papiergeld in der Epoche der proletarischen Diktatur* adlı çalışmasında da alaya alınmıştır.) Bauer şöyle devam eder: "[Hilferding'in] Marx'ın sunumunu benimsemesi, büsbütün tehlikesiz değildir. Marx, yeni bir bilimin kuruluşunda daima olduğu gibi grafik imgelerden, karşılaştırmalardan, mecazlardan, teşbihlerden ve sembollerden oluşan bütün bir sistem oluşturmuş, yasa ve kavramlarını bunlarla donatmıştır. Örneğin, üretim araçlarının değeri, üretilen metaya 'devredilir', değer fiyatla 'ifade edilir', değer yasası fiyatların hareketinde 'ortaya çıkar' dediğimizde kendimizin de imgelerle konuştuğumuzu unutuyoruz...Oysa günümüzdeki bilimin mevcut eğilimi, sunum tarzında böyle alacalı imgelerden soyut kavramlara doğru ilerleme yönündedir. Bu ihtiyacın karşılanması, Marx'ın Hegel'in benzer şekilde mecazi dilinin etkisi altında ortaya çıkan imge dolu dili, birkaç yazarı Marksizmi metafizik bir sistem olarak yeniden yorumlama yanlışına götürdüğü için değil, bu sunuş tarzı bugüne uygun olmadığı için gereklidir – çünkü bu, Marksist sistemin muzaffer ilerleyişini engellemektedir."
Bauer'e göre Marx'ın diyalektiği (örn. "öz" ve "görünüş" doktrini) Hegel'den alınma "mecazi dil"den başka bir şey değildir..."Zamanımızın bilimi"ne uygun olarak, onun bu diyalektiği işe yaramaz bir safra olarak gördüğü şüphesizdir.

53 Lenin, *Toplu Eserler* Cilt 38, s. 180.

O zamandan (yani Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemden) beri elli seneden fazla geçti ve aradaki yıllarda bu konuda bir şeyler öğrenilebilmiş olması gerekir. Mesela 1923'te George Lukacs, bize Marx'ın yöntemine çok farklı bir gözle bakmayı öğreten *Tarih ve Sınıf Bilinci*'ni yayımlamıştır. On yıl sonra Lenin'in *Felsefe Defterleri* yayımlanmıştır; bunların Marksist ekonomi açısından önemi azımsanamaz. Dahası, Sovyet ekonomisinin 1920'lerdeki parlak dönemi –Preobrazhenski'nin ve Rubin[54] ekolünün[55] eserleri gibi– pek çok değerli metodolojik keşif sağlamıştır. Son olarak, 1939-40'da Marx'ın *Kapital*'inin *Ham Taslak*'ının yayınlanması, bizi sanki Marx'ın ekonomi laboratuarıyla tanıştıran ve metodolojisinin ince ayrıntılarını ve karmaşık ara yollarını açığa çıkaran hakiki bir keşif anlamına gelmektedir. O zamandan beri Marx'ın *Kapital*'ini anlamak için, "Hegel'in *Mantık*'ının tümünü tamamen incelemek" zorunda değiliz, aynı sonuca doğrudan *Ham Taslak*'ı inceleyerek de varabiliriz. *Ham Taslak*'ın metodolojik keşifleri benimsenip, bütünüyle özümsenmeden, bizce Marksist ekonomi alanında gerçek bir ilerleme sağlamak olanaksızdır. Ama ne yazık ki, O. Lange'ın başka bakımlardan yararlı ve ilginç olan kitabı, tüm bunlar düşünüldüğünde, açıkçası modası geçmiş bir izlenim vermektedir.

III. SON BİR SÖZ

Her tarihsel dönem ve toplumun "hak ettiği" bir teorisi vardır. Yine de Marksist sosyal bilimin ardında, otuz yıldan fazla zamandır süren görülmemiş bir yozlaşma ve kısırlık vardır; Stalinci deli gömleğinden ancak yarı kurtulmuş olan bu bilim, özgür düşünme ve özgür konuşma sanatını öğrenmelidir.[56] Öyleyse Marksist bilimin 1920'lerdeki zirvesini

54 Sovyet filozofu Rosenthal'in bir çalışmasında Rubin ekolü hakkında şunları okuruz: "1920 ve 1930'larda, kötülüklerini politik ekonomi ve felsefe alanlarına yayan Rubin yandaşları ve Menşevik idealistler 'sermayenin diyalektiği' hakkında pek çok şey yazmışlardır, ama Marx'ın devrimci yöntemine Hegelciliğin ruhuyla yaklaşmışlar ve onu bilimden çok uzak, bilgiççe bir kavram oyunu, karmaşık bir hüner ve anlaşılmazlık sistemine çevirmişlerdir...Komünist Parti, Marksizme çok yabancı olan bu eğilimi yok etmiş ve Sovyet filozof ve iktisatçılarına bunun özünü ortaya çıkarmalarında yardımcı olmuştur." (1957 Doğu Almanya baskısı, s. 19.) Bildiğimiz gibi, Rubin ekolü, Rubin ve yoldaşlarının Stalin'in toplama kamplarında ve hapishanelerinde idam edilmeleriyle "yok edilmiştir"...Sovyet filozoflarına böyle yorumlarda bulunmak yerine, hiç değilse bu acı verici konu hakkında sessiz olmaları tavsiye edilmeliydi.

55 Batı'da bu bağlamda ismi anılabilecek tek yayın, Marcuse'nin *Us ve Devrim*'idir (1941).

56 Lange'ın Stalin'in sosyoloji ve politik ekonomiye sözde katkısına yaklaşımı, bu bakımdan tipiktir. 1959'da bile hâlâ onun görüşlerine, özellikle de sözde "üretim

yeniden yakalamaktan hâlâ bu kadar uzak oluşu şaşırtıcı mıdır?

Fakat yalnızca bu da değil! Marksist teorinin son yıllarda gözleyebildiğimiz itibarsızlaşması elbette (sözde kişisellik kültünün cahil eleştirmenlerinin inanmamızı istedikleri gibi) bir tesadüf, tarihin bir kaprisi değildi. Bu, Lange'ın gayet ihtiyatlı bir şekilde, toplumdaki "konumları üstyapı içersinde işgal ettikleri yerin sonucu olan, belli tabakalar ya da toplumsal grupların muhafazakâr çıkarları"nın hâkimiyeti olarak tanımladığı, geniş kapsamlı yapısal değişikliklere zorunlu olarak eşlik eden bir fenomendi."[57] Lange burada bir şey der, ama başka bir şeyi kasteder: "Üstyapı"dan bahseder, ama devlet ve parti bürokrasisini kasteder.[58] Yine de bu tabaka nasıl tanımlanırsa tanımlansın, "muhafazakâr çıkarların" uyguladığı gerçek baskı bu şekilde azaltılmış olmaz. Ayrıca bu baskı ifadesini yalnızca ekonomide (öncelikle bölüşüm ilişkilerinde) ve "en büyük fetiş" olan devletin sınırsız gücünde değil, aynı zamadan bilim, kültür, sanat, toplumsal ahlak vs. alanlarında da bulmaktadır. "Muhafazakâr çıkarlar" kendilerini ve yandaşlarını –tarihsel konumlarının güvencesiz ve geçici niteliğini kasvetle hissetmekle beraber– mevcut durumun istikrarına ne kadar inandırmak isterse, hayatta her türden "ebedi değer"ler, düşünce ve duygular arama dürtüsü de o kadar artar. Felsefede, etikte, sosyolojide (devlet teorisi), ekonomide vb. eski Marksist mirası mutlaklaştırma ve tarihselliğinden koparma eğilimi bundan kaynaklanır. Marx'ın materyalizmi (genç Marx'ın felsefi mirasına göz ucuyla baktıkları halde) böyle bir yorumun önünde aşılmaz bir engel oluşturur gibi görünmez. Oysa "var olanı olumlu kavrayışında aynı anda onun olumsuzlanmasının, kaçınılmaz yok oluşunun kabulünü içeren" ve "tarihsel olarak gelişmiş her biçimi akışkan bir hal olarak düşünen"[59] Marx'ın diyalektiğinde durum farklıdır. Bu çelişkiler diyalek-

---

ilişkileriyle üretici güçlerin niteliği arasındaki zorunlu uygunluk" yasasına haddinden fazla yer ayırarak, ölmüş diktatörü onurlandırmak ve onun bilimsel "liyakat"lerine işaret etmek mecburiyetinde hissetmektedir. Kabul etmek gerekir ki yalnızca metinde. Dipnotlarda Stalin'in yasanın yalnızca adını bulduğunu, çünkü bunun zaten "Marx ve Engels tarafından bulunmuş" olduğunu eklemeyi ihmal etmemiştir. Tanrısını metinde öven ve varlığını dipnotlarda inkâr eden bir teolog hakkında ne denebilir ki?!

57 Lange, *Political Economy*, s. 82, not 57.

58 Toplumsal bir tabaka olarak bürokrasi kavramının hoş olmayan "karşıt" imaları vardır; yine de bürokratik alışkanlıklardan, bürokratik tarzın zaptı altındaki memur bireylerden bahsedilebilir, ama toplumsal bir tabaka olarak bürokrasiden söz edilemez. Buna uygun olarak, en yeni Sovyet ders kitapları bürokrasiyi "sosyalizm-öncesi idarî yöntemlerin bir kalıntısı" olarak tanımlamaktadır. (*Fundamentals of Marxist Philosophy*, Rusça, 1960, s. 535)

59 *Kapital I*, s. 103 [29].

tiği, doğal olarak "muhafazakâr çıkarlara" kendiliğinden aykırıdır; buna gösterilen sözde bağlılıkların, onu (daha az hasara neden olacağı) ebedi doğal yasaların keyfi kurallarına tabi kılma, aynı zamanda da onu bugünkü toplumsal, ekonomik ve politik teoriden (ve pratikten) defetme çabalarının nedeni budur. "Sonsuz değerler"in Marx'ın eleştirel-devrimci diyalektiğiyle bağdaştırılması zordur.

Önemli olan bu bağlantıyı kabul etmek ve her alanda "muhafazakâr çıkarların" baskısına karşı mücadele etmektir. Hem sosyolojide hem de ekonomide "neo-Marksizm"in (daha doğrusu "vülger Marksizmin) ötesine geçmek ancak bu yolla mümkün olacaktır.

Bibliyografya

Marx ve Engels'in Eserleri

Marx, K. Ve Engels, F. *Toplu Eserler*, Londra, Lawrence ve Wishart, 1975.

_____. *Communist Manifesto* (1848), *Seçme Eserler Birinci Cilt* içinde, Londra, Lawrence ve Wishart, 1968 [*Komünist Manifesto* (1998), Çev. Dünya Armağan, Gelenek Dünya Yayıncılık, İstanbul].

_____. *The German Ideology* (1845-46), Londra, Lawrence ve Wishart, 1965 [*Alman İdeolojisi* (2004), Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara].

_____. *Perepiska.* (*Marx ve Engels'in Rus politik kişilerle Yazışmaları*) (Rusça) , Moskova 1947.

_____. *Selected Correspondance*, Moskova, Progress Publishers 1975 [*Seçme Yazışmalar* 1, 2 (1995), Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara].

_____. *Selected Correspondance*, Der. Dona Torr, Londra, Martin Lawrence, 1934.

_____. *Selected Works* Birinci Cilt içinde, Londra, Lawrence ve Wishart, 1968.

_____. *Werke*, Berlin, Dietz Verlag 1965-73.

Marx, K. *Capital*, Cilt I, II, III, Londra, Lawrence ve Wishart, 1970, 1974 [*Kapital*, Cilt I, II, III, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1993, 2003, 2003].

_____. *Capital* Cilt I, İngilizce çev. Ben Fowkes, Harmondsworth, Penguin Books, 1976.

_____. *Contribution to the Critique of Political Economy* (1859), Londra, Lawrence ve Wishart, 1971 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara]

_____. *Critique of the Gotha Programme* (1875), Seçme Eserler Birinci Cilt içinde, Londra, Lawrence and Wishart 1968 [*Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çev. Barışta Erdost, Sol Yayınları, Ankara 2002].

_____. *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, İngilizce çev. Martin Milligan, Londra, Lawrence ve Wishart, 1970 [*1844 Elyazmaları Ekonomi Politik ve Felsefe*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara 1993].

_____. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)* (1857-58), Berlin, Dietz

Verlag 1953. Marx'ın Ricardo ve Bastiat ve Carey hakkındaki "Kenar Notlarını" ve *Fragment des Urtextes 'Zur Kritik der politischen Ökonomie'* (1858), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya hazırlık taslağını içerir.

_____. *Grundrisse, Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, İngilizce Çev. Martin Nicolaus, Harmondsworth, Penguin Books, 1973 [*Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak)* Cilt 1, 2. Çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara 1999, 2003].

_____. *Marginal Notes on Adolph Wagner's "Lerhbuch der politischen Ökonomie"* (1879-80), Marx-Engels *Werke (MEW)*, Cilt 19 içinde s. 355-383. İngilizce çeviri Athar Hussain, Theoretical Practice, Sayı 5 içinde, Bahar 1972.

_____. *The Poverty of Philoshopy* (1847), New York, International Publishers 1963 [*Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, Ankara 1999].

_____. *Pre-Capitalist Economic Formations*, Der. E. J. Hobsbawm, Londra, Lawrence ve Wishart 1964.

_____. *Selected Writings*, Der. T. Bottomore ve M. Rubel, Harmondsworth, Penguin Books, 1963.

_____. *Theories of Surplus-Value Parts I, II, III*, Londra, Londra, Lawrence ve Wishart 1969 [*Artı-Değer Teorileri, Birinci ve İkinci Kitap*, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara 1998, 1999].

_____. *Wage-Labour and Capital* (1847), *Selected Works Birinci Cilt* içinde, Londra, Londra, Lawrence ve Wishart 1968 [*Ücretli Emek ve Sermaye*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1999].

_____. Wages, Prices and Profit (1865), *Selected Works Birinci Cilt* içinde, Londra, Londra, Lawrence ve Wishart 1968 [*Ücret, Fiyat ve Kâr*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1999].

Engels, F. *Anti-Dühring*, Londra, Lawrence ve Wishart 1955 [*Anti-Dühring*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara 1995].

_____. *Selected Writings*, Der. W. O. Henderson, Harmondsworth, Penguin Books 1967.

Alıntı yapılan diğer eserler

Basso, L. "Rosa Luxemburg: The Dialectical Method" *International Socialist Journal* içinde, Kasım, 1966.

Bauer, O. *Rezension über Marxliteratur* (Marx hakkındaki literatürün incelenmesi), Der Kampf içinde, Cilt 6, 1913, s. 190.

_____ *Die Akkumulation des Kapitals in Die Neue Zeit*, 1913, Sayı 23.

_____ *Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg*, Cilt I: *Rationalisierung-Fehlrationalisierung*, Viyana 1931.

_____ *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, ikinci baskı, Viyana 1934.

_____ Hilferding'in *Finans Kapital*'inin İncelenmesi, *Der Kampf* içinde, 1909-10.

Behrens, F. *Zur Methode der politischen Ökonomie. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ökonomie*, Berlin 1952.

Bernstein, E. Hilferding'in *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx* incelemesi, Dokumante des Sozialismus, Sayı 4, 1904.

_____ *Zur Theorie des Arbeitswerts, Die Neue Zeit* içinde, sayı 12 ve 13, 1899.

Bigelow, J. *Jamaika in 1850: or the effects of Sixteen Years Slavery*, New York 1851.

Birkenffeld, L. *"Die Konsolidierung der sozialistischen Arbeiter-internationale", Archiv für die Geschichte des Sozialismus un der Arbeiterbewegung* içinde, 1930.

Block, H. *Die Marxche Geldtheorie*, Jena 1926.
Böhm-Bawerk, E. Von, *Karl Marx and the Close of his System*, Paul Sweezy'nin önsözüyle, Clifton NJ, Kelley 1973.
Brotkiewicz, L. Von, "Value and Price in the Marxian System", *International Economic Papers* içinde, Sayı 2, 1952 (Almanca orijinal baskı, 1906-7).
Bukharin, N. *Imperialism and the Accumulation of Capital*, Londra, Allen Lane the Penguin Press 1972.
Bulgakov, S. *On the Question of Markets in the Capitalist Mode of Production*, (Rusça), Moskova 1897.
Burns, Sir Alan, *History of British West Indies*, 1954.
Diehl, K. *Sozialökonomische Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung*, Leipzig 1905.
Grigorovici, T. *Die Wertlehre bei Marx und Lassalle. Beitrag zur Geschichte eines wissenschaftlichen Missverständnisses*. Viyana 1910.
Grossmann, H. *"Die Änderung des ursprunglichen Aufbauplans des Marxchen 'Kapital' und ihre Ursachen" Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung (Grünghergs Archiv)* içinde, Cilt 14, 1929.
_____ *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des Kapitals*, Frankfurt 1967.
_____ *"Marx, die klassiche Ökonomie und das Problem der Dynamik"* (teksir makinesiyle çoğaltılmış), New York. İngilizce çevirisi "Marx, Classical Political Economy and the Problem of Dynamics", *Capital and Class* 2 ve 3, 1977.
_____. Stenberg'in *Imperialism* kitabı üzerine inceleme, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung (Grünghergs Archiv)* içinde, 1928.
Hegel, G. F. W. *Science of Logic*, Londra, Allen and Unwin 1929 [*Mantık Bilimi*, Çev. Aziz Yardınlı, İdea Yayınevi, 2008].
_____. *"Die Verfassung Deutsclands" Politisiche Schriften* içinde, Der. Habermas, Frankfurt 1966 (Lukacs, G. *The Young Hegel* içinde alıntı).
Hilferding, R. *"Zur Problemstellung der theoretischen Ökonomie bei Marx"*. *Die Neue Zeit* içinde, 1904, Sayı 4.
_____. *Das Finanzkapital*, Frankfurt, 1968 [*Finans Kapital*, Çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul 1995].
_____. *Bhöm-Bawerk's Criticism of Marx*, Clifton NJ, Kelley 1973.
Kautsky, K. *Karl Marx's ökonomische Lehren*, Stuttgart 1887.
_____. *Die materialistiche Geschictsauflassung*, Berlin, 1927.
Kenafic, K. M. *Bakunun and Karl Marx*. 1949.
Kowalik T. *Rosa Luxemburg's Economic Theory* (Lehçede teksirle basılmış), Warsaw, 1963.
Lange, O. *Political Economy*, Cilt I *General Problems*, New York 1963.
Lasalle, F. *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos*, Berlin 1858.
Lenin, V. I. *Collected Works*, Londra, Lawrence ve Wishart 1960-70.
_____ *"Marginal Notes on Luxemburg's 'Accumulation of Capital'"* (Rusça), Leninskii Sbornik, Cilt 22.
Leontiev, L. *O pervonatshalnom nabroske "Kapitala" Marksa*, Moskova 1946.
Liebknecht, W. *"Erinnerungen an Marx" Ausgewählte Schriften* içinde, Cilt I, 1934.
Lukacs, G. *History and Class Consciousness*, Londra, Merlin 1971 [*Tarih ve Sınıf Bilinci*, Çev. Yılmaz Öner, Belge Yayıncılık, İstanbul 1998].
_____.*The Young Hegel*, Londra, Merlin 1975.
Luxemburg, R. *The Accumulation of Capital*, Londra, Routledge and Kegan Paul 1963 [*Sermaye Birikimi*, Çev. Tayfun Ertan, Belge Yayıncılık, İstanbul 2004].

_____.*The Anti-Critique, Imperialism and the Accumulation of Capital* içinde, Londra, Allen Lane 1972.
_____, *Ausgewählte Reden und Schriften*, 2 Cilt, Berlin 1951.
_____, *Briefe an Freunde*, Hamburg 1950.
_____, *"Einführung in die Nationalökonomie", Ausgewhlte Reden und Schriften*, Cilt I içinde, Berlin, 1951.
Malthus, T.R. principles of Political Economy, Londra 1836.
Marcuse, H. *Reason and Revolution*, Londra, Routledge and Kegan Paul 1941 [*Us ve Devrim*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul 2000].
Mattick, P. *Rebels and Renegades*, Melbourne, 1946.
Mayer, G. *Frederich Engels*, Berlin, 1920-33.
Meek, R. L. *Studies in the Labour Theory of Value*, Londra, Lawrence ve Wishart 1956 [*Emek Değer Teorileri*, Çev. Prof. Dr. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009].
Morf, O. *Das Werhältnis Wirtschaftsteorie und Wirtschaftsgeschicte bei Karl Marx* , Bern 1951.
Moszkovska, N. *Zur Kiritik moderner Krisentheorien*, Prag 1935.
_____ *Das Marxche System. Ein Beitrag zu desen Ausbau*, Berlin 1929.
_____ *"Zur Verelendungstheorie", Die Gesellschaft* içinde, 1930.
Oppenheimer, F. *Wert und Kapitalprofit*, Jena, 1916.
Petty, W. *The Economic Writings of Sir Petty* Cilt I, Londra 1899.
Preiser, E. *"Das Wesen des Marxchen Krisentheorie", Wirtschtft und Gesellschaft. Festschrift für Franz Oppenheimer zu seinen 60. Geburtstag* içinde, Frankfurt 1924.
Preobrazhenski, E. *The New Economics*, Londra, Oxford University Press 1965.
Ryazanov, D. *Karl Marx: Man, Thinker, And Revolutionist*, Londra, Martin Lawrence 1927.
_____. *"Siebzig Jahre 'Zur Kritik der politischen Ökonomie'", Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung (Grünghergs Archiv)* içinde, Cilt 15, 1930.
Ricardo, D. *Principles of Political Economy and Taxation* (üçüncü baskı, 1821), Harmondsworth, Penguin Books 1971 [*Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, İstanbul 1997].
Robinson, J. Rosa Luxemburg'un *Sermaye Birikimi* kitabına önsöz, Londra, Routledge and Kegan Paul 1963.
_____ *An Essay on Marxian Economics*, Londra, Macmillian 1966.
"The Labour Theory of Value: A Discussion", Science and Society içinde 1954.
_____ *Collected Economic Papers*, Oxford, Blackwell 1960.
Economics of Imperfect Competition, Londra, Macmillian 1933.
Rodbertus-Jagetzov, C. *Schriften*, Berlin 1898.
Rosenthal, *Die Dialektik in Marx's "Kapital"*, Berlin 1957.
Rubin, I. I. *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, Black and Red 1972 [*Marx'ın Emek Değer Teorisi*, Çev. Prof. Dr. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul,2010].
_____. Marx's Theory of Production and Consumption (Rusça'da) 1930.
Schelesinger, R. *Marx, His Time and Ours*, Londra, Routledge and Kegan Paul 1950.
Schmidt, A. *The Concept of Nature in Marx*, Londra, New Left Books, 1971.
Schumpeter, J. *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra, Unwin 1966 [*Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, Çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara 2010].
_____ *History of Economic Analysis*, New York 1954.
Sismondi, J.C.L. *Political Economy*, Clifton NJ, Kelley 1970.
Smith, A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), New York 1937 [*Ulusların Zenginliği*, Çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, İstanbul 2004].
Sternberg, F. *Marx und die Gegenwart*, Cologne 1955.

Starchey, J. *Contemporary Capitalism*, New York 1956.
Sward, K. *Legend of Henry Ford*, New York 1948.
Sweezy, P. *Theory of Capitalist Development*, Londra, Dobson 1946 [*Kapitalist Gelişme Teorisi*,Çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2007].
Sweezy, P. (ve Baran, P.) *Monopoly Capital*, New York, 1964 [*Tekelci Sermaye*, Çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2007].
Temkin, G. *Karl Marx' Bild der kommunistischen Wirtschaft*, Warsaw 1962.
Troçki, L. *The Revolution Betrayed*, New York, Pathfinder Press 1972 [*İhanete Uğrayan Devrim*, Çev. Ayla Ortaç, Yazın Yayıncılık, İstanbul 1998].
____. *Permanent Revolution*, New York, Pathfinder Press 1976.
Tugan-Baranovski, M. *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena 1901.
____.*Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig 1905.

Dizin

A

Alexander, W. 491

B

Bailey, Samuel 132, 535, 559
Bakunin, Mikhail 320, 570
Baran, Paul 567, 597
Basso, Lelio 511, 594
Bastiat, Frederic 196, 233, 248, 409, 594
Bauer, Helene 332
Bauer, Otto 9, 98, 300, 327, 328, 470 71, 476, 488, 499, 500, 511, 516-23, 536, 541-45, 548-49, 589, 594
Behrens, Friedrich 36-38, 65, 594
Bernstein, Eduard 90, 540, 542
Bigelow, J. 238, 594
Birkenfeld, L. 328
Blanqui, Louis 448
Block, H. 148, 152, 595
Bogdanov 536
Boisguillebert, Pierre 182
Bortkiewicz. Ludwig von 131, 417-18, 422, 423, 429, 430
Boudin, Luis 536
Böhm-Bawerk, Eugen von 86, 388, 526, 528-29, 531, 533, 535-36, 538-39, 594-95
Braunthal, A. 307
Bray, John Francis 113, 226, 308, 569
Brockhaus 18
Brus, Wlodzimierz 589
Buharin, Nikolai 75, 83, 328, 466-67, 469, 470, 519, 574-75, 581
Bulgakov, Sergei 483-92, 495, 500, 595
Burnham, James 45
Burns, Alan 240

C

Carey, Henry Charles 28, 196, 248, 307, 406, 594
Carlyle, Thomas 237, 238
Cherbuliez, Antonie 215, 279, 281, 311, 374, 425
Chester, H 469
Clark, J.M. 543

D

Danielson, (Nikolai-on) 480-84, 501
Darimon 20, 111, 116, 117
Darwin, Charles 269
Destutt de Tracy, Antonie-Louis 558
Deutsch, H. 536
Diefenbach, Hans 511
Diehl, Karl 102, 302, 595
Dühring, Eugen 135, 156, 195, 314, 452, 453, 455, 537, 566-67, 594

E

Ebner, H. 15
Eckstein 470, 472, 499, 500
Engels, Frederick 9, 10, 13-24, 27, 31, 33-35, 38, 40, 48, 52-54, 64, 67, 71-74, 101-02, 106-07, 124-25, 127, 135, 137, 156, 164, 167, 195, 235, 237, 247, 266, 269, 287, 301, 314, 317, 320-23, 328, 334, 368-69, 382, 387, 390-91, 396, 401, 403, 415, 433, 434, 440, 453, 463, 474, 480, 482-84, 501, 503, 537-38, 546-47, 559, 562, 566-67, 573, 578-83, 589, 591, 593, 594, 596

F

Ford, Henry 167, 597
Fourier, Charles 449, 450
Freiligrath, Ferdinand 15
Freud, Sigmund 8

G

Galiani, Fernando 463
Gillman, Joseph 567, 569, 570
Goethe, Johann Wolfgang 167
Gray, John 226, 569
Grigorovici, T. 102, 105, 595
Grossmann, Henryk 36-38, 55, 85, 99, 100, 305, 312, 327, 399, 418, 471-72, 510-11, 520-22, 595

H - J

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 8-10, 39, 50, 54, 57, 61, 90, 115, 124-25, 194, 202, 226, 243, 265, 342, 348, 386, 391-92, 437, 473, 479, 583, 585-86, 588-90, 595
Hilferding, Rudolf 86-87, 132, 241, 388, 470-71, 479, 488, 491, 502, 503-05, 509, 511, 536, 538, 559, 574, 589, 594-95
Hitler, Adolf 10
Hodgskin, Thomas 424, 432, 463
Jones, Richard 92, 239, 458

K

Kant, Immanuel 9, 90
Kaufmann, J.J. 89
Kautsky, Karl 7, 24, 27, 29-32, 70, 71, 73, 136, 144, 302, 390, 425, 470, 471, 479, 500, 536, 575, 577, 595
Kenafick, K.J. 570
Keynes, John Maynard 553, 571-72
Kowalik, T. 517, 521, 595
Kugelmann, Ludwig 23-25, 53, 64, 67, 90, 109

L

Lange, F.A. 273,
Lange, Oskar 521, 577-81, 584-87, 592-93
Lasalle, Ferdinand 10, 13, 24, 25, 38, 595
Lavrov, Pyotr 503
Lenin, Viladimir Illich 9, 14, 83, 125, 130, 145, 454, 492-02, 509, 585, 589, 590, 595
Leontiev, Wassily 189, 452, 595
Liebknecht, Wilhelm 15, 595
Löwenthal 16, 17
Lukacs, Georg 8, 9, 40, 63, 124, 243, 283, 342, 437, 511, 577, 578, 585-86, 588, 590, 595
Luxemburg, Rosa 35, 75-84, 241, 280, 295, 302, 311-12, 324, 399, 468-73, 479-81, 483, 486-89, 493, 496, 499, 500, 509-17, 521, 523, 557, 569, 574-77, 579-81, 589, 594-96

M - N - O

Malthus, Thomas 28, 261, 266-70, 312, 343, 344, 558, 569, 596
Marcuse, Herbert 87, 444, 596
Marshall, Alfred 568
Mattick, Paul 502, 596
Mayer, Gustav 19, 596
McCulloch 459, 485, 493
Meek, Ronald 429, 558, 596
Mill, James 138, 339, 357, 418, 477
Mill, John Stuart 361, 422
Morf, O. 41, 44
Morgan, Lewis Henry 129
Moszkovska, Natalie 596
Nezhdanov 495
Oppenheimer, F. 182, 596
Otter 344
Owen, Robert 117, 450

P - Q

Pannekoek, Anton 499, 500
Petty, William 194, 556, 596
Pieper, Wilhelm 18
Plekhanov, Georgy 493, 494
Posniakov 536

Preiser, E. 392, 596
Preobrazhenski, Evgeny 455, 589, 590, 596
Price, Richard 131, 391, 595
Proudhon, Pierre Joseph 14, 16, 18, 95, 111, 117, 119, 196, 226, 281, 409, 410, 532, 543, 564, 569, 571, 572
Quesnay, François 76, 477

R

Ricardo, David 10, 14, 15, 17, 18, 28, 32, 34, 38, 43, 45, 46, 49, 50, 59, 64, 85, 86, 89, 92-95, 97, 99, 107, 125, 132-35, 158, 182-83, 228, 247, 269-70, 279, 311, 337-39, 391-97, 398, 428, 458-59, 477-78, 485, 493, 498, 504-08, 528, 530, 535, 552, 555, 557-58, 561, 581-88, 594, 596
Robinson, Joan 417, 420-21, 427-29, 452, 468, 533, 551-72, 596
Rodbertus, Johann Karl 46, 101, 118, 596
Rosenthal 596
Rossi, Pellegrino 91
Rubin, I.I. 85, 90, 186, 532, 536, 590, 596
Ryazanov, David 15, 17, 19

S - Ş

Say, Jean Baptiste 95, 233, 339, 477, 485, 490, 491, 493, 494, 496
Schäffle 565
Schlesinger, Rudolf 182, 183, 528
Schmidt, Alfred 10
Schmidt, C. 453, 536, 596
Schumpeter, Joseph 8, 9, 533, 572, 596
Schweitzer, Johann 119, 270, 479
Sismondi, Jean 28, 83, 92, 215, 266, 279, 281, 337, 338, 340, 342, 478, 479, 486, 493, 501, 508, 596
Smith, Adam 15, 28, 32, 38, 55, 76, 89, 127, 182, 183, 194, 279, 289, 293, 313, 376, 377, 393, 398, 449, 450, 501, 539, 556, 557, 558, 596
Sombart, Werner 302, 493
Stalin, Joseph 10, 590, 591
Starchey, John 325-26
Sternberg, Fritz 305, 307, 317, 319, 321, 328, 596
Steuart, James 53
Stirner, Max 438
Storch, Heinrich 405, 452
Struve, Pyotr 484, 498, 500
Sward, K. 167, 597
Sweezy, Paul 87, 417, 421-24, 429, 430, 470, 528, 559, 567, 570, 572, 595, 597
Şilyapnikov, G. 504

T

Takagi, Kojiro 10
Temkin, G. 597
Torrens, Robert 183, 184
Troçki, Leon 45, 79, 141, 448, 454, 473, 545, 597
Tugan-Baranovski 476, 483, 485, 488-93, 496, 497, 511, 513, 516, 523, 597

V - W

Vorländer, Karl 12, 13
Wagner, Adolph 44, 87, 95, 565, 594
Wakefield, Edwardgibbon 28, 50
Weitling, Wilhelm 113
Weydemeyer, Joseph 18, 21
Wolf, Julius 302, 562

9 789756 056417

963934
ALO